

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Hans Schultz Hansen

Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867

– den slesvig-holstenske bevægelse

Bind II: 1850-1867

Historisk Samfund for Sønderjylland

Hjemmetyskheden
i Nordslesvig
1840-1867

Bind II

Denne afhandling er den 24. juni 2005 af Syddansk Universitets Akademiske Råd Det Humanistiske Fakultetsråd antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad.

*Flemming G. Andersen
Dekan*

Forsvaret finder sted fredag den 18. november 2005 kl. 13.15 præcis i auditorium U1 (indgang P), Syddansk Universitet, Campusvej 55, Odense

Hans Schultz Hansen

Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840 -1867

– den slesvig-holstenske bevægelse

Bind II:
1850-1867

Skrifter udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland
Nr. 93
Aabenraa 2005

Hans Schultz Hansen: Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867
– den slesvig-holstenske bevægelse

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 93

www.hssdj.dk

© Forfatteren og Historisk Samfund for Sønderjylland

Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

Indbinding: J. P. Møller Bogbinderi A/S, Haderslev

Bogen er trykt på arkivbestandigt papir jr. ISO 9706

ISSN: 0109-9264

ISBN: 87-7406-093-7

Bogen er udgivet med støtte fra:

Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

Hans Jacob Jebsen Fonden

Gunder Nissen og Mattes Mathiesens Nissens Fond

Dansk Kultursamfund af 1910

Motivet på omslagets forside er ifølge snedker Holm fra Augustenborg, der i 1920'erne afleverede det til Museet på Sønderborg Slot: »Det sidste billede af hertugen, da han forlod Slesvig-Holsten i 1864«. Det lille visitkortfoto er optaget hos Gebr. Ehlers i Altona og omgivet af en sløjfe i de blå-hvid-røde slesvig-holstenske farver. Når Christian August ser mellemfornøjet ud, er det med god grund. Den augustenburgske bevægelse, som hans søn prins Friedrich rejste i november 1863, blev i løbet af krigsåret udmanøvreret af den preussiske ministerpræsident Otto von Bismarck, der i 1867 kunne krone sine bestræbelser med hertugdømmernes indlemmelse i Preussen.

Billedet på bagsiden viser en støbejernstallerken med to sammenvoksede ege og en sten med indskriften »Up ewig ungedeelt«. Dette slagord blev opfundet i 1841 af læge A. W. Neuber i Aabenraa som en omskrivning af Christian 1.s løfte til det slesvig-holstenske ridderskab i Ribebrevet af 1460 om at holde landene »ewich tosamende ungedelt«. Dobbeltøgen blev et symbol for hertugdømmernes samhörighed med en strofe i sangen »Schleswig-Holstein meerumschlungen« fra 1844: »Teures Land, Du Doppeleiche, Unter Einer Krone Dach, Stehe fest und nimmer weiche, Wie der Feind auch dräuen mag«. Første linje citeres på tallerkenranden. Tallerkenen er fremstillet af Peter Jepsen i Hjordkær, der havde et jernstøberi her omkring år 1900. Deutsches Museum Nordschleswig.

Indhold

Bind II:

HJEMMETYSKERNE UNDER DANSK STYRE 1850-1863	7
25. Opgøret efter Treårskrigen	9
26. Overlevelse 1852-1855	33
27. Hjemmetyskerne og den danske sprogpolitik	57
28. Konfrontation eller forsoning 1855-1863	77
29. Sammenfatning 1850-1863	99
HJEMMETYSKERNE OG DEN AUGUSTENBORGSKE BEVÆGELSE 1863-1867	103
30. Optakt til krig marts 1863-januar 1864	105
31. Hjemmetyskerne og Friedrich februar-juli 1864	125
32. Kampen mod Slesvigs deling april-juli 1864	159
33. Erobringen af Als og fredsslutningen juli-november 1864 ...	193
34. Det augustenburgske miljø	203
35. Mellem Augustenborg og Preussen maj 1864-august 1865	225
36. Undertrykkelsen af den augustenburgske bevægelse august 1865-juni 1866	263
37. Den preussisk-østrigske krig, delingsfaren og indlemmelsen i Preussen juni 1866-februar 1867	283
38. Sammenfatning 1863-1867	331
KONKLUSION	339
BILAG 1: Regnskabsbøger og –optegnelser i Landsarkivet for Sønderjylland fra Nordslesvig 1800-1850 ført på tysk	363
BILAG 2: Talgrundlaget for afhandlingens kartografiske fremstillinger	369

NOTER OG HENVISNINGER TIL BIND II	381
UTRYKTE KILDER	413
TRYKTE KILDER OG LITTERATUR	421
ZUSAMMENFASSUNG	439
REGISTER	471

HJEMMETYSKERNE UNDER
DANSK STYRE

1850-1863

25. Opgøret efter Treårskrigen

Undertrykkelsen af de europæiske nationalbevægelser i 1850'erne

Oven på de nationale opstandes militære undertvingelse fulgte overalt i Europa en årrække med undertrykkelse af de nationale frigørelsesbevægelser. Umiddelbart efter reaktionens sejr gennemførtes hårde opgør med de revolutionære, som mange steder var forbundet med summariske henrettelser, lange fængselsstraffe og deportationer. Værst gik det ud over ungarene. Her afsagde det østrigske militærstyre efter den ungarske kapitulation i august 1849 i hundredvis af dødsdomme over ungarske officerer og politikere, som ikke havde nået at flygte. Over 100 blev fuldbyrdet, mens resten blev forvandlet til mangeårige fængselsstraffe. Det østrigske gendarmeri og politi foretog vilkårlige massearrestationer og kvalte alt politisk liv. Det ungarske territorium blev beskåret ved afståelser til nabolandene og det tilbageværende inddelt i fem regeringsdistrikter, som blev regeret direkte fra Wien; den ungarske centraladministration blev afskaffet. Tyske civile embedsmænd blev udnævnt i stort tal og tysk indført som eneste sprog i forvaltningen og på universitetet. Den samme behandling fik landets ikke-ungarske nationaliteter som f.eks. kroaterne.¹

Også i Tjekkiet fór østrigerne efter Prags overgivelse i 1848 og afsløringen af kupplaner i 1849 frem med undtagelsestilstand, vilkårlige massearrestationer, krigsret og dødsdømme, der her omgjordes til mangeårige fængselsstraffe. Tjekkisksprogede aviser blev lukket og tjekkisk forbudt i forvaltningen og skolerne. Den tjekkiske nationalbevægelse blev tvunget ud i passivitet i et årti.² Efter den hurtige nedkæmpelse af opstanden i Posen i foråret 1848 satsede de moderate polakker igen på »det organiske arbejde« og oprettede i juni 1848 »Liga Narodowa Polska«, den polske nationalliga med 300 lokalforeninger og 37.000 medlemmer. Efter reaktionens endelige sejr i Preussen blev den forbudt i april 1850. Undertrykkelsen lammede den polske nationalbevægelse det følgende årti.³ Skønt den irske revolution ikke nåede længere end til spredte sammenstød med politiet, idømtes fire ledere dødsstraf, som forvandlede til deportation på livstid; en anden slap med 14 års deportation, atter andre kunne flygte til USA. For at pacificere landet indførtes undtagelsestilstand. Den fejlslagne opstand i Irland hæmmede længe den konstitutionelle irske nationalbevægelse.⁴

Reaktionen ramte også folkeslag, som slet ikke havde deltaget i revo-

lutionære aktiviteter. I Rusland gennemførtes en russificeringspolitik overfor de ikke-russiske befolkninger. Polakkerne i Rusland fik ingen mildning af det hårde styre, de havde været underlagt siden 1830. Finnerne fik udstationeret russiske tropper i garnisonerne, mens de finske soldater måtte aftjene deres værnepligt i Rusland. Den finske landdag indkaldtes ikke. Universitetet i Helsingfors kom under russisk kontrol, der indførtes censur og finske tryksager blev forbudt, med mindre det drejede sig om opbyggelige eller landbrugsfaglige skrifter. De baltiske lande fik russisk embedssprog.⁵

Under ét kostede de forskellige opstandsforsøg de nationale bevægelser i Europa dyrt. De revolutionære idømtes hårde straffe, og de fredelige ytringer af den nationale identitet blev undertrykt ved hjælp af censur, opløsning af nationale foreninger, forbud mod møder og brug af nationale sange og symboler, sprogforbud o.l. Situationen i hertugdømmet Slesvig faldt ind i dette mønster – om end opgøret blev mildere end de fleste andre steder, hvor der havde været revolution.

Det nye danske styre i Slesvig

Også i Nordslesvig blev det slesvig-holstenske nederlag følt hårdt blandt dem, der i årene 1848-50 havde rettet deres fremtidshåb til hertugdømmerne som en demokratisk, forenet, selvstændig og tysk stat Schleswig-Holstein. I stedet vendte det enevældige danske styre forstærket tilbage.

De nye magtforhold betød straks gennemgribende ændringer i den slesvigske administration. F. F. Tillisch stod fra juli 1850 i spidsen for forvaltningen som overordentlig regeringskommissær med vide beføjelser. Han havde sine kontorer i den loyale by Flensborg, der nu blev det slesvigske administrationscentrum på bekostning af den traditionelle, men stærkt slesvig-holstenske regeringsby Slesvig. Den 5. marts 1851 blev Tillisch optaget i regeringen som minister for Slesvig, og regeringskommissærens kontorer blev nu til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Bortset fra et nyoprettet sekretariat flyttede kontorerne ikke til København før i begyndelsen af 1852. Som minister for Slesvig var Tillisch alene ansvarlig overfor kongen.⁶

Allerede som regeringskommissær gennemførte Tillisch en ny og gennemgribende afskedigelsesrunde blandt de endnu tilbageværende slesvig-holstensksindede embedsmænd. Udrensningen omfattede forvaltningen og domstolene, de lærde skoler og kirken. I advokatstanden fik kun 18 ud af 62 lov til at beholde deres bestalling. I stedet for de afskedigede blev der i de fleste tilfælde udnævnt embedsmænd henholdsvis givet bestallinger til advokater fra kongeriget, hvorfor »bienniet«, kravet om mindst to års studier ved Kiels universitet, blev ophævet.⁷

I Nordslesvig blev samtlige amtmandsstillinger nybesat. I Haderslev amt

blev W. W. Stockfleth amtmand. Tønder amt, der nu blev forenet med Løgumkloster amt, fik grev A. Reventlow som amtmand, mens E. S. E. Heltzen blev sat i spidsen for Sønderborg, Nordborg og Aabenraa amter, idet Lundtoft herred blev flyttet fra Tønder til Aabenraa amt. Mens Stockfleth og Heltzen sad på deres poster til 1864, blev Reventlow efter kritik for at være for imødekomende over for den tysksindede befolkningsdel i 1860 erstattet af L. F. H. Brockenhuus-Schack. Købstæderne fik alle nye borgmestre, ligesom der blev indsat dansksindede rådmænd. I Haderslev fungerede Emil Hammerich som borgmester indtil 1864. Det samme gjaldt P. I. J. Lunn i Aabenraa og Hilmar Finsen i Sønderborg. I Tønder var først C. A. Kiær borgmester indtil 1853 og derefter indtil 1864 J. H. Holm.⁸ Set under ét var den danske administration i Nord-slesvig mellem de to slesvigske krige præget af kontinuitet på de ledende poster.

De nye embedsmænds faglige standard var gennemgående i orden. Alligevel kom de mange steder i et skævt forhold til befolkningen, også til dennes loyale del. Manges iver for at fremme danskheden i dens rendyrkede nationalliberale version fra hovedstaden var overdreven, mens sansen for de mange nuancer i den slesvigske virkelighed var begrænset. Det slesvigske standpunkt viste kun enkelte forståelse for. Det sociale og akademiske hovmod, som embedsmænd kunne slippe godt fra i kongeriget, stødte an mod den slesvigske bondes traditionelle selvfølelse. Og så kunne de dannede jo ikke »æ sproch«. Kun enkelte viste en dybere interesse for slesvigsk sprog og folkeliv.⁹

Det danske styres repræsentanter og deres gerninger blev efter alle kunstens regler heglet igennem i den slesvig-holstenske agitation. I 1864 blev der i Kiel udgivet fem hefter under titlen »Schwartzbücher über die Dänische Missregierung im Herzogthum Schleswig«. Her blev det danske styres synder mod hertugdømmets tysksindede beboere i de forløbne år siden 1850 oplistet. Alt væsentligt og en hel del uvæsentligt blev taget med. De mange afskedigelser af embedsmænd helt tilbage til bestyrelseskommissionens tid blev fremhævet som noget af det værste. Efter tidens europæiske standard var det imidlertid billigt sluppet for embedsmænd at blive afskediget for at flytte deres loyalitet fra den etablerede til den revolutionære regering. Alle regeringer har uanset deres legitimitet til alle tider forlangt loyalitet af deres embedsmænd – og i modsat fald som minimum afskediget dem. Sådanne afskedigelser var blevet gennemført af den provisoriske regering i 1848 og blev det igen af de tyske myndigheder i og efter 1864.¹⁰

Undertvingelsen af den slesvig-holstenske opstand i Tønder by og omegn 1850-1852

Embedsmændenes første opgave efter den danske militære sejr blev den definitive undertvingelse af den slesvig-holstenske opstand. I det sydligste

Slesvig blev der efter slaget ved Isted indført belejringstilstand med standretter og mulighed for at idømme dødsstraf for spionage og besiddelse af våben. Det blev heldigvis ikke nødvendigt at gribe til dette drastiske middel for at opretholde ro og orden.¹¹ Befolkningen holdt sig til den »passive modstand«, der ytrede sig ved en kold skulder til de danske embedsmænd, småchikaner, ideelige klager over indkvartering, isolering og boykotning af de dansksindede m.m.¹²

Selv om hjemmetyskerne i et vist omfang kunne vise den samme adfærd, var opgaven ulige lettere for myndighederne i Nordslesvig, hvor bestyrelseskommissionen havde gjort sin del af det grove arbejde siden slutningen af august 1849. Undtaget herfra var Tønder by med Ubjerg sogn og Frederikskog, som lå syd for demarkationslinjen mellem de svensk-norske og de preussiske tropper, hvor kommissionen ikke havde kunnet gøre sin autoritet gældende. Her blev der først tale om en undertvingelse af opstanden med de danske troppers indrykning i juli 1850.

Det indledende skridt var afvæbning af befolkningen.¹³ Militæret forlangte aflevering af alle våben, men i Tønder by og omegn gik det øjensynligt for sløvt med at efterkomme dette påbud. Den 8. august 1850 indskærpede amtmand Reventlow derfor, at alle våben uden undtagelse inden tre dage skulle indsamles og afleveres kommunevis, d.v.s. landsby for landsby. Blev nogen fundet i besiddelse af våben efter denne frist, var straffen fængsel på vand og brød mellem 20 og 40 dage. Våben mærket med ejerens navn ville siden blive leveret tilbage. Denne indskærpelse fik ikke fuldt ud den ønskede virkning. Nogle grundejere påberåbte sig den nye bekendtgørelse af 24. september 1850, der gav enhver jagtret på sin egen jord. De hævdede, at bestemmelsen dermed også gav dem lov til at beholde deres jagtgeværer! Denne obstruktion kunne amtmanden ikke sidde overhørig, og han indskærpede derfor sin forordning af 8. august med ordene: »Hvorefter Enhver sig haver at rette og for Skade at tage vare!«. Hændelsen viser, at de formentlig slesvig-holstensk sindede bønder ikke helt havde erkendt den nye situation og dens alvor.¹⁴

Det samme tør siges om medlemmerne af den sidste slesvig-holstenske magistrat i Tønder. I november 1850 blev der ved et tilfælde fundet otte kanoner i afdøde seminarielærer Dichmanns hus. Bag en brændestak i sidebygningen fandt man trælavetterne, og under en stor tørvestak lå de otte kanonløb af jern. Huset havde stået ubeboet i et årstid siden Dichmanns død, mens sidebygningen blev benyttet til opbevaring af seminariets brænde. Kanonerne var i sin tid blevet skænket til byen af justitsråd Richtsen. De havde været opstillet på byens skanse i 1848 og var sidst set i marts 1850. Da de danske tropper rykkede ind i Tønder, havde den daværende magistrat og kæmner Rehhoff oplyst, at kanonerne var sendt til Rendsborg, men det var altså usandhed. Rehhoff blev arresteret og forhør over magistratens med-

Bekjendtgørelse.

1) Da Amtshuset er bleven underrettet om, at den af den militære Øvrighed forlangte Aflevering af Waaben endnu ikke overalt fuldstændigen er færdig, saa blive herved samtlige Indvaanere i Amtet Tønder paa det alvorligste opfordrede til ufortøvet, senest inden 3 Dage fra denne Bekjendtgørelses Publication at regne, at udlevere alle de Waaben, uden Undtagelse, som de maatte være i Besiddelse af, og have Indvaanerne i enhver Commune at samle og aflevere bemædte Waaben paa et bestemt Sted samt herom at meddele Amtshuset Underretning, der derefter vil besørge dem afhentede. Efter Forløbet af de nævnte 3 Dage vil det strengt blive undersøgt, om ovenstaaende Befaling er efterkommen, og ville da de, der endnu maatte findes i Besiddelse af Waaben, uden Personens Ansæelse, blive anset med Straf af Fængsel paa Wand og Bød fra 4 indtil 8 Gang 6 Dage.

Det bemærkes, at de Waaben, der ere forsynede med Eierenes Navn, ville i sin Tid blive samme tilbageleverede.

2) Alle saakaldte tydske eller slesvig-holstenske Faner skulle ligesledes under den sub 1) anførte Straf afleveres inden 3 Dage.

3) Brugen af de saakaldte tydske eller slesvig-holstenske Eocarder samt af andre Partimærker anses med en efter Omstændighederne afpasset Straf.

Tønder, Amtshus, den 8de August 1850.

Reventlow.

For den nye amtmænd over Tønder amt, grev Arthur Reventlow, blev den civile undertrykning af den slesvig-holstenske opstand den første store opgave. Med sin bekendtgørelse af 8. august 1850 indskærpede han pligten til at aflevere våben, ligesom han forbød slesvig-holstenske faner og emblemer. Landsarkivet, Tønder amtsarkiv H 30.

lemmer indledt. Hvad politiets undersøgelse resulterede i, fremgår ikke af sagen, men begivenheden viser i hvert fald, at de ledende slesvig-holstenere i bystyret endnu ikke havde mistet den sidste tro på en ny væbnet omgang i det dansk-tyske opgør, siden de alle holdt tæt så længe.¹⁵ Indtil den 1. februar 1851 regerede det slesvig-holstenske statholderskab over Holsten. Først mere end et år efter den definitive slesvig-holstenske kapitulation var forholdene i Tønder og omegn faldet så meget til ro, at amtmand Reventlow fandt det forsvarligt med en forordning af 29. marts 1852 at frigive de beslaglagte våben og bøndernes jagt på deres egen jord.¹⁶

En anden side af opstandens undertvingelse var begrænsninger i ytringsfriheden. Det blev forbudt at indføre tyske aviser, herunder Itzehoer Wochenblatt. Også en række bøger blev forbudt. I november 1850 fik den slesvigske presse sat tommelskruerne på. Ganske vist blev egentlig censur med krav om forhåndsgodkendelse af teksterne før trykningen ikke genindført, men politimestrene kunne efter trykningen beslaglægge aviser, pjecer og bøger, hvis de fandt indholdet strafbart. Regeringskommisæreren gav dem besked på særlig at overvåge pressens beretninger og diskussioner om sprog- og nationalitetsforhold. Cirkulæret blev indskærpet i 1853.¹⁷

I Nordslesvig blev overvågningen af pressen en mindre opgave for politiet. Af de slesvig-holstenske blade overlevede kun Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt, og det kun som et helt upolitisk ugeblad med bekendtgørelser, annoncer, belærende artikler, historiske oplysninger, digte og anekdoter, således som bladet havde været forud for 1840.¹⁸ I juni 1851 søgte enkefru Margrethe E. Forchhammer om stadfæstelse af privilegiet til at udgive Intelligenzblatt. Magistraten i Tønder frarådede en stadfæstelse, mens amtet fandt, at udgiverinden med den høje alder af 93 år var »en i politisk henseende uskadelig Person« og at byen vanskeligt kunne undvære sit eneste blad. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig fulgte alligevel magistraten og afslog den 12. maj 1853 at stadfæste privilegiet, hvorefter udgivelsen ophørte – for en tid.

Enkefru Forchhammer havde flere sønner, bl.a. bogtrykker og bladets faktiske redaktør Heinrich Forchhammer, professor P. V. Forchhammer i Kiel, der i 1848 havde sluttet sig til den slesvig-holstenske opstand, og professor J. G. F. Forchhammer, der var direktør for Polyteknisk Lærestanstalt i København. Sidstnævnte anmodede nu om, at moderen fik privilegiet tilbage. Samtidig søgte sønnen i Tønder om at måtte overtage dette. Om ham udtalte Tønder magistrat, at »da hørte denne vel ei til de politisk farlige, men henregnedes dog, vist ikke uden Grund, til de mindre Velsindede«, mens amtet mente, at han ville forholde sig roligt og ikke misbruge privilegiet. Magistraten foreslog som betingelse for et nyt privilegium, at begge sprog skulle bruges i bladet og at dets navn og trykkested skulle skrives på dansk. Amtet anbefalede en

tosproget titel.¹⁹ Og sådan blev det. Fra 1855 udkom bladet i et større format med både dansk og tysk bladtitel: »Kongelig privilegeret Intelligensblad for Tønder og Omegn/Königlich privilegirtes Intelligenzblatt für Tondern und Umgegend«. Såvel det »journalistiske« indhold som annoncerne var på dansk og tysk blandet imellem hinanden, mens de officielle bekendtgørelser var på dansk. Den upolitiske linje fortsatte til 1864. Bladet var derfor kun et begrænset aktiv for hjemmetyskerne i Tønder.

Også de slesvig-holstenske symboler og sange blev forbudt. I Tønder amt foreskrev amtmand Reventlow i ovennævnte forordning af 8. august 1850, at alle tyske og slesvig-holstenske faner skulle afleveres under samme betingelser og straftrusler som våbnene, ligesom »brugen af de saakaldte tydske eller slesvig-holsteenske Cocarder samt af andre Partimærker ansees med en efter Omstændighederne afpasset Straf«. Den 28. september 1850 forbød han afsyngelsen af »Schleswig-Holstein meerumschlungen« og lignende politiske sange på gader og andre offentlige steder. Overtrædelse ville blive straffet med bøde eller fængselsstraf.²⁰ I Aabenraa og Sønderborg-Nordborg amter blev pryglestraffen taget i anvendelse mod overtrædere; om det også skete i Tønder amt, er uvist.²¹ På disse områder blev der ikke siden tale om nogen lempelse. Tværtimod blev forbudet mod besiddelsen af tyske og slesvig-holstenske faner, kokarder og andre partitegn indskærpet i den førnævnte forordning af 29. marts 1852. Så sent som i august 1855 udsendte amtmand Reventlow et cirkulære til politiet om at vise den største årvågenhed over for overtrædelser af forbudet mod afsyngelsen af »Oprørssangen«, arrestere de skyldige og gøre indberetning til amtshuset.²² Disse indskærpelser viser, at hjemmetyskerne i Tønder by og nærmeste omegn ikke uden videre opgav den passive modstand mod det nye danske styre.

Stemningen blandt hjemmetyskerne 1850-1852

Forskellen mellem Tønderhjørnet og det øvrige Nordslesvig træder tillige klart frem i de bevarede stemningsindberetninger fra de første år efter det slesvig-holstenske nederlag. Amtmand Reventlow skrev kort før årsskiftet 1850/51 om forholdene i Tønder: »Jeg kan kun gentage, at jeg aldrig, ikke engang i Slesvig og Eckernførde, har seet lignende Exemplarer af forrykt og fanatisk Tydskhed... Alt er erkeslesvigholstensk, og af dansksindede findes der kun Enkelte der ere saa frygtsomme at de f. E. kun vove at give et Bidrag til de danske Saarede naar man giver dem sit Æresord paa, ikke at røbe Givernes Navne!«. Reventlow mente nok, at han kunne beherske byen med »politistokken«, men erkendte ikke at kunne »regjere« konstruktivt med de midler, der stod til hans rådighed.²³ Heller ikke dette udsagn tyder på, at de hjemmetyske tøndringer havde bøjet nakken. Denne vurdering støttes af andre samtidige udtalelser.²⁴

Det gælder også den stemningsindberetning, som gendarmeriinspektør J. E. Leerbech den 14. januar 1852 indsendte til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.²⁵ Leerbech var chef for det gendarmeri, som var blevet oprettet til støtte for de civile politimyndigheder. Det bestod af 200 beredne gendarmere og 50 til fods samt officerer, i alt omkring 300 mand.²⁶ Om forholdene i *Tønder* skrev Leerbech: »I Byen Tønder er Stemningen langt fra god, og den overveiende Deel af Befolkningen har stærke slesvigholsteenske Sympathier, og kunne ingenlunde finde dem i den Tanke, at Slesvig skulde træde i nærmere Forbindelse med Danmark, hvilket de ansee for en Ulykke for Landet. – Den dansksindede Deel af Befolkningen udgjør, foruden Embedsstanden, ikkun et lille Parti, der næsten kun bestaaer af de Smaaborgere, der forstørstedelen skulle fortjene deres Udkomme ved den større og mere velhavende men ildesindede Deel af Befolkningen, og man hører dem derfor ofte klage over hvad deres Patriotisme koster dem, og hvorledes det gaaer tilbage med dem«. Dog føjede Leerbech til: »Slesvigholsteinismen ytrer sig imidlertid her kun ved den passive Modstand, og Ingen modsætter sig, hvad der af Øvrigheden anordnes«.

I *Højer* flække var stemningen ganske som i *Tønder*. Derimod var den gennemgående mere velsindet i amtets nordlige *landdistrikter*: »I den nordlige Deel af Tønder Amt, – Tønder, Slux og Høier Herreder – er Stemningen i det Hele taget god, og er den dansksindede Deel af Befolkningen den langt overveiende«. Dog var der et forbehold: »I de Landsbyer, der ligge nærmest Byen Tønder, er Stemningen den mindst gode«. Det drejede sig vel navnlig om landsbyerne i Ubjerg sogn. Der var også en anden undtagelse: »Som noget Særegent bemærkes, at Beboerne i Rapstedt i Slux Herred næsten udelukkende ere slesvigholsteensk sindede, medens Beboerne i de omliggende Byer næsten alle ere dansksindede«. Ihukommende de slesvig-holstenske adressers udbredelse 1848-50 var det sidste nok så meget sagt. Også efter samtidige vurderinger at dømme gik Leerbech noget let hen over tyskheden i Slogs herreds sydlige sogne. I Hostrup sogn var stemningen ifølge amtmand Reventlow ganske vist overvejende dansk, men i Burkal sogn var der efter den lokale præsts mening stadig forhærdede hjemmetyskere, som kastede grus i maskineriet, og i Tinglev sogn var den ældre del af befolkningen efter sognepræstens opfattelse demoraliseret, om end de fleste udadtil fremstod som loyale.²⁷ I store træk faldt Leerbechs vurdering imidlertid ganske godt sammen med Treårskrigenes billede af, hvor hjemmetyskheden stod stærkest på Tønderegnet. Og på disse steder var der altså stadig i januar 1852 megen modstand at overvinde for det nye danske styre.

Klart bedre så det ifølge Leerbech ud i *Aabenraa amt*. Her var stemningen »særdeles god, og den langt overveiende Deel af Befolkningen fuldkommen til at stole paa«. Vel var der stadig slesvig-holstenere her: »At der ogsaa her findes

enkelte Ildesindede er en Selvfølge, men de have næsten ingen Indflydelse, og ere under en kraftig Øvrigheds Bestyrelse ingenlunde farlige«. Her sendte Leerbech sikkert den energiske amtmand Heltzen en venlig tanke. Amtmanden selv vurderede forholdene tilsvarende optimistisk. Stemningen var fuldstændig slået om, og med enkelte undtagelser stod slesvig-holstenismen foran sin udslettelse: »Der er ikke bedre Tone i noget dansk Amt, intetsteds lystres promptere og beredvilligere«.28

Leerbech havde ingen mening om Sønderborg, Nordborg og Haderslev amter, der lå uden for gendarmeriets område. Det gjaldt øjensynlig også Aabenraa by. Helt uden viden om stemningen disse steder er vi dog ikke. I Haderslev, Aabenraa og Sønderborg købstæder viste den tysksindede befolkning trods ved ikke at illuminere på Frederik 7.s fødselsdag den 6. oktober 1851, så også her måtte de nye myndigheder regne med en vis passiv modstand. Denne demonstration kostede i øvrigt flere hjemmetyskere knuste ruder! I de tidligere hertugbesiddelser Gråsten og Augustenborg markerede hjemmetyskerne sig med deres farver og sange henholdsvis i september 1851 og marts 1852. Heller ikke her var tyskheden fuldstændig kuet. Det var den heller ikke i Christiansfeld, hvortil tværtom flere af omegnens tyske familier flyttede ind for at være blandt sindelagsfæller. Her var der både tysk kirke- og skolesprog, og tysksindede i omegnen sendte deres børn i skole her.²⁹ Om stemningen på landet i Sønderborg-Nordborg og Haderslev amter gjorde de danske embedsmænd sig ingen bekymringer; den var set fra deres synspunkt så god som vel tænkelig, og den i forvejen svage hjemmetyskhed her var yderligere svækket.

Amnesti til hjemvendte slesvigere 1851-1852

Efter det slesvig-holstenske nederlag var der på dansk side et folkeligt pres for et retligt opgør med de besejrede. De selvsamme stormagter, som undertvang nationale opstande i deres egne stater med henrettelser, deportationer og fængsel, fandt imidlertid F. F. Tillisch og hans afskedigelser for vidtgående og krævede mildhed fra dansk side. Dette krav måtte regeringen imødekomme ved at give en meget omfattende amnesti til dem, der havde forbrudt sig mod den danske konges herredømme i revolutionstiden.³⁰

Det danske styre rettede sin opmærksomhed mod to store grupper. Den ene var de omkring 7.000 soldater i den slesvig-holstenske hær, som efter dennes opløsning i februar 1851 skulle vende tilbage fra garnisonerne i Holsten til deres hjem i Slesvig. Ved kongeligt reskript af 16. januar 1851 blev der givet almindelig amnesti til soldaterne i den slesvig-holstenske hær. Undtaget fra amnestien var de officerer, som stod i den danske hær forud for opstandsdagen den 24. marts 1848, og som denne dag eller senere havde sluttet sig til den

slesvig-holstenske hær.³¹ Herefter kunne de ca. 300 nordslesvigske soldater, der var omfattet af amnestien, vende tilbage til deres hjem.³² Her blev de udsat for et særligt opsyn fra politiets side. Ikke uden grund anså myndighederne de tidligere soldater for at være særlig »trodsige«. Det viste sig ved, at mange efter hjemkomsten bar slesvig-holstenske dekorationer, erindringsstegn og kokarder, hvilket snart blev forbudt.³³

Udover soldaterne ventede omtrent 4.000 politiske flygtninge på at kunne drage hjem til Slesvig. Talrige overbeviste slesvig-holstenere var, tildels i panik, flygtet forud for de danske troppers indrykning i juli 1850. Mange af dem havde siden forsøgt at vende hjem, men var blevet afvist af den danske forpostkæde; det gjaldt også adskillige hjemmetyskere. Som soldaterne skulle de politiske flygtninge omfattes af en generel amnesti, men det danske styre ønskede også her at gøre undtagelser. For at afgrænse den personkreds, som skulle udelukkes fra amnestien, med andre ord landsforvises, tog regeringskommisæreren i februar-marts 1851 de lokale myndigheder med på råd. Amtmændenes forslag til undtagelser fra amnestien var temmelig vidtgående. De uddyber ovenstående stemningsbillede og viser, hvilke personer, den nye danske administration anså for farligst, sikkert efter at have rådspurgt sig med lokale repræsentanter for den loyale del af befolkningen. Og så er indberetningerne afslørende for den indstilling, de nye danske embedsmænd havde til deres nationale modstandere.³⁴

I *Tønder amt* faldt udvælgelsen amtmand Reventlow svær: »Tønder Amt og Staden Tønder høre til de Egne i Hertugdømmet Slesvig hvor Oprøret har fundet de fleste Tilhængere og hvor Befolkningen, naar jeg undtager en Deel af Slux- og Høierherred, med stor Iver og Energie har sluttet sig først til den saakaldte Slesvigholstenske Sag og senere til Insurrectionens Fane. Under fanatiske Embedsmænds og Agitatorers Ledelse og utrættelige Paavirkning har derfor, paa enkelte hæderlige Undtagelser nær, næste hele den voxne Befolkning taget Deel i Oprøret, og der vilde ved en nøiagtig Undersøgelse kun findes faae der ikke enten af egen Drift eller af Frygt eller af andre Motiver have gjort sig skyldige i aabenbare Oprørshandlinger ved enten at slutte sig til den rebelliske Folkevæbning, eller ved at yde Bidrag til Insurgenternes Hær og Flaade, eller ved at underskrive høiforræderske Petitioner, Adresser o. desl. Alt dette gjælder især ogsaa i Henseende til dem, der have forladt Hertugdømmet i det Øieblik, da vore Tropper rykkede ind i samme, og jeg tvivler meget paa, at der iblandt disse maatte være Nogen der ikke paa en eller anden Maade har gjort sig skyldig i Høiforræderi eller Majestætsforbrydelse fordi han har været besjælet af et fjendtligt Sindelag imod Kongen og Staten og har understøttet Fjendens Forsøg til at bemægtige sig en Deel af Riget«.

Reventlow mente, at der burde skelnes mellem anstifterne og medløberne. Såfremt amtmanden fik tilstrækkeligt med politi og beføjelser, kunne han nok

sørge for, at de hjemvendte ikke blev til fare for den offentlige sikkerhed og orden. Men der var også et hensyn at tage til stemningen i befolkningen: »Jeg finder det betænkeligt, at lade disse Mennesker vende tilbage fordi det vilde gjøre et meget uheldigt Indtryk paa Folket, dersom de Personer, der med største Iver have pleiet og understøttet Oprøret, der ved deres Flugt have stemplet sig selv som skyldbevidste nu uden Undtagelse skulde komme tilbage, som om Intet var forefaldet og de ikke vare skyldige i nogen Forbrydelse«. Han fremhævede navnlig: »Allerede nu virker det høist skadeligt paa den offentlige Moral, at man dagligen seer Mennesker, der have gjort sig skyldige i aabenbare Oprørshandlinger, i uforstyrret Nydelse af deres Frihed og Formue. Jeg troer at dette Indtryk og denne Demoralisation vilde forøges, naar ogsaa de paa Grund af deres Deeltagelse i Oprøret Udvandrede uden Undtagelse kunde vende tilbage og det er heller ikke tvivlsomt, at en Deel af disse Mennesker vilde benytte deres Indflydelse til at nære Utilfredshed med Regjeringen og til at modarbeide en mere besindig og forsonlig Stemning der allerede paa mange Steder synes at vinde Indgang især hos den landlige Befolkning«. ³⁵

Efter disse principielle overvejelser nåede amtmand Reventlow frem til seks personer fra amtets nordslesvigske del, som burde forhindres i at vende tilbage. Om underretsadvokat H. Lundius fra Tønder bemærkede amtmanden: »Han er af en heftig og fanatisk Character og kan i alle Henseender betegnes som et høist farligt Individ«. Lundius fungerede under opstanden som herredsfoged for Tønder og Højer herreder. Herredsfoged Fürsen i Slogs herred skulle udelukkes fra amnestien på grund af den skade, han kunne tilføje sin efterfølger, hvis han vendte tilbage til Ravsted. Fra Højer ønskede Reventlow dr. med Hansen udelukket, da han var »det saakaldte tydske Partis Hovedanfører«. I Tønder skulle rektor Petersen undtages fra amnestien, fordi han havde haft en meget skadelig indflydelse på ungdommen. At amtmanden heller ikke ønskede købmand Johannes Tødsen retur, kunne næppe overraske. »Denne Mand er noksom bekjendt som en af dem, der allerede i en lang Række af Aar har virket for den saakaldte Slesvigholsteinisme med en overordentlig Iver og en til det Latterlige grændsende Fanatisme. Hans Indflydelse paa Byens Indvaanere har været ligesaa betydelig som skadelig og han maa i alle Henseender betegnes som et høist farligt Individ«, lød amtmandens skudsmål. Endelig foreslog Reventlow Thies Steenholdt fra Ravsted undtaget fra amnestien, da han i mange år havde været »Slesvigholsteenernes ivrigste og villigste Redskab i Nordslesvig«. Skønt han efterhånden var kommet til års, ville hans tilbagevenden vække forargelse hos de loyale nordslesvigere.

Disse seks mænd ønskede amtmand Reventlow under ingen omstændigheder tilbage til sit amt. Der var fem andre, som ligeledes burde udelukkes, i hvert fald for en tid, eller i det mindste stilles under strengt politiopsyn efter

hjemkomsten. Kancelligodsbesidder Peter Todsén fra Mejerholm havde »saavidt hans indskrænkede Forstand tillod det« virket for opstanden, men hans indflydelse var dalet. En ivrig slesvig-holstener var købmand Niels Jacobsen fra Tønder, der, skønt han knap nok kunne skrive sit eget navn, havde arbejdet sig op fra tjenestedreng til byens førende kornhandler og til en af de mest velhavende borgere, som også var meget anset i omegnen. Til hans fordel talte, at han vistnok havde fortrudt sin rolle som redskab for amtmænd Hansen og herredsfoged Lundius, og at selv folk fra enklaverne havde talt hans sag hos den nye amtmænd. Købmand Johannes Conrad Iwersen havde været anfører ved Tønders borgervæbning i 1848. Gæstgiver Hermann Rulffs havde også været officer i borgervæbningen. Også købmand C. A. F. von Mallesch havde deltaget i væbningen, udbredt oprørske skrifter og var desuden »et Subject af nedrig og slet Charakter«.

Amtmænd Heltzen i *Aabenraa-Sønderborg-Nordborg amter* beklagede i sin betænkning til regeringskommissæren, at det ikke længere var muligt at holde alle de bortflygtede slesvig-holstenerer ude fra Slesvig. For købstæderne fulgte Heltzen borgmestrenes vurderinger. Lunn i Aabenraa fastslog uden vaklen, at tidligere borgmester Schow og forhenværende provst Rehhoff vedblivende skulle holdes borte fra Aabenraa. Blandt de øvrige slesvig-holstenerer var kaptajn H. Bruhn fra Høgebjerg, der om vinteren boede i Aabenraa, vistnok den farligste: »Han skildres af Alle som en slet, trædsk og i høi Grad intriguant Person, for hvis kraftigere Villie Broderen, Agent Bruhn, aldeles maa bøie sig, og som forstaaer igjennem denne at lede og beherske det store Partie, der i oeconomisk Henseende ere afhængigt af Agenten«. Bruhn havde i 1848 været leder af den slesvig-holstenske borgervæbning og medlem af en deputation til Berlin. Købmand Ambrosius Hartmeyer ville, så snart han kom tilbage, på ny begynde sin hemmelige agitation. Mindre farlige, men stadig uønskede, var købmand M. H. Lüders og apoteker Karberg. Dog kunne Lüders accepteres, fordi han var en redelig mand, der ville overholde et løfte om at være loyal, og Karberg, fordi han var sygelig og skræmt. To andre blev nævnt som politisk ufarlige, men forhadte af de loyale borgere: »Dagdriver« Peter Gilow og værts-husholder Herman Edding.

Borgmester Finsen i Sønderborg mente ikke, at der var nogen fra Sønderborg, hvis tilbagevenden kunne true den offentlige sikkerhed og orden, når de vendte tilbage som privatmænd og stilledes under politiopsyn. Som skyldige i åbenbare oprørshandlinger nævnte han forhenværende borgmester Langreuter og advokat Johannsen.

Heltzens konklusion var, at Schow, Rehhoff og Langreuter for stedse skulle holdes ude af Slesvig. Generelt burde de borttrømte embedsmænd nægtes ret til at vende tilbage, og det gjaldt også advokaterne Bruhn og Mayland i Aabenraa samt førnævnte Johannsen i Sønderborg. Derudover ønskede Heltzen kaptajn

Bruhn og Hartmeyer udelukket fra amnestien, i hvert fald indtil videre. Fra Rise og Sdr. Rangstrup herreder samt Varnæs birk var der kun få, som havde støttet oprøret. Heltzen nævnte kaptajn B. Bendixen i Løjt, kromand Wohlenberg i Røde Kro, Z. Gilau fra Kolstrup og overkrigskommisær Burmeister sammesteds. De var gennemgående ufarlige. Gårdejer Cold fra Hønkys havde allerede fået lov til at vende hjem. I Lundtoft herred og på de gråstenske godser så det værre ud. Her burde forhenværende pastor Brag i Adsbøl samt overinspektør Krogh, hofråd Bahrt og dr. Schmiegelow i Gråsten udelukkes fra amnestien. Derimod forudså Heltzen, at han efter det »Lemfældighedsprincip«, som andre havde fulgt ved godsejer Kittels og forpagter Feddersens tilbagevenden, måtte acceptere, at forpagter Holst på Fiskbæk, forpagter Holst på Kjelstrup, hestehandler Fischer, gæstgiver Storm og forhenværende godsinspektør Jürgensen på Sandbjerg samt gårdejer Henrik Claussen i Hokkerup kom hjem. I så fald burde de stilles under strengt polititilsyn og atter udvises ved »ringeste Anledning«.

Fra Als indberettede overinspektør Horneman på Augustenborg, at man burde udelukke dr. Back, hofråd Prehn, hofråd Bahrt og kandidat Fischer, alle fra Augustenborg. Sidstnævnte var ifølge Horneman »bekjendt fra de hertugelige Hestevæddeløb«; han var identisk med ovennævnte hestehandler. De fire var uønskede, »deels fordi de have staaet i et saa specielt Forhold til Hertugen, at der er al Grund til at antage at det vil være farligt for den offentlige Orden, naar de igjen komme tilbage til Øen, og deels fordi det vilde svække den Tillid til den danske Sag som hos Beboerne heri Districtet under hele Kriegen har været vedligeholdt«. Horneman tilføjede beroligende et rygte om, at Fischer heller ingen planer havde om at vende tilbage til Augustenborg.

I *Haderslev amt* var der i landdistrikterne kun få mennesker, de lokale myndigheder ønskede udelukket fra amnestien. Fra herredsfogderne i Frøs og Kalvslund samt Hviding og Nr. Rangstrup herreder fik amtmand Stockfleth ingen navne overhovedet, men anførte på egen hånd den provisoriske herredsfoged Wardenburg fra Hviding og Nr. Rangstrup herreder. Fra Tyrstrup og Haderslev herreder foreslog herredsfogden udelukkelse af pastor Petersen fra Hoptrup, der skulle have hjulpet de tyske tropper i fægtningen ved Hoptrup i 1848. Fra Gram herred blev to personer angivet, gårdejer J. F. Lorentzen fra Kestrup i Jægerup sogn, der havde været medlem af den slesvig-holstenske landsforsamling, og forhenværende skovrider Behrens fra Holbæk i Sommersted sogn, der ifølge rygtet bl.a. skulle have skudt på en dansk dragon.

Fra Haderslev by indkom en liste med 10 navne. I spidsen stod forhenværende herredsfoged Kier og tingskriver dr. Meyer fulgt af dr. Michelsen fra den lærde skole og dr. Marcus. Om disse fire hed det, at deres deltagelse i oprøret var tilstrækkelig kendt. Andre fem havde støttet oprøret efter evne: garver M. G. Göhlmann, postholder Raben, snedker Callesen, saddelmager

Viereck og hjulmand Clausen. Som rosinen i pølseenden nævnte magistraten kornhandler Erichsen, der havde været spion. Magistraten anså ingen af disse personer for farlige, men mente at deres fortsatte udelukkelse ville være »en naturlig og retfærdig Følge af deres egne Handlinger«. Dertil kom hensynet til de pågældende selv, »da det er med Vished at forudsee, at de ovennævnte Personer ved den nu fremherskende locale Stemning her i Byen, naar de viste dem her, vilde være udsatte for Molester, som kunde give Anledning til ubehagelige Optrin«. Magistraten frygtede med andre ord, at de hjemkomne kunne blive ofre for hævnaktioner. I sin kommentar til magistratens liste fremhævede amtmand Stockfleth Kier, Meyer, Michelsen og Marcus som særlig uønskede. Med undren savnede han på listen »den noksom bekjendte Oprører Kammerjunker og Amtsforvalter Krogh nævnt, der, uagtet civil Embedsmand, førte Vaaben imod sin Konge«. Han burde aldrig tilstedes adgang til landet igen. Denne bemærkning viser, at Stockfleth vurderede embedsmændene efter en hårdere målestok end de private slesvig-holstenere. Dette var en almindelig tendens i indberetningerne, der afspejlede den daværende danske opfattelse af den slesvig-holstenske opstand som de tyskdannede embedsmænds og advokaters værk. Den blev også bestemmende for den endelige udformning af amnestien.

Amnestien blev langt mere omfattende, end amtmændene og regeringskommissær Tillisch ønskede. I slutningen af april 1851 havde Tillisch sine lister færdige over de i alt 708 personer med familier, der havde ansøgt om at måtte vende tilbage til Slesvig. Af disse skulle 206 for stedse udelukkes fra at rejse hjem, mens resten enten allerede havde fået eller nu skulle få tilladelse til at returnere. Ifølge stormagterne var listen over de udelukkede alt for lang; de ville højst acceptere godt en snes undtagelser fra amnestien.³⁶ Den endelige liste blev derfor meget kortere. Det kongelige patent af 10. maj 1851 udelukkede kun 33 fra amnestien og dermed fra at vende tilbage til hertugdømmet Slesvig. Heraf var der otte nordslesvigere: Hertug Christian August med familie, fhv. amtsforvalter G. F. von Krogh, fhv. subrektor C. A. Michelsen og dr. J. A. Marcus fra Haderslev, fhv. herredsfoged C. A. T. Bruhn fra Rødding, fhv. borgmester G. H. L. Schow og fhv. provst J. A. Rehhoff fra Aabenraa samt fhv. pastor Jürgen Brag fra Adsbøl. Det var langt færre end de godt 40, som amtmændene havde erklæret for uønsket, og udover hertugen var det udelukkende illoyale embedsmænd. Der var ikke gjort nogen undtagelser fra amnestien i den nordslesvigske del af Tønder amt, og det tyder på, at ønsket om at undgå negative reaktioner i den dansksindede befolkning spillede en rolle ved den endelige afgørelse; i Tønder og Højer var der ikke så mange dansksindede, som kunne forarges. Patentet gav alle andre end de 33 navngivne mulighed for at ansøge om amnesti og vende tilbage som privatmænd. Dog skulle de underkaste sig de betingelser, som opretholdelsen af den

offentlige ro og orden krævede, og i tilfælde af gentagen ulovlig politisk aktivitet kunne de henlagte sager på ny blive taget op.³⁷ Amnestipatentet tilfredsstillede ikke stormagterne. Flere måtte gives amnesti. Det nye patent af 29. marts 1852 undtog blot 15 slesvigere og 6 holstenere fra amnestien, heraf tre nordslesvigere: Hertugen, von Krogh og Schow.³⁸

Augustenborgernes skæbne

Som den første blandt de undtagne fra amnestien nævnte begge patenter hertugen af Augustenborg med familie. Derefter fulgte prins Frederik af Nør med familie. For augustenborgerne fortsatte patenterne den katastrofe, som var indledt med prinsens uheldige deltagelse i den provisoriske regering og hertugfamiliens flugt fra Augustenborg i marts 1848. Kulminationen indtraf den 8. maj 1852 i London, hvor stormagterne med Londontraktaten fastlagde den nye arvefølge i det danske monarki til fordel for den glücksborgske linje med prins Christian, den senere kong Christian 9., og hans efterkommere, det nuværende danske kongehus. Augustenborgerne var ude af spillet om hertugdømmerne – i hvert fald for en tid. Mod at acceptere den nye arvefølge opnåede hertugen tre millioner rigsdaler for sine konfiskerede godser samt det løse inventar fra slottene, der for størstedelens vedkommende blev solgt på en auktion i juni 1853.

Den 30. december 1852 underskrev hertugen en endelig overenskomst med den danske regering, hvor han udover at afstå godserne lovede den danske konge at tage ophold uden for det danske monarkis grænser og »intet at foretage, hvorigennem roen i Deres Kongelige Majestæts riger og lande kan forstyrres eller bringes i fare, ligeledes på ingen måde at modvirke de af Deres Kongelige Majestæts fattede eller fremtidige beslutninger med hensyn til ordningen af arvefølgen til alle de under Deres Allerhøjstes scepter nu forenede lande eller [med hensyn til] organiseringen af Deres Allerhøjstes monarki«. ³⁹ Selv mente hertugen, at han med sidstnævnte løfte kun havde forpligtet sig til at holde sig i ro og ikke givet afkald på arverettighederne. Den danske regering så anderledes på det; efter dens opfattelse havde hertugen slet ingen arverettigheder at afstå fra. Betalingen for godserne brugte hertugen til at erhverve det store gods Primkenau i Nedre Schlesien. Familien var endt langt borte fra Augustenborg.⁴⁰

Augustenborgernes afkald på godserne og på videre politisk aktivitet var en bitter pille at sluge for hertugens tilbageværende tilhængere i Augustenborg og på det øvrige Als. Skuffelsen fremgår af enkelte breve, som nåede frem til hertugen. Franz Andersen fra Nordborg havde under krigen måttet opholde sig en tid på Gråsten, efter at hans forsøg på at bringe en slesvig-holstensk adresse i stand var afsløret. Af frygt for myndighederne turde han ikke sende

breve direkte til hertugen, men havde givet det til hofskriver Ohlsen til videre besørgelse. Det viser, at der stadig var forbindelser mellem hertugen og hans tidligere tjenere. Andersen skrev i februar 1853 på tysk: »Allerede længe, ja meget længe, har vi håbet på og glædet os til at hilse på vores kære hertug med samt familie på Augustenborg. Men desværre vil dette tidspunkt blive altfor længe udskudt. Alt er dækket for os af et slør. Håbet, at det dog til slut vil blive godt, er vores trøst, og altså må vi have tålmodighed«. Andersen mindedes sin uforglemmelige tid på Gråsten og bad hertugen sørge for, at en søn fik en plads som landbrugslærling og en datter som husholderske på hertugens godser i Sverige. Dette ønske kunne hertugen opfylde, og i april samme år takkede Andersen, nu med nedslået håb: »Særdeles ondt gør det os at tro, at vi ikke nogensinde vil få fornøjelsen af at kunne hilse på vores kære durchlaughtige hertug på Als. Hvem havde troet det?«.41

En anden tro tilhænger af hertugen var Hans Hansen Bertelsen på Lebølgård i Tandslet sogn. Sammen med sin meningsfælle Hans P. Hanssen i Sønderborg havde han i 1849 købt en ung halvblods hest, som hertugen skulle have haft den dag, han vendte tilbage til Als. Men i marts 1853 var der gået så lang tid, at de to ville give hertugen hesten nu, og derfor ville de gerne have ham til at sende en mand til Rendsborg eller Hamborg for at tage imod den. Om situationen derhjemme på Als berettede H. H. Bertelsen: »Jeg længes inderlig at Tale med Deres Høiførstelige Durchlaughtighed og Deres Høie Familie, men vi venter med Tolvmodighed (!) indtil Tiden er kommen. Dog er den Lang og Trang for os, da vi ikke høre andet ind (!) hvad danske Blade fortæller os. Vi Bønfalde Deres Høiførstelige Durchlaughtighed om at tage mod denne Ringe Foræring af os som Troe Undersaattere, og Deres Høiførstelige Durchlaughtighed være hilset tillige med Deres Høie Familie. Nu Ender jeg min Daarlige Skrivelse til Deres Høiførstelige Durchlaughtighed, men har skrevet den af Kjærlighed til Deres Venskab og Velgjørenhed«.42

En tredje hengiven ven af hertugen var aftægtsmand Peter Petersen Kok i Lebøl. Han og konen stod foran at fejre deres guldbryllup den 4. august 1854. I anledning af denne sjældne fest havde hertugen sendt Kok sit portræt, som denne nu takkede for. Festen skulle holdes sammen med børn, børnebørn og oldebørn og »nogle faae Venner, som I Krigens Tid har baaret Byrden med mig, nemlig Bertelsen paa Lebølgaard som har vist for en af de Tapre hele Tiden, havde Deres Høiførstelige Durchlaughtighed med Høie Familie været os saa nær til denne Tid, havde vi taget os den Frihed at bede Dem til denne Høitids Brullups Dag, Gud har skjenket vi to Gamle at længe lykkelig leve, Dog haaber jeg endnu at Leve med min Kone indtil jeg kan komme til at tale med Deres Høiførstelige Durchlaughtighed, vi haaber endnu naar denne store Krig [Krimkrigen] har ende at see og tale med Dem og Deres Familie paa Augustenborg, som endnu kunde være kjærere for mig, end da jeg talte [med]

Dem paa Gravensteen«. ⁴³ Kok og sikkert også Bertelsen var altså blandt de »Hjemtydskere« fra Lebøl, som havde besøgt hertugen på Gråsten i november 1848 og efterfølgende fået denne betegnelse hæftet på sig i stænderdeputeret Bladts dagbog – med andre ord de første, som i de bevarede kilder er blevet kaldt hjemmetyskere og som vi kender ved navn. ⁴⁴

De tre breve er rørende i deres hengivenhed for hertugen og vidnesbyrd om, at han ikke havde stødt alle alsiske bønder fra sig. Først og fremmest viser de den isolerede og håbløse situation, hertugens tilhængere var i, efter at deres idol definitivt havde måttet give afkald på sine godser.

De slesvig-holstenske ledere og aktivister efter nederlaget

Det var ikke kun på Als, hjemmetyskerne savnede deres ledende skikkelse. Også på det nordslesvigske fastland var mange slesvig-holstenske ledere fra 1840'erne og opstandsårene borte. Det skyldtes ikke så meget de få undtagelser fra amnestien som afskedigelser, bortflytning og i nogle tilfælde udvandring til USA. ⁴⁵ I *Haderslev* savnedes dr. Marcus også efter udvidelsen af amnestien; han slog sig ned som læge i Segeberg i Holsten, hvor han døde i 1875. Garver M. G. Göhlmann vendte hjem, men kun for en kort bemærkning, da han som mange andre overbeviste slesvig-holstenere udvandrede til USA. Antagelig tog han sin bror J. C. Göhlmann på Vonsmose med. Bogtrykker Basse fik kun lov til at komme til Haderslev for at pakke sine sager. Dr. Michelsen rejste til Hannover og blev seminarieinspektør, mens rektor Volquardsen flyttede til Christiansfeld, hvor han døde i 1852. Amtsforvalter G. F. von Krogh, ridefoged F. F. S. von Krogh og herredsfoged C. G. A. Thomsen forsvandt også fra Haderslev. Derimod forblev malerne C. og Math. Häger, klejnsmedemester Drevitz, bager F. Schley, advokat Selig, jernstøber A. P. Bonnichsen, købmændene G. J. Simonson og J. Kieldrup og en række andre selvstændige erhvervsdrivende sammen med afskediget herredsfoged Otto Kier og afskediget tingskriver A. O. Meyer i Haderslev.

Fra *Aabenraa* forsvandt for stedse Hans Kopperholdt, der døde i september 1850 i Rendsborg. Hans Karberg blev i 1855 nægtet fornyelse af sit apotekerprivilegium, hvorefter han flyttede til Nordborg. Lorenz Karberg var i 1849 udnævnt til slesvig-holstensk marinekommissær og havde deltaget i bjergningen af det erobrede danske krigsskib Gefion ved Egernførde. Han blev boende i Hamborg, hvorfra han i 1852 solgte sin købmandsforretning; i 1867 fik han en pension af den preussiske regering. Fysikus von Maack, der mærkelig nok ikke blev nævnt som farlig af magistraten, var fra 1851 praktiserende læge i Kiel. Dr. W. Schow flyttede sin praksis til Schwartau og Neustadt i Holsten. Borgmester Schow blev borgmester i Leer i kongeriget Hannover og senere regeringsråd i indenrigsministeret samme sted. Advokat H. J. Nissen blev

advokat i Dassow i Mecklenburg, rektor Nissen rektor i Pinneberg i Holsten. Men mange andre blev i Aabenraa, f.eks. kaptajn Hans Bruhn, skibsbygmester Jürgen Paulsen, bager Asmus Lorenzen, købmand K. D. Detlefsen, købmand M. H. Lüders, skibsreder Michael Jebsen, købmand B. B. Jessen og købmand A. H. Hartmeyer. Mønstret var dermed det samme som i Haderslev: De afskedigede embedsmænd og akademikerne i de liberale erhverv fortrak, mens de selvstændige erhvervsdrivende med få undtagelser blev.

I Tønder gentog mønstret sig med den væsentlige undtagelse, at købmand J. C. Todsens ikke ønskede at vende tilbage. Han flyttede til Hamborg, hvor han blev boende til sin død i 1879. Gæstgiver Hermann Rulffs kom heller ikke tilbage; i hvert fald solgte han i 1851 sin ejendom ved en stedfortræder. Blandt de udpræget slesvig-holstenske embedsmænd forsvandt diakon Heynsen, der blev præst i Ottensen ved Hamborg, rektor Petersen, der oprettede en privatskole i Kiel, og herredsfoged Lundius, der blev justitiar på godset Hanerau i Holsten. Men købmand J. C. Iwersen, guldsmed J. A. Bödewadt og saddelmager Sturm blev.

Fra Sønderborg forsvandt den afskedigede borgmester Langreuter, der tog ophold i Pinneberg. Ølbrygger Fr. Petersen og guldsmed Jens Jensen forblev derimod i byen, hvorimod murer J. H. Prüss synes bortvandret. Købmand Lüders drog til Heide i Ditmarsken.⁴⁶ I flækkerne betød hertughoffets bortvisning fra *Augustenborg* farvel til overinspektør Bahrt og hofchef von Cossel, ligesom hertugens hestehandler Fischer forlod flækken. Læge Hansen i *Højer* flyttede til Egernførde, mens dr. Roll i *Løgumkloster* forblev, og det samme gjorde kromand Ibsen, mens birkefoged Elvers efter afskedigelsen blev teglværksforpagter i Gråsten.

Den nordslesvigske slesvig-holstenisme blev efter 1850 berøvet mange af sine ledende og mest aktivistiske skikkelser. Det gik hårdest ud over det augustenburgske miljø på Als og i Sundeved, hvor ikke alene hertugfamilien og hoffet forsvandt, men også de augustenburgske embedsmænd og forpagtere; de augustenburgske og gråstenske ladegårde blev solgt til private landmænd, heraf flere kongerigske godsejere og proprietærer.⁴⁷ Den slesvig-holstenske venstrefløj blev hårdt ramt af ledermangel efter de mange advokaters og lægers bortrejse; også Todsens i Tønder hørte til denne retning. Med den sociale profil, som kendetegnede den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig, betød fravandringen dog ingen generel lederkrise. Blandt de hjemmetyske købmænd og håndværkere var det kun et fåtal, som ikke vendte tilbage. For de fleste var deres forretning eller værksted et eksistensgrundlag, som ikke uden videre lod sig omplante. På landet var udvandring fra de jordbesiddende lag tilsvarende sjældne undtagelser; stort set alle ledende hjemmetyskere blev på deres gårde. Thies Hansen Steenholdt boede i Ravsted til sin død i 1856. Brødrene Momsen på Store Tønde og Vrågård blev også,

tillige Boy Jürgensen i Stubbæk ligesom hans landsforsamlingskollega J. Fr. Lorenzen fra Kestrup. Peter Todsens foretrak derimod at forblive i det sikre syden. Han bortforpagtede Mejerholm og købte jord i Harburg, hvor han døde i 1855.⁴⁸

Det blev blandt de hjemmehørende, selvstændige erhvervsdrivende i by og på land, blandt hjemmetyskerne selv, den nordslesvigske tyskhed måtte finde sine nye ledere. Som det vil fremgå af de følgende afsnit, betød det ikke nogen ulempe, da der var nok lokale lederemner at tage af. Men de lokale ledere havde det ikke altid nemt med det danske styre.

Konfrontationer mellem ledende hjemmetyskere og danske myndigheder

Det danske styre vogtede nøje på, om fremtrædende hjemmetyskere forløb sig mod den nye orden, og skred hårdt ind, hvis dette skete. Det viser flere sager fra Tønderegnet, hvor ledende slesvig-holstenere var for åbenmundede. Den 17. marts 1851 var der regnskabsaflæggelse for Ubjergs kogsinteressenter i Møllehus. Her var gårdejer *Peter Thaysen Dethlefsen* fra Bremsbøl tilstede. Han var kirkejurat, sandemand og taksationsmand for Ubjerg sogn og dermed ikke hvem som helst. Derfor var det alvorligt, at han udbragte en skål for de slesvig-holstenske soldater, der ifølge Dethlefsen havde kæmpet for den retfærdige sag. Amtmandens dom af 14. april blev hård: 90 dages fængsel. Det mente overjustitskommissionen i Flensborg var for meget. Den 17. juni meddelte den amtmanden, at det måtte være nok, når Dethlefsen havde siddet i varetægtsfængsel, mens undersøgelsen stod på, og derudover blev frataget sine poster og pålagt at betale sagsomkostningerne.⁴⁹

Den 8. maj 1851 var der præstevalg i Burkal. Da *H. L. A. Burchardi* på Grøngård skulle afgive sin stemme til kirkevisitatorerne, begyndte han at holde tale på tysk. Han protesterede imod valget som en uretfærdig handling, fordi det skulle føre til indsættelse af en ny præst efter den afskedigede pastor P. C. Schmidt. Amtmanden afbrød ham og henviste ham til at klage til visitatorerne på rette tid og sted. Da Burchardi fortsatte, lod amtmanden ham arrestere for at undgå videre skandale i kirken. Under forhøret erklærede Burchardi, at han var utilfreds med, at alle tre foreslåede kandidater kom fra kongeriget, der havde vist sig som et fjendtligt land mod hertugdømmerne. Der blev foretaget forhør af Burchardis familie og omgangskreds, ligesom der blev iværksat en undersøgelse af den temperamentsfulde proprietærs sindstilstand. Det endte med, at overjustitskommissionen i Flensborg den 27. juni bestemte, at Burchardi skulle løslades og sagen stilles i bero. Varetægtsarrest og sagsomkostninger blev også her anset for tilstrækkelig straf.⁵⁰

Også *Thies Hansen Steenholdt* fra Ravsted fik set arresten i Tønder indefra.

Øjensynligt havde denne »sognekonge« og tidligere stænderdeputerede og landsforsamlingsmedlem svært ved at indstille sig på de nye magtforhold. Den danske bevægelses frembrud i store dele af hans valgdistrikt i foråret 1848 havde berøvet ham mange tilhængere. Selv i Ravsted sogn var der blevet klaget over ham, efter at han som sognefoged nytårsaften 1848/49 havde iværksat en eftersøgning af en dansk soldat, der var hjemme på orlov i Havsted. Opholdet sydpå havde yderligere bragt ham på afstand af stemningen på hjemegnen. Da han kom hjem i juni 1851, kunne han tilsyneladende ikke styre sit temperament. Den 8. februar 1852 indberettede vagtmester Aastrup fra gendarmeristationen i Ravsted, at Thies Hansen Steenholdt overfor to gendarmere havde kaldt den netop afgående minister Tillisch for »en forløben og dum hund«, der havde måttet forlade ministeriet som »en kjældring«. Det danske folk havde han kaldt »insurgenter«, hvilket var slemt, da denne betegnelse ellers blev brugt af danskerne om de oprørske slesvig-holstenere. Endelig havde Steenholdt ifølge gendarmen udbredt et rygte, hvorefter kongen skulle have råbt »slesvigholstenene længe leve«, fordi soldater fra hertugdømmerne, der tjente i København, med held var blevet sat ind imod uroligheder i anledning af ministerskiftet, mens kongerigske soldater havde nægtet at adlyde.

Thies Hansen Steenholdt blev arresteret og ført til fængslet i Tønder. Undersøgelserne blev videreført og anklagepunkterne udvidet. Steenholdt havde gentaget det nævnte rygte ved en begravelse i Korup, og i skænkestuen i Rørkær kro havde han brugt betegnelsen »insurgenter« om danske soldater. Efter otte ugers fængsling faldt dommen den 7. april 1852. Retten lod det her komme Steenholdt tilgode, at han havde hørt rygten om begivenhederne i hovedstaden fra en anden og selv troet på det, ligesom vidnesbyrdene om hans udtalelser om det danske folk og Tillisch ikke stemte helt overens. På den anden side fandt retten, at Steenholdts ytringer ikke stod isoleret, men i nær sammenhæng med hans virksomhed »som En af de her i Egnen ivrigste og virksomste Agitatorer for det saakaldte Slesvigholsteenske Parti«, ligesom det var en skærpende omstændighed, at han ved amnestien havde lovet at »afholde sig fra enhver politisk Demonstration«. Straffen blev derfor yderligere to ugers fængsel. Med varetægtstiden blev straffen i alt 10 ugers fængsel. I betragtning af Steenholdts høje alder på 69 år blev opholdet ikke på vand og brød, men på almindelig fangekost. Uanset denne mildning var det lang tid for så lidt. Straffen stod ikke i forhold til fornærmelserne og rygterne, der var fremsat i mindre kredse og ikke på tryk. Men det lykkedes at lukke munden på Steenholdt, der herefter levede tilbagetrukket til sin død i 1856.⁵¹

Derimod vides ikke, hvad resultatet blev af to omvandrende fynske humlehandlers angivelse af proprietær *B. B. Momsen* på Store Tønde. I september 1857 havde de tilbudt ham deres humle og nævnt prisen i rigsmønt. Det havde gjort Momsen rasende. Han havde ifølge vidnerne sagt, »at han slet ikke vilde

høre noget om det forbandede Rigsmønt, han vilde kun have at gjøre med lybsk Kourant, og han haabede, at den danske Regering med det Første vilde blive forandret til Tydsk her i Slesvig, eftersom den kun tragtede efter at udsuge og opæde den slesvi[g]ske Befolkning«. ⁵² Der gik som bekendt nogle år, før Momsens håb gik i opfyldelse. Episoden viser som de andre, at det kunne holde hårdt for de førende hjemmetyskere, at det ikke længere var dem, der frit kunne give tonen an på Tønderegnen.

I Aabenraa amt voldte *familien Jürgensen* i Stubbæk amtmand Heltzen store problemer. De hårdeste konfrontationer havde amtmanden 1850-52 med forhenværende landsforsamlingsmedlem Boy Jürgensen og dennes ældste søn, tidligere slesvig-holstensk dragon Jürgen Christian Jürgensen. ⁵³ Boy Jürgensen kunne lige så vanskeligt som sine storbondefæller i Tønder amt affinde sig med de nye vilkår. Det spillede sikkert en rolle, at hans bror var den slesvig-holstenske advokat Jürgen Jürgensen, der stod bag eller i det mindste lagde pen til en række klager fra hjemmetyskerne i Tønder by og omegn, bl.a. i sprogsagen (se kapitel 27). Det hjalp heller ikke på familien Jürgensen indstilling til danskerne, at en anden bror, teglværksejer Jacob Jürgensen på Skelbæk Teglgård ved Aabenraa, i 1849 var blevet dræbt ved skud fra en dansk kanonbåd – ifølge Heltzen mens han var ved at håne de bortdragende danske tropper.

Striden mellem familien Jürgensen og de nye danske myndigheder begyndte med, at amtmand Reventlow i Tønder straks efter sin tiltræden i 1850 afskedigede Boy Jürgensen som sognefoged; det var mens Lundtoft herred endnu hørte til Tønder amt. Ifølge Heltzen var Boy Jürgensen som sognefoged i endnu højere grad end tidligere blevet ramt af sogneboernes uvilje, »som han allerede tidligere havde vakt imod sig navnlig ved sin af Broderen (Adv[okaten]) altid understøttede Trættesyge«. Især skulle han have fordelt krigsbyrderne på en ulige og måske endda uredelig måde, ligesom han under krigen skulle have forsøgt at tilrane sig en stud, som blev efterladt ved den danske hærs retræte. For denne forseelse blev han sat under tiltale. Boy Jürgensen havde tillige under krigen udbredt opfordringer til at deltage i landsforsamlingsvalget i 1850. Lægges dertil, at han skulle have forsøgt at forhindre soldater på orlov i at drage tilbage til den danske hær og hjulpet arresterede slesvig-holstenere til flugt, var hans »synderegister« allerede før amtmand Heltzen trådte ind på scenen temmelig langt.

Den første konflikt mellem Heltzen og Boy Jürgensen opstod, da denne efter Lundtofts herreds overflytning fra Tønder til Aabenraa amt obstruerede Heltzens indsættelse af en ny sognefoged ved ikke at videregive sit sognefogedarkiv. Konflikten blev skærpet ved, at Boy Jürgensen i al offentlighed søgte at holde modet hos hjemmetyskerne i sognet oppe ved at viderebringe rygter fra sin søn Jürgen Christians soldaterbreve om en fornyet slesvig-holstensk

indrykning i Slesvig. Og den blev yderligere forværret, da samme søn efter sin hjemvenden fra slesvig-holstensk krigstjeneste overtrådte amtmandens vilkår af 5. marts 1851: at han skulle melde det til sognefogden, hvis han forlod sognets grænser. Det undlod Jürgen Christian Jürgensen, da han sammen med sin far den 3. og 4. april 1851 som så mange andre på egnen drog til »Kliple' Mærken«. Det blev opdaget, og herredsfogden i Lundtoft idømte ham den 19. april 24 timers simpelt fængsel samt betaling af sagens omkostninger. Jürgen Christian Jürgensen appellerede med farbroderens hjælp såvel bevægelsesbegrænsning som fængselsstraf til overjustitskommissionen i Flensborg. Denne afviste den 9. september begge klager.

I mellemtiden var striden blevet tilspidset, da Heltzen lod to beredne gendarmere indkvartere en uges tid hos familien Jürgensen, fordi far og søn ifølge amtmanden »fremfor Nogen i Egnen gjorde Politiets og Lovlighedens Haandhævelse nødvendig«, og det var ifølge amtmanden derfor rimeligt »da ogsaa at lade ham være nærmest til at føle Genen deraf«. Det skete med følgende uddybende begrundelse: »Thi han har næppe ladet nogen Leilighed gaa forbi uden at vise sin Ringeagt og sit Had imod den bestaaende Tingenes Orden, om han end er klog nok til ikke at blotte sig saa meget, at man kan drage ham til Strafansvar derfor«. Således var der ifølge amtmanden ingen vidner til, at han fornærmede en af gendarmene. Boy Jürgensen klagede i august 1851 over indkvarteringen til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, der i september afviste klagen.

Boy Jürgensen var en hård nød at knække. Det var Jürgen Christian Jürgensen også. Han ville ikke affinde sig med overjustitskommissionens afgørelse og klagede den 14. januar 1852 til kongen for at undgå forbuddet og den endnu ikke afsonede fængselsstraf. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig udbad sig en udtalelse fra amtmand Heltzen. Denne blev først indsendt den 28. maj. Heri frarådede Heltzen en eftergivelse af straffen. Det fik endda være, at Jürgen Christian Jürgensen var »den meest exalterede af landdistriktets hjemvendte Insurgentsoldater« og »ikke alene tilligemed sin Fader stedse havde viist fanatisk Sympathie for Oprørssagen, men ogsaa ved sine Breve fra Insurgent hæren til Hjemmet, lige indtil kort før dens Opløsning, stedse havde vedligeholdt Faderens og ligesindedes Forventning om snarlig Forandring«. Men hans »trodsige Optræden ved Hjemkomsten« og en »hadefuldt Fremgangsmaade« i forbindelse med benådningssøgningen fik amtmanden til at frygte, at han ved at få eftergivet straffen »ikke deri vilde see en Naades-handling, men et Tegn paa, at hans Fremgangsmaade var rigtig og sømmelig« og dermed føle opmuntring til fortsat passiv modstand. Familieskabet med advokat Jürgen Jürgensen i Tønder talte heller ikke til hans fordel. Denne advokat havde gentagne gange anklaget amtmand Heltzen og andre danske embedsmænd for uretmæssig embedsførelse, og amtmanden henstillede, at

Købmand Otto Friedrich Ahlmann (1786-1866) i Gråsten havde en blomstrende forretning, men fik efter det slesvig-holstenske nederlag at føle, at han havde holdt på den forkerte hest. De danske myndigheder nægtede i 1853 at forlænge Ahlmanns koncession på at drive handel i Gråsten og omegn. Først efter tre års pause kunne firmaet genåbne med sønnen Hans som leder. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

han ikke fik sin advokatbestilling fornyet. Amtmandens indstilling blev i fulgt. Jürgen Christian Jürgensens klage blev afvist af ministeriet den 17. juni 1852, og han måtte afsone sin straf. Ligeledes mistede Jürgen Jürgensen i 1852 sin advokatbestilling, hvorpå han rejste bort til Wolgast i Pommern. Nok var familien Jürgensen hårde halse, men det var Heltzen også, og han blev bakket op af de højere instanser. Efter 1852 synes familien Jürgensens modstand knækket.

Heltzen havde også et godt øje til godsejer *J. G. Kittel*. I september 1856 holdt han bryllup for sin datter hjemme på Skovbølgård. En gæst udbragte her en skål for »Schleswig-Holstein«. Ved den efterfølgende politiundersøgelse benægtede Kittel, at han personligt havde hørt denne skål blive udbragt, for så ville han have skredet ind, men han refererede, at godsejer Bachmann på Grøngrøft og godsforpagter Feddersen på Kiding begge havde hørt skålen. Da Kittel således ikke havde haft styr på, hvad der var foregået i hans hus, foreslog amtmand Heltzen, at han fik frataget politimyndigheden over sit gods; som

alle godsejere i Slesvig havde han året i forvejen mistet domsmyndigheden. Ministeriet for hertugdømmet Slesvig henlagde imidlertid sagen.⁵⁴

Også andre ledende hjemmetyskere i Aabenraa by og amt fik Heltzens nidkærhed at føle. Apoteker *Hans Karberg* i Aabenraa fik sit privilegium til at drive apotek inddraget i 1855. Året efter genåbnede apoteket med en dansk ejer.⁵⁵ Købmand *O. F. Ahlmann* i Gråsten fik ikke forlænget sin koncession på at drive handel i Gråsten og omegn i 1853; den store forretning kunne dog åbne igen i 1856 med sønnen Hans som leder. Det gik også ud over nogle små fisk blandt håndværkerne, der på grund af slesvig-holstensk indstilling mistede eller ikke fik offentlige ordrer, koncessioner o.l.⁵⁶ Tilsvarende lå der formentlig nationalpolitiske motiver bag, når myndighederne i Haderslev lagde hindringer i vejen for driften af *M.G. Göhlmanns* og *J. C. Petersens* møller, og her blev det nationale sindelag ligeledes inddraget i magistratens vurdering af ansøgere, der ønskede koncessioner til at drive håndværk og handel.⁵⁷ Flere eksempler på nationalpolitisk begrundet erhvervsmæssig tilsidesættelse blev fremdraget i de tidligere omtalte »Schwartzbücher«, men lader sig ikke så let efterprøve som de ovenstående tilfælde, der rækker til en konstatering af, at økonomisk diskrimination af nationale modstandere ikke var det danske styre fremmed.⁵⁸

Efter 1850 måtte hjemmetyskerne tydeligvis omstille sig til en tilværelse som den ikke-dominerende befolkningsgruppe i den rekonstruerede helstat. Det kunne være hårdt nok, men håbet om en bedre fremtid havde trods alt et anknytningspunkt: »Bevidstheden om Holstens og det øvrige Tysklands eksistens kunne man imidlertid ikke berøve de tyske i Slesvig. Bag Slesvigs tyske stod Holsten og bag Holsten resten af Tyskland, og det er den stadige forudsætning for den styrke, hvormed det danske styre mødtes« (Jens Engberg). Mens det sprogligt og nationalt blandede Slesvig var frontlinjen, hvor tyskheden nu i al fald mod nord kæmpede for selve sin eksistens, var det rent tyske Holsten med sit tilhørsforhold til Det tyske Forbund baglandet, hvorfra der kunne appelleres til forbundsforsamlingen og til den tyske offentlighed.⁵⁹ Af forhandlingerne 1851/52 om helstatens kommende forfatning fremgik desuden, at Preussen og Østrig og de andre stormagter ikke ville give Danmark frit løb i hertugdømmerne.

26. Overlevelse 1852-1855

Helstatens rekonstruktion 1851/52

Danmark stod som militær sejrherre over de slesvig-holstenske tropper og kunne undertvinge den slesvig-holstenske bevægelse i Slesvig, men det stred imod stormagternes interesser, at landet også realiserede Ejderpolitikken, som tillige havde hjemlige modstandere blandt de konservative helstatstilhængere. Efter pres fra stormagterne fik Danmark i juli 1851 en udpræget konservativ regering. Den reaktionære og tyskdannede greve Carl Moltke blev minister uden portefølje, hvorimod den håndfast danske F. F. Tillisch blev flyttet fra Ministeriet for hertugdømmet Slesvig til det kongerigske indenrigsministerium. Stormagterne var tilfredse.¹ Forudsætningerne var skabt for den rekonstruktion af førkrigstidens dansk-tyske helstat, som stormagterne med undtagelse af Preussen havde besluttet sig foreløbigt for med den første Londonprotokol i august 1850. Helstatens genoprettelse var i første række i Ruslands og Østrigs interesse. Rusland foretrak en andenrangsmagt som det danske monarki ved indsejlingen til Østersøen og ønskede under ingen omstændigheder, at Preussen skulle sætte sig på Holsten og hele Slesvig eller dele deraf og dermed få flere flådebasen i Østersøen. Østrig så lige så nødtigt en udvidelse af Preussen, der kunne kippe magtbalancen inden for Det tyske Forbund. Østrig ønskede heller ingen opsplitning af helstaten efter nationale skillelinjer, for hvad kunne der så ikke overgå det endnu mere multietniske habsburgske monarki? En udskillelse af Holsten fra helstaten og en deling af Slesvig kunne nok accepteres af Storbritannien og Frankrig, men førstnævnte stormagt ønskede først og fremmest fred og stabilitet, og sidstnævnte ville og kunne ikke alene slå et slag for nationalitetsprincippet.²

Rekonstruktionen af helstaten skete omkring årsskiftet 1851/52 og betød en fuldstændig dansk opgivelse af Ejderpolitikken.³ Den 6. december 1851 lovede den danske regering i noter til Preussen og Østrig at genindføre stænderforsamlingerne i Slesvig og Holsten. Endvidere gav regeringen afkald på at inkorporere Slesvig i kongeriget og overhovedet på at virke i den retning. Til gengæld skulle der heller ikke være en nærmere statsretlig forbindelse mellem Slesvig og Holsten end mellem hvert af disse hertugdømmer og kongeriget. Enkelte fælles institutioner som f.eks. universitetet i Kiel og det slesvig-holstenske ridderskab kunne fortsætte. Det samme gjaldt almindelig handel og samfærdsel.⁴ Østrig og Preussen godtog denne formel for helstatens gen-

oprettelse, sidstnævnte først efter pression fra de neutrale magter. En betingelse var, at Carl Moltke blev minister for Slesvig, en anden betingelse var en udvidelse af amnestien og en tredje ophævelsen af belejringstilstanden i Sydslesvig.

Den 28. januar 1852 blev aftalerne udmøntet i den såkaldte januarkundgørelse.⁵ Udenrigs-, krigs-, marine- og finansministerierne blev fælles for hele monarkiet, mens hertugdømmernes indre forhold overlodes til særlige ministre for Slesvig og Holsten-Lauenborg. Disse ministre skulle alene være ansvarlige overfor kongen, der fortsat ville styre hertugdømmerne enevældigt. Der skulle siden udstedes en fælles forfatning for hele monarkiet. Den danske junigrundlov fra 1849 beholdt sin gyldighed i kongeriget, mens særskilte forfatningsforslag skulle udarbejdes for Slesvig og Holsten og forelægges for de respektive stænderforsamlinger indkaldt efter forordningerne fra 1831 og 1834, idet den augustenburgske virilstemme faldt bort. Der skulle snarest afholdes nyvalg til stænderne. Dansk og tysk blev ligeberettigede sprog i de slesvigske stænder, ligesom den kommende slesvigske forfatning skulle tilgodese begge nationaliteter. Holsten og Lauenborgs medlemskab af Det tyske Forbund bestod uændret. En ophævelse af belejringstilstanden i Sydslesvig og en udvidelse af amnestien blev stillet i udsigt og fulgte i løbet af foråret 1852.

Til gengæld for disse indrømmelser forlod de tyske tropper i februar 1852 fæstningen Rendsborg og hele Holsten. Igen var den danske konge hersker over hertugdømmerne ned til Elben. Fastlæggelsen af arvefølgeforholdene skete som nævnt ved den anden Londonprotokol af 8. maj 1852. Med den var helstaten foreløbig på plads, men de særlige forfatninger for Slesvig og Holsten manglede, ligeledes en endelig forfatning for hele monarkiet. Disse forfatningsproblemer skulle snart volde store problemer.

For den tyske befolkning i Slesvig tændte januarkundgørelsen 1852 straks håbet om igen at blive en politisk faktor. Efter 1½ års nedtrykkethed oven på Preussens svigt, nederlaget ved Isted, de danske troppers besættelse af landsdelen, afskedigelser af embedsmænd og politisk undertrykkelse fik stemningen et løft. Januarkundgørelsen viste, at stormagterne fortsat havde deres øjne rettet mod hertugdømmerne. Genindførelsen af de gamle stemmeretsregler ville på ny sikre tysk dominans i den slesvigske stænderforsamling. Og endelig regnede man med, at Carl Moltke som nyindsat minister for Slesvig ville værne om tyskheden.⁶

I Nordslesvig sås den fornyede optimisme hos hjemmetyskerne bl.a. i Løgumkloster. Birkefoged Marcussen indberettede herfra den 6. februar 1852 til Tønder amt, at flere tysksindede i flækken modtog breve fra en forening i Altona til understøttelse af trængende flygtninge fra Slesvig med opfordring til at bidrage økonomisk til foreningens formål. Skomager Wilhelm Schmidt gik frit omkring og samlede ind. Efter birkefogdens mening fortjente han en straf:

»At det ikke kan forbydes nogen at bortgive af sin Eiendom til hvem han vil, indseer jeg tilfulde, men at Skomager Schmidt tør vove at gaa omkring for at indsamle Bidrag til Mænd, der paa Grund af deres oprørske Adfærd, enten ere bortviste, eller af Frygt for Straf ere bortrømte fra Landet, forekommer mig at afgive et saa tilstrækkeligt Vidnesbyrd paa hans oprørske Sindelag, at han derfor fortjener en Revselse, hvilken Revselse saameget mere for Øieblikket formenes at være nødvendig, som de saakaldte Slesvig-Holstenere, i det mindste heri Byen, i den sidste Tid i høi Grad have hævet Hovedet og nu staar i den Formening at man intetsomhelst Skridt tør foretage sig imod dem«. ⁷ Også i Sundeved fik hjemmetyskerne øget mod efter januarkundgørelsen. ⁸ I Tønder fejrede man tilmed kundgørelsen både med et bal og gilde! ⁹

Glæden blev kun kort. Carl Moltke åbenbarede sig snart som en fjende af den slesvig-holstenske bevægelse og dens opstand, og indkaldelsen af stænderforsamlingen trak ud. Fra sommeren 1852 forværredes stemningen blandt hjemmetyskerne på ny. Man indstillede sig på, at det danske styre blev langvarigt, men man forsonede sig ikke med det! ¹⁰

Den passive modstand i Tønder by og amt

Et barometer for stemningen er de politisager, som udsprang af forbudet mod at vise de blå-hvid-røde farver eller synge de slesvig-holstenske sange. I politiarkiverne fra Tønder amt og by findes adskillige sager om overtrædelse af dette forbud. ¹¹ Selv om materialet muligvis ikke er komplet, vidner det tilstrækkeligt om, at hjemmetyskerne her også efter de skuffede forventninger til januarkundgørelsen fortsatte med deres »passive modstand« mod det danske styre. Materialet belyser også dettes temmelig nidkære fremfærd overfor selv de mindste overtrædelser.

Offentlig afsyngelse af Slesvig-Holsten-sangen forekom ind imellem. I oktober 1850 blev bagerlærlingen Andreas Christian Andresen taget for denne overtrædelse. Han var endnu ukonfirmeret og havde i de sidste 2½ år kun gået i skole i otte dage. Man tager næppe fejl, når han var under påvirkning af sin mester, den tysksindede bager og deputerede borger Nicolay Chr. Petersen. I oktober 1853 blev Carl Jacobsen, Peter Everdsen, Niels Everdsen, snedker Plön, købmand Johannsen og gæstgiver Petersen på Stadt Hamburg, alle fra Tønder, samt Christian Clausen fra hjørnet ved Højer dige grebet på fersk gerning i at synge »en Vise af oprørisk Indhold«. De fortsatte tilmed uforstyrret, selv om politiet kom tilstede, og en politiordre om at tie stille blev besvaret med skældsord, hurraråb, piben og klappen i hænderne. I oktober 1854 blev høker og værtshusholder N. H. Rygge opdaget, mens han sang den forbudte sang »Wir sitzen so fröhlich bei sammen und haben einander so lieb«. Titlen var ganske

vist harmløs, men en senere linje lød: »Kong Frederik, Du Schustergeselle, Du sitzt nicht fest auf dem Thron«, og så var det straks en helt anden sag, også selv om Rygge havde sunget »Kong Frederik« med en næppe hørlig stemme.

Påvirkning fra en tysksindet arbejdsgiver må formodes i en sag fra 1856 om tjenestepigen Anna Catharina Jepsen, der havde plads i huset hos advokat Jürgen Jürgensen. Hun kan i hvert fald ikke have lært Slesvig-Holsten-sangen i sit hjem, da hun kom fra Thistedkanten. Pigen blev imidlertid frifundet, da hun ikke havde sunget sangen offentligt, men inden for advokathjemmets fire vægge. Bøder på hver 5 rigsdaler fik derimod samme år stuepige Juliane Schmidt og butikslærling August Wensien, fordi de havde spillet melodien offentligt. De arbejdede begge for den slesvig-holstenske købmand Radoor. Her havde man også sunget sangen »Dies wollen wir bewahren«, der slutter med linjerne »Denn Schleswig-Holsteins Söhne stehen fest und wanken nie!«. Provokerende uforsigtig var tjenestekarl Jacob Rasmussen fra Ravsted, som på gaden i Tønder i oktober 1856 mødte en gendarm og næppe var kommet forbi ham, før han istemte »Schleswig-Holstein meerumschlungen«. Men han var nu også overrislet i en sådan grad, at han alene af den grund blev indbragt på politikammeret.

Overtræderne var ofte ansatte og gæster på værtshuse, hvor de våde varer gav hjemmetyskerne mod på at demonstrere. De hyppige overtrædelser begået af tjenestefolk hos tysksindede arbejdsgivere skaber uvilkårligt mistanke om, at visse herskaber gerne opildnede deres tjenestefolk til at synge og spille de forbudte sange, mens de pæne borgerlige mennesker selv ikke var særlig risikovillige. Direkte beordret til at foretage en danskfjendtlig handling blev efter eget udsagn pigen Anna Christine Christensen, der tjente hos præsten i Hostrup. Præstedatteren Doris Hoeck gav i fastelavnstiden 1852 under et besøg hos den dansksindede gårdmand Christen Sørensen i Solderup tjenestepigen besked på at ødelægge et dér hængende portræt af Frederik 7., mens de to var alene, da konen var ude i køkkenet for at lave kaffe. Det skete med ordene: »Tag den Kjeltring ned, smid ham paa Gulvet og stamp ham i Stykker«. Pigen turde imidlertid ikke gå længere end til at vende portrættet om. Det blev ikke desto mindre opdaget, og sagen førte til overvejelser helt oppe i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig om at rejse anklage for majestætsfornærmelse, men man lod sagen falde, da det var for lidt at ulejlige kongen med.¹²

Overtrædelse af forbudet mod slesvig-holstenske faner og farver forekom lidt hyppigere end forbudet mod at synge slesvig-holstenske sange.¹³ Her var politiet også nidkært. Det »alvorligste« tilfælde passerede i juli 1851. Elise Henriette Tanck født Nagel og gift med doktor Tanck fik otte dages simpelt fængsel, fordi hun på den indkvarterede jæger Schmidts hovedbeklædning havde omviklet den rød-hvide danske kokarde med en tyk blå uldtråd, mens huen hang til tørre, således at den gode jæger gik rundt med fjendens farver.

Straffen blev så hård, fordi fru desuden var kommet med forskellige ringeagtstyringer om det danske militær – hvis æresfølelse åbenbart var betydeligt stærkere udviklet end den humoristiske sans.

I august 1851 provokerede en anden kvinde med de forbudte farver. Barber Schultz' kone slog en rude ind, bag hvilket der var opstillet en Dannebrogsfane, og hun bar en kappe, der var pyntet med røde og hvide bånd, hvor der overalt i kanten på strimlerne var indstukket blå dupper. I februar 1852 forekom der i optimismen ovenpå januarkundgørelsen hele fire overtrædelser. Hos købmændene Ludolf Martin Jessen, J. C. Iwersen og Agge P. Schmidt var der i vinduerne udstillet rygetobak i karduspapir, hvorpå det slesvig-holstenske våben var trykt. De tre købmænd slap med at tage omslaget af. Madam Laura Lassen, boende hos købmand Chr. Møller, blev i samme måned taget for at gå omkring med en slesvig-holstensk sløjfe på brystet, som politiet konfiskerede. I juni 1852 blev der i vinduet til butikken ejet af købmand Wiecks enke opdaget et skib af glas, hvorpå der var limet et papirflag i farverne rød, hvid og blå. Enkefru Wieck mente angiveligt, at det drejede sig om det franske flag. Her er farverne som bekendt de samme, men da striberne går lodret, er det tvivlsomt, om politiet godtog den påstand. Politiet holdt også øje med andre forbudte symboler. I december 1853 blev der hos skomagermester Carsten Andersen i Uldgade set fire forbudte skilderier, hvilke vides ikke. Hos Niels Olesen i Nørregade hang på samme tid et portræt af ham selv i slesvig-holstensk uniform.

Også på landet i Tønder amt blev folk taget i at vise slesvig-holstenske symboler. Kromand Niels Bjerrum Petersen i Ravsted havde i august 1852 et tørklæde i de forbudte blå-hvid-røde farver påtrykt Slesvig-Holsten-sangen liggende på et bord i skænkestuen. Det blev konfiskeret. I september 1853 blev tjenestepigen Ellen Marie Pedersen, der tjente i Graulund i Bedsted sogn, pågrebet på vejen mellem Løgumkloster og Alslevkro, fordi hun bar på en pakke i et tilsvarende tørklæde. Også hun fik tørklædet konfiskeret.

De fleste overtrædelser af forbudet mod slesvig-holstenske sange og symboler forekom i den første halvdel af 1850'erne. Derefter klang demonstrationerne ud.

Den passive modstand i Aabenraa by og amt

I Aabenraa amt var den passive modstand efter de bevarede politisager at dømme tydeligt svagere. Slesvig-holstenske farver og symboler blev ikke vist offentligt frem som længere vestpå. Derimod forekom overtrædelser af forbuddet mod »de oprørske viser«. I januar 1852 blev brøndsætter Niels Timmermann og hustømmer Nis Hansen i Aabenraa grebet i at synge de forbudte sange. For sidstnævnte blev straffen en bøde på 10 rigsdaler courant, alternativt fængsel på vand og brød. Straffen for brøndsætteren kendes ikke, men var

sikkert den samme. Det var i hvert fald taksten, da gæstgiver Storm i Gråsten samme måned begik den samme forseelse. Billigere slap derimod tjenestekarl Frederik Hansen i Genner, der i maj 1852 sang Slesvig-Holsten-sangen. Han kunne nøjes med 1 rdl. – måske fordi han var mindrebemidlet, eller fordi han havde begået lovbruddet i beskænket tilstand ved et rejsegilde. Også de næste tre overtrædelser skete i Genner i juni og december 1852. Synderne var her indkvarterede arbejdere, der arbejdede på chauseen fra Aabenraa til Haderslev. De kom alle sydfra. P. H. Feddersen fra Heiligenhafen kom på vand og brød i to dage, mens H. D. Einspa, der havde sunget nidvisen: »Kong Frederik, Du Schustergeselle«, blev udvist af hertugdømmet Slesvig. Straffen for vejarbejder Ehrenburg kendes ikke.¹⁴

Ser man bort fra de tre vejarbejdere, synes oppositionslysten at være forduftet meget tidligere i Aabenraa end i Tønder amt. I forsommeren 1852 må egnens hjemmetyskere have indset, at januarkundgørelsen intet forandrede og at demonstrationer ikke nyttede noget. Fra 1853 kendes kun en enkelt episode, hvor gårdejer Hans Petersen i Hellevad af sadelmager Wendelborn blev beskyldt for at have sagt, at Frederik 7.s portræt burde males over med sort farve. Og så løb denne sag tilmed ud i sandet, fordi Wendelborn trak så meget i land, at amtet nærmest nåede til den opfattelse, at anklagen var falsk.¹⁵ En anden grund til den tidligere udbredte ro kan være, at myndighederne stod overfor betydeligt færre modstandere og derfor kom længere med den skarpe kurs, som da borgmester Lunn i Aabenraa i 1852 forbød foreningen »Harmonie« at holde bal på Frederik 7.s fødselsdag den 6. oktober, fordi han anså medlemmerne for illoyale og var imod, at der blev holdt lukkede fester kun for sindelagsfællerne. Fester på kongens fødselsdag burde være åbne for alle.¹⁶

Først og fremmest holdt amtmand E. S. E. Heltzen et effektivt opsyn med »de ildesindede«.¹⁷ Da den tidligere »insurgentsoldat« Peter Petersen i Aabenraa i marts 1852 deltog i demonstrativ larm, mens »Den tapre landsoldat« blev sunget ved en teaterforestilling, indskærpede amtmanden det tidligere af borgmester Lunn forordnede polititilsyn, som indebar, at Petersen skulle møde hver søndag og onsdag morgen på politikammeret, ligesom han havde fået forbud mod at besøge offentlige møder og mod at forlade sit hjem efter klokken ni om aftenen. Petersen ville imidlertid ikke affinde sig med disse vilkår og klagede ved hjælp af advokat Jürgen Jürgensen i Tønder i april 1852 til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. I juli samme år afviste ministeriet klagen, men tilkendegav overfor amtet, at et diskret opsyn ved politiets agenter var et bedre middel mod de politisk mistænkelige personer end tilhold om regelmæssige kontrolfremmøder på politikontoret, forbud mod at besøge offentlige steder o.l.¹⁸ En anden måde at forhindre »de ildesindede« i at udøve politisk virksomhed var at fratage dem valgretten til stænderne.

Stændervalgretten fratages 74 hjemmetyskere

I september 1852 blev der udskrevet valg til stænderne. Valgene skulle finde sted omkring årsskiftet 1852/53.¹⁹ Stænderforordningen af 15. maj 1834 fastslog i § 3: »Valgretten er endvidere betinget af følgende personlige egenskaber: 1) Gennem et uplettet ry. Den, som har mistet sin ære, sit embede eller sin borgerret ved en retslig kendelse, eller som er dømt skyldig til strafarbejde, eller som er inddraget i en kriminalundersøgelse på grund af en forbrydelse, og som ikke er fuldt frifundet for denne forbrydelse, er udelukket fra valgretten«. ²⁰ Med denne begrundelse besluttedes det at fratage adskillige hjemmetyskere, som havde deltaget i opstanden, valgretten.

Det var svært for de lokale valgbestyrelser at bestemme, hvem der skulle slettes af valglisten. Vanskelighederne var størst i Tønder by. Amtmand Reventlow fremdrog en protestadresse fra efteråret 1849 med 257 underskrifter mod Frederik 7.s proklamation af 27. august 1849, hvori han opfordrede slesvigerne til at adlyde bestyrelseskommissionen.²¹ Skulle alle underskrivere, heriblandt flere endnu fungerende embedsmænd, udelukkes, ville kun en fjerdedel af vælgerne blive tilbage. Amtmanden spurgte, om et valg under sådanne forhold overhovedet ville give mening, og bad Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig om nærmere retningslinjer. Det fik han knap nok. Ministeriet pegede vagt på de tidligere slesvig-holstenske soldater som vælgere, der burde udelukkes, med mindre de var tvunget med. Desuden var de hjemvendte politiske flygtninge ikke valgbare, eftersom de ikke havde opholdt sig uafbrudt i fem år i kongens lande og tillige var vendt tilbage på kongens nåde som »privatmænd«. Svaret blev sendt til amtmændene i Aabenraa og Haderslev til orientering. Amtmand Heltzen i Aabenraa foreslog ministeriet at udelade de afskedigede embedsmænd og advokater uden stadfæstet bestalling, medlemmer af de ulovlige parlamenter og personer, som havde arrangeret valg hertil, embedsmænd udnævnt af de slesvig-holstenske regeringer uden senere kongelig ansættelse, medlemmer af deputationer til fjendtlige magter samt personer, som efter krigen var blevet afsat som medlemmer af bykollegier eller landkommunale organer. Ministeriet ville ikke gøre disse retningslinjer almene, men sendte dem underhånden til amtmand Stockfleth i Haderslev. De manglende generelle kriterier betød, at udelukkelse fik et vilkårligt præg, da det blev overladt til de lokale valgbestyrelser selv at definere begrebet »et uplettet ry«.

Valgbestyrelserne tog flere steder udgangspunkt ledende danske kredsers krav om sletninger, f.eks. i *Haderslev*, hvor 31 personer forlangtes fjernet fra valglisten. Valgbestyrelsen her fandt, at politiske forbrydelser måtte være indbefattet i den ovenfor citerede § 3, »navnlig naar de kunne henføres under Begrebet Deeltagelse i Oprør eller Landsforræderi, da der netop her er Tale om

Udøvelsen af en politisk Ret«. Om amnestien mente valgbestyrelsen, at kongens tilgivelse var ét, medborgernes syn på de begåede forseelser og forbrydelser noget andet. Amnestien betød alene fritagelse for »den egentlige criminelle Straf«. Ud fra disse betragtninger iværksatte valgbestyrelsen en undersøgelse af de 31 personers forhold under den slesvig-holstenske opstand. 19 fandtes så belastede, at de blev slettet: Garvermester M. G. Göhlmann, maler C. Häger, købmand J. Kioldrup, købmand P. Meckelburg, købmand Christopher Stuhr, købmand G. J. Simonsen, bager F. Schley, bleger Barkentin, købmand M. C. Brincken, købmand Lützen, farver Burdorff, købmand N. C. K. Hansen, købmand H. C. Clausen, maler Cryger, jernstøber C. A. Petersen, købmand M. Mussmann, apoteker Hansen, købmand H. J. Jørgensen og snedkermester Suchland.

Begrundelserne var typisk medvirken i tumulten i Haderslev den 25. marts 1848, deltagelse i valg til den slesvig-holstenske landsforsamling, underskrift på slesvig-holstenske adresser, bidrag til den tyske flåde og protester imod bestyrelseskommissionens og borgmester Lassens myndighed. Garver Göhlmann var den hårdest belastede; også Kioldrup, Meckelburg, Simonsen, Schley, N. C. K. Hansen, Clausen og Suchland fandt valgbestyrelsen skyldig i mindst tre af standardanklagerne. Petersen, Mussmann, apoteker Hansen og Jørgensen havde kun ydet bidrag til den tyske flåde, men det blev der set med stor alvor på, da Tyskland førte krig mod de anklagedes konge. Blandt resten af de 31 var der adskillige, som nok havde gjort sig skyldige i de samme forseelser, men hvor beviserne efter valgbestyrelsens opfattelse ikke rakte til en sletning fra valglisten. For atter andre fandt valgbestyrelsen forseelserne for små.²²

I *Aabenraa* fik valgbestyrelsen også en henvendelse fra førende dansksindede borgere, som ønskede købmand Jørgen Ahlmann, købmand Ambrosius H. Hartmeyer, købmand Marcus H. Lüders, kaptajn Hans D. Bruhn, købmand P. B. Hansen, apoteker Karberg og advokat H. Bruhn slettet fra valglisten. Siden indkom der en begæring om yderligere at slette købmand B. B. Jessen, gæstgiver Krause, H. de Voss, skibsrederne J. C. Koch og M. Jebsen samt bager Asmus Lorenzen og saddelmager H. Wilhelmsen. Valgbestyrelsen indkaldte de 14 vælgere for at give dem lejlighed til at forklare og forsvare sig. Alle med undtagelse af de to sidstnævnte blev slettet. For de ni skete det med den begrundelse, at de udelukkende havde fået lov at vende tilbage fra deres eksil som »private mænd«, og at de derfor ikke kunne deltage i en offentlig handling som stændervalgene. Andre blev slettet på grund af protester imod bestyrelseskommissionen og borgmester Knudsen, væbnet tjeneste i slesvig-holstenske korps, tjeneste som valgassistenter ved landsforsamlingsvalget i 1850, medlemskab af deputationer til den tyske Nationalforsamling og den preussiske konge samt for Karberg medvirken til en væbnet anholdelse af danske soldater på vej til deres enheder.²³

I Sønderborg fik 15 vælgere deres forhold undersøgt. De havde alle underskrevet adressen til fællesregeringen i 1848. Derfor var de i sin tid blevet arresteret, om end sat på fri fod uden straf. Valgbestyrelsen fandt ikke desto mindre, at deres forseelse var alvorlig, da der dengang eksisterede en lovlig dansk øvrighed på øen. Derfor blev alle 15 slettet af valglisten: Bagermester Peter Kuss, købmand J. G. Otzen, brygger Frits Petersen, købmændene Fr. Biehl, Andr. Lorenz Hansen og Hans Danielsen Schmidt, guldsmed Ulrich Johannsen, rentier P. G. Stade, bagermester Hans Johannsen, købmand Jeremias la Motte, bogbinder J. L. Eggert, slagtermester Miersen, apoteker Paulsen, snedkermester H. C. Andresen og skipper Lorenz Ohlsen.²⁴

Mens der ikke skulle meget til at miste valgretten i Sønderborg, måtte den nedre grænse for, hvad der kunne begrunde en sletning fra valglisten, sættes højere i Tønder. Kobbetsmed H. Christensen indgav andragende om, at 35 vælgere blev slettet, fordi de havde underskrevet to adresser »af oprørske indhold« i august og september 1849. Vanskelighederne i Tønder understreges af, at tre af de udpegede valgassistenter var blandt underskriverne og derfor måtte forlade valgbestyrelsen. Denne nåede frem til, at samtlige underskrivere af skriftet »Der passive Widerstand im Jahre 1849« og tilsvarende erklæringer vendt imod bestyrelseskommissionen burde slettes af valglisten. Valgbestyrelsen var imidlertid vidende om, at der var flere end de 35, som havde underskrevet slige erklæringer. Den vedtog derfor at afæske samtlige 68 vælgere en forklaring, bortset fra tre, der var tilrejst byen efter den 1. august 1850. Disse forhør skabte tilsyneladende ikke den fornødne afklaring, og det samme gjaldt en opfordring til kobbetsmed Christensen om at fremkomme med uddybende oplysninger. Da det ikke mere var »mueligt at bedømme ihvorvidt de Enkelte have gjort dette [d.v.s. underskrevet erklæringerne] af egen Drift eller ledede af Motiver der turde fortjene en mildere Bedømmelse«, vedtog valgbestyrelsen, at kun de mest belastede skulle slettes. Udelukket blev herefter digefoged D. J. Angel, købmand O. C. Hanquist og købmand F. J. Radoor, der som rådmænd »notorisk på en fremragende Maade have taget Deel i Oprøret«; bl.a. havde de afvist bestyrelseskommissionens autoritet og i stedet anerkendt statholderskabet. Slettet blev tillige købmændene Niels Jacobsen og J. C. Iwersen, der var ophavsmænd til de fleste »forbryderiske Demonstrationer og Optøjer« og flygtet før de danske troppers ankomst. Købmand G. G. Wedersøe blev strøget af valglisten, fordi han som skatteopkræver havde nægtet at sende penge til bestyrelseskommissionen og i stedet ledt dem til »Oprørets Hovedkasse i Rendsborg«. Kun seks vælgere blev udelukket i Tønder – under halvt så mange som i Sønderborg!²⁵

I landdistrikterne blev der også slettet hjemmetyske vælgere fra valglisten. I 1. *landvalgdistrikt* (Haderslev vesteramt) dog tilsyneladende slet ingen.²⁶ I 2. *landvalgdistrikt* (Haderslev østeramt nord) blev Knud Knudsen Lund fra Som-

mersted slettet, fordi han havde stemt til landsforsamlingsvalget, og Johan Peter Bjerg fra Ødis uspecificeret på grund af hans »Opførsel under Oprøret«. På andragende fra ni beboere i Sommersted blev Hinrich Maës i Ørsted slettet, fordi han havde taget tjeneste hos den fjendtlige vognpark i Magstrup og bl.a. ved hjælp af soldater krævet kørsel fra bønderne. Flere mænd i Frørup ønskede proprietærene E. B. og S. B. Holst samt gårdejer N. H. Posselt frataget valget. E. B. Holst havde deltaget i en deputation til Frankfurt, Posselt skulle i tyske officerers nærvær have truet to lokale med at blive ført til Rendsborg, og S. B. Holst skulle have sagt, »at Kongen ikke havde mere at sige end et Pund Tobak«. Ved de to sidstnævnte stod påstand mod påstand, og de blev ikke som E. B. Holst slettet af listerne. Et andragende om også at slette Chr. Posselt Koch i Jels blev ikke afgjort.²⁷

Haderslevegnen udgjorde 3. *landvalgdistrikt*. Her blev gårdejer Jens Jensen i Grødebøl slettet, fordi han var dømt for fornærmelige ytringer mod regeringen. På anmodning fra syv mænd blev gårdmændene Asmus Diedrichsen og Ehlert i Hejsager slettet, fordi de havde stemt ved valget til Landsforsamlingen. Efter andragende fra flere mænd i Vilstrup sogn fik tilsvarende Mikkel Dahlmann i Bodskov, Mads Riis, Hans Jessen Ravn og Bertel P. Neumann i Vilstrup samt Reinbach på Vilstrupgård frataget deres valgret for »at have deltaget i det i 1848 her i Hertugdømmet mod Hs. Maj. Kongen stedfundne Oprør«; de havde bl.a. stemt ved landsforsamlingsvalget dette år. Efter et ønske fra Hoptrup blev gårdmand Iver Schmidt slettet, fordi han havde anmodet en mand om at sende sin søn til Rendsborg, og tilsvarende Jørgen Erichsen Ladegaard i Skærbæk, fordi han havde henvendt sig til kongen af Preussen. Det var ikke alle ønsker om sletning, som blev imødekommet af valgbestyrelsen.²⁸

I 4. *landvalgdistrikt* (størstedelen af Aabenraa amt og Slogs herred) var Thies Hansen Steenholdt i Ravsted på grund af den ovennævnte dom fra foråret 1852 både udelukket fra at vælge og blive valgt. Slettet blev desuden overkrigskommissær Burmeister i Kolstrup, der havde været valgsekretær ved landsforsamlingsvalget i 1850, gårdmand Boy Jürgensen fra Stubbæk, fordi han var under kriminel tiltale, gårdmand Jes Vogt fra Løjt Kirkeby for at have ombåret adresser af »oprørsk Indhold« og skibsreder Jacob Bendixen fra Stollig af samme grund som Burmeister.²⁹

Sundeved udgjorde 5. *landvalgdistrikt*. Her blev kun to vælgere slettet. Den ene var godsejer Kittel på Skovbølgård, der havde sendt soldater til »Oprørsarmeen« og siden var flygtet og vendt tilbage med regeringens tilladelse som »Privatmand«. Da Kittel havde erklæret, at han ville vælge i et andet distrikt, skulle sletning være sket under alle omstændigheder. Den anden var proprietær H. C. Richelsen på Buskmose, der havde været valgsekretær ved landsforsamlingsvalget i 1848. Richelsen fremprovokerede tildels selv om sletningen. Han ville ikke modtage stævningen til nærmere at forklare sig hos

Fortegnelse

ober

de valgbare Grundbesiddere i det 4de Valgdistrikt for de mindre Landeendomsbesiddere i Hertugdømmet Slesvig.

Alle Soga:

1. Lars Peter Lassen i Søst.
2. Hieronymus Petersen .
3. P. M. Joerga i Alle.
4. Ernst Ditlef Petersen i Alle.
5. W. Trøgel i Brunde.
6. Christian Hansen Møller til Stobgaard.
7. Christian Jacobsen Rahbe i Brunde.

Jordhjør Soga:

8. Peter Møgen i Kardlen.
9. Niens Baabe Niensen i Kølsted.

Hjlderup Soga:

10. Nicolai Thomas Nielsen i Smebager.
11. Peter Jørgen Galleisen i Gaadhjør.
12. Niels Christian Goldt i Kølstrup.
13. Jens Thøgersen Hansen .
14. Simon Johansen .
15. Jørgen R. Jørgensen i Skæpperi
16. Jes Jesen i Lødbøl.
17. Christian Jørgensen i Lødbøl.
18. Hans Pedder Kommenfen .
19. Jørgen Jørgensen i Høllerslev.

Falt Soga:

20. Jep Petersen Elberg i Kirkeby.
21. Hans Jesen Elberg .
22. Niels Petersen .
23. Peter Hansen Loft .
24. Jes Vogt — .
25. Johan Casper Esbjølsen .
26. Jes Edmundsen Brint .
27. Hans Hansen Loft .
28. Hans Rodmundsen Bøvsbyhøj .
29. Hans Jesper Dürsen i Borsenart.
30. Peter Thøgersen Arving .
31. Esbjøel Møller Arng .
32. Hans Thøgersen .
33. Hans Jørgensen Goldt .
34. Andreas Møllerskjold Goldt .
35. Mads Hansen Arng .
36. Carl Georg Goldt .
37. Peter Edmundersen .

38. Hans Paulsen Arng i Borsenart.
39. Christian Knudsgaard .
40. Niels Nicolai Maag .
41. Jes Jespersen Esfen .
42. Marcus Krøler .
43. Jørgen Esbjølsen .
44. Michael Michaelsen i Stobby.
45. Jørgen Hansen Arng .
46. Knud Arng .
47. Niels Esbjøller .
48. Peter Jespersen i Stollig.
49. Bendig Goldt .
50. Egert Brahn i Skerubede .
51. ~~Jacob Bendixen i Stollig~~
52. Hans Peter Jørgensen i Høllerslev.

Jørnede Soga:

53. Peter Arng i Kølstrup.
54. Hans Madsen Møller i Kølstrup.

Høstet Soga:

55. Franz Albrecht Glarichsen i Trep.
56. Daniel Glarichsen .
57. Nicolai Rutenborg i Bøstred.
58. Hans Sørensen Møller .
59. Lorenz Pet. Christiansen .
60. Johannes Rutenborg .
61. Jøppel Glarich Loft i Rutenrup Mølle.
62. Anthony Beck i Orustland.
63. Thomas Hansen i Skretrep .

Høllerslev Soga:

64. Knudrad Ludvig Jacobsen i Høllerslev.

Høllerslev Soga:

65. Frederik Christian Møller i Høllerslev.

Høllerslev Soga:

66. Christian Nielsen Jørgensen i Høllerslev.

Høllerslev Soga:

67. Peter Hansen Petersen, Søgaardsgæde i Høllerslev
68. Hans Petersen i Høllerslev.
69. Niels Peter Rosfen i Skæbbed.
70. Jes Christian Nielsen Holm .
71. Hans Rodmundsen .

En række fremtrædende slesvig-holstenere fik efter det danske styres genetablering frataget deres valgret til den slesvigske stænderforsamling. I det 4. landvalgdistrikt blev således Jes Vogt i Løjt Kirkeby (nr. 24) og Jacob Bendixen i Stollig (nr. 51) strøget af listen over valgbare grundbesiddere. Landsarkivet, Tønder amtsarkiv Z 5.

herredsfogden for Lundtoft herred og måtte derfor afhentes af gendarmerne. Således bragt til herredsfogden erklærede han, at han havde nægtet at modtage stævningen, fordi hans gård hed »Buschmoos« og ikke »Buskmose« som anført i stævningen. For denne »Opsætsighed« blev han idømt en bøde på 50 rigsbankdaler. Under forhøret påstod Richelsen, at han var uvidende om eksistensen af en landsforsamling; han havde troet, at han i 1848 medvirkede til et valg til stænderforsamlingen! Den tog valgbestyrelsen ikke for gode varer.³⁰

Det 6. *landvalgdistrikt* var landområderne på Als. Her blev gårdmand Franz Andersen fra Nordborg slettet som den eneste på grund af hans adresse til fællesregeringen.³¹ Langt flere slesvig-holstenere var der i 7. *landvalgdistrikt* på Tønder-Løgumklosteregnet. Distriktet omfattede også sogne syd for den nuværende grænse. Da de fleste i valgbestyrelsen tilsyneladende nærede slesvig-holstenske sympatier eller i hvert fald var meget tilbageholdende med at slette vælgere af politiske grunde, blev kun få udelukket fra at deltage i stændervalget. Flertallet i valgbestyrelsen afviste at slette underskriverne på to erklæringer fra september 1849 vendt imod bestyrelseskommissionen, da der havde cirkuleret så mange tilsvarende adresser, og hvor skulle man så begynde og ende? Et mindretal ønskede, at der i det mindste blev indledt en undersøgelse. Valgbestyrelsens flertal ville heller ikke slette købmand Samuelsen og møller Erichsen i Løgumkloster af valglisten, skønt de begge var idømt bøder for ulovlig indsamling til de flygtede slesvigere. Derimod var der ingen vej uden om at slette gårdmand Johannes Thomsen i Rudbøl, mod hvem der i 1850 var rejst anklage for væbnet modstand mod de kongelige tropper. Han blev den eneste nordslesviger, som blev slettet i 7. landvalgdistrikt. C. R. Carstensen, C. D. Andersen, A. Todsén og F. P. Hinrichsen fra Højer blev ikke slettet, skønt de ellers var idømt en bøde for at have nedtaget apoteker Nagels Dannebrogssflag. Flertallet i valgbestyrelsen fandt forseelsen for lille til at medføre fratagelse af valgretten.³²

Godsejer J. G. Kittel på Skovbølgård ved Felsted blev som nævnt frataget sin valgret i 5. landvalgdistrikt, men kunne i stedet vælge i de større ejendomsbesidderes valgklasse. Her måtte han på grund af sine forhold under opstanden ikke blive medlem af valgdirektionen, skønt han var distriktsdeputeret for 2. angler godsdistrikt. Efter valget gav det anledning til en klage fra Kittel.³³

På tysk side blev valgretsfratagelserne set som et overgreb, der stred mod amnestien.³⁴ Juridisk var dette næppe tilfældet, men sletningerne stred afgjort imod amnestiens ånd. Imidlertid havde den danske regering fået amnestien påtvunget af stormagterne, og den var derfor fristet til at udnytte de muligheder for sanktion, som overhovedet fandtes. Beslutningerne om sletning fra valglisterne blev truffet af de lokale valgbestyrelser efter nøje overvejelse. De vidtgående ønsker fra dansksindede sønderjyder blev ikke uden videre lagt til grund, men først underkastet nærmere prøvelse. De pågældende blev hørt og

beviserne individuelt prøvet. I de fleste tilfælde blev antallet af slettede personer lavere end ønsket i de danske kredse. I alt blev der slettet 74 stændervælgere i Nordslesvig, heraf 52 i byerne og 22 på landet. Der var store geografiske forskelle. Hårdest gik det ud over de hjemmetyske vælgere på østkysten, hvor der var den kompakte danske befolknings følelser at tage hensyn til, og hvor forholdene takket være de dansksindede var bedst opklaret. På Tønderegnen var det vanskeligere at trænge til bunds i sagerne og konsekvenserne ved en hårdhændet sletning uoverskuelige. Og så var der færre dansksindede, som kunne føle sig trådt på.

Da stænderforsamlingen mødtes i 1853, indgav 15 strøgne stændervælgere fra Haderslev, seks fra 3. landvalgdistrikt, en fra 4. landvalgdistrikt og tre fra Tønder klage over udelukkelsen til stænderne.³⁵ Det førte ikke til deres optagelse på listen, men som tiden gik, blev færre og færre udelukket. I Haderslev by var antallet af udelukkede vælgere i 1860 f.eks. reduceret til syv: C. Häger, C. Stuhr, F. C. Lützen, H. C. Clausen, F. C. Schley, H. H. Hansen og P. Kielstrup.³⁶

Valgretsfratagelserne fik negativ indvirkning på stændervalgene som gyldige udtryk for den nordslesvigske befolknings nationale holdning, men de betød kun forsvindende sammenlignet med valgreglernes udelukkelse af den langt større befolkningsgruppe af uformuende – en udelukkelse, som først og fremmest ramte de mange dansksindede i den lavere middelklasse og underklassen.

Stændervalgene 1852/53

De første slesvigske stændervalg efter Treårskrigen fandt sted i december 1852 og januar 1853.³⁷ Hjemmetyskernes udgangspunkt var ikke det bedste. Flertallet af de tidligere stænderdeputerede var ikke længere valgbare, hvad enten det skyldtes frivillig bortrejse eller sletning fra listen over valgbare. Der var ingen aviser, som kunne udstikke paroler. Sidst, men ikke mindst, var der siden det sidste stændervalg i 1847 sket en stærk dansk mobilisering i det meste af Nordslesvig, som havde ført talrige afventende slesvigere over på den danske side i nationalitetskampen.

I de landvalgdistrikter, hvor tyskheden stod svagt allerede i 1847, var stillingen selvfølgelig ikke forbedret. I 1. landvalgdistrikt blev der slet ikke opstillet slesvig-holstensk sindede kandidater. Her vandt møller Hans A. Krüger i Bevtoft stort. I 2. landvalgdistrikt fik J. Balle i Hejls 26 stemmer. Balle var medlem af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, og det må antages, at hjemmetyskerne i dette distrikt har samlet deres stemmer på ham.³⁸ Ved siden af de 232 stemmer på den danske stænderdeputerede Chr. Hansen Juhl fra Hjerndrup synede Balles stemmetal ikke af meget. Fra 3. landvalgdistrikt

meddelte Dannevirke i begyndelsen af januar 1853, at hjemmetyskerne ville opstille Hieronymus Petersen fra Søst, men det blev ikke til noget, vel fordi han opstillede på hjemmebane i 4. landvalgdistrikt. Distriktets slesvig-holstenske kandidat blev efter alt at dømme gdr. Peter Damm fra Bodskov i Vilstrup sogn.³⁹ Damm fik kun 26 stemmer mod 207 stemmer til den danske spidskandidat, amtsforvalter Laurids Skau.

4. landvalgdistrikt havde i 1847 med et stort flertal valgt Thies Hansen Steenholdt. Denne gang opstillede hans stedfortræder, gårdejer Hieronymus Petersen fra Søst. Han fik 48 stemmer, mens tre andre hjemmetyske kandidater, storbonden Daniel Hinrichsen fra Øster Terp, godsejer Mylord fra Årtoft og gårdejer Th. Sönnichsen fra Hajstrup, fik 44, 11 og 1 stemme. Det var langt under den nye dansksindede deputerede, gårdejer Chr. H. Møller fra Skovgård, der fik 190 stemmer og hans ligeledes dansksindede stedfortræder, gårdejer P. H. Petersen fra Sønder Hostrup, med 178 (enhver vælger havde fortsat to stemmer).

5. og 6. landvalgdistrikt havde i 1847 valgt dansksindede kandidater, og det ændrede sig ikke nu. I 5. distrikt synes der slet ikke at have været opstillet hjemmetyske kandidater. Her vandt den dansksindede arvefæster Peter Petersen fra Surlykke stort med 210 stemmer. På Als mente Dannevirke, at gårdejer C. A. Matzen på Melsgård og gårdejer Peter P. Koch i Miang var de tyske kandidater. De fik henholdsvis 66 og 18 stemmer mod 350 til den danske vinder, synsmand H. C. Bladt fra Tandslet. Imidlertid protesterede en læser fra Als mod Dannevirkes udlægning. Koch var en god dansk mand. Matzens politiske standpunkt var vel ikke så nøje kendt, men mange af hans vælgere havde samtidig stemt på Bladt eller Knudsen fra Lysholm, altså på gode danske kandidater, og så kunne Matzens vælgere vel ikke være augustenburgsk sindede.

I 7. landvalgdistrikt var der ingen dansk bevægelse før 1848, og tildels bestod distriktet af sydslesvigske sogne; dertil kom de udpræget tysksindede sogne Ubjerg og Højer. Var der overhovedet et landvalgdistrikt i Nordslesvig, hvor en hjemmetysk kandidat kunne vinde, måtte det være her. Det lykkedes da også. Gårdejer J. F. Momsen på Vrågård fik 138 stemmer og vandt i lodtrækningen mod den ligeledes slesvig-holstenske brændevinsbrænder M. C. Matthiesen fra Højer, der havde fået nøjagtigt det samme antal stemmer. De danske kandidater, gårdejer Peter Lund i Rørkær og Hans Krüger i Bevtoft, fik henholdsvis 79 og 61 stemmer. Tre andre kandidater fik nogle få stemmer. De slesvig-holstenske vælgere havde vist disciplin. Værre så det ifølge Dannevirke ud på dansk side: »Vælgerne fra Abild Sogn sloge sig imod Forventning næsten alle til det tydske Parti, hvortil den tydsksindede Sognefoged Haderup i Tved, der endog paa Raadhuset skal have agiteret til Fordeel for de Tydsksindedes Kandidater, skal have bidraget meget. Besynderligt at en saadan tro Tjener af Statholderskabet endnu skal vedblive at være Sognefoged«. ⁴⁰

I Tønder by var landdrost L. N. von Scheele i Pinneberg topscorer med 34 stemmer. Han blev valgt som en erklæret modstander af de danske sprogreskripter; men han var helstatsmand, ikke slesvig-holstener, og blev i 1855 dansk udenrigsminister. 30 stemmer tilfaldt den tysksindede købmand Hugo Green fra Flensborg. De to danske kandidater, agent H. C. Jensen fra Flensborg og dr. Manicus fra samme by, fik 15 og 14 stemmer. Af de resterende spredte stemmer kunne i det mindste 4 stemmer på købmand H. J. P. Angel fra Tønder regnes som slesvig-holstenske. Da von Scheele afslog valget, blev Hugo Green Tønder bys stænderdeputerede.

I de andre købstæder så det straks sværere ud set fra et tysk synspunkt. I Sønderborg deltog kun 56 af 90 vælgere. Her blev den dansksindede rådmand Hansen deputeret med 54 stemmer, altså alle på nær 2. Destillatør Petersen var eneste opstillede hjemmetysker, og han fik blot en enkelt stemme. Dannevirke kunne kommentere: »Vi ansee Sønderborgernes Valg for ganske fortrinligt«. ⁴¹ I Aabenraa mødte 78 ud af 106 væglere. Også her gik sejren overbevisende til dansk side. Den dansksindede farver Martin Bahnsen fik 52 stemmer og hans ligeledes dansksindede stedfortræder 46. De tre slesvig-holstenske kandidater, købmændene Joh. Jacobsen, H. Davidsen og F. A. Jensen, fik 24, 22 og 4 stemmer.

I Haderslev blev forløbet ganske anderledes! De moderate hjemmetyske kandidater, gæstgiver Chr. Iwersen og købmand H. C. Sohl, sejrede her med 81 og 77 stemmer over de danske kandidater, borgmester Hammerich med 63 og kirkeforstander J. A. Schmidt med 58 stemmer, altså ganske overbevisende. To stemmer på købmand Neiling kunne også regnes som tyske. Selv om hjemmetyskerne oprindeligt havde tænkt sig en omvendt rækkefølge blandt deres to spidskandidater, måtte Dannevirke vedgå: »Det danske Parti leed et afgjort Nederlag, idet Valget fik et reent »slesvig-holsteensk« Udfald«. Dette pinlige valgresultat for de dansksindede i Haderslev, der ydermere må ses på baggrund af, at 19 hjemmetyskere var frataget deres valgret, blev nærmere analyseret i avisen. Samtlige fremmødte vælgeres stemmeafgivning blev offentliggjort, og det blev beregnet, at af de 35 »sofavælgere« ville 17-18 have stemt på »Borgerforeningens« kandidater Sohl og Iwersen, mens 12-13 var gået til de danske kandidater og 4-6 blevet afgivet spredt. De 8 udeblevne vælgere fra Christiansfeld havde formentlig fordelt sig på samtlige kandidater som de 6 afgivne stemmer fra flækken. Der var ingen trøst at hente blandt »sofavælgere«. ⁴²

Der gjorde sig ingen »borgmestereffekt« gældende i ved stændervalget i Haderslev, i hvert fald ikke i positiv retning! Henrik Fangel har sat den hjemmetyske valgsejr i forbindelse med modsætningerne mellem de nye national-liberale embedsmænd fra kongeriget og byens hjemmehørende danskhed. Den nye borgmester Hammerichs manglende popularitet blandt de danske borgere

viste sig bl.a. ved, at han faldt igennem ved ballottementet, da han i 1851 blev foreslået som medlem af den danske klub Harmonien. Hammerich fik i de kongerigske blade sin del af skylden for nederlaget, hvilket blev tilbagevist af Dannevirke. Fangel deler givetvis med rette de kongerigske blades synspunkt, men påpeger, at det nok så meget var de uændrede valgretsregler, der sikrede den slesvig-holstenske sejr, da de mest velhavende havde fastholdt deres tyskorienterede standpunkt.⁴³ Dette er rigtigt, men de samme valgretsregler gjaldt for Aabenraa og Sønderborg, hvor danskheden ikke desto mindre havde sejret stort. Med til forklaringen hører derfor også, at den danske bevægelse i årene 1848-50 ikke havde vundet så stærkt frem i Haderslev som i de to købstæder længere nede ad østkysten. Krigsårenes mange adresser viste et stærkere slesvig-holstensk element i den nordligste by, listen over fattigskattebetalernes sindelag i 1849 ligeledes. Sammenlignes denne liste med skattelisten fra 1849 og stemmeafgivningslisten i Dannevirke fra 1853 fremgår, at 86% af Iwersens og Sohls vælgere i 1849 var blevet betegnet som tysksindede – eller med andre ord at op imod 14% af stemmerne kom fra nationalt indifferente eller dansksindede, som følte sig bedre repræsenteret i stænderne ved lokale og moderate hjemmetyske erhvervsdrivende end ved en kongerigsk nationalliberal borgmester.⁴⁴

I Haderslev forhindrede valgretsfratagelserne ikke den slesvig-holstenske sejr, heller ikke i Tønder eller i 7. landvalgdistrikt. Omvendt var de danske flertal i Aabenraa og Sønderborg og i 1.-6. landvalgdistrikt så komfortable, at det ikke havde rokket ved de danske sejre, om de udelukkede hjemmetyskere stadig havde haft valgret. Selv om der tages højde for, at sletningen af de 74 hjemmetyskere af valglisterne kan have afholdt nogle meningsfæller fra at stemme af psykologiske grunde, blev valgretsfratagelserne ikke afgørende for valgudfaldet. De betød højst, at de mest yderliggående ikke kunne vælges, og at det derfor blev moderate hjemmetyskere, som valgtes til stænderdeputerede.⁴⁵ I øvrigt må konklusionen fra de første stændervalg være, at nok var den slesvig-holstenske bevægelse svækket i Nordslesvig; men den var ingenlunde udslettet.

Stænderne mødtes i Flensborg, da regeringen flyttede forsamlingen fra den slesvig-holstenske embedsmands- og advokatby Slesvig til den loyale handelsby længere nordpå. Her gjorde de tre repræsentanter for hjemmetyskerne sig ikke særligt gældende. Især Chr. Iwersen var udpræget passiv, mens J. Fr. Momsen og Hugo Green bl.a. ytrede sig om sprogreskripterne, som vil blive behandlet i næste kapitel. Momsen foreslog desuden en ny matrikel.⁴⁶ Bortset fra sprogkonflikten var den slesvigske stænderforsamling 1853/54 præget af en tværnational reformpolitik på det økonomiske område, f.eks. ved ophævelsen af mølletvangen, hvor den slesvig-holstenske flertalsfraktion var splittet efter skellet mellem godsejere og bønder.⁴⁷

Det tilbageværende hjemmetyske foreningsliv

Blandt årsagerne til det danske nederlag ved stændervalget i Haderslev i januar 1853 pegede Dannevirke særlig på Bürgerverein: »Stændervalget her d. 4. dennes var en ny Frugt af Klubben »Bürgervereins« Virksomhed. Dens tidligere blomstrende Periode er Alle, som levede her før Krigen, bekendt. Ligesom ved en ny Vaarsol vaagner den ved Stændernes Gjenindførelse atter til nyt Liv. Det var Borgens øvede Befæstning, som nu efter lang Indslutning og Indsluttelse atter rykkede frem og kastede sig i Kampen. Den gamle Organisation holdt Stik, og Glæden var overordentlig«. ⁴⁸

Rigtigt er i al fald, at Bürgerverein i Haderslev overlevede nederlaget i 1850. ⁴⁹ Foreningen beholdt sit hus i Slotsgade, men bortset fra det blev tiden mellem de slesvigske krige en nedgangsperiode. Medlemstallet faldt fra 133 i 1851 til 90 i 1864. Alle anmodninger om indtræden blev imødekommet; der var ikke længere råd til at være eksklusiv. Foreningens sociale profil ændrede karakter, da de fleste ledende akademikere forsvandt efter det slesvig-holstenske nederlag, mens flere gårdmænd fra omegnen og selvstændige næringsdrivende fra byen trådte ind. Ud af i alt 84 nye medlemmer 1851-63 var 29 købmænd, 20 gårdmænd, 19 håndværkere, 4 fabrikanter og 1 gæstgiver, men kun 5 akademikere (samt 6 uden kendt erhverv). Akademikerne var to jurister og tre læger, altså ingen embedsmænd. Mens »de dannede« i 1845 havde udgjort 28%, tegnede de sig i 1864 kun for 12%, købmændene derimod for 38%, håndværkere og gæstgivere for 28% og gårdejere for 16%.

Bürgerverein synes mest at have holdt sig til de traditionelle selskabelige samværsformer. I 1859 foreslog flere medlemmer at danne en »Gesangverein« med regelmæssige ugentlige øvelser, altså et nyt Liedertafel, da det gamle ikke havde overlevet Treårskrigen. Det blev besluttet, at det stod Bürgervereins medlemmer frit for at slutte sig til et sådant kor, men det er ikke sikkert, at dette blev en realitet. ⁵⁰ Bürgerverein tog ikke som sådan del i det politiske liv, om end den indirekte havde en politisk betydning som det eneste samlingssted for de tysksindede haderslevere. Foreningen blev gennemgående ledet af moderate hjemmetyskere; tobaksfabrikanterne Math. Hansen sen. og jr. var f.eks. direktører i flere kvartaler. Rigtig indædt slesvig-holstener var kun købmand Peter Meckelburg, som var formand 1856-57. Foreningen tilstræbte et godt forhold til de danske omgivelser og gav i 1859 deltagerne i den 7. danske landmandsforsamling fri adgang til lokalerne.

I Aabenraa overlevede borgerforeningen ikke det slesvig-holstenske nederlag, og Concordia levede et stille liv, bortset fra at foreningen i 1856 blev grebet i at indføre en tysk sangbog. ⁵¹ Apenrader Liedertafel vedtog allerede den 31. marts 1849 at hvile på ubestemt tid. Først i januar 1860 mødtes man på ny til generalforsamling for at beslutte korets endelige opløsning. Selv om

denne beslutning blev omstødt i maj samme år og inventar, sangbøger og fane fordelt til opbevaring med henblik på senere brug, skete der intet før i 1866.⁵²

Af 1840'ernes slesvig-holstenske sangkor i Nordslesvig levede kun Singverein i Tønder videre som aktiv forening efter 1850.⁵³ Det skyldtes sikkert Tønders kompakte tyskhed, men selv her måtte der en længere hvileperiode til. Den 20. august 1850 noterede købmand og gæstgiver N. J. Petersen som sekretær i protokollen, at kæmner Rehhoff havde forlangt alle stanglaterner afleveret. Derefter er protokollen tavs indtil næste indførsel i januar 1855, hvor en reorganisering fandt sted hos købmand J. C. Iwersen. Foreningen genoptog sit virke med 13 medlemmer, hvoraf de otte var passive og kun fem aktive sangere. Det lykkedes snart at forøge medlemstallet; inden udgangen af januar måned blev der optaget yderligere 20 medlemmer, heraf 12 aktive. Ved årsskiftet 1855/56 var medlemstallet 80, hvoraf lidt over halvdelen var passive. Der var en betydelig udskiftning i medlemskaren, hovedsagelig fordi seminarister og kommiser flyttede til og fra byen i en lind strøm. Ellers var medlemmerne mest håndværkere og gæstgivere samt et par lavere rangerende funktionærer.⁵⁴ Ved rekonstruktionen blev en ny bestyrelse valgt. N. J. Petersen blev igen sekretær, fra 1857 formand. Sangøvelserne blev ledet af stadsmusikant Allerup i A. Iversens lokale, siden af musikdirektør Stallbaum.

Den 28. august 1855 blev der holdt en sangerfest med øvrighedens tilladelse og derfor næppe med politiske tilkendegivelser af nogen art. Der var optog med fane og musik fra foreningens lokale til Storms have, koncert i to afdelinger med hver tre sange, fyrværkeri og dans til klokken seks næste morgen. Tildels var aktiviteterne de samme som før 1848 med nytårskoncert på torvet og tilhørende fakkeltog, maskerade m.v., men også nye kom til: Foreningsorkester, skiveskydning, dans for unge og for gifte folk, kegleaftner og andet, der medvirkede til at give Singverein præget af en selskabelig forening snarere end af et sangkor. Grænsen blev nået, da der bredte sig en uskik med kortspil blandt de tilstedeværende passive medlemmer, mens disse lyttede til sangen!

Singverein undgik ikke konflikter med myndighederne. I 1859 holdt den maskerade for 3-400 mennesker i »Stadt Hamburg«. Politiet mente derfor, at der ikke længere var tale om et lukket arrangement for medlemmerne, men om et offentligt bal, hvortil foreningen ikke havde søgt den fornødne tilladelse. En nærmere undersøgelse viste, at der var uddelt 340 billetter, hvoraf kun de 96 var gået til medlemmer. Da statutterne i § 19 forbød medlemmerne at indføre mere end hver 1-2 ikke-medlemmer til arrangementerne, var det ikke så godt. En skriver havde tilmed uddelt billetter til tre ham helt ukendte personer. Amtmanden lod imidlertid foreningen slippe med skrækken.⁵⁵

I 1860 var det nær gået galt ved en ny sangerfest i Storms have. Polititjener Hørup fandt, at det træ, som deltagerne i skiveskydningen skød til måls efter, ikke som hævdet af foreningen var et æbletræ med gyldne æbler, men en

slesvig-holstensk dobbeltteg! Skiven blev derfor beslaglagt, men da den blev forevist for borgmester Holm, lod denne sagen falde. Øjensynligt var den gode fantasi løbet af med betjenten. Ved årsskiftet 1860/61 blev nytårskoncert og fakkeltog forbudt, medmindre man udbragte et leve for kongen, når man kastede faklerne i bålet på torvet. I stedet forsøgte man sig med stanglaterne, men også de blev forbudt, da de viste de blå-hvid-røde slesvig-holstenske farver. Trods disse småkonflikter med myndighederne fortsatte Singverein sit virke til 1864.

Ved siden af Singverein fandtes der i Tønder og omegn tre andre mere eller mindre slesvig-holstenske foreninger, der medvirkede til at holde sammen på sindelagsfællerne i en vanskelig tid. *Schützenverein* måtte i sommeren 1850 aflevere sine skydevåben, tre kuglebøsser og 38 infanterigeværer med bajonetter. De blev aldrig tilbageleveret, og i 1853 fratog kongen foreningen dens privilegier. Dens ejendele blev derefter fordelt blandt medlemmerne. Men den fra Singverein kendte N. J. Petersen var som oldermand for det opløste gilde på ny en genskabende kraft. I sommeren 1857 blev *Schützenverein* vakt til nyt liv af 24 borgere og indbyggere i Tønder. Borgmester Holm tillod foreningen at genopstå, om end uden de kongelige privilegier. Betingelsen var, at parader skete under Dannebrog. Af denne grund afstod man fra at paraderes.⁵⁶ *Bürgerverein* overlevede ligeledes Treårskrigen – med eller uden afbrydelser. I hvert fald holdt den bal i december 1857, ligesom den i juni 1858 indkrævede udlånte bøger og læsemapper fra sit bibliotek.⁵⁷

En *landboforening for Tønder amt* holdt dyrskue i august 1855 med middag i »Stadt Hamburg« og »Stadt Kopenhagen« og efterfølgende dans. Det gentog sig året efter. I spidsen for landboforeningen stod storbønder som B. B. Momsen på Store Tønde, Boh Feddersen på Røj, C. R. P. Angel på Bjerremark, Frölich på Lillehorn i Læk sogn og L. C. Bargum i Rørkær, altså tildels fremtrædende slesvig-holstenere. På dansk side blev foreningen anset for at være domineret af »partiet«, d.v.s. af hjemmetyskerne, og derfor blev festlighederne overvåget af gendarmerne.⁵⁸

To borgerforeninger, et, måske to, sangkor, en lille selskabelig klub, en skytteforening og en landboforening – det var, hvad der efter 1850 blev tilbage af 1840'ernes rige hjemmetyske foreningsliv. Dyrkelsen af tysk kultur var imidlertid ikke udelukkende knyttet til foreningerne. Fra Tønder kendes flere besøg af tyske teatertrupper.⁵⁹ Som talrige andre steder i hertugdømmerne benyttede man i Vidåbyen Schillers 100-årsdag den 10. november 1859 som en anledning til at bekende sig til tysk kultur. Der deltog ca. 70 i festmiddagen på »Stadt Hamburg«. Der var opstillet en bekranset buste af digteren i salen, som politiet krævede fjernet, hvilket kun kunne bestyrke festdeltagerne i deres negative syn på ordensmagten.⁶⁰

I Løgumkloster stod hjemmetyskerne selv for de kulturelle udfoldelser. Hos

snedker Andreas Jensen blev der i begyndelsen af 1852 spillet diletant af snedkeren, den tidligere slesvig-holstenske soldat, bagersvend Carstensen, den fra Bayern indvandrede tidligere friskaresoldat og blikkenslager Grønlund, sypigen jomfru Quitzau og husjomfru Edens. Alle var kendt af birkefogden som hørende til flækkens slesvig-holstenske parti. Stykkerne blev spillet på tysk og vist for et indbudt publikum, der på nær 5-6 alle var hjemmetyskere. Efter forestillingen var der dans. Det faldt flækkens dansksindede for brystet, og der blev kastet sten ind ad vinduerne. Det fik ikke amatørskuespillerne til at miste modet; to andre slesvig-holstenske veteraner, klædemagersvend Møller og urmagersvend Diderichsen, blev inviteret med som skuespillere, tillige en søster til bagersvend Carstensen og en datter af drejer Poulsen, der også var kendt for sine slesvig-holstenske sympatier. Men så nægtede birkefogden at give tilladelse til forestilling og dans, selv om skuespillerne opmuntret af januarkundgørelsen kækt påstod, »at de vare berettigede til at synge og spille hvilken som helst Sange de ønskede, uden Hensyn til om de tidligere vare forbudte eller ikke«. ⁶¹ Disse eksempler er muligvis kun en mindre del af det uorganiserede hjemmetyske kulturliv; kun når dette annoncerede i bladene eller kom i konflikt med politiet har det efterladt sig spor.

Så længe der ikke fandtes nogen lovfæstet foreningsfrihed, var det overladt til myndighederne at bestemme, om de ville tolerere en forening. Det gjorde det meget vanskeligt at genoprette slesvig-holstenske foreninger, som var gået ind under nederlaget, og nærmest umuligt at oprette nye. De få overlevende hjemmetyske foreninger havde ringe bevægelsesfrihed og måtte holde sig til en strengt upolitisk linje for at undgå konflikter med politiet. Kun ved stændervalgene kunne tyskheden manifestere sig politisk.

Stænderforfatning og stændervalg i 1854

I januarkundgørelsen fra 1852 havde den danske regering lovet særskilte forfatninger for hertugdømmerne. I oktober 1853 fik de slesvigske stænder forelagt regeringens forslag til en forfatning for Slesvig. I det stænderudvalg, der behandlede forslaget, fik J. Fr. Momsen fra Vrågård sæde. Opblødningen af de nationale fronter muliggjorde vedtagelsen af regeringens forslag ved en mærkelig alliance mellem de dansksindede repræsentanter og godsejerfraktionen blandt de slesvig-holstenske deputerede. ⁶²

Den 15. februar 1854 udsendte Frederik 7. forfatningen for Slesvig. Den bestemte i § 12, at stænderforsamlingen skulle have besluttende myndighed. Stænderforsamlingen skulle ifølge § 10 bestå af 43 deputerede, hvoraf 5 skulle vælges af gejstligheden, 4 af ridderskabet, 5 af de større godsbesiddere, 10 af købstædernes ejendomsbesiddere, 17 af de mindre landejendomsbesiddere og 2 i de blandede distrikter (Ærø og Femern). Om valgretten foreskrev for-

fatningen i § 19, at der for at tilhøre godsejernes valgklasse krævedes enten ejendomsret til et adeligt gods eller jordejendom til en værdi af mindst 50.000 rigsbankdaler skatteværdi. Denne census var uændret i forhold til bestemmelserne fra 1834. For vælgerne i købstadsvalgdistrikterne blev mindstegrænsen for ejendom i forfatningen sat til en brandforsikringsværdi på 300 rigsdaler. Det var en væsentlig nedsættelse i forhold til de 1600 rigsbankdaler i 1834. Og tilsvarende blev census for vælgerne i landvalgdistrikterne sænket fra 3200 rigsbankdaler skatteværdi til 300. For de to sidstnævnte valgklasser var der således tale om en betydelig udvidelse af valgretten, fra 2 til 7% af befolkningen.⁶³ Det skulle alt andet lige gavne det danske parti ved de kommende stændervalg.

Imidlertid var der meget ringe interesse for de første stændervalg, som fandt sted efter den nye forfatnings bestemmelser i maj-juni 1854.⁶⁴ Der var også ved dette valg hjemmetyskere, som var slettet af valglisten, men det var færre end ved valget i 1852/53. I 1. landvalgdistrikt var vælgertallet nu over 1300, men kun 327 mødte og genvalgte med stort flertal Hans A. Krüger fra Bevtoft. Fra 2. landvalgdistrikt gad Dannevirke end ikke berette om resultatet, og for 3. landvalgdistrikt blev det blot meddelt, at der var genvalg til Laurids Skau og hans suppleant Nis Lorenzen. I 4. landvalgdistrikt sejrede den nye danske kandidat, sognefoged H. Chr. Reuter fra Løjt, med 265 stemmer, mens den tidligere deputerede gårdejer Møller måtte nøjes med 195 og sognefoged Petersen i Sdr. Hostrup med 81. Først derefter fulgte den slesvig-holstenske kandidat, Mylord på Årtoft, med 42 stemmer. 22 andre kandidater havde ifølge Dannevirke fået 150 stemmer. Heriblandt var to slesvig-holstenske kandidater fra det forrige valg, Daniel Hinrichsen fra Øster Terp med 6 stemmer og Hieronymus Petersen fra Søst med 3.⁶⁵ Der var altså tale om hjemmetysk tilbagegang her (hver vælger havde fortsat to stemmer). Endnu værre så det ud i 5. og 6. landvalgdistrikt. På Sundeved var der valg til den dansksindede sandemand Jørgen Hanssen, Ravnskobbøl, og Dannevirke ulejligede ikke læserne med at oplyse stemmetallene. Om udfaldet på Als berettede bladet: »Kampen har gjaldt om, hvo der af de mange danske Kandidater skulde have Fortrinet; Matzen på Melsgaard fik kun 13 St. Magten paa Augustenborg er forsvunden«. ⁶⁶ Synsmand Bladt fra Tandslet var genvalgt med 260 stemmer. Lige så lidt dramatik var der i Aabenraa: »Ikke en eneste Stemme faldt paa Nogen, der ikke hører til de Loyalsindede«, skrev Dannevirke, eftersom ingen hjemmetyskere stillede op til valget, der atter faldt på rådmænd Martin Bahnsen.⁶⁷

Mere interesse knyttede sig til Haderslev og Tønder samt 7. landvalgdistrikt, som ved det forrige valg havde sendt slesvig-holstensk sindede deputerede til Flensborg. I Haderslev var man på dansk side opsat på at vaske skammen fra sidste valg af sig, skønt Chr. Iwersen ellers havde sluttet sig til partiet af loyale

slesvigere i den afsluttede stænderperiode.⁶⁸ Der blev afholdt prøvevalg på Harmonien. På valgdagen mødte 514 vælgere frem, mens 62 udeblev, hvoraf Dannevirke skønnede, at om ved halvdelen var tysksindede. De danske kandidater sejrede stort; rådmand Hans Petersen blev deputeret med 158 stemmer, kirkeværge J. A. Schmidt stedfortræder med 152. Derefter fulgte de to hjemmetyske kandidater, sukkerfabrikant H. L. Tofft med 97 og gæstgiver Chr. Iwersen med 96 stemmer. Syv andre kandidater fik takket være den skarpe dansk-tyske konfrontation ganske få stemmer, den tidligere stedfortræder H. C. Sohl således kun en enkelt. Det var kombinationen af valgretsudvidelsen og partidisciplinen, der sikrede den danske sejr, mens valgretsfratagelserne igen var uden betydning for resultatet.

I landsdelens sydvestlige hjørne lod det slesvig-holstenske flertal sig ikke rokke. Her var der tilstrækkeligt med kandidatember og vælgere. Tønder valgte den hjemmetyske brændevinsbrænder M. C. Matthiesen fra Højer, som ved forrige valg var blevet suppleant i 7. landvalgdistrikt. Han fik 85 stemmer, mens den tysksindede købmand H. J. P. Angel fra Tønder blev stedfortræder med 82. Ni andre kandidater fik mellem 1 og 4 stemmer. Nogen dansk kandidat synes der ikke at have været.⁶⁹ I 7. landvalgdistrikt var der genvalg til J. Fr. Momsen på Vrågård, der fik 140 stemmer, mens stedfortræderen Justus Meyer på Fårgård fik 108. Den danske kandidat, Peter Marcussen fra Brarup, fulgte efter med blot 40 stemmer. Af i alt 1193 vælgere stemte kun 193; efter Dannevirkes opfattelse tilhørte de fleste af dem den formuende klasse.⁷⁰

Ved stændervalget i 1854 holdt hjemmetyskheden efter den udvidede valgret kun stand i højborgen på Tøndereggen. Den fik det plaster på såret, at godsejerne denne gang valgte en slesvig-holstensk sindet nordslesviger som en af deres fire repræsentanter, J. G. Kittel til Skovbølgård, der tidligere havde repræsenteret sine standsfæller i stænderforsamlingerne 1842-1846.⁷¹

Den efterfølgende ekstraordinære stænderforsamling i 1855 blev som den forrige samling præget af tværnationale flertalsdannelse, igen med sprogkonflikten som en vigtig undtagelse. Således genfremsatte J. Fr. Momsen sit forslag om en ny matrikel, hvortil han fik støtte af den danske fraktionsleder Laurids Skau. Komitéen kom til at bestå af Momsen og fire andre nordslesvigere, som fremkom med en enig indstilling. Alligevel nåede sagen heller ikke i denne samling frem til en afslutning. Opblødningen af de nationale fronter i stænderne skyldtes ikke kun ændrede parlamentariske konstellationer ud fra økonomisk og social interessevaretagelse. Den afspejlede en generel nationalpolitisk afspænding ved 1850'ernes midte.⁷² Denne afspænding kunne som nævnt også konstateres ved færre overtrædelser af forbudene mod slesvig-holstenske farver og sange. Den viste sig tillige ved, at flere slesvig-holstenere søgte at komme i et bedre forhold til den danske øvrighed. Pastor Hoeck i Uge, bagermester Hans Johannsen i Sønderborg, garver Matthiesen i

Kolstrup, stud.med. Johann Fr. Chr. E. Riedell fra Haderslev og mekaniker Andreas Petersen fra samme by ansøgte alle 1854/55 om at få tilgivelse for deres forhold under den slesvig-holstenske opstand og tildels om igen at få valgret til stænderne. Ansøgningerne blev imødekommet.⁷³

Fællesforfatningen 1855 og valg til rigsrådet

Ved siden af sprogkonflikten rummede forfatningsspørgsmålet stadig farligt stof til konflikter, om end dette i første omgang mere angik Holstens end Slesvigs forhold til det samlede monarki. Udover de særskilte forfatninger for hertugdømmerne skulle der som tidligere berørt tilvejebringes en fælles forfatning for det samlede monarki. Det var en meget vanskelig opgave for regeringen at slå bro over de nationale modsætninger og de sproglige skel. Dertil kom de store sociale forskelle mellem bondelandet Danmark og Holsten, som domineredes af den stærke godsejeradel; her lå Slesvig som helhed nærmere kongeriget. Endelig var der de politiske modsætninger mellem det borgerligt styrede kongerige i henhold til junigrundloven fra 1849 og de konservative holstenske godsejere; demokraterne i Holsten var uden for indflydelse. Regeringen Ørsted forsøgte sig i juli 1854 med en enevældig fællesforfatning, som indførte et rigsråd med 50 medlemmer udpeget af kongen, den danske rigsdag og hertugdømmernes stænderforsamlinger. Dette rigsråd skulle kun have besluttende myndighed i enkelte sager og ellers kun være rådgivende. Denne konservative politik kostede i december 1854 regeringen og dens fællesforfatning livet.⁷⁴

Problemet med en ny fællesforfatning blev derefter overladt til en ny regering P. G. Bang med L. N. Scheele som udenrigsminister og minister for Holsten. Et nyt forfatningsudkast blev udarbejdet. Det var mere demokratisk end fællesforfatningen af 1854 og blev vedtaget af den danske rigsdag i september 1855. Den 2. oktober 1855 blev den nye fællesforfatning underskrevet af kongen i statsrådet.⁷⁵ Fællesforfatningen indførte ministeransvarlighed og gav rigsrådet og kongen i forening den lovgivende magt i alle fællesanliggender. Ud over de kongevalgte medlemmer og repræsentanter udpeget af den danske rigsdag og hertugdømmernes stænderforsamlinger skulle rigsrådet vælges af helstatens velhavende indbyggere. Fællesforfatningen søgte at finde en mellemvej mellem hensynet til kongerigets større befolkning og de mindre folkerige hertugdømmers interesser.⁷⁶

Efter vedtagelsen af fællesforfatningen blev der overalt i monarkiet foretaget valg til rigsrådet. Valgret havde enhver uberygtet mand, som var fyldt 25 år og havde rådighed over sit bo. Det lød meget demokratisk, men desuden krævede valgloven, at han enten svarede 200 rigsdaler i direkte skat eller havde en årlig nettoindtægt på 1200 rigsdaler. Det var meget strenge krav, der ikke alene

udelukkede hele arbejderstanden og småborgerskabet, men også hovedparten af bondestanden fra indflydelse.⁷⁷ Nordslesvig udgjorde 4. og 5. valgkreds, en nordvestlig bestående af Haderslev og Løgumkloster amter samt Tønder, Højer og Slogs herreder og en sydøstlig med Aabenraa, Sønderborg og Nordborg amter. Byer, flækker og godser var lagt til de omgivende amter. De to kredse skulle hver vælge ét medlem. Sydslesvig med Flensborg og den sydlige del af Tønder amt udgjorde tre andre valgkredse.⁷⁸

Rigsrådsvalgene fandt sted i februar 1856.⁷⁹ I 4. valgkreds blev stænderdeputeret Hans A. Krüger fra Bevtoft valgt med et overvældende flertal på 448 stemmer ud af 583. Amtmand Stockfleth i Haderslev fik 72 stemmer. Derefter fulgte stænderdeputeret J. Fr. Momsen på Vrågård med 28. Det var ikke nogen stor tilslutning til den hjemmetyske kandidat. Fire andre dansksindede eller helstatsvenlige kandidater fik tilsammen 21 stemmer. I 5. valgkreds blev amtmand Heltzen valgt med 168 stemmer, mens borgmester Finsen i Sønderborg fik 85 og biskop Hansen i Guderup 29. Her blev der blot afgivet en enkelt tysk stemme på gårdejer Daniel Hinrichsen i Øster Terp. En herredsfoged fik én stemme. Hjemmetyskernes ringe interesse for valget skyldtes formentlig, at det med de store valgkredse var udsigtsløst at få valgt tysksindede kandidater i Nordslesvig.

Tabet ved dette blev til at overse. Rigsrådet fik aldrig den betydning, det var tiltænkt, da fællesforfatningen aldrig blev accepteret af holstenerne. De holstenske stænder var under samlingen 1855/56 dybt utilfredse med forfatningens angivelige favorisering af kongeriget, og ikke uden grund følte de sig forbigået ved dens vedtagelse. Den samme utilfredshed viste de holstenske repræsentanter i den første rigsrådssamling i 1856.⁸⁰

I de følgende år forsøgte holstenerne at inddrage såvel Det tyske Forbund som de tyske regeringer og den tyske offentlighed på deres side i kampen mod helstatsforfatningen. Det lykkedes i meget vid udstrækning, og det gav de tysksindede slesvigere nyt mod i deres kamp mod det danske styre i her-tugdømmet Slesvig. Her var det mere end forfatningen sprogpolitikken, som var den store knast - også for hjemmetyskerne i Nordslesvig.

27. Hjemmetyskerne og den danske sprogpolitik

Den danske sprogoffensiv i Nordslesvig 1850-52

Mens stormagterne ikke tillod Danmark at realisere Ejderpolitikens statspolitiske målsætninger, gav det slesvig-holstenske nederlag muligheder for at virkeliggøre dens sprogpolitik. De omstridte danske sprogreskripter fra 1851 flyttede brændpunktet i nationalitetskampen fra Nord- til Mellemslesvig, men enkelte nordslesvigske områder blev også omfattet af sprogreskripterne, og andre sprogforordninger greb dybt ind i de officielle sprogforhold i andre dele af Nordslesvig.

Allerede den 24. juli 1850, dagen før slaget ved Isted, blev dansk genindført som *skolesprog* i Haderslev Lærde Skole med virkning fra 25. september samme år. Derved udførtes en beslutning, der var truffet før opstanden.¹ Det samme gjaldt Tønder Seminariums omdannelse til et dansk seminarium i januar 1858 og det tyske seminariums flytning til Egernførde; her var den oprindelige beslutning at oprette et dansk seminarium i Vonsbæk.² Den 20. september 1850 blev bestemmelsen i sprogreskriptet fra 1840 om lærernes pligt til at give børnene frivillig undervisning i tysk efter skoletid ophævet. Dermed indstilledes tyskundervisningen på landet.³ Et langt større brud med traditionen var, at det tyske sprog i folkeskolen også blev trængt tilbage i byerne. Dansk skolesprog blev indført i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg ved bestemmelser fra november og december 1850. I alle tre byer skulle der dog fortsat være undervisning i tysk. I Augustenborg havde godsadministrationen allerede indført dansk skolesprog i august 1848. I Gråsten skete det på samme tidspunkt som i købstæderne. I Christiansfeld vedblev tysk derimod at være skolesprog i Brødremenighedens skoler.⁴

Christiansfeld beholdt også tysk som det vigtigste *kirkesprog*. Anderledes gik det i købstæderne, hvor det tyske sprog hidtil havde haft forrang med tysk højmesse ved førstepresten, mens dansk prædiken blev holdt af andenpræsten ved morgen- eller eftermiddagsgudstjenester. Samtidig med forandringerne i skolesproget blev dansk og tysk ligestillet som kirkesprog i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, og de danske og de tyske sognepræster blev sideordnede. I Augustenborg var den tyske gudstjeneste forsvundet sammen med den hertugelige hofpræst allerede i april 1848; i Gråsten skete det med præstens flugt i efteråret 1850. Også i Rinkenæs, Løgumkloster, Broager og Kliplev faldt

de få tyske gudstjenester bort i forbindelse med præstedskiftninger 1850-52. Dermed ophørte de tyske gudstjenester helt på landet.⁵

På landet var *rets- og forvaltningssproget* blevet dansk ifølge sprogreskriptet fra 1840. I Haderslev indførtes dansk i købstadens retsvæsen og administration i februar 1851; i Aabenraa og Sønderborg skete det officielt først i februar og juni 1852, men reelt allerede i november 1850 og januar 1851. Alle steder var de nye magistrater drivende kræfter i denne forandring.⁶

Disse forandringer i sprogforholdene skete, så vidt det kan konstateres, gennemgående uden mærkbar modstand fra hjemmetysk side. I Gråsten svandt oppositionen mod afskaffelsen af det tyske skolesprog ind i første halvdel af 1850'erne.⁷ Måske var dette et almindeligt reaktionsmønster hos de tysksindede nordslesvigere: først afmægtig og spredt ytret utilfredshed, derpå resignation. Ganske anderledes blev forløbet i Tønder og omegn.

Sprogreskripterne for Tønder by, Ubjerg sogn og Bov sogn

Den første beskedne forandring i Tønder bys sprogforhold mødte straks højstemt protest. Fra den 1. september 1850 råbte byens vægtene nattetimerne på dansk. Det gjorde publikum »opbragt«, og borgerskabet følte sig sammen med magistraten og deputeretkollegiet »krænket og såret ind til det inderste« over »at se sig berøvet et så helligt klenodium som den hidtidige brug af det tyske sprog i de første elementer af borgerlig sammenslutning«. Tilmed var sprogskiftet ulovligt: »Byen Tønder er fra fyrste til fyrste benådet med lybsk ret. Den lybske ret er givet til en tysk by. Retssprog, forfatning, skole- og kirkesprog er det tyske«. Man henvendte sig derfor den 7. september til amtmand Reventlow for at få genindført de tyske vægterråb. Allerede næste dag afviste amtmanden ønsket og frabad sig magistratens indblanding i udøvelsen af overpolitimyndigheden i Tønder.⁸

De tysksindede borgere i Tønder skulle snart få større forandringer at blive opbragte og krænkede over, og de kom netop til at dreje sig om det traditionelle tyske kirke- og skolesprog. Tønder købstad blev sammen med Ubjerg og Bov sogne omfattet af de mellemslesvigiske sprogreskripter. Den 7. februar 1851 sendte regeringskommisær F. F. Tillisch et reskript til Tønder provstis kirkevisitorium, som for Tønder og Ubjerg indførte *dansk skolesprog* fra sommeren 1851 i de små klasser, derefter successivt i de større. Ubjerg beholdt kun fire ugentlige tysktimer, mens tysk i Tønder by skulle være »en af de væsentligste Undervisningsgjenstande«. Lærere med utilstrækkelige dansk-kundskaber skulle enten forflyttes eller tildeles danskkyndige hjælpelærere. Tønder og Ubjerg fik desuden *blandet dansk-tysk kirkesprog*. I købstaden skulle der hver søn- og helligdag være både dansk og tysk gudstjeneste, således at der den ene gang var tysk højmesse og dansk morgengudstjeneste og aftensang,

den anden gang omvendt. I Ubjerg skulle der den ene søn- og helligdag være dansk og den anden tysk gudstjeneste. De kirkelige handlinger kunne begge steder foregå på det sprog, de berørte ønskede. Konfirmationen skulle ske på dansk.⁹

Tilsvarende bestemmelser udgik stort set samtidig til de andre mellem-slesvigske provstier, til Flensborg provsti med Bov sogn ligeledes den 7. februar 1851; i Bov blev ordningen som i Ubjerg. Sprogreskripterne for Tønder, Ubjerg og Bov var dermed led i regeringens overordnede forsøg på at tilbage-rulle de foregående årtiers sprogskifte fra dansk til tysk folkesprog (fra sønderjysk til plattysk).¹⁰ Sprogreskripterens hovedmand var departementschef og senere direktør i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Theodor August Jes Regenburg, der var født i Aabenraa. Regenburg var som sin chef Tillisch oplært i den sene enevældes bureaukrati, men med hensyn til Slesvig var han som Tillisch på linje med de nationalliberale. Regenburg var meget bevidst om mission og midler: »Vil man give mig frie Hænder, Magt og Penge, vil jeg nok forpligte mig til at danisere hele Angel til Slien og Landet til Treia maaskee Haddeby med«, skrev han til sin nationalpolitiske mentor, gehejmearkivar C. F. Wegener, mens reskripterne befandt sig i støbeskeen.¹¹

De endelige sprogreskripter kom ikke til at gå så langt, som Regenburg ønskede. Det sydligste Angel, omegnen af Slesvig, de frisisktalende områder langs vestkysten og området syd for linjen Slien-Slesvig-Husum beholdt sammen med byerne Flensborg og Slesvig tysk kirke- og skolesprog. Alligevel gik sprogreskripterne ud over det område i midtlandet, hvor dansk (sønderjysk) endnu var befolkningens almindelige dagligsprog og et godt stykke ind i de egne mod øst og syd, hvor plattysk allerede før 1848 var blevet hjemmesprog hos befolkningens flertal. Sprogreskripterne brød med århundredgamle mellem-slesvigske traditioner for tysk kirke- og skolesprog, og de fire timers tyskundervisning om ugen var for lidt i en befolkning, der havde talrige økonomiske forbindelser sydover. Dertil kom, at sprogreformen blev indført brat og hen over hovedet på den involverede befolkning. Derfor reagerede størstedelen af den mellem-slesvigske befolkning med vedvarende protester. Det gjaldt som man kunne vente i de områder, hvor sprogskiftet var nået længst og den slesvig-holstenske bevægelse stod stærkest, d.v.s. i Angel, men også i de endnu overvejende dansktalende og politisk mere passive sogne i den nordlige del af midtlandet. Ved at stille alle mellem-slesvigske egne ens uanset de forskellige sproglige og nationalpolitiske forudsætninger opnåede regeringen med sprogreskripterne at drive adskillige loyale slesvigere i armene på slesvig-holstenerne. Også i Tyskland og hos stormagterne vakte sprogreskripterne stærk uvilje, og de blev en udenrigspolitisk belastning for Danmark. Der var også i danske kredse kritik af den åndelige tvang, som sprogreskripterne repræsenterede. Grundtvigsk inspirerede danske nordsles-

vigere, som efter deres mødested i Løgumkloster blev kaldt »Klosterbrødrene«, foreslog, at der blev givet forældrene mulighed for at undervise deres børn privat på tysk. Dette forslag blev fejet til side af den danske regering.

I kølvandet på kirke- og skolesprogsreskripterne skete der også ændringer i rets- og administrationsproget i Mellemslesvig, herunder i Tønder, Ubjerg og Bov. Den 25. oktober 1852 blev det bestemt, at andragender kunne indgives til myndighederne på begge sprog, og at de skulle svare tilbage på det samme sprog. Ved civile retssager skulle sproget rette sig efter parternes ønske, ved straffesager efter den anklagedes. Kontrakter skulle udfærdiges i det sprog, parterne besluttede, om nødvendigt i begge sprog.¹²

De første protester mod sprogreskripterne forår og sommer 1851

I Ubjerg og Bov var beboerne udelukkende sønderjysktalende i den daglige omgang. Disse sogne hørte derfor ikke til de områder, som blev mest indgribende ramt af sprogreskripterne. I Ubjerg var der tidligere blevet prædikeret hver fjerde søndag på dansk, og en del kirkelige handlinger var ligeledes blevet udført på dette sprog.¹³ I Bov var der i 1840'erne indført 16 danske gudstjenester om året.¹⁴ Alligevel protesterede man i disse sogne. Dette gjaldt i endnu højere grad i Tønder, hvor dansk (sønderjysk) var hjemmesprog for størstedelen af indbyggerne, men tysk almindelig forstået og talt og tillige det daglige sprog i mange borgerhjem. Herfra blev der straks protesteret og indgivet anmodninger til de højere instanser om at blive undtaget fra sprogreskripterne.¹⁵

De første protester i Tønder kom fra embedsmænd og bystyre.¹⁶ Den 16. februar 1851 bad amtmand og provst magistraten i Tønder om forslag til, hvorledes sprogreskriptet kunne føres ud i livet i byens skoler. Den 11. marts sendte borgmester Kiær ordren videre til tredjepræst C. E. Carstens, kærner og købmand Th. A. Todsens og bogholder Andresen som medlemmer af skolekollegiet. Den loyale Carstens fandt den 13. marts, at sprogreskriptet greb for dybt ind i folkelivet og gjorde splittelsen i befolkningen dybere. Kirkesproget i Tønder var traditionelt tysk, og dialekten var nærmere tysk end dansk. Det danske element bestod udelukkende af indvandrede nordfra. For dem fandtes i forvejen dansk prædiken i et tilstrækkeligt omfang, hvorimod der aldrig havde været dansk skole. Carstens foreslog, at der nu blev oprettet en dansk skole for de danske indbyggere og at der blev givet flere dansktimer i de øvrige skoler. Th. A. Todsens og deputeret borger T. T. Hansen, et andet medlem af skolekollegiet, protesterede den 14. marts. De anså indførelsen af dansk skolesprog for »den største ulykke, der kunne træffe vor kære fædrene by«. De bad magistraten om at afværge ulykken. Det samme gjorde den 16. marts samtlige

16 medlemmer af deputeretkollegiet, som protesterede over, at menigheden ikke var blevet spurgt forud for fratagelsen af dens »nedarvede, af den for hellig ansete, skolesprog«. De deputerede var overbevist om, at det skete mod menighedens ønske og vilje. Heller ikke de slesvigske stænder havde medvirket ved sprogordningen. Tønder bys lybske ret blev på ny udlagt som vidnesbyrd om byens oprindelige tyskhed: »Tysk ret, tysk skik, tysk dannelse hersker fra urgammel tid her i Tønder«. Dertil kom handelsforbindelserne sydover. Borgerne var ikke til sinds at lade deres børn gå glip af den tyske dannelse til fordel for den danske: »Mens det tyske sprog med rette kan kaldes bærer af den højeste åndelige kultur i Europa, kan det samme ikke påstås om det danske, som vi ikke kan komme langt med, mens det tyske åbner hele den civiliserede verden for os«. Det var de samme holdninger, som var kommet til udtryk i modstanden mod sprogskriptet af 1840.

Selv om deputeretkollegiets henvendelse foreløbig blev tilbageholdt af borgmesteren, nægtede de fire borgerlige magistratsmedlemmer, købmændene N. Jürgensen, F. J. Radoor, D. J. Angel og O. C. Hanquist, den 16. marts af egen drift at medunderskrive borgmester Kiærs plan for skolevæsnet. I stedet foreslog de den 20. marts, at Vesterkvarterets skole skulle være dansk, mens Vajsenhusskolen skulle forblive tysk, og at der skulle være frit valg for forældrene, hvilken skole deres børn skulle besøge. Dette forslag blev afvist, og efter forhandling med borgmesteren indgav de fire deres afskedsbegæring. Den blev stadfæstet den 23. april 1851. I stedet blev der udpeget to dansk-sindede magistratsmedlemmer. Kæmner Todsens og købmand Hansen blev tilsvarende afskediget som medlemmer af skolekollegiet den 24. marts.

Deputeretkollegiet lod sig ikke skræmme af afskedigelserne og klagede videre til regeringskommissær Tillisch den 15. april. Klagen blev overrakt af to medlemmer og var vedlagt deputeretkollegiets klage til magistraten af 16. marts, som borgmesteren endnu ikke havde svaret på. Kollegiet bad om at få ophævet sprogskriptet for Tønders vedkommende og om, at borgmesteren blev pålagt at svare. Denne henvendelse var forgæves. I stedet blev købmand Th. A. Todsens, der var bror til den bortrejste slesvig-holstenske leder J. C. Todsens og tilsyneladende sjælen i modstanden mod sprogskriptet, den 12. juli afskediget fra sine offentlige hverv, da han »ikke alene tidligere har deltaget i politiske demonstrationer [Umtrieben], men vedvarende lægger et sindelag for dagen, som ikke lader noget nyttigt vente af hans virke som kæmner og medlem af Tønder bys deputeretkollegium«. Som protest imod denne afskedigelse nedlagde samtlige deputerede med undtagelse af N. J. Petersen den 15. juli deres hverv. Dermed kom de borgmester Kiær i forkøbet, der i juni havde foreslået ministeriet at afskedige deputeretkollegiet. Todsens selv skrev den 31. juli en lang klage over borgmester Kiær til den nye minister for Slesvig, C. E. Bardenfleth, øjensynligt i håbet om, at denne ville se mere velvilligt på

den tysksindede befolkningsdels ønsker end Tillisch. Todsens anmodede ministeren om at udskifte Kiær med en ældre, mere erfaren embedsmand af justitsråd Dröhses type. Forsøget på at slippe af med Kiær blev gentaget, da Bardenfleth sidst på sommeren besøgte Tønder, men mislykkedes ganske.

Trods alle protester blev sprogordningen også i Tønder ført planmæssigt ud i livet i byens skoler. Det fik den 26. juni 1851 28 borgere i *Tønder* til at takke Tillisch for sprogreskriptet. Dette antal tydede ikke på nogen nævneværdigt udbredt tilfredshed, og den 29. juli indgav ikke færre end 256 borgere modsat et andragende til kongen om ophævelse af sprogreskriptet for Tønders vedkommende.¹⁷ Selv om det var noget færre end de godt 300, som skrev under på de største tyskorienterede adresser under Treårskrigen, var det alligevel en stor tilslutning, særlig når man tager det mellemliggende slesvig-holstenske nederlag i betragtning. Adressen vidnede dermed om, at tyskheden i Tønder på ingen måde var knækket, men på det nærmeste var intakt.

De hjemmetyske tøndringer gik altså frejdigt helt til statens øverste top for at få genindført det tyske kirke- og skolesprog. Hovedargumentet var som tidligere historisk: »Så langt de historiske efterretninger om Tønder by går tilbage, giver de de pålideligste vidnedsbyrd om, at tysk kirke- og skolesprog altid har hersket i denne by, som det også har måttet være naturligt i en by, hvor det tyske element siden arilds tid har domineret, og som beliggende ved Nordfrislands grænse for størstedelen har en frisisk og tysk befolkning, hvor det tyske sprog også stedse har været de dannedes omgangssprog, og som allerede i gammel tid fik tysk (lybsk) ret«. Det var byens retsforhold og officielle sprog samt overklassens sprog, som bestemte, at Tønder var en tysk by.

Af alle de ondt og ubehageligheder, som var overgået byen i de senere år, var der ingen, der havde såret så dybt som sprogreskripterne. Om forandringen i kirkesproget hed det, at »navnlig vores religiøse liv, tanker og følelser er så inderligt sammenvokset med dette sprog, at afskaffelsen og indskrænkelsen af dette næsten forekommer os som en krænkelse af vor religion«. For så vidt det gjaldt indførelsen af dansk skolesprog kom oveni de åndelige problemer også de verdslige og materielle. Det danske sprog, som hjemmefra var mange børn »fuldstændig fremmed«, kunne den opvoksende slægt ikke gøre videre brug af, mens tysk var uundværligt. »Det danske, som vi delvis taler i [den daglige] omgang og som vi lærer fra vore nordlige naboer, er os fuldt tilstrækkeligt i vor handel [bürgerliche Verkehr] mod nord«, hed det videre.

To tredjedele af de 256 underskrivere på adressen til kongen angav deres erhverv. Heraf udgjorde købmænd og apotekere 14%, tobaksfabrikanter, håndværkere, gæstgivere, møller og høkere tilsammen 74%, advokat og læge 1%, arbejdere 1%, enker og andre 10%. Modstanden mod sprogreskripterne havde dermed bred opbakning i Tønders over- og middelklasse, mens arbejderklassen nu som før ikke blev spurgt. Bortset fra, at der efter de mange afskedigelser og

bestillingsfratagelser var færre akademikere, var tilslutningen fra de forskellige sociale lag næsten den samme som på adressen mod personalunionen fra maj 1849 og endnu et vidnesbyrd om hjemmetyskhedens stabilitet i Vidåbyen. Også på den danske takadresse til Tillisch var der håndværkere, gæstgivere og høkere blandt underskriverne.

Adressen til kongen blev behandlet i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. I dettes indstilling til kongen blev som det vigtigste argument mod adressen fremhævet som »en Kjendsgjerning, at den allerstørste Deel af Byens Indvaanere nu have det danske Sprog til Omgangssprog«, og ministeriet mente derfor at konkludere, at underskrifterne »finde sin naturlige Forklaring deri, at det insurrectionelle Parti endnu har Overvægten i Byen, og paa enhver Maade søger at modarbeide den lovlige Regjerings Foranstaltninger«. Det blev endvidere nævnt, at sprogreskripterne ikke afskaffede det tyske kirkesprog, men kun gjorde sprogene ligeberettigede i kirken, og at der stadig skulle finde tyskundervisning sted i betydeligt omfang, således at børnenes tyskkundskaber ville være tilstrækkelige til handel og andet samkvem med de tysktalende egne; i øvrigt mente ministeriet, at det var vigtigere for tønderingerne at kunne dansk, da omegnens beboere var dansktalende. Ministeriet indstillede derfor til kongen at afvise anmodningen fra Tønder. Og det gjorde majestæten den 31. oktober 1851, hvilket derefter blev meddelt købmand H. H. Feddersen som første underskriver. Kongen havde sikkert afvist anmodningen under alle omstændigheder, men adressens overdrivelser havde måske mere skadet end gavnet underskrivernes sag.

En anden måde at protestere mod sprogreskriptet på, var at holde børnene borte fra den danske skole og få dem undervist ad privat vej. Byens mange seminarister og den afskedigede lærer Peter Jespersen, der havde mistet sin stilling ved Vajsenhusskolen, fordi han var for ukyndig i dansk, bød sig umiddelbart til som privatlærere. Skolenægtelsen omfattede i begyndelsen 61 børn, men da borgmester Kiær i henhold til skoleregulativet indkaldte forældrene til formaning, faldt de allerfleste efterhånden fra protesten og sendte børnene i den offentlige skole. Adskillige lod børnene undervise i tysk udenfor skoletiden, hvad der ingen hindring var for. I november 1851 var de politisk motiverede skoleforsømmelser stort set et overstået kapitel, og der var nu kun 5 familier, som havde antaget privatlærere.¹⁸

Fornyet ansøgning om sprogreskriptets ophævelse juni 1852

Tønders tysksindede indbyggere opgav ikke kampen. Efter januarkundgørelsen 1852 vendte troen på bedre tider tilbage til sprogreskripterne mange modstandere i Mellemslesvig. Fra marts til juni 1852 blev der indgivet 25

petitioner svarende til en petition fra hvert andet sogn i sprogreskripterens område.¹⁹ Heriblandt var den fornyede ansøgning, som 124 borgere og indbyggere i *Tønder* den 1. juni rettede til kongen. Helst så de den tyske undervisning genindført som før 1851, ellers at kun den ene af byens skoler skulle være dansk og skolevalget være frit for forældrene, eller som det mindste, at oprettelsen af private skoler i Tønder by blev givet fri.²⁰

Selv om tilslutningen var mere end halveret i de 10 måneder, der var forløbet siden den første ansøgning, viser den nye adresse, at der stadig var en bred kreds, som fortsatte modstanden mod sprogreskripterne. Den sociale sammensætning var også stort set den samme som året før med hovedsagelig købmænd og håndværkere som underskrivere. Adressen gentog de historiske argumenter fra juli 1851 og gav desuden en lang fremstilling af de tidligere protester med oprulning af borgmester Kiærs synderegister. Der blev også klaget over de nyansatte læreres manglende tyskkundskaber, der stred mod sprogreskriptets løfte om, at tysk skulle være et af de væsentligste fag i undervisningen.

Den fornyede henvendelse til kongen fremkaldte en skarp reaktion fra regeringen. Den loyale, men tysksindede provst Michael Ahlmann, der var skeptisk i forhold til sprogreskripterne, blev afskediget med manglende fasthed som begrundelse og erstattet af den københavnske nationalliberale teolog O. W. Tidemand. Underskriverne blev idømt bøder, fordi ansøgningen ikke var indgivet reglementeret på stemplet papir. Magistraten fik pålagt at undersøge adressens tilblivelse og underskrifternes ægthed. Af magistratens udtalelse fremgik, at fhv. advokat Jürgen Jürgensen stod bag henvendelsen. Flere underskrivere var blevet indkaldt til forhør, udvalgt blandt »dem, om hvem det efter vort Kjendskab til Personlighederne lettest kunde antages, at de vilde afgive en uforbeholden Forklaring angaaende den omspurgte Sag«, med andre ord nogle af »de små fisk«. De havde vedgået deres underskrifter på ansøgningen, »men derhos tillige udsagt, at sammes specielle Indhold har været dem aldeles ubekjendt, saa de kun i Tillid til, hvad der var bleven dem sagt angaaende Ansøgningens almindelige Indhold have underskrevet denne«. Flere troede, at anmodningen kun gjaldt oprettelsen af privatskoler. Stillet overfor byens magtfulde øvrighed var de formentlig økonomisk afhængige underskrivere altså blevet bløde i knæene og havde lagt afstand til protesten. Det fik magistraten til at konkludere: »Denne hele Sag giver saaledes ikkun et nyt Bidrag til at godtgjøre Sandheden af den Sætning, at intet er lettere, end at skaffe Underskrifter paa en hvilken som helst Petition, Adresse eller deslige«. Det var nu nok en forhastet slutning. Det havde i hvert fald ikke vist sig let at skaffe et nævneværdigt antal underskrifter på den danske petition fra 1851 til støtte for sprogreskripterne. Magistraten ønskede ansøgningen afvist. Amtet havde intet at tilføje hertil. Og sådan skete det den 18. juli 1853.²¹

Sprogadresser til stænderforsamlingen 1853-54

Det afskrækkede ikke hjemmetyskerne i *Tønder* fra den 11. oktober 1853 at rette en adresse til den slesvigske stænderforsamling forud for dennes første samling efter opstanden. Den fik 196 underskrifter, så den hårde behandling af underskriverne på ansøgningen fra juni 1852 førte snarere til en styrkelse af modstanden mod sprogreskripterne i Tønder i stedet for den tilsigtede intimidering. Eller også forventede modstanderne af sprogordningen bare større lydhørhed i stænderne, hvortil de selv havde valgt en tysksindet deputeret. Adressen til stænderne var indholdsmæssigt overvejende en gentagelse af ansøgningen til kongen. Også den nye provst fik nu det skudsmål, at hans tysk ikke var godt nok, skønt han ellers var tysk hovedpræst. Som sådan havde han pålagt lærerne udelukkende at give religionsundervisning på dansk: »En tysk hovedpræst gør det derved umuligt for sine tyske menighedsmedlemmers tyskdannede børn at nyde tysk religionsundervisning«. Undtaget fra dansk religionsundervisning var alene de børn, der skulle konfirmeres til påske 1854, og de ville være de sidste. Der blev også klaget til stænderne over den hårde medfart, som var overgået underskriverne på den første ansøgning til kongen – eller til »landsherren«, som det her hed i fordums slesvig-holstensk stil!²²

I *Ubjerg sogn* blev der også samlet underskrifter mod sprogreskriptet, men listerne med i alt 60-70 navne blev konfiskeret af gendarmerne og indleveret til herredsfogden i Tønder. Fire mænd fra Sæd klagede til stænderforsamlingen herover og bad om forsamlingens assistance til at få petitionen udleveret til stænderne. Fra *Bov sogn* blev der indsamlet 208 underskrifter mod sprogreskripterne.²³ Sagnet var uden tvivl altovervejende dansksindet.²⁴ De mange navne vidnede derfor ikke om tysk sindelag hos underskriverne, men alene om beboernes utilfredshed med sprogordningen, vel navnlig med, at tyskundervisningen var så sparsom, når det overvejende tysktalende Flensborg lå så nær ved. De mange underskrifter netop her understregede den politiske skade, sprogreskripterne forvoldte.

Forventningerne om en velvillig behandling i stænderne slog til. Hertil bidrog uden tvivl, at modstanderne af sprogreskriptet i Tønder langtfra stod alene. Tværtimod var der fra hele Mellemslesvig strømmet ind med adresser mod sprogreskripterne til stænderforsamlingen, i alt 109 petitioner og 170 privatbønkrifter med tilsammen 5.505 underskrifter.²⁵ Flertallet i stænderne var på modstandernes side og tilsvarende i det nedsatte udvalg.²⁶ I debatten deltog den deputerede for 7. landvalgdistrikt, proprietær J. Fr. Momsen fra Vrågård, og Tønder bys deputerede, købmand Hugo Green fra Flensborg. Momsen udtalte bl.a.: »Fremdeles havde man sagt, at det var naturligt, at i de blandede Distrikter, hvor Sproget for største Delen var Dansk, ogsaa Kirke- og

Skolesproget var det danske. Denne Indvending kunne tage sig godt nok ud, og Meget talte for den; men han kunde ikke tiltræde den, fordi, naar dette var sandt, da Børnene i Grændsedistrikterne maatte staae tilbage for andre i Dannelse. Enhver, som kjendte hine Egne, maatte vide, at dette ikke forholdt sig saa, men at meget mere Dannelsen i disse Distrikter stod paa et høiere Trin end i de nærmestliggende danske Distrikter. Befolkningens Ønske var derfor et billigt, da det gik ud paa, at Børnene paa denne Maade opnaaede en høiere Aandsudvikling, og det var et retfærdigt Ønske, da man i Aarhundreder allerede havde været i Besiddelsen. Som Folkets Repræsentant var det hans Pligt og Ret at nedlægge Folkets Ønske for Thronens Fod og gjøre Sit til, at vor Allernaadigste Konges Valgsprog: »Folkets Kjærlighed min Styrke« blev Sandhed«.27 Momsens motivering appellerede dermed til den gamle slesvigske mereværdsfølelse i forhold til danskerne og deres sprog. Han bestred i et senere indlæg, at nationaliteten var bundet til sproget: »Ligesom Fædrelands-kjærligheden bestod i at et Folk følte sig fast og inderlig knyttet til det Lande, hvori dets Vugge havde staaet, saaledes bestod Nationaliteten i den Enkeltes Kjærlighed til sit Folk og i Stolthed over at tilhøre dette Folk eller denne Nation. Det vidste han bestemt, at man ligesaa godt kunde være sin Konges tro Undersaat, naar Sproget man talte var Tydsk, som naar det var Dansk«.28 Iagttagelsen var rigtig og passede f.eks. på de danskorienterede flensborgere. Men mon ikke Momsens egen kongetroskab i dette og i det forrige indlæg var forstillet? Hans sympatier under opstanden tyder stærkt på det.

Hugo Green berørte særlig forholdene i Tønder, hvor han gentog argumentationen fra petitionerne. Han henholdt sig til frihedsrettighederne: »Naar der her skulde være Tale om en Ligeberrettigelse af Sprogene, maatte den bestaae i at begge Sprog erholdt samme Beskyttelse, og der maatte ingen Tvang finde Sted ligeoverfor det hyppigt udtalte Ønske, at de tidligere bestaaende Forhold, som gjentagne Gange havde faaet lovlig Stadfæstelse, atter maatte blive indførte«. Denne udtalelse var ikke særlig klar. Ønskede Green reel ligeberrettigelse og dermed at indføre den ordning, som var prioriteret som nummer to i petitionen fra 1852: at der blev både en dansk og en tysk skole i Tønder, som forældrene frit kunne vælge – eller delte han petitionens primære ønske om at få genindført den gamle ordning med udelukkende tysk skoleundervisning?29

Stænderdebatten og de mange petitioner imponerede på ingen måde ministeren for Slesvig, Carl Moltke, der mod slesvig-holstenernes forventninger forsvarede sprogreskripterne. Carl Moltke hånedes de 5.505 underskrifter, der kun udgjorde en ringe del af Mellemslesvigs omkring 55.000 indbyggere. Beboernes mening måtte ifølge Moltke være den stik modsatte af petitionernes, altså tilfredshed med reskripterne! Det var en provokation, som modstanderne af sprogreskriptet måtte tage op. Det skete i januar måned 1854.

I 9. landvalgdistrikt blev der samlet underskrifter på en petition med den korte tekst: »Vi undertegnede erklærer hermed, at vi ønsker det tyske kirke- og skolesprog«. Den fik i løbet af en enkelt uge over 11.000 underskrifter, svarende til halvdelen af distriktets befolkning. Selv i det ellers altovervejende dansksindede *Bov sogn* indkom der nu 510 underskrifter svarende til 29% af indbyggertallet. Det var næsten 2½ gang så mange navne som på den første petition. Forøgelsen var for en stor del opnået ved, at man her som andre steder nu også lod helt unge mænd ned til konfirmationsalderen underskrive. Også fra den dansksindede landsby *Frøslev* i Hanved sogn, der ved grænsedragningen i 1920 kom til Danmark, blev der i 1854 sendt en petition med 25 underskrifter om ophævelse af sprogreskripterne. Lignende petitioner cirkulerede i andre mellemslesvigske egne. I alt fik de over 16.000 underskrifter.³⁰ Der indkom denne gang ingen petitioner fra Tønder og Ubjerg. Uanset dette var Carl Moltkes flotte påstand blevet eftertrykkeligt dementeret.

Sammen med de mellemslesvigske sprogppetitioner indløb der også en fra *Bylderup, Tinglev og Burkal sogne* udenfor sprogreskripterens område.³¹ Mens de andre hjemmetyske henvendelser i sprogsagen var skrevet på tysk, var denne formuleret på dansk. Den anmodede om genindførelse af den frivillige tysk-undervisning på tre timer ugentlig, som var blevet indført for de nordslesvigske landområder ved sprogreskriptet af 1840, men afskaffet i 1850. Endvidere ønskede man parternes frie valg af dansk eller tysk sprog ved udfærdigelsen af kontrakter og gældsbeviser tilbage. Underskriverne argumenterede praktisk med: »Vi boe i et Grændseland, hvor begge Sprog støde sammen og hvor det derfor aleene er af Interesse for enhver, der skal bevæge sig noget i det offentlige Liv, nogenledes at kunne forstaae og bruge begge Sprog. Desuden er det for enhver af os, der har nogen Handel og Fær[d]sel, nødvendigt, at forstaae og nogenledes at kunne udtrykke sig i Tydsk Sprog, da vor Handel og Fær[d]sel gaaer sydpaa og vi ved at sælge vore Producter, vore Heste, vort Quæg maae betjene os af det Tydske Sprog, fordi de fleeste Handelsmænd, der kjøbe af os, ere Tydskere«. Tyskkundskaber og tysksprogede kontrakter var også nødvendige for at opnå kredit sydpå, navnlig ved Kieler Omslag.

Ansøgningen fik 35 underskrifter i *Bylderup sogn*, 57 i *Tinglev sogn* og 36 i *Burkal sogn*, tilsammen 128. Fra de samme sogne kendes navnene på tilsammen 63, som havde skrevet under på slesvig-holstenske adresser i opstandsårene. Der kan identificeres en 20-25 gengangere, navnlig i hjemmetyske bastioner som *Bredevad, Tinglev og Eggebæk*, men det må anses for sikkert, at petitionen også havde appel uden for de traditionelt tysksindede kredse. Indholdsmæssigt var den nærmere beslægtet med de mange petitioner om frivillig tyskundervisning, som var fremkommet fra hele Nordslesvig, før der omkring 1840 gik nationalpolitik i sprogsagen, end med de mellemslesvigske

protester mod sprogreskripterne. Sammenlignet med petitionerne fra Tønder var den yderst moderat i sprogbrug og krav. Alligevel åbenbarede den, at der også på landet i den sydligste del af Nordslesvig forekom utilfredshed med regeringens sprogpolitik efter 1850.

Privatundervisning og konfirmationsprog

Sprogreskripterne kom trods stænderflertallets opslutning bag de mange petitioner til at indgå i forfatningen for hertugdømmet Slesvig. Dermed måtte hjemmetyskerne erkende, at den danske regering var upåvirket af protesterne. I stedet kom striden i de kommende år mest til at stå om privatundervisningen og konfirmationssproget.

En udvej til at undgå den danske skole var privatundervisning på tysk. Det kunne dels ske ved huslærere, dels ved oprettelse af privatskoler. Regeringen overlod det til kirkevisitatorerne (amtmand og provst) og byernes skolekollegier at sætte regler for den private undervisning. Under alle omstændigheder skulle de føre tilsyn med den. Mens huslærere af økonomiske grunde måtte blive en løsning for de få, krævede privatskoler bevilling fra det lokale skolekollegium, der tillige skulle fastsætte de nærmere betingelser.³²

I Tønder var der tre tyske privatskoler.³³ Den længstlevende blev drevet af den afskedigede lærer Peter Jespersen. Den eksisterede fra december 1851 og indtil september 1862 og havde i gennemsnit en snes elever. Fr. Wildenradts skole havde næsten det samme elevtal, men eksisterede kun 1853-57. Endnu kortere levetid fik cand.theol. C. W. Meyers skole, der oprettedes i 1853, men blev lukket allerede i januar 1854. Elevtallet her kendes ikke. Kirkevisitoriet stillede krav om fire timers ugentlig undervisning i dansk, og der skulle også gives dansk religionsundervisning som forberedelse til den danske konfirmandundervisning, der skete ved byens præster. Det sidste krav mødte modstand fra hjemmetysk side. Myndighederne anså konfirmandundervisningen for en del af skolen, og følgelig skulle den foregå på dansk og selve konfirmationshandlingen i kirken ligeledes. Modstanderne derimod regnede konfirmationen for en kirkelig handling, hvor der i henhold til sprogreskriptet var frit valg m.h.t. sproget.

Fire hjemmetyskere klagede i september-oktober 1853 til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig over kravet om dansk religionsundervisning. Købmændene H. H. Feddersen, Jens Andresen og Th. A. Todsens lod deres børn undervise af Meyer, mens dr. C. H. N. Tancks børn gik hos Wildenradt. Begrundelserne var individuelle. Feddersen angav, at hjemmet var tysktalende, og Andresen forstod som friser ikke dansk. Todsens skrev, at såvel han selv som hustruen og de to ældste døtre havde fået deres religionsundervisning på tysk, og han frygtede derfor, at de yngre børn ville blive fremmedgjort for den øvrige

familie i religiøs henseende. Tanck beklagede, at man brugte den religiøse opdragelse til at opnå politiske formål. Alle klager blev i januar 1854 afvist af ministeriet med henvisning til formelle mangler ved klagernes indgivelse.³⁴ Klagerne satte spotlys på Meyers privatskole. Tilsynsmyndighederne fandt, at Meyer intet gjorde for at modvirke »de ufordeelagtige Indtryk og Meninger, hans Deeltagelse i Oprøret som Friskaremand har maattet fremkalde om ham«. Meyers danskundervisning var for ringe, og han gav ikke som krævet religionsundervisning på dansk. Enden blev, at hans tilladelse til at drive skole blev inddraget i januar 1854.³⁵

Tilsynsmyndighederne bortviste i maj 1854 fra de offentlige skole de børn, hvis forældre ikke ville lade dem følge den danske religionsundervisning, der nu blev indført overalt. Det drejede sig ifølge Th. A. Todsens om 20-30 skolebørn. Todsens klagede over den tilsynsførende pastor Dahl til ministeriet. I klagen anførte han, at det var et »uafviseligt religiøst behov«, at hans børns religionsundervisning foregik på tysk. Todsens ansøgte også om oprettelse af en tysk skole. Gæstgiver H. Hagge sluttede sig til Todsens klage og ansøgning. Alt blev afvist.³⁶

Til påsken 1855 fandt konfirmationen udelukkende sted på dansk. Det førte til anmodninger om tysk konfirmation, som blev indsendt til ministeriet i 1855 fra flere forældre i Tønder: H. H. Feddersen, Fr. Wilh. Grabert, G. N. B. Bohde, Johann Peter Paulsen, Matthias N. Lorenzen, købmand A. Andresen jr., C. E. Friedrichs og Johs. Redl. Carstensen. Også 14 af deputeretkollegiets 16 medlemmer klagede til ministeriet over den danske konfirmandundervisning. De ansøgte tillige om for egne midler at måtte oprette en tysk privatskole, da de to eksisterende privatinstitutioner ikke kunne imødekomme byens behov. Man henviste til, at privatskoler var tilladt i nogle nærliggende landsbyer og flækker og til, at forældrene frit kunne vælge konfirmationssprog i Haderslev. Igen blev anmodningen afvist.³⁷ Derefter synes kampen for tysk konfirmation indstillet.

Med henvisningen til »nærliggende flækker« sigtede deputeretkollegiet uden tvivl til *Højer*, hvor der fandtes en tysk privatskole.³⁸ Den var oprettet efter en ansøgning fra 17 mænd i Højer flække og landsogn fra april 1851, altså lige efter sprogreskripterens udstedelse. Blandt de 17 kendes de 12 navne fra en slesvig-holstensk petition i august 1848 med stænderdeputeret M. C. Matthiesen, farver S. D. Hoeg, købmand H. Feddersen, købmand F. P. Hinrichsen, møller A. Todsens og gårdejer Boh Feddersen ved Gaden som de mest fremtrædende. I juni samme år godkendte kirkevisitatoriet oprettelsen af skolen og ansættelsen af den afskedigede skrive- og regnemester Iwer Jepsen fra Aabenraa som bestyrer, med det forbehold, at tilladelsen kunne trækkes tilbage, hvis den blev misbrugt. Eleverne kom dels fra Højer, dels fra det øvrige Nordslesvig. Ud af 57 elever i 1856, 1857 og 1858 kom de 29 fra flækken og landsognet, mens 28 kom udefra; heraf boede 22 hos læreren og 6 hos andre i

byen. Oveni kom 4 elever, som fulgte enkelte fag. Blandt eleverne var flere sønner og døtre af fremtrædende hjemmetyskere, bl.a. de to stænderdeputerede M. C. Matthiesen og J. Fr. Momsen, men også den stærk dansksindede apoteker Nagel i Højer sendte sin søn Jens i Jepsens skole, der også havde adskillige elever fra enklaverne, hvis fædre næppe har været tysksindede.

Da provst O. W. Tidemand i Tønder i 1856 foreslog skolen ophævet, fremhævede amtmand Reventlow i sit forsvar for skolens fortsatte beståen, at den blev benyttet »ikke blot af loyale Mænd, men endogsaa Mænd med stærkt udpræget nationalt dansk Sindelag«. Han kendte ikke til klager, hverken over Jepsens politiske adfærd eller undervisningens kvalitet. Der blev givet solid undervisning i dansk, ligesom timerne i religion, bibelhistorie, bibellæsning, fædrelandshistorie og Danmarks geografi udelukkende blev holdt på dansk. Provstens påstand om, at skolen var overflødig efter den offentlige skoles forbedring afviste amtmanden med, at der hos mange velstående forældre var et naturligt ønske om at sikre deres børn en uddannelse over folkeskolens niveau. Kunne amtmanden vanskeligt se nogen reelt grund til at opløse skolen, faldt det ham ikke svært at finde vægtige grunde til ikke at gøre det: »Meget mere er jeg af den Mening, at en saadan Forholdsregel vilde vække meget Opsigt og Utilfredshed selv blandt rolige og loyale Mænd, der deri blot vilde see en efter deres Anskuelse ubillig Indskrænkning af deres hidtil nydte Frihed til at lade deres Børn undervise ogsaa udenfor Almueskolen. Disse Forældre vilde desforuden let kunne sende deres Børn til andre [vel underforstået: værre] tydske Skoler, være det sig nu i Hertugdømmet Slesvig eller i de saakaldte jydskke Enklaver. I disse bestaaer der nemlig idetmindste en tydsk privatskole i Møgeltønder, der knap ligger 1 Miil fra Høyer. Ophævelsen af den tidtomtalte Privatskole vilde altsaa efter min Formening ogsaa praktisk være uden synderlig Virkning«.

Formentlig betød amtmandens forstandige argumentation, at den dani-seringsivrige provsts forslag blev opgivet. Man bider mærke i, at den liberale danske skolelovgivning i kongeriget og dermed i enklaverne blev udnyttet til at oprette en tysksproget privatskole i *Møgeltønder*, hvor der i hvert fald ikke var tysksindede nok til at forsyne den med børn. Også andre steder var der tyske privatskoler, således i *Haderslev*, hvor flere afskedigede lærere holdt skole på tysk. De blev forbudt allerede i 1850, og det samme gjorde tysk privatundervisning for fremmede børn. En skole ved afskediget hospitalspræst P. H. Godt blev forbudt i 1852. Derefter var mulighederne for tysk skolegang små, indtil der i begyndelsen af 1853 kunne åbnes en skole med adjunkt Dreesen som lærer for 34 drenge. Det skete på betingelse af, at der blev undervist i dansk og på dansk i fædrelandshistorietimerne. Samtidig blev der givet adjunkt Krøyer fra Haderslev lærde Skole tilladelse til at oprette en drenge- og pigeskole, hvor et vist antal piger måtte få religionsundervisning på tysk.

Skolekollegiet besluttede imidlertid også, at der i drengeskoler med 20 børn eller derover kun måtte undervises på dansk. Dermed var der sat et loft for de tyske privatskolars udvikling. Men ikke nok med det; da der i 1856 blev oprettet en realskole ved siden af latinskolen, blev det brugt som begrundelse for helt at stoppe den tyske privatskoleundervisning med virkning fra påsken 1857. Tilsyneladende skete dette uden videre modstand fra det tysksindede borgerskab, måske fordi der var en grundig tyskundervisning i Den lærde Skoles realafdeling.³⁹

I Sønderborg var der i begyndelsen af 1850'erne udbredt privatskoleundervisning på tysk. I marts 1853 besøgte ca. 130 børn de tyske privatskoler, mod kun ca. 120 i de offentlige skoler. Det blev der imidlertid sat en stopper for med et regulativ for privatskoler fra samme år, der krævede, at skolesproget var dansk. Al undervisning af børn under 9 år skulle ske på dansk, mens der for børn over 9 år kunne gøres undtagelser af skolekollegiet, dog ikke i religion, historie og regning.⁴⁰ I *Aabenraa* blev der også holdt tyskundervisning ved de afskedigede lærere. I juni 1851 blev den omfattet af skolekollegiets kontrol.⁴¹

Sprogpetitioner og sprogdebat i stænderne 1855-57

Til stænderforsamlingen i 1855 blev der ikke indsendt fladedækkende massepetitioner i sprogspørgsmålet. De indkomne petitioner blev kun spredt fægtning med tilsammen næppe mere end 1.600 underskrifter.⁴² Fra de nord-slesvigske egne indkom der kun få underskrifter: 15 fra Tønder og 6 fra Ubjerg sogn.⁴³

Den store reduktion i antallet af underskrifter i forhold til 1853-54 kan skyldes, at der så kort tid forinden var leveret en overbevisende dokumentation af befolkningens modstand mod sprogreskripterne, og at der nu måtte melde sig en naturlig træthed. Måske også en ligeså naturlig tvivl om, at flere underskrifter ville nytte, eftersom sprogreskripterne var blevet befæstet ved at blive optaget i den slesvigske forfatning fra 1854. Sikkert er det, at samme forfatnings indskrænkelse af den frie petitionsret var en hovedårsag til reduktionen. De traditionelle massepetitioner, hvor et større antal personer satte deres navne under den samme tekst, blev nu forbudt. I § 8 hed det: »Enhver Undersaat i Vort Hertugdømme Slesvig har Ret til at henvende sig med Ansøgninger og Besværinger, saavel angaaende almindelige offentlige som private Anliggender til Os, til Vore Ministerier, til Provindsialstænderforsamlingen eller til sin Øvrighed, under Jagttagelse af de paagjeldende Lovbestemmelser. Til i Fælledsskab mundtlig eller skriftlig at fremkomme med et Andragende angaaende offentlige Anliggender (Petition, Adresse) maae kun de forfatningsmæssige Repræsentanter for en lovlig anerkjendt Corporation forene sig, og ogsaa disse kun da, naar Gjenstanden for deres Andragende

(Petition, Adresse) ikke er noget almindeligt Landet vedkommende Anliggende, men alene angaaer den af Ansøgerne repræsenterede Corporations særlige Interesser. Afseet fra dette sidste Tilfælde er det strafbart, paa hvilkensomhelst Maade at forene sig til det ommeldte Øiemed saavel som at underskrive et skrevet, trykt eller lithographeret Andragende (Petition, Adresse) angaaende et offentligt Anliggende. Straffen bestemmes efter Rettens Skjøn«.44

Sprogdebatten i den generelt fredelige og praktisk orienterede ekstraordinære stændersamling i 1855 blev forholdsvis afdæmpet.45 Af de nord-slesvigske deputerede ytrede kun godsejer Kittel sig herom. Han nøjedes med at anbefale nedsættelsen af en komité med den moderate bemærkning, at man måtte høre den berørte befolkning, og sagde derudover: »Man maatte ikke paatvinge Nogen Velgjerninger, især naar de, hvem disse skulde tildeles, ikke vare istand til at vurdere [d.v.s. værdsætte] dem«.46 Dermed fremhævede Kittel ganske præcist reskripterens grundskavank.

Forud for den næste stænderforsamling 1856/57 var indsamlingen af petitioner på ny mere målrettet, men endnu temmelig langt fra tilslutningen i 1853/54. Der indkom frem til fremsættelsen af forslaget om ophævelsen af sprogreskripterne ca. 6.000 underskrifter, der hen imod sessionens afslutning blev øget til 8.700.47 Fra Tønder indkom denne gang 67 underskrifter, heriblandt en på dansk indsendt af Andreas Christian Petersen, der i princippet billigede sprogreskripterne, men ønskede dygtigere tysklærere og at borgerne fik ret til at oprette en tysk privatskole. Fra Ubjerg sogn kom der blot 2 underskrifter.48 For så vidt synes indskrænkningen af petitionsretten fra 1854 fortsat at udøve sin virkning, men det beskedne antal underskrifter kan også skyldes resignation hos modstanderne af sprogreskripterne.

I sprogdebatten i stænderforsamlingen 1856/57 var såvel J. Fr. Momsen som Hugo Greens afløser M. C. Matthiesen på banen. Momsen sagde forsonende, at det ikke ville være ønskeligt »igjen at oprive de neppe lægte Saar«, men udtalte som sin mening, at befolkningens ønsker klart fremgik af de mange petitioner, og at man derfor ikke kunne tie sprogdebatten ihjel. Senere i debatten gentog han argumenterne fra sine taler i 1853/54 samlingen og sluttede med lidt skarpere ord: »Som Repræsentant for en Deel af de her omhandlede Districter bød Pligten ham at forene sine Bønner med Folkets, og han bad derfor ogsaa de ærede Medlemmer af Forsamlingen, som ikke repræsenterede noget af Sprogtvangen kuert District, at hæve deres Stemme tilligemed ham og til Hs. Majestæt Kongen rette det allerunderdanigste Andragende, at han vilde træffe Foranstaltninger for at gjøre Sprogenes Ligeberettigelse til Sandhed«. Formel kongetroskab gik her hånd i hånd med en barsk karakteristik af det danske sprogstyre i Mellemslesvig.

Matthiesen hæftede sig ved det besynderlige forhold, at man i den nordlige

Også efter det slesvig-holstenske nederlag havde hjemmetyskerne ledere, som kunne tale deres sag. I 1850'erne havde de tre deputerede i den slesvigske stænderforsamling, som bl.a. ytrede sig imod sprogreskripterne. Det var set fra venstre proprietær Joh. Fr. Momsen (1808-1874) fra Vrågård i Burkal sogn, der var valgt i 7. landvalgdistrikt, brændevinsbrænder M. C. Matthiesen (1803-1887) fra Højer, som var valgt i Tønder byvalgdistrikt, og godsejer Joh. Georg Kittel (1797-1888) på Skovbølgård i Felsted sogn, der var repræsentant for ejerne af de adelige godser. Udsnit af gruppefoto i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek.

købstad Haderslev havde adgang til selv at vælge det sprog, hvori man ønskede sine børn undervist til konfirmationen, mens sådant ikke var muligt i Tønder, skønt byen lå på grænsen mellem danske og tyske distrikter og skønt det i forfatningen for Slesvig var givet enhver ret til frit at vælge sprog for de kirkelige handlinger. Han kritiserede også omfanget og kvaliteten af tysk-undervisningen i skolerne i Tønder. Brændevinsbrænderen fra Højer erkendte, at omgangssproget i Tønder var dansk, men skole- og kirkesproget havde altid været tysk, og man forstod derfor tysk prædiken bedre end dansk. Dertil kom, at kun meget få indbyggere kunne skrive dansk, hvorfor breve altid blev skrevet på tysk.

Sammenlignet med den foregående samling 1855 var stændersessionen 1856/57 ikke mindst netop takket være sprogsagen præget af en skærpet dansk-tysk konfrontation. Flertalsgruppens indstilling mod sprogreskripterne hilstes tilmed med hurraråb fra tilhørerpladserne.⁴⁹

Nye protester fra Tønder og Ubjerg 1860

Forbuddet mod massepetitioner i forfatningen fra 1854 opnåede at begrænse petitionerne i sprogsagen i midten af 1850'erne, men på længere sigt kom man ikke så let modstanden mod sprogreskripterne til livs. Det var stadig lovligt at indgive individuelle petitioner underskrevet af én person, således som det i en

vis udstrækning var sket forud for stænderforsamlingerne i 1855 og 1856/57. Forud for den næste session i 1860 blev udnyttelsen af denne udvej sat i system af reskriptmodstanderne. Ved at gennemlæse de mange enkeltmandspetitioner om ophævelse af sprogreskriptet, som fra *Tønder* blev indsendt til stænderforsamlingen i januar 1860, får man det klare indtryk, at formuleringen af de individuelle petitioner var afstemt, så de både varierede tilstrækkeligt til, at myndighederne ikke kunne bevise nogen fælles aktion, og samtidig rummede de væsentligste krav og argumenter. Ud over ønsket om ophævelse af sprogreskripterne udtalte de tillid til stænderforsamlingens slesvig-holstenske flertal. Fra *Tønder* indkom der i alt 279 enkeltmandspetitioner, altså det største antal underskrifter mod sprogreskripterne nogensinde. Også i *Ubjerg sogn* var der stigende tilslutning med nu 20 underskrifter. Her benyttedes den hektograferede formular, som indsendtes fra de sydslesvigske dele af *Tønder amt*.⁵⁰

Hvad enten denne succes skyldes, at der var gået sport i at omgå forbuddet mod massepetitioner, eller det var følelsen af den stigende støtte sydfra til slesvig-holstenerne nord for Ejderen, som fik opslutningen til at stige, viser tallene, at hjemmetyskheden i *Tønder by* ti år efter det slesvig-holstenske nederlag var lige så intakt og kampberedt som tidligere. Det samme gjaldt for de mellemslesvigske områder. Fra den sydlige del af *Tønder amt* indkom ca. 3.000 anmodninger om ophævelse af sprogreskripterne. Fra de andre mellemslesvigske egne indkom der ca. 10.000 håndskrevne, individuelle petitioner. Med tilsammen omkring 13.000 underskrivere lå tilslutningen næsten lige så højt som i 1854.⁵¹

I sprogdebatten i stænderforsamlingen 1860 tog J. Fr. Momsen på ny ordet for at fremhæve den manglende hensyntagen til den mellemslesvigske befolknings synspunkter. Han afviste, at der var nogen trang tilstede for dansk gudstjeneste. Momsen berørte også forholdene i sit hjemsohn *Burkal*, hvor han oplyste, at der »i tidligere tider« undertiden var holdt tysk prædiken, men at dette nu var aldeles forbudt. Da Laurids Skau påpegede, at Momsens re-præsenterede et næsten aldeles dansk valgdistrikt, vedgik Momsen, at en meget stor del af distriktet var dansk, men også i denne del var der behov for en forandring i sprogordningen ved at genindføre tyskundervisningen. Før 1848 havde tyskundervisningen været tilstrækkelig til, »at de, der nogenlunde vare i Besiddelse af Opfattelsesevne, kunde lære saameget, for til Nød at slaae sig igjennem«. ⁵² Den skærpede tone i debatten fremgik af en bemærkning fra A. Hansen Grumby, der ønskede af himlen, at befolkningen ikke af undertrykkelsen i sprogsagen lod sig forlede til skridt, som den ville fortryde – det lød næsten som Orla Lehmanns henvisning til »fortvivlelsens selvhjælp« i marts 1848.⁵³

Frit valg af konfirmationssprog indføres 1861

Når der i 1861 skete en lempelse i sprogreskripterne, skyldtes det næppe de mange enkeltmandspetitioner eller stænderflertallets protester, men stormagternes, navnlig Englands, pres mod den danske regering for at vise hertugdømmernes tysksindede befolkning imødekommenhed.⁵⁴ Ved patent af 9. januar 1861 blev det bestemt, at konfirmationsundervisningen nu som før skulle gives på dansk, mens selve konfirmationen i kirken skulle ske på det sprog, som forældrene foretrak, altså en indrømmelse til det tyske standpunkt. Et cirkulære fra samme dag fastslog, at det stod forældrene frit for at ansætte huslærere til at undervise deres børn i hjemmet. Undervisningssproget var valgfrit, og børnene kunne blive fritaget for offentlig skolegang, såfremt der skete anmeldelse til distriktets skoleinspektør og lærer. Børnene kunne tilsiges til eksamen ved kirkevisitatorerne, d.v.s. amtmand og provst. Bestod de ikke denne eksamen, skulle de følge den offentlige skoles undervisning.⁵⁵

Det frie valg af konfirmationssprog trådte i kraft i 1861, og af disse valg kan vi få et indtryk af befolkningens holdning til brugen af dansk i denne sammenhæng. I Tønder by valgte alle 18 konfirmander i hovedpastoratet dansk konfirmationssprog, mens 36 i diakonatet valgte tysk og 13 dansk (heraf var de 9 fra landsognet). I Ubjerg sogn valgte alle dansk konfirmationssprog, tilsvarende i Bov sogn. Også i Mellemslesvig var der mange sogne, hvor dansk konfirmationssprog dominerede, således i den øvrige del af Tønder provsti og i den vestlige og nordlige del af Flensborg provsti, mens tysk med enkelte undtagelser var reglen i den sydlige og østlige del af samme provsti samt i Gottorp og Husum-Bredsted provstier. Stort set blev dansk konfirmationssprog valgt, hvor folkesproget stadig var dansk.⁵⁶

Umiddelbart står dette i modstrid med de mange protester mod sprogordningen og klagerne over dansk religionsundervisning og konfirmation. Det samme gælder tildels de efterretninger, vi har om kirkegangen på søndage med dansk h.h.v. tysk prædiken, og valget af kirkelige handlinger. Desværre er det her sparsomt med oplysninger fra de nordslesvigske områder, men fra Bov vides, at de allerfleste kirkelige handlinger fandt sted på dansk. Her fordelte altergæsterne sig nogenlunde ligeligt med en lille overvægt til de tyske gudstjenester. Desværre savnes tal for Tønder og Ubjerg. I Sønderborg skete altergangen helt overvejende på dansk, i Aabenraa var der i gennemsnit i årene 1852-62 898 altergæster på danske og 345 på tyske søndage.⁵⁷

Det forekommer på dette grundlag rimeligt at konkludere, at befolkningens holdning til den danske regerings sprogreskripter og til det danske sprog som sådan ikke nødvendigvis var sammenfaldende, navnlig ikke i de nordlige områder af Mellemslesvig og i Nordslesvig. Mens afvisningen af sprogreskripterne var ganske massiv, særlig i Tønder og Ubjerg, var der selv i den

stærkt slesvig-holstenske by Tønder mange, som valgte dansk konfirmations-sprog. Til en vis grad kan det her have drejet sig om den sociale pyramides nederste lag, som ikke kom til orde i petitionerne, men som også skulle have deres børn konfirmeret. Tendensens styrke taget i betragtning er det imidlertid nok så sandsynligt, at modstanden mod sprogreskripterne snarere var politisk end sprogligt motiveret. At det med andre ord var sprogreskripterens brud med gammel tradition, myndighedernes formynderi og den meget begrænsede tyskundervisning, en ikke ringe del af underskriverne protesterede imod, snarere end de ønskede det danske sprog afskaffet. Petitionernes udsagn må afbalanceres med oplysninger om befolkningens faktiske adfærd.

Uanset patentet af 9. januar 1861 fortsatte utilfredsheden med sprogreskripterne. Også blandt kredse af dansksindede sønderjyder lød der nu kritik af ordningen. Blandt de fremtrædende »Klosterbrødre«, som de grundtvigsk inspirerede kritikere kaldtes efter deres mødested i Løgumkloster, var lærer Cornelius Appel fra den offentlige skole i Tønder.⁵⁸ Man kan formode, at hans personlige erfaringer med sprogreskripterens virkning i den hjemmetysk dominerede by var en vigtigt drivkraft i hans kritik.

De usvækkede protester mod sprogreskripterne fra tysk side og den begyndende kritik internt på dansk side var ikke de eneste farer for den danske regerings politik i hertugdømmet Slesvig. Monarkiets uløste forfatningsproblem tilspidsedes fra 1850'ernes anden halvdel, da den tyske offentlighed på ny engagerede sig i hertugdømmernes forhold. Spørgsmålet var, om det fik indflydelse på hjemmetyskhedens stilling i Nordslesvig, eller om forsonlige strømninger kunne sætte sig igennem her.

28. Konfrontation eller forsoning 1855-1863

Det uløste forfatningsproblem 1855-1858

Forfatningsproblemet berørte i første række forholdet mellem Danmark og Holsten. De holstenske stænder nægtede vedvarende at acceptere fællesforfatningen af 1855. Ridderskabet under ledelse af baron Carl von Scheel-Plessen ønskede nok helstaten, men det skulle være den gamle, enevældige helstat, der kunne sikre godsejernes nedarvede standsrettigheder, ikke den konstitutionelle.¹

De holstenske stænders modstand mod fællesforfatningen appellerede til den tyske offentlighed. Brede tyske kredse nærede endnu en hadefuld stemning mod Danmark. De slesvig-holstenske emigranter arbejdede målbevidst på at fremme denne indstilling. I deres agitation var der frit slag for overdrivelser og fordrejelser: Slesvig kunne uden modsigelse fremstilles som et rent tysk hertugdømme, slesvigerne som tysktalende til Kongeåen, de danske embedsmænd som usselt pak og afskedigelsen af tysksindede præster som renlivet kristenforfølgelse. Denne agitation påvirkede de tyske regeringer, der kunne vinde gratis popularitet ved at støtte de holstenske stænder og kræve rettigheder for de tysksindede i Slesvig, som de ikke drømte om at give deres egne fremmede nationaliteter. Småstaterne var mest vidtgående i deres støtte, men også Preussen og Østrig var påvirket af agitationen.² Den oprindelige positive eller afventende holdning, som henholdsvis Østrig og Preussen viste overfor fællesforfatningen, afløstes snart af aktive skridt til støtte for de holstenske stænders krav om at få fællesforfatningen forelagt til godkendelse.³

Det diplomatiske spil om den holstenske forfatningssag skal ikke forfølges i sine mange enkeltheder her. Hovedlinjen var, at den danske regering blev tvunget ud på et langt og glidende tilbageslag. For hver ny indrømmelse stillede Preussen og Østrig med nye krav. De ikke-tyske stormagter, som havde garanteret helstatens eksistens i 1850 og 1852, forholdt sig nu uforpligtende. Rusland var storpolitisk passivt efter nederlaget i Krimkrigen 1853-56 og nærede sympati for de konservative holstenske godsejere og det ikke mindre konservative Preussen. England ønskede først og fremmest fred og ro. I Frankrig var Napoleon 3.s interesse for nationalitetsprincippet i denne periode snarest til slesvig-holstenernes fordel. For stormagterne var det mest bekvemme at presse den svagere part til indrømmelser for at bevare freden, og den danske regering fik et utal af »gode råd«, men ingen reel opbakning til sin helstatspolitik. Sverige-Norges støtte vejede ikke tungt.⁴

Den nationalliberale C. C. Hall førte som dansk konseilspræsident 1857-59 og 1860-63 ud fra en nøgtern erkendelse af magtforholdene en afventende politik.⁵ Hans holstenske modspillere styrede derimod mod konfrontation. Den holstenske stænderforsamling nægtede i 1857 at godkende Holstens særforfatning, før den fik fællesforfatningen forelagt med den krævede indrømmelse: at hertugdømmerne fik samme repræsentation som kongeriget i rigsrådet. Samtidig nedlagde holstenerne deres rigsrådsmandater.⁶ Det tyske Forbund gik derefter i aktion i det holstenske forfatningsspørgsmål. I februar 1858 krævede forbundet, at Danmark indstillede al ny lovgivning for Holsten og Lauenborg. Danske indrømmelser blev afvist som utilstrækkelige. I november 1858 opgav den danske regering sin konstitutionelle helstatspolitik og ophævede fællesforfatningen for Holstens og Lauenborgs vedkommende.⁷

Endnu indgik Slesvig ikke i konflikten mellem den danske regering og de tyske stater og forbundet. Fællesforfatningen fra 1855 gjaldt vedvarende for dette hertugdømme. Men den stærke tyske involvering i den holstenske forfatningskonflikt og de danske indrømmelser gav den slesvig-holstenske bevægelse i Slesvig nyt mod.⁸

De nationale bevægelers comeback

Årene omkring 1860 gav generelt de nationale bevægelser et comeback på den politiske scene. I 1859 tabte det habsburgske monarki krigen i Italien mod kongedømmet Sardinien-Piemonte, der var solidt støttet af franske tropper og fik tilslutning ved revolutionære rejsninger i Modena, Parma og Toscana. Østrig måtte afstå Lombardiet til Sardinien. Efter folkeafstemninger i 1860 sluttede endvidere Modena, Parma, Toscana og paveprovinsen Romagna sig til Sardinien. Sicilianerne gjorde samme år oprør mod kongen i Napoli, og med støtte fra friskareanføreren Guiseppe Garibaldi lykkedes det at fordrive den neapolitanske konge ikke alene fra øen, men også fra hans fastlandsbesiddelser. Kongeriget Begge Sicilier sluttede sig efter en folkeafstemning til Sardinien. En opstand i Kirkestaten resulterede i de sardinske troppers indmarch her. I 1861 udråbtes den sardinske konge som »konge af Italien« – kun Venedig og Kirkestaten stod endnu udenfor (indlemmet henholdsvis 1866 og 1870).⁹

Italiens samling blev en vigtig inspirationskilde. Østrigs nederlag svækkede den habsburgske enevælde og gav udfoldelsesmuligheder til monarkiets andre nationale bevægelser. I Tjekkiet blev der i 1861 oprettet landdage for Böhmen og Mähren og indført valg til de kommunale organer. Valgkampene skabte ny politisk aktivitet. Den tjekkiske kulturbevægelse blomstrede op igen med amatørteatre, sangforeninger samt klubber for borgerskabet, håndværkerne og de småhandlende. I 1862 stiftedes skytte- og gymnastikforeningen »Sokol [Falken]« som en national-demokratisk bevægelse med panslavistiske undertoner.

Her trænede medlemmerne gymnastik og skydning. Sokol blev under de følgende årtiers fortsatte tjekkiske nationalitetskamp en af de største nationale organisationer i Europa.¹⁰ Ungarn fik 1860-61 øget selvstyre med egen regering og rigsdag, ligesom ungarsk igen blev det officielle sprog. Kravet om ungarsk uafhængighed blev rejst på ny, men afvist af Wien. Ungarerne svarede igen med passiv modstand.¹¹

I Polen og Irland fulgte dele af nationalbevægelserne endnu den revolutionære vej. I anden halvdel af 1850'erne foregik en vis liberalisering i russisk Polen, som imidlertid ikke indfrie polakkernes forventning om autonomi. En bølge af demonstrationer rejste sig, men blev undertrykt af russisk politi. Hemmelige selskaber forberedte en ny opstand.¹² I Irland blev traditionen for hemmelige selskaber og voldsanvendelse genoptaget i 1858 med stiftelsen af det republikanske »Irish Republican Brotherhood«, der fik en støtteorganisation i USA.¹³

Rusland ophævede forbuddet mod ikke-religiøse skrifter på finsk og gav i 1863 Finland øget selvstyre med en ny finsk landdag. Den finske sprogbevægelse blev til en politisk bevægelse, særlig gennem »ungfinernes« mere radikale agitation.¹⁴ Omkring 1860 begyndte nationale bevægelser at brede sig i de baltiske lande Letland og Estland.¹⁵ I Norge kan et nationalt nybrud ligeledes tidsfæstes til 1860'erne, da kampen for udbredelsen af Ivar Aasens nynorske sprogkonstruktion *landsmål* kom i centrum og bondepolitikken nåede ud over den traditionelle almuemodstand mod embedsmænd og skatter for også at rette sig mod den fortsatte union med Sverige.¹⁶

Mens den italienske nationalbevægelse sammen med den polske og irske fortsat befandt sig i en revolutionær periode, der her tidligere er benævnt fase R og indført som en udvidelse af Miroslav Hrochs trefasemodel, genoptog andre nationale bevægelser agitationsarbejdet med metoderne fra før revolutionen i 1848 – med andre ord fase B i Hrochs skema.

Deutscher Nationalverein i Holsten – virkninger i Slesvig

I de tyske stater satte Italiens samling på ny Tysklands enhed øverst på den offentlige dagsorden. Diskussionen gjaldt især en forbundsreform; revolutionære forestillinger gjorde sig ikke længere gældende. Den udfarende rolle, som kongedømmet Sardinien-Piemonte og navnlig premierminister Cavour havde spillet for Italiens samling, fik mange i den tyske nationalbevægelse til at drage en parallel til de tyske lande, hvor kongeriget Preussen i kraft af sin stærke økonomiske udvikling mere og mere fremstod som dominerende magt. Preussens stigende stjerne fik store dele af den tyske nationalbevægelse til at sætte deres forhåbninger til denne stat som lokomotiv for en tysk samling.

For at fremme Tysklands »enhed fra neden« dannede liberale og moderate demokrater i september 1859 *Deutscher Nationalverein* med forbillede i det italienske Società Nazionale fra 1856. Foreningens strategi var at erobre den offentlige mening i hele Tyskland og dermed tvinge Preussen til at gå i spidsen for enhed og frihed, mens de små og mellemstore stater skulle give afkald på deres suverænitet. Preussen var dermed udset til at være »krystallisationspunkt« for den tyske samling. Nationalverein tilstræbte en »lilletysk« samling udenom Østrig med et fælles parlament og en centralmagt, som skulle tilbydes den preussiske konge. I Preussen blev Nationalverein imidlertid køligt modtaget af regeringen, men tolereret. I Mecklenburg-Schwerin, Hessen-Darmstadt og Hessen-Kassel blev den forbudt, mens myndighederne i Hannover, Sachsen og Würtemberg chikanerede den og forfulgte lederne. Kun hertug Ernst af Sachsen-Coburg-Gotha gav foreningen støtte. Nationalverein blev ledet af et udvalg med oprindeligt 12 medlemmer, der snart blev udvidet, således at næsten alle tyske lande blev repræsenteret. De ca. 25.000 medlemmer tilhørte dannelses-, industri- og handelsborgerskabet; organisationen var en »honoratiøresforening«.

Nationalverein virkede ved agitation rettet mod den brede offentlighed gennem forsamlinger og resolutioner og udgivelse af flyveblade og et ugeblad. Ved at arrangere store stævner for turnere, sangere og skytter og fejre 100-årsdage for førende tyske åndspersoner som Schiller og Fichte genoptog foreningen traditionen fra de store folkefester på Wartburg og i Hambach. Tilhængerne af en »stortysk« samling med både Preussen og Østrig på et forbundsstatsligt grundlag, det var såvel konservative fortalere for enkeltstaternes suverænitet (»partikularister«) som radikale demokrater med dyb skepsis mod det enevældigt styrede Preussen, dannede i oktober 1862 den konkurrerende *Deutscher Reformverein* med tyngdepunkt i Bayern, Würtemberg, Hessen og Hannover; den fik højst 1500 medlemmer.¹⁷

Mens Reformverein ingen betydning fik i hertugdømmerne, vandt Nationalverein fodfæste i Holsten, ligesom den strakte sine arme ud mod Slesvig. Nationalverein ønskede hertugdømmernes kyster og havne sikret for det samlede Tyskland og engagerede sig stærkt i det slesvig-holstenske spørgsmål. I Holsten fik foreningen lokalkomitéer i større byer som Kiel, Altona, Rendsborg, Neumünster og Itzehoe og løsere støttegrupper i de mindre. Det samlede medlemstal i Holsten var i slutningen af 1860 højst 203, i sommeren 1862 næppe over 350-400. Også her var Nationalverein et samlingssted for samfundets spidser; i de bredere lag i byerne og på landet var interessen for en preussisk dominans i et forenet Tyskland, hvor hertugdømmerne skulle indgå, sikkert også ringe. Repræsentanter fra de lokale foreninger udgjorde sammen med de ledende i Kiel en ca. 15 mand stor »landskomitée«, hvoraf igen en 5-6 mand fra udgjorde den daglige ledelse. Indtil sin død i 1862 var advokat

Theodor Lehmann i Kiel Nationalvereins ubestridte leder i Holsten og repræsentant i foreningens øverste ledelse for hele Tyskland. Efter hans død udgjorde advokat grev Ludwig Reventlow i Kiel og redaktør August Römer i Elmshorn tilsammen ledelsen af det tyske arbejde i Holsten. Reventlow var ligesom sin politisk helt anderledes indstillede bror, amtmand Arthur Reventlow i Tønder, født på Sandbjerg og dermed af oprindelse nordslesviger. Det samme var et andet medlem af ledelsen, købmand Wilhelm Ahlmann i Kiel, der var søn af købmand O. F. Ahlmann i Gråsten; han nærede modsat de andre sympati for augustenborgerne.¹⁸

Nationalverein i Holsten var i begyndelsen tilbageholdende med offentlige møder, men på en forsamling i Kiel den 13. januar 1861 vedtog ca. 120 deltagere, herunder nogle slesvigere, en resolution, hvori det bl.a. hed: »Idet medlemmerne af den Tyske Nationalforening i hertugdømmet Holsten uden forbehold tiltræder det ... opstillede program om Tysklands statslige forening under Preussens ledelse, erkender de det, som udførelse af denne beslutning, som deres særlige opgave med alle lovlige midler at virke hen til genoprettelsen og den videre udbygning af Slesvigs gamle forbindelse med Holsten og til den snævraste tilslutning til det centraliserede Tyskland. Hvordan hertugdømmernes forhold til kongeriget Danmark under disse forudsætninger vil kunne forme sig, anser de for et spørgsmål, hvis afgørelse må overlades begivenhedernes gang«. Resolutionen indeholdt desuden liberale krav som kommunalt selvstyre, frie valg til bystyret, pressefrihed, petitionsfrihed, forenings- og forsamlingsfrihed og kritik af administrativ vilkårlighed. Ved en aftenfest den følgende dag fejrede man resolutionens vedtagelse med skåler for det tyske fædreland, for Slesvig-Holsten og for »den fremtidige tyske kejser, Wilhelm erobreren«. ¹⁹ Den danske regerings reaktion på resolutionen faldt prompte. Den 16. januar blev Nationalverein forbudt i det danske monarki, de endnu ikke fordelte eksemplarer af den trykte resolution beslaglagt og Lehmann sat under anklage for højforræderi, hvilket han dog senere blev frifundet for.²⁰

På trods af forbuddet mod Nationalverein bestod dens netværk af tillidsmænd. De mødtes bl.a. i Kiel den 3. marts 1861; til dette møde var kaptajn G. Raben fra Aabenraa, brændevinsbrænder M. C. Matthiesen fra Højer og dr. C. H. Schlaikier fra Tønder indbudt, men det vides ikke, om de deltog.²¹ De lokale afdelinger blev omdøbt til borgerforeninger eller patriotiske selskaber, eller andre foreninger blev inddraget som platform for den politiske agitation. I Kiel samledes de ledende under det uskyldige navn »Mandagskredsen«. I oktober 1861 blev prinsregent Wilhelms kroning som konge af Preussen fejret i Kiel med en festbanket, i maj 1862 blev J. G. Fichtes 100-årsdag markeret med en ny fest i Kiel, og der blev holdt stævner for holstenske turnere i Kiel i august 1861 og i Rendsborg i juli 1862. Der blev åbent samlet ind til en tysk flåde, men så skred regeringen ind med forbud. Desuden arbejdede kredsen bag den

forbudte Nationalverein videre med agitation i pjecer og et ugeblad »Nord-deutsche Grenzboten«, der blev forbudt i Slesvig.²²

Den illegale Nationalvereins største begivenhed blev en stor folkefest for slesvigerne i Kiel den 25. august 1861. Den var et modtræk mod en masseudflugt fra Nordslesvig til København den 30. juli 1861 med 400 deltagere. I festen i Kiel deltog efter Altonaer Mercur over 2.000 slesvigerne. Det hamburgske blad »Freischütz« anslog deltagelsen til ca. 600 fra Flensborg, 50 fra Haderslev, 45 fra Aabenraa, 60 fra Husum, 2-300 fra Slesvig by, 200 fra Rendsborg, 80 fra Tønning, 20 fra Frederiksstad, et ukendt antal fra Garding og Egernfærde og ingen fra Tønder. De danske aviser bragte lavere tal på deltagerne fra Nordslesvig. Dannevirke oplyste antallet af deltagere fra Haderslev til 4 kvinder og 25 mænd, der blev nævnt med navns nævnelse; heriblandt var maler Math. Häger, dr. Hansen jr., dr. Janssen, købmand A. G. Juhl, bager Fritz Schley og tømmerhandler Mussmann. Tilsvarende angav avisen købmændene Chr. og Heinrich Samuelsen og dr. Schlaikier fra Løgumkloster, gdr. Meyer på Fårgård, gdr. Hans Thomas Nissen og hustru i Vester Terp samt gdr. Daniel Hinrichsen i Øster Terp som deltagere fra Løgumklosteregnet. Også fra Gråstenegnen kendte Dannevirke navnene: Ingerman jr. på Koldmosegård i Holbøl sogn, gdr. Godt fra Rinkenæs, Richelsen jr. fra Buskmose og Wommelsdorf på Munkemølle. Freia benægtede, at der overhovedet havde været deltagere fra Aabenraa: »De Faae af vore Hjemmetyskere, der havde besluttet at deeltage i Demonstrationen i Oprørsreden Kiel opgave nemlig deres noble Forsæt i det sidste Øieblik«. Ifølge Freia var der heller ikke deltagere fra Sønderborg eller Tønder; om det sidste var der altså i det mindste enighed mellem de tyske og danske aviser.²³ Uanset hvilke tal, der lægges til grund – de danske aviser synes bedst underrettet – var den nordslesvigske deltagelse meget begrænset sammenholdt med den sydslesvigske, men negligeres kunne den ikke, når afstand og omstændigheder toges i betragtning.

Forsøg på ny augustenburgsk agitation

Under indtryk af det øgede pres mod Danmark genoptog augustenborgerne agitationen for deres sag i hertugdømmerne.²⁴ Udgangspunktet var ikke det bedste. Som vi har set, faldt det 1853/54 selv hengivne tilhængere på Als svært at tro på en fremtid for hertugen i Slesvig og Holsten. Sådan var stemningen formentlig blandt de allerfleste i hertugdømmerne. Da hertugens løfte om ikke at modsætte sig det danske monarkis nye arvefølge i 1853 nåede ud i offentligheden, blev det her tolket som et decideret afkald på de augustenburgske arvekrav. Wilhelm Beseler beskrev i en pjece fra 1856 huset Augustenburg som dødt for Slesvig-Holsten, og selv den senere så tro tjener Hugo Jensen vur-

derede i et privat brev fra samme år, at hertugen ikke havde nogen chancer for tilbagevenden, hvis spørgsmålet skulle afgøres af den offentlige mening.

Ikke desto mindre blev de første spirer til en fornyet augustenburgsk kampagne lagt i årene 1855-57. Den særlige augustenburgske tradition med betalte politiske agenter blev genoplivet. I 1855 blev journalisten Moritz Busch fra Leipzig engageret for et halvt år og sendt på en hemmelig rejse til hertugdømmerne. Her nåede han også til Nordslesvig, hvor han bl.a. opsøgte apoteker Karberg i Aabenraa, proprietær Matzen på Tørninggård og købmand Ahlmann i Gråsten, der alle forsynede ham med oplysninger om livet under det danske styre.²⁵

Den afskedigede pastor Fr. Petersen fra Notmark, tidligere Uge, udgav i 1856 sine erindringer »Erlebnisse eines Schleswig'schen Predigers in den Frieden- und Kriegsjahren 1838 bis 1850« med tilskud fra hertug Christian August. Det følgende år foretog Fr. Petersen rigeligt forsynet med penge fra hertugen en rejse til Mellemslesvig for at samle stof til en pjeces om sprogreskripterne. Ved den lejlighed aflagde han besøg hos stænderdeputeret J. Fr. Momsen på Vrågård, der var hans svoger. Her fik han en del materiale om kampen mod sprogreskripterne. Da Fr. Petersen aflagde mundtlig beretning til hertugen, er vor viden om hans rejse begrænset, men det står altså fast, at han benyttede sig af sin familieforbindelse i Nordslesvig. Resultatet blev pjecen »Der gegenwärtige Zustand der Kirche und Schule des Herzogthums Schleswig«, der udkom senere i 1857 og som blev udgangspunktet for Fr. Petersens agitation blandt tyske teologer.

I 1857 begyndte tillige advokat Jens Reiche på sin lobbyvirksomhed for augustenborgerne blandt de slesvigske og holstenske stænderdeputerede, ligesom han udgav flere pjecer med hertugens støtte, herunder om arvefølgespørgsmålet. Endnu i 1860 var resultaterne af den genoptagne augustenburgske virksomhed imidlertid yderst beskedne. Hugo Jensen betroede endnu i september 1860, kort efter sin indtræden som agent i prins Friedrichs tjeneste, sin dagbog følgende om stemningen i Slesvig og Holsten: »Med augustenborgerne vil man intet have at gøre, man venter på store begivenheder, i hvilken forbindelse Preussen kan tage hertugdømmerne til sig«. ²⁶ Det sidste må sigte snævert til kredsen om Nationalverein. Tilhængerne af den augustenburgske sag var mest en kreds af ældre mænd. Nogen folkebevægelse var der langtfra tale om. Og Nordslesvig blev kun sporadisk berørt.

Den slesvigske stænderforsamling 1860 og den Rumohrske adresse

Den slesvigske stænderforsamling i 1860 afspejlede, at der igen var en tysk national offentlighed at appellere til. Der havde allerede været tendenser i den

retning i stænderforsamlingen 1856/57.²⁷ Under indtryk af Preussens og Østrigs fornyede interesse for helstatsmonarkiets forfatningsforhold skabtes under ledelse af rådmand Thomsen fra Oldensworth i Ejdersted et slesvig-holstensk protestparti, der brugte stænderforsamlingerne som talerstol for at få de tyske magter og den tyske offentlighed i tale. Ingen sag var så egnet dertil som sprogsagen, der er behandlet ovenfor. Også den gamle protest mod hertugdømmernes angivelige finansielle overbebyrdelse i forhold til kongeriget blev ført frem. J. Fr. Momsen fra Vrågård, der var den mest fremtrædende hjemmetyske deputerede og havde særlig interesse for de materielle sager, hævdede, at forfatningen hjemlede den slesvigske stænderforsamling en skattebevillingsret, ligesom forsamlingen skulle godkende alle statsudgifter i hertugdømmet. Efter Momsens beregning var hertugdømmets bidrag til statsfinanserne sat for højt. Han spurgte derfor den kongelige kommissarius, »naar der vilde blive sat en Skranke for denne vilkaarlige Beskatning fra Ministeriets Side og naar Kongens Ord [i forfatningen] saaledes vilde blive til Sandhed«. Momsens udlægning af forfatningen blev afvist af kommissarius, hvilket Momsen ikke uden videre accepterede.²⁸

Den holstenske stænderforsamling i 1859 bidrog yderligere til, at de slesvigske stænder i 1860 blev præget af konfrontation. I Itzehoe mente man, at fællesforfatningens fortsatte gyldighed for kongeriget og Slesvig var i modstrid med Danmarks løfter til de tyske stormagter 1851/52, fordi den knyttede Slesvig nærmere til kongeriget, end Holsten blev. Fællesforfatningen skulle derfor trækkes fuldstændigt tilbage også for Slesvig, hvis forfatningsforhold dermed kom på dagsordenen. I stedet skulle det gamle fællesskab mellem hertugdømmerne genetableres, rigsrådet afskaffes og al kommende fælleslovgivning godkendes af alle fire rigsdeles repræsentationer. Det betød i sin yderste konsekvens, at det lille hertugdømme Lauenborg kunne blokere for de fælles love. Et sådant forslag var helt uantageligt for det langt større kongerige. Formålet med forslaget var imidlertid ikke forsoning, men at lægge op til yderligere intervention fra Det tyske Forbund.²⁹

Den uforsonlige ånd bredte sig til den slesvigske stænderforsamling januar-marts 1860. Her var sprogspørgsmålet som nævnt på ny i centrum, men den nationale konfrontation inddrog nu flere dagsordenspunkter.³⁰ Dansksindede deputerede forsøgte at splitte den slesvig-holstenske blok med forslag til gavn for den slesvigske bondestand. Hans Krüger foreslog, at det ikke længere skulle være lovpligtigt at lade sig forsikre i den fælles slesvig-holstenske brandkasse, der efter hans mening favoriserede holstenerne på slesvigernes bekostning. J. Fr. Momsen vedgik, at dette kunne være tilfældet, men ønskede alligevel den fælles brandkasses monopol fastholdt, da »denne Brandkasse mellem Holsteen og Slesvig allerede har bestaaet i Aarhundreder, og er et af de faa Baand, som efter den Allerrhøieste Kundgjørelse [januarkundgørelsen 1852]

endnu bestaae, og dette er mig allerede Grund nok til at stemme derimod... her foreligger det klart og tydeligt, at man tilsigter en Sønderrivelse af de bestaaende Baand, og dette maa jeg bestemt modsætte mig«. ³¹

Krüger foreslog tillige indførelse af almindelig valgret til de slesvigske stænder. Igen var Momsen blandt modstanderne. Det ville efter hans mening ikke betyde nogen forandring for den nationale balance, at præsternes, ridderskabets og godsejernes privilegerede repræsentation forsvandt, hvortil kom, »at Godsbesidderne og Ridderskabet udgjøre den mere intelligente Deel her i Salen«. ³² Et tredje reformforslag, som ikke blev fremsat fra dansk side, men af den sydslesvigske gårdejer J. D. Arp, ønskede de sidste rester af hoveriet afskaffet. Det var J. G. Kittel imod. Han drev selv Skovbølgård med hoveri og forsvarede ihærdigt godsejernes rettigheder. Kittel frygtede, at en afløsning af hoveriet med en pengeafgift ville resultere i kommunismen! Det slesvig-holstenske parti undgik med nød og næppe at blive splittet på spørgsmålet, da Arps forslag ikke kom til afstemning. ³³ For Kittel skyldtes afvisningen af hoveriafløsningen formentlig en grundlæggende reaktionær indstilling. Når Momsen stemte imod den almindelige valgret, skyldtes det snarere, at han var rede til at ofre de demokratiske reformer til fordel for sammenholdet i den tyske stænderfraktion – et sammenhold, som mest blev defineret af slesvig-holstenske godsejerinteresser.

Først og fremmest blev skellet mellem dansk og tysk uddybet af den adresse til kongen, som den angelske godsejer H. von Rumohr foreslog og som betegnede en tilbagevenden til en udpræget slesvig-holstensk politik. En slesvig-holstensk komité bestående blandt andre af brændevinsbrænder M. C. Matthiesen fra Højer skrev et udkast, som blev underskrevet af 26 deputerede, d.v.s. samtlige medlemmer af det slesvig-holstenske parti, og forelagt for forsamlingen. Blandt underskriverne var Matthiesen, Momsen og Kittel. Det danske styres synderegister blev her udrullet i fuld længde. Der blev klaget over indførelsen af »danske indretninger, dansk forvaltning og mønt, dansk sprog, ja selv danske stednavne«. Der blev anket over tilsidesættelse af den slesvigske stænderforsamling ved vedtagelsen af den slesvigske forfatning i 1854, og over fællesforfatningen i 1855. Denne forfatning krævede underskriverne ophævet for Slesvig, ligesom det var sket i 1858 for Holsten og Lauenborg. Sprogreskripterne gik ikke ram forbi, de kongerigske embedsmænd ej heller. Der blev også klaget over forbud mod en række foreninger og institutioner fælles for hertugdømmerne. Forbindelserne mellem Slesvig og Holsten skulle tværtimod genoprettes, så meget desto mere som de var afbrudt uden stænderforsamlingens godkendelse. En nærmere forbindelse med kongeriget blev klart afvist. Efter denne tilbagevenden til en åbenlys slesvig-holstensk politik klang det lidt selvmodsigende, når underskriverne bad kongen om at forstå henvendelsen »ene og alene som udtryk for vort tro og

loyale sindelag«. Stænderforsamlingens præsident afviste at lade adressen behandle i salen.³⁴

Til gengæld blev adressens ordlyd trykt og spredt ud over landet. Herimod skred regeringen ind. Der blev iværksat en stor undersøgelse af adressens kolportører. Det viste sig her, at adressen ikke havde opnået udbredelse i Nordslesvig. Trods stor ihærdighed med patruljering fandt gendarmene i den nordlige del af Tønder amt ingen eksemplarer af adressen, og der var ingen nordslesvigere blandt de personer, som blev straffet for udbredelsen.³⁵

De augustenburgske udsigter i Nordslesvig 1860

For at sætte et tiltrængt skub i den augustenburgske agitation blev den tidligere jurastuderende, nu gartner Hugo Jensen i Hamborg i foråret 1860 hvervet som politisk agent for arveprins Friedrich.³⁶ Hans første opgave blev at forberede stændervalget senere på året. Navnlig skulle han sigte mod en reduktion af den danske stænderminoritet. Dertil behøvedes detaljerede oplysninger om forholdene i Nordslesvig. Johann Friedrich Boysen, der var født i Oversø og tidligere advokat i Flensborg, men nu bosat i Altona, blev sat på opgaven, da han havde familie og bekendte Nordslesvig.³⁷ Først skulle han skaffe penge i Angel til en agitation i de nordlige områder, og dernæst skulle han selv rejse til Nordslesvig. Her skulle han bl.a. indsamle klager over det danske styre, som kunne danne grundlag for et opråb til nordslesvigernes brødre i det sydlige Slesvig. J. F. Boysen tog afsted i begyndelsen af oktober 1860, og den 17. samme måned var han velbeholden tilbage i Hamborg. Her forfattede han sammen med Hugo Jensen i november et *Denkschrift betreffend den Norden Schleswigs*, betænkning om det nordlige Slesvig.³⁸

Niveauet for analyserne i denne betænkning var ikke imponerende; dertil var der for meget gammelt og nyt og stort og småt imellem hinanden og for mange fordomsfulde og udokumenterede påstande og løse indtryk, men alligevel er betænkningen interessant som et vidnesbyrd om de muligheder og begrænsninger, som de augustenburgske agenter så i Nordslesvig. Forfatterne definerede indledende Nordslesvig som landsdelen nord for linjen Bov-Medelby-Højer. Tønder og Højer blev regnet til Sydslesvig og behandledes ikke. Det blev straks bemærket, at den danske indflydelse i Nordslesvig bl.a. takket være sproget havde vist sig så stærk, »at ingen national tysk bevidsthed har kunnet gøre sig gældende i denne del af Slesvig«. Vel var en række retslige og administrative ordninger fælles med det sydlige Slesvig, men blev af beboerne ikke opfattet som tyske. I det daglige liv var meget danskpræget: »I enkelte særlige sædvaner, der har deres oprindelse i landbrugsbedrifterne, står Nordslesvig sågar umiskendeligt i forbindelse med kongeriget Danmark; her skal kun eksempelvis mindes om måden at tærsk korn, indrette huse og nedharve

sæden på, vognenes byggemåde o.s.v. De daglige håndteringer nærmer sig den danske art og måde eller er helt den samme.« Det var helt på linje med Claus Eskildsens »Dansk Grænselære« fra 1936! Forfatterne føjede til, at de to købstæder i den nordlige del, d.v.s. Haderslev og Aabenraa, skønt »helt igennem tyske« ikke havde tilstrækkelig betydning til at øve indflydelse på landdistrikterne.

Forfatterne redegjorde fyldigt for nordslesvigernes danskvenlige holdning under krigen, bl.a. med henvisning til advokat Bargums rapport (se kapitel 19). Dette afsnit bragte ikke noget nyt, næppe heller for hertugen, men skulle vel give rapporten et tilstrækkeligt omfang til at vise, at Hugo Jensen var sin løn værd. Efter krigen var den danske indflydelse yderligere styrket. Den danske mønt, de danske embedsmænd og fortrængningen af det tyske sprog var »rystende forholdsregler«, men havde ikke formålet at åbne den nordslesvigske landbefolknings øjne for deres fælles interesser med slesvig-holstenerne. De vakte nok utilfredshed, men denne tog ingen national retning: »Følelsen af at være og ville forblive danske slesvigere er så dybt rodfæstet, at folkene selv ikke nu er kommet på den tanke, at det måske kunne gå dem bedre, hvis de stod under Slesvig-Holstens tyske herredømme«. Det synes, som om forfatterne her selv er blevet grebet af den propaganda, der udbredtes i Tyskland om de forfærdelige tilstande i hertugdømmet Slesvig.

Deres foreløbige konklusion var: »Af disse forhold vil efterhånden af sig selv en skarpere afgrænsning udkrystallisere sig og en fuldstændig adskillelse af det nordlige Slesvig fra den sydlige del fremkomme, thi mens den unge slægt i norden uden nogen modstand indlever sig i de af regeringen fremkaldte forhold og af samme med alle midler, selv usædelige, afholdes fra alle afvigende tanker, så sker det stik modsatte; ungdommen vokser opmuntret af den ældre generation fast i dens modstand mod alt dansk og opfatter de forhåndenværende modsætninger med ulige meget større skarphed end de gamle«. Forskellene mellem nord- og sydslesvigerne ville i løbet af kort tid under uændrede forhold blive lige så store som mellem danskerne og holstenerne.

Sådan måtte det ifølge Hugo Jensen og J. Fr. Boysen også være, når de nordslesvigske blade var styret af regeringen, når den tyske lærde skole i Haderslev var ophævet og når de nordslesvigske præster gik i den danske agitations tjeneste. Disse anklagepunkter mod det danske styre var hørt så ofte før. Forfatterne kunne imidlertid også berette om et helt nyt anslag mod landsdelens tyskhed. I Haderslev havde man, for at fastholde befolkningen i dens materialisme, med ministeriets koncession indrettet et bordel, og det skønt byen kun havde omkring 7000 indbyggere: »Det er notorisk, at bordellet, i hvilket der holdes ti piger, næsten udelukkende frekventeres af de danske embedsmænd fra byen og amtet og desværre også af de unge folk fra landet; hermed er hensigten, som lå til grund for indførelsen af bordellet, opnået«.

R Kongelig privilegeret
Intelligentsblad

for
Tønder og Omegn.

Torsdag, den 16. August 1855.

Röniglich privilegirtes
Intelligenzblatt

für
Tondern und Umgegend.

Donnerstag, den 16. August 1855.

Trykt og udgivet af
S. Forchhammer i Tønder.

N° 33.

Druckt und herausgegeben
von S. Forchhammer in Tondern.

Bekjendtgjørelse

for Hertugdømmet Slesvig, hvorved de af-
dre Forbud imod Brugen af fremmed Cou-
rantsskillemynt paany indskræpkes.

Bekanntmachung

für das Herzogthum Schleswig, durch welche
die älteren Verbote wider den Gebrauch
fremder Courantsscheidemünze auf Neue ein-
geschärft werden.

Slesvig-holstenernes klager over manglende pressefrihed i hertugdømmet Slesvig var fuldt ud berettigede. Staten satte snævre grænser for pressen. Den kunne fratage politiske modstandere deres koncession til bladudgivelse, eller den kunne stille særlige betingelser for at tildele koncession; H. Forchhammer i Tønder skulle således udsende Intelligenzblatt på begge sprog.

Man spekulerer uvilkårligt på, om de detaljerede oplysninger om etablissemmentets størrelse og klientel beroede på oplysninger, Boysen havde fået fra anden side, eller om han havde gjort egne studier i marken for hertugens penge!

Forfatterne skildrede andre aspekter af regeringens materielle midler mod tyskheden: Den danske rigsmønt og den tvungne brug af dansk ved udfærdigelse af gældsbeviser, der overskar de gamle kreditforbindelser sydpå og drev låntagere lige lukt i armene på de danske embedsmænd og den danske kapital. I samme retning gik den stærke gældsætning i købstæderne. Forfatterne oplyste ikke, at det snarere var den internationale pengekrise i 1857, som var årsag til kreditproblemerne.

Så det slemst ud for hjemmetyskerne på Nordslesvigs fastland, var det intet at regne imod vilkårene på Als, hvor der ifølge forfatterne siden krigens tid foregik en ren terrorisering af de tysksindede. Forfatterne opstillede det tankeeksperiment, at befolkningen i Slesvig skulle stemme om sit fremtidige tilhørsforhold. I så fald ville udfaldet i norden afhænge af afstemnings-spørgsmålets formulering. Lød spørgsmålet: »Vil I forblive slesvigere eller inkorporeres i Danmark«, ville selv i Nordslesvig den overvældende majoritet afvise inkorporationen. Blev spørgsmålet derimod stillet: »Vil I høre til Tyskland eller Danmark«, så ville den overvældende majoritet i Nordslesvig være på Danmarks side. Det ville ikke gøre nogen forskel, om spørgsmålet kom

til at lyde »til Danmark eller Slesvig-Holsten«, for sidstnævnte blev anset for det samme som den indlemmelse i Det tyske Forbund, hvorom man ifølge Jensen og Boysen nærede de mest »fabelagtige forestillinger«. På Als ville befolkningen under alle omstændigheder stemme for inkorporation i Danmark.

Forfatterne vurderede, at der ved de kommende stændervalg trods alt var chancer for tysk fremgang. Medlemmerne af den danske stænderminoritet kunne ikke tage sig af de mange klager over det danske styre uden at bryde med hele systemet, og for en stor del var de tilhængere af Ejderpolitikken, som ikke havde mange venner i Nordslesvig. De fleste danske stænderdeputerede var desuden folk fra fuldstændigt underordnede positioner i samfundet, der var kommet til tops og var blevet overmodige og tyranniske. Navnlig blev lederen af den danske stænderfraktion Laurids Skau stemplet som en sådan »parvenu«. Et andet lyspunkt var stemningen i Sundeved, hvor det tyske sindelag ifølge forfatterne nu var blevet helt »fremherskende«. Det skyldtes den stærke utilfredshed med den danske regering, som på grund af de økonomiske vanskeligheder gjorde sig gældende i Flensborg og herfra strålede ud til omegnen. Endnu engang tilskrev Boysen og Jensen den danske regering al skyld for den internationale pengekrise. Fremstillingen af stemningen i Flensborg var også forfejlet.³⁹ Det gjaldt ikke mindre karakteristikken af sindelaget i Sundeved. Det fremgik klart af stændervalgene sidst på året i 1860.

Stændervalgene 1860

Med den slesvig-holstenske stændermajoritets tilslutning til den Rumohrske adresse og den danske stænderminoritets modsatrettede loyalitetsadresse var banen kridtet op forud for stændervalgene i 1860.⁴⁰ I 1. landvalgdistrikt var sagen givet på forhånd, og her mødte kun 294 vælgere eller næppe en femtedel. Heraf stemte til gengæld 292 på genvalg til Krüger fra Bevtoft; den ene af de to vælgere, som ikke stemte på ham, var ham selv. Der var ikke opstillet hjemmetyske kandidater. Det samme gjaldt 2. landvalgdistrikt, hvor gdr. Chr. Juhl i Hjerndrup blev genvalgt med 209 stemmer. I 3. landvalgdistrikt var der genvalg til Laurids Skau med 267 stemmer ud af 292 afgivne. Heller ikke her var der opstillet slesvig-holstenere. Det var der til gengæld i 4. landvalgdistrikt, men med samme ringe held som tidligere. Gårdejer Møller på Skovgård vandt mandatet tilbage fra gdr. Reuter i Løjt, idet de to fik henholdsvis 297 og 237 stemmer. Derefter fulgte to hjemmetyske kandidater, Daniel Hinrichsen i Øster Terp med 99 og landmåler Nissen i Undelev med 70 stemmer; en tredje tysk-sindet, Simon Johannsen i Vollerup, fik 14 stemmer. Dannevirke hævdede, at de tysker stemmer særlig kom fra Ravsted, Bylderup og Tinglev sogne, men det var kun tildels rigtigt. I Ravsted faldt 20 ud af 22 stemmer på Daniel Hinrichsen. I Bylderup havde kun 7 stemt, til gengæld alle på Daniel Hinrichsen, og i

Tinglev 9 ud af 11. Det gennemgående i disse tre sogne i Slogs herred var snarest en udpræget passivitet, særlig på dansk side. Heller ikke i 5. og 6. landvalgdistrikt var der rigtig noget at kæmpe om. Den hjemmetyske møller C. H. Clausen i Broager fik 5 stemmer. Det var én mere end den danske veteran, Peter Jepsen i Rinkenæs, men langt færre end vinderen, sognefoged Jørgen Hanssen i Ravnskobel, der fik 216 stemmer. Tre andre kandidater fik hver over 100 stemmer. Her var der tale om et internt dansk opgør. Det samme gjaldt i 6. distrikt på Als, hvor H. C. Bladt fra Tandsgård blev valgt med 287 stemmer. Der var ingen hjemmetyske kandidater her.

Ganske anderledes var forholdene i 7. landvalgdistrikt. Her blev der tale om et opgør efter de nationale skillelinjer. Denne gang gik to loyale kandidater af med sejren. Sognefoged P. Lund i Rørkær blev deputeret med 335 stemmer og gdr. Peter Marcussen i Brarup stedfortræder med 334. Den hidtidige stænderdeputerede, gdr. J. F. Momsen på Vrågård, måtte se sig detroniseret med 268 stemmer, ligeledes hans stedfortræder, gdr. Justus Meyer på Fårgård med 248. Det vidner om de skarpe fronter, at der derudover kun faldt enkelte spredte stemmer. Valgets udfald med det klare danske flertal var et afgjort nederlag for de kredse, som Dannevirke benævnte »modpartiet«. ⁴¹ Tilmed sejrede loyale kandidater også i den sydslesvigske nabokreds, 8. landvalgdistrikt, hvor to loyale føringer satte sig på posterne som deputeret og stedfortræder. ⁴²

Men de loyale kandidaters triumf på Tønderegnen var ikke udtømt dermed. Også i det 5. købstadsvalgdistrikt bestående af Tønder by og flækkerne Løgumkloster, Højer og Wyk blev der denne gang sat en dansksindet stænderdeputeret igennem. Det var rådmand Andreas Diemer fra Tønder, som fik 194 stemmer, mens 188 stemmer gik til den ligeledes loyale rådmand N. Pedersen fra Højer. De hjemmetyske kandidater, ølbrygger J. P. Paulsen og købmænd H. J. Angel fra Tønder, fik 133 og 115 stemmer, den dansksindede gæstgiver Hage 8; resten var splittede. Denne opsigtsvækkende danske sejr fremkom takket være de tre flækker, mens der endnu var et knusende tysk flertal i købstaden (tabel 29).

Det var i første række Løgumkloster, som med en stor valgdeltagelse og et stort dansk flertal bar den danske sejr hjem, mens udfaldet i Wyk med den lave valgdeltagelse synes mere tilfældigt.

I de tre andre nordslesvigske købstæder var der også sejr til de danske kandidater. I Haderslev med Christiansfeld stemte 340 ud af 442 vælgere, altså godt tre fjerdedele, hvilket vidner om en høj mobilisering. Redaktør Godske Nielsen fra Dannevirke, en nationalliberal københavnsk journalist, vandt med 181 stemmer, mens den anden danske spidskandidat, skomagermester H. M. Simonsen, fik 170. Men der var ikke så forfærdelig langt ned til de hjemmetyske kandidater, købmændene D. J. Petersen med 153 og C. P. Holm med 105 stemmer. Som i 1853 var det interne uoverensstemmelser på dansk side, der medvirkede til dette efter forholdene gunstige resultat, som viste, at man

Tabel 29. Stændervalget 1860 i 5. købstadsvalgdistrikt.⁴³

By	Vælgere	Afgivne stemmer	Danske/loyale	Tyske	Blandede
Tønder	191	152 (80 %)	44	94	14
Løgumkloster	104	81 (78 %)	74	7	0
Højer	80	51 (64 %)	34	10	7
Wyk	110	39 (35 %)	39	0	0
I alt	485	322 (66½%)	191	111	21

fortsat måtte regne med et slesvig-holstensk parti i Haderslev. I den offentliggjorte stemmeprotokol i Dannevirke genkendes mange af de slesvig-holstenske vælgere fra tidligere manifestationer. Men det var tillige karakteristisk, at 55 vælgere havde stemt både på en dansk og en tysk kandidat, og kun i 9 af disse tilfælde var den danske stemme gået til Godske Nielsen, men i 22 til Simonsen. Mange jævne håndværkere foretrak lokale selvstændige næringsdrivende fremfor den tilflyttede og ikke særlig populære redaktør. I øvrigt viste valget, at de tyske stemmer især kom fra købmændene (72% stemte på begge de tyske kandidater), skipperne (50%), fabrikanterne (40%) og håndværkere med bagere og slagtere (35 %). Nogle fremtrædende slesvig-holstenere som købmand C. P. Holm, tobaksfabrikant H. C. Hansen og købmand P. J. Petersen stemte dog både på en tysk og en dansk kandidat.⁴⁴ I Aabenraa var der denne gang opstillet hjemmetyske kandidater, kaptajn G. Raben og bager Asmus Andresen, der fik 31 og 16 stemmer, hvilket ikke forslø meget mod de 127 stemmer til den dansksindede Martin Bahnsen og de 91 til dennes stedfortræder Middelheus. Den danske majoritet var dermed klart større i Aabenraa end i Haderslev. Også i Sønderborg med Nordborg vandt de danske kandidater stort. Rådmand H. P. Hanssen fik 63 stemmer, hans stedfortræder rådmand A. Behn 40. Den ligeledes danske rådmand Jensen fik 29. Den tysk-sindede destillatør Petersen måtte nøjes med 2. Kun 68 vælgere stemte, vel fordi der ikke var nationalpolitisk spænding i valget.

J. G. Kittel fra Skovbølgård blev på ny valgt som repræsentant for gods-ejerne.

Med de tabte stændermandater i 7. og 8. landvalgdistrikt og Tønder by med Løgumkloster, Højer og Wyk var og blev valget i 1860 et afgjort nederlag for hjemmetyskerne. Blandt de folkevalgte stænderdeputerede, d.v.s. repræsentanterne for by- og landvalgdistrikterne, var der nu et dansk eller loyalt flertal i hertugdømmet Slesvig som helhed. Alene de privilegerede ridderskabs- og godsejerrepræsentationer sikrede fortsat en slesvig-holstensk overvægt i stænderne. De augustenburgske bestræbelser på at formindske den danske stænderfraktion var slået fejl. Det gjaldt for så vidt den augustenburgske virksomhed i hertugdømmerne i det hele taget. Den flittige lobbyvirksomhed bar kun få og ringe frugter, og dens udøvere nåede aldrig rigtig ud over dilettantstadiet;

dertil var der for mange fantasifulde planer og for megen ønsketænkning involveret. Indtil 1863 stod augustenborgerne uden reel indflydelse i hertugdømmerne.⁴⁵

Slesvig-holstenske protester mod stændervalget

Desto større var behovet for at bortforklare dette overfor den tyske offentlighed, og denne opgave påtog Hugo Jensen sig sammen med to meningsfæller.⁴⁶ Det skete i pjecen »Die Wahlen zur schleswigschen Ständeverammlung im Jahre 1860«, som på grund af den manglende trykkefrihed blev udgivet i Hamborg. Heri hæftede forfatterne sig ved valgretsudvidelsen som en uretfærdighed mod de tysksindede. Nedsættelsen af formuegrænsen gav nemlig valgret til »en stor masse af småborgere, især i Nordslesvig incl. Tønder og Flensborg, da der til disse egne i en længere årrække er indvandret mange indfødte danskere dels som tjenestekarle, dels som fabriksarbejdere og dels som søfolk, som, hvis de ved flid og sparsommelighed har erhvervet en lille grundejendom, på denne måde bliver valgberettigede«. ⁴⁷ Det var en absurd påstand, at størstedelen af det dansksindede småborgerskab var indvandret nordfra, men det passede ikke ind i pjecens ensidige fremstilling af slesvigerne som tysksindede, at der overhovedet var danske vælgere. At valgretsudvidelsen kunne være et demokratisk gode, lå udenfor forfatternes horisont.

Lidt mere hold var der i ankerne over valgretsfratagelserne, skønt deres omfang blev overdrevet, i hvert fald for Haderslevs vedkommende. Det blev hævdet, at 45 tysksindede vælgere i 1853 var blevet frataget deres valgret.⁴⁸ Som ovenfor anført drejede sig om 19 – og i 1860 kun om syv. Et andet ankepunkt var, at flækkerne efter den nye valglov med vilje var lagt sammen med købstæderne og skulle stemme dér. Som eksempel blev nævnt, at Christiansfeld var blevet lagt sammen med Haderslev.⁴⁹ Det var nu allerede sket med forordningen af 15. maj 1834, d.v.s. før de nationalpolitiske modsætninger opstod, og hvis flækken var så tysk, som pjecen påstod, måtte det snarere styrke tyskheden i Haderslev end svække den. Derimod kan det ikke udelukkes, at der lå nationalpolitiske motiver bag at slå Løgumkloster, Højer og Wyk sammen med Tønder. Ifølge forordningen fra 1834 skulle flækkebeboerne herfra vælge sammen med de omgivende landdistrikter, men efter valgloven fra 1854 sammen med købstaden. I hvert fald ændrede omlægningen udfaldet i Tønder. Men måske var ændringen kun et forsøg på at gøre flækernes tilhørsforhold til købstædernes valgdistrikter ensartet.⁵⁰

Pjecen klagede også over, at stændervælgerne fra 1854 udelukkende kunne vælge deputerede fra selve valgdistriktet.⁵¹ Dermed umuliggjordes gentagelser af 1840'ernes valg af førende slesvig-holstenere som Güllich i Aabenraa og Beseler i Tønder, og det var givetvis også regeringens motiv til forandringen. Som

det er fremgået, forhindrede denne regel ikke valget af tysksindede kandidater i Tønder og 7. landvalgdistrikt i 1854. Endelig besværede pjecen sig over, at borgerlig næring eller borgerret i en by var en forudsætning for valgret og valgbarhed. Det udelukkede »en stor del af den tyske intelligens« af læger, advokater o.l.⁵² Sandsynligvis var dette netop regeringens hensigt, men i Nordslesvig var der næppe mange tysksindede tilbage i de liberale erhverv efter 1850.

Pjecen gennemgik resultatet i de enkelte valgdistrikter. I Haderslev var der angiveligt anvendt »bestikkelse, trusler og løfter« for at få folk til at møde op og stemme på de danske kandidater. Præsterne og lærerne var tilstede for at agitere. Et halvt hundrede hjemmetyskere var blevet truet til at blive hjemme. Det er altid betænkeligt at fortolke sofavælgernes motiver, og i det hele taget er det i nutiden umuligt at afgøre, om pjecen talte sandt eller falsk om de nævnte klagepunkter. Pjecen anførte, at de 181 danske vælgere tilsammen kun betalte 1534 rigsdaler i fattigskat, mens de 153 tyske samlet stod for 2330 rigsdaler. Også valgresultatet i Aabenraa blev betegnet som et resultat af »intimidering«, der blev særlig vellykket, fordi Aabenraa var en lille by, hvor alle kendte alle. Her var de tysksindede ligeledes de mest formuende. De 127 danske stemmer repræsenterede 250.000 rigsdaler, de 31 tyske derimod 135.000 eller mere end dobbelt så meget pr. vælger. Pjecen kunne desuden oplyse, at det danske parti kun stod for 1.500 kommercelæster af byens handelsflåde, mens det tyske ejede 4.737. Forfatterne noterede: »Også disse tal taler tydeligt for, at intelligens, kapital og ejendom også i Aabenraa fortrinsvis er repræsenteret ved den tyske befolkning«.⁵³

Til valget i Sønderborg havde pjecen ingen kommentarer. Desto mere opmærksomhed fik Tønder med Højer, Løgumkloster og Wyk. I Tønder by havde borgmesteren efter tur tilkaldt grupper af vælgere, fortrinsvis blandt håndværkerne, til rådhuset for at formane dem til at vælge loyale deputerede. Deltagerne kaldte i spøg disse møder for »aftenskoletimer«. Afgjort tysksindede blev angiveligt opfordret til at blive hjemme. Pjecen nævnte derudover amtmanden, seminarieforstanderen, herredsfogderne, præsterne, politibetjentene og gendarmene som aktive agitatorer for de danske kandidater. Som midler angav pjecen »løfter, trusler og selv klingende mønt«. Pjecen påstod i den forbindelse, at det var alment kendt i Tønder, at vælgerne fra flækkerne ud over gratis transport til købstaden havde fået betalt 3-5 mark courant. Som nævnt var det vælgerne fra flækkerne, der afgjorde valget.

Der er ingen tvivl om, at de lokale embedsmænd i Tønder som andetsteds følte det som deres pligt at virke for de loyale kandidater. En samtidig dansk kilde bekræfter, at de i Tønder gik over strengen. Den kongerigske lærer ved Vajsensskolen, Wilhelm Hagerup, skrev efter valget i et brev sin bror, præsten Ejler Hagerup i Store Solt, at politimester og legatadministrator Holm privat bearbejdede nationalt vaklende vælgere til at stemme på rådmand Diemer. Der

blev også sørget for fri befordring og fortæring til vælgere fra Højer og Løgumkloster, så de kunne komme frem til valget i købstaden. Og amtmand Brockenhuus-Schack skulle have truet de handlende med, at han ikke længere ville handle hos dem, hvis ikke de stemte på den danske kandidat. Hagerup bebrejdede embedsmændene, at de nedlod sig til at benytte sådanne midler i stedet for åbent at slå et slag for danskheden ved at holde oplysende møder for vælgerne før valget, men det stred ifølge læreren mod deres standshovmod.⁵⁴ Pjecen nævnte tillige, at dansksindede var blevet optaget og tysksindede strøget af valglisterne i strid med valgloven, og at valglisterne var blevet fremlagt for sent. Det lader sig ikke efterprøve. Også i Tønder regnede pjecen på de dansk- og tysksindedes bidrag til beskatningen. Her var forskellen ikke så stor; de dansksindede betalte i gennemsnit knap 31 rigsdaler, de tysksindede 38½.

I omtalen af valgene i landvalgdistrikterne ofrede pjecen kun et kort afsnit på 1., 2. og 3. distrikt. Det nævntes, at kun en femtedel af vælgerne var mødt frem i 1. distrikt: »De tysksindede landboere var alle blevet borte«. Den ringe valgdeltagelse blev forklaret med myndighedernes strenge kontrol. Landboernes sande sindelag fremgik i stedet af tidligere tiders protester mod enhver forbindelse med Danmark – og dette sindelag var blevet styrket i den senere tid og ville manifestere sig, så snart der blev frihed hertil. Som det er fremgået af de foregående kapitler, var disse påstande grebet ud af den tomme luft. Det vidste enhver nøgternt tænkende beboer i hertugdømmet Slesvig; men det var heller ikke dem, pjecen var rettet til, men til den tyske offentlighed syd for Elben, hvor sådanne forkundskaber ikke fandtes. Det styrker ikke tiltroen til pjecens øvrige påstande, at den omgik kendsgerningerne så lemfældigt her.

5. og 6. landvalgdistrikt forbigik pjecen i total tavshed. I 4. landvalgdistrikt havde pjecen derimod en sag, som kan dokumenteres. Det gjaldt ikke den stående påstand om myndighedernes »intimidering« af vælgerne ved at gøre koncessioner til borgerlig næring afhængig af ansøgerens stemmeafgivning, der her skulle have fået tysksindede »i massevis« til at blive hjemme, men at amtmand Brockenhuus-Schack i Tønder afskedigede sognefoged Anthoni L. Thomsen i Hynding, fordi denne havde stemt på de slesvig-holstenske kandidater. Det skete med den begrundelse, at amtmanden ikke kunne bruge en sognefoged, der ikke var loyal.⁵⁵

Fra 7. landvalgdistrikt kunne pjecen fremlægge et brev fra herredsfoged Kiær, hvori han opfordrede N. N. til at stemme på Lund i Rørkær og Marcussen i Brarup og tillige bad ham sørge for, at også P. P. mødte op og stemte loyalt. Lignende breve skulle via gendarmerne være sendt til andre formodede dansksindede vælgere i den nordlige del af distriktet. Desuden skulle man have bestukket daglejere til at stemme på Lund og Marcussen, men det kan nu ikke have været mange, siden der krævedes jord til en skatteværdi af 300 rigsbankdaler for at stemme. Pjecen anfører andre former for aktiviteter fra

myndighedernes side, men indrømmede også: »Trods al denne agitation, som vi her har skildret, ville det aldrig være lykkedes for det danske parti at få flertallet i dette distrikt, hvis det tyske parti havde været mere aktivt og ikke så sikkert havde stolet på, at Momsen og Meyer dog ville blive valgt. Den tidligere deputerede Momsen havde netop kort forinden valget af 800 vælgere i sit distrikt fået foræret et værdifuldt testel som anerkendelse for sine mange fortjenester som stænderdeputeret«. ⁵⁶ Pjecen kunne påvise, at 286 vælgere var udeblevet fra de sydlige sogne i distriktet, mens kun 166 fra disse overvejende tysksindede egne var mødt frem. Fra de danske sogne mod nordvest var valgdeltagelsen klart større.

Denne konstatering er givetvis rigtig, flere andre også, en stor del derimod udokumenterede, og i det hele taget må man læse pjecen med betydelig skepsis. Stændervalget i 1860 var et klart hjemmetysk nederlag. Valgretsfratagelserne spillede ingen nævneværdig rolle for udfaldet, og det kan diskuteres, om de danske embedsmænds agitation nødvendigvis var et aktiv for de danske kandidater; i Haderslev var det i hvert fald tvivlsomt. Størst betydning må formentlig tillægges den lavere valgcensus, der gav valgret til flere i de bredere mellemlag, hvor danskheden stod stærkere end blandt eliten – kombineret med nogen passivitet i de slesvig-holstenske rækker. Når det er sagt, skal det tillige fremhæves, at stændervalget i 1860 såvel som de tidligere i 1852/53 og 1854 viste, at der fortsat var et hjemmetysk befolkningselement i Nordslesvig, særlig på Tønderegnet, men også i Haderslev og tildels i Aabenraa og i 4. landvalgdistrikt, som man fortsat måtte regne med.

Stænderforsamlingen 1863

Rent politisk fik tabet af de to stændermandater ingen praktisk betydning for hjemmetyskheden. Stænderforsamlingen i juli 1863 blev nemlig ultrakort, og det skyldtes netop stændervalget 1860 i Tønder. Straks efter åbningen klagede den slesvig-holstenske anfører A. Hansen-Grumby over forskellige uregelmæssigheder i forbindelse med valget af A. Diemer som stænderdeputeret. Da den kongelige kommissarius afviste klagerne, nedlagde 24 slesvig-holstenske deputerede én efter én i protest deres stændermandater, mens 19 loyale deputerede blev siddende tilbage. Da kun tre stedfortrædere mødte frem, var stænderforsamlingen ikke beslutningsdygtig og blev opløst.⁵⁷

Den slesvig-holstenske protest havde nok så meget sin baggrund i den almindelige tilspidsning af forfatningskonflikten siden 1860. I foråret 1860 blev Slesvigs forfatningsforhold diskuteret i den preussiske landdag, som om det drejede sig om et tysk hertugdømme.⁵⁸ Det protesterede den danske regering imod, og i den danske offentlighed voksede kravet om en tilbagevenden til Ejderpolitikken. Kravet fik yderligere næring af den slesvigske stænder-

forsamlings forløb og det ovenfor omtalte patent fra 4. januar 1861, der gav indrømmelser i sprogordningen. Den 14. januar 1861 blev »Foreningen Dannevirke« dannet med det formål at afvise udenlandsk indflydelse på regeringens politik og virke for en fri forfatning i Slesvig parallelt til den danske juni Grundlov. Foreningen fik især tilslutning fra grundtvigianere og bondevenner, men døde hen i sommeren 1861. Et stort folkemøde i Sorø i marts lå på samme linje. Større virkning fik rigsdagsadressen af 16. januar 1861, der advarede regeringen imod at ordne Holstens og Lauenborgs forfatningsforhold på en sådan måde, at også de andre dele af monarkiet blev bragt ind i et afhængighedsforhold til Det tyske Forbund. Endvidere erklærede adressen rigsdagsflertallets beredvillighed til at yde ethvert offer for kongerigets og Slesvigs konstitutionelle forening og for den danske nationalitets ret i Slesvig. Adressen var støttet af alle partier med undtagelse af det egentlige højre og blev i maj 1861 overrakt til konseilspræsident Hall forsynet med 71.000 underskrifter. Der bestod fra nu af et folkeligt pres mod regeringen for at stå fast mod nye krav.⁵⁹

Imens fortsatte konflikten mellem Danmark og Det tyske Forbund. Efter kong Wilhelms tronbestigelse i januar 1861 blev Preussen endnu mere aktiv i det slesvig-holstenske spørgsmål. I februar truede forbundet den danske regering med eksekution, d.v.s. militær besættelse af Holsten og Lauenborg, for at få den til at bringe forfatningsforholdene i orden. De holstenske stænder forkastede i marts nok engang de danske tilbud og tegnede sig nu for en ren slesvig-holstensk politik ved også at diskutere Slesvigs forfatning. Den danske regering iværksatte militære rustninger, men krisen drev over, da der ikke var reelt vilje i forbundet til militær indgriben.⁶⁰

Ministeriet Hall opgav den konstitutionelle helstat til fordel for en særstilling til Holsten og Lauenborg inden for monarkiet. Endnu ønskede Hall ikke nogen egentlig Ejderpolitik, skønt det folkelige pres herfor voksede ved danske slesvigeres besøg i København i juli 1861 og demonstrationer mod regeringens tøvende kurs. For at tæmme bevægelsen optog Hall i september 1861 den nationalliberale frontfigur Orla Lehmann i regeringen som indenrigsminister. Det virkede som en rød klud på holstenerne.⁶¹ Det følgende år 1862 gik med en administrativ udskillelse af Holsten og Lauenborg, forgæves diskussioner om en deling af Slesvig og nye krav fra Preussen, som var uantagelige for Danmark. Den preussiske forfatningskonflikt svækkede midlertidigt landets indflydelse udadtil, selv om Otto von Bismarck i september blev preussisk ministerpræsident.⁶²

I foråret 1863 anså den danske regering tiden for kommet til en aktiv udskillelspolitik i forhold til Holsten og Lauenborg, d.v.s. en tilbagevenden til Ejderpolitikken. Konsekvenserne heraf skal skildres i et kommende kapitel, men politikændringen var også medvirkende til sprængningen af de slesvigske stænder i juli.⁶³

Selv om Slesvig siden 1860 blev direkte inddraget i konflikten og det voksende tyske engagement i sagen betød et vældigt rygstød for den slesvig-holstenske bevægelse også nord for Ejderen, synes den øgede nationale konfrontation kun at berøre Nordslesvig perifert, måske bortset fra Tønder. Nogle steder blev forholdene måske endda fredeligere i begyndelsen af 1860'erne. Foreningslivets udvikling i Haderslev antyder dette.

Sindelagsændring hos hjemmetyskerne i Haderslev 1863?

Den mangeårige sekretær i Bürgerverein, købmand M. A. Cohen, videresende i 1863 udenom direktionen til medlemmerne en indbydelse til bal i den danske klub »Harmonien« i anledning af kong Frederik 7.s besøg i Haderslev. Flere medlemmer af Bürgerverein fulgte invitationen, men direktionen og flertallet af de menige medlemmer fandt, at Cohen var gået for vidt i danskvenlig retning og væltede ham på en generalforsamling med 27 stemmer mod 10.⁶⁴

Lokalhistorikeren Olav Christensen har sat disse forskellige holdninger blandt Bürgervereins medlemmer til ballet og eksklusionen i sammenhæng med andre tegn på, at lokale hjemmetyskere tilnærmede sig Haderslevs danske befolkning.⁶⁵ Utrykte og trykte erindringer fra fremtrædende danske haderslevere hævder på grundlag af ytringer fra hjemmetyske medborgere, at en sådan kursændring var på vej blandt byens hjemmetyskere omkring 1860. Isoleret betragtet kan dette ikke tillægges større vægt. Det kan derimod Olav Christensens påvisning af, at adskillige hjemmetyskere indtrådte i det nyoprettede »Haderslev Skydeselskab af 1857«, skønt dette var udpræget dansk-nationalt og havde førende embedsmænd og kendte danske borgere fra byen og gårdejere fra omegnen blandt sine medlemmer. Blandt de 16 hjemmetyskere, som Olav Christensen har identificeret i skydeselskabets protokoller, var så fremtrædende slesvig-holstenere som jernstøber A. P. Bonnichsen, købmændene C. P. Holm og H. P. Frey, den tidligere tyske stænderdeputerede, gæstgiver Christian Iwersen, og den tyske stænderkandidat fra 1860, købmand P. J. Petersen, samt advokaterne Finely og C. A. Selig. Disse mænd udgjorde ca. 15% af selskabets medlemmer. Seks af de 16 var i perioder direktører i Bürgerverein, og seks havde været medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Det drejede sig dermed ikke om mænd, der kun havde perifer tilknytning til hjemmetyskheden. Mindst to af dem fik tillidsposter i skydeselskabet, og de tysksindede var generelt aktive medlemmer og støtter. På grundlag af disse iagttagelser konkluderede Olav Christensen, »at der var et begyndende skred i slesvig-holstenernes rækker i tiden op til 1864«.⁶⁶

Umiddelbart harmonerer dette ikke med holdningen til ballet hos flertallet i Bürgerverein eller med det relativt gode tyske resultat ved stændervalget i 1863. De førende hjemmetyskeres deltagelse i skydeselskabet kan sikkert tolkes

på en mindre vidtgående måde: at skellet mellem dansk og tysk ikke var så dybt blandt de indfødte haderslevere, som de tilvandrede nationalliberale embedsmænd og måske også eftertidens historikere har troet. Henrik Fangel fremdrager som eksempler på fredeligt samarbejde mellem dansk- og tysksindede arbejdet i havnekommissionen og i Handelsforeningen og citerer en ytring fra en undrende brevskriver i Fædrelandet i forbindelse med stændervalget i 1860: »Ikke få dansksindede synes at nære den tro, at danskhed og slesvigholstenisme er to ting, som enhver i grunden bør have frihed til at vælge imellem, og at den, der vælger danskhed, bør nyde tak og ære derfor af sine trosfæller, mens den, der vælger slesvigholstenisme, fortjener tak og ære derfor af sine trosfæller, men at begge, set bort fra dette valg, kunne være lige gode og retskafne mænd. En sådan mand husker ikke på, at valget mellem danskhed og slesvigholstenisme er valget mellem pligt og troskab på den ene side og forbrydelse og forræderi på den anden side«. ⁶⁷

Deltagelsen i ballet for Frederik 7. og i skydeselskabet kan måske tages som udtryk for, at en tilsvarende holdning var udbredt blandt de tysksindede i Haderslev, nu hvor hjemmetyskerne var overladt til sig selv, efter at de ideologisk førende dannelsesborgere var forsvundet i 1850. De indfødte slesvig-holstenere var altovervejende velstående selvstændige erhvervsdrivende, der havde en forretning at tage hensyn til og en position i byens liv, som helst ikke skulle sættes over styr ved en alt for skarp modsætning til den danske flertalsbefolkning i byen og oplandet. At man forholdt sig mere kritisk til de nordfra kommende embedsmænd, skete der ikke så meget ved, for mange dansksindede delte mere eller mindre skjult denne skepsis. Rester af slesvigsk særfølelse fandtes vel også i begge lejre; den nationale splittelse var trods alt ikke mere end en 15-20 år gammel. Med andre ord var tysk- og dansksindede henvist til at leve med hinanden ud fra de berøringspunkter, som nu engang fandtes. Som sagerne stod efter det slesvig-holstenske nederlag, havde hjemmetyskerne mest at miste, hvis dette blev vanskeliggjort af fornyet national konfrontation.

Var denne indstilling end et resultat af nederlaget, var den ikke nødvendigvis til ulempe for hjemmetyskheden. Det viste stændervalgene med al klarhed: sejren i 1853 og en pæn hævde af stillingen endnu i 1860. Bürgervereins fortsatte beståen som upolitisk forening var en anden side af dette. Den haderslevske hjemmetyskheds forsonlige kurs med åbningen ud imod den omgivende flertalsbefolkning og dens samtidige selvhævde behøver ikke at være modsætninger, men kan være udtryk for en sammenhæng. En sammenhæng, som var særegen for Haderslev og på ingen måde karakteristisk for Tønder og omegn, hvor hjemmetyskheden var stærk nok til at hævde sig i konfrontationen.

29. Sammenfatning 1850-1863

Det kostede at tabe en borgerkrig. Anderledes kunne det ikke være. Sammenlignet med andre nationale bevægelser, hvis revolutioner led nederlag, betalte den slesvig-holstenske en ret beskeden pris. Heller ikke i forhold til retsopgøret efter maj 1945 blev hjemmetyskerne særlig hårdt ramt efter det danske styres genetablering i juli 1850. Dette skyldtes ikke dansk overbærenhed. Dansksindede nordslesvigere ønskede ikke at se de lokale repræsentanter for den slesvig-holstenske opstand genindtage deres ofte fremtrædende positioner i samfundet. De øverste danske embedsmænd i landsdelen tog gerne hensyn til disse følelser i flertalsbefolkningen og ønskede navnlig en hård kurs mod deres tidligere slesvig-holstenske kolleger. Den danske regering og befolkningen i kongeriget ønskede også et opgør. Imidlertid greb stormagterne ind til fordel for hertugdømmernes tyske befolkningselement og gennemtvang en omfattende amnesti, der alene undtog de få stærkest belastede fra muligheden for at vende tilbage til Slesvig. Soldaterne fra den opløste slesvig-holstenske hær og de politiske flygtninge kunne igen bosætte sig i deres hjemstavn.

I stedet for det store opgør ramtes adskillige fremtrædende hjemmetyskere af den lille hævn. Noget vilkårligt gik det hårdest ud over hjemmetyskerne på østkysten, hvor en enkelt underskrift på en slesvig-holstensk adresse kunne føre til tab af stændervalgretten, mens der skulle meget mere til i Tønder, hvor den passive modstand havde været langt stærkere og gav sig adskillige udslag endnu i de første år efter nederlaget. De kendte tilfælde af økonomisk diskriminering stammer også fra østkysten. Det danske styres kontante reaktioner på demonstrationer med de slesvig-holstenske sange og farver samt på uoverlagte handlinger og ytringer var derimod ens i Tønder og Aabenraa amter. Her var der ingen forskel mellem amtmændene Reventlow og Heltzen.

Efter nederlaget måtte den slesvig-holstenske bevægelse – eller rettere hvad der var tilbage af den – indstille sit virke for at overvinde de »deficits«, der skilte hertugdømmerne fra at udgøre en selvstændig stat. Tværtimod måtte de tysksindede notere sig alvorlige tilbageslag som adskillelsen af Slesvig og Holsten, særskilte forfatninger for de to hertugdømmer og en stærkere central styring fra København. Tyskheden fik nu tilværelsen som en ikke-dominerende befolkningsgruppe at føle og trængtes i defensiven. Dette gjorde sig navnlig gældende på det sprogpoltiske område. På landet i Nordslesvig afskaffedes lærernes pligt til at undervise på tysk udenfor skoletiden ligesom tyske gudstjenester, hvor sådanne fandtes. I købstæderne på østkysten indførtes

dansk sprog i retsvænet, forvaltningen og skolerne, og tysk mistede sin privilegerede stilling i kirken. Disse forandringer mødtes kun af få og spage protester fra hjemmetyskerne. Anderledes i Tønder by samt Ubjerg og Bov sogne, der omfattedes af de mellemslesvigske sprogreskripter. Tysk mistede sin monopollignende stilling i kirken og skolen, da kirken blev tosproget og skolen altovervejende dansk. Her blev protesterne stærke og vedvarende. Særlig forbitret blev den i Tønder, hvor tyskheden var kompakt og forblev intakt. Men selv her i det mest tysksindede hjørne af landsdelen foretrak mange dansk konfirmation for deres børn, da valget blev givet frit.

Når det danske styre blev forhadet blandt hjemmetyskerne, skyldes det givetvis også, at det fremtrådte med en dårlig kombination af national missionsiver hos de mange yngre embedsmænd nordfra og enevældig magtfuldkommenhed i forvaltningen. Hjemmetyskerne fik at føle, at demokratiske tilstande ikke blev indført i Slesvig på samme måde som i kongeriget.

Hjemmetyskheden i Nordslesvig overlevede kriseårene 1850-63 i reduceret skikkelse. De akademisk dannede ledere forsvandt stort set, ligeledes flere aktivister blandt de selvstændige erhvervsdrivende, navnlig dem af venstreorienteret observans. Og så forsvandt augustenborgerne med hele det hertugelige miljø. Ved stændervalgene gik de tyske flertal trods de mange velhavende hjemmetyskere tabt, først i Aabenraa, Sønderborg og 4. landvalgdistrikt, dernæst i Haderslev og til sidst også i Tønder-Højer-Løgumkloster-Wyk byvalgdistrikt og 7. landvalgdistrikt. Efter stændervalget i 1860 var der ingen tysksindede blandt de folkevalgte deputerede fra Nordslesvig. Det hjemmetyske foreningsliv svandt ind, så kun Bürgerverein i Haderslev og Singverein i Tønder og et par mindre betydende foreninger stod tilbage, og de var tvunget til politisk afholdenhed, hvis opløsning skulle undgås. En tysksindet presse fandtes ikke længere; *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt* kunne med nød og næppe fortsætte som et rent upolitisk blad i tosproget udgave.

Efter en kort opblussen af håbet og protestviljen i kølvandet på januar-kundgørelsen i 1852, synes en relativ fred at have indfundet sig ved midten af 1850'erne. Hjemmetyskerne nærrede ganske givet også derefter forhåbninger til støtten fra Holsten, de tyske stater, Det tyske Forbund og den tyske opinion. Alligevel høstede hjemmetyskheden i Nordslesvig ikke den samme gavn som de tysksindede i Sydslesvig og Holsten af de skærpede modsætninger i den dansk-holstenske forfatningsstrid fra slutningen af 1850'erne. Hele røret i kølvandet på Italiens samling og dannelsen af *Deutscher Nationalverein* gik mestendels Nordslesvig forbi, med Tønders hårdnakkede modstand mod sprogreskripterne som undtagelse. Omkring 1860 troede de augustenborgske agenter ikke rigtig på mulighederne i de andre dele af Nordslesvig, og den augustenborgske agitation fik ikke et ben til jorden. Også de sidste år frem til 1864 synes ganske fredelige, særlig i Haderslev.

Schwarzbücher

über die

Dänische Missregierung

im

Herzogthum Schleswig.

- Heft I.** Absetzung deutscher und Anstellung dänischer Geistlicher, Organisten, Küster, Lehrer.
- Heft II.** Kirche und Schule im Dienste der Danisirungsbestrebungen.
- Heft III.** Rechtsverletzungen.
- Heft IV.** Polizeiliche Willkür und Chicanen.
- Heft V.** Sportelsucht der dänischen Beamten. Unfug bei der Verurtheilung zu Geldstrafen und Gerichtskosten. Verschiedenes.
-

Kiel.

Schwerts'sche Buchhandlung.

1864.

Det danske styre i Slesvig 1850-1864 blev udsat for en sønderlemmende kritik fra slesvig-holstensk side. For at samle sympati i den tyske opinion blev der udgivet talrige pjecer om de tysksindede slesvigeres lidelser under det danske åg. I 1864 udkom på augustenborgsk foranledning en serie »Schwarzbücher« med væsentlige såvel som uvæsentlige anklagepunkter. Landsarkivets bibliotek.

Når det ikke gik værre end galt for hjemmetyskheden, skyldes det flere forhold. Det stærke hjemmetyske element i den nordslesvigske elite betød, at der var lederemner blandt de selvstændige erhvervsdrivende, selv om de akademiske ledere og aktivister samt de augustenburgske støtter faldt fra. De danske embedsmænd kunne ikke pacificere alle storbønder, således som det skete med Thies Hansen Steenholdt i Ravsted og Jürgensen-familien fra Stubæk og andre, der ikke rigtig havde erkendt de nye magtforhold. Proprietær J. Fr. Momsen på Vrågård trådte frem som ny stænderdeputeret, fulgt af brændevinsbrænder M. C. Matthiesen fra Højer og gæstgiver Chr. Iwersen fra Haderslev. For så vidt blev den nordslesvigske tyskthed mellem de slesvigske krige mere hjemmetysk, og at dette ikke nødvendigvis var til nogen skade, viste stændervalget i Haderslev i 1853. Bag de tre nævnte ledere stod flere som f.eks. købmand Th. A. Todsén i Tønder. En anden faktor bag den hjemmetyske selvhævdelse var det danske styres stedvise upopularitet også udenfor de tysksindede rækker. En tredje var en betydelig tilpasningsevne blandt hjemmetyskerne til den foreliggende situation.

Det sidste viste sig ved de forskellige overlevelselsesudveje i den sydligste og den nordligste købstad. Mens tysktheden i Tønder var tilstrækkelig kompakt og nær de tysksdominerede områder i Sydslesvig og holdtes tilpas i ånde af sprogreskripterne til at vedligeholde en oppositionel indstilling, var hjemmetyskerne i Haderslev en minoritet i byen, omgivet af et altovervejende dansk opland og i højere grad afskåret fra kontakterne sydover. De var henvist til at føre en forsonlig kurs og bygge broer til den danske befolkningsdel. Efter stændervalgene at dømme gav denne udvej en vis succes. I Sønderborg var hjemmetyskheden allerede stærkt svækket under krigen og nu håbløst underlegen. I Aabenraa var forholdene også vanskelige; den stærke eksponering, som de radikale slesvig-holstenere havde givet tysktheden her 1848-50, gav nu bagslag, og der manglede en samlende lokal lederskikkelse og en forening. Det tyske kulturliv, som må have eksisteret her, udfoldede sig vel inden for private rammer, ligesom det blandt flækkerne kendes fra Løgumkloster. På landet var tysktheden trængt overalt med undtagelse af Tønderhjørnet. På Als var hertugens tro tilhængere håbløst isoleret, og det samme gjaldt hjemmetyskerne i Haderslev og Aabenraa amter, for så vidt de ikke kunne ty ind til deres meningsfæller i købstæderne, som i hvert fald flere velstående bønder fra Haderslevegn gjorde. I Slogs herred var der udbredt passivitet. Her blev det kun til et enkelt ønske om lidt tyskundervisning.

Til sidst må det heller ikke glemmes, at der kun gik 13 år fra 1850 til 1863. I vid udstrækning var hjemmetyskerne de samme mennesker i 1864 som i 1848, om end et vist generationsskifte fandt sted. Og det var gennemgående mennesker, som havde en solid økonomisk og social placering i det nordslesvigske samfund. Substansen forblev intakt, selv om man måtte dukke hovedet.

HJEMMETYSKERNE OG
DEN AUGUSTENBORGSKE
BEVÆGELSE
1863-1867

30. Optakt til krig marts 1863 – januar 1864

Nationalbevægelser og krig i 1860'erne

Mens de nationale tyskere lod sig inspirere af Sardiniens-Piemontes betydning som udfarende kraft i samlingen af Italien og tiltænkte Preussen en lignende hovedrolle i Tyskland, var det for polakker og irere de forskellige italienske rejsninger mod overmagten, der tændte forhåbningerne. Udtrykt i personer: Hvor tyskerne hæftede sig ved premierminister Cavour fra Sardinien-Piemonte som den store skikkelse i den italienske samling, tog polakkerne og irerne den legendariske friskarefører Giuseppe Garibaldi til sig.

I sensommeren 1862 blev der i *Polen* dannet en national centralkomité som en hemmelig skyggeregering. Opstanden brød ud i den russiske del i januar 1863. Den begyndte som en partisanrig, hvor nationalkomitéen vandt kontrollen over tre fjerdedele af landområderne. Modsat tidligere sluttede bønderne sig flere steder til opstanden, der ellers mest fandt støtte i adelen, hos intellektuelle, håndværkere og arbejdere, men andre steder var bønderne passive eller modarbejdede som i 1846 de oprørske polske godsejere. Skønt nationalkomitéen erklærede, at bønderne skulle eje den jord, de dyrkede, ligesom alle jordløse bønder, der deltog i opstanden, blev lovet jord, lykkedes det ikke at udvide partisanrigen til en masserejsning. Og skønt der strømmede frivillige til fra de østrigske og preussiske dele af Polen samt fra Tyskland, Tjekkiet, Ungarn, Frankrig og Italien, var den russiske militære overlegenhed for stor. I sensommeren 1863 var opstanden slået ned. 190.000 polakker mistede livet eller blev deporteret til Sibirien, og mange andre drog i eksil. De sidste rester af polsk selvstyre blev ophævet. Som i 1830/31, 1846 og 1848 betalte polakkerne en høj pris for en mislykket opstand. For at få ro gennemførte zaren i marts 1864 landboreformer, der gav bønderne bedre vilkår end i Posen og Galizien. Det skete på bekostning af den oprørske polske adel. Sammen med deportationer og andre straffeforanstaltninger rettet mod adelen truede det alvorligt denne klasses eksistens. På kort sigt gjorde zaren dermed et taktisk klogt træk, men på længere sigt den polske nationalbevægelse en stor tjeneste, fordi han gav den en bredere social basis af frie bønder. Dette er imidlertid en anden og senere historie.¹

I *Irland* voksede utilfredsheden med unionen på ny i 1860'erne. Irish Republican Brotherhood fik øget støtte, særlig i de nedre sociale grupper af arbejdere i by og på land, småforpagtere, forpagtersønner, sælgere og lavere

funktionærer. Broderskabet stod bag den mislykkede »Fenian Rising« i marts 1867, der ikke blev en sammenhængende opstand som den polske, men en mindre serie af væbnede aktioner, som blev stoppet, da den engelske regering skred ind med fængslinger og undtagelseslove. Fra 1870'erne domineredes den irske nationalbevægelse i stedet af store konstitutionelle organisationers kamp for Home Rule og jordreformer.²

Italiens samling og opstandene i Polen og Irland viste, at fasen med revolution endnu ikke var et overstået stadium for alle europæiske nationalbevægelser i 1860'erne. Udfaldet – national enhed og frihed eller fornyet undertrykkelse – afhang af, hvorvidt de flernationale stater havde ressourcer til at hævde deres dominans over områder, der ønskede national selvstændighed. Rusland og England havde, Østrig havde ikke og måtte udover afståelserne af land til det nye Italien ved det såkaldte »Ausgleich« med ungarerne i 1867 give Ungarn status som et selvstændigt, konstitutionelt monarki ligestillet med Østrig, med hvem det herefter kun havde statsoverhoved, udenrigspolitik, militær og finanser fælles.³ Derimod opnåede *Böhmen og Mähren* ikke tilsvarende vilkår, hvad der skuffede den tjekkiske nationalbevægelse dybt, men også mobiliserede den i »tåborbevægelsen« 1868-71 med masse møder under åben himmel.⁴

Tysklands samling gennem krigene 1864, 1866 og 1870-71 involverede som Italiens forening og opstandene i Polen og Irland brugen af vold, men var ellers set i denne sammenhæng et stort særtilfælde med den tyske nationalbevægelse stående på sidelinjen som tilskuer til Bismarcks »revolution fra oven«.⁵ Den tyske samling fik så gennemgribende betydning for begivenhederne i hertugdømmerne Slesvig og Holsten i årene 1863-1867, at den i fremstillingen må integreres løbende med analysen af hjemmetyskhedens udvikling i dette tidsrum.

Den dansk-holstenske forfatningskonflikt tilspidsets marts-november 1863

Da Preussen i foråret 1863 var optaget af indre forfatningskonflikt mellem ministerpræsident Otto von Bismarck og det liberale flertal i landdagen, og da den polske opstand samtidig tiltrak sig stormagternes opmærksomhed, mente den danske regering, at øjeblikket var inde til en aktiv udskillelsespolitik i forhold til Holsten og Lauenborg, mens Slesvig skulle knyttes nærmere til kongeriget. Første skridt blev martskundgørelsen af 30. marts 1863. Den oprettede særlige hærafdelinger for Holsten og Lauenborg og en selvstændig holstensk finansforvaltning. Rigsrådet for kongeriget med Slesvig og de holstenske stænder skulle lovgive uafhængigt af hinanden. Kunne der ikke skabes overensstemmelse mellem lovene, ophørte fællesskabet på det på-

gældende område. Med andre ord blev det overladt til de holstenske stænder selv at bestemme, hvor meget fællesskab, der skulle blive tilbage. Marts-kundgørelsen lovede endelig mere demokrati til holstenerne.⁶

I Holsten var der glæde over, at fællesskabet med kongeriget blev reduceret, men samtidig vrede over Slesvigs fortsatte fællesskab med kongeriget efter helstatsforfatningen fra 1855. Kredsen omkring den forbudte holstenske afdeling af Deutscher Nationalverein indkaldte til et protestmøde i Elmshorn den 20. april 1863, hvor tillidsmænd skulle drøfte den politiske situation. Der blev også udsendt invitationer til sindelagsfæller i Slesvig. I Nordslesvig gik der som i marts 1861 bud til skibsbygmester Gustav F. T. Raben fra Aabenraa, tidligere stænderdeputeret, brændevinsbrænder M. C. Matthiesen fra Højer og dr. Schlaikier fra Tønder. Matthiesen forudså, at han ville udsætte sig for en politiuundersøgelse ved at deltage og bad sig høfligst undskyldt. Schlaikier sendte afbud begrundet med hensynet til sine mange patienter, og han mente heller ikke, at der ville komme andre fra Tønder: »Frygt for politichikane vil afholde de fleste af vore noget spidsborgerlige tøndringer fra et sådant forehavende«. Rabens medarbejder Johansen meddelte, at hans chef var bortrejst.⁷ Alligevel deltog Raben i mødet, der blev forbudt af myndighederne, men i stedet forlagt til Hamborg. Raben støttede her et forslag om at kræve Slesvig indlemmet i Det tyske Forbund, men dette udgik af resolutionen for ikke at støde de konservative stormagter.

Resolutionen fra mødet i Hamborg var rettet til Det tyske Forbund og de tyske stormagter. Den krævede »hertugdømmernes gamle, uindskrænkede ret« tilbage som gældende statsret, og foreningen af Slesvig og Holsten til en konstitutionel stat på grundlag af statsgrundloven fra 1848. Resolutionen skulle efter planen vedtages på folkemøder rundt om i Holsten. Det lykkedes at gennemføre et møde med 400 deltagere i Kiel den 21. april, men derefter blev disse møder forbudt. Alligevel var mødet i Hamborg bemærkelsesværdigt. Her samledes for første gang siden 1851 repræsentanter fra begge hertugdømmer, og her var altså en tysksindet nordslesviger med. Dette viser sammen med indbydelserne, at der også fra hjemmetyskerne i den danskdominerede del af Slesvig bestod kontakter sydover til holstenerne.⁸

Resolutionen indeholdt intet om augustenborgernes arveret. Det gjorde en anden resolution udkastet af hertug Christian August selv, som blev vedtaget på et andet møde i Hamborg den 27. april med 2000 deltagere, de fleste fra hertugdømmerne. Det vides ikke, om der også var deltagere fra Nordslesvig i dette møde. På trods af det store fremmøde kan man ikke tale om nogen augustenborgsk bevægelse i hertugdømmerne på dette tidspunkt. Agitationen var endnu helt og holdent sat i værk udefra, særlig af Hugo Jensen, der var agent for prins Friedrich med sæde i Hamborg og et budget på 3.000 mark. Kredsen omkring Nationalverein og augustenborgerne virkede heller ikke

sammen om aktionerne i foråret 1863. Først i juli måned blev der holdt et møde i Hamborg mellem de augustenburgske agenter, hertug Christian August, prins Friedrich og lederne fra Nationalverein, der knyttede nærmere kontakter mellem de to slesvig-holstenske retninger.⁹

Den 9. juli 1863 besluttede Det tyske Forbund at opfordre den danske regering til at sætte martskundgørelsen ud af kraft og i stedet stille et acceptabelt forslag til en løsning af forfatningsproblemerne. Forbundsfor­samlingens særlige holstensk-lauenborgske udvalg fik til opgave at overveje en eksekution, d.v.s. en militær besættelse af Holsten og Lauenborg med forbundstropper. Endelig vedtog forbundet at inddrage Slesvig i sagen.¹⁰ Forbundets vedtagelse fik straks følger i dette hertugdømme, da de slesvig-holstensk sindede stænderdeputerede her som nævnt den 17. juli 1863 nedlagde deres mandater, hvorefter den slesvigske stænderforsamling ikke længere var beslutningsdygtig og måtte opløses.¹¹

Kort derefter blev der gjort forsøg på en organisering af tyskheden i hertugdømmet Slesvig. I august mødtes en kreds af slesvig-holstenere i Flensborg. Den 18. oktober fandt en større forsamling sted med deltagere fra alle egne af hertugdømmet. Forsamlingen blev ledet af læge dr. Conrad Lorenzen i Flensborg, der havde tætte kontakter til den holstenske kreds fra Nationalverein. Der blev ved denne lejlighed besluttet at oprette et netværk i tilknytning den illegale Nationalverein. Der blev valgt repræsentanter for hvert amt, som skulle udpege tillidsmænd i de enkelte sogne. Ledelsen lå hos et forretningsudvalg i Flensborg. Navnene på de enkelte amtsrepræsentanter kendes ikke, men det er overvejende sandsynligt, at forpagter Werner Frölich fra den store gård Ellehus i Højst sogn indgik i organisationen for Tønder amt. Han var født i 1835 i byen Slesvig som søn af en over- og landretsadvokat, der mistede sin bestalling på grund af sin deltagelse i den slesvig-holstenske opstand og var dermed nærmest forudbestemt til at blive aktivist på tysk side.¹²

Foreløbig udviklede begivenhederne sig langsomt. Danmark protesterede den 27. august mod forbundsbeslutningen. Først den 1. oktober vedtog forbundet at føre eksekutionen ud i livet. Preussen, Østrig, Hannover og Sachsen skulle stille med de nødvendige tropper til besættelsen af Holsten og Lauenborg, som en eller flere civilkommissærer skulle regere i den danske konges navn. Forbundet forbeholdt sig videre med hensyn til Slesvig. Den danske regering svarede forbundet, at den ikke tålte indblanding i Slesvigs forhold og i øvrigt mente at have opfyldt forbundets krav netop med martskundgørelsen.¹³

Udskillelsen af Holsten og Lauenborg stillede krav om en ny forfatning for Danmarks og Slesvigs fælles anliggender til afløsning af den amputerede helstatsforfatning fra 1855. Den 29. september 1863 fremlagde ministeriet C. C. Hall sit forfatningsforslag for rigsrådet, der endelig vedtog det den 13.

november 1863. Kun kongens underskrift manglede.¹⁴ Novemberforfatningen bestemte, at den lovgivende magt i kongerigets og hertugdømmets fælles anliggender var hos kongen og rigsrådet i forening. Fællesanliggender var alle anliggender, som ikke udtrykkeligt var bestemt som særlige anliggender for h.h.v. Danmark eller Slesvig. Rigsrådet skulle bestå af et folketing valgt ved almindelig valgret samt et landsting valgt ved privilegeret valgret og med et element af kongevalgte medlemmer. I forhold til fællesforfatningen fra 1855 var der tale om et betydeligt skridt i demokratisk retning for slesvigerne. Rigsrådet skulle mødes hvert andet år i København. Det tyske sprog kunne bruges, og protokollerne skulle føres på begge sprog.¹⁵

Novemberforfatningen betød ikke nogen indlemmelse af Slesvig i kongeriget Danmark. Hertugdømmet beholdt sin forfatning fra 1854 og sin stænderforsamling til at styre de indre slesvigske anliggender. Men forfatningen indebar, at Slesvig blev knyttet nærmere til Danmark end Holsten blev, hvilket var en klar overtrædelse af tilsagnene fra 1851/52. Det var Bismarck som preussisk ministerpræsident ganske godt tilfreds med. Han var ikke nogen varm tilhænger af Det tyske Forbunds plan om eksekution i Holsten og Lauenborg. Den var ham for meget den tyske liberalismes projekt, der ville betyde en unødigt styrkelse af hans modstandere i den preussiske forfatningskonflikt. Stemme imod eksekutionen i forbundsforsamlingen var Bismarck dog ikke rede til, for det ville indbringe Preussen et nederlag til mellemstaterne og småstaterne, som lå under for den tyske nationalbevægelses folkelige styrke. I stedet søgte Bismarck en stærkere basis for sin egen politik. Mens forbundet brugte martskundgørelsen som løftestang for sin aktion i hertugdømmerne, satsede Bismarck på, at forslaget til en forfatning fælles for kongeriget og Slesvig blev gældende lov. Et sådant åbenlyst brud på tilsagnene fra 1851/52 ville give Preussen en bedre udgangsposition i forholdet til stormagterne, når der skulle skrives til handling.¹⁶

Fra kong Frederik den syvende til »hertug Friedrich den ottende«

Frederik 7.s død den 15. november 1863 kom på tværs. Den danske regering, der manglede kongens underskrift på Novemberforfatningen, imødeså vanskeligheder med den tyskdannede helstatsmand og meget konservative nye konge Christian 9. Bismarck risikerede, at det danske aftalebrud løb ud i sandet. Begge parter fik dertil et fælles problem – genrejsningen af det augustinborgske arvekrav.

Christian 9. blev konge i kraft af Londontraktaten af 8. maj 1852, der havde indsat den daværende prins af Glücksborg og hans efterslægt som tronarvinger til hele det danske monarki efter den sidste oldenborger Frederik 7. Dermed

var de augustenborgske hertugers arveret blevet underkendt. Selv mente augustenborgerne, at den bestod uantastet. I januar 1859 havde hertug Christian Augusts ældste søn prins Friedrich i en protest til den danske regering forbeholdt sig sine rettigheder. Straks ved nyheden om Frederik 7.s død gav Christian August afkald på sin formentlige arveret til fordel for Friedrich, der ejede godset Dolzig i Lausitz i Preussen. Prinsen begav sig den 17. november til Gotha til sin rådgiver Karl Samwer, der efter sin deltagelse i opstanden 1848-50 havde fået ansættelse hos hertug Ernst af Sachsen-Coburg-Gotha. Ankommet hertil underskrev prinsen Samwers udkast til en proklamation rettet til hertugdømmernes indbyggere. Den 18. november blev proklamationen trykt og sendt til aviserne og de forsamlede tyske parlamenter.¹⁷

I sin proklamation til slesvig-holstenerne erklærede Friedrich »som førstefødt prins af den nærmeste linje af det oldenborgske hus, at jeg tiltræder regeringen af hertugdømmerne Slesvig-Holsten«. Om den danske konges magtudøvelse over hertugdømmerne hed det: »Fra nu af er en dansk konges herredømme over jer en usurpation og retsløs voldshandling. Og det er vor fælles opgave at gøre en ende på dette herredømme«. Prinsen havde ingen hær og kunne ikke love nogen militær befrielse, men i bevidstheden om, at Det tyske Forbund aldrig havde undertegnet Londontraktaten, kunne han love at søge forbundets støtte til sin ret. Proklamationen sluttede således: »Gennemstrømmet af den overbevisning, at min ret er jeres redning, lover jeg for mig og mit hus at stå ved jeres side, således som jeg stod i slaget [d.v.s. under Treårskrigen], og ikke at skille mig fra jer og vore rettigheder. Og således lover og sværger jeg i henhold til statsgrundloven »at overholde hertugdømmerne Slesvig-Holstens forfatning og love og at opretholde folkets rettigheder«.« Proklamationen var dateret den 16. november og undertegnet »Friedrich, Herzog von Schleswig-Holstein«. Med denne proklamation søgte prinsen at appellere såvel til de konservative stormagter som til den liberale bevægelse i Tyskland. Det var at skræve mere end bukserne kunne holde! Anknytningen til revolutionen i 1848 skabte mistillid i Preussen, Østrig og Rusland.¹⁹

Lige så hurtigt satte Friedrich sit hold. Samwer fik sammen med en anden slesvig-holstensk eksilpolitiker i hertug Ernsts tjeneste, Karl Philipp Francke, orlov for at indtræde i den augustenborgske skyggeregering som henholdsvis uden- og indenrigsminister. Flere officerer stødte til for at forberede en militær aktion. I december blev der for penge sendt fra Gotha samlet og trænet friskarer i Hamborg, men tanken om at invadere hertugdømmerne med friskarer blev snart forladt til fordel for opbygningen af en regulær hærstyrke, der skulle udgøre et nyt holstensk kontingent til Det tyske Forbund i stedet for den danske konges holstenske tropper. Til dette formål blev der anvendt mange penge til indkøb af våben og beklædning, som der aldrig blev brug for.²⁰

Den gamle hertug Christian August' søn, prins Friedrich af Augustenborg (1829-1880), rejste efter kong Frederik 7.s død den 15. november 1863 krav på regeringen over hertugdømmerne Slesvig og Holsten som »Herzog Friedrich der Achte«. Her ses han afbildet i militæruniform og med beslutsom kropsholdning, men denne iscenesættelse passede dårligt til den fredsommelige og forsigtige mand. Museet på Sønderborg Slot.

Det var afgørende for Friedrich at opnå de tyske fyrsters anerkendelse. Hertug Ernst anerkendte allerede den 16. november Friedrich som hertug. Men vigtigere var Preussen. Friedrich hastede derfor til Berlin, hvor han den 18. havde en samtale med Bismarck. Den forløb negativt, da Bismarck fastholdt legalitetsvejen i henhold til Londontraktaten. I stedet blev der gjort forsøg på at påvirke kong Wilhelm og kronprins Friedrich. Det havde den augustenburgske prins større held med, men det fik ingen konkret virkning. Han måtte nøjes med anerkendelse fra nogle tyske mellem- og småstater: Waldeck, Sachsen-Meiningen, Reuss yngre linje, Sachsen-Weimar, Baden og Schwarzburg-Sondershausen. Heller ikke Det tyske Forbund anerkendte ham.²¹

Slesvig-Holsten-bevægelsen i Tyskland

Desto vigtigere blev appellen til den tyske offentlighed. Her gik historien om den forurettede fyrste, der stillede sig i spidsen for befrielsen af det hårdt undertrykte Slesvig-Holsten rent ind; især udløste Friedrichs løfte om at overholde statsgrundloven en sand begejstringsbølge.²² De følgende dage og uger udviklede den augustenburgske »ret« sig til en tysk folkesag. Slesvig-

Holsten-bevægelsen blev en af de mest omfattende tyske nationalbevægelser i det 19. århundrede og den største siden den tyske revolution i 1848/49. Den kom til udtryk ved opråb til fyrster og folk om at støtte Friedrich, forespørgselsdebatter i de tyske parlamenter for at presse regeringerne til at anerkende ham, masse møder, resolutioner, adresser, indsamlinger til en ny slesvig-holstensk hær m.m. Følelserne blev pisket op til krigsbegejstring, og der blev gjort forberedelser til en væbnet kamp for hertugdømmernes løsrivelse fra den danske helstat.

Der var tilslutning fra snart sagt alle nuancer i det tyske partispektrum, først og fremmest fra demokrater og liberale i samtlige tyske stater, men også fra konservative legitimister i mellem- og småstaterne. Bevægelsen rummede både tilhængere af en stortysk og en lilletysk rigssamling, men dens ryggrad var de lilletyske liberale fra Nationalverein, der allerede den 24. november erklærede sin støtte til Friedrich.²³ Egentlige modstandere var kun de protestantiske konservative i Preussen og de katolske konservative i Østrig, for hvem det hele var alt for revolutionært, samt de radikale demokrater, som ikke fandt det revolutionært nok, at en fyrste skulle stå i spidsen for en tysk stat.

Slesvig-Holsten-bevægelsen var mest aktiv i store byer som Bremen og Frankfurt og i stater som Hessen-Kassel, Hessen-Darmstadt, Baden, Braunschweig, Württemberg og Oldenburg. Generelt stod den stærkest i Mellem-tyskland fulgt af Sydtyskland og Nordtyskland. Svagt stod bevægelsen derimod i Preussen, og i Østrig var den nærmest ikke-eksisterende. Af de i alt tæt ved 900 lokale Slesvig-Holsten-foreninger og -komiteer, der blev dannet i et rekordtempo, fandtes næppe de 100 i Preussen og kun 5 i Østrig. Mange steder samledes de lokale foreninger og komiteer i provins- og landsorganisationer. En fælles ledelse blev etableret med det såkaldte »36'er udvalg«, der blev indsat af en »parlamentarikerdag« i Frankfurt den 21. december 1863. Stedet var næppe valgt tilfældigt; det var her Nationalforsamlingen havde haft hjemme under den tyske revolution 1848/49, og det afspejlede demokraternes forventninger om, at noget tilsvarende stort kunne vokse ud af Slesvig-Holsten-bevægelsen. Deri blev de godt og grundigt skuffet. I stedet opstod der gnidninger mellem stortyskere og lilletyskere. Sidstnævnte satte sig ganske på Slesvig-Holsten-bevægelsens ledelse. Det centrale udvalg samledes kun ganske få gange, og i stedet lå den reelle ledelse hos et forretningsudvalg på 7-8 medlemmer hovedsagelig fra Frankfurt og nabobyerne.

Socialt favnede Slesvig-Holsten-bevægelsen meget bredt. Adskillige tyske fyrster støttede den uden at deltage direkte. Adelen var aktiv, navnlig dens borgerliggjorte medlemmer, der sammen med det besiddende borgerskab og dannelsesborgerskabet udgjorde bevægelsens ledergrupper. Det var oftest herfra, initiativet til dannelse af komiteer og foreninger udgik. Stærkt engageret i bevægelsens opbygning og agitation var desuden de evangeliske præster i

Nordtyskland, mens deres katolske kolleger i Sydtykland ikke var nær så fremtrædende. Talmæssigt betød småborgerskabet af mindre håndværksmestre, småhandlende og handelsmedhjælpere mest – uden dem ingen massebevægelse. Sammen med studenterne var de grundstammen i de turner-, skytte- og sangforeninger, som i 1860'erne skød op af jorden som paddehatte i tilknytning til Nationalforeningen. Arbejderklassen var endnu ikke skarpt adskilt fra småborgerskabet og arbejderbevægelsen ikke marxistisk, men demokratisk og tilhænger af tysk enhed. I de store byer var håndværkssvende og arbejdere i forhold til deres indkomst blandt de største bidragsydere til Slesvig-Holsten-indsamlingerne, ligesom de på linje med studenter, gymnasiaster og handelsmedhjælpere øvede sig i de særlige værneforeninger med henblik på at gribe til våben for hertugdømmernes sag.

Landbefolkningen var overvejende passiv – og den omfattede endnu to tredjedele af tyskerne. Den var hidtil kun blevet sporadisk inddraget i den tyske nationalbevægelse, og selv om der blev agiteret ihærdigt for at vinde de besiddende dele af bondestanden for Slesvig-Holsten-bevægelsen, lykkedes det kun delvist. Men selv det var et fremskridt og et blandt mange tegn på, hvor stærkt tyskerne var blevet mobiliseret af Slesvig-Holsten-sagen.

Reaktioner i Holsten og Slesvig november 1863-januar 1864

Ganske anderledes afdæmpet var de første reaktioner på Friedrichs proklamation i hertugdømmerne selv. Den tyske historiker Hermann Hagenah greb næppe ved siden af, når han fastslog: »Mere fremmed har næppe nogen prætendent været for sit land«. ²⁴ Kredsen omkring den forbudte Nationalverein i Holsten var i første omgang tøvende overfor Friedrichs konservatisme. Den hidtidige kontakt med prinsen havde ikke været vellykket. I stedet så man hen til Preussen som den magt, der skulle forene Tyskland, inklusiv Slesvig og Holsten. Derfor sendte kredsen advokat grev Ludwig Reventlow til Berlin for at drøfte hertugdømmernes sag med Bismarck. Den preussiske ministerpræsident meddelte Reventlow, at han ville stå fast på Londonprotokollen og skal endog have opfordret greven til, at holstenerne forblev loyale mod Christian 9.! Det undergravede kredsens tro på at opnå frigørelse fra Danmark med Preussens hjælp. Samtidig ændrede Friedrichs proklamation med hans edsaflæggelse på statsgrundloven fra 1848 opfattelsen af ham som reaktionær, ligesom prinsen snart i offentligheden kom til at personificere ønsket om den endelige adskillelse fra Danmark.

Fremmede for de augustenburgske sympatier var desuden den danske regering krav til embedsmændene om straks at aflægge troskabsed til den nye konge. I Holsten førte det til en sand edsnægterbevægelse, da man anså eden som en bekræftelse på »protokolprinsens« arveret til hertugdømmet. Også i det

sydlige Slesvig forekom der edsvægringer, og byerne Slesvig, Husum og Egernførde nægtede at sende hyldestdeputationer til den nye konge i København. Alligevel var det begrænset, hvor meget vind, der kom i de augustenburgske sejl. Da holstenske stænderdeputerede med suppleanter mødtes i Hamborg den 24. november 1863, blev resolutionen fra mødet tam. Riderskabet udtalte sig den 27. klarere for prinsens sag, men uden tilslutning fra den førende politiker baron Carl von Scheel-Plessen.²⁵

Trods en ihærdig virksomhed for at udbrede prinsens proklamation, var menigmand endnu tøvende. En virkningsfuld augustenburgsk agitation eksisterede endnu kun i Hugo Jensens livlige fantasi.²⁶ Især i hertugdømmet Slesvig holdt folk sig tilbage. En stemningsberetning fra den augustenburgske rejseagent W. Rist fra december 1863 om sympatierne i Slesvig by, Angel, Flensborg og Haderslev tegner ganske vist et billede af en »afgjort tysk« indstilling i Slesvig by og Angel. Men selv herfra kunne der foreløbig ikke ventes demonstrationer eller adresser til fordel for Friedrich. Det danske styres tryk, erfaringer med straffe for at underskrive adresser og tvivlen på den tyske vilje til at sætte handling bag ordene afholdt de tysksindede fra at sætte aktioner i værk. Imidlertid var tanken om den endelige adskillelse fra Danmark i mærkbar vækst. Det gjaldt også i Flensborg og blandt den tysktalende del af indbyggerne i Haderslev, der kunne følge med i de tyske aviser. Anderledes forholdt det sig med de dansktalende nordslesvigere: »Det er sagt mig fra velunderrettede personer, at de dansktalende nordslesvigere, der i så mange år har været uden litterær forbindelse med syden, i almindelighed er lidet forberedt på en fuldstændig adskillelse fra Danmark, da de kun kan læse, hvad Dannevirke og andre danske blade bibringer dem, at tanken om denne adskillelse derfor er dem temmelig fremmed og deres kendskab til Hans Højhed Hertug Friedrichs arveret højst ufuldkommen. Derfor er det nødvendigt at afhjælpe denne uvidenhed med *danskskrevne* flyveskrifter om disse spørgsmål, som skal uddeles i landsdelen, da folkene vil se det på tryk, førend de virkelig kan tro på det«.²⁷

Selv i Holsten var folk endnu tøvende i december 1863. Mange tænkte som den sognefoged, der sagde de bevingede ord: »Jeg rejser mig ikke igen [Ick erhew mi nich wedder]« – underforstået som i marts 1848.²⁸ Men så var det alligevel, hvad der skete i juledagene, da forbundseksekutionen endelig blev sat i værk. Med den ikke uvæsentlige forskel fra 1848, at holstenerne denne gang først »rejste sig« *efter* at de tyske tropper var rykket ind!

I Det tyske Forbund var stemningen hos mellemstaterne stærkt præget af folkebevægelsen for Friedrich. Den danske konges stemme for Holsten-Lauenborg blev suspenderet. Eksekutionsplanen rumlede videre, selv om Danmark efter engelsk råd den 4. december ophævede martskundgørelsen. Novemberforfatningen eksisterede jo stadig, siden den 18. november oven i

købet med Christian 9.s underskrift, så modvillig den end var. Den 7. december blev eksekutionen endelig besluttet. Til stor skuffelse for Slesvig-Holstenbevægelsen skete det på en måde, der reelt anerkendte Christian 9. som retmæssig hersker i Holsten og udskød afgørelsen om, hvem der skulle repræsentere Holsten og Lauenburg i forbundet.²⁹ Den danske regerings protest mod eksekutionen nyttede intet. Den 23. december 1863 rykkede de første forbundstropper fra Hannover og Sachsen ind på holstensk grund i Wandsbek. Den danske hær trak sig tilbage uden kamp.³⁰

Kredsen omkring Nationalverein var som augustenborgerne vel forberedt på de muligheder, besættelsen gav. Skuffet over Bismarcks afvisende holdning arbejdede den nu for Friedrichs overtagelse af regeringen i Holsten. Den forlagde centralen fra Kiel til Hamborg for at kunne virke frit. »Landskomitéens snævrere udvalg« blev her situationens generalstab under ledelse af grev Reventlow, der tillige var udstyret med fuldmagt som Friedrichs repræsentant på stedet – og med rigelige penge fra Gotha. Der blev nedsat underudvalg for pressen og de udenrigs kontakter. Der blev arbejdet med agitationen i Holsten og Slesvig bl.a. gennem et korps af bude på 30 mand, som smuglede flyveblade ind i hertugdømmerne, instruerede tillidsmænd og samlede efterretninger. Og der blev koordineret med den fremstormende Slesvig-Holstenbevægelse i Tyskland. Det skete uden nogen sammensmeltning mellem kredsen i Hamborg og de augustenborgske rådgivere i Gotha, hvor Karl Samwer opfattede sig som statsmand og diplomat og ikke som agitator. »Aktionspolitikere« var i det aristokratiske augustenborgske miljø betegnelsen på Nationalforeningens kreds. Der var en forskel mere. For Samwer og hans fæller var den augustenborgske arveret en hjertesag – for kredsen om Nationalverein et middel til at opnå hertugdømmernes frigørelse fra Danmark. Men foreløbig trak de på samme hammel.³¹

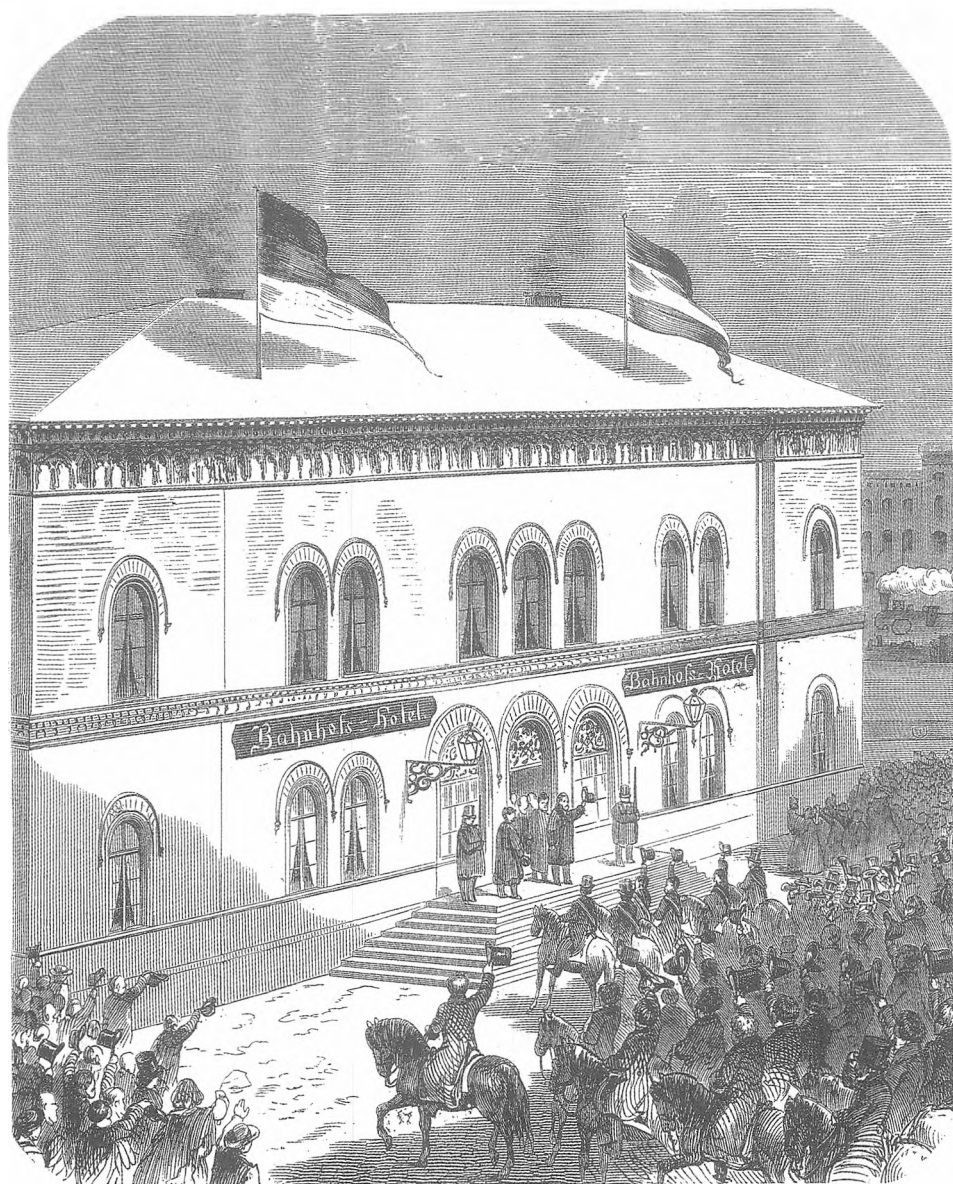
Dagen før forbundstroppernes indrykning holdt de holstenske stænderdeputerede møde i Hamborg. Baron Carl von Scheel-Plessen foreslog her en deling af Slesvig, således at Nordslesvig kom til Danmark, mens Sydslesvig kom til Holsten, der herefter kun skulle være i personalunion med Danmark. Men han havde ikke længere magt over sine tropper. Med 61 mod 5 stemmer vedtoges at sende en adresse til fordel for Friedrich til forbundsforsamlingen.³²

Juledagene bragte den augustenborgske tronprætendent utallige triumfer. Det begyndte lillejuleaftensdag i Wandsbek, hvor »hertug Friedrich den ottende« blev proklameret straks efter forbundstroppernes indrykning. Juleaftensdag gentog det samme sig i Altona og de følgende dage overalt i Holsten, hvor de danske tropper trak sig tilbage og forbundstropperne rykkede frem, den 29. til Kiel, den 31. til Rendsborg. I kølvandet på troppernes fremrykning blev der nogle steder forøvet overgreb mod de kongelige danske embedsmænd.³³ Et højdepunkt blev folkeforsamlingen i Elmshorn den 27. december,

hvortil det »snævrere udvalg« havde indkaldt. Her hyldede 12-15.000 mennesker – andre kilder siger 20.000 – efter nærmest middelalderlig skik Friedrich som hertug af Slesvig-Holsten. At dette dækkede over indre uoverensstemmelser mellem Nationalverein-kredsen, der ønskede prinsens øjeblikkelige magtovertagelse, og Samwers og Friedrichs forsigtige for ikke at sige vankelmødige linje, der blev den sejrende, var skjult for de fleste.³⁴

Fra Elmshorn blev der sendt en femmandsdeputation afsted med en adresse til Friedrich, hvori han blev opfordret til at komme og tage sit land i besiddelse. Denne anmodning kunne han dårligt sidde overhørig, og den 30. december sejlede han med dampskib fra Hamborg til Glückstadt, hvorfra turen gik videre med ekstratog til Kiel. Her ankom han om eftermiddagen. På en rundtur rundt i byen blev han tiljublet af borgerne. Friedrich udbragte et leve for »det frie Slesvig-Holsten«. Også Samwer og de øvrige medlemmer af skyggeregeringen ankom til Kiel. Hugo Jensen stødte til fra Hamborg og fik ansvaret for Friedrichs forhold til landene. Officielt dannede prinsen imidlertid ikke nogen regering, og Samwer skyndte sig at meddele forbundskommissærerne i Altona, at han ikke ville kuppe sig til magten i Holsten.³⁵ Den 31. december 1863 udsendte Friedrich tilsvarende en proklamation til hertugdømmernes indbyggere, hvori han udtrykte sin tro på snart at få overdraget magten af Det tyske Forbund og opfordrede sine undersåtter til at undgå konflikt med civilkommissærerne.³⁶ Denne forsigtige kurs skuffede den energiske kreds omkring Nationalverein. Sammenstødet førte til, at Ludwig Reventlow blev »kaltgestellt« af Samwer og ikke mere indviet i udformningen af den augustenburgske politik.³⁷

Nytårsaftensdag begyndte hyldningsdeputationer at strømme til Kiel fra alle egne af Holsten, og strømmen fortsatte ind i det nye år. Indtil den 23. januar 1864 havde 97 deputationer eller næsten fire om dagen aflagt hyldestbesøg hos prinsen.³⁸ For at sikre Friedrich folkelig støtte udgik der fra Nationalvereins kreds formentlig efter aftale med prinsen initiativ til en organisering af den augustenburgske bevægelse. Den 3. januar 1864 besluttede »Landskomiteen« grundlæggelsen af lokale »Schleswig-Holsteinische Vereine«. Begyndelsen blev gjort i Kiel, hvor der den 7. januar blev dannet en forening med »gennemførelsen af hertugdømmernes ret til hertug Friedrich 8.s regering og statsgrundloven af 15. september 1848« som program. Der indtrådte straks 238 medlemmer i foreningen, der fik Ludwig Reventlow som formand. I de følgende dage blev der dannet tilsvarende foreninger rundt om i Holsten, og allerede den 29. januar kunne repræsentanter for 47 lokalforeninger oprette en fællesorganisation. Til bestyrelsen (»Engere Ausschuss«) for denne valgtes advokat Wilhelm E. Wiggers fra Rendsborg, advokat Christian Rave fra Itzehoe, advokat August Römer fra Elmshorn, advokaterne Ludwig Reventlow og Roloff Spethmann fra Kiel, godsejer Johann C. Bokelmann fra Müssen og

Efter sin ankomst til Kiel den 30. december 1863 tog Friedrich ophold på »Bahnhofs-Hotel«, hvor han modtog et utal af deputationer, der ville hylde ham som hertug over Slesvig og Holsten. Her lover en flere hundrede mand stor deputation af bønder fra det sydlige Holsten hertugen troskab. Fra Adelbert Baudissin: Schleswig-Holstein Meerumschlungen. Kriegs- und Friedensbilder aus dem Jahre 1864 (1865), s. 273.

bankier Wilhelm Ahlmann fra Kiel. De var alle gengangere fra Nationalvereins inderkreds. På samme tid opløste »Landskomiteen« sig selv, fordi den anså sin opgave for fuldført, og i stedet gik dens medlemmer ind i de slesvig-holstenske foreninger. Bemærkelsesværdig er den traditionelle overvægt af advokater i spidsen for den slesvig-holstenske bevægelse. De »slesvig-holstenske foreninger« skulle i de kommende år blive den folkelige hovedhjørnesten i den augustenburgske politik.³⁹

I Kiel blev der tillige dannet en »værnekomité« for Holsten, og i flere byer blev der påbegyndt miltærtræning og opstilling af frivillige, hovedsagelig turnere. I Kiel øvede 250-300, i Altona 350-400, i Rendsborg og Itzehoe hvert sted 80-100 unge mænd sig i våbenbrug, og også i Segeberg, Wandsbek, Glückstadt og Heide blev der trænet.⁴⁰ Men Friedrich og hans skyggeregering turde ikke udnytte den stærke folkelige tilslutning til at skabe fuldbyrdede kendsgerninger i Holsten. Og da Preussen og Østrig snart efter greb militært ind for at erobre Slesvig, var øjeblikket forpasset.⁴¹

Preussens og Østrigs politik januar 1864

Den revolutionslignende situation i Holsten foruroligede stormagterne. Ingen ønskede en gentagelse af marts 1848 brede sig til deres lande.⁴² Det gjaldt allermindst Østrig og Preussen, som uanfægtet fortsatte deres legalitetspolitik baseret på aftalerne 1851/52 og Londontraktaten 1852. Den 28. december 1863 foreslog de forbundsforsamlingen at kræve Novemberforfatningen sat ud af kraft i Slesvig og at Østrig og Preussen om nødvendigt tog Slesvig i pant. Den 11. januar 1864 vedtog forbundsforsamlingen, at arvefølgespørgsmålet skulle afgøres først, og at de to stormagter ikke måtte være alene om at besætte Slesvig. Den 14. blev deres forslag nedstemt. Herefter besluttede stormagterne sig for at handle selv udenom forbundet, der magtesløst måtte se til.⁴³ Denne enegang ydmygede de liberale tilhængere af en tysk samling og rejste en storm af protester fra de slesvig-holstenske foreninger rundt omkring i Tyskland, men i Preussen gik de alvorligt tilbage og i Østrig uddøde de næsten helt. I de andre dele af Tyskland fortsatte Slesvig-Holsten-bevægelsen svækket i sin styrke og berøvet sin tro på, at »det tredje Tyskland«, d.v.s. mellem- og småstaterne, havde de kræfter, der skulle til for at føre prins Friedrich på hertugtronen mod de to tyske stormagters vilje.⁴⁴

Den 16. januar 1864 aftalte Østrig og Preussen indbyrdes at stille Danmark et ultimatum om ophævelse af Novemberforfatningen. De to magter enedes om den militære ekspedition og om ikke at foregribe arvefølgespørgsmålet; ved besættelsen af Slesvig skulle både augustenburgske og danske demonstrationer holdes nede. Endelig vedtog Østrig og Preussen kun at ville acceptere en international konference, når enten Novemberforfatningen var ophævet eller

Slesvig besat.⁴⁵ Allerede den samme 16. januar 1864 blev det aftalte ultimatum tilstillet den danske regering. Denne var siden regeringsskiftet den 28. december 1864 ikke længere ledet af den erfarne og forsigtige C. C. Hall, men af den manio-depressive D. G. Monrad.⁴⁶ Østrig og Preussen konstaterede i deres note, at forfatningen af 18. november ikke var ophævet, men tværtimod den 1. januar 1864 trådt i kraft for såvel kongeriget som Slesvig, der dermed imod alle aftaler var blevet inkorporeret. De krævede derfor Novemberforfatningen sat ud af kraft inden to dage. Det danske svar af den 18. januar var, at kravet umuligt kunne imødekommes indenfor fristen uden et statskup i Danmark. Det var de to tyske stormagter sikkert helt på det rene med, men Bismarcks hensigt var ikke at forhindre krigen, men at få et påskud til et angreb. Derfor rykkede østrigske og preussiske tropper i slutningen af januar frem mod Slesvig i den hensigt at angribe Dannevirkestillingen, hvor den danske hær havde taget opstilling, for derefter at besætte Slesvig.⁴⁷

På vejen til Slesvig skulle de preussiske og østrigske tropper igennem Holsten. Her var de langt fra velkomne alle steder. Navnlig i demokratiske kredse savnedes ganske begejstring over de østrigske og preussiske troppers ankomst. De blev set som reaktionens forlængede arm. Friedrich opfordrede imidlertid til at undgå konflikter med de fremrykkende allierede tropper.⁴⁸

Stemningen i Nordslesvig i slutningen af januar 1864

Udviklingen i det besatte Holsten stemte sindene til eftertanke i den danske regering. Slesvig-holstensksindede embedsmænds edsnægtelse, forjagelse af loyale embedsmænd, massehyldninger af prins Friedrich, folkevæbning og almindeligt anarki under civilkommissærernes svage styre gav begivenhederne mellem Elben og Ejderen et temmelig stærkt præg af revolution. Mindelser om martsdagene 1848 trængte sig også på i København: Kunne noget tilsvarende ske i Slesvig? For at få et overblik over det mulige begivenhedsforløb ved en preussisk-østrigsk invasion i dette hertugdømme fik de slesvigske amtmænd den 22. januar 1864 af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig besked på at indsamle nøjagtige og pålidelige oplysninger om den politiske stemning i deres distrikter.⁴⁹ Især skulle amtmændene berette for ministeriet om forbindelser mellem mændene bag »oprøret i Hertugdømmet Holsten« og de stedlige slesvig-holstenere, om hvilke personer, der lokalt kunne tænkes at iværksætte demonstrationer til fordel for »Prinds Prætendenten« og om der fra distriktet var afsendt hyldestadresser til denne. Amtmændenes indberetninger skulle basere sig på tilsvarende indberetninger fra de stedlige politimestre, d.v.s. borgmestrene i købstæderne og herredsfogderne på landet. Selv om materialet er ujævnt og præget af embedsmændenes virke som lokal ordensmagt og deres politiske modsætningsforhold til slesvig-holstenere, er

de af betydelig interesse for hjemmetyskernes daværende situation i Nord-slesvig.

Amtmand Stockfleth havde allerede sin indberetning om *Haderslev amt* klar den 29. januar, men han havde heller ikke så mange hjemmetyskere at berette om. I Haderslev vesteramt med *Hviding, Nr. Rangstrup, Frøs og Kalvslund herreder, samt Gram og Nybøl godser* var der så godt som ingen tysksindede. Kun i Skodborg og Skrave sogne var der »enkelte tyske Elementer« uden politisk indflydelse. Lidt anderledes så det ud i østeramtet med Gram, Tyrstrup og Haderslev herreder. I *Gram herred* viste flere større ejendomsbesiddere slesvig-holstensk sindelag, og enkelte, som amtmanden ikke navngav, kunne tænkes at handle til fordel for Friedrich, hvis lejligheden bød sig. Den øvrige del af befolkningen var »aldeles loyal og dansksindet« bortset fra »enkelte slesvig-holsteenske Tendentser« i Hoptrup søndersogn. Også i *Tyrstrup herred* var der en del slesvig-holstenere blandt de større ejendomsbesiddere, men de ville formentlig alle forholde sig passivt selv efter fjendtlig indrykning. Et sogn »af en noget tvivlsom Character« var dog Ødis. Christiansfeld flække rummede flere tyske elementer, som imidlertid ville være loyale. I *Haderslev herred* fandtes også flere slesvig-holstenske proprietærer, men her turde amtmanden ikke gøre regning på alles passivitet under en invasion. I sognene Vilstrup og Hoptrup var der »selv blandt Bønderne en vis slesvig-holsteensk Tendants, uagtet det tyske Sprog er Befolkningen fremmed«. Amtmandens beskrivelse af hjemmetyskhedens geografiske og sociale fordeling på landet i Haderslev amt svarede til vidnesbyrdene fra Treårskrigen adresser og viste dermed en kontinuitet op gennem årene under dansk styre.

Ifølge Stockfleth kunne stemningen i *Haderslev by* »langtfra kaldes god«. Som stændervalget i 1860 havde vist, var flertallet dansksindet, men slesvig-holstenerne udgjorde »en meget stærk Minoritet«, som tilmed bestod af mange velhavende. I kraft af »Pengemagten« øvede de tysksindede indflydelse på »den ringere Deel af Befolkningen, der, uden nogen levende Nationalitetsfølelse, trækkes hen mod den Side, hvor den øieblikkelige Fordeel kalder den«. Det tyske parti blev også støttet »af en Deel af Byens intelligente Befolkning«, navnlig af en del læger, som ikke blev nævnt ved navn. Amtmandens lidt mistrøstige konklusion var, at der kunne gennemføres en lokal hyldning af »Prindsprætendenten«, såfremt han skulle dukke op i Haderslev, da »den illoyale Deel« af byens befolkning sammen med urostiftere sydfra ville »være tilstrækkelig til under fremmed Vaabenmagt at fuldføre Farcen«.

Amtmand Heltzens indberetning om *Aabenraa, Sønderborg og Nordborg amter* fra den 4. februar 1864 var meget kortfattet og mere almen i sit indhold end Stockfleths. Heltzen forventede temmelig pessimistisk, at der under fjendtlige troppers besættelse ved Friedrichs ankomst »vilde kunne anstilles tilnærmelsesvis omtrent de samme Scener som i Holsteen, saaledes at enkelte give

Tonen an og Resten holder sig passiv, hvilket i Afstand seer ud som Enighed«. Amtmanden nævnte, at enkelte skolebørn i Aabenraa talte om »hertugen« på en måde, der afslørede ånden i hjemmet. Også i mange landsbyer regnede Heltzen med demonstrationer. Han anførte ingen navne på de forventede anstiftere, for enten ville der ingen fjendtlig invasion finde sted, og så ville alle holde sig i ro, eller også kom den, og så kunne man intet stille op. Det var kun rejsende sydfra, som havde strøet Friedrichs proklamation på vejene og stukket den ind i gærderne, og indholdet havde fremkaldt »mere Spot end Interesse«.

Heltzen vedlagde en beretning dateret den 2. februar fra borgmester Lunn om *Aabenraa by*. Han kunne ikke bekræfte rygterne om adresser eller deputationer fra Aabenraa til Friedrich. Kun købmand Johan Jacobsen havde sammen med skibskaptajn Jessen været i Kiel, men måske kun i forretningsøjemed, og havde han end »givet sine Følelser Luft for ligesindede Sjæle« dér, rejste han sikkert kun på egne vegne.⁵⁰

I *Flensborg amt* ville »de enkelte illoyale med Oprøret i Holsteen sympatiserende Personer« i Bov og Hanved sogne ifølge herredsfoged A. F. von Moltkes indberetning af 27. januar 1864 intet kunne udrette mod disse sognes store flertal af kongetro undersåtter.

I *Tønder og Løgumkloster amter* gik amtmand Brockenhuus-Schack og hans underordnede embedsmænd grundigt til værks. Amtmanden mente, at det først var de seneste begivenheder, der havde bibragt den slesvig-holstenske befolkning i Tønder amt tanken om en løsrivelse fra Danmark; hidtil havde dens uvilje mod det danske styre mest ytret sig ved utilfredshed med sprogordningen og de kongerigske embedsmænd. Han vurderede, at der i amtet ikke var nogen særlig sympati for Friedrichs person, men at han ikke desto mindre efter en invasion ville blive proklameret i Tønder by, marskherrederne og Kær herred. Ifølge indberetningen af 2. februar 1864 var der ikke afsendt deputationer eller adresser til Friedrich eller indsamlet penge, i hvert fald ikke i større målestok.

Blandt amtets herredsfogder troede Eleaser Cohen i *Slogs herred* ikke på hemmelige tyske forbindelser sydover. Stemningen var nok trykket på grund af udsigten til krig, »men noget gunstigt Terrain for Prætendentens Planer findes vistnok ikke i Slogs Herred«. Det var vist for optimistisk, og amtmanden tilføjede, at man måske nok ikke skulle forvente »storartede politiske Demonstrationer i dette Herred«; men man skulle heller ikke regne med aktive skridt for at bevidne »Kjærlighed til Hans Majestæt Kongen eller til en nærmere Forbindelse med Kongeriget«, da folk gennemgående viste politisk ligegyldighed. Der var »mange ildesindede Personer«, hvoraf amtmanden kun nævnte brødrene Momsen på Store Tønde og Vrågård ved navn.

Flere navne på politisk upålidelige indbyggere kom på bordet fra *Løgumkloster amt*, hvor birkefoged J. Marcussen fra Løgumkloster flække nævnte dr.

Schlaikier, købmændene Samuel Heinrich og Thomas Samuelsen, jernhandler Justus Ibsen, møller Iver Erichsen og hans to sønner, gæstgiver Johan Thomsen Edens, skomager Samuel Quitzau samt yderligere ni håndværkere, en gårdejer og en kådner. Birkefogden anså dermed en ret stor kreds i Løgumkloster for mistænkelig, mens der var langt færre i landområderne med gårdejer Justus Meyer på Fårgård i spidsen fulgt af gårdejer og hestehandler Hans Thomas Nissen og gårdejer Andreas Frederiksen i Vester Terp samt gårdejer Ludvig Hanquist i Alslev. Marcussen var »fuldkommen overtydet om«, at de nævnte ville arrangere en hyldning under en fjendtlig besættelse.

Herredsfoged C. A. Kiærs indberetning for *Tønder og Højer herreder* var tilsvarende detaljeret. I sognene Emmerlev, Hjerpsted, Skast, Daler, Møgeltønder, Visby, Mjolden, Døstrup og Brede samt i byerne Store og Lille Emmerske med Toft og Korntved og i Sølsted ventede Kiær ingen uroligheder, da alle beboere her med undtagelse af godsejer Boy Feddersen på Søndergårde var »velsindede, tildels bevidst dansksindede«. Problematisk var Højer flække, hvor størstedelen af middelstanden og de ubemidlede var loyale, mens flertallet af de større næringsdrivende, navnlig gårdmændene, var »meget ildesindede«, og selv om de ikke var så mange, var deres indflydelse betydelig. De måtte formodes at slutte sig til »oprøret« under en invasion. Som anførere nævnte Kiær fhv. stænderdeputeret M. C. Matthiesen, købmand Fedder P. Hinrichsen, landmand Johan Reer, gårdmændene C. R. Carstensen og Andreas Todsén, møller Carl Emil Roll og gårdejer Hans Christian Todsén samt farver S. D. Hoeg. De var gamle kendinge fra de hjemmetyske adresser 1848-50, så her var herredsfogden på rette vej. Bager Johan Christian Pietersen, fire andre næringsdrivende og lærer Jepsen fra den private skole anså Kiær for medløbere. I Højer landsogn regnede herredsfogden med tilslutning til demonstrationer fra gårdmand Boh Feddersen ved Gaden, gårdmand Johan Carstensen i Rudbøl samt rådmand Julius Nicolai Brodersen i Frederikskog. Kiær vidste, at Reer stod i forbindelse med en af politiske grunde afsat sognefoged i Holsten, af hvem han havde modtaget forskellige skrifter. Proklamationer og andre »oprørske Skrifter« var Kiær endnu ikke stødt på, men han mente, at hovedoplaget fandtes hos Momsen på Store Tønde.

Den vestlige del af Tønder landsogn rummede ifølge Kiær ikke de store farer. Sognefoged Haderup og gårdmand Jacobsen i Tved var vel ikke velsindede, men ville næppe begå ulovligheder, og det ville godsejer Sønnichsen på Hestholm formentlig heller ikke. Ingen af arvingerne til Mejerholm boede på gården; den ene søn, ingeniør Todsén, der var ansat hos den slesvig-holstenske digegreve Nissen, opholdt sig oftest i Højer. Anderledes stod sagerne til i Ubjerg sogn, om end slesvig-holstenerne her var hægtet noget af udviklingen, fordi deres anfører, sognepræst Götge, var syg. I den lille kirkeby var C. R. P. Angel på Bjerremark og to andre »meget ildesindede«. I Bremsbøl pegede

herredsfogden på to mistænkelige. I Sæd derimod viste småkårsfolkene »et bravt Sindelag«, mens enkelte gårdmænd var »særdeles ildesindede«. Men ingen kunne rigtig udrette noget uden præsten.

I Abild sogn var flere større gårdejere at finde i det slesvig-holstenske parti: Sandemand Jakob Carstensen Nissen og tre andre i Abild by, Hans Christian Jensen og yderligere én i Travsted samt fire i Vennemose. Også her spillede præsten, Georg Friedrich Jessen, en førende rolle på tysk side. I Højst sogn havde Kiær et godt øje til Nis H. Nissen på Mosbøl og P. Hostrup på Svinborg, men fremfor alle til forpagter Frölich på Ellehus: »Denne Person kan utvivlsomt kaldes den mest oprørsksindede i disse Herreder og vil overalt, hvor det er ham muligt, bidrage sit til Oprørets Fremme; han vil gaa saa yderligt som nogen og har, saalænge han har været her, staaet i Forbindelse med Partilederne, f.eks. Dr. Lorenzen i Flensborg, fra hvem han har modtaget forbudne Blade«. Kiær regnede aktuelt de tysksindedes for afventende, fordi parolen fra Holsten udeblev efter de preussiske og østrigske troppers fremrykning til Ejderen.

Fra *Tønder by* berettede borgmester Holm efter 11 år i byen, »at Tønder i en ikke meget fjern Fremtid vilde kunne ansees vunden for den gode Sag, *saafremt* alt maatte vedblive roligt at udvikle sig uden Forstyrrelse udefra«. Men nu truede begivenhederne med også i Tønder »at forspilde de allerede vundne Frugter« – mon de nu var så mange endda? I første omgang havde det set godt ud; Christian 9. var uden modstand blevet hyldet som konge, og bykollegierne havde den 19. november 1863 enstemmigt billiget borgmesterens forslag om at sende en hyldningsdeputation til København. Da nyheden om Friedrich nåede frem, var reaktionen i første omgang »snarere Latter og Spot end deeltagende Opmærksomhed«. Det ændrede sig, efterhånden som begivenhederne i Holsten blev kendt i Tønder. Den 28. november var der nogen modstand mod at sende en deputation til Frederik 7.s ligfølge gennem Flensborg. Siden var det gået endnu værre, og Holm havde »omtrent Uge for Uge kunnet spore, hvorledes den oprørske Smitte med stedse forøget Styrke er trængt herved« (man sagde dengang »oppe i Holsten«). Holm var ikke i tvivl om, at der var en livlig kontakt fra lederne i Holsten til lederne i Tønder. I tilfælde af en invasion »ville Optøjerne fra 1848 i forstærket Grad blive gjentagne ogsaa heri Byen«. Der var allerede forekommet politisk betonedede uordner, og et halvthundrede holstenske og tyske håndværkssvende udgjorde sammen med »Befolkningens Bærme, der er paafærde overalt, hvor der ere rørte Vande at fiske i« en sikkerhedsrisiko.

Dertil kom de indfødte tysksindede tøndringer. Jernkræmmer Thomas Andreas Todsén havde fornylig været i Kiel og Hamborg, men havde under et forhør benægtet enhver forbindelse til Friedrich og var åbenbart så meget en mand af ære, at Holm stolede på dette. Derimod var Holm åbenbart ikke

bekendt med, at en i øvrigt ukendt Nagel fra Tønder havde deltaget i et slesvigholstensk møde i Hamborg den 4. december 1863.⁵¹ Udover Todsens forventede Holm, at Dr. Schlaikier, købmand Hans Jensen Angel, garver Jacob M. Todsens, bager Lorents Hansen Krag, købmand Georg W. Zoëga, blikkenslager Momme N. Göttge, skomager Lorents Berendsen, værtshusholder Carl Erik Friedrichs og købmand Joh. Fr. Jensen i tilfælde af en invasion ville støtte augustenborgerne.

Beretningerne fra de nordslesvigske embedsmænd viste endnu engang den store forskel mellem Tønder-hjørnet og det øvrige Nordslesvig, men der var også mange fælles træk. I første omgang var reaktionen på Friedrichs fremtræden et overbærende skuldertræk. Der var hverken sendt adresser eller deputationer til Friedrich eller samlet penge. Beretningerne kunne ikke påvise mange politiske kontakter sydover, og eksemplerne på udbredelse af Friedrichs proklamation var enkeltstående. Gennemgående var Nordslesvig en landsdel i ro. Først under en fjendtlig invasion regnede embedsmændene med hyldninger af Friedrich de steder, hvor det hjemmetyske element var stærkest. De personer, som embedsmændene nævnte som mulige iværksættere af augustenborgske demonstrationer, var oftest mænd, der allerede fra Treårskrigen var kendt som lokalt førende hjemmetyskere. Beretningerne viste dermed en hjemmetysk kontinuitet under dansk styre.

Indberetningerne skelnede mellem »de ildesindede/illoyale« og »de velsindede/loyale«, men tillige mellem sidstnævnte og de »afgjort dansksindede«, altså mellem de mange kongetro og danskorienterede slesvigere, der foretrak uændrede forhold, og de få tilhængere af Ejderpolitikken. Men tiden, hvor forholdene forblev uændrede, var snart ude. Frem til slutningen af januar 1864 havde Slesvig og navnlig Nordslesvig stået på sidelinjen af det dansk-holstenske opgør. Fra begyndelsen af februar var det forbi. Og det var ikke Friedrichs, men Bismarcks værk.

31. Hjemmetyskerne og Friedrich februar-juli 1864

Bismarcks politik for hertugdømmernes indlemmelse i Preussen

Da Bismarck fyldte 80 år i maj 1895, blev han hyldet af en stor skare tysk-sindede nordslesvigere, der i dagens anledning var rejst til godset Friedrichsruh ved Hamborg for at hilse på den gamle statsmand. I sin takketale beskrev Bismarck sin politik i det slesvig-holstenske spørgsmål 1863-67. Her skildrede han, hvorledes hertugdømmerne var nødvendige for opbygningen af en kommende tysk flåde: »Da sagde jeg til mig selv: hvis vi ikke erhverver og ejer hertugdømmerne, varigt, så vil vi aldrig kunne blive en sømagt; hertugdømmerne og flåden er uadskillelige fra hinanden, de hører sammen, desuden, befolkningen med det sympatiske plattyske sprog af nedersaksisk oprindelse, den hører os til. Jeg har fra den første aktualisering af spørgsmålet ved kongen af Danmarks død i november 1863 straks haft og stået for, og tjenstligt gjort mig til talsmand for den overbevisning, at det må vi have [dat möt wi hebben]«. ¹

Udtalelsen blev hilst med bravoråb af de tilstedeværende, og de fire ord på plattysk blev snart bevingede. Men indholdet af talen var problematisk. Det er tvivlsomt, om Bismarck i efteråret 1863 havde nogen færdig politik for, hvad Preussen på sigt ville med hertugdømmerne. Den dansk-slesvig-holstenske konflikts tilspidsning var snarest en chance, han greb for at løse andre problemer. Intet i de samtidige kilder tyder på, at Bismarck dengang tillagde flådepolitikken videre betydning, men ved midten af 1890'erne var flådesagen populær i Tyskland, og Bismarck var stadig så meget politiker, at det så forekom ham belejligt at nævne flådemagten som sit ledende motiv. At Bismarck straks i november 1863 lagde målsætningen for sin slesvig-holstenske politik frem, er direkte forkert. Først nytårsaften 1863/64 åbenbarede han den for første gang – privat til sin svoger. Ved samme lejlighed afviste han den augustenburgske arveret. ² Officielt røbede Bismarck først sin politik lige efter den dansk-preussisk-østrigske krigs begyndelse. Det skete i det preussiske kronråds møde den 3. februar 1864. Til kong Wilhelms bemærkning om, at det efter krigsudbruddet ikke længere virkede troværdigt, at Preussen og Østrig fastholdt legalitetskursen med overholdelsen af det danske monarkis integritet, svarede Bismarck ifølge protokollen: »Det vil ligge ham fjernt at opretholde Danmarks integritet. Tværtimod ser han hertugdømmerne Slesvigs og Hol-

stens forening med det preussiske monarki som endemålet for den nu indledte aktion. Da en europæisk krig truer, vil han fastholde hertugdømmerne som kompensationsobjekt. Derfor er han imod enhver begunstigeelse af det augustinborgske arvekrav, for ikke at forstærke det overfor Preussen fjendtlige mellemstatslige element i Tyskland«. ³

Senest fra denne dato var målet for Bismarcks politik altså hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. Som et motiv nævnte han selv ønsket om at undgå et selvstændigt Slesvig-Holsten under den augustinborgske hertug som endnu en tysk mellemstat af liberal observans og dermed som en modspiller til det konservative Preussen i Det tyske Forbund. Desuden ønskede Bismarck at have hertugdømmerne som et pant i den europæiske storkrig, som han og andre statsmænd regnede med ville udbryde som følge af Frankrigs voksende magt og offensive udenrigspolitik. ⁴ Men der var også andre motiver. Rivaliseringen mellem Østrig og Preussen om førerskabet i Det tyske Forbund var omdrejningspunktet for hans strategiske grundsyn. ⁵ Her ville en anneksion af Slesvig og Holsten styrke Preussens position.

Dertil kom et hensyn til preussisk indenrigspolitik. Bismarck var blevet ministerpræsident for at imødegå de preussiske liberales pres mod kongens beføjelser. Han var midt i en forfatningskamp, hvor de liberale søgte at forhindre den hærreform, som ifølge Bismarck skulle sikre Preussens status som stormagt. Bismarck gik hårdhændet til værks med afskedigelser af liberale embedsmænd, censur og gentagne opløsninger af landdagens deputeretkammer, men indså også, at en offensiv udenrigspolitik var afgørende for at sikre monarkiets uindskrænkede opretholdelse – altså den ofte sete politiske strategi at aflede indre konflikter med ydre aggression. ⁶ Men det skulle ske på Bismarcks præmisser og ikke på de liberales, og derfor afviste han den liberale mærkesag, det augustinborgske Slesvig-Holsten. Juleaftensdag 1863 beskrev Bismarck i et brev til Preussens gesandt i Paris augustinborgerne som afhængige af »alle bevægelsespartiets snakkehoveder og svindlere«. Preussen skulle være en stormagt, og ikke en tysk forbundsstat ledet af »professorer, underretsdommere og småbysnakkehoveder« fra det foragtede »foreningsdemokrati«. Gesandten blev taget i skole: »De overvurderer hele det danske spørgsmål og lader Dem derved blænde af, at dette er blevet det almindelige feltråb for demokratiet, der disponerer over pressens og foreningernes talerør og bringer dette i sig selv middelmådige spørgsmål til at boble op«. ⁷

Det slesvig-holstenske spørgsmål var altså slet ikke hovedsagen for Bismarck, selv om han fremstillede det sådan i 1895. Det vandt først hans interesse, da det fra efteråret 1863 kunne indgå i løsningen af andre problemer. ⁸ Alligevel fik Bismarck afgørende betydning for hertugdømmernes beboere, hvad enten de var tilhængere af hertugen eller ikke. Ingen anden person udøvede en tilsvarende indflydelse på Slesvigs og Holstens skæbne i årene

1863-67. Det gjaldt ikke mindst for hjemmetyskerne i de to for dem helt centrale spørgsmål: Hertugdømmernes statsretslige stilling og en mulig deling af Slesvig.

Friedrich proklameres i Nordslesvig

Foreløbig var Bismarcks afvisning af den augustenburgske arveret ukendt for hertugdømmernes indbyggere. I den dansk-tyske krig kunne Bismarck snart notere sig de første sejre. Den 1. februar 1864 rykkede de preussiske og østrigske tropper over Ejderen. Den 2. led de allierede ganske vist et mindre nederlag ved Mysunde, da de danske tropper afviste et forsøg på overgang over Slien, men den 3. vandt de en afgørende kamp om fortærrænet ved Danevirkestillingen, og natten mellem den 5. og 6. februar trak den danske hær sig tilbage til flankestillingerne ved Dybbøl og Fredericia for at undgå en ødelæggende kamp på Danevirke. Bortset fra Vesterhavsoerne, Ærø, Als og Dybbølstillingen lå hele Slesvig åben for preussisk-østrigsk besættelse. Den fulgte i dagene 10.-12. februar. For så vidt fjøede begivenhederne sig efter Bismarcks ønsker.

Derimod stred det afgjort imod Bismarcks planer, hvad de hjemmetyske ledere foretog sig i magttomrummet mellem den danske tilbagetrækning og den allierede fremrykning – og senere med de allierede bajonetter i ryggen. Til gengæld svarede det nøje til de danske embedsmænds nylige forudsigelser. Efter holstensk mønster blev der gennemført hyldninger af Friedrich i Egernførde og Dänischwohld straks efter den allierede indrykning den 1. februar. Efter den danske rømning af Danevirke fulgte slesvig-holstenerne trop i Husum, Slesvig, Kappel og Flensborg samt i talrige større landsbyer, navnlig i Angel.⁹ I Egernførde, Slesvig, Tønning, Garding, Husum, Bredsted og Nibøl samt i flere landsogne blev de danske embedsmænd i større eller mindre grad forulempet af folkemængderne og fordrevet, skønt både general von Wrangel og den preussiske regeringskommisær von Zedlitz henholdsvis den 7. og den 8. februar stadfæstede embedsmændene i deres tjeneste. Såvel Wrangel som Zedlitz forbød politiske demonstrationer for at forhindre, at Slesvig blev skueplads for de samme revolutionslignende aktioner som Holsten. Zedlitz udstedte følgende bekendtgørelse den 8. februar: »Samtidigheden af de med strafværdige Udskeielser forbundne politiske Demonstrationer paa flere Steder i den sydlige Deel af Hertugdømmet Slesvig og Fælleddsskabet af den Retning, i hvilke de ere forfulgte, forhøier Nødvendigheden af følgende Anordninger, der ere paabudne ved Tingenes øieblikkelige Stilling i militær og politisk Henseende: 1) Politiske Foreninger og især saadanne, der staae i Forbindelse med hverandre eller med udenlandske Foreninger, blive ikke taalte, 2) Offentlige Demonstrationer og Tilkjendegivelser af politisk Art, fra hvilket Parti de ogsaa

maatte udgaae, blive ubetinget at hindres. Isærdeleshed tør under ingen Betingelse Afgjørelsen af Successionsspørgsmaalet nogetsteds faktisk foregribes«. ¹⁰

Overholdelsen af disse bestemmelser blev det så som så med, også i Nordslesvig. Fra dansk side gav man den augustenburgske agitation skylden herfor; aktionerne i hertugdømmet Slesvig til fordel for Friedrich var styret fra hertugens hof i Holsten. ¹¹ En konservativ tysk slesviger, fysikus dr. Thomsen i Kappel, lå på samme linje. I 1865 skildrede han forløbet således: »Umiddelbart bagefter den allierede hær drog agenterne fra Holsten herind i Slesvig for at fremme sagen og tog en masse løse folk med for straks som kulisser at have et opløb på hånden, hvilket hovedsagelig bestod af skoleelever, studenter, seminarister, kommisser, turnere og andre brød- eller arbejdsløse unge mennesker, der, hvor de drog ind, optrædende allerede halvt fordrukne og fyldende gaderne med deres larm og skrig, indjog den rolige spidsborger en ikke ringe skræk... Overalt hvor disse bander kom frem, blev arveprinsen proklameret. De fleste steder var der imidlertid allerede en eller to dage i forvejen ankommet specialagenter, som meddelte lederne af bevægelsen den rigtige fremgangsmåde«. ¹²

Elementer af denne fremgangsmåde anes i *Tønder*. ¹³ Her blev der allerede før de allieredes ankomst iværksat hjemmetyske demonstrationer. Så snart rygter om Danevirkes rømning nåede byen den 6. februar, og endnu før de danske tropper var draget igennem nordpå, blev »Schleswig-Holstein meerumschlungen« sunget igen og igen til langt ud på natten, uden at de danske gendarmere greb ind. Den 7. februar klokken 11 om formiddagen nåede de retirerende danske tropper til byen, og allerede klokken 14 drog de videre nordpå fulgt af de fleste danske embedsmænd, herunder gendarmene. Under opholdet fik en snes eller to af de slesvigske soldater hjælp fra borgene til at desertere. Klokken 15 hængte købmand Peter Iwersen de første slesvig-holstenske og tyske faner ud. Andre fulgte snart trop. Efter mørkets frembrud brød med den tysksindede købmand O. C. Hanquists ord »spektaklerne løs«. Dansksindede fik deres vinduer slået ind, danske embedsskilte blev revet ud fra murene og hertugens proklamation blev slået op på alle gadehjørner, og igen blev Slesvig-Holsten-sangen sunget af folk, der gik rundt med blå-hvid-røde kokarder. Aktionen blev ledet af forpagter Frölich fra Ellehus. ¹⁴

Den følgende dag hang slesvig-holstenske og tyske flag overalt i Tønder; selv fra kirketårnet vejede slesvig-holstenske flag. Mange borgere havde sikkert forlods i glad forventning reflekteret på en annonce, der allerede i slutningen af januar fandtes i »Intelligenzblatt«, i oversættelse sålydende: »Flag i alle national- og landsfarver igen på lager hos Rehn & Comp. i Hamborg«. ¹⁵ Danske forretningsskilte blev fjernet, danske flagstænger væltet og ruderne slået ind hos flere danske embedsmænd og lærere, der endnu ikke var draget bort.

Hyldningen af Friedrich fandt sted dagen efter, den 9. februar, klokken 14 på torvet. Der deltog efter en dansk embedsmands dagbogsoptegnelser ca. 3-400, mens en anonym tysksindet dagbogsforfatter regnede med ca. 1.200. Ifølge købmand O. C. Hanquist deltog »eliten« fra Højer, Løgumkloster, Viding herred og omegnen. Hyldningstalen blev holdt af forhenværende apoteker Dreger (eller Dreyer). Den bestod i et voldsomt angreb på Londonprotokollen og den danske politik og fortsatte: »Da vinkede Kongernes Konge med sin vældige finger, og med Frederik den syvendes død styrtede hele det babilonske tårn sammen. Velan! Nu gives der kun én redning fra dette virvar, i hvilken vi er styrtet uden skyld, nu findes der kun ét middel, som har kraft til at afvende alle truende ulykker, og det er, at enhver gør sin pligt mod fædrelandet, at vi alle som én mand står fast på retten, og at dette ikke blot er byernes, men også landets enige vilje, beviser den mængde, der her er strømmet sammen fra nær og fjern. Vi protesterer imod London-protokollens revolutionære tendenser, vi nærer afsky mod høj- og landsforræderi, vi vil ikke have del i illegitime og illoyale bestræbelser. Vi er de loyale, vi er de legitime, vi hylder under Guds frie himmel, som vore fædre gjorde det, vor legitime, ene arveberettigede hertug. Vor hyldest gælder hertug Friedrich VIII«. Forpagter Frölich fra Ellehus udbragte et leve for det tyske fædreland. Tilhørerne sang med huerne i hånden »Nun danket alle Gott« og »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, mens Singvereins musikkorps spillede. Tønder havde dermed hyl-det Friedrich længe før de allierede tropper nåede frem. Det skete først den 12. februar om aftenen og blev fejret med illumination og beværtning af de preussiske soldater. Dette gentog sig over for nyankomne tropper den følgende dag.

Hyldningsceremonien fulgte mønstret fra Sydslesvig og Holsten, ligeså fremgangsmåden ved fordrivelsen af embedsmændene (se nedenfor). Det tyder på, at aktionen i Tønder var tilskyndet sydfra. Navnlig er forpagter Frölichs rolle bemærkelsesværdig. Det er påfaldende, at han begav sig den halve snes kilometer fra Ellehus ind til Tønder for at organisere demonstrationerne dér, så længe der turde være tysksindede nok i byen, som kunne have påtaget sig en sådan ledende rolle. Derfor er det sandsynligt, at han i forvejen var udpeget hertil, formentlig af de ledende mænd i det slesvigske netværk i tilknytning til Nationalverein, som var dannet i oktober 1863 med deltagelse bl.a. af Frölich. At han havde en fremtrædende position i den slesvigske tyskshed, blev klart godt en uges tid efter hyldningen i Tønder. På et møde i Slesvig den 18. februar indvalgte hertugdømmets slesvig-holstensk sindede stænderdeputerede ham som den eneste nordslesviger i en deputation, der rejste til kong Wilhelm i Berlin og kejser Franz Joseph i Wien for at takke for de allierede hæres befrielse af hertugdømmet Slesvig og udtale sig for Slesvigs og Holstens løsrivelse fra Danmark og landenes forening som en selvstændig stat under Friedrich.¹⁶

Hjemmetyskerne var også i *Højer* i højt humør over det danske tilbagetog. Den 7. februar blev faner syet og hængt op, og om aftenen gik unge og gamle omkring i optog, syngende »Schleswig-Holstein« helt op foran de dansksindedes døre. En borgervagt sørgede for ro og orden. Et falsk rygte om en dansk landstorms ankomst fik dog fanerne ind og flere af mændene til at flygte, men i stedet kom der forstærkning sydfra; modet steg på ny og fanerne kom atter ud. En af dagene mellem den 15. og 24. februar blev hertugen proklameret også i *Højer*.¹⁷ Tilsvarende skete muligvis også i *Løgumkloster*, uden at vi er nærmere underrettet herom.¹⁸

På østkysten var begejstringen for Friedrich mere behersket. Ganske vist blev han proklameret i både Aabenraa og Haderslev, men først efter de preussiske troppers indrykning. Begivenhederne i *Aabenraa* var styret sydfra. Det viser et brev, som Gustav Brieger sendte til Ludwig Reventlow den 10. februar 1864.¹⁹ Brieger kaldte heri Aabenraa sin »fædrene by [Vaterstadt]«; han var søn af afdøde kirurg Gustav Samuel Brieger og lillebror til den slesvig-holstenske læge August Wilhelm Brieger i Gråsten.²⁰ Gustav Brieger rejste ifølge brevet til Aabenraa i den hensigt at »øve nogen indflydelse på borgernes adfærd ved de tyske troppers indtog [um das Verhalten der Bürger beim Einzuge der deutschen Truppen etwas zu beeinflussen]«. Han var med dr. Thomsens ord en af de i forvejen udsendte »specialagenter«. Den 9. februar begav Brieger sig fra Flensborg nordover. Ved Sdr. Hostrup lykkedes det ham at komme igennem de preussiske forposter og videre til Aabenraa og der få kontakt med nogle slesvig-holstenske borgere. De danske tropper havde forladt byen tre dage tidligere. De tysksindede havde derpå dannet en sikkerhedsvagt og valgt en komité, som skulle lede indkvarteringen af de preussiske tropper og i det hele taget stå for forbindelsen til dem uden om borgmester Lunn og magistraten. Ifølge Brieger var de danske autoriteter kørt ud på et sidespor. Den 10. februar om morgenen rykkede de preussiske tropper ind i Aabenraa. De tysksindede bød dem velkommen med et »tordnende hurra«. Der blev kort efter udhængt slesvig-holstenske og tyske faner fra de tysksindedes huse og fra rådhuset. Efter danske optegnelser gik tyske håndværkssvende sammen med nogle drenge og tysksindede indbyggere rundt i gaderne og sang »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, men modsat Tønder var der andre af samme sociale lag, der sang »Kong Christian«. Det hele forløb alligevel forholdsvis fredeligt som på en markedsdag.

Brieger og hans fæller sendte tidligt samme morgen bud til de »velsindede landboere« om at komme til bys for at overvære hyldningen af Friedrich samme dags middag. Om formiddagen var de i fuld gang med at planlægge ceremonien: »Klokken 1 forsamler borgerne osv. sig foran Stadt Hamburg, håndværkerne så vidt muligt med deres emblemer (som hurtigt skal fortyskes). Derpå 2 musikkorps. – Optoget bevæger sig, under melodien og sangen

»Schleswig-Holstein« gennem byen op foran rådhuset. Der vil købmand Johan Jacobsen højtideligt proklamere hertugen, og salmen »Nun danket alle Gott« afslutter denne dags højtidelighed. Jeg vil efter handlingen tilføje, hvordan den forløb. I morgen vil vi i en snævrere kreds rådslå om skridt, som er egnede til at fjerne embedsmændene og erstatte dem med gode og pålidelige. Det beretter jeg om i morgen. Jeg bliver foreløbig her, da Raben ikke kan tale selv, da han er mere doven, end også mine venner ønsker det. Gør De brug af disse meddelelser, som De ønsker det overfor vor hertug og pressen. Selv er jeg stolt over min kære fædrenebys tro sindelag, særlig stolt, fordi jeg kan sige, at ingen agitatorer fra Sydslesvig eller Holsten har bidraget noget til kundgørelsen af dette sindelag«. Hermed mente Brieger sikkert, at det ikke havde været nødvendigt med en sydfra indforskrevet »folkemængde« ved hyldningen. Om denne tilføjede han i sit brev: »*Det er sket på en måde, som overgik al forventning*«. Det samme fremgik af et udateret telegram, Brieger sendte afsted. Raben må være identisk med skibsbygmester og reder Gustav Raben, der deltog i mødet i Hamborg april 1863 og vel var Nationalvereinskredsens kontaktmænd i Aabenraa, men nu skuffede den ihærdige Brieger.

Efter to danske dagbogsoptegnelser foregik hyldningen først den 11. februar tidligt om eftermiddagen på Søndertorv, hvor den blev overværet af ca. 150 mennesker, heraf nogle fra omegnen. Formentlig er hyldningen blevet forsinket en enkelt dag i forhold til Briegers plan.²¹ Optegnelserne bekræfter, at ceremonien forløb efter det forud lagte skema med musik, sang og købmand Jacobsen som taler. Men efterspillet fulgte ikke Briegers ønsker, for da mængden efter endt hyldning begav sig til Storetorv, fik den af en preussisk officer besked på at gå hjem. Der blev heller ikke forjaget nogen embedsmænd; tværtimod fik de af preusserne besked på at fungere videre. Eneste aktioner mod det danske styre og dets repræsentanter blev nedrivningen af det danske embedsskilt på toldpakhuset og et møde den 12. februar på hotel Stadt Hamburg, hvor de tysksindede krævede de gamle embedsmænd fra 1848 genindsat.

I *Haderslev* så man de første preussiske tropper den 11. februar. Om aftenen drog en flok på en snes tysksindede indbyggere syngende rundt. Den næste morgen viste det sig, at hjemmetyskerne i Haderslev havde lært af begivenhederne i marts 1848, at det gælder om at stå meget tidligt op, når man vil lave revolution. Endnu mens gaderne kun blev befærdet af tjenestepiger og andre med morgenærinder, gennemførte en mindre skare hyldningen af Friedrich på torvet. Det vides ikke i detaljer, hvordan den foregik, kun at dr. Janssen skal have stået for talen. Der blev opklæbet proklamationer fra Friedrich, men de blev snart revet ned – og igen sat op. Den morgenduelige skare begav sig sydpå for at modtage flere preussiske tropper. Der blev også hejst slesvig-holstenske faner, i alt 41 fra 30-40 huse.²² Det er uklart, hvorvidt demonstrationen i

Haderslev var tilskyndet sydfra. Den følgende dag, den 13. februar, vedtog byens magistrat og deputeretkollegium en protest imod hyldningen, som ved førstkommende lejlighed skulle overrækkes general Wrangel eller civilkommissærerne.²³

Da Als forblev besat af danske tropper frem til den 29. juni 1864, skete der foreløbig ingen slesvig-holstenske demonstrationer endside hyldninger i *Sønderborg*, *Augustenborg* eller *Nordborg* og på intet tidspunkt i *Ærøskøbing* eller *Marstal*, fordi *Ærø* hele krigen igennem var på danske hænder. Bortset fra disse byer og *Christiansfeld* var Friedrich senest ved slutningen af februar hyldet som hertug i alle slesvigske byer.²⁴

Deputationer og adresser til Friedrich fra Nordslesvig

Med hyldningerne havde hjemmetyskerne i en række af de nordslesvigske byer manifesteret deres tilslutning til Friedrich i lokalsamfundene. Desuden blev der efter samme mønster som i Sydslesvig sendt deputationer med hyldestadresser til Kiel. Friedrichs propagandastab sørgede for, at de mange deputationer med deres taler og medbragte adresser blev samlet og udgivet som dokumentation for hertugdømmet Slesvigs tilslutning til Friedrichs arverettigheder. I alt mødte 46 deputationer frem i løbet af de første to uger af februar. Fra Nordslesvig sendtes i alt syv deputationer med tilsammen 80 medlemmer (tabel 30).

Tabel 30. Hyldestdeputationer fra Nordslesvig til Friedrich februar 1864.²⁵

Sted	Antal medlemmer	Ordfører	Adresse ?	Underskrifter
Højer	10	Lærer Jepsen	Nej	
Tønder	10	Ukendt	Nej	
Aabenraa by og amt	18	Dr. Cohen for byen, landmand Jørgensen for landet	Ja	De 18 udsendte
Haderslev by og amt	4 fra byen, 2 fra amtet	Godsejer Lorenzen, Fovslet	Nej	
Løgumkloster flække	4	J. Christiansen	Nej	
Løgumkloster amt	30	Ukendt	Nej	
Abild sogn	2	Chr. Jensen	Nej	

Deputationen fra *Aabenraa* gav Friedrich tilsagn om, »at de til enhver tid vil stå inde for deres retmæssigt anerkendte hertugs og deres dyrebare fædrelands rettigheder med ejendom og blod«, ligesom de fremhævede statsgrundloven fra 1848 som det bedste fundament for en fri, fredelig og lykkelig fremtid.²⁶ De tilrejsende fra *Haderslev* slog især på deres bys beliggenhed ved grænsen til kongeriget: »Byen Haderslev, omgivet af et stort rigt amt, vil fremover have den ærefulde opgave at være Slesvig-Holstens grænsevogter, og den omfatter

indbyggere, der, også selvom de taler slesvigsk dansk, er Deres Højhed lige så tro og hengivne, som indbyggerne i hvilken som helst sydligere by i Deres hertugdømme. De vil blive lykkelige over snart at måtte hilse deres elskede landsfyrste i deres midte, og fuldkommen lykkelig vil Deres Højhed gøre dem, hvis vi fra Deres Højheds egen mund må tage det løfte med til vores hjemstavn, at Deres Højhed aldrig vil tillade, at vi bliver adskilt fra vore brødre i syden«. ²⁷ Bekymringen for en deling af Slesvig og den nordlige dels indlemmelse i kongeriget Danmark huserede allerede på dette tidspunkt hos de nordligst boende hjemmetyskere. Den skulle siden få yderligere næring!

Adskillige hjemmetyskere var medlemmer af den store »landsdeputation«. Den fik foretræde for Friedrich den 26. februar. De nordslesvigske deltagere kom fra byerne Aabenraa, Tønder, Haderslev, Løgumkloster og Højer samt fra stederne Iller, Egersund og Adsbøl på Sundeved, Buskmose, Munkemølle, Rise, Gråsten, Stubbæk og Hostrup i Aabenraa amt, Arrild, Vojens, Fovslet, Revsø, Rønhøjgård, Fårgård og Roost i Haderslev amt, Bjerndrup og Løjtved i Løgumkloster amt samt Burkal, Karlsvrå, Solvig, Store Tønde, Ravsted og Heds i Tønder amt. ²⁸ Mange af stederne på landet repræsenterede store gårde. Fra Bylderup sogn deltog f.eks. P. A. Claussen på Hedsgård, A. J. Andersen på Karlsvrå og Th. Sönnichsen på Hajstrupgård. ²⁹ Fra Højer deltog fem mand: M. C. Matthiesen, Boh Feddersen, Johann Pietersen, Hans Hindrichsen og Asse Todsén, mens flere trykkede sig. ³⁰ Fra Tønder drog ni afsted: Isenkræmmer Th. A. Todsén, garver Jacob M. Todsén, købmand Basche, maler Lausten, gæstgiver Petersen, Nicolai Carstensen, barber Schultz samt to andre. ³¹ I alt deltog højst ca. 85 nordslesvigere i deputationen: 20 fra Aabenraa, 15 fra Haderslev og omkring 50 fra Tønder by og amt, heraf adskillige fra amtets sydslesvigske del. Det var ikke imponerende sammenlignet med fremmødet fra Sydslesvig: Angel ca. 650, Slesvig by 101, Flensborg 65, Husum 14, Egernefærde 40 og ca. 445 fra Svansen, Dänischwohld og Ejdersted. I alt drog omkring 1400 slesvigere til Kiel. ³²

Angel stillede desuden med en selvstændig deputation på ca. 800 personer. Sydslesvigerne medbragte også hyldestadresser til hertugen med mange underskrifter: 42 fra Kappel, 58 fra Nübbel ved Rendsborg, 479 fra Tønning, 215 fra Witzwort, 275 fra Tetenbüll, 533 fra Garding, 304 fra Bredsted, 88 fra Osterhever, 127 fra St. Peter, 186 fra Frederiksstad, 104 fra Koldenbüttel, 163 fra Nibøl, 70 fra Tetenhusen, 114 fra Westerhever, 95 fra Uelvesbüll, 224 fra Kropp og omegn, 6 fra Owschlag, 2522 fra Husum by og amt, 88 fra Kating, 228 fra Bordelum, 221 fra Trelstorp, 60 fra Burg og øvrige Femern, 208 fra Sild, til sammen altså over 6.400, hvoraf de 6.000 fra vestkysten. ³³ Denne store deltagelse i hyldningerne fra de traditionelt aktive slesvig-holstenske egne langs vestkysten, i Angel og i den sydlige del tyder på, at Friedrich umiddelbart var betydeligt mere populær her end i det sydslesvigske midtland og i Nord-slesvig.

Pression for indsættelse af augustenburgske embedsmænd

For hjemmetyskerne var det af stor vigtighed, at de forhadte danske embedsmænd blev fjernet som symbol på undertrykkelsen siden 1850 og erstattet med slesvig-holstenske. For Friedrich var det afgørende, at de nye embedsmænd blev af augustenburgsk observans. En udateret liste blandt Hugo Jensens papirer over embedsmænd i Hütten og Gottorp amter, Slesvig by, Husum amt, Flensborg amt, Tønder amt, Husum by og Flensborg by dokumenterer bestræbelserne på at indsætte tilhængere af Friedrich og viser status herfor i februar. Listen rummer navnene på de nyindsatte embedsmænd, med undtagelse af amtmanden i Tønder, der endnu var den danske embedsmand Brockenhuus-Schack.³⁴ Men han skulle ikke forblive længe på posten.

I *Tønder* lykkedes det for hjemmetyskerne at fordrive de vigtigste danske embedsmænd umiddelbart efter det danske tilbagetog fra Danevirke. Om eftermiddagen den 7. februar trådte en kreds af 12 borgere sammen for at danne en komité, der skulle sikre de bortdragne danske embedsmænds familie og ejendom mod overlast fra folkemængden. Komiteen bestod af: Købmændene H. P. Kraus, J. H. Jürgensen, H. J. Angel, Th. A. Todsens, And. Andresen jun., N. A. Lorenzen og G. W. Zoëga, vinhandler T. F. Jürgensen, hotelejer F. Weber, tobaksfabrikant Joh. Friedr. Jensen, garvermester Jacob M. Todsens og blikkenslagermester M. Göttge.³⁵ Reelt var formålet med komiteen at tvinge embedsmændene bort fra Tønder; blot skulle det gå ordentligt til. Komiteen meddelte nemlig embedsmændene, at de burde rejse endnu samme dag før klokken 17-18, ellers kunne de ikke vide sig sikre mod demonstrationer. Det lykkedes på denne indirekte måde at true flere af de tilbageværende embedsmænd til at fortrække. Tønder var det eneste sted i Nordslesvig, hvor danske embedsmænd blev fordrevet efter denne sydslesvigske fremgangsmåde.³⁶

De formelle afskedigelser af embedsmændene i Tønder begyndte en god uges tid senere. Borgmester Holm blev den 17. februar afskediget og erstattet af Mathias Bleicken, der havde været sekretær for den slesvig-holstenske amtmand Andreas Hansen under Treårskrigen. Yderligere en uge senere kom turen til herredsfoged Kiær i Tønder og Højer herreder, der blev efterfulgt af G. F. Th. Reeder, som var af klar augustenburgsk observans (se nedenfor). Amtmand Brockenhuus-Schack fik først sin formelle afsked den 12. marts, og samme dag indsattes C. O. M. le Sage de Fontenay, der var født i Tønder og havde aflagt ed til Friedrich. Provst Hjort, der var vendt tilbage til sit embede efter fordrivelsen, blev afsat den 22. marts og efterfulgtes i første omgang af den lokale tysk-sindede, men hidtil loyale diakon Carstens.³⁷

De øvrige steder i Nordslesvig kunne det store flertal af embedsmændene umiddelbart blive på deres poster efter den preussisk-østrigske invasion – i

Unterzeichnete Bürger der Stadt Tondern haben sich dahin vereinigt, die Familien und das Eigenthum der fortgegangenen Beamten nach deren Abreise gegen mögliche Excesse zu schützen, und forderu deshalb alle Bürger Tøndens auf zu dem Ende bläse Sicherheitwache kräftig zu unterstützen.

Tondern, den 7ten Februar 1864.

H. P. Kraus. J. P. Jürgensen. H. J. Angel. L. A. Tødsen.
L. F. Jürgensen. Joh. Fried. Jensen. Jacob M. Tødsen. F. Weber.
And. Andresen jun. N. A. Loreuzen. M. Götige. G. W. Svøga.

Efter den danske hærs rømning af Danevirke dannede 12 tysksindede borgere i Tønder en frivillig vagt til beskyttelse af de flygtede danske embedsmænds familier og ejendom mod udskejelser. Samtidig pressede komiteen de tilbageværende embedsmænd til også at drage afsted. Løbeseddel i Landsarkivets museumssamling.

kortere eller længere tid.³⁸ Hjemmetyskere udfoldede talrige bestræbelser på at få de danske embedsmænd erstattet med slesvig-holstenske. I *Slogs herred* virkede de for at få de danske præster afsat. Fra Burkal sogn modtog kirkevisitatorerne Fontenay og Carstens den 4. april en anonym klage over pastor Johs. Kok, som J. F. Momsen på Vrågård formentes at stå bag. Efter et forhør indstillede Fontenay og Carstens Kok til afskedigelse, som blev stadfæstet af civilkommisærerne den 29. april. Også pastor Lützhøft i Bylderup var på nogenlunde samme tid genstand for klager fra anonym hjemmetysk side. Men han var i stand til at svare for sig og blev foreløbig siddende. En klage over pastor Mørch i Hostrup blev fremført med åbent visir. Først forsøgte Frölich fra Ellehus forgæves at skræmme ham bort ved et brev med opfordringen: »Gå, før man jager Dem bort«. Den 31. maj drog B. B. Momsen fra Store Tønde, J. L. Outzen på Solvig og M. B. Hostrup fra Jejsing til amtshuset i Tønder for at kræve ham afsat. De besværede sig navnlig over pastor Mørchs åbenlyse danske sindelag og hans indflydelse på menighedens småfolk. Også han blev forhørt af kirkevisitatoriet, der indstillede ham til afskedigelse den 8. juni; den fulgte dog først den 8. august. I slutningen af maj blev skytset på ny rettet mod Lützhøft. P. A. Petersen på Cecilielyst ved Aabenraa, der var svoger til brødrene Momsen på Vrågård og Store Tønde, samlede materiale imod ham, men i sognet var lysten til at klage over præsten behersket; selv en førende hjemmetysker som gårdejer Sönnichsen på Hajstrupgård ville ikke medvirke. P. A. Claussen på Hedsgård og kromand Lorenz Johannsen i Bredevad stillede dog

den 1. juni hos amtmanden med nogenlunde de samme anklager som mod pastor Mørch. Og efter et forhør indstillede kirkevisitatorerne den 9. juni Lützhöft til afsked, der fulgte den 8. august.³⁹

På østkysten koncentrerede hjemmetyskernes forsøg på at få afsat de danske embedsmænd sig mest om byerne. I *Aabenraa* blev der som nævnt allerede den 12. februar på Stadt Hamburg holdt et møde i byens genopstandne tyske borgerforening, hvor deltagerne krævede de danske embedsmænd afskediget og deres tyske forgængere fra 1848 genindsat. En petition til civilkommis-særerne med samme indhold blev sat i omløb og opnåede 178 underskrifter. Alligevel opnåede hjemmetyskerne foreløbig intet, måske fordi en dansksindet ottemandsdeputation mødte op hos civilkommis-særerne i Flensborg for at protestere, og få dage senere afleverede de samme kredse en adresse til støtte for de danske embedsmænd med hele 495 underskrifter.⁴⁰ I *Aabenraa* by og amt trak udskiftningen af embedsmænd længe ud. Borgmester Lunn blev først afskediget den 13. april for at blive erstattet af Richardi. De dansksindede rådmænd fulgte efter den 30. april, og i stedet udpegedes tysksindede: Jürgen Ahlmann, B. B. Jessen, M. H. Lüders og G. Raben. Deputeretkollegiet blev først nyudpeget i slutningen af maj og kom til at bestå af købmand Hermann Davidsen, snedker Gebhardt, købmand Ludolph Davidsen, gæstgiver Krause, tobaksfabrikant Hs. Offersen, snedker Joh. Petersen, købmand F. A. Jensen, skomager Fr. Christiansen, købmand Hoffgaard, smed J. M. Holst, bager Asmus Andresen og kommissionær Hundewadt. De toneangivende slesvig-holstenere var utilfredse med dette besindige tempo, navnlig med Heltzens forbliven i embedet som amtmand helt indtil den 28. juni, hvorpå han en tid blev efterfulgt af herredsfoged Petersen, der den 13. april havde afløst den danske Bluhme som herredsfoged i Rise og Sdr. Rangstrup herreder. Allerede den 16. juli blev Petersen imidlertid afløst af den tidligere advokat Jürgen Jürgensen fra Tønder som amtmand; Heltzen undgik dermed den tort, at et medlem af Jürgensen-familien i Stubbæk umiddelbart efterfulgte ham. Kom udnævnelsen af Jürgensen sent, var den i det mindste en stillingsbesættelse helt i augustenborgsk ånd, der glædede de meningsdannende hjemmetyskere i *Aabenraa*. For dem var det ikke nok, at de højere danske embedsmænd blev afskediget; borgerforeningen forlangte også en hurtig »udrensning til bunds« af de lavere. Det trak yderligere ud, før dette skete.⁴¹

I *Haderslev* blev der den 19. februar holdt et møde i Bürgervereins store sal, hvor en adresse ifølge en augustenborgsk iagttagelse blev vedtaget af »et stort antal (af de tro) borgere, som i deres så bekendte skønneste patriotisme allerede for flere dage siden enstemmigt har proklameret vores durchlauchtige hertug«. Adressen var skrevet af advokat Selig og rettet til civilkommis-særerne i Flensborg, den preussiske von Zedlitz og den østrigske grev Revertera, og var for-met som en klage over det danske styre, navnlig på kirke- og skoleområdet.

Den havde til formål at få udskiftet de danske embedsmænd.⁴² Der fulgte i de kommende uger adskillige afskedigelser af disse.⁴³ Borgmester Hammerichs arrestation den 15. februar og hans afskedigelse den 22. med efterfølgende udvisning skyldtes dog hans vægren ved at opfylde nogle rekvisitioner fra den allierede hær, og i første omgang blev herredsfoged Heide konstitueret som borgmester. Men den 25. februar, efter adressens udfærdigelse, blev han af civilkommissærerne udskiftet med den slesvig-holstenske Peder Brodersen Hansen, der var farversøn fra Bredebro og kendt med nordslesvigske forhold.⁴⁴ Den 2. marts blev amtmand Stockfleth afskediget og Otto Kier indsat; han var søn af Haderslev bys borgmester af samme navn 1848-50, så hans slesvig-holstenske sindelag var sikkert nok! Den 13. marts kom turen til alle lærerne ved Den lærde Skole, men de blev i byen og fortsatte undervisningen i deres hjem, til stor forargelse for hjemmetyskerne. Den 21. marts skete magtskiftet i byens styre. Hele deputeretkollegiet og to af de tre rådmænd blev afsat; den tredje rådmand tog selv sin afsked. I stedet søgte borgmester Brodersen Hansen at få de i 1850 afskedigede deputerede borgere genindsat, ligesom det blev overladt til dem at supplere sig. Det resulterede i et rent hjemmetysk bystyre: Købmændene H. C. Clausen, P. J. Petersen og C. P. Holm blev udnævnt til rådmænd, mens deputeretkollegiet kom til at bestå af købmændene H. Petersen Frey og H. C. Sohl, vinhandler L. F. C. Lützen, malermester Heinrich Krüger og bager F. Schley samt de nyvalgte tømmermester P. Kieldrup, gæstgiver J. Johannsen, tømmerhandler L. Mussmann, rentier Mathias Häger, urmager H. J. Lorenzen, købmand J. C. Lund, jernstøber A. P. Bonnichsen, gæstgiver J. Mörck og murermester J. C. Brennecke samt købmand J. Jürgensen. Med undtagelse af Brennecke, Kieldrup og Krüger var alle medlemmer af Bürgerverein. Den 21. marts afskediges amtsforvalter Laurids Skau og husfoged Heuckendorf, og videre afskedigelser fulgte i april, maj og juni.

Muligvis var slesvig-holstenerne også andetsteds i Nordslesvig på færde for at få afskediget de danske og indsat tysksindede embedsmænd, men ovenstående eksempler dokumenterer tilstrækkeligt, hvor meget denne sag lå hjemmetyskerne på sinde og de måder, de greb den an på.

Opgør med den danske sprogordning

Som de danske embedsmænd var også den danske sprogordning en torn i øjet på hjemmetyskerne, som de ønskede fjernet hurtigst muligt, men også her kom forandringerne til at strække sig over længere tid. I amterne Flensborg, Gottorp, Husum og Bredsted blev sprogreskripterne afskaffet med øjeblikkelig virkning allerede i februar.⁴⁵ Undtaget herfra var Vis herred med Bov sogn. Her blev sprogforholdene nærmere undersøgt.⁴⁶ I *Bov sogn* var 71% af familierne dansktalende, 22% tysktalende (hvoraf 11% var arbejdere på Kobbermøllen),

mens 7% havde blandet sprog.⁴⁷ Frem for at lægge vægt på disse faktiske sprogforhold valgte civilkommissærerne at lade befolkningen selv træffe afgørelsen om sit fremtidige kirke- og skolesprog ved afstemninger. Resultaterne forelå ved midten af april. I Vis herred var der i alle sogne med undtagelse af Bov flertal for tysk kirke- og skolesprog. I Bov var tilhængerne af tysk i mindretal i alle samfundsgrupper. Af gårdmændene ønskede 24% rent tysk og 16% blandet dansk-tysk kirke- og skolesprog, af husmændene med jord gik kun 13% ind for tysk og 19% for blandet sprog; for husmændene uden jord var tallene 20 og 23%, for lejeindersterne 35% og 9%; det var sikkert blandt de sidstnævnte, arbejderne på Kobbermøllen fandtes. I alt gik 27% af de stemmeberettigede beboere ind for tysk og 14 % ind for blandet dansk-tysk sprog i kirken og skolen. Som følge heraf forblev forholdene i Bov sogn som før 1864, mens tysk blev enerådende i de andre sogne i Vis herred.⁴⁸

I de sogne af Tønder amt, som var omfattet af sprogreskripterne, blev sagen ligeledes afgjort ved afstemning. I det næsten rent dansktalende *Ubjerg sogn* ønskede 55% af de stemmeberettigede tysk og 22% blandet dansk-tysk kirke- og skolesprog, mens kun 2% foretrak dansk alene. Herefter bestemte civilkommissærerne, at gudstjenestesproget som regel skulle være tysk, men dansk to gange om måneden. Kirkelige handlinger skulle foregå på tysk, men på dansk, hvis de pågældende ønskede det, ligeså konfirmandundervisningen. Skolesproget blev tysk, men med mindst fire ugentlige dansktimer.⁴⁹ I *Tønder by* faldt afstemningen fuldstændig ud til fordel for rent tysk kirke- og skolesprog, skønt flertallet også her var dansktalende. 77% af de stemmeberettigede ønskede rent tysk, og under 1% blandet eller dansk sprog. I tråd hermed indførte civilkommissærerne tysk skolesprog, idet drengene i mellemklassen skulle have fire og pigerne tre timers danskundervisning om ugen, i de højere klasser to timer.⁵⁰ I kirken skulle formiddagsgudstjenesten udelukkende finde sted på tysk, eftermiddagsgudstjenesten skiftevis på tysk og dansk. I bedehuset i Emmerske skulle hjælpepræsten som hidtil udelukkende holde gudstjeneste på dansk.⁵¹

I ikke ringe omfang tog civilkommissærerne hensyn til mindretallene i Ubjerg og Tønder, i hvert fald i kirken, mens tysk i Ubjerg sogn fik en meget dominerende stilling i skolen i forhold til afstemningsresultatet. Dertil kom, at mange slet ikke afgav deres stemme, i Ubjerg 21%, i Tønder 23%. Det kan formodes, at en del af disse under de herskende tidsomstændigheder og med en kompakt tysksindet majoritet har foretrukket at tilbageholde ønsker om dansk eller blandet sprog.

En kritisk vurdering af afstemningerne er særlig påkrævet i de områder af Nordslesvig, der ikke faldt ind under sprogreskripterne fra 1851.⁵² I *Aabenraa* klagede man fra dansk side over, at afstemningen først blev varslet selvsamme dag i oktober 1864, som den fandt sted, mens de tysksindede underhånden var

orienteret forud. Ud af ca. 1.000 stemmeberettigede faldt 412 stemmer for tysk og 264 for dansk skolesprog.⁵³ Bedømt ud fra adresserne for og imod afskedigelse af byens danske embedsmænd svarede dette dårligt til det nationalpolitiske styrkeforhold i byen. Det gjorde det heller næppe i *Gråsten*, hvor tysk skolesprog også opnåede flertal. Også her blev skolesproget alt-overvejende tysk. I *Løjt* sogn skulle en afstemning derimod være faldet ud til fordel for dansk. Afstemningen i *Augustenborg* i september 1864 viste et flertal på 75 for og 15 imod tysk kirke- og skolesprog, et resultat, der gav anledning til flagning.⁵⁴ Også i *Højer* og *Rudbøl* gav afstemninger i marts 1865 klare flertal for tysk.⁵⁵ Ud af 195 stemmeberettigede i *Højer* stemte 72 for rent tysk skolesprog og 54 for tysk i 24 timer og dansk i 6, 13 for tysk i 20 timer og dansk i 10. I *Rudbøl* gik alle 50 stemmeberettigede ind for udelukkende tysksproget undervisning. Resultatet blev i *Højer* 20 tysktimer og 10 dansktimer i den øverste klasse og 12 tysktimer og 18 dansktimer i den nederste, i *Rudbøl* kun 12 tysktimer. De tysksindede var utilfredse. I *Haderslev* og *Sønderborg* indførtes tysk skolesprog uden afstemning på anmodning fra de nyindsatte magistrater og deputeretkollegier. I *Sønderborg* skete det efter en anmodning til civilkommissærerne med 300 underskrifter.⁵⁶

Indførelsen af tysk som det dominerende kirkesprog i *Haderslev* og *Aabenraa* skete uden forudgående afstemning. I *Aabenraa* skulle formiddagsgudstjenesten fremover holdes på tysk af hovedpræsten, mens diakonen skulle holde dansk froprædiken eller eftermiddagsgudstjeneste.⁵⁷ Det samme princip blev indført i *Vor Frue* sogn i *Haderslev*; her blev endvidere sproget ved de kirkelige handlinger gjort valgfrit.⁵⁸ Kirkesproget i *Sønderborg* fulgte de samme retningslinjer som i *Haderslev*.⁵⁹ I *Broager* indførtes fire årlige gudstjenester på tysk.⁶⁰ I de andre landsogne forblev gudstjenesten dansk, skolesproget ligeledes, men bestemmelsen i sprogreskriptet fra 1840, der pålagde lærerne at give tre timers privatundervisning på tysk til de børn, hvis forældre ønskede det, blev genindført efter ophævelsen i 1850.⁶¹ *Haderslev* lærde skole fik igen tysk undervisningssprog som før 1848, dog med dansk som »en af de væsentligste Læregenstande«. ⁶² Ved seminariet i *Tønder* indrettedes en tysksproget afdeling.⁶³ Rets- og forvaltningssproget i *Nordslesvig* forblev foreløbig dansk på landet, mens tysk administrationssprog snart indførtes i byerne.⁶⁴

Med disse forandringer i købstæder, flækker og landsogne var de offentlige sprogforhold i det store hele i løbet af 1864 og begyndelsen af 1865 ført tilbage til tilstanden før 1848. Længere end til dette opgør med den danske sprogrække fra 1850/51 synes civilkommissærerne foreløbig ikke villige til at gå. Dr. Maack, den tidligere slesvig-holstenske fysikus i *Aabenraa*, forsikrede i overensstemmelse med denne linje i sommeren 1864 sine nordslesvigske landsmænd i en dansksproget avisartikel: »Troer I virkelig, at en tydsck Regjering skulde være saa eenfoldig og ubesindig at fortsætte der, hvor Kjøbenhavnerne

have holdt op, om end i modsat Retning? Ligger dog aabent og klart for Alverdens Øine, hvad Følgerne af Sprog-Tvungen ere i Sydslesvig, og nu skulde Slesvig-Holstenerne være saa blinde og dumme, at de paa samme Maade skulde gaae frem mod det danske Sprog i Nordslesvig?«. Maack henviste mistroiske læsere til § 24 i statsgrundloven fra 1848, som Friedrich havde svoret på og som fastlåste sprogforholdene, som de var i 1848, inklusiv sprogreskriptet fra 1840.⁶⁵ I de første år efter 1864 så det ud til, at den preussiske regering havde annammet visdommen i dr. Maacks ord, men den gik snart i glemmebogen, og i anden halvdel af 1870'erne begyndte de målrettede forsøg på at fortyske hele landsdelen ved at fortrænge det danske sprog fra administrationen og folkeskolen.⁶⁶

Augustenborgske stemningsberetninger fra Nordslesvig februar-marts 1864

For den augustenborgske central i Kiel var opgøret med sprogordningen et underordnet spørgsmål. Her og nu gjaldt det om at vinde nordslesvigerne for Friedrichs sag, og derfor blev der i første omgang sendt flere udsendinge til landsdelen med henblik på at aflægge beretninger om stemningen til hertugens »propagandaminister« Hugo Jensen.

I februar 1864 berettede lærer Daniel Nannsen om forholdene på sin »Heimatgend« i og omkring Gråsten. Her var han født i 1829, og efter sin uddannelse på Tønder seminarium arbejdede han som huslærer forskellige steder, indtil han i 1865 blev andenlærer og i 1869 førstelærer i hjembyen; sandsynligvis var denne ansættelse målet med beretningen, siden Nannsen gjorde en del ud af børnenes behov for tyskundervisning.⁶⁷ Nannsen fortalte derudover om en »mistro til oprigtigheden i de allierede bestræbelser for Slesvig, som ikke er blevet mindre siden den Zedlitzske proklamation. Patrioterne er imidlertid dog modige og fortrøstningsfulde, og i den overbevisning, at det må blive bedre end hidtil, bærer de alle tunge byrder og det foreløbige tryk fra krigsforholdene tildels med glæde, for intet forekommer den værre, end at måtte bære danskeråget, som de dér har måttet tåle med dobbelt styrke«. Der var ikke foregået nogen hyldning af Friedrich, da selv »de oprigtigste tilhængere af Hans Højhed« frygtede danskernes tilbagevenden som i 1848, og efter Zedlitz' bekendtgørelse mente man, at en proklamation ville blive forhindret af preusserne. Om hjemmetyskerne skrev Nannsen: »Så meget står fast, at de tysksindede nu går ind med liv og sjæl for den gode sag, helt anderledes beslutsomme end tidligere, ser kun vor frelse i adskillelsen fra Danmark under sit eget elskede fyrstehus og med inderlig længsel ønsker den dag [komme], på hvilken vor dyrebare hertug vil tiltræde sin fædrene arv, om hvem de kun vidste kært og godt, mens de har lært at hade danskerne«.⁶⁸ Med

mindre Nannsen smurte for tykt på, var augustenborgerne mere populære blandt de tysksindede i deres gamle slotsby end andre steder i Nordslesvig – men alligevel ikke så meget, at de lokale tilhængere ville risikere noget ved en hyldning.

Haderslev fik besøg af den i 1850 afskedigede subrektor Langbehn, og her er der ingen tvivl om, at formålet med rejsen var at opnå genansættelse. Han fortalte Hugo Jensen: »Haderslevs hele borgerskab med undtagelse af indvandrede danskere er håbefulde, offervillige patrioter med det bedste sindelag og glade håb for alle vore ønsker«. ⁶⁹

De to stemningsberetninger synes noget præget af ønsketænkning og sikkert tillige af forsøg fra afsenderne på at forbedre deres chancer for at få embede ved at komme med opmuntrende nyheder til den augustenburgske inderkreds. En længere og mere systematisk indsamlet beretning for hele Slesvig aflagde Ed. Ungern-Sternberg den 21. marts 1864 under titlen »Der gegenwärtige Stand der Dinge im Herzogthum Schleswig«. ⁷⁰ Den livlandske baron tilhørte den holstenske kreds omkring Nationalverein, men arbejdede nu som sine meningsfæller for Friedrich. ⁷¹ Denne indberetning var ganske nøgtern. Om stemningen i almindelighed skrev Ungern-Sternberg, at »det ikke lader sig skjule, at denne ikke svarer til de forventninger, som man udefra såvel som i landet selv havde knyttet den«. Vel viste de mange demonstrationer, at folkets engagement for sin egen fremtid ikke var død, men den »ængstlighed, lunkenhed og tilbageholdenhed«, som kendetegnede de første demonstrationer, afslørede, at »der ikke overalt i Slesvig kan tales om den af folkekraftens dæmoniske opflammen ophøjede begejstrede stemning, som man almindeligvis plejer at forvente hos et »befriet« folk«. ⁷²

Slesvigernes sindelag var godt nok, men det blev ikke i tilstrækkelig grad omsat i handlinger. Om slesvigernes indstilling til Friedrich hed det: »Slesvigerne ser i fyrstens *legitime* ret folkets *nationale* ret, og i denne erkendelse finder deres tro hengivenhed til Hans Højheds person sin faste, urokkelige rod«. Det var med andre ord Friedrich som symbol på hertugdømmernes rettigheder mere end hans person, mere de nationale end de dynastiske moiver, der betingede slesvigernes sympati for hans sag: »*Det slesvigske folk foretrækker indtil videre fremfor andre den løsning af det tysk-danske spørgsmål, som sigter mod et selvstændigt Slesvig-Holsten under hertug Friedrich VIII.s og hans efterfølgeres regering. Det vil imidlertid, såfremt denne mod forhåbning og forventning skulle vise sig uopnåelig, kaste sig i armene på enhver anden konstellation [Combination], som lover at føre til det frem for alle og for enhver pris længselsfuldt ventede mål: den fuldstændige og ubetingede adskillelse fra Danmark*« (Ungern-Sternbergs fremhævelse). Selv om dette nødvendigvis må indskrænkes til at gælde alene for de tysksindede slesvigerne, var det ganske nøgterne betragtninger, der må tillægges desto større vægt, fordi de fremkom i en fortrolig beretning og i øvrigt

stemmer overens med de ovenstående spredte iagttagelser. Sandsynligvis gengav de også synet på Friedrich hos Ungern-Sternberg og hans meningsfæller i Nationalverein: Nu og her var han løftestangen for hertugdømmernes løsrivelse fra Danmark og tilknytning til Tyskland, men dermed var ikke givet, at han også ville være målet i al fremtid.⁷³

Der var ifølge Ungern-Sternberg store forskelle i indstillingen fra sted til sted i Slesvig. Overordnet aftog den politiske afklarethed og beslutsomhed fra syd mod nord, men der var mange lokale undtagelser fra denne regel. I de sydøstslesvigske godsdistrikter *Dänischwohld* og *Svansen* var der mangel på politisk interesse og aktiv optræden til gavn for »landssagen«. Bedre så det ifølge Ungern-Sternberg ud i *Angel*; her var indbyggerne måske de af alle slesvigere, som var længst fremme i politisk bevidsthed og beslutsomhed – i tysk retning forstås. Angelboerne var siden 1850 blevet udpræget antidanske, dog havde den rent passive modstand virket sløvende. Betydeligt dårligere var stillingen på *den sydslesvigske højderyg*. Her var eksistensvilkårene så sparsomme, at der næppe var overskud til politisk interesse og liv. Men i det frugtbare landskab *Stapelholm* var det politiske engagement lige så ringe. Der manglede dannede mennesker, som kunne indgyde bønderne interesse for landets sag. Anderledes i *Ejdersted*, hvor beboernes rigdom og selvstændige kommunalforfatning havde gjort det danske tryk mindre føleligt og folk mere aktive, med mindre da materialismen kammede over. Nogenlunde det samme billede gengav *den øvrige sydslesvigske vestkyst*. Byerne Husum og Tønder lovede godt for et engageret politisk liv med henholdsvis amtmand Thomsen-Oldenswort og borgmester Bleicken i spidsen. Det så også godt ud i Egernførde og Kappel, mens *Flensborg* fortsat lod meget tilbage at ønske, om end danskheden langtfra stod så stærkt som i 1850. Mange hang endnu ved et selvstændigt Slesvig og den danske helstat. Byens nærmeste omegn var udpræget dansksindet.

Nordslesvig havde Ungern-Sternberg ud fra sine forudsætninger ikke meget godt at sige om. Beboernes nationalitet var anderledes. Baronens bestred, at den var dansk: »Nordslesvig er hverken dansk eller tysk, det er besjælet af en undertiden temmelig snæversindet slesvig-holstenisme, ja vel oven i købet af en specifik slesvigskhed, der viser snart dansk, snart tysk, indimellem tilmed slet ingen bestemt partifarve«. Danskerne stod stærkest i nordvest og sydøst. Løgumkloster udmærkede sig ved at have anmodet om tysk kirke- og skolesprog. I Sundeved så det bedre ud end før for den slesvig-holstenske sag; de unge var gennemsnitligt mere tysksindede end de ældre. Endnu bedre var situationen i Aabenraa amt og Haderslev østeramt, hvor de to købstæder kunne udøve indflydelse på det omgivende land. På landet var tysk sindelag langt fra så fremtrædende som i byerne. Om end den store landsdeputation havde haft en gunstig virkning i synet på hertugen, var befolkningen stadig stærkt præget af den mistro mod alt tysk, som havde eksisteret siden 1850. Ved

en rolig og jævn udvikling i tysk retning kunne der i løbet af kort tid udrettes mirakler, mens omvendt det mindste tilbageslag ifølge baronen kunne ødelægge alt.

Afslutningsvis pegede Ungern-Sternberg på nogle nødvendige agitations-tiltag. Først og fremmest skulle en selvstændig presse etableres, men flyveblade kunne også gøre gavn. Der blev især peget på tre nye blade, som var under opbygning og som skulle virke for et selvstændigt Slesvig-Holsten under Friedrich. Det var den tysksprogede Flensburger Norddeutsche Zeitung, som skulle udkomme fra 1. april. I Haderslev skulle på samme tid udgivelsen af en avis under redaktion af dr. Janssen påbegyndes. Derimod var det endnu uvist, hvornår et blad i Aabenraa kunne begynde. De to nordslesvigske blades historie skal vi senere vende tilbage til.

Opbygningen af et augustenburgsk netværk i Nordslesvig marts-april 1864

Selv om baron Ungern-Sternbergs stemningsberetning nuanceret redegjorde for de forskellige egnes sympatier og aktivitet, var den generelle konklusion, at meget lod tilbage at ønske for Friedrichs sag i Slesvig, særlig i Nordslesvig. For at fremme denne forsøgte Ungern-Sternberg i forbindelse med sin rejse at hverve nogle lokale tillidsmænd. I *Aabenraa* var det kaptajn Raben i Aabenraa, hvilken må være identisk med skibsbygmester og reder Gustav Raben.⁷⁴ Af Hugo Jensen fik Raben en nærmere beskrivelse af sin opgave: »Det kommer fremfor alt an på, at vi opererer på en sikker basis og på ingen måde hengiver os til illusioner om bestående forhold og synspunkter hos indbyggerne i Aabenraa amt. Til det formål er det imidlertid nødvendigt, således at man får en velbegrundet dom over det store flertal af folkene, at der fra Deres side indsamles nøje informationer om de enkelte sogne i amtet og at De meddeler mig de Dem tilgæede oplysninger sognevis. Af særlig værdi er det for mig, at De meddeler mig navnene på dem i de enkelte sogne, som De holder for fuldstændig sikre, altså dem som vil en dynastisk forening af Slesvig-Holsten under hertug Friedrich.«⁷⁵ Raben skulle samle trådene for hele Aabenraa amt, men meget tyder på, at han ikke kunne levere varen.⁷⁶ Senere blev dr. Cohen tillidsmand for Aabenraa by.⁷⁷

I *Haderslev* fandt Ungern-Sternberg heller ikke frem til den rigtige tillidsmand. Han hvervede her jernstøberiejer Johann Fr. Rist, der fra Hamborg var kommet til Haderslev i 1861.⁷⁸ Rist blev omkring midten af marts kontaktet af Hugo Jensen. Rist havde, sikkert overfor Ungern-Sternberg, fremlagt en plan om at indsamle erklæringer fra beboerne på landet i Haderslev amt om, at de under ingen omstændigheder ville skilles fra det sydlige Slesvig. Erklæ-

ringerne skulle sendes til civilkommissærerne i Flensborg. Denne plan var Hugo Jensen skeptisk overfor. Han tvivlede på, om det var muligt på dette tidlige tidspunkt at få flertallet til at underskrive, i hvert fald hvis erklæringen skulle vendes fra det negative til det positive: under alle omstændigheder at følge Sydslesvig. Han bad foreløbig Rist afvente nærmere besked (se nærmere om adressen i kapitel 32). I stedet blev Rist opfordret til at påtage sig nogenlunde de samme opgaver for Haderslev amt som Raben fik for Aabenraa, altså vurdere stemningen sogn for sogn og opbygge et tillidsmandsnet, navnlig med henblik på uddeling af korte pjecer. For at motivere Rist understregede Hugo Jensen, at Haderslev by næppe kunne vindes for Slesvig-Holsten, hvis ikke landområderne sympatiserede med hertugdømmernes sag. Alligevel synes der som i Rabens tilfælde ikke at være sket noget videre.⁷⁹ Som tillidsmænd for Haderslev nævnes senere dr. Jürgensen, dr. Janssen, borgmester Brodersen Hansen, dr. jur. Meyer og rektor dr. Jessen.⁸⁰

I Tønder satsede Ungern-Sternberg på byens nye tysksindede borgmester Mathias Bleicken. Heller ikke han så sig i stand til at løfte opgaven og fik af Hugo Jensen karakteren »dårlig«.⁸¹ Bleicken gav i det mindste stafetten videre til den nytiltrådte herredsfoged for Tønder og Højer herreder, G. F. Th. Reeder, som derpå selv henvendte sig til Hugo Jensen. Reeder havde tidligere haft forbindelse med Hugo Jensen i 1860/61 i forbindelse med stændervalget og tilbød nu »at berette om stemningen for hertug Friedrich fra omegnen af Tønder«.⁸² I slutningen af marts sendte Reeder så en længere redegørelse for Friedrichs sag på Tønderegnet. Den viste Hugo Jensen, at Reeder var en mand af rette støbning. Det indtryk på folk, som Friedrich havde vakt ved sin optræden, kunne efter Reeders vurdering »overhovedet ikke være bedre«. Hvad stemningen i almindelighed angik, skelnede Reeder mellem tre områder. I de frisiske områder vest for Læk og Tønder fandtes den stærkeste handlekraft og patriotisme, og her var hadet til danskerne størst, hvilket Reeder gav talrige eksempler på, herunder hans egen indsats som befolkningens uforfærdede talsmand. Længere mod øst boede »en menneskerace af langt mindre energisk naturel«. I sognene Medelby, Ladelund, Tinglev, Ravsted, Hostrup, Højst etc. fandt Reeder ikke meget liv, men med undtagelse af få dygtige mænd kun ligegyldighed og mistro. Det var den nordlige del af Kær herred og hele Slogs herred, han så mistrøstigt på. Den værste egn var imidlertid sognene nord for Tønder. I Emmerlev og Skast havde det været umuligt at finde tysksindede sognefogder. Noget bedre var det i Abild sogn, hvor de større ejendomsbesiddere var tysksindede. Om de nordlige egne skrev Reeder til Hugo Jensen: »De mener, at nordslesvigeren må rives ud af den negation, ikke at ville inkorporeres [i kongeriget for i stedet positivt slutte op om Friedrich], jeg siger Dem, ud fra mit kendskab til egnene dér, De vil aldrig rive ham ud af denne negation – med mindre kniven bliver sat ham for struben, d.v.s. hvis det ikke

bliver sagt til ham, at såfremt du ikke beslutter dig, vil der blive besluttet for dig udenom dig, vil han til evig tid svare: jeg vil beholde det, som det altid har været«. Alt andet var illusioner: »De danske sympatier nord for Højer og Tønder kan slet ikke benægtes«.

Reeder sammenfattede: »Af det foregående vil De kunne drage et facit med hensyn til befolkningens stemninger, synspunkter og ønsker. Op til Tønder og Højer er der ingen tvivl om, at den fuldstændige adskillelse fra Danmark er den eneste vej, der fører til frelse; på højderyggen vil man imidlertid lettere finde sig i at stå under en anden regent end den nedarvede hersker, end i de vestlige områder af amtet. Nord for Højer og Tønder og derfra til Aabenraa – det hjælper ikke engang at fortie det – bor der gennemgående, naturligvis bortset fra undtagelser, en mere søvnlig og lidet dannet menneskerace [ein schläfriger und wenig gebildeter Menschenschlag], der har været tilgængelig for propagandaen [den danske], og som fastholder den ovennævnte negation – »vi vil, the (ikke »at«) de skal blue hvad de har vært«- ... Politisk oplysning finder man gennemgående ikke dér; men den store masse føler dansk nationalitet. Endnu engang vil jeg tillade mig bemærkningen: hvem der beretter Dem andet, han kender enten ikke folket, d.v.s. mængden, eller han hengiver sig til illusioner«. Kun få pålidelige hjælpere kunne Reeder udpege: M. C. Matthiesen i Højer, Frölich på Ellehus og Jensen i Travsted, men i øvrigt skulle han nok selv tage sig af Tønder by og de nordfor liggende områder.⁸³

Ifølge stemningsberetningerne fra Ungern-Sternberg og Reeder var der meget at gøre for augustenborgerne, særlig i Nordslesvig, men selv i adskillige egne af Sydslesvig. Det var baggrunden for den mission, som oberst J. N. von Fürsen-Bachmann blev sendt på i slutningen af marts og begyndelsen af april 1864. Fürsen-Bachmann var født og opvokset på Als, kunne tale dansk, og var derfor velegnet til at berejse Nordslesvig. I marts 1848 var han trådt i den provisoriske regerings tjeneste og var blevet udelukket fra amnestien efter Treårskrigen, men var nu efter 13 år i eksil i Hamborg vendt tilbage til Slesvig by. Allerede i Hamborgtiden stod han i Friedrichs tjeneste.⁸⁴ Et formål med Fürsen-Bachmanns rejse var almindelig agitationsvirksomhed med uddeling af pjecer om Friedrichs arveret og hertugbilleder til kroerne.⁸⁵ Først og fremmest skulle obersten systematisk opbygge et net af lokale tillidsmænd, benævnt »Correspondenten«, som kunne indberette om og indvirke på stemningen på deres hjemegn. Ambitionen var, at der skulle være en sådan tillidsmand i hvert sogn.⁸⁶ Disse tillidsmænd skulle stå for meningsdannelsen på landet: »Den pågældende korrespondent har i hver landsby en lokal hjælper, med hvem han til stadighed står i forbindelse. Denne kalder jævnligt de vigtigste bønder sammen for at drøfte alt fornødent med dem. Til det formål sørger de for, at Itzehoer Nachrichten bliver holdt overalt, at alle rundskrivelser [Zuschriften], som uddeles fra hovedkorrespondenten, i fællesskab bliver læst og *diskuteret* i

Oberst Joh. Nic. von Fürsen-Bachmann (1798-1894) var i 1864 en gammel hugaf i den slesvig-holstenske sags tjeneste. Den 24. marts 1848 sikrede han, at størstedelen af dragonerne i Slesvig sluttede sig til den provisoriske regering. Han deltog i Treårskrigen som chef for et dragonregiment. Efter det slesvig-holstenske nederlag levede han 13 år i eksil i Hamborg, hvorfra han stillede sig i prins Friedrichs tjeneste. I 1864 blev han Hugo Jensens betroede mand som agent i Nordslesvig. Den dansk-talende oberst havde en realistisk bedømmelse af forholdene i landsdelen og ønskede en forsonlig linje overfor de dansksindede beboere. Foto i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek.

landsbyen«. ⁸⁷ Itzehoer Nachrichten, det tidligere Itzehoer Wochenblatt, var det vigtigste talerør for den augustenburgske politik. ⁸⁸

Fürsen-Bachmann lagde ud i omegnen af Slesvig by og i Angel. Det viste sig allerede her umuligt at få en tillidsmand i hvert sogn. Der var 53 sogne i området, men obersten fik kun udpeget tillidsmænd i de 16. Det var efter hans egen mening tilstrækkeligt, fordi det drejede sig om folk, som var ivrige for sagen. ⁸⁹ Derfra drog Fürsen-Bachmann videre til Egernførdeegnen, hvor han fandt yderligere fem tillidsmænd. ⁹⁰ Derpå bearbejdede han Flensborg by og Tønder amt. I Flensborg fik han en korrespondent, mens det ikke lykkedes i Hanved sogn. Som tillidsmand for *Bov sogn* forsøgte han at overtale den gamle advokat Rönnenkamp, der opholdt sig hos sin søn på Klusgård, men advokaten erklærede, at han ikke interesserede sig for Friedrich. Længere vestpå blev der udpeget fire tillidsmænd i den sydlige del af Tønder amt, mens Frölich på Ellehus og brændevinsbrænder M. C. Matthiesen i Højer blev hvervet som tillidsmænd for henholdsvis *Tønder og Højer herreder*. Om Frölich bemærkede Fürsen-Bachmann: »Er særlig dygtig«. ⁹¹ De to var allerede via Reeder kendt af Hugo Jensen. Senere kom lærer Jepsen i Højer til som tillidsmand. ⁹²

Med station hos B. B. Momsen på Store Tønde gik obersten derefter i lag med Tønder by og Slogs herred. I *Tønder* var herredsfoged Reeder allerede vundet

for sagen. Han skulle fortsat fungere som tillidsmand for hele amtet, da han »må betragtes som hoveddrivkraften i Tønder amt«. *Slogs herred* fik to tillidsmænd, proprietær Burchardi på Grøngård for Burkal og Hostrup sogne, og gårdejer Nicolay Jürgensen Nicolaysen (»den afdøde og kendte Thies Steenholdts stedsøn«) for Ravsted og Bylderup og måske tillige for Højst og Tinglev sogne. De to sidstnævnte var svære at få indpas i, bemærkede Fürsen-Bachmann, »men alt skal forsøges«, og senere lykkedes det at hverve sognefoged Peter Nissen i Eggebæk som tillidsmand. Dermed var Fürsen-Bachmanns mission afsluttet, hvad han var glad for: »Det er godt, at jeg ikke skal videre nordpå – *endnu* er der ikke noget at gøre dér. Alt hvad jeg til nu har erfaret om stemningen i norden, bekræfter min så tit siden 1848 udtalte mening«. ⁹³ I sit pessimistiske syn på Nordslesvig var obersten enig med Reeder.

Hvad Fürsen-Bachmann ikke rigtig troede på, var andre imidlertid indstillet på at lægge deres kræfter i. I stedet for ovennævnte Gustav Raben tilfaldt opgaven med at bearbejde *Aabenraa amt* gårdejer L. Hansen på Egelund ved Aabenraa. I vrede over den preussisk-østrigske civilforvaltnings optræden ved hyldningen af Friedrich i Aabenraa havde Hansen ved midten af februar selv tilbudt hertugen sin tjeneste; et tilbud, som blev vel modtaget af Hugo Jensen. ⁹⁴ Det resulterede blandt andet ved midten af marts i en liste fra *Aabenraa amt* omfattende »tysksindede slesvigere, som absolut ingen adskillelse af hertugdømmerne ønsker; om de derimod holder tro fast ved hertugen, vover jeg ikke at afgøre. Om De kan bygge på dem, stole på dem, er et spørgsmål, som jeg, når De spørger mig på min samvittighed, ville tvivle på. Folkets karakter er gennemgående for træg, det er i almindelighed indtil nu hvad angår såvel overhovedet som regeringen ikke vant til at nære ønsker og vil allerede være godt tilfredse med en personalunion. Hvad De derfor vil bruge en sådan navneliste til, er et spørgsmål, som det ikke tilkommer mig at rette til Dem, kun vil jeg gerne bede Dem om, nøje at overveje alt, hvad der skal ske i hertugens interesse, for kun få fra den nordlige befolkning kan man stole på, jeg har til rigelighed erfaret det med nære bekendte i disse dage«. ⁹⁵

Listen omfattede 29 landsbyer med angivelse af, om de var »helt« eller »delvis tysksindede« samt et eller flere navne på de ledende tysksindede. Helt tysksindet var Stubbæk, Røllum, Uge, Hjolderup, Vollerup, Bjolderup, Hydevad, Hellevad, Hønkys, Hovslund og Barsmark. Brunde var »omtrent helt« tysksindet. Sammenholdt med adresserne 1848-50 må den nationale karakteristik af de allerfleste af disse landsbyer i bedste fald betegnes som ønsketænkning. Nærmest sandheden kom den vel for Uge og Brunde. Delvis tysksindede var ifølge L. Hansen Lovtrup, Bolderslev, Nybøl, Alslev, Hjordkær, Søst, Rise, Rugbjerg, Risehjarup, Nørre Hjarup, Øbening, Øster Løgum, Gerner, Løjt Kirkeby, Skovby og Stollig, mens Terp står opført uden angivelse af tyskhedens styrke. »Delvis tysksindede« kan sprogligt dække over en be-

tydelig eller en beskeden andel af tysksindede. På grundlag af ovennævnte adresser kan man roligt antage, at det her gennemgående gjorde det sidste, måske med undtagelse af Skovby og Stollig.

Personerne på L. Hansens liste var vel de »hjælpere« i de enkelte landsbyer, som Fürsen-Bachmann omtalte og som i teorien skulle være mellemlid mellem den lokale »korrespondent« L. Hansen og bønderne. Blandt navnene træffer vi på gamle kendinge som gårdejer Boy Jürgensen i Stubbæk, kromand Jacobsen i Hjordkær, kaptajn Hans Bruhn på Høgebjerg og gårdejer Daniel Hinrichsen i Øster Terp.⁹⁶

I *Haderslev amt* skulle Hugo Jensen bruge en anden stemningsindberetter end den passive Rist. Hansen fra Egelund blev også sat på denne opgave; i hvert fald lovede han en liste over tysksindede i Haderslev amt.⁹⁷ Men den fik han næppe nogensinde opstillet.⁹⁸ Først i tredje forsøg lykkedes det at få oplyst de »sikre patrioter i de nordligt beliggende områder«. Det var H. Jürgens på det lille Høgelund gods i Læk sogn, som forsynede Hugo Jensen med navnene, mens der ingen vurdering fulgte af stillingen landsby for landsby.⁹⁹ Listen var præget af Jürgens' kontakter blandt godsejere og proprietærer, men det var også i dette samfundslag, tyskheden på Haderslevvegnen traditionelt havde størst tilslutning: P. F. O. Danielsen på Vojensgård, Nic. Heinrich Lorenzen på Revsø, G. C. C. Mylord på Røddinggård, Friedr. Heinr. Petersen på Lundsgård ved Skodborg, Chr. P. Koch på Mariegård og Haraldsholm, Claus Fr. Ehlert på Bejerholm, Julius Brodersen på Stenderup og G. Lorenzen på Fovslet – samt udenfor Haderslev amt H. C. Richelsen på Buskmose, Justus Meyer på Fårgård ved Løgumkloster og tre fra Tønderegnet: B. B. Momsen på Store Tønder, Chr. Fr. Momsen jr. på Vrågård og Fr. Wilh. Chr. Buchardi på Grøngård. Almindelige bønder var Hanquist i Vellerup, Mau i Vilstrup, Jørgen Erichsen (Ladegaard) i Skærbæk i Hoptrup sogn og Hans Chr. Thomsen i Øster Løgum sogn. På listen stod kun to ikke-landmænd: Møller Jürgensen på Skærbæk Mølle i Lintrup sogn og dr. Schlaikier i Løgumkloster.¹⁰⁰ Fra Haderslev amt sendte kun Mau, Mylord og G. Lorenzen breve til Hugo Jensen.¹⁰¹

Helt så umuligt som Reeder og Fürsen-Bachmann forestillede sig, var det altså ikke at finde frem til hjemmetyske tillidsmænd på landet i Aabenraa og Haderslev amter. Men et fladedækkende netværk udgjorde de ikke, allermindst i Haderslev amt, og hele den sydøstlige del af Nordslesvig kom først senere med.

Dansksprogede pjecer for hertugen

Den augustenburgske skyggeregering i Kiel iværksatte tidligt udsendelse af flyveskrifter på dansk, som agiterede mod Slesvigs fortsatte forbindelse med Danmark og for Friedrich. Allerede i januar 1864 udkom G. Thaulows ano-

nyme skrift »Et Ord fra en Nordslesviger til Nordslesvigerne« på tre sider. Det fastslog, at »vi ere *Slesvigere* og ingen Danske« og redegjorde for den augustenburgske arveret tilbage til kong Christian 3. anden søn Johan (Hans den Yngre). Det konkluderede: »Derfor vil vi proclamere vor Hertug Frederik VIII og holde fast til ham«. Som om det ikke var nok, udkom der senere også »To Ord til Nordslesvigerne af en dansk Slesviger« på otte sider. Denne pjece appellerede uden omsvøb til nordslesvigernes økonomiske sans med opfordringen »Hold Haanden paa Pengepungen!« og med den gamle slesvig-holstenske påstand om »prægravation«, d.v.s. den danske stats skatteudbytning af hertugdømmerne. Dens andet tema var frygten for nye krige.

Særlig interessant er en anonym pjece, der ifølge titelbladet blev trykt i februar 1864. Den var på 14 sider og havde titlen: »Hvad ville I? Et Ord til Nordslesvigerne« (ville = vil på nutidsdansk). Pjecen var skrevet ud fra muligheden for, at »Omstændighedernes Magt« måske kunne stille nordslesvigerne i en valgsituation, og det indledende spørgsmål ridsede derfor alternativet op, som det tegnede sig fra et slesvig-holstensk standpunkt: »Ville I vedblive at være Slesvigere i Forening med Eders tydsktalende Brødre sydpaa, eller ville I indlemmes i Danmarks Rige?«. ¹⁰² Derefter fulgte en lang oprulning af »Kjøbenhavnerne« og det danske styres synderegister siden 1840'erne, begyndende med de danske talere på Skamlingsbanken og Orla Lehmann, der nok engang urigtigt fik skudt i skoene, at han »med blodige Tegn vil skrive Slesvigerne det paa Ryggen, at de ere Danske«. ¹⁰³ Yderligere klagede pjecens forfatter over, at »Kjøbenhavns Udsendinge« i Slesvig fremturede med betegnelserne »Sønderjylland« og »Sønderjyder« for hertugdømmet Slesvig og dets beboere. Der var talrige hug til de danske embedsmænd, der var »Levebrøds mænd«. Ansvar for Novemberforfatningen blev lagt på københavnerne: »Det var en meget dyr Underskrift, hvormed Kong Christian den Niende købte Kjøbenhavnerne Kjærlighed. Den har allerede kostet mange Menneskers Liv. Men Kjøbenhavnerne vilde det jo nu engang«. ¹⁰⁴

I arvefølgespørgsmålet stillede pjecen sig ganske på Friedrichs side: »Imidlertid havde Hertugen af Augustenborgs ældste Søn begivet sig til Holsteen, som Landets retmæssige Fyrste, Hertug Frederik VIII«. ¹⁰⁵ Men slægtskabet mellem far og søn repræsenterede åbenbart selv for augustenborgerne et politisk problem, hvor man måtte gribe om nældeerne. Det forsøgte pjecens forfatter i hvert fald: »Hertug Frederik VIII. kommer til Eder som Eders Fyrste paa Grund af sin Arveret. Jeg veed, at I ikke have meget tilovers for hans Fader, Hertugen af Augustenborg. Har var, efter hvad jeg har hørt, heller ikke nogen Ven af Meningmand (!); men saameget er vist, at de danske Aviser i sin Tid have anset det for deres Hovedopgave, at vække Mistillid og Had imod Hertugen, fordi de i ham troede at see en væsentlig Hindring for deres egennyttige Planers Gjennemførelse. Glemmer heller ikke, at Hertugens Søster

er den folkekære Dronning Caroline Amalie«. ¹⁰⁶ Denne passage illustrerer det ydmyge udgangspunkt for den augustenburgske sag i Nordslesvig i februar 1864. For at fremme Friedrichs popularitet måtte der lægges afstand til den gamle hertug Christian August, og for at forbedre dennes goodwill måtte hans søsters popularitet som medlem af det danske kongehus fremhæves!

Desto større var behovet for at besmykke Friedrichs egen person: »Men det er jo Sønnen, som kommet (!) til Eder. Hertug Frederik VIII. har ved sit aabne, venlige og folkelige Væsen vundet Alles Hjerter i Holsteen. Han vil ligeledes vinde Alles Hjerter i Slesvig, saasnt I faae ham at see og høre ham tale til Eder i det Sprog, som I bedst forstaae, derom kan I da selv overbevise Eder. Hertug Frederik har et Hjerte for Folkets Vel og Vee; han er gennemtrængt af den oprigtige Villie at befordre sin (!) Undersaaters (!) Frihed, Lykke og Velfærd og vil som Kong Frederik den Syvende søge sin Styrke i Folkets Kjærlighed«. ¹⁰⁷ For at gøre Friedrich acceptabel blandt nordslesvigerne påberåbte pjecen sig ikke alene hans dansk kundskaber, hvilket var rimeligt nok, men også den afdøde og meget populære kong Frederik 7.s valgsprog.

At denne taktik ikke var en tilfældig forfatters påfund, men et udtryk for selverkendelse i den augustenburgske lejr, viser den energi, som Hugo Jensen udfoldede for at sikre pjecen udbredelse i Nordslesvig. Han sendte breve med pjecer til Frölich på Ellehus og Jensen i Travsted (hver 200 stk.) samt til dr. Cohen i Aabenraa og dr. Jürgensen i Haderslev (hver 250 stk.). Ifølge hans fordelingsliste fik i alt 28 nordslesvigske tillidsmænd tilsendt dansksprogede pjecer. I hvert fald på egnen mellem Tinglev og Tønder blev pjecerne også læst: »På en rejse gennem Slogs herred, som jeg foretog i går, bemærkede jeg til min glæde ganske mange og temmelig overalt. Det lille skrift synes allerede at have virket«, skrev B. B. Momsen på Store Tønde til Fürsen-Bachmann – med tilføjelsen: »men hertugen vil man endnu helst intet vide af«. ¹⁰⁸

Der blev i foråret og forsommeren 1864 uddelt flere andre dansksprogede pjecer. Det vil sige, det danske sprog kunne det være så som så med. Mens »Hvad ville I?« som ovenfor illustreret kun rummede mindre ortografiske kiks, var det værre med pjecen »Et Maneord«, som Hugo Jensen bad dr. Janssen i Haderslev fordele 300 eksemplarer af. ¹⁰⁹ Janssen nægtede det simpelthen, da »det danske deri er så rædselsfuldt, at jeg virkelig frygter, at vi derved kun vil give danskerne et våben i hænde«. Allerede hovedordet i titlen, »Maneord«, var forkert. Janssens danske sprogfornemmelse var sikker nok, og Hugo Jensen tog ham det heller ikke ilde op, men gav i stedet den nordslesvigsk fødte lærer Bierwirth i Kiel til opgave at sørge for en revideret udgave. ¹¹⁰ Også brændevinsbrænder M. C. Matthiesen i Højer klagede over de danske oversættelser af »Et Maneord« og »To Ord til Nordslesvigerne« og holdt oplaget af begge tilbage. ¹¹¹

Den nye tysksindede borgmester Brodersen Hansen i Haderslev luftede også sin skepsis m.h.t. pjecerne over for Hugo Jensen. Han klagede i slutningen af marts over en dansksproget pjece om faren for en personalunion mellem hertugdømmerne og Danmark, hvor oversættelsen var dårlig. Tillige spurgte han Hugo Jensen, om man ikke skulle holde op med at udbrede dette og lignende skrifter i Nordslesvig. Pjecen indeholdt flere oplysninger, der stred direkte imod nordslesvigernes egne oplevelser af forholdene. Det var urigtigt, at alle byer havde anerkendt Friedrich, når magistrat og deputeretkollegium i Haderslev havde protesteret mod hyldningen. Lige så forkert var det for Nordslesvigs vedkommende, at det store flertal af embedsmændene havde nægtet eden til Christian 9. Hvad der kunne være godt for de tyske borgerne og dannede landmænd, kunne skade den tyske sag blandt de jævne bønder, hvor mistroen var stor, da danskerne havde haft held til at udbrede den forestilling, at en forbindelse med Tyskland ville være en stor ulykke. Det var også uheldigt, at statsgrundloven fra 1848 var blevet oversat og uddelt i Nordslesvig. Til slut skrev borgmesteren: »Det er mere tilrådeligt, slet ikke at tale til nordslesvigerne om hertugen, om Slesvig-Holsten, om Tyskland. Slesvig helt eller delt? Slesviger eller jyd? det forstår de... Her er der ingen mangel på skrifter, men på mennesker, der er kvalificerede til at hele de sidste 14 års skader i alle retninger. Kiel er meget gavmild med skrifter, men de kvalificerede mennesker kan man ikke undvære.«¹¹² Her ramte borgmester Brodersen Hansen nok et ømt punkt i den augustenburgske agitation.

Strømmen af dansksprogede pjecer fra Kiel standsede ikke efter disse uheld eller borgmester Brodersen Hansens skeptiske betragtninger, men fortsatte i foråret og sommeren 1864. I maj blev »Til mine nordslesvigske Brødre, af en Nordslesviger« udsendt i 300 eksemplarer på landet i Haderslev og Aabenraa amter af dr. Janssen. Denne pjece tilgik også dr. Meyer i Haderslev, der fandt den meget formålstjenlig og ønskede flere eksemplarer. Han anbefalede Hugo Jensen, at den også udsendtes på Løgumklosteregnen, hvor lægekollegaen dr. Roll kunne forestå uddelingen sammen med købmand Samuelson, gæstgiver Edens og møller Erichsen. Rådet blev fulgt, og Meyer fik yderligere 250 stk.¹¹³ Også Chr. Mylord på Røddinggård var en flittig uddeler. Han bestilte ekstra eksemplarer af »Til mine nordslesvigske Brødre« og »Statsgrundlov for Hertugdømmerne« samt en dansk udgave af M. Schlichtings »Los von Dänemark«. Hugo Jensen måtte hertil svare »alt udsolgt«, men lovede et nyt oplag af »Til mine nordslesvigske Brødre« og stillede den ønskede danske udgave af Schlichtings pjece i udsigt.¹¹⁴ Den udkom i juli 1864 under titlen »Hvorfor vil vi skilles fra Danmark?«. Schlichting var lærer i Kiel og havde 1848-51 været medlem af den slesvig-holstenske landsforsamling.¹¹⁵ En anden pjeceforfatter var Eduard Reeder i Bølsbøl ved Læk, der i maj 1864 i nært samarbejde med

Hugo Jensen udgav »Et Ord til de iblandt mine nordslesvigske Landsmænd, som endnu ere altfor foresigtige og betænkelige«. ¹¹⁶ Heri gik han ind for Friedrich som hertug for et selvstændigt og uafhængigt Slesvig-Holsten. ¹¹⁷

Hugo Jensen foretog i juli 1864, før udsendelsen af Schlichtings pjece på dansk, en opgørelse over det samlede oplag på de udsendte brochurer (tabel 31).

Tabel 31. Oplag for de augustenborgske pjecer januar-juli 1864. ¹¹⁸

Tysksprogede	Oplag	Dansksprogede	Oplag
Woher? Wohin?	2000	Statsgrundlov	1000
Reeder: Der bevorstehende Friede (2 oplag)	2100	Waitz: Frederik VIII	1000
Waitz: Recht des Herzogs	1000	Hvad ville I? (2 oplag)	3000
Mahnwort	2000	Et Maneord	2000
Zwei Worte an die Nordschleswiger	2000	To Ord til Nordslesvigerne	5000
Reeder: Fort die Dänenfurcht (2 oplag)	3500	Til mine nordslesvigske Brødre (3 oplag)	6000
An meinen nordschleswigschen Brüder (do.)	2500	Et Ord (oversættelse af Reeder)	2500
Decker: Der gute Recht des Herzogs Friedrichs	2000	Decker: Slesvig-Holstens gode Ret	3000
Reeder: An die kleinen Leute	2000	Bliver hos os	5000
Aus Warnstedts Staats- und Erbrecht	280	I alt dansksprogede pjecer	28500
Schlichting: Los von Dänemark	3000		
I alt tysksprogede pjecer	22380	Tysk- og dansksprogede pjecer i alt	50880

Samtlige dansksprogede pjecer og som minimum de tysksprogede pjecer, der direkte henvendte sig til nordslesvigerne, tilsammen 33.000, må formodes uddelt i Nordslesvig. Det svarede temmelig nøje til, at hver eneste voksne mand i landsdelen kunne få en pjece. ¹¹⁹ Det var en stor indsats, den augustenborgske propagandaleder leverede på dette felt, men som det vil fremgå nedenfor, levede virkningen ikke op til de mange kræfter og penge, som var investeret i denne aktivitet.

Opbygningen af en slesvig-holstensk presse i Nordslesvig i foråret 1864

De mange pjecer fik i foråret 1864 følgeskab af en tysk-nordslesvigsk presse, der stillede sig på Friedrichs parti. I købstæderne Haderslev og Aabenraa fik Hugo Jensen tillige meget værdifulde kontaktpersoner i redaktørerne af de aviser, som blev grundlagt her.

I Haderslev begyndte udgivelsen af et slesvig-holstensk blad den 1. april 1864. ¹²⁰ Det fik den gamle titel *Nordslesvigsk Tidende* og udkom som sin for-gænger fra Treårskrigen på dansk. Udgiver og redaktør var dr. Adolf Ernst Janssen, der var født i Haderslev og uddannet i Kiel og derefter praktiserende læge i hjembyen. ¹²¹ Sammen med købmand Juhl og jernstøber Bonnichsen var

dr. Janssen omkring månedsskiftet februar-marts rejst til civilkommissærerne i Flensborg for at opnå tilladelse til udgivelsen af et blad, hvilket altså lykkedes. I Flensborg traf de på L. Hansen fra Egelund, der berettede om planerne til Hugo Jensen.¹²² Denne bad Hansen undersøge, efter hvilke grundsætninger bladet skulle redigeres.¹²³ Det resulterede i en redegørelse fra den kommende redaktør til Hansen. Heri skrev dr. Janssen, at »bladets retning vil være en ren slesvig-holstensk, og den fyrste, mit organ vil træde i skranken for, [vil være] vor alene berettigede landsherre Hertug Friedrich 8.«. Om bladets strategi skrev han: »Det må ubetinget udgives i det danske sprog! Den nordslesvigske landbefolkning [er] på Deres egn vel så godt som her helt sikkert noget mistroisk, meget konservativ, nu tilgængelig for den første undervisning [d.v.s. påvirkning], absolut imod inkorporation i Jylland. De første ledende artikler i den kommende avis må først oplyse befolkningen med hensyn til dens sproglige forhold, overvinde dens forvirrede ideer, som er næret så omhyggeligt af embedsmændene og opdrættet af Dannevirke; først må de føle sig som slesvigere; så følger de slesvig-holstenske læresætninger; så specielt arvefølgen. Her er det umuligt at give det hele på *én gang*«. Redaktionelt ville dr. Janssen med få ændringer bruge stoffet fra de patriotiske pjecer; det var nemlig godt nok, og mens bønderne forbandt noget fordækt med de omdelte flyveskrifter, så havde de tillid til, hvad der blev skrevet åbent i aviserne, som var godkendt af myndighederne og som alle kunne læse. Stoffet fra pjecerne ville derfor »bevirke under i avisen, når det slynges sammen med nyheder og på ny bliver tygget igennem«. Dr. Janssen ønskede derfor artikler fra slesvig-holstenske patrioter rundt omkring.¹²⁴ Større journalistiske ambitioner havde han for sit eget vedkommende ikke.

Hugo Jensen forsynede efter dr. Janssens ønske avisen gratis med tyske blade som Kölnische Blätter og Blätter des deutschen Reformvereins. Han sørgede også for en korrespondent i Kiel, der kunne skrive artikler til Nordslesvigsk Tidende. Det var ovennævnte lærer Bierwirth, som fik sit honorar fra Hugo Jensen. Dr. Janssen var godt tilfreds med disse regelmæssige artikler, der havde form af populære politiske breve, »som gør stor lykke hos landbefolkningen«. ¹²⁵ Hugo Jensen forventede imidlertid modydelse. Flere gange sendte han dansksprogede pjecer til Janssen, som skulle udgå sammen med bladet. Om nødvendigt søgte han også at påvirke bladets redaktionelle linje (se herom nedenfor).

Den 1. april 1864 så det første nummer af Nordslesvigsk Tidende så dagens lys. Den første lederartikel havde overskriften »Hvad vi ville«, på nutidsdansk: »Hvad vi vil«, men den indeholdt intet positivt program, derimod megen nedrakning på de danske embedsmænd og københavnerne, der udsugede hertugdømmerne og kun lurede på at indlemme Slesvig i kongeriget. I henhold til Janssens strategi forsøgte bladet med en appel til den slesvigske særfølelse.

»Vi Slesvigere«, hed det bredtfavnende: »vi ville aldrig indkorporeres i Jylland, aldrig løsrives fra de øvrige Slesvigske og Holsteenske Brødre«. Det lød som Lyna en snes år tidligere, og i de følgende numre trak bladet flere af de gamle travere fra 1840'erne af stalden. Det var påstanden om »prægravation«, kongerigets skatteudbytning af hertugdømmerne.¹²⁶ Og det var københavnerne som fjendebillede. Hovedstaden var efter bladets mening alt for stor i forhold til de tilbageværende lande af det danske monarki, og kun ved udsugning af hertugdømmerne og for den sags skyld også af den danske provins, kunne byens størrelse og levevis opretholdes. Derfor var det københavnerens hensigt at indlemme Slesvig i kongeriget: »Enhver veed, eller skulde vide, at der er *Kjøbenhavnerne*, der ere Skyld i alt dette, fordi de ville, at vort Hertugdømme, adskilt fra Holsteen, skal vorde en Provinds af Kongeriget Danmark«. ¹²⁷ Det var i tråd med dette, når Nordslesvigsk Tidende citerede, hvad Lyna havde bragt om »sogneopstandene« i Hoptrup og Løjt i foråret 1844. Det skete i en serie med to »Politiske Breve«, der også definerede nordslesvigernes nationalitet som »slesvig-holsteensk«; alene det danske sprog havde de tilfælles med jyderne, ellers var de »holstenere«. ¹²⁸

Ifølge dr. Janssen fik Nordslesvigsk Tidende en god begyndelse på dette program. Den 19. april 1864 skrev han efter små tre ugers udgivelse til Hugo Jensen, at »avisen finder nu dag for dag flere aftagere og læses gerne«. ¹²⁹ Bladets oplag er ukendt; blot vides det, at der i oktober kvartal 1864 blev sendt 250 eksemplarer med posten, hvilket tyder på en ikke ringe udbredelse uden for Haderslev by. ¹³⁰ Det vides ikke, om dette tal også omfattede frieksemplarerne (se herom nedenfor).

Snart lagde Nordslesvigsk Tidende sig på en åben augustenburgsk linje. Bladet betegnede ved flere lejligheder i april 1864 Friedrich som den »legitime hertug« og bragte en længere artikel om Christian 9.s og Friedrichs arveret, hvor sympatien ganske lå hos sidstnævnte. ¹³¹ I en leder med overskriften »Slesvig-Holstenere!« blev det i begyndelsen af maj fremhævet: »Christian IX's Thronbestigelse har beseglet Danmarks og Slesvig-holsteens Adskillelse til evig Tid. I Aarhundreder have vore legitime Hertuger været Danske, og alligevel bleve vi dem troe, og nu, da Guds Naade har givet os en tysk Hertug, som for bestandig befrier os fra Danmark, skulle vi da, for at behage de Danske, der ere vore Fjender, blive ham utro? Gud bevare os derfor!« Og så fik diplomaterne ellers en bredside for deres »berygtede Protokol«, d.v.s. Londonprotokollen fra 1852. Heller ikke de neutrale stormagter gik fri. England og »dets Slæng« ville have den gamle helstat som vogter ved indsejlingen til Østersøen, fordi de meget vel vidste, at et frit Slesvig-Holsten ville betyde tyske krigshavne, en tysk flåde og en stor kanal fra Elben til Østersøen – og derudover at handel og industri ville vokse som aldrig før i hertugdømmerne: »Tydslands skjønneste Ædelsteen vorder da det rigeste og lykkeligste Land under Solen«. ¹³² Det var

Apenrader Nachrichten.

Zeitung für Politik,
und Au-

Handel, Schifffahrt
zeigen.

Ercheint zweimal wöchentlich, Mittwochs
und Sonnabends Nachmittags. — Der wö-
chentliche Abonnementspreis ist 1 Mt. 6 S.
S. J. Cour. — Anzeigen 1/2 S. Cour. pr.
Stück, jeils ober deren Platz, für die zweite
und dritte Fortsetzung aus 1 S. Cour.

Befähigte Bestellungen auf diese Zeitung
nehmen alle Postexpeditionen an sowie die
Zeitungsexpedition bei G. Wohlenberg,
Beckerstraße Nr. 41.

Nr 8

Sonnabend den 18. Juni

1864.

Apenrader Nachrichten begyndte at udkomme den 25. maj 1864. Under Traugott Keplers redaktion blev bladet hurtigt et aktiv for den augustenburgske agitation. Bladhovedet viser Aabenraas byvåben med de tre makreller omgivet af slesvig-holstenske flag.

ikke særlig længe, dr. Janssen fulgte sin strategi med kun at gå langsomt frem om Slesvig-Holsten og arvefølgespørgsmålet!

Nordslesvigsk Tidende forsvarede Friedrich mod kritikere på tysk side, hvad enten det var »det røde Demokrati«, der rakkede ned på enhver fyrste, »de feudale« i Preussen, der ønskede Friedrich fjernet, eller de slesvig-holstenere, der med »overilet Ubetænksomhed« ankede over, at han tøvede for længe i Kiel – over at han ikke var nogen nordelbisk Garibaldi. Til det sidste svarede Nordslesvigsk Tidende som sandt var: »For det første ere Schleswigholstenerne ingen Italiener«. Og så påpegede bladet ellers, at konstellationen i Slesvig-Holsten var en hel anden end i Italien. Hertugen kunne ikke sætte sine landes fremtid på spil ved »en reen Putsch«, altså ved et militært eventyr med svage kræfter. Klog og disciplineret venten på det rette øjeblik var den eneste rigtige politik. Den var også i overensstemmelse med den slesvig-holstenske nationalkarakter: »I ethvert Tilfælde vil den Roes tilfalde vor Hertug, at han har handlet som en ægte Schleswigholstener, ædruelig, udholdende, besindig, rettende sig efter Omstændighederne, uden Frygt, men ogsaa uden Overilelse«. ¹³³ Nordslesvigsk Tidende var hurtigt blevet et aktiv for den augustenburgske sag.

I Aabenraa udkom det første nummer af *Apenrader Nachrichten* den 25. maj 1864. ¹³⁴ Bladet var tysksproget, men danske artikler beregnet for landboerne forekom. Initiativet til den nye avis var lokalt; det udgik fra den genopstandne Bürgerverein, der blev dannet straks efter den tyske invasion (se nærmere om denne forening nedenfor). Som udgiver stod fra begyndelsen bogbinder Gustav Theodor Ludwig Wohlenberg, der var indvandret fra Preetz i 1848. ¹³⁵ Efter den skriftlige overenskomst mellem foreningen og udgiveren var det for-

eningens bestyrelse, som skulle udpege redaktøren. Det blev et bestyrelsesmedlem, huslærer Traugott Keppler. Fra den 8. juli 1865 var han også udgiver. Keppler var som Wohlenberg født i Holsten. Han var kommet til Aabenraa som privatlærer og trådte første gang offentligt frem ved en fest den 24. marts 1864 på årsdagen for opstanden i 1848.¹³⁶

Hugo Jensen i Kiel havde allerede i begyndelsen af marts hørt om avisplanerne og tilbød Gustav Raben sin støtte til at virkeliggøre dem.¹³⁷ På opfordring af Raben tog Keppler derfor før udgivelsen kontakt til Hugo Jensen, som han fortalte, at det »er meget nødvendigt i Aabenraa by og amt, at beboerne bringes til den erkendelse, at det er deres pligt, og vil være til deres eget bedste, at anerkende Hans Højhed Hertug Friedrichs ret«. ¹³⁸ Det kunne Hugo Jensen godt lide at høre, og han lovede at imødekomme Keplers ønske om at få sendt artikler til bladet.

Keppler og hans fæller havde planer om at lade Apenrader Nachrichten udgå med danske artikler og lade frieksemplarer uddele på landet – planer, som Hugo Jensen straks lovede at støtte med 600 mark courant. De blev ikke til noget, fordi udgiveren Wohlenberg var imod; i det hele taget så han helst, at bladet tog en kirkelig retning! Men Keppler selv troede heller ikke rigtig på, at det ville være muligt at hverve flere tilhængere for Friedrich på landet ved brochurer og avisartikler. Ellers så det ikke så dårligt ud for hertugen, som man troede længere sydpå. Tvært imod så Keppler meget optimistisk på tingene: »Den faste stræben efter et bestemt mål: »Anerkendelse af hertugen og danskhedens fjernelse« har skabt en sikker grund for vores virksomhed«. ¹³⁹ En forandring af bladets sprog ville kun rukke ved dette grundlag. For intet at forsømme var Keppler rede til at lade enkelte artikler fortrinsvis beregnet for landmænd oversætte til dansk. Og hertil ville han gerne have støtte fra Hugo Jensen. En mindre sum kunne gøre det. Jensen bad blot om at få beløbet at vide, så skulle han nok betale! Han skaffede også den tidligere nævnte lærer Bierwirth som korrespondent. Han kunne skrive både på tysk og dansk. Bladet bragte i den følgende tid adskillige artikler på dansk, indtil den lokale preussiske kommandant i begyndelsen af juli forbød dette.¹⁴⁰ Uddelingen af frieksemplarer på landet blev alligevel realiseret, om end i mindre målestok (se nedenfor). I oktober kvartal 1864 blev der kun sendt 57 eksemplarer med posten; om frieksemplarerne indgik heri, kan ikke fastslås, men alle under omstændigheder var det en ringere udbredelse uden for udgivelsesbyen end Nordslesvigsk Tidendes.¹⁴¹ Formentlig skyldtes dette bladets tyske sprog.

Apenrader Nachrichtens politiske linje passede godt i Hugo Jensens kram. Det gjaldt allerede den ledende artikel i bladets første nummer under titlen »Vor pligt«. Her beskrev Keppler Friedrich nærmest som en Messiasskikkelse. Om hans fremtræden på den politiske scene efter Frederik 7.s død skrev Keppler: »Og som om råbet »det bliver lys« lød, så vidste nu enhver trofast

slesvig-holstener fuldkommen klart og sikkert, mod hvilket mål han skulle rette alle sine ønsker, håb og bestræbelser«. Hertugen var forud for den berømte 16. november 1863 kun kendt af få, men hans vindende væsen havde siden vundet hjerterne, og Keppler formanede nu nordslesvigerne til ikke at stå tilbage for deres sydslesvigske brødre.¹⁴² Bladet gik noget længere i dyrkelsen af Friedrichs person end Nordslesvigsk Tidende, hvad også et digt på hertugens fødselsdag den 6. juli viste.¹⁴³ Apenrader Nachrichtens første leder sluttede med følgende erklæring: »Vi vil ikke vise den fremmede ugæstfrit fra os, hvis han anerkender vor ret og bøjer sig for vore skikke; hvis den fremmede derimod trænger ind til os med vold, misagter vor ret og vil gøre os til tjenere i vort eget hus, så vil vi gøre brug af vor husret«. ¹⁴⁴ Denne afslutning kunne være møntet på danskerne – men lige så vel på preusserne.

Hugo Jensen tilbød vedvarende Keppler økonomisk støtte, ganske givet for at sikre sig indflydelse på bladet. Keppler var ikke videre ivrig efter tilskud. Han fremhævede flere gange, at bladet faktisk gik godt. I juli meldte han om en fordobling af abonnementstallet, og forventningerne var mere end opfyldt. Det blev kun til et beskedent tilskud på 50 mark courant til abonnenter på tidsskrifter, bøger o.l. Keplers agitation for den augustenburgske sag i Apenrader Nachrichten var efter alt at dømme idealistisk begrundet, men den indstilling til politik lå måske hinsides Hugo Jensens horisont som lønnet agent i Friedrichs tjeneste.

I Tønder var der ingen grund til at oprette et slesvig-holstensk blad. Her fandtes i forvejen *Kongelig privilegeret Intelligensblad for Tønder og Omegn/Königlich privilegirtes Intelligenzblatt für Tondern und Umgegend*, siden 1854 udgivet og redigeret af bogtrykker Heinrich Forchhammer, hvis loyalitet overfor det danske styre var nødtvungen og derfor uholdbar efter den danske hærs tilbagetrækning.¹⁴⁵ Efter den preussiske invasion skete der flere forandringer i titlen, der angav bladets politiske omorientering. Straks den 11. februar 1864 udgik »Kongelig privilegeret/Königlich privilegirtes« af bladhovedet for at erstattes af det mere jævne »Ugentlig/Wöchentliches«. Og fra den 25. februar udkom bladet under den gamle titel *Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt* og udelukkende på tysk.

Trods disse forandringer forblev bladet et udpræget lokalt annonceorgan med et temmelig begrænset redaktionelt stof. Egentlig politisk indhold fandtes knap nok og skal primært søges i nogle digte. Den 25. februar bragtes et velkomstdigt til de tyske tropper. »Nehmt unsern Gruss, Ihr tapfern Krieger, Willkommen hier im deutschen Land, Nehmt unsern Gruss, Ihr Herren Sieger, Willkommen im befreiten Land!«, hilste man lidt overstrømmende de indrykkende preussiske soldater, eftersom de fleste af dem vel næppe endnu havde løst et skud, siden østrigerne indtil da havde taget de hårdeste kampe på tysk side. Et digt »An Schleswig-Holstein« den 21. april var en hyldest til

Herren, og med mindre man vil lægge en politisk tilkendegivelse til fordel for Friedrich i strofen: »Und nicht auf Könige und Kaiser bauen«, var digtet udelukkende en tak til Gud for befrielsen. Først den 24. november 1864 forekom et augustenburgsk digt »An den Herzog Friedrich zum 16. November«, skrevet i anledning af etårsdagen for hertugens proklamation. Det var taget fra Kieler Zeitung og var en opfordring til at kæmpe for retten. Udover titlen røbede det ingen særlig hengivenhed for hertugens person. Noget større politisk aktiv for den genrejste slesvig-holstenske bevægelse endsige for den augustenburgske sag blev det tønderiske intelligensblad altså ikke, og der bestod tilsyneladende heller ingen direkte kontakt mellem Hugo Jensen i Kiel og Forchhammer.¹⁴⁶

I *Sønderborg* var det ikke muligt at påbegynde en slesvig-holstensk bladvirksomhed, så længe byen var på danske hænder. Bortset fra det havde sønderborgerne rigeligt andet at tænke på end politik. Byen lå midt i krigszonen og fik det navnlig at mærke fra den 2. april og godt to uger frem under det preussiske bombardement, der snart forvandlede byen til en øde brandtomt og stillede dens flygtende civile indbyggere overfor store personlige udfordringer mange måneder frem.¹⁴⁷

Mens sønderborgerne og soldaterne på Dybbøl led under bombardementet af by og skanser, blussede diskussionen om en deling af hertugdømmet Slesvig på ny op blandt diplomater og politikere på den internationale scene. Som under Treårskrigen rummede det skræmmende perspektiver for hjemmetyskerne.

32. Kampen mod Slesvigs deling april-juni 1864

En deling af Slesvig bliver på ny aktuel

Som Treårskrigen blev den dansk-tyske krig i 1864 hurtigt et europæisk anliggende. Kort efter krigens udbrud foreslog den engelske udenrigsminister lord John Russell en konference i London mellem stridens parter og de neutrale stormagter. Den strandede i første omgang på, at der ikke kunne opnås enighed om en våbenhvile. Den 23. februar 1864 foreslog lord Russell derfor en konference, endnu mens våbnene talte. Det lykkedes snart at få Bismarcks tilslutning hertil, mens den danske regering først gav sin accept den 18. marts.¹

Ved månedsskiftet marts-april foreslog Frankrig en deling af Slesvig efter nationaliteterne.² Lord Russell sluttede sig til en fransk plan for en tredeling af hertugdømmerne: Nordslesvig skulle følge kongeriget og forblive under Novemberforfatningen. Sydslesvig skulle forenes med Holsten og indgå i Det tyske Forbund, men forblive i personalunion med Danmark. I Mellemslesvig skulle der holdes en afstemning, og ud fra denne skulle en femmandskommission trække grænsen.³ De konservative stormagter Østrig og Rusland så derimod nødtigt en deling efter nationalitetsprincippet, fordi dettes knæsættelse kunne føre til en opløsning af deres multinationale stater. De blev derfor stående på Londontraktatens grund. Skulle der ske ændringer, foretrak Rusland personalunionen, altså en løsere forbindelse mellem hertugdømmerne og kongeriget.⁴

Den svensk-norske regering rådede Danmark til at acceptere en realistisk delingslinje.⁵ Men lige præcis det kneb det med. Den danske regerings instruks til sine forhandlere på den kommende Londonkonference blev uklar og defensiv. De skulle forsøge at undgå, at der på konferencen blev fremsat forslag om en deling af Slesvig. Skete dette alligevel, skulle de undgå, at delingen foregik på grundlag af en afstemning, og de måtte højst acceptere en deling langs linjen Sli-Danevirke-Frederiksstad forbundet med en udsondring af det sydligste Slesvig og Holsten. Noget positivt udspil måtte de ikke komme med. Dette var et kompromis mellem to virkelighedsfjerne positioner: Christian 9.s fastholden ved den dødsdømte helstat og premierminister D. G. Monrads afvisning af en nordligere delingslinje end den nævnte.⁶

Bismarck havde en positiv indstilling til en deling af Slesvig.⁷ Han så udenrigspolitiske fordele ved at takkes Frankrig. I den dansk-tyske konflikt kunne Frankrig blive en værdifuld støtte for Preussen, hvis England skulle engagere

sig for stærkt til fordel for Danmark. Men også i et storpolitisk perspektiv var fransk velvilje vigtig for Preussen. Som nævnt regnede Bismarck i februar 1864 med en snarlig europæisk storkrig, og her ville det være uklogt af have Frankrig som fjende. Samtidig ville han undgå, at Frankrig udnyttede den preussisk-østrigske rivalisering til at spille de to tyske stormagter ud mod hinanden. Derfor lagde Bismarck stor vægt på en fælles preussisk-østrigsk aktion mod Danmark, så Frankrig ikke kunne få en kile ind her. Fremfor alt skulle en fransk alliance med Rusland forhindres. En preussisk alliance med Frankrig var lige så lidt attraktiv, fordi den ville fastlåse Preussen i en underordnet rolle. Bismarcks løsning på Preussens dilemma i forholdet til Frankrig blev at antyde *muligheden* for en fransk-preussisk alliance. Udtrykt på en anden måde: En forlovelse skulle undgås, men det skadede ikke at spille lidt op for at holde pigen varm og rivalerne på afstand. At reagere positivt på de franske planer om afstemning og deling af Slesvig blev et element i dette spil.⁸

De taktiske motiver for Bismarck til at gå ind på delingstanken udelukkede ikke, at en deling også var i overensstemmelse med hans personlige syn på, hvad der var ret og rimeligt. Bismarck kom ikke til dette standpunkt ud fra en liberal-demokratisk grundholdning, men fordi han mente, at ingen magt i længden gjorde klogt i at se bort fra folkenes ønsker. Bismarck beskæftigede sig op til Londonkonferencen meget med, hvor delingslinjen skulle gå. Han var på det rene med, at den offentlige mening ikke ville tillade en delingslinje, der efterlod sluttede tyske områder nord for den nye grænse. Han var skuffet over et fransk forslag om en linje Egernførde-Husum, men var før indtagelsen af Dybbøl i værste fald klar til at acceptere linjen Slien-Slesvig-Husum, selv om den stred mod den mellemslesvigske befolknings ønsker. En linje så langt mod nord som ved Aabenraa eller Haderslev anså han på dette tidspunkt for urealistisk. Bismarck instruerede den 17. april 1864 sin gesandt i Paris om at give Frankrig Preussens tilslutning til en deling.⁹

Bismarck var underrettet om, at befolkningen i Slesvig var imod en deling. Den preussiske civilkommissær von Zedlitz indberettede den 25. marts om forholdene fra Flensborg og nordpå, at daniseringen her havde slået rod, »og når det påstås, at den samlede befolkning nærer sympati for den augustenburgske prætendent og har åbenbaret den i hyldestadresser, så er dette med hensyn til den nordlige del kun sandt for et meget ubetydeligt mindretals vedkommende. I denne del af hertugdømmet giver ønsket om at forblive i de hidtidige forhold til Danmark, som befolkningen har befundet sig vel og tilfreds ved, sig gentagende åbent tilkende; og det kan med fuld bestemthed påstås, at tilsvarende anskuelser og ønsker som i hertugdømmets hele sydlige halvdel kun har få tilhængere i norden. Alligevel ville man, efter min mening, tage fejl, hvis man mener at tilgodese landets behov og ønsker ved en demarkationslinje, der deler Slesvig lidt ovenfor Flensborg. Det tilkommer ikke mig

at fælde dom over, om en sådan, nationalitetsprincippet på en vis måde anerkendende deling, vil være at anbefale ud fra almindelige politiske synspunkter; men den kendsgerning tror jeg at må konstatere, at hvor meget end sympatierne i den nederste halvdel peger mod syden og i den øverste mod norden, så vil hverken den ene eller den anden [halvdel] vide noget af en sådan deling«. ¹⁰

Adresser og deputationer forud for Londonkonferencen

Selv om Londonkonferencen trak ud, stod det klart, at den ville blive afgørende for Slesvigs og Holstens fremtid, herunder for Friedrich og hertugdømmernes selvstændighed under hans regering. I Tyskland blæste udsigterne til en konference for en tid nyt liv i Slesvig-Holsten-bevægelsen, der ellers førte en hensygnende tilværelse efter de tyske stormagters fremgang i krigen mod Danmark. Den 28. marts 1864 blev der over hele Tyskland med undtagelse af Østrig afholdt 269 folkemøder, hvor der vedtoges resolutioner for hertugdømmernes fuldstændige adskillelse fra Danmark og deres forening til en selvstændig stat under deres egen fyrste, og 1348 medlemmer af diverse tyske parlamenter indgav en tilsvarende erklæring til den kommende konference. ¹¹

Også blandt de tysksindede i Slesvig fremkaldte den forestående konference aktivitet. De kunne ikke selv repræsentere deres interesser og turde knap nok tro på, at andre gjorde det. Slesvig-holstenerne var utrygge ved det europæiske stormagtsdiplomati. Erfaringerne fra 1848-1851 var ikke gode. Forventningerne til, hvad den kommende fredskonference i London kunne finde på, var derfor præget af ængstelse. Desto mere gjaldt det om så tidligt som muligt at påvirke forløbet. De augustenburgske tillidsmænd fra de forskellige egne af hertugdømmet blev indkaldt til møde den 7. april 1864 i Slesvig by. Den 6. april blev mødet forbudt af civilkommissærerne, der ikke ville tillade diskussioner om statsretlige og politiske spørgsmål. De ca. 250 tilrejsende mødedeltagere, hvoraf mange allerede havde begivet sig afsted før forbudet, samlede sig i stedet distriktsvis i private huse. Her valgte de 40 talsmænd, som derpå ligeledes forsamledes i en privatbolig. Her blev der vedtaget en erklæring, der siden blev undertegnet af yderligere 69 tillidsmænd. ¹²

I erklæringen blev der taget forbehold mod konferencen: »Vi gør indsigelse mod enhver beslutning, som på den omtalte konference måtte blive truffet om hertugdømmerne Slesvig-Holstens skæbne, særlig om den person, som skal efterfølge den ved kongehertug Frederik VII.s død ledigblevne trone for samme, uden at landets stemme om dennes efterfølgers arveret forud er blevet hørt; vi erklærer des mere enhver anerkendelse af en sådan, som måtte følge fra de europæiske magter, uden forudgående at have hørt landet, for retsligt uforbindende for sidstnævnte og ugyldig«. Derefter fulgte yderligere fire erklæ-

ringer. Den første omhandlede hertugdømmernes uadskillelighed og selvstændighed, den anden mandsstammens arveret, tilsammen altså de tre slesvig-holstenske »fundamentalsætninger« fra 1844. Den tredje erklæring afviste Christian 9.s arveret, og den fjerde hævdede, at Friedrich af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg var den eneste rette arveberettigede, efter at hans far havde givet afkald til fordel for ham. Underskriverne erklærede videre, at han var hyldet af det slesvig-holstenske ridderskab, af universitetet, gejstligheden og lærerstanden, af byer og landdistrikter i Holsten og Slesvig, og at disse ville sætte gods og blod ind for ham. Endelig protesterede underskriverne mod ethvert arrangement, som ville opretholde forbindelsen mellem kongeriget Danmark og hertugdømmerne.

Også fra Nordslesvig var der rejst flere tillidsmænd til Slesvig. Blandt de 109 underskrivere var der 19 hjemmetyskere fra landet. Werner Frölich på Ellehus og J. Fr. Momsen på Vrågård deltog for Tønder amts nordlige del. Boy Jürgensen fra Stubbæk, dr. Brieger, Otto Fr. Ahlmann og W. Paulsen fra Gråsten, W. Wommelsdorff på Munkemølle, N. A. Matzen i Iller, H. G. Schlaikier i Egersund, N. P. Nissen og C. P. Møller i Uge, L. Hansen i Brunde (Egelund) samt A. Asmussen fra Årslev repræsenterede Sundeved og Aabenraa amt. H. C. Thaysen fra Vildfang, J. Mussmann fra Christiansdal, J. Danielsen fra Vojens, N. H. Matzen fra Tørning, E. B. Holst fra Vandling og Ohlsen på Stendetgård var udsendinge fra Haderslev amt. Dertil kom 13 fra købstæder og flækker: H. J. Jürgensen, C. A. Roos, M. Scherrebeck, A. F. Juhl og en ukendt Schmidt fra Haderslev, Joh. Jacobsen, B. B. Jessen og F. A. Jensen fra Aabenraa, Joh. Fr. Jensen, Jacob M. Todsén og A. Iwersen fra Tønder samt I. Jepsen og M. C. Matthiesen fra Højer. En lille tredjedel af underskriverne var således nordslesvigere.

Erklæringerne fra mødet i Slesvig blev sendt til civilkommisærerne. Der blev endvidere valgt en deputation på fem slesvigere, heriblandt W. Frölich fra Ellehus og senator H. C. Clausen fra Haderslev. Sammen med repræsentanter for Holsten skulle de overbringe erklæringerne til fredskonferencen. I slutningen af april drog deputationen afsted for at møde lord Russell. Rejsen blev imidlertid en fiasko, fordi lord Russell ikke ville forhandle med private udsendinge.¹³

Adresser med nogenlunde samme indhold som de 109 tillidsmænds erklæring indløb til civilkommisærerne fra de nyudpegede bykollegier i Haderslev og Tønder. Også de forlangte en fuldstændig adskillelse fra Danmark, ligesom hertug Friedrich blev betegnet som eneste legitime landsherre for de uadskillelige hertugdømmer. Adresserne krævede desuden medbestemmelse i egne anliggender, og de afviste begge en deling af Slesvig.¹⁴

Fra menigmand i Nordslesvig synes der kun at være indkommet to adresser med generel stillingtagen til Londonkonferencen. Den 26. april oversendte

Frölich fra Ellehus en adresse fra Tønder by til Karl Lorenzen, den augustenborgske repræsentant i London. Heri erklærede de 278 underskrivere: »Vi tilkender ikke nogen magt på jorden retten til at bestemme over vor fremtid uden at spørge os selv. Vi forlanger desmere på det bestemteste som vor ret, enten at udtale vor vilje gennem de lovligt valgte landsrepræsentanter eller ved en almindelig afstemning, og at kun den bestemmer over vor fremtid«. ¹⁵ Det var adresser som denne, civilkommissær von Zedlitz den 7. april advarede embedsmændene mod at underskrive og udbrede. ¹⁶

Fra landsbyen Hokkerup skrev 10 under på en adresse til civilkommissærerne, der skildrede de skuffede forhåbninger til Christian 9.s varetagelse af sine tyske undersåtters interesser. Adressen udtalte tillid til Preussens og Østrigs hensyntagen til hertugdømmernes ve og vel, men fandt det ikke desto mindre nødvendigt at erklære målet: »Fri fra Danmark, fra det Danmark, som i det korte tidsrum af en menneskealder tre gange har ført en blodig krigs skræk til vort land. De, høje civilkommissærer, såvel De, repræsentanter for vort kære Slesvig, skærm og beskyt den gamle os alle på hjerte liggende forbindelse med Holsten og beskyt De os for Danmarks regimente«. ¹⁷

Forsøg på adresser mod Slesvigs deling

De to adresser udtalte sig generelt for de slesvig-holstenske mål. Snævrere i deres målsætning var de adresser, der udelukkende vendte sig imod en deling af Slesvig. Heller ikke de fik umiddelbart nogen stor succes.

Det første hjemmetyske forsøg på en adresse mod delingen skyldtes et lokalt initiativ fra Haderslev. Ophavsmanden var sikkert den tidligere nævnte jernstøber Rist, der ikke lyttede til Hugo Jensens råd om at se tiden an og afvente nærmere rådslagning med folkene i Tønder og Aabenraa med henblik på en koordineret aktion. ¹⁸ I hvert fald sendte borgmester Brodersen Hansen i Haderslev den 30. marts 1864 Hugo Jensen en afskrift af en fortrykt dansksproget adresse til de preussiske og østrigske civilkommissærer. Den var beregnet for bønderne i Haderslev amt, siden den fremhævede nødvendigheden af, at den nordslesvigske bondestand nu udtalte sig om sit eget anliggende og var dateret »..... Sogn, Haderslev Amt, den Marts 1864«. Underskriverne skulle erklære, at de ville forblive slesvigere, ikke adskilles fra deres brødre i det sydlige Slesvig og slet ikke indlemmes i kongeriget. Slesvig skulle fortsat bestå som en udelelig enhed. Den fortrykte erklæring indeholdt intet om forbindelsen med Holsten eller Friedrich. Borgmesteren oplyste imidlertid, at den ikke vandt mange underskrifter: »Hvad der står i den, forstår og vil bønderne, men de giver den højst ugerne deres underskrift«. ¹⁹ Der findes ingen adresser med den fortrykte ordlyd i civilkommissærernes arkiv. ²⁰ Sandsynligvis er indsamlingen aldrig blevet til noget, eller også har den givet så ringe et re-

sultat, at en videresendelse til civilkommissærerne ville få den stik modsatte virkning af den tilsigtede. Alt tyder på, at Hugo Jensens skepsis mod adresseinitiativet fra Rist var velbegrundet. Det bør ikke undre, at folk var tilbageholdende. Dybbøl skanser var endnu ikke taget af preusserne, og mens slaget stod, ønskede de tysksindede i de overvejende dansksindede egne næppe at eksponere sig.

Selv på Tønderkanten holdt hjemmetyskerne sig tilbage. Endnu før konferencen trådte sammen, havde den augustenburgske central i Kiel forsøgt at sætte en adresse i værk her. Dette initiativ udviklede sig meget langsomt og ikke helt, som Hugo Jensen havde tænkt sig. Hen mod slutningen af marts orienterede denne Reeder i Tønder om den forestående aktion. Efter at have spurgt de lokale tillidsmænd svarede Reeder på den sidste dag i måneden, at alle i Tønder fandt sagen for overilet, men hvis tingene ikke lod sig ændre, ville de omvendt være virksomme for ikke at stå tilbage for de andre egne.²¹ Da var aktionen allerede skudt i gang. I hvert fald kvitterede Fürsen-Bachmann den 1. april fra sin station på Store Tønde for de modtagne fortrykte tekster til adressen. Som folkene i Tønder mente obersten, at indsamlingen af underskrifter ville blive vanskelig på grund af de danske agitatorer (»Wühler«) og fordi folket »so wie so« var »fejgt og indolent«.²²

Meget tyder på, at Hugo Jensen havde glemt sit eget råd til Rist og kastet sine tillidsfolk hovedkulds ud i en usikker aktion. Han bad den stærkt skeptiske Fürsen-Bachmann forestå indsamlingen af underskrifter på Tønderegnen.²³ Obersten satte sin husvært B. B. Momsen i gang med indsamlingen i Slogs herred. Momsen gik først i aktion efter Fürsen-Bachmanns afrejse – og efter at have foretaget en ændring i den fortrykte tekst: »Det vil måske være Dem, kære herr oberst, uret, at vi har affattet protesten anderledes end det var bestemt; vi må imidlertid her indrette os efter omstændighederne, og selv om hertugen ikke nævnes deri, er dog klart (?) deri udtalt, at vi vil dele skæbne med vore sydligt boende brødre«.²⁴ De lokale tillidsmænd slettede altså Friedrich af den aftalte tekst! Blandt Hugo Jensens papirer ligger en petitionstekst fra begyndelsen af april, hvor underskriverne erklærede Friedrich for deres hertug og ingen for beføjede til at ophæve deres landsrettigheder, ligesom de forlangte af Londonkonferencens deltagere, at ingen definitiv beslutning blev taget uden deres samtykke.²⁵ Hvis dette var den oprindelige tekst til adressen fra Tønderegnen, havde de lokale tillidsmænd formentlig ret i, at den ikke var velegnet til Nordslesvig.

Om indsamlingsarbejdet berettede Momsen til Fürsen-Bachmann, at Nicolay Jürgensen ville tage sig af Ravsted sogn, når han rejste sig fra sit sygeleje. Vanskeligere så det ud i Højst sogn. I Bredevad skrev alle bønderne uden undtagelse under, og de påtog sig den videre indsamling i sognet. I Eggebæk ville Momsen kontakte sognefoged Peter Nissen og få ham til at samle underskrif-

ter.²⁶ I civilkommissærernes arkiv findes blandt de først indkomne adresser mod Slesvigs deling tre udaterede, håndskrevne adresser fra Ubjerg, Hostrup og Tinglev sogne. B. B. Momsen står øverst som underskriver af adressen fra Hostrup sogn, hvilket tyder på, at han var indsamleren. Peter Nissen fra Eggebæk står tilsvarende øverst i Tinglev sogn.²⁷ Dette stemmer med Momsens beretning fra midten af april, så det må antages, at de udaterede adresser er indkommet omtrent på denne tid.²⁸ Derimod er der ingen adresse fra Bredevad. Bortset fra disse tre adresser løb Fürsen-Bachmanns og Momsens aktion ud i sandet. De næste adresser fra Tønderegnet mod Slesvigs deling indkom godt to måneder senere (se herom nedenfor).

Nordslesvigsk Tidende forsøgte at råbe de passive hjemmetyskere op. Umiddelbart forud for Londonkonferencens åbning gav dr. Janssen i bladet udtryk for den udbredte slesvig-holstenske mistillid til stormagterne, og han opfordrede hjemmetyskerne til handling: »Ligesom Dansken maae ogsaa Nordslesvigs Indbyggere benytte enhver Dag, ja enhver Time; det er endnu ikke for sildig. De indbydes ikke til Conferencen, og der er ingen, som taler deres Sag. Mærkelig nok at man nu fortiden gjør Forsøg paa at bortskjænke hele Landstrækninger med alle Indbyggere, som om de vare Slaver eller Fæ, uden at spørge dem, der dog skulde have Ret til idetmindste at høres. Naar de ikke opfordres, er det nødvendig, at de uopfordret fremstille deres Ønsker, og naar det skeer paa en lovlig og sømmelig Maade, vil der blive taget Hensyn til dem. Det kan ikke nægtes Indbyggerne at indstille Petitioner til deres Øvrighed, til Civil-Commissæerne i Flensburg; de vil derfra komme disses Regjeringer for Øren, og det skulde da være underligt, om ikke Indbyggernes egne Ord troedes mere end fremmede Magter, der alene handle efter Nytte og Fordeel.«²⁹

Bladet bragte et forslag til en adresse fra »Flere Landboere«, der er bemærkelsesværdig ved at tage afstand både fra danskerne og preusserne: »Vi ønske, at leve i Fred, vi ønske, at blive i de Sæder og Sædvaner, vi have efter vore Fædre, at vore Børn blive opdragne i vort Modersmaal, i hvilket vi ere blevne opdragne [d.v.s. dansk], ønske at vore Embedsmænd, Præster og Lærere helst skulde tages af dem, der ere opvoxne iblandt os, i vore Sogne, i vort Amt, – vi ville hverken blive tydske eller jydske og ønske at faae Ro, baade for Preusserne og for Kjøbenhavnerne«. Teksten talte også for en regering fælles for Slesvig og Holsten som det tidligere Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli og for en selvstændig hertug – underforstået Friedrich.³⁰

Dette forsøg på at sætte en adresseaktion i gang lykkedes lige så lidt som de foregående, og Nordslesvigsk Tidende måtte på ny i begyndelsen af maj ruske op i sine læsere for at få dem til at vise de upålidelige diplomater i London »den sande alvorlige Folkevillie«. ³¹ Selv efter Dybbøls fald den 18. april var der ikke grobund for en adresseaktion på Haderslevveggen eller for den sags skyld andre steder i Nordslesvig. Der måtte en helt anderledes stærk agitation til for

at få de hjemmetyske røster mod delingen frem. Der var også andre forslag til hertugdømmernes fremtid, som de tysksindede i Nordslesvig skulle tage stilling til.

Et mellemstil – personalunionen

I foråret 1864 inddrog de storpolitiske overvejelser en overgang tanken om at omforme den dansk-tyske helstat til en løsere personalunion, hvor hertugdømmerne kun skulle have statsoverhovedet tilfælles med kongeriget; eventuelt skulle sidstnævnte forøges med Nordslesvig. Det var især en tanke, som tiltalte Rusland og Christian 9., mens Bismarck kun ønskede personalunionen som en mellemstation på konferencen, som man skulle afprøve og forkaste, før man kunne komme videre og realitetsforhandle en deling.³²

Tanken beskæftigede første gang Nordslesvigsk Tidende i april 1864. Den var ikke avisens kop te, særlig ikke hvis den skulle føre til en deling af Slesvig. Bladets mål var hertugdømmernes fuldstændige adskillelse fra Danmark. Det blev understreget af bladet i en appel til de krigstrætte slesvigere; alene adskillelsen var opskriften på en varig fred: »Ene og alene Ordet: »Løs fra Danmark, aldeles og for alle Tider!« betyder for Enhver, der har Øine at see med, Freden! Ethvert andet Ord, lad det lyde saa godt det vil, indbefatter kun Parolen til en ny, Parolen til en evig Krig«. ³³ I en ledende artikel blev personalunionen skildret som umulig for »det slesvig-holsteenske Folk« på grund af »det længe indgroede Had imod Danmark«. Helstatens 400-årige eksistens var ikke noget argument for unionen. Kun 1460-81, 1524-33 og 1773-1863 havde der eksisteret en personalunion mellem de udelte hertugdømmer og Danmark. Tværtimod var det sådan, at hertugdømmernes og kongerigets »hele historie beviser, at de to Befolkninger gjensidig frastøde hinanden. Til den forskjellige Nationalitet kommer den fuldstændige Ulighed i Charakteer, Sæder og Indretninger. Slesvig-Holstenernes Natur, konservativ, hængende ved gammel Sædvane, er forhen blevet skildret. I Danmark har ligefra Kongelovens Indførelse (1666) [skal være 1665, HSH] det absolute Monarki udøvet en nivellerende Indflydelse, og af samme Grund har i den nyere Tid, efter at en konstitutionel Udvikling er traadt i Absolutismens Sted, en demokratiserende Retning taget overhaand, for hvilken der kun findes et ringe Terrain i Hertugdømmerne«. ³⁴

Med den sidste sætning fornægtede Nordslesvigsk Tidende den liberale arv fra den slesvig-holstenske revolution i 1848 og statsgrundloven fra samme år. Svarende hertil fortav avisen ganske Friedrichs ed på samme forfatning. Derimod blev slesvig-holstenernes karakter som »et fortrinsviis loyalt og konservativt Folk« stærkt understreget. Til denne konservative bekendelse føjede samme leder hertugdømmernes orientering mod syd: »I samme Grad som Sles-

vig-Holstenerne føle Afsky for Danmark, føle de sig hendragne til Tyskland«. Argumenterne herfor var velkendte: Sprog og dannelse var tysk, mens den danske kultur »staaer ubetinget lavere end den tydske«. Hamborg var det kommercielle centrum, ikke København. Dertil kom nu, at tyskernes levende støtte til slesvig-holstenerne knyttede disse nærmere til Tyskland. Blandt argumenterne mod personalunionen var det ubestrideligt rigtige, at der ikke rigtig var nogen tilhængere af den i Danmark. Endnu tæt ved slutningen af maj anså Nordslesvigsk Tidende personalunionen for en reel trussel; på månedens sidste dag mente bladet, at faren var drevet over.³⁵

Delingsspørgsmålet på Londonkonferencen

Da havde personalunionen allerede været stendød i et par uger. Den 20. april 1864 – to dage efter Dybbøls fald – var Londonkonferencen endelig trådt sammen. De første møder gik med at diskutere en våbenstilstand. Den blev indgået den 9. maj og gjaldt fra den 12. maj og fire uger frem.³⁶ Derpå var så personalunionen oppe at vende. Som forudset af Bismarck blev den kun en mellemstation i forhandlingerne – oven i købet med et kort ophold, da tanken allerede blev opgivet på mødet den 12. maj og var definitivt ude af billedet på det næste møde den 17. maj.³⁷

Til gengæld var en deling af Slesvig blevet mere aktuel end nogensinde. De neutrale magter enedes nu om en deling kombineret med en statslig adskillelse af den nordlige og sydlige del af Slesvig.³⁸ På dansk side havde man endnu ikke erkendt, at personalunionen var forladt. Christian 9. fastholdt stædigt denne løsning. Monrad fandt ikke sin regering stærk nok til at bryde kongens og befolkningens uvilje mod delingen. Forhandlerne i London fik besked på at forholde sig passive og ikke forpligtede regeringen. Fra dansk side var der frygt for at gå til biddet.³⁹

Det var Bismarck til gengæld indstillet på. Overfor Østrig opnåede han, at hertugdømmerne skulle adskilles fra Danmark, men at deres fremtid i øvrigt skulle fastlægges senere. Med andre ord skulle en augustenburgsk løsning udskydes – med henblik på helt at undgås. Kom en deling af Slesvig på tale, sluttede Bismarck sig officielt til det østrigske forslag om en linje ved Aabenraa. Efter de allieredes sejr ved Dybbøl var denne linje ikke længere urealistisk. For kong Wilhelm var denne linje det yderste, Preussen kunne strække sig til. Bismarck gav imidlertid den preussiske delegationsleder instruks om til rette tid at foreslå en linje ved Flensborg, hvis dette var nødvendigt for at opnå et resultat.⁴⁰

På konferencens møde den 28. maj stod delingen helt i centrum. Lord Russell foreslog en deling langs Slien og Danevirke. Det sydligste Slesvig og Holsten skulle afstås til Tyskland og stormagterne garantere, at resten blev ved Dan-

mark. Frankrig sluttede sig hertil. Den svenske forhandler støttede Russells delingslinje. Den preussiske forhandler gik ind for en deling, men fandt den foreslåede linje for sydlig. Den danske delegation gav ingen forpligtende tilsagn, skønt det engelske forslag var yderst fordelagtigt.⁴¹ For Bismarck var det til gengæld uantageligt, at det overvejende tysksindede Mellemslesvig skulle tilfalde Danmark. For at styrke den tyske position foreslog Bismarck derfor østrigerne en sognevis vejledende folkeafstemning mellem Aabenraa og Slesvig by. Det var Østrig imod, og Bismarck lod foreløbig tanken falde.⁴² På det næste møde den 2. juni flyttede positionerne sig ikke meget. Danmark gav nu under visse betingelser sin tilslutning til lord Russells forslag. Afstemningstanken blev nævnt, men ikke realitetsforhandlet, og det samme gjaldt eventuelle delingslinjer.⁴³

På mødet den 6. juni nåede man ikke længere med delingstanken, hvorimod en forlængelse af våbenhvilen med to uger syntes indenfor rækkevidde.⁴⁴ Den blev aftalt på det følgende møde den 9. juni og skulle regnes fra den 12. juni. På dette møde kom delingen igen til diskussion; Preussens forhandler pegede på Flensborg-Tønder-linjen, mens Danmarks gjorde gældende, at Mellemslesvig væsentligst var af dansk nationalitet. Den preussiske forhandler bragte ideen om en afstemning på bane.⁴⁵ Dette forslag blev officielt fremsat på det følgende møde den 18. juni. Kun repræsentanten for Det tyske Forbund støttede det. Lord Russell mente, at det gjaldt om at finde en grænse mellem de stridende parters forslag: Aabenraa-Tønder-linjen og Egernførde-Frederiksstad-linjen. I stedet for afstemning foreslog han voldgift. Det kom han ikke umiddelbart igennem med.⁴⁶ I København overlod Monrad afgørelsen til kongen, som i statsrådet den 20. juni afviste voldgiftsforslaget.⁴⁷ På konferencens næste møde den 22. juni fastholdt Danmark Russells første forslag af 28. maj om Sli-Danvirke-linjen. Preussen sagde derimod betinget ja til voldgiften. Danmark kom dermed til at stå med ansvaret for at sprænge konferencen.⁴⁸ På det sidste møde den 25. juni stillede Danmark sig stædigt tilbage på Londontraktatens grund, som nu var forladt af alle andre.⁴⁹

Augustenborgerne og Slesvigs deling

Augustenborgerne var ikke repræsenteret ved Londonkonferencen, men i Kiel forsøgte man af alle kræfter at følge og påvirke begivenhedernes gang. Hertugens lille »udenrigsministerium« i Kiel bestod af Karl Samwer assisteret af den fra Gotha medbragte dr. Karl Lorentzen og snart tillige professor Albert Hänel fra Kiel samt et par sekretærer.⁵⁰

Her blev der forud for Londonkonferencen udarbejdet et memorandum om Slesvigs nationale forhold. Det skelnede mellem et Sydslesvig beboet af de tre tyske folkestammer sachserne, frisere og angler og et Nordslesvig uden bestemt

nationalt karakterpræg. En relevant skillelinje mellem Nord- og Sydslesvig var skolesprogsgrænsen fra før 1850, der nu igen var gældende: »Man er berettiget til at gøre dette, fordi folkeskolens undervisningssprog tilfredsstillende dannelsesstrangen hos det *egentlige folk*, [fordi] sammes politisk-nationale medleven, for så vidt en sådan findes, formidles [derigennem] og fordi den tilstand, som var indtil det anførte tidspunkt og nu er igen, ud fra dette behov og i overensstemmelse hermed har udviklet sig *organisk* i løbet af århundrederne.« Grænsen skulle så gå mellem Bov, Medelby, Ladelund, Sønder Løgum, Ubjerg, Tønder, Aventoft, Nykirke, Rødenæs og Keitum sogne mod syd og Holbøl, Tinglev, Burkal, Hostrup, Abild, Møgeltønder og Rømø sogne mod nord. Om sindelagsgrænsen ved en almindelig og fri afstemning kunne man være sikker på, at alle i Sydslesvig med undtagelse af en del af indbyggerne i Flensborg by og en tre-fire sogne i Vis herred ville stemme for en slesvig-holstensk stat frem for en nærmere forbindelse med kongeriget Danmark. I Nordslesvig med den herskende tyske dannelse i byerne og blandt de større ejendomsbesiddere på landet ville »et ikke ubetydeligt antal« stemme sammen med sydslesvigerne, ikke mindst under indflydelse af de materielle interesser. Denne tendens ville være stærkest i sydøst (med undtagelse af Sundeved og Als) og svagest i nordvest. Konkret henvistes til stændervalgene i 1847, hvor 1., 2., 3., 5. og 6. landvalgdistrikt sendte danske deputerede, men ikke 4. og 7.⁵¹ Det augustenburgske memorandum pegede ikke på nogen bestemt grænse og var snarere et forsøg på at beregne konsekvenserne, hvis folkesproget eller sindelaget blev lagt til grund for en deling, men det viser i det mindste, at man i Kiel allerede før Londonkonferencen havde indstillet sig mentalt på, at en deling kunne komme og at den ville betyde afståelse af hovedparten af Nordslesvig.

For at varetage de augustenburgske interesser ved konferencen blev dr. Lorentzen sendt til London. Den 25. maj modtog han en instruks bl.a. om den stilling, han skulle indtage til en deling af Slesvig. Det vigtigste mål var hertugdømmernes dynastiske adskillelse fra Danmark, der skulle opnås hurtigst muligt. En deling af Slesvig efter nationaliteterne måtte alene forhandles i sammenhæng med den overordnede målsætning som en pris, det kunne blive nødvendigt at betale for at opnå selvstændigheden.⁵² Nogle dage senere fik Lorentzen tilsendt et kort over sprogsgrænsen.⁵³ Man var fortsat i Kiel indstillet på at diskutere delingsgrænser.

I slutningen af maj troede Karl Lorentzen, at man ikke kunne undgå en deling. Han frygtede, at diplomaterne ville trække en linje, som man måske for at takkes Frankrig efterfølgende ville forelægge befolkningen til godkendelse. Fra konferencen måtte man i bedste fald regne med en linje Aabenraa-Højer, i værste fald en linje umiddelbart nord om Flensborg og Tønder. Skulle der øves indflydelse på konferencen, måtte den augustenburgske politik acceptere delingsprincippet og samtidig kæmpe for så nordlig en grænse som muligt.

Derfor nyttede det ikke med erklæringer fra landsdelen *imod* delingen, mens tilkendegivelser *for* Tyskland nok kunne bruges.⁵⁴ Efter disse oplysninger frygtede Samwer i Kiel for betydelige afståelser til Danmark i nord, og han pålagde derfor Lorentzen at virke for, at hertugen ikke skulle anerkende et sådant resultat, men blot skulle tage det til efterretning.⁵⁵ Samwer frygtede for Friedrichs popularitet ved en deling.

I begyndelsen af juni satte hjemmetyskerne sig endelig i bevægelse mod delingen (se nærmere herom nedenfor). Det hverken kunne eller ville Samwer forhindre dem i, og han skrev til dr. Lorentzen den 6. juni, at det i stedet kom an på at lede protesten ind i de rigtige baner, så den ikke rettedes mod delingen som sådan, men mod en afståelse uden forudgående høring af befolkningen. Delingen stod ikke længere til at forhindre, men høringen kunne opnås, og dermed kunne man håbe på at redde betydelige områder for den kommende augustenburgske stat. I hvert fald rummede en høring den fordel, at befolkningens skæbne blev lagt i dens egne hænder – vel underforstået, at Friedrich så kunne vaske sine, hvis slesvigske områder skulle afstås. Lorentzen fik derfor pålagt at virke for en forudgående høring.⁵⁶

I en mere detaljeret instruks fra Samwer blev Lorentzen samme dag gjort nærmere bekendt med synspunkterne i Kiel. Hertugens ret gjaldt ret hele Slesvig. En deling var derfor »en national ulykke«. Den måtte ikke anerkendes, men af nød tages til efterretning som noget, man udefra påtvang hertugdømmerne. I så fald havde man også frie hænder i fremtiden. Et særligt spørgsmål udgjorde mulige landbytninger. Hertugen havde ingen principiel interesse i at erhverve Lauenborg mod til gengæld at afgive slesvigske distrikter til Danmark, og på sigt kunne Lauenborg alligevel ikke forblive i dansk besiddelse. Skulle der byttes land, foretrak man i Kiel de kongerigske enklaver på vesterhavsøerne til gengæld for de slesvigske områder nord for Skodborg og Ribe. Skulle Lauenborg endelig efter pres fra konferencen indgå i en byttehandel, så kunne man afstå Haderslev vesteramt og den nordvestlige del af østeramtet, således at både Haderslev og Christiansfeld forblev slesvig-holstenske. Også Brede sogn og Ærø kunne gå med. I så fald ville det vundne befolkningstal i Lauenborg svare til det afståede i Nordslesvig. Lorentzens mandat blev afsvækket ved, at hertugen var imod enhver form for afståelse: »Til slut må jeg gøre Dem opmærksom på, at De, da Hans Højhed Hertugen aldrig frivilligt vil indvillige i en afståelse af et nedarvet område, og nødvendigheden af en sådan ikke foreligger, aldrig diskuterer delingsplaner eller kombinationer, der forudsætter en deling, som en befuldmægtiget herfra, men kun drøfter dem således, at de ytrer Deres private synspunkt, af hvilket Hans Højhed Hertugen på ingen måde kan bindes«. ⁵⁷

Samwers to breve til Lorentzen den 6. juni var indbyrdes modstridende. I virkeligheden spillede Samwer dobbeltspil mod hertugen. Den førstnævnte

instruks var indledt med »Kære Lorentzen« og afsluttet med »Med venlig hilsen Din Samwer«. I den anden hed det »Højtærede herre« og »Jeg benytter også denne sig tilbydende lejlighed til forsikring om min udmærkede højagtelse. Samwer«. Det første brev var et personligt brev, det andet den officielle instruks. Nogle dage senere skrev Samwer privat til Lorentzen: »Af dine og Schleidens breve ser jeg, at I holder enhver linje, der sikrer Haderslev by for Syden, for en umulighed, og hvis krigen ikke kommer, vil det vel være rigtigt. Den officielle instruktion, som vel nu allerede er tilgået dig, er kun bestemt for dig. Hvis den ikke kan udføres, så er det ikke vores skyld. Vær dog så venlig at besvare den i en formel skrivelse, som kan lægges til akterne«. ⁵⁸

Der var internt i den augustenburgske lejr modstridende opfattelser af, hvordan man skulle håndtere delingspørgsmålet. Lorentzen og Samwer ville realpolitisk erkende delingens uomgængelighed og i stedet arbejde for at begrænse skaderne gennem en folkeafstemning, mens hertugen principielt var imod og kun ville lade sig en deling påtvinge af konferencen.

Den tysk-nordslesvigske presses agitation mod delingen maj-juni 1864

Sideløbende med konferencen og de augustenburgske overvejelser tordnede Nordslesvigsk Tidende og Apenrader Nachrichten mod delingen, mens Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt slet ikke befattede sig med den. Nordslesvigsk Tidende havde hjemme i det område, som var stærkest truet af afståelse til Danmark. Bladet sluttede sig ganske ukritisk til Times-korrespondenten Mr. Hardman, der bestred, at Nordslesvig var rent dansk: »Tvertimod maa man sige, at i det nordlige Slesvig (Nord for Flensborg) den *besiddende Klasse* i Gjennemsnit er tydsk, den *øvrige* Befolkning dansk. Alle store Gaarde ligeop til den jyske Grændse ere i tydske Hænder. Da saaledes Landeindommen er afgjort tydsk, saa vilde Hertugdømmet, hvis der afstemtes efter Tønder Land, heelt og holdent adskilles fra Danmark, og forlange en egen Regering; men hvis man lod Befolkningen afstemme efter Hovedtal, vilde maaskee et andet Resultat komme frem«. Dertil kom den tyske overvægt i byerne Haderslev og Aabenraa. Derfor kunne bladet berolige sine ængstelige hjemmetyske læsere: »Publikum har altsaa ikke nødig at forskrækkes, hvis det seer 3 danske Agenter løbe omkring, og uddele Sedler blandt Gadedrengene; thi det er den *besiddende* Stand alene, der til Slutning vil komme til at afgjøre Spørgsmaalet«. ⁵⁹ Hvorledes dette skulle berolige læserne i en egn, hvor flertallet af jordbesidderne ved de foregående stændervalg havde stemt på de danske kandidater, fremgik ikke af bladet.

Bladet bestred desuden, at det overhovedet lod sig gøre at drage en grænse.

Der var ingen naturlig grænselinje mellem Ejderen og Kongeåen. Danevirke var nu sløjftet (!). Sproggrænsen kunne ingen finde, for den eksisterede slet ikke. I de blandede distrikter forlangte befolkningen tysk undervisningssprog genindført. Og i Nordslesvig »anse Alle, som ikke staae paa det allerlaveste Trin i det borgerlige Liv, det for en Ære og et stort Fortrin, at kunne tale tydsk; de vide, at de med det tydske Sprog kunne komme gennem den halve Verden, men ikke vidt med det Danske, og derfor ville de aldrig for Sprogets Skyld lade sig adskille fra det øvrige Slesvig, saa at Grændselinien, som drages efter Sproget, maa flyttes op til Kongeaaen. Der kan aldrig være Tale om den Deling af Slesvig efter Sprogene«. Dertil kom købstæderne, »hvilke overalt i Verden ere Middelpunkter for Kapital og Dannelse i et Land«. De var alle tysktalende, havde alle indtil 1850 tysk kirke-, skole- og forvaltningssprog, og var tillige tysksindede. De kunne ikke rives fra deres oplande. Nordslesvigsk Tidende måtte indrømme eksistensen af »Distrikter, i hvilke der forekommer et *dansk Sindelag*«. Men bladet spurgte så: »Men hvor i Verden gives der ikke slette Mennesker, som lade sig bestikke? og hvor finder man her i hele Landet et Distrikt, i hvilken ikke den overveiende Majoritet, især af de Dannede, hos hvilke de danske Løgne ingen Indpas fandt, om end ikke tydsk af Sindelag, dog med Liv og Sjæl ere imod en Adskillelse fra det øvrige Land? Vi kunne ikke aftræde noget, ikke engang Als, om ikke for andet, saa af Hensyn til Muligheden for en Krig i Fremtiden«. ⁶⁰ Det var ikke nogen høj vurdering af den nationale modstander, som her kom til udtryk. ⁶¹

Apenrader Nachrichten bestred tilsvarende lødigheden af Nordslesvigs danskhed, der mest skyldtes de kongerigske embedsmænds agitation i de forløbne 14 år. Når embedsmændene var borte, ville danskheden også forsvinde: »Man give engang tyskerne (i stedet for fjorten) fire års tid, og uden at man fra den side behøver at anvende de danske midler – de er jo alligevel fremmede for den tyske natur – vil vi snart se, hvor lidt der bliver tilbage af den hele danskhed«. Bladet beroligede desuden de tysksindede nordslesvigere med den tyske enhed: »Lad derfor England og Danmark nu engang forsøge at ville foretage en deling, ethvert forsøg af den art vil og må fejle mod den faste vilje hos slesvig-holstenerne, såvel som de tyske fyrster og folk«. ⁶² Forsøget på at sætte mod i hjemmetyskerne blev gentaget i en leder med overskriften »Kun uforsagt«: »Er det ikke fuldstændig umuligt at tro, at tusinder af de mest trofaste og tapre familier forsvarsløse skal udleveres til danskernes hævn blot for de indvandrede danskeres skyld eller for de enkelte indfødte, som af svaghed, frygt eller egennytte har frafaldet deres lands sag?«. Det var næppe derfor, at den østrigske kejser og den preussiske konge havde sendt deres tropper i felten! Alligevel opridsede Apenrader Nachrichten et dystert fremtidsperspektiv: »Bliver vi imidlertid nu igen udleveret til danskerne, så vil de, som til nu har tugtet os med ris, piske os med skorpioner, og vi må forbande

dem, der har hjulpet til ved dette værk«. ⁶³ Man må spørge, om bladet ikke snarere opskræmte de bekymrede hjemmetyskere end beroligede dem – men måske var det også meningen?

Oberst Fürsen-Bachmanns anden mission maj-juni 1864

Avispropaganda alene var ikke nok til at kalde hjemmetyskerne frem til dåd. Det vidste Hugo Jensen i Kiel. Hen imod slutningen af maj måned 1864 må han have erkendt, at det augustenburgske net i Nordslesvig var for svagt til at iværksætte underskriftindsamlinger og andre påtrængende manifestationer mod delingen. Oberst Fürsen-Bachmann måtte igen afsted nordpå. Denne gang skulle han forsynes med rigelige penge og have pålidelige hjælpere udstationeret i brændpunkterne. Ligeud opfordrede Hugo Jensen: »Jeg gentager, spar ikke på pengene. De kan bare trække *helt efter Deres forgodtbefindende [ganz nach Ihrer Discretion]* på Ahlmann her i Kiel gennem et flensborgsk [handels]-hus«. ⁶⁴ Ahlmann var bankier Wilhelm Ahlmann. Da den kreative Fürsen-Bachmann fandt på at bruge hertugdømmets mange kvæghandlere i den augustenburgske agitations tjeneste, fik han straks Hugo Jensens tilslutning med beskeden: »Smør De disse karle, hvor det er nødvendigt«. ⁶⁵ Ideen med at bruge kvæghandlerne stod i nær forbindelse med oberstens plan om at udvirke en genindførelse af den gamle kvægtold ved Kongeåen for derved at vække de nordslesvigske bønders sympati for Slesvig-Holsten, da tolden ville beskytte deres opdræt af stude til videre opfedning i marsken mod konkurrencen fra det nørrejske magerkvæg. ⁶⁶

Fürsen-Bachmann skulle denne gang navnlig vække modstanden mod Slesvigs deling i Aabenraa amt og i Sundeved, hvor der hidtil havde været tyndt med augustenburgske kontakter, og desuden skulle han forsøge at få kontakt til det endnu danskbesatte Als. I Kiel anså man sikkert Tønderegnet for nogenlunde dækket ind, og m.h.t. Haderslev satte man vel foreløbig sin lid til borgmester Brodersen Hansen m.fl. Selv tog Fürsen-Bachmann station i Flensborg. Som hjælper i Aabenraa fik han sin svoger, skovfoged Fr. Nic. Chr. von Harbou på Jørgensgård, der under den provisoriske regering havde været husfoged i Aabenraa amt, men var blevet afskediget fra denne post i 1850. Efter en instruktion hos Fürsen-Bachmann var han klar til aktion i de sidste dage af maj. ⁶⁷ Hugo Jensen oplyste ham om strategi og taktik. Harbou skulle udnytte, at slesvigerne afviste delingen som en uhyrlighed: »En hovedsag er det derfor at gøre folkene den vished klar, at der *skal* deles; at dette er en kendsgerning, deri ligger agitationsmidlets styrke, dette faktum må virke mere end *overtalelse*, gør det ikke det, forfejler vi vort formål helt og aldeles, for det er et tegn, at det er folkene helt ligegyldigt, hvor de kommer hen. Jeg beder Dem om at holde dette synspunkt helt *særligt* for øje«. Harbou skulle kort sagt male fanden på væggen

for at få nordslesvigerne i tale. Til det formål skulle Harbou sende flest muligt kvalificerede folk til landsbyer og gårde for at agitere. Penge ville han få fra Fürsen-Bachmann. Harbou selv skulle blive i Aabenraa »for at lede det hele kram«, samle efterretninger fra tillidsmændene og sende dem videre til Hugo Jensen.⁶⁸

Til at tage sig af Sundeved indsatte Fürsen-Bachmann i begyndelsen af juni på eget initiativ polyteknikeren E. Engel, der ifølge obersten var kendt og agtet for sit virke i lazaretterne og for sin hjælp til nødstedte under krigen. Engel skulle tillige tage sig af forbindelsen til Als. Han var søn af »vor gamle Engel«, hvilken må være den i oktober 1863 afdøde Caspar Arnold Gotthold Johann Engel, en førende slesvig-holstensk embedsmand og politiker.⁶⁹ Fürsen-Bachmann mente, at Engel var »ubetalelig«. Om Hugo Jensen tog denne vending bogstaveligt og gav ham en ekstra betaling, ved vi ikke, men han antog Engel og instruerede ham efter de samme retningslinjer som Harbou, senere suppleret med en opfordring til at holde møder med bønderne og slå på deres materielle interesser.⁷⁰ Engel slog sig først ned i Flensborg, men rykkede kort før midten af juni til Gråsten.⁷¹

Dermed var den sydlige del af østkysten dækket ind med lønnede augustenborgske agitatorer. Forbindelserne til den vestlige del varetog Fürsen-Bachmann selv; her havde han kontakter fra sin første rejse at pleje og bygge på. Den 3. juni begav han sig gennem Slogs herred til Løgumkloster og dagen efter derfra videre til Tønder for så at hvile ud hos sin tidligere vært B. B. Momsen på Store Tønde.⁷² Haderslevveggen krævede derimod sin egen mand. Det blev Rudolf Mauck fra Altona. Han blev antaget af Hugo Jensen og sendt videre til Fürsen-Bachmann, men var ikke rigtig efter dennes hoved, fordi Mauck havde et mindre godt ry og netop i Haderslev amt var ringe anset som tidligere landmand; han må altså have haft en fortid dér. Obersten mente dog, at Mauck var blevet ældre end dengang og dermed fornuftigere, og han gav ham besked på at holde sig til borgmester Brodersen Hansen, professor Jessen fra gymnasiet og dr.med. Hansen, som kunne vurdere, om han gjorde nytte eller ej. Og så føjede Fürsen-Bachmann ellers til: »For fremtiden må jeg imidlertid forbeholde mig retten til selv at udnævne mine adjudanter!«. Det var næppe denne underordnede stilling under obersten, Mauck havde forestillet sig, og han var ikke begejstret for Fürsen-Bachmann og hans indstilling til danskerne: »Obersten er så overordentligt for en venlig behandling, som danskerne imidlertid kun kalder svaghed«. Han var med andre ord for blød efter Maucks smag. Hugo Jensen tog Fürsen-Bachmann i forsvar: »Det er helt igennem nødvendigt at anslå den mest muligt forsonlige, milde tone overfor nordslesvigerne, for på den måde at vinde dem. En rolig, klar fremstilling af de virkelige forhold, uden enhver lidenskabelig ophidselse, vil her virke bedst... Jeg anmoder Dem derfor om i dette tilfælde at handle helt efter oberst v. F. B.s

instruktioner«. Hugo Jensen tilrådede samtidig andre, at Mauck blev holdt i en kort snor.⁷³

Fürsen-Bachmann gik straks i begyndelsen af juni i gang med at opbygge et tillidsmandsnet i Sundeved, på Gråstenegnen og på Løgumklosteregnet. Han havde held til at vinde den initiativrige teglværksejer Nic. Aug. Matzen fra Iller, hvem han betegnede som »hovedsjælen i hele landet Sundeved«. Matzen skulle særligt tage sig af Broager sogn og Nybøl by, »men han besørger på det sikreste og bedste alt, hvad der skal gennemføres på Sundeved, da han har sine folk«. Matzen i Iller var søn af den slesvig-holstenske sognekonge Nis Aug. Matzen på Krammark.⁷⁴ I Gråsten fik Fürsen-Bachmann kontakt til to læger, dr. Brieger og den noget ældre dr. Claussen. De skulle bearbejde resten af Sundeved. I slotsbyen traf obersten også på købmand O. F. Ahlmann, som han beskrev som »kongen af Sundeved og egentlig tysk, men for meget købmand til at ville risikere tabet af en kunde«. Derfor blev han øjensynligt ikke hvervet som tillidsmand. Helt mod vest skulle gård- og møllejer Wommelsdorf på Munkemølle virke. I tilgift kunne Fürsen-Bachmann pege på tre tillidsmænd i Tyrstrup herred: Peter Sørensen i Fovslet, møller Dahl på Kær Mølle ved Hejls samt gårdejer Balle sammesteds.⁷⁵

I den sydlige og vestlige del af Aabenraa amt fik Hugo Jensen fra anden hånd anvist landmåler H. Nissen i Undelev i Holbøl sogn amt gårdejer Nis Peter Nissen og den gamle pastor Hoeck i Uge.⁷⁶ For Aabenraaegnen lå sagerne i gode hænder hos L. Hansen på Egelund. I Slogs herred og på Tønderegnet havde Fürsen-Bachmann på sin første rejse skabt et net af tillidsmænd. Dengang var han ikke nået til Løgumkloster, men det blev indhentet nu. I Justus Meyer på Fårgård ved Nørre Løgum mente Fürsen-Bachmann at have fundet en mand, der hørte til »de moderate folk« og derfor var velegnet til »at bygge en bro, som vil være egnet til at føre begge partier til hinanden«. Helt samme rolle kunne købmand Samuelsen i Løgumkloster ikke spille, dertil var han for kendt som slesvig-holstener, men han var en indflydelsesrig mand. Møller Erichsen blev også hvervet.⁷⁷ Hugo Jensen var knap så begejstret for Meyer, som han kendte fra listen udarbejdet af Jürgens på Høgelund og som han gennem nogen tid havde tilsendt brochurer. Dette havde Meyer ikke nævnt for obersten, og Jensen frygtede derfor, at mandens forsigtighed gik »meget vidt«. ⁷⁸

I Haderslev satte Mauck sig som beordret i forbindelse med »komiteen« ved borgmester Brodersen Hansen, dr. Hansen og professor Jessen for at lære dens intentioner nærmere at kende. Mauck omtalte de tre som »bestyrelsen for den patriotiske forening«. Efter sin ankomst blev han klar over, at de to førstnævnte ikke længere var medlemmer af bestyrelsen, men for en uges tid siden var trådt ud »på grund fuldstændig apati«. Nu var Rist formand og Jessen sekretær. Det var næppe gode nyheder for Hugo Jensen. Mauck angreb borgmesteren for

passivitet, da han hverken havde afskediget en eneste af de danske funktionærer på sit kontor eller ved politiet eller forhindret danskerne i at demonstrere deres sindelag, bl.a. kunne man i forretninger købe bånd i de danske farver til at sy på tøjet. Generelt manglede de nye embedsmænd energi. Også til Brødremerigheden i Christiansfeldt var der hug; den var for tilbageholdende af frygt for at miste sine privilegier, og Mauck foreslog, at den blev sat på plads ved et brev fra Friedrich eller ved kritik i aviserne. Der var egentlig ikke meget, den iltre Mauck var tilfreds med.⁷⁹

Hugo Jensen havde videregående planer med komiteen i Haderslev. Den skulle sættes i sving og udvikles til en »centralkomité« for hele Nordslesvig og lede modstanden mod delingen – i hvert fald udadtil, hvor det ville se bedst ud, at kampen udgik fra landsdelen selv. Derfor udsendte han til samtlige tillidsmænd nord for linjen Bredsted-Flensborg et cirkulære med opfordring til at danne lokale foreninger, som skulle træde i forbindelse med ledelsen i Haderslev. Hele arbejdet skulle forestås af grev Ludwig Reventlow i Kiel.⁸⁰ Grevnen skulle lede penge videre til komiteen. Han fik også en liste over 71 tillidsmænd, heraf de 42 i det egentlige Nordslesvig.⁸¹ Centralkomiteen og Reventlow skulle skabe fodslag, for det var ifølge Hugo Jensen tiltrængt: »Det er ikke forblevet ukendt for mig, at enigheden mangler ved alle foretagender i Nordslesvig og at der ved disse handlinger mangler en tidssvarende politisk takt«. Derfor skulle Haderslev fremover angive tonen for alle foreninger.⁸² Det fremgår ikke direkte, hvad Hugo Jensen sigtede til med politisk uenighed. Måske var der divergenser mellem kredsen i Haderslev og Kiel, jævnfør nedenfor om parolen for et folkemøde i Haderslev.

Der var også interne gnidninger blandt de augustenburgske udsendinge mellem den moderate og forsoningssøgende Fürsen-Bachmann og den ivrigt danskfjendtlige Mauck. Denne vakte i stigende grad vakte Jensens velbegrundede skepsis. Mauck fortsatte ikke alene sine angreb på de nye tyske embedsmænd i Haderslev: »De kunne slet ikke optræde kraftigt nok, gør dog ingenting«, men langede tillige ud efter nordslesvigerne i almindelighed og de tyske i særdeleshed: »En ret kraftig, måske også tilmed vilkårlig optræden fra embedsmændenes side ville med nordslesvigernes bekendte, i det hele ret feje karakter, styrke tyskernes i forvejen allerede svage courage, og øge vort parti fra dag til dag, mens de indifferente i det mindste ved denne [nuværende] flove optræden bliver hjemme, mens de overbeviste modstandere hver dag griber til nye frækheder«. ⁸³ Hugo Jensen bad underhånden professor Jessen om hans syn på Maucks meriter – og fik den ikke videre opløftende, men sikkert ganske korrekte vurdering, at Mauck var for letfærdig i sine domme, ikke tog nok hensyn til de givne omstændigheder og var for ukritisk overfor andres efterretninger.⁸⁴

Men Hugo Jensen stolede heller ikke fuldt ud på komiteen i Haderslev. Når

han gik ind i et samarbejde, skyldes det vel hans erkendelse af sit eget netværks utilstrækkelighed til at få iværksat en masseadresse mod delingen. Hans cirkulære skabte usikkerhed hos Fürsen-Bachmann, der dog antog, at hans og Hugo Jensens forbindelse skulle være som hidtil, og at Reventlow kun skulle dirigere den bevægelse, der udgik fra Haderslev. Derfor foreslog han, at Mauck blev stillet direkte under Reventlow, når det gjaldt finansieringen af hans arbejde. Fürsen-Bachmann ville gerne slippe af med ham, når nu lejligheden bød sig!⁸⁵ Hugo Jensen bekræftede obersten i hans antagelser. Han arbejdede selv sammen med komiteen »hånd i hånd«, men bad samtidig obersten om oplysninger om dens politiske hensigter.⁸⁶ Denne anmodning sendte Hugo Jensen også til Harbou, der havde følt sig overflødig efter cirkulæret. Harbou fik ligeledes besked på, at komiteens dannelse ingen betydning fik for hans stilling og at han fortsat skulle handle selvstændigt og vedvarende kun stå i forbindelse med Jensen selv.⁸⁷ Hugo Jensen var altså ikke til sinds at give slip på sine to håndgangne mænd og stille dem fuldt ud til rådighed for komiteen. Det samme gjaldt sikkert også Engel.⁸⁸ Jensen ville beholde den augustenborgske kontrol med begivenhederne.

Forsøget på en organisatorisk opstramning ved at danne lokale foreninger i tilknytning til centralkomiteen i Haderslev blev overvejende et slag i luften. I hvert fald har vi kun underretninger om tre lokale foreninger.⁸⁹ Den 7. juni berettede N. A. Matzen fra Iller om planerne for at oprette en forening for Sundeved, der skulle trække de passive og overforsigtige bønder med, og den 10. samme måned kunne Engel fortælle Hugo Jensen, at foreningen var grundlagt, om end han senere måtte vedgå, at den manglede fast form og mest var en selskabelig kreds. Engel fik besked på at sætte foreningen i forbindelse med komiteen i Haderslev, hvilket han også forsøgte, men ikke helt med det ønskede resultat, da arbejdet dér endnu ikke forekom ham rigtigt organiseret. Harbou fik en tilsvarende ordre med henblik på en i øvrigt ukendt forening i Aabenraa. Formentlig er det den, L. Hansen omtalte i et brev af 16. juni, hvor han tilrådede en forening fælles for byen og omegnen frem for en forening for landområdet alene. Og så var der den ovenfor omtalte patriotiske forening i Haderslev. En nærmere skildring af det tyske foreningsliv følger i et senere kapitel.

Augustenborgske aktiviteter juni 1864

Fürsen-Bachmann konstaterede straks efter sin ankomst til Flensborg i slutningen af maj, at »i Sundeved og Aabenraa amt står sagerne dårligt for os«. Især trængte Sundeved til bearbejdning.⁹⁰ Harbous indtryk var, at man i Aabenraa troede på tysk flertal i byen, men ikke på landet.⁹¹ Begges forklaring på tyskhedens trange kår i landområderne kunne sammenfattes i ét enkelt

navn: Heltzen, amtmanden over Aabenraa og Sønderborg-Nordborg amter. Han var forblevet i den tyskesatte del af sit distrikt og var endnu ikke afskediget af de nye magthavere. Da han havde stor indflydelse på de andre endnu fungerende danske embedsmænd, særlig præsterne, måtte han væk. Hugo Jensen erkendte, at Heltzen var en hård modstander, men opmuntrede sine folk til at sætte Friedrichs sag igennem på trods af amtmanden.⁹²

De to udsendinges førsteindtryk bekræftedes i løbet af juni måned. Fürsen-Bachmann vedgik om Sundeved, »at befolkningen i det store og hele er dansk«. Landboerne var temmelig uvidende om den augustenburgske sag og måtte påvirkes ved hjælp af pjecer. Obersten mente også, at folk på ingen måde ønskede en adskillelse fra syden med påfølgende indlemmelse i Danmark. Man sagde tit til ham: »Vi vil blive hvad vi er«, »Det maa blive ved det Gamle!« og lignende vendinger, som den danskkyndige oberst citerede på originalsproget. Dog tvivlede han på, om bønderne ud fra dette ståsted ville gå til handling. Fürsen-Bachmann bad Hugo Jensen sige på »højeste sted«, d.v.s. til Friedrich, at kun stændervælgerne skulle have lov til at stemme, såfremt det skulle komme til en afstemning om tilslutning til Danmark eller Tyskland, fordi underklassen var blevet brugt af de danske embedsmænd mod de tysksindede.⁹³ På Løgumklostereggen stod sagen nærmest som i Sundeved. Også her ville man forblive slesvigere. Først når de ængstelige landboere begyndte at få tillid til de slesvig-holstenske ledere, ville det blive godt. Obersten gentog ud fra sine erfaringer herfra, at kun de mere bemidlede burde stemme, mens daglejere og tjenestefolk skulle udelukkes.⁹⁴

Harbous observationer rundt om i Aabenraa amt tydede i samme retning som oberstens. I Løjt sogn var befolkningen overvejende dansksindet, om end der var »velsindede« i landsbyerne Skovby og Barsmark. Som i 1848 ville løjtingene ikke være jyder, men forblive slesvigere, og de havde stor angst for at komme under Preussen eller Det tyske Forbund. Også i amtets andre sogne var de tysksindede i undertal. Værst så det ud i Hjordkær og Bjolderup; her måtte man søge efter dem med lygte, men enkelte fandtes dog. Harbou havde ikke været i Varnæs, men det var næppe bedre dér. Han gentog, at amtmanden og de danske præster måtte væk, hvis stemningen skulle vendes.⁹⁵

Som folks indstilling var, måtte der virkes i flere retninger. Først skulle der sendes pjecer ud til fordeling via tillidsmændene. Fürsen-Bachmann ønskede til uddeling i Sundeved og i Aabenraa og Haderslev amter en kortfattet dansk-sproget pjece, »som i en mild tone virker hen til en forsonlig kommen hinanden i møde mellem partierne«. Den skulle fremhæve, at slesvig-holstenerne aldrig havde villet andet, end at alt skulle blive ved det gamle. Den burde også slå på de materielle strenge med »prægravationen« som det skete i »Nogle Ord til Slesvigerne fra en Nordslesviger«. ⁹⁶ Hugo Jensen var mere end villig og forsynede i begyndelsen af juni Matzen i Iller, dr. Brieger i Gråsten, Engel, Harbou

og Wommelsdorf på Munkemølle med dansksprogede pjecer vendt mod delingen. Harbou fik hele 1500 stk., heraf 500 af Nortorfpræsten Deckers pjece om »Slesvig-Holstens gode ret« i dansk oversættelse. Den fandt Fürsen-Bachmann udmærket, og den fik Mauck også til uddeling i og omkring Haderslev. En anden af pjecerne var forfattet af Ed. Reeder i Bølsbøl og opfordrede de nordslesvigske læsere: »Bliver hos os«, d.v.s. hos sydslesvigerne og holstenerne. Den fik købmand Samuelson i Løgumkloster 800 stk. af sammen med 400 stk. af M. Schlichtings »Los von Dänemark«. Fürsen-Bachmann kunne ikke lide Reeders »An die kleinen Leute« rettet til underklassen. Dels læste sådanne folk slet ikke, og dels opstillede pjecen dansk og tysk for skarpt overfor hinanden og modvirkede den forsonende kurs, obersten ønskede: »Enhver dansktalende daglejer holder sig selv for en dansker og føler sig kun fornærmet, når disse bliver angrebet«. I stedet for denne pjece foreslog han, at pengene brugtes til at udbrede aviserne.⁹⁷

Det var der så meget mere grund til, som Fürsen-Bachmann ikke havde set et eneste nummer af Nordslesvigsk Tidende i kroerne eller hos private. Han foreslog derfor gratis omdeling af et større antal eksemplarer af dette blad i Sundeved. Engel var enig. Hugo Jensen handlede hurtigt og indgik en aftale om frieksemplarer med Apenrader Nachrichten, mens han overlod det til Engel at træffe aftale med Nordslesvigsk Tidende. Det klarede Engel, og ved midten af juni havde han afsat 40 frieksemplarer for det næste kvartal og regnede med yderligere 10. Harbou ønskede 100 stk. til Aabenraa amt og fik tilsagn om betaling fra Hugo Jensen, men drev til kun til 40.⁹⁸

Med pjecer og frieksemplarer var der gjort en del for at påvirke landbefolkningen, men skulle den bringes til at manifestere sin modstand mod Slesvigs deling overfor fredskonferencen, blev det som nævnt anset for nødvendigt at fjerne de danske embedsmænd, navnlig Heltzen. Hugo Jensen og hans folk virkede derfor i den retning. I Haderslev nedsatte den patriotiske forening en komité til at indsamle materiale for at få civilkommissærerne til at iværksætte en undersøgelse mod de danske embedsmænd.⁹⁹ Når Heltzen langt om længe blev afskediget den 28. juni, skyldtes det dog næppe den hjemmetyske pression, men snarere den forestående preussiske overgang til Als. Alligevel var Harbous glæde stor: »Heltzen og hele hans bande af danske spioner er væk!«. Han kunne også fortælle, at alle danske embedsmænd var blevet afkrævet skriftlig erklæring om deres vilje til at fremme den tyske sag.¹⁰⁰ Samtidig kunne Engel indberette, at præsterne Feilberg i Ullerup, Mørk Hansen i Felsted, Roth i Varnæs m.fl. og andre førende dansksindede, fra Sundeved i alt et halvt hundrede mand, var blevet arresteret.¹⁰¹ Den patriotiske forening fulgte op med at afkræve borgmesteren en udrensning til bunds af dansksindede blandt de offentligt ansatte i Haderslev by.¹⁰²

Folkemødet på Bøghoved 6. juni 1864

For at markere de augustenburgske holdninger overfor Londonkonferencen, herunder afvisningen af en deling af Slesvig, blev der arrangeret flere folkemøder. Det første blev indkaldt af de forenede slesvig-holstenske foreninger og fastsat til søndag den 8. maj 1864 på paradepladsen i Rendsborg. Der blev indsat ekstratog fra Rødekro til Rendsborg, så hjemmetyskerne hurtigt og bekvemt kunne nå frem til mødet med den østslesvigske længdebane, som netop var ved at blive anlagt. Deltagerne fra Haderslev skulle mødes fredag aften i Bürgerverein med henblik på fælles transport til stationen i Rødekro. Takket være togforbindelsen var der ifølge Nordslesvigsk Tidende 2.000 tilrejsende fra Haderslev og Aabenraa amter ud af de i alt 50.000 deltagere. I Rendsborg protesterede den lokale advokat Wiggers som mødeleder imod en deling af Slesvig. Der blev vedtaget en resolution, hvor deltagerne fastholdt de historiske landsrettigheder og krævede løsrivelse fra Danmark samt et frit Slesvig-Holsten under Friedrich. Resolutionen forlangte desuden, at landets repræsentanter skulle aflægge vidnesbyrd om befolkningens vilje. Den udtrykte endelig deltagerens vilje til at kæmpe med våben i hånd for hertugdømmernes rettigheder, dersom fremmede magter skulle træffe vilkårlige bestemmelser hen over hovedet på slesvig-holstenerne. Der blev også vedtaget en tak til de østrigske og preussiske hære for befrielsen.¹⁰³ Med modstanden mod delingen var de slesvig-holstenske foreninger i hertugdømmerne helt på linje med deres søsterforeninger syd for Elben, hvor »36-er udvalget« fik støtte til sin protest af 3. juni fra 303 lokalforeninger og -komiteer.¹⁰⁴

Rendsborgmødet i maj udtalte sig bredt om hertugdømmerne i forhold til Londonkonferencen. I Nordslesvig blev der i juni arrangeret to folkemøder udelukkende vendt imod delingstanken. Det første blev berammet til at foregå under åben himmel nord for Haderslev. Nordslesvigsk Tidende slog på stortromme: »Ville I Nord-Slesvigere adskilles fra det øvrige Slesvig og inkorporeres i Jylland? Ellers giv Møde her ved Byen paa »Bøgehoved«, Mandagen d. 6. Juni Kl. 2 Eftermiddag«. I sin leder understregede bladet, at delingsfaren var overhængende.¹⁰⁵ Apenrader Nachrichten trykte tilsvarende et manende »opråb« mod delingen: »Men det er ikke nu tiden til at lægge hænderne unyttigt i skødet, lad os så derfor gå hen og aflægge vidnesbyrd om, at vi ikke vil skilles fra vore brødre i syden. Fremad og lad os vise, at troskaben stadig bor iblandt os, som på vore fædres tid. Nordslesvigske mænd! Nu gælder det om opfyldelsen af en hellig pligt; for Gud har givet os og vore børn loddet i vore egne hænder!«. ¹⁰⁶

Forud for mødet blev der desuden spredt små løbesedler med opfordringer til at møde op samt udbredt en længere løbeseddel med et fingeret brev fra »Din ven Hans« i Tønder amt til dennes »Kjære Ven«. Den var trykt i G. Woh-

Indbydelse.

**Wille 3 Nord-Slesvigere adskilles fra det øvrige
Slesvig og indcorporeres i Jylland?**

**Ellers giv Møde her i Byen, Mandagen den 6te Juni,
Eftermiddag Kl. 2, saa talrig som mulig!**

Comiteen

i Haderslev.

**Wille 3 adskilles fra Sydslesvig og indcorporeres
i Danmark?**

**Ellers møde Tirsdag, den 21. Juni 1864, om
Eftermiddagen Kl. 2, i Lygumkloster.**

Committéen.

I juni 1864 blev der afholdt to folkemøder vendt imod planerne om en deling af hertugdømmet Slesvig. Møderne var arrangeret af de tyske kredse i Haderslev og Løgumkloster og blev støttet af Hugo Jensens agenter. Forud for møderne udsendtes løbesedler på dansk, som appellerede til slesvigernes særfølelse og deres mereværdfølelse i forhold til jyderne. Landsarkivet, Aabenraa amtsarkiv journalsag 1864 II&III nr. 21.

lenbergs trykkeri i Aabenraa. »Hans« beroligede sin ven med, at ingen magt i fremtiden ville forbyde nordslesvigerne at tale dansk; tværtimod ville de få ret til fremover at tale, skrive og lære det sprog, de ville. Og så blev der slået på de materielle strenge. En indlemmelse i kongeriget ville medføre, at nordslesvigerne skulle hæfte for den danske krigsgæld. En toldgrænse lige syd for Tønderegnen ville betyde udførselstold på nordslesvigernes kreaturer, korn, smør m.m., hvorimod en toldgrænse ved Kongeåen ville sikre indkomsten, især når den kommende jernbane til Haderslev »i en Fart kunne kaste vore Produkter paa Hamburger Marked, naar Priserne der ere høie; thi sydfra skulle vi dog have Penge«. En selvstændig statshusholdning for hertugdømmerne

ville befri beboerne for »at punge ud til en stor Hovedstad, en stor Flaade, og en stor Armee, som hidindtil«. I stedet for blev der udsigt til, »at vi tvertimod da endelig kunne komme til at leve i Fred og Ro, som det hører sig for et lille, Agerbrug drivende Land«. Der blev også taget fat på et ømt punkt: frygten for tysk militærtjeneste. Her blev det fremhævet, »at der gives en gammel Rettighed for Hertugdømmerne, at deres Børn ikke føres udenlands uden Landets eget Samtykke«. Det var ret en løbeseddel beregnet på at overbevise bønder!¹⁰⁷

Initiativtagerne til mødet var efter alt at dømme den førnævnte komité i Haderslev, men bag linjerne arbejdede Hugo Jensen og hans folk for at sikre så stor deltagelse som muligt og for at give folkeforsamlingen den rigtige politiske retning. Fürsen-Bachmann, Harbou og Engel agiterede for at få folk fra Sundeved, Aabenraaegnen, Løgumkloster og Tønder amt til at tage til Haderslev; om nødvendigt betalte de vogntransporten.¹⁰⁸ Hugo Jensen sendte dagen før mødet et stikordsagtigt brev til dr. Janssen: »Forsamlingen må betone, ikke *protest* mod deling, men folkets vilje til *at blive hørt*. Deling *besluttet*; kan blive omgjort ved afstemning. Derfor må al vægt lægges på *viljen til at blive hørt*«. ¹⁰⁹ Det var i nøje overensstemmelse med Samwers og Lorentzens vurdering af situationen i London. Fürsen-Bachmann fik besked på at virke for den samme parole.¹¹⁰

Hugo Jensen gav sin parole en ren taktisk begrundelse. Sandsynligvis havde han også et andet motiv. I et andet brev til dr. Janssen samme dag skrev han: »Arveretten adskiller hertugdømmerne fra Danmark, skulle en del af Slesvig blive genforenet med Danmark, afstår Danmark ikke noget, men hertugdømmerne«. ¹¹¹ Bag dette lå vel den tanke, at fik man forsamlingen på Bøghoved til at udtale sig bredt for hertugdømmernes medbestemmelse ligesom resolutionen fra Rendsborg og med fremhævelse af arveretten, kunne mødet tages til indtægt for Friedrich, selv om en deling måske allerede var besluttet.

Der var i samtiden vild uenighed om, hvor mange deltagere der var på Bøghoved. Tyske blade hævdede 5-6.000, en enkelt 6.-8.000, og så var det tilmed »mænd fra de bedste dele af folket«. ¹¹² Fra dansk side blev tallet angivet til 2-3.000, eller endnu ringere til 1.200-1.600. Her mente man også, at en meget stor del af deltagerne kom sydfra, bragt op til Rødekro med jernbanen og derfra videre over Aabenraa til Haderslev, mens der var få hjemmehørende nordslesvigere, navnlig fra landet. ¹¹³ Dette blev bestridt fra tysk side, hvor antallet af deltagere fra Sydslesvig og Holsten blev anslået til bare en 50 stykker, mens der var ca. 900 fra Aabenraa amt og ca. 300 fra Aabenraa by samt en stor repræsentation fra Tønder amt og deltagere selv fra Kongeåegnen, f.eks. fra Ødis. ¹¹⁴ På de indre augustenburgske linjer var man heller ikke enig. Harbou mente, at der ikke var over 3.000. Ifølge Engel var der mindst 6.000; alligevel levede tallet ikke helt op til hans forventninger, men disse gik også så højt som 10.000. Fra Sundeved var der kommet op imod 70 vogne, mest fra

landsbyerne ned mod Flensborg, men selv fra Dybbøl og Ragebøl var der deltagere. Der var til gengæld enighed blandt de augustenburgske udsendinge om, at stemningen havde været god, men også om, at der næsten kun havde været tysksindede deltagere tilstede.¹¹⁵

Mødet på Bøghoved begyndte med Slesvig-Holsten-sangen.¹¹⁶ Derefter holdt dr. Carl Hansen jr. fra Haderslev en velkomsttale på dansk. Her skildrede han faren for en deling af »vort dyrebare fædreland« og den nordlige dels indlemmelse i Jylland: »Vi er alle forsamlet her talrigt, én for alle, og alle for én, for at rejse en protest imod den skammelige uret, som de neutrale magter ved de nuværende forhandlinger i London ikke undser sig for at ville gøre imod os«. Han erindrede om stedets historie, om Hansborg slot og »vor« hertug Hans den Ældre, om valget af Christian 1. til dansk konge og hans bekræftelse af Constitutio Valdemariana fra 1326, der lovede, at ingen samtidig måtte herske over hertugdømmet Slesvig og kongeriget Danmark. Dernæst fik den nye rektor Jessen fra Haderslev lærde Skole ordet. Han talte på tysk og angreb på malende vis de neutrale magters stilling i London: »Dér har de såkaldte neutrale magter foreslået: en deling af vort fædreland. Bemærk hver især det! Vidunderlige neutralitet! Et sådant forslag vidner hverken om kendskab til forholdene eller om følelse for folkenes ve og vel; thi det ville ikke være at løsne det mest syge lem fra et sygt legeme for at redde resten, det ville være at sønderlemme et rask legeme ved levende live. Det afskårne lem går til grunde og den lemlæstede krop sygner uophørligt hen«. Men Gud ske lov var det imod sejrsmagternes vilje. Rektor Jessen kendte tydeligvis ikke Bismarcks positive syn på en deling!

Jernstøber Bonnichsen fra Haderslev forelagde to resolutioner på dansk gående ud på, »at vi betragter den foreslåede deling af Slesvig som den største uret og den største ulykke, som kunne overgå os« og »at vi aldrig nogensinde vil afskæres fra Slesvig og indlemmes i kongeriget«. Denne resolution blev vedtaget med almindelig tilslutning. Derpå fik dr. Hansen igen ordet til afslutning. Han opfordrede deltagerne til at lade forsagtheden fare og finde håb i Guds beskyttelse af fædrelandet, som han udbragte et leve for. Og der kunne nok være grund til at trøste de svage i troen, for en sydslesvigsk deltager berettede, at han så tårer i manges øjne, når talerne berørte »den navnløse elendighed, som adskillelsen fra syden ville føre med sig«. En deputation blev sendt afsted til Berlin med resolutionen. Den bestod af Hundewadt og Hoffgaard fra Aabenraa samt Boy Jürgensen fra Stubbæk og Peter Nissen fra Hjolderup og muligvis flere.¹¹⁷

Uanset om der var mange deltagere sydfra, gav de lokale talere og deres udbredte brug af det danske sprog mødet på Bøghoved et særligt hjemmetysk præg, og erklæringen appellerede til de konservative slesvigere. Men det var ikke helt tilstrækkeligt for Apenrader Nachrichten. Bladet gengav erklæringen

fra mødet således: »Vi vil ikke inkorporeres i Danmark, vi vil forblive, hvad vi er, nemlig slesvigere«, og gav denne kommentar: »Vi undervurderer bestemt ikke denne erklæring og er af den faste overbevisning, at den er velegnet til at få kræmmerne på Londonkonferencen til at studse; men vi mener, at enhver dygtig nordslesvigsk patriot fra nu af på det mest energiske må virke hen til, at nordslesvigerne ikke kun i voksende tal offentligt slutter sig til Bøghoved-resolutionen, men at de også offentligt mere og mere gør Slesvig-Holstens program til deres: »*Fri af Danmark for evigt, og et uafhængigt, selvstændigt Slesvig-Holsten under vor retmæssige landsherre, Friedrich 8.*«.»¹¹⁸

Bøghovedmødet bød ganske rigtigt ikke på noget for den augustenburgske sag. Der fremkom ingen udtalelse eller resolution til fordel for Friedrich, der slet ikke blev nævnt, og Hugo Jensens bredere parole om at høre befolkningen blev heller ikke fulgt. Dette må skyldes en bevidst beslutning fra initiativtagerne i Haderslev. Deres udgangspunkt var at få bredest mulig tilslutning til resolutionen. De må have vurderet, at Friedrichs sag ikke var egnet til at vinde de beboere, der hidtil havde følt sig som loyale slesvigere, men snarere afskrække dem. Måske var de heller ikke selv så varme i deres begejstring for Friedrich. Og parolen om at høre befolkningen – ja, det må have stået klart for enhver realistisk tænkende hjemmetysker, særlig i Haderslev, at en afstemning ville betyde hjemstavnens adskillelse fra det øvrige Slesvig og Holsten og dens indlemmelse i Danmark. I modsat fald skulle de danskorienterede nordslesvigere gøre fælles sag med hjemmetyskerne, og hvem turde tro på det? Næppe heller Hugo Jensen efter de stemningsberetninger, han hidtil havde fået fra nøgterne udsendinge som Fürsen-Bachmann og Harbou. Derfor er det nærliggende at tro, at han også havde snævrere augustenburgske interesser for øje, når han så stærkt kørte frem med, at befolkningen skulle kræve at blive hørt om sin fremtid i stedet for blot at afvise delingen.

Blandt hertugens medhjælpere var der utilfredshed med resolutionen fra Bøghoved. Hugo Jensen klagede: »Protester mod delingen hjælper intet, den er besluttet, landet må stå fast på afstemning. De kloge folk i Nordslesvig synes ikke at kunne eller ville begribe dette. Afstemningen er på den diplomatiske dagsorden, selvrådigt at sige nej er dumt«. Derfor havde resolutionen desværre glædet de danske blade; de frydede sig over, at hertugen ikke var nævnt.¹¹⁹ Hugo Jensens i forvejen ikke helt fulde tillid til komiteen i Haderslev blev næppe styrket ved dette forløb. Heller ikke dr. Lorentzen i London var glad ved situationen. Vel havde erklæringen fra folkemødet i Haderslev gjort et vist indtryk i London, men dér man vidste godt, hvordan sådanne demonstrationer blev bragt i stand og at man ikke skulle tage deltagerantallet alt for bogstaveligt; Haderslev amt havde allerede før 1848 stemt i dansk retning. I det hele taget gjorde det tingene sværere for Lorentzen, at agitationen mod delingen tenderede til at gøre Slesvigs udelelighed til en trosartikel for den tyske

nation. Dermed risikerede man at genoplive den ellers afdøde tanke om en personalunion mellem Danmark og hertugdømmerne. Han tilrådte indstændigt, at agitationen mod delingen ophørte. Alene det, at Bismarck tilsyneladende fremmede den, måtte vække mistænksomhed. Hvis en deling blev umuliggjort, risikerede man konferencens sammenbrud og krigens genoptagelse, og dermed ville agitationen mod hertugen og for Preussens annek-sion af hertugdømmerne få ny næring. Derfor var det nødvendigt, at »vi« – og dermed mente han vel Friedrich – accepterede delingsprincippet.¹²⁰

Samwer var enig med ham, men han sad nu i en svær klemme. På den ene side var der Friedrich, som foruden sin ret kun havde den offentlige mening som støtte, og på den anden side befolkningen, der troede, at Tyskland bare kunne diktere freden og derfor anså en deling for en helt unødvendig gave til Danmark. Og så var der Bismarck, der selv og ved sine agenter sagde til nordslesvigerne, at de skulle protestere imod enhver deling. Samwer mente derfor, at det var let nok at sidde i London og råde til en anerkendelse af delingsprincippet. Der var ikke andet at gøre end fortsat at forhindre protester mod delingen og i stedet få folk til at kræve høring. Det mislykkedes ganske vist ved forsamlingen på Bøghoved. Men ifølge Samwer var det lykkedes at få de slesvig-holstenske foreninger til at gå ind for parolen, og Ludwig Reventlow virkede for den med sin ovennævnte organisation. Lorentzen måtte gøre sig klart, »at den, som skal have halsen drejet rundt, han skriger. Nordslesvigerne er døve for fornuftige grunde«.¹²¹

Det var nu ikke rigtigt, at de slesvig-holstenske foreninger sluttede op om afstemningsparolen. Repræsentanter for 90 holstenske og 17 slesvigske foreninger samt det snævrere udvalg diskuterede delingsspørgsmålet på et delegeretmøde i Rendsborg den 12. juni, hvorfra der skulle rettes et opråb til nordslesvigerne. Her blev et forslag fra dr. Marcus i Segeberg, tidligere Haderslev, om at en folkeafstemning skulle fremhæves i opråbet, faktisk afvist. Hverken erklæringen fra mødet eller opråbet til nordslesvigerne kom til at indeholde ét ord om en afstemning. Erklæringen talte blot i generelle vendinger om, at hertugdømmernes »landsrepræsentation« skulle høres, mens opråbet til nordslesvigerne uden omsvøb krævede: »Et frit uafhængigt Slesvig-Holsten indtil Kongeåen«.¹²² Delingstanken var tydeligvis ikke populær blandt de menige medlemmer af den augustenburgske bevægelse.

Folkemødet i Løgumkloster 21. juni 1864

Den følgende tids planer for folkemøder i Vestslesvig bekræftede, at Hugo Jensen ikke formåede at styre alt og at han ikke var den eneste iværksætter af slesvig-holstenske manifestationer. Kort efter mødet i Haderslev fik Hugo Jensen ideen til en *friserforsamling i Tønder*. Fürsen-Bachmann fik besked på at

overdrage denne opgave til Bleick Bleicken, en kaptajnssøn fra Keitum og yngre bror til borgmester Mathias Bleicken i Tønder.¹²³ Ifølge Hugo Jensen burde resolutionen fra mødet have det frisiske valgsprog »hellere død end slave« som tema ved siden af kravet om at blive hørt om landets fremtid ved en afstemning. Penge skulle det som sædvanlig ikke komme an på. Bleicken tog til Tønder forsynet med en liste over Hugo Jensens kontakter mellem Husum og Højer samt på vesterhavsøerne. Men så fik Hugo Jensen nys om planerne om et *folkemøde i Løgumkloster* og gav Bleicken besked på at samordne de to møder og tage kontakt til komiteen i Haderslev. Bleicken mødtes med initiativtagerne i Løgumkloster, som regnede med betydelig tilstrømning fra Bøking, Viding og Kær herreder, d.v.s. fra de frisiske distrikter. Bleicken mente derfor, at et friser møde i Tønder ville gribe forstyrrende ind og foreslog mødet her aflyst. Skulle der alligevel afholdes et friser møde, burde det blive i Bredsted og nogen tid senere end mødet i Løgumkloster. Overfor kredsens i Kloster oplyste Bleicken, at Hugo Jensen sikkert ville betale omkostningerne ved mødet og foreslog denne at sende »nogle hundrede mark« til Frölich på Ellehus – en anmodning, Jensen videresendte til Ludwig Reventlow, der havde fået en sum til den nye organisations arbejde. Bleicken anbefalede Hugo Jensens afstemningsparole til arrangørerne, men var ikke helt sikker på, om de ville følge den.¹²⁴

Den »nordslesvigske folkeforsamling« i Løgumkloster fandt sted tirsdag den 21. juni 1864 fra klokken to om eftermiddagen.¹²⁵ Traditionen tro var der stærkt afvigende meninger om deltagelsen. Den tyske presse hævdede over 5.000, ja 6-7.000, mens Harbou på ny anslog tilslutningen mere behersket, nemlig til den samme som i Haderslev, der efter hans skøn højst havde været 3.000.¹²⁶ En tysk-sindet deltager fra Bølsbøl i Kær herred vedgik, at »det langt overvejende var de sydlige distrikter, som var tilstede«. ¹²⁷ På dansk side nævnes tal på 600-800.¹²⁸

Den gamle klosterflække var i anledning af mødet prydet med guirlander og skilte med teksten: »Ingen Deling«. Kirkebygningen var også behængt med mange guirlander, og selve mødet foregik på pladsen foran slottet. Måske var det nærheden til kirken, som gjorde, at man begyndte mødet med »Vor Gud han er så fast en borg« – eller måske fordi salmen i februar var blevet tradition ved hyldningerne af Friedrich. Første taler var storbonden Justus Meyer på Fårgård, der bød velkommen på sønderjysk og skildrede den elendighed, som en deling ville føre med sig. Derefter talte dr. Schlaikier fra Løgumkloster på tysk og dr. Janssen fra Haderslev på dansk. Mens den lokale læge fortalte om forfædrenes kampe for Slesvigs uafhængighed fra kongeriget, berettede kollegaen og redaktøren fra Haderslev om de materielle tab, ja »den totale ruin«, som en indlemmelse i Danmark ville betyde. Derpå vedtog man nogenlunde de samme to resolutioner som på Bøghovedmødet. En frisisk bonde, Friedrichsen fra Emmelsbøl, talte på plattysk i stærke vendinger mod det

danske styre (»die dänische Wirtschaft«). En del af de fremmødte samledes efter folkemødet i Erichsens kro til fællesspisning med dertil hørende talrige patriotiske skåler. De tilbageblevne kunne høre en skrædder fra Aabenraa klage over, at den vedtagne resolution var for slap: »Vi vil ikke alene et udelt Slesvig, nej, vi vil et ubeskåret Slesvig-Holsten med vores hertug i spidsen. Det er vor vilje og denne vilje må udtales frit og åbent«. Han sluttede med et hurra for hertugen, som blev besvaret af mange.¹²⁹ Det var, hvad augustenborgerne fik ud af mødet.

I et værtshus optrådte en taler ved navn A. Baudissin, der luftede sin pessimisme og sagde, at det ville gå som i 1848, at diplomatiet ville handle hen over hovedet på slesvig-holstenerne. Også han fandt resolutionen for svag og mente, at kun en deputation til lord Russell kunne hjælpe. Ifølge Fürsen-Bachmann var A. Baudissin en preussisk agent, der havde fået 300 mark fra civilkommissær von Zedlitz til at sprede forvirring blandt hjemmetyskerne. Han virkede især i Haderslev. Det gav Hugo Jensen anledning til at advare komiteen i Haderslev imod ham.¹³⁰

Ifølge Nordslesvigsk Tidende forløb mødet i god ro og orden. Dog fandt der et efterspil sted i landsbyen Lunderup ved Rødekro. Som sædvanlig ved slige hændelser var der modsatrettede opfattelser af, hvem der begyndte. Ifølge Harbou fra Aabenraa var det en fem-seks mand, der havde stillet sig op ved vejen, de fire bevæbnet med høtyve. Da vognene kørte forbi, sang de »Den tapre landsoldat« og kastede med sten. De ramte en vogn fra Aabenraa, men folkene her fangede dem og gav dem tæv, så de fik blodige hoveder.¹³¹ Ved forhøret af Lunderupfolkene på amtshuset i Aabenraa fremkom en anden version: To vognfulde hjemrejsende mødedeltagere slog ved nitiden om aftenen ruderne ud i flere huse og gennempryglede nogle af beboerne, blot fordi Iver Godskesen og et par karle ved vognenes forbifart sang »Den tapre landsoldat« som svar på Slesvig-Holsten-sangen fra de kørende. Blandt gerningsmændene blev genkendt murermester Schultz i Slotsgade, bager Martin Nissen, garver Gielows søn, Andreas Lassen og måske også buntmager Fröhse.¹³²

Adresser mod Slesvigs deling

Selv med de moderate tyske angivelser af deltagerantallet på Bøghoved og i Løgumkloster turde det være en smal sag at manifestere modstanden mod Slesvigs deling med mange adresseunderskrifter. Men dette voldte stadig problemer. I begyndelsen af juni blev der gjort et forsøg i Sundeved på lokalt initiativ af Engel og N. A. Matzen og måske flere. Deres adresse var rettet til kong Wilhelm af Preussen og protesterede imod delingen i enhver form. Den erklærede tillige, at underskriverne – der skulle være grundejere i Sundeved – ville forblive i den gamle forbindelse med Sydslesvig og Holsten og under

ingen omstændigheder indlemmes i Jylland og Danmark. Adressen bad kongen om at forhindre en deling, uanset hvilken løsning der skulle findes på det slesvig-holstenske spørgsmål.¹³³ Da Hugo Jensen erfarede dette, gav han Engel besked på at standse de adresser til kong Wilhelm, der var i omløb. Adresser skulle i stedet rettes til fredskonferencen i London via Det tyske Forbunds repræsentant Friedrich Ferdinand von Beust, for det var nu engang konferencen, som bestemte. Adresserne skulle også kræve, at befolkningen blev hørt, før den endelige afgørelse blev truffet – altså Hugo Jensens parole for folkemøderne om igen.¹³⁴ Hugo Jensen havde sikkert andre motiver til at forhindre en adresse til kong Wilhelm. Det ville ikke se kønt ud for den augustenburgske sag, hvis folk i Sundeved viste en sådan tillid til den preussiske monark!

Hugo Jensen kunne have sparet sig sine bekymringer. For adressen blev en »fiasko«, som N. A. Matzen åbenhjertigt fortalte ham. Folk ville ikke underskrive en adresse til den konge, som havde iværksat den invasion, de anså for uberettiget, og de holdt det for en majestætsforbrydelse at henvende sig til en fremmed monark. Landbefolkningen holdt i stedet fast ved Danmark, helst i form af en personalunion, og man ville ikke tro på, at en adskillelse fra Danmark var mulig. Og Preussen havde man slet ingen tiltro til. Vel var der enkelte tysksindede bønder i hver landsby, men de var for forsigtige, og kun få havde været med til mødet i Haderslev.¹³⁵ Hugo Jensen svarede, at adressen til kong Wilhelm ganske rigtigt var et fejlgreb, men også at personalunionen var død, »for en selvstændig stat Slesvig-Holsten under sin retmæssige hertug er en *besluttet* sag«. Denne udtalelse må have været mod bedre vidende, for dertil var konferencen i London slet ikke kommet, men Hugo Jensen ville vel have Matzen til at glemme alt om kong Wilhelm. Endvidere fik Matzen den samme parole som Engel. Specielt understregede Jensen, at folk på forsamlinger i sognene skulle overbevises om, at valget stod mellem at forblive ved det gamle eller indlemmes i Danmark, med de materielle ulemper det gav at blive jyder.¹³⁶

Parolerne til Engel og Matzen svarede til de almindelige retningslinjer for adresseindsamling, som Hugo Jensen samtidig udstak til Fürsen-Bachmann: »Er folkene i sognene så bearbejdet, at man finder gehør, så må de bringes dertil, at de erklærer skriftligt: 1. at de ikke vil adskilles fra syden, 2. (og dette er hovedsagen) *at de under alle omstændigheder vil høres, før man bestemmer over dem i London*«. Harbou skulle søge at få magistraten i Aabenraa til at fremsætte en sådan erklæring.¹³⁷

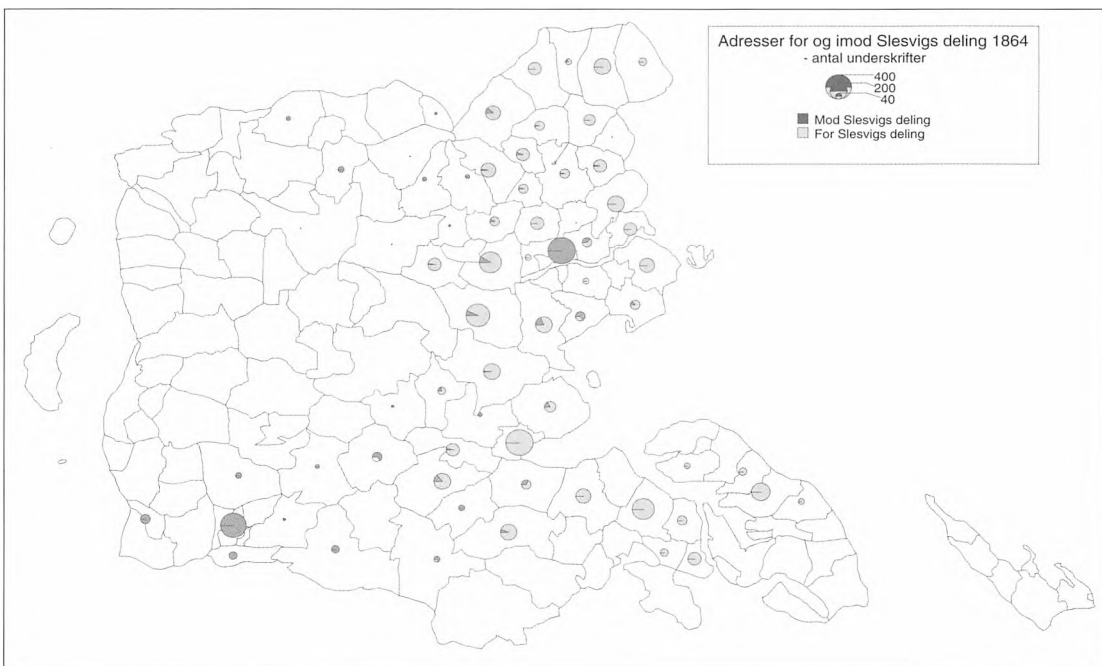
Det forlød i Nordslesvig en uges tid inde i juni, at Bismarck ønskede en kæmpeadresse til lord Russell, hvori slesvigerne erklærede sig imod enhver form for deling. Det havde han fortalt en deputation fra Tønder amt (se herom nedenfor). Denne oplysning fik komiteen i Haderslev til at gribe initiativet.¹³⁸ Det er sikkert i denne sammenhæng, man skal se den nævnte omorganisering af arbejdet med omdannelsen af komiteen i Haderslev til en centralkomité for

hele det nordlige Slesvig under Ludwig Reventlows fjernstyring. Hugo Jensens netværk kunne ikke bære arbejdet alene. I Sundeved lod det sig slet ikke gøre. Matzen var helt opgivende; stemningen var blevet dårligere, og han frygtede en fornyet fiasko.¹³⁹ L. Hansen på Egelund og Mauck i Haderslev kom derimod i arbejde. Hektograferede blanketter, hvor blot dato og underskrifter skulle tilføjes under adresseteksten, blev fremstillet og i midten af juni udsendt af købmand Jacobsen i Aabenraa. Og så gik Hansen i gang på Aabenraaegnen, mens Mauck den 19. og 20. juni berejste Haderslev næs og derefter Tyrstrup herred. Den 24. samlede tillidsmændene ind i Haderslev by, der til formålet var inddelt i mindre distrikter.¹⁴⁰ Mange andre tillidsmænd var aktive, men deres arbejde kendes ikke.

Resultatet af arbejdet fremgår af de underskrevne adresser i civilkommisærernes arkiv.¹⁴¹ Der blev indsendt en dansk og en tysk version. Den danske lød således: »I et Øjeblik, hvor den i London forsamlede høje Conference af europæiske Magter forhandler over vor Skjæbne, ansee vi Indvaanere Slesvigs (!) det for vor Pligt at udtale for samme, at der for os vilde være den største Ulykke at adskilles fra Slesvig og indlemmes i Danmark, at vore indstændigste Ønsker meget mere gaard ud paa, at Slesvigs ældgamle Eenhed og Forbindelse med Holsten opretholdes og at vi i alt fald selv afgive vor Stemme i en Sag som afgjør vort og vore Efterkommeres Vel og Vee«. Denne danske version var den normale.¹⁴² Den tilsvarende tyske version brugtes kun i Ubjerg, Højer flække og landsogn, Rødenæs, Aventoft, Tønder landsogn og Tønder by. Fra Haderslev by indsendtes en anden tysk version, der direkte udtalte ønsket om adskillelse fra Danmark.

Skulle adresserne fra midten af juni 1864 øve indflydelse på London-konferencen, var det ikke en dag for tidligt. Fornemmelsen af, at det hastede, havde C. F. Momsen på Vrågård, der var indsamler i Burkal sogn. Den 20. juni foreslog han Hugo Jensen, at adresserne blev sendt direkte til London. Hugo Jensen gav ham straks besked på at sende dem til F. F. von Beust – »hvis der da overhovedet endnu eksisterer en conference i London, når adresserne er samlet ind«. ¹⁴³ Det gjorde der næppe. Det sidste møde her fandt som nævnt sted den 25. juni. Det er nok grunden til, at de mange adresser, herunder adressen fra Burkal sogn med C. F. Momsen som første underskriver, endte hos civilkommisærerne i stedet for lord Russell eller von Beust. Adresserne fik derfor ingen betydning for udfaldet af delingsdiskussionerne på konferencen. Når det ikke kom til nogen deling, havde hjemmetykkerne ikke sig selv at takke herfor – men den danske regering, der hårdnakket og virkelighedsfjernt fastholdt Sli-Daneverkelinjen som den nordligst acceptable delingslinje. Hvorpå Preussen og Østrig ved konferencens sammenbrud den 24. juni erklærede, at deres delingstilbud nu faldt bort og at de ville føre krigen videre for at vinde hertugdømmet udelt for Tyskland.¹⁴⁴

Kort 20. Adresser for og imod Slesvigs deling 1864

Adressen for Slesvigs deling er tillige underskrevet af 62, som ikke kan stedfæstes. Se præcise talværdier i bilag 2.

Adresserne fortæller om den augustenborgske bevægelses styrke – eller mangel på samme – i Nordslesvig. For det første viser det stærkt forsinkede forløb med de mange forgæves tilløb, at det augustenborgske netværk ikke var stærkt nok til at bære så omfattende en aktion, uanset de enkelte agents og tillidsmænds flid. For det andet viser adressernes tekst, at der kun lod sig fremskaffe et acceptabelt antal underskrifter ved udelukkende at slå på den gamle enhed mellem Nord- og Sydslesvig og tie helt stille om Friedrich. For det tredje siger antallet af underskrifter et og andet om hjemmetyskhedens omfang. I landsdelen som helhed blev der samlet 1.812 underskrifter, altså noget færre end de ca. 2.250 fra 1848-50 og langt under de tal, man fra tysk side angav på tilslutningen til møderne på Bøghoved og i Løgumkloster.

Der var betydelige variationer mellem de forskellige steder i landsdelen (se kort 20).¹⁴⁵ Egentlig opløftende var hjemmetyskhedens stilling kun i Tønder by, Højer flække og landsogn samt i Ubjerg sogn og så i Haderslev by, altså de steder, hvor tyskheden havde holdt sig bedst mellem krigen. Her nåede antallet af underskrifter pænt op i nærheden af, hvad der var samlet ind 1848-50, i Tønder endog højere. Også i Slogs herred og omegnen af Aabenraa lå tilslutningen ikke alverden langt fra Treårskrigen, om end resultaterne

herfra både dengang og nu med det tyske Ravsted som undtagelse virkede noget tilfældige. Fra Aabenraa by og Gråstenegnen indkom der ingen lister. Fladedækkende var adressen på ingen måde. Als var endnu besat af danske tropper. Overraskende stor var tilslutningen i Haderslev amt. De mange underskrifter i Vilstrup sogn viser kontinuiteten i hjemmetyskheden her siden 1840'erne. Men også fra sogne uden tilslutning til hjemmetyskheden i 1848-50 kom der nu underskrifter, f.eks. 29 i Lintrup sogn og 38 i Rødding sogn. Det må antages, at beboerne her har skrevet under ud fra deres slesvigske særfølelse og at de, uvante som de har været med den hjemmetyske aktivitet, ikke har gennemskuet adressernes egentlige sigte, landsdelens fuldstændige adskillelse fra Danmark.¹⁴⁶ Taget alene på sin ordlyd kunne adressen underskrives af fortalerne for status quo og tilhængerne af en løsere personalunion mellem hertugdømmerne og kongeriget. Kun i det omfang, underskriverne havde erkendt, at de to eneste realistiske alternativer var en deling af Slesvig med den nordlige dels indlemmelse i Danmark henholdsvis hele Slesvigs fuldstændige løsrivelse fra Danmark, kan underskrifterne tages som sikre udtryk for et hjemmetysk sindelag.

Deputationer mod Slesvigs deling juni 1864

Et andet våben i kampen mod Slesvig deling var afsendelse af deputationer. Fürsen-Bachmann foreslog i begyndelsen af juni, at der blev sendt fire-seks danske bønder fra Nordslesvig i audiens hos Friedrich: »Der hersker nemlig i denne mistroiske folkeklasse de mest fabelagtige forestillinger om hertugen og det, man vil kunne komme til at forvente af hans regering«. Derfor kunne et personligt møde med ham forbedre kendskabet. Obersten tilbød at samle repræsentanter til en sådan deputation. Men Friedrich syntes ikke, det var en god idé med en deputation. Han ville ikke bringes i den situation, at han blev afkrævet en forsikring om, at en deling ikke skulle finde sted. Derimod ville Friedrich gerne modtage nordslesvigske bønder på individuel basis.¹⁴⁷ Det må vel betyde, at Friedrich efterhånden havde indstillet sig på en deling, hvis den var forudsætning for, at han kunne tiltræde regeringen over hertugdømmerne.¹⁴⁸

Derimod kom et par deputationer til Friedrichs modpol Bismarck i stand. Fra Tønder amts fastland rejste 20 mand til Berlin fulgt af otte fra de nordfrisiske. De mødtes alle med Bismarck den 5. juni. Ministerpræsidenten forsikrede dem om sin sympati for det nordlige Slesvig og bedyrede, at en deling aldrig var kommet på tale, hvis Preussen havde været alene om at bestemme. Ifølge de to deputerede udpeget af amtets Landwirthschaftlicher Verein, Feddersen fra Højer og Chr. Dethlefsen fra Fresmark i Aventoft sogn, sagde Bismarck: »Meget afhænger af Dem selv. De må skrike op og gøre det igen og

igen! Så vil de neutrale magter, der hidtil er blevet vildledt af de danske løgne i de udenlandske blade, høre Dem. Send De adresse på adresse, deputationer til lord Russell. Han vil ganske vist smide dem i papirkurven, hvis De ikke sørger for at få dem trykt i de engelske aviser. Det vil koste Dem nogle hundrede pund – men så vil lorden læse dem«. ¹⁴⁹ Det var som nævnt denne opfordring, der satte gang i adresseindsamlingen.

I Tønder var meningerne om delingen ellers delt. Amtmand de Fontenay var rede til at ofre Ærø og det nordvestlige Slesvig afgrænset af en linje norden om Haderslev og vestpå til Ballum. ¹⁵⁰ Det vides ikke, om han talte for flere end sig selv.

Også fra Sundeved rejste en deputation til Bismarck. Baggrunden var fiaskoen med adressen herfra. N. A. Matzen i Iller fandt det »nødvendigt, at der sker noget herfra« og ønskede syv-otte mand sendt til Berlin. Engel støttede ham heri. I den nydannede »Sundewitter Verein« blev der ved midten af juni valgt fem medlemmer. Når det ikke blev til flere, skyldtes det, at godsejer Bachmann på Grøngrøft og teglværksejer Dithmer på Rendbjerg trykkede sig. Men de modige rejste afsted og opnåede et møde med fyrst Hohenlohe, kongens adjutant, og en audiens hos Bismarck. Her forklarede de situationen i Sundeved, at folk var ængstelige, men at de større og generelt de fleste grundbesiddere var antidanske. De klagede endvidere over amtmand Heltzens og de danske præsters forbliven. Ifølge Matzen løftede ministerpræsidenten lidt af sløret for sin taktik: »Bismarck har forblømt [verhüllt] erklæret os, at han havde foreslået Aabenraa-Tønder [linjen], fordi fjendtlighederne så ville begynde igen og han så blive ubundet. Det var meningen med hans tale. De forskellige afstemningsmåder omtalte han ligegyldigt, mente dog, at den eneste fornuftige ville være stændernes«. I det hele taget fandt Matzen, at formålet med deputationen, at fortælle om stemningen i Sundeved, var opnået – »og der er i det mindste sket noget fra Sundeved«. ¹⁵¹

Bismarcks omtalte i sit svar til deputationen ikke den del af sin instruks til den preussiske forhandler i London, som gik ud på, at linjen Tønder-Flensborg om nødvendigt var acceptabel. Der var ingen grund til at forurolige de gode folk fra Sundeved, og derfor tyede han også til den forklaring på Tønder-Aabenraa tilbudet, at det var givet for at provokere danskerne til at genoptage krigen – hvilket ikke kan være rigtigt, når han var villig til at gå længere mod syd! I øvrigt har det næppe været Bismarck ukært, at der rejste deputationer fra Nordslesvig til Berlin for at tale med ham i stedet for med Friedrich i Kiel. Besøgene gav ham lejlighed til at påtage sig de tyske nordslesvigeres sag og vise sig fra sin gode side. ¹⁵²

I sidste instans afgang spørgsmålet om Slesvigs deling af udviklingen på slagmarken, først og fremmest af, om det snart ville lykkes preusserne at erobre Als.

33. Erobringen af Als og fredsslutningen juni-november 1864

Augustenborgske forbindelser til Als juni 1864

Sideløbende med kampen mod Slesvigs deling optog forsøg på at skabe kontakt til hjemmetyskerne på Als Hugo Jensen og hans folk. Med den danske overlegenhed til søs kunne danske tropper længe holde Als og Ærø og Vesterhavsøerne besat, selv om preusserne og østrigerne beherskede Slesvigs fastland. På ingen af øerne var Friedrich blevet hyldet, heller ikke på augustenburgernes hjemø. Det måtte Hugo Jensen nødvendigvis gøre noget ved. Sammen med sine agenter og tillidsmænd måtte han knytte forbindelser til øen, så alt kunne være forberedt, når den kunne indtages af de preussiske tropper ved våbenhvilens ophør.

Den første plan blev i begyndelsen af juni 1864 at formå gårdejer Peter Sørensen i Fovslet, der var en bekendt af den gamle hertug Christian August, til at begive sig til Als for at lodde stemningen. Sørensen var villig, men ville først afsted et par dage før våbenhvilens udløb, da han frygtede for at blive afsløret af de danske embedsmænd ved et længere ophold. Dette kontaktforsøg blev derfor foreløbig udskudt.¹

Til gengæld fik partikulier H. Henningsen fra Flensborg den 7. juni pas til et par timers ophold i Sønderborg. På grund af den strenge danske bevogtning lykkedes det ham ikke at få kontakt med nogen pålidelig meddeler. Desto mere fyldte han sin beretning med ønsketænkning: »Efter min tidligere og på dagen vundne overbevisning er alsingerne mere tyske d.v.s. mere slesvigholstenske end sundevedboerne, ja lige så tyske som på Haderslevengen. De længes efter befrielsen fra danskeråget, håber i første omgang på en snarlig besættelse ved preusserne og siger med harme: ingen kvadratfod slesvigholstensk jord skal danskerne beholde, et enigt, udeleligt land Slesvig-Holsten til Kongeåen med Sønderborg under hertug Friedrich 8. og dennes linje!«.²

Så var der noget mere realisme i en beretning fra Sønderborg, som Hugo Jensen på samme tid modtog via N. A. Matzen i Iller. Denne fik i begyndelsen af juni fra Jensen anvisning på, at »det må forsøges at *forberede* en demonstration på Als, som skal gå for sig straks når danskerne har rømmet øen«. Matzen svarede, at kun personer kendt som dansksindede fik lov til at komme til Sønderborg, men han havde formået en dame til at tage et brev med til dr. Schmiegelow. Ifølge Matzen var det fra ham, bevægelsen i Sønderborg skulle udgå. Matzen sendte også pjecer og penge til uddeling af understøttelser på

Als. Fra dr. Schmiegelow modtog Matzen via den nævnte dame et længere brev om forholdene, som han videresendte til Kiel. Heraf fremgik det, at de tysk-sindede ventede på preussernes komme. Før det skete, var der intet at gøre. Den »ulykkelige delingsidé« havde nedslået det ellers voksende mod. Fra det solide borgerskab kunne der foreløbig ikke ventes noget uden beslutsom tilskyndelse fra den anden side af Alssund; »disse folks materielle interesser opsluger totalt alle politiske interesser – man må først vise dem, at de vil stå bedre dér«, underforstået i et hertugeligt Slesvig-Holsten. Bedre så det ud længere nede ad den sociale stige: »Den lille borger derimod er langt mere beslutsom, han ved, hvad han har at gøre, når timen slår, og store skarer af bønder vil straks, efter min egen og manges iagttagelser, slutte sig til«. Fra embedsmændene kunne der ikke regnes med noget godt, og ej heller fra dannelsesborgerskabet.³

Fra den 12. juni 1864 at regne blev våbenhvilen forlænget med 14 dage til udløb ved midnat den 25. juni. Med denne viden turde Peter Sørensen begive sig afsted. Ved midten af juni rejste han til Kiel for at få nærmere instruktioner. Derfra drog han videre til Als, hvordan vides ikke. Den 21. juni var han tilbage og aflagde beretning for Fürsen-Bachmann. Sørensen fortalte obersten, at stemningen – underforstået blandt øens hjemmetyskere – i almindelighed var god såvel i byen som på landet, og at man ikke ønskede nogen forlængelse af våbenhvilen, men længtes efter en afgørelse. Peter Sørensen havde bragt en del penge med sig, som han skulle uddele blandt de nødlidende på øen, særlig til de udbombede sønderborgere. Det viste sig vanskeligt at organisere. Boghandler C. F. la Motte i Sønderborg, som Peter Sørensen forud havde fået anbefalet som den, der skulle forestå uddelingen, var for ængstelig. Peter Sørensen forsøgte derfor at komme af med pengene til anden side. Math. Matthiesen blev overtalt. Peter Sørensen anbefalede, at penge ikke blev uddelt til de større bønder, men til skipperne, som havde mistet deres både og endnu ingen erstatning fået fra de danske myndigheder. Derfor var skipperne vrede, og de ville sikkert medvirke ved en kommende hyldning af hertugen. Dette viser, at det næppe var ren godgørelse, når Friedrich delte penge ud – men et forsøg på at udnytte nødsituationen til at købe sig til støtte.⁴

Samtidig med disse spinkle kontakter begyndte de praktiske forberedelser til en hyldning af Friedrich på Als. Engel indkøbte flag til brug for hyldningen i Sønderborg. Han bestilte et hundrede stykker, som han kunne få for 500 mark via Marcus Callsen i Flensborg.⁵ Fürsen-Bachmann drog før midten af juni fra Flensborg til Sundeved for at være nærmere på begivenhedernes gang.⁶ Han fik bemyndigelse fra Hugo Jensen til at varetage pengefordelingen efter eget skøn.⁷ Til brug for hyldningen ønskede han et større dansksproget oplag af Friedrichs proklamation fra november 1863, men fik det svar fra Kiel, at den nu var uanvendelig.⁸ Den 28. juni kunne Fürsen-Bachmann melde alt klart, faner,

vogne etc. 300 pjecer blev også gjort parat, siden fulgt af yderligere ca. 4.000, bl.a. »Til mine nordslesvigske brødre« og »Los von Dänemark«, på tysk til de preussiske officerer og i dansk oversættelse til alsingerne. Også statsgrundloven fra 1848 i dansk udgave blev sendt til Als med henblik på uddeling.⁹

Som bekendt begyndte den preussiske invasion af Als natten til den 29. juni 1864 klokken to. Den danske modstand mod landgangen på Kær halvø blev snart brudt, og de danske styrker trak sig tilbage mod sydøst for at blive sejlet til Fyn. Ved middagstid den 29. gik de sidste danske soldater over Drejet til Kegnæs, hvorfra indskibningen skete i fred for preusserne. Den 1. juli kort efter middagstid var den afsluttet.

Fürsen-Bachmann og Engel benyttede sig af den nye situation og begav sig straks til Als, snart fulgt af Harbou og Peter Sørensen. Den 30. juni befandt obersten sig i Augustenborg. Herfra kunne han melde alt vel til Hugo Jensen, men hyldningen i Sønderborg var endnu ikke blevet til noget. Man havde glemmt at tage i betragtning, at byen var udbombet og dens befolkning spredt ud over hele øen. Der hang faner fra nogle beboede ejendomme, og de andre var udleveret af Engel til tysksindede bønder, det var alt. Fürsen-Bachmann ville snarest begive sig til Nordborg for at få oplysninger om embedsmændene dér.¹⁰ Men han nåede næppe så langt, før en ny ordre indtraf den følgende dag fra Hugo Jensen. I Kiel blev der lagt stor vægt på, at der blev gennemført en hyldning i Augustenborg, og den skulle obersten forberede.¹¹ Fürsen-Bachmann gik straks i gang. Han hvervede i løbet af en enkelt dag tre alsiske tillidsmænd, først dr. Schmiegelow i Sønderborg, som var »den bedste og mest energiske mand på Als for os«. Dernæst Haack i Augustenborg, der var tidligere forpagter af Augustenborg hovedgård og »tilhænger af det augustenborgske hus, men ængstelig og behøver meget opmuntring«, da han var bange for danskerne tilbagekomst. Han fik penge til fordeling blandt de nødlidende. Endelig den »energiske patriot« dr. Eckermann på Tangsholm ved Nordborg, hvor Fürsen-Bachmann var født for mange år siden. Pastor Ahlmann i Svenstrup forsøgte han også at overtale, men han var for bange. Obersten fastsatte hyldningen i Augustenborg til den følgende søndag den 4. juli. Dertil bestilte han nye flag, da den oprindelige beholdning var uddelt. Proklamationen i Sønderborg blev berammet til en uges tid senere, når tilstrækkeligt mange borgere var vendt tilbage til byen. Derfra skulle der også sendes en hyldningsdeputation til Kiel.¹²

Hugo Jensen bearbejdede straks de nye tillidsmænd. Haack, Eckermann og Schmiegelow fik besked på at virke for, at Als energisk og utvetydigt udtalte sig for Friedrich: »Vi har alle kun ét mål, vi vil et frit, selvstændigt Slesvig-Holsten under hertug Friedrich 8.«. For at fjerne ængstelsen blandt folk skulle de gøres klart, at danskerne aldrig ville vende tilbage til Als. Civilkommisærerne skulle tillidsmændene ikke kere sig det mindste om, for »de er i denne

forbindelse fuldkommen magtesløse«. Deres forbud af 2. juli mod hyldningen skulle ligeledes ignoreres, »sådanne forbud fra militærets eller civilkommissærernes side skal overhovedet ikke respekteres«. ¹³

Det var let nok at sige i Kiel. Ifølge Norddeutsche Zeitung i Flensborg lagde kommissærerne pres på de lokale ledere, så en egentlig hyldning blev undgået. De angiveligt 600 hjemmetyskere, der strømmede til flækken i glad forventning om, at Friedrich ville blive proklameret som regerende hertug i sin slægts hjemby, blev derfor skuffet. Selv om mange huse i dagens anledning var blevet smykket med de nyindkøbte slesvig-holstenske faner, blev den augustenburgske manifestation i hertugslægtens hjemby en noget klam affære. ¹⁴ Engel rettede siden hen indirekte bebrejdelser mod Fürsen-Bachmann for langsommelighed. Han fandt, at hyldningen skulle være sket allerede den 1. juli, før von Zedlitz ankom til Als og den følgende dag udstedte sit forbud. Engel fandt det ikke tilstrækkeligt, at man gav sig tilfreds med at have haft den gode hensigt. ¹⁵

De fortsatte bestræbelser blev nu rettet mod Sønderborg. Friedrichs fødselsdag den 6. juli 1864 blev her fejret på hotel »Stadt Hamburg«. Ved denne lejlighed talte apoteker Paulsen for Friedrich. Han nævnte al den elendighed, som navnlig sønderborgerne kunne have undgået, hvis hertugens ret straks var blevet anerkendt af alle. Men nu var efter den preussiske sejr muligheden kommet for at få opfyldt ønsket: et udelt Slesvig-Holsten under den arveberettigede fyrste Friedrich 8. Der blev råbt hurra for fædrelandet og »landsherren«, og salmen »Nun danket Alle Gott« blev sunget, således som det var blevet sædvane ved hertughyldningerne på fastlandet i februar. Med fødselsdagsfesten gik man altså tæt til stregen for at komme så nær på en hyldning, som det nu var muligt. Måske for at holde sig på den sikre side af denne streg blev der også udbragt et leve for befrierne, den preussisk-østrigske hær. Og så blev Slesvig-Holsten sangen spillet. ¹⁶ Formentlig var det Fürsen-Bachmanns anstrengelser, der her bar frugt, om end en egentlig hyldning heller ikke lod sig gennemføre i Sønderborg. Den hyldestdeputation fra Sønderborg, som Engel fik afsendt til Kiel, blev tilsvarende et »nærved« foretagende. Den kom nemlig mest til at bestå af middelstandsfolk, da »spidserne [die Kapacitäten]« holdt sig tilbage med at lægge deres tyske sindelag for dagen. Endvidere satte Engel en adresse i cirkulation mod borgmesterens og deputeretkollegiets erklæring til fordel for byens forbliven ved Danmark. Engel arbejdede også for en større forsamling, der skulle protestere mod Slesvigs deling. Han var klar over, at spørgsmålet ikke længere var aktuelt efter erobringen af Als, men han mente, at det var det eneste mødetema, som civilkommissærerne ville gå med til. ¹⁷

Også N. A. Matzen gik med planer om et folkemøde for Als og Sundeved, som skulle finde sted på Dybbølbjerg; det drejede sig vel om det samme møde, som Engel virkede for. ¹⁸ Hugo Jensen indskærpede, at mødet under ingen

omstændigheder måtte erklære sig for »indsættelse af et provisorium«, således som Norddeutsche Zeitung i Flensborg ønskede, sikkert i overensstemmelse med Bismarcks planer. I stedet skulle anerkendelsen af Friedrich være parolen.¹⁹ Dette møde blev udskudt igen og igen. Folk var stadig ængstelige, der var mange andre opgaver i Sønderborg, og den rigtige form, d.v.s. påskud, skulle findes. Der blev endelig fundet et sådant i den danske presses krav om Als, men så kom den nye våbenstilstand med den fuldstændige afståelse af Als og det øvrige Slesvig som den preussisk-østrigske fredsbetingelse (se nedenfor). Dermed bortfaldt dette påskud for at samle folk om en anerkendelse af Friedrich og en afvisning af storhertugen af Oldenburgs arvekrav på hertugdømmerne. Alt tyder på, at mødet derefter helt blev opgivet.²⁰

En mindre augustenburgsk manifestation kunne gennemføres på den gamle hertug Christian Augusts fødselsdag den 19. juli 1864. Den blev fejret i Augustenborg med flagning, musik og taler i hotellets have. Inspektør Haack udbragte i ønsket om den hertugelige families snarlige genkomst et hurra for det augustenburgske husoverhoved, og Slesvig-Holsten sangen blev sunget. Dr. Back talte for kong Wilhelm og snedkermester Ellhorn takkede de allierede hærførere.²¹ Som ved fejringen af Friedrichs fødselsdag i Sønderborg blev der også her taget hensyn til såvel augustenborgerne som preusserne. Det var åbenbart en betingelse for, at man kunne mødes.

I Nordborg, hvor Hugo Jensen havde fået kontakt til den nyudnævnte herredsfoged Boisen, var interessen for augustenborgerne yderst beskeden. Der sås kun isoleret slesvig-holstensk flagning, og befolkningen var her meget tilbageholdende. Der blev søgt om genindførelse af tyskundervisning og tyske gudstjenester, men det vides ikke hvem og hvor mange, der stod bag. Boisen gik ind i Friedrichs understøttelsesvirksomhed og pegede på fiskerne som de rigtige nødlidende i Nørre og Egen herreder, da fiskeri under krigen havde været forbudt i Lillebælt og Allsund, og flere fiskere havde mistet deres både. Her var en modtagelig gruppe: »Jeg tror også, at en sådan lille understøttelse vil fremkalde et godt indtryk blandt folk, altså være politisk rigtig«. Hugo Jensen var enig og understregede, at det endelig ikke skulle holdes hemmeligt, hvem pengene kom fra. Boisen fik via komiteen i Sønderborg stillet 480 rigsdaler preussisk courant til rådighed. Deraf blev der udbetalt støtte til 56 familier.²²

I Sønderborg arbejdede den energiske Engel ufortrødent videre med andre augustenburgske initiativer, men måtte i begyndelsen af august endnu engang erkende borgernes ængstelighed og at genopbygningen tog deres fulde opmærksomhed. Fire ud af fem medlemmer af borgerforeningen i Sønderborg var imod at illuminere i anledning af våbenstilstanden, men det lykkedes Engel at trumfe igennem, at der blev sat lys i vinduerne. Sundewitter Verein gjorde gode fremskridt og vakte politisk liv med to møder månedligt. Men også her

måtte man gå langsomt frem for at vinde terræn. Engel fordelte desuden pjecer og holdt understøttelsesvirksomheden i gænge; bl.a. foreslog han en bevilling på 100 rigsdaler til advokat Grimm, »som endelig er gået *helt* over i vores lejr og kan betragtes som en god erobring«. ²³ Hans ihærdighed var ikke udtømt dermed, og den 26. august 1864 lykkedes det ham endelig at opnå et godt augustenburgsk resultat i Sønderborg, da han fik en borgerforsamling til at vedtage en resolution med fire erklæringer, hvor den første var, »at den gennem folkets vilje og gennem retten kaldede hertug Friedrich 8. af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg er den eneste berettigede suveræne hersker over hertugdømmerne Slesvig-Holsten«. ²⁴

Fra våbenhvile til fred

Den tyske erobring af Als den 29. juni 1864 fik ikke kun følger på øen, men overalt i Nordslesvig. Den beroligede hjemmetyskerne. Bladene gav udtryk for, at faren for en deling af Slesvig nu var drevet over. Nordslesvigsk Tidende skrev i en af de fingerede brevvekslinger, som var så typiske for bladet: »Spørgsmaalet paa Londoner Konferencen: Slesvigs Deling, er da, Gud skee Lov og Tak, især ved den sidste preussiske Vaabendaad, bandlyst for alle Tider; en Smule har vel ogsaa Folkets Stemme i Folkeforsamlingerne i Nordslesvig og i Rendsborg, hvor de Tusinder udraabte deres: »Up ewig ungedelt«, bidraget til at fjerne denne usalige Plan«. ²⁵

Delingsplanernes endeligt i denne omgang betød sammen med fjernelsen af de sidste ledende danske embedsmænd, at de augustenburgske agenter i Nordslesvig kunne demobiliseres. Hugo Jensen fandt, at den tysksindede befolkning nu »kan anses for at være i stand til at træde i skranken for sine interesser alene og selvstændigt«. Harbou forlod allerede i de første dage af juli 1864 sin station i Aabenraa. Han havde ønsket 63 rigsdaler i godtgørelse for tabt arbejdsfortjeneste, men det fandt Fürsen-Bachmann for beskedent, og Hugo Jensen betalte ham i stedet 100. Fürsen-Bachmann selv rejste nogle dage senere til Hamborg – hans »anden mission« var fuldført. Han drog via Kiel og har sikkert der fået sin velfortjente tak hos Friedrich personligt og sin betaling direkte fra Hugo Jensen. Han agtede fra Hamborg at tage tilbage til Slesvig for at slå sig varigt ned dér – og her boede han i »Fürsens Hoff« indtil sin død i 1894 i den høje alder af 95 år. ²⁶ Rud. Mauck fik i de samme dage sin afsked pr. brev med en kortfattet tak og en henstilling om eventuelt at arbejde for centralkomiteen i Haderslev. Engel kunne derimod endnu ikke undværes; det var Hugo Jensen og Fürsen-Bachmann enige om. Han blev derfor i Hugo Jensens tjeneste helt frem til foråret 1866, ind imellem med Als som aktionsområde. ²⁷

Udviklingen på det diplomatiske plan i løbet af juli måtte yderligere forvise hjemmetyskerne om, at delingsplanerne nu var taget af bordet og at hele

Slesvig ville tilfalde sejrsmagterne. I Danmark voksede kravet om fred, og ministeriet Monrads trådte tilbage og gav plads for et ultrakonservativt helstatsministerium den 11. juli. Den følgende dag anmodede Danmark om fred, og direkte dansk-preussisk-østrigske fredsforhandlinger begyndte. Fredspræliminærene blev undertegnet i Wien og offentliggjort den 1. august 1864. De gjorde det lysende klart for slesvigerne, uanset deres nationale orientering, at hele hertugdømmets adskillelse fra Danmark forestod. På tysk side vakte det glæde, ikke mindst i Haderslev, der havde været mest udsat for afståelse til Danmark ved en deling. Her deltog 300 indbyggere den 3. august med musik og faner i et optog til general von Manstein. Borgmester Brodersen Hansen og dr. Janssen talte som medlemmer af en deputation for generalen. Bagefter var der vest i Bürgerverein for borgere og militær. Også i Aabenraa blev fredspræliminærene fejret med optog og bal i den borgerlige. I Tønder gik man endnu videre med festgudstjeneste, illuminering – og ituslåning af danskernes vinduer. Det samme hærværk skete i Sønderborg, hvor den nye borgerforening stod for illumineringen. Her var der også optog til rådhuset med Slesvig-Holsten-sangen og »Nun danket alle Gott« og hurra for de allierede hære ved økonom Christensen.²⁸

Undtaget fra afståelsen var alene nogle mindre områder, der skulle tilfalde Danmark som kompensation for de kongerigske enklaver i Vestslesvig. De var i fredspræliminærene angivet således: »Derimod samtykke Deres Majestæter Keiseren af Østerrig og Kongen af Preussen i, at en tilsvarende Deel af Slesvig, indbefattende foruden Øen Ærø Territorier, der tjene til at frembringe fornævnte Districts Ribes Sammenhæng med det øvrige Jylland og til at corrigere Grændselinien imellem Jylland og Slesvig henimod Kolding, bliver adskilt fra Hertugdømmet Slesvig og incorporeret i Kongeriget Danmark. Øen Ærø danner kun i Forhold til sin territoriale Udstrækning en Deel af denne Compensation. Enkelthederne ved Grændseliniens Afstikning skulle ordnes ved den endelige Fredstractat.«²⁹

Denne bestemmelse jog nu en forståelig skræk i livet på de hjemmetyskere, der boede i det nordøstligste Slesvig, nærmere betegnet i »de otte sogne« Stenderup, Vejstrup, Dalby, Vonsild, Bjert, Hejls, Taps og Ødis samt i den hidtil slesvigske del af Vamdrup sogn. Som beboerne på Ærø og de slesvigske indbyggere i sognene omkring Ribe risikerede de nu indlemmelse i Danmark. Der fremkom ingen protester fra Ærø eller Ribeegnen. For Ribeegnen foreslog Nordslesvigsk Tidende endog, at Roager og Hviding sogne blev overdraget til Danmark.³⁰ I denne del af Slesvig fandtes der ingen hjemmetyskere. Det gjorde der i sognene syd for Kolding, og bladet vendte sig imod afståelsen af Stenderuphalvøen, hovedsagelig af militærstrategiske grunde, men også af hensyn til befolkningen, der angiveligt foretrak at forblive i hertugdømmet.³¹ Da det kom til stykket, var det kun et fåtal. Hugo Jensen forsøgte den 21. august at sætte

proprietær G. Lorenzen på Fovslet i gang med en manifestation imod afståelsen.³² Lorenzen var villig nok, men blev overhalet af et lokalt initiativ, som han tilsyneladende ikke var vidende om. Den 21. august 1864 indgav 20 gårdejere, der var forsamlet i Haderslev, en petition til civilkommissærerne om at måtte »forblive ved Tyskland«. De frygtede for dansk hævn og foreslog i stedet en pengeerstatning for enklaverne. Søren Christian Fuglsang på Drenderup Nygård var initiativtager. Af underskriverne kom kun ni fra de egne, der blev afstået, nemlig seks fra Ødis sogn og tre fra Bastrup i den slesvigske del af Vamdrup sogn. Dertil kom en fra Frørup sogn, en fra Hjerndrup sogn, fire fra Skodborg sogn, tre fra Rødding sogn og to fra Lintrup sogn, som på dette tidspunkt, hvor grænsens endelige forløb endnu ikke var afklaret, havde en reel frygt for afståelse.³³ Henvendelsen gjorde indtryk på von Zedlitz, der den 9. september »indtrængende« bad Bismarck om, at kompensationen ikke blev givet i nordøst, hvor mange store gårde ejedes af tysksindede, men i nordvest.³⁴

Sådan kom det som bekendt ikke til at gå; ved den endelige grænsedragning tilfaldt »de otte sogne« Danmark. Det viste sig nu, at frygten for dansk hævn ikke var ubegrundet. For så vidt var det berettiget, når Nordslesvigsk Tidende begræd de adskiltes skæbne.³⁵ Efter de østrigske troppers rømning af områderne i november 1864 forekom der udskejelser vendt mod tysksindede i Bastrup og Drenderup. Det skal være usagt, om det var disse overgreb, der fik S. C. Fuglsang fra Drenderup Nygård til at flytte til Haderslev, hvor han i 1865 grundlagde sit berømte bryggeri.³⁶ Også andre flyttede sydpå. De hjemmetyskere, der blev på egnen, blev snart assimileret i den danske befolkning.³⁷

Bortset fra hjemmetyskerne i de otte sogne var det de dansksindede slesvigeres tur til at fortvivle. I september 1864 blev der fra dansk side indsamlet underskrifter på en adresse til civilkommissærerne, der erklærede: »vi modtage hellere en Deling af Slesvig efter Nationaliteten, end vi ønske at følge Holsteen til Tydskland og derved danne et Slesvigholsten.³⁸ Det er indlysende at sammenligne udbredelsen af denne adresse med adresserne imod delingen, om end den danske adresse hæmmedes af, at den måtte indsamles under et fjendtligt styre, der forbød den og truede med krigsret for overtrædelse af dette forbud – og beslaglagde så mange blanketter med underskrifter, som det kunne få fat i.³⁹ Adressen fik ikke desto mindre 5.678 underskrifter, altså over tre gange så mange som de slesvig-holstenske mod delingen.

Tilslutningen til den danske adresse var heller ikke fladedækkende (se kort 20).⁴⁰ Fra købstæderne indkom kun en liste fra Aabenraa. Nogle steder opnåede adressen virkelig mange underskrifter, f.eks. i Aabenraa by samt Vedsted, Ullestrup, Hammelev, Egen og Bjert sogne. Generelt var der pæn tilslutning på Nordals, i Aabenraa amt og Haderslev østeramt; i vesteramtet ville man ikke nedlade sig til at henvende sig til de tyske civilkommissærer. Hvor begge adresser havde cirkuleret, primært i Aabenraa amt og Haderslev østeramt, var til-

hængerne af en deling af Slesvig med få undtagelser modstanderne klart overlegne. Det endelige militære danske nederlag havde ikke ført slesvigerne med dansk orientering over i den tyske lejr, men snarere tvunget dem til at forlade det slesvigske standpunkt til fordel for et dansk. Men ikke uden fortrydelsesret. Ligesom underskriverne på den tyske adresse i Lintrup og Rødding formentlig havde ladet sig narre af dens »slesvigske« indhold, følte nogle underskrivere på den danske adresse i Svenstrup sogn, at de var blevet taget ved næsen. 31 af dem erklærede: »Efterat vi have erfaret, hvad den Adresse vi nylig bleve anmodede om, at underskrive, egentlig indeholder, finde vi os foranledigede til at erklære, at saa godt som ingen af os har rigtig læst den, vi heller altsaa rigtig har forstaaet den. Vi troede at den var udgaaet fra den høie Civilkommission, og at det var Deres Villie at vi skulde underskrive den. Vi ere Slesviger, danske Slesviger, og haabe at vi maa blive det. Ingen af os ønsker at indcorporeres i Danmark, og allermindst have vi forstaaet, at Adressen gik ud paa at forlede os til, ved vore Navns Underskrift at udtale dette Ønske«. ⁴¹

Endnu var der mennesker i Slesvig, der troede at kunne vedblive med at være slesviger. For så vidt var den augustenburgske taktik bag pjecerne, Nordslesvigsk Tidende og folkemøderne på Bøghoved og i Løgumkloster ikke uden virkelighedsforbindelse. Men den havde tiden imod sig. I hvert fald i den forstand, at den mistede sin appel til de slesviger, der hældede til dansk side. Men det betød måske heller ikke længere så meget. Da Engel rejste spørgsmålet om en modaktion mod den danske adresse, mente Hugo Jensen i hvert fald, at det var bedst at negligere den og nedgøre dens betydning: »Det øjeblik, hvor den danske befolknings smertensskrig har nogen som helst betydning, er for længst passeret; nu da Slesvig endegyldigt er fri fra Danmark, er alle bestræbelser fra dansk side i dette tilfælde efter min mening ligegyldige«, skrev han sejrssikker i begyndelsen af oktober måned. Og deri var de førende hjemmetyskere i Aabenraa og Haderslev enige. N. A. Matzen i Iller ønskede derimod et strammere styre for at undertvinge de danske adresser. ⁴²

De følgende begivenheder gav Hugo Jensen og hans meningsfæller ret. Den 30. oktober 1864 blev freden underskrevet i Wien. Den danske konge afgav hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg til kejseren af Østrig og kongen af Preussen. Som nævnt ændredes Slesvigs nordgrænse således, at Ribes omegn og »de otte sogne« kom til Danmark ligesom Ærø. ⁴³ Dermed havde den slesvig-holstenske bevægelse nået det ene af sine to hovedmål, som den siden 1840'erne havde kæmpet for, den fulde uafhængighed af Danmark. I den augustenburgske lejr konstaterede man imidlertid snart, at de danske slesviger ikke havde indstillet kampen. Fürsen-Bachmann, som Hugo Jensen endnu engang sendte på rejse til Nordslesvig, berettede i november 1864 fra Haderslev amt, at »den danske propaganda« holdt bønderne fra at støtte

Friedrich ved at udsprede rygter om landsdelens snarlige tilbagevenden til Danmark. Obersten fik kun få resultater ud af sit forsøg på at sætte liv i de lokale tillidsmænd fra Gram, Haderslev og Tyrstrup herreder samt Rødingegnen.⁴⁴ Ifølge Engel var stemningen blandt hjemmetyskerne på Als i december 1864 ringere end nogensinde, da den danske agitation var meget stærkt.⁴⁵

Den slesvig-holstenske bevægelses andet hovedmål, dannelsen af en selvstændig stat omfattende begge hertugdømmer under en fælles hertug, stod det endnu tilbage at realisere. Det antydedes i Apenrader Nachrichtens leder om freden. Her så man Wienerfreden som et resultat af Guds styrelse: »Ikke had mod Danmark har fremkaldt adskillelsen, lige så lidt uvilje mod dette lands sikkert agtværdige konge, men Guds hånd har løftet hertugdømmernes rettigheder op af støvet og vil hjælpe vor retmæssige hertug til roret; thi han er en Gud over alle fyrster, som hidtil har ledet stormagterne til ærefulde handlinger og sat en stopper for den sørgelige blodudgydelse«. ⁴⁶ Det samme fremgik mere direkte af Nordslesvigsk Tidendes kommentar til freden. Her konstateredes først: »Enhver kan nu sige: Vi ere fri for evigt løsrevne fra Danmark, fra nu af tilhøre vi Tydskland og ikke Danmark«. Men dermed var alt ikke godt: »Vi ønske, saasntart som muligt at gives tilbage til os selv, ville ikke taale noget fremmed Regimente i vort eget Huus, ingen dansksindede Embedsmænd, ingen altfor stor Bebyrdelse ved Freden; – vi ønske fremfor Alt, at Hertug Friedrich nu strax tiltræder Regeringen; men istedetfor alt dette see vi vaklende, halvt fuldendte indre Tilstande, savne en Landsrepræsentation, blive behandlede som et seqvestreret tydsk Gebeet og ere i Nydelsen af al den Skade, der følger med et Interim, som trykker Samvittigheden og hviler ligesaa tungt paa Landets materielle Opsving«. Derfor var der endnu meget at gøre: »*Vor Opgaves anden Deel begynder: Schleswigholsteen under Hertug Friedrich med Tilslutning til Preussen og Tydskland.* Først da vil den virkelige Fred være tilveiebragt i vort Land, og da kan der, naar først de indre Tilstande have faaet Fasthed og Sikkerhed, atter tilveiebringes et fornuftigt Forhold til Danmark, og af Fjender skabes Venner. *Derfor fremad, med Troskab og Udholdenhed!*⁴⁷

Denne opfordring var i første række rettet til det augustenburgske miljø i Nordslesvig.

34. Det augustenborgske miljø

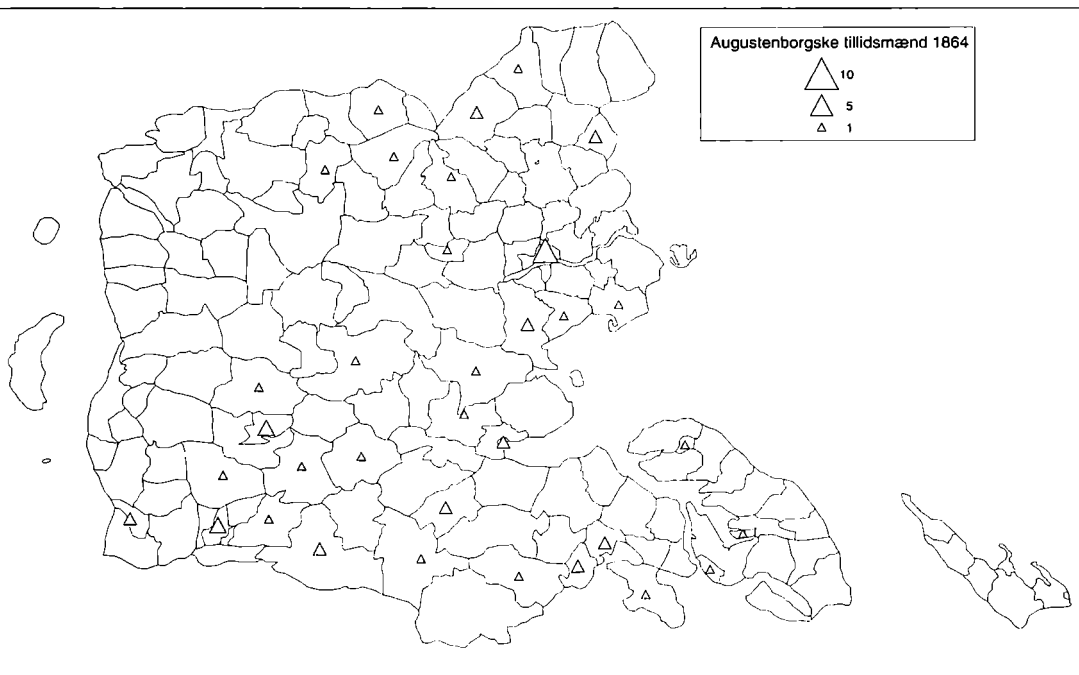
Det augustenborgske miljø i Nordslesvig kan ses som fire koncentriske cirkler. Den inderste ring var Hugo Jensens udstationerede agenter. Derefter fulgte en ring med de lokale tillidsmænd: Hugo Jensens »Correspondenten«. Den næste ring omfattede de tilhængere af et selvstændigt Slesvig-Holsten med Friedrich som regent, som på den ene eller anden måde var organiseret. Til denne ring hørte også medlemmerne af de forskellige komiteer for sårede tyske soldater etc. I den yderste ring befandt de tilhængere sig, hvis tilknytning til bevægelsen var mere løs, og som kun lejlighedsvis markerede et augustenborgsk eller et generelt slesvig-holstensk sindelag, f.eks. som underskrivere af de forskellige adresser for hertugen eller mod Slesvigs deling. Mens agenterne og deres virksomhed er fyldigt beskrevet i det foregående, skal der her ses nærmere på de andre ringe.

De augustenborgske tillidsmænd

Det augustenborgske net af tillidsmænd i Nordslesvig bestod efter Fürsen-Bachmanns sidste hvervninger på Als af et halvt hundrede personer. Det var langt fra tilstrækkeligt. F.eks. var så godt som hele Haderslev vesteramt udækket, og i de kongerigske enklaver fandtes slet ingen (se kort 21).¹ Aabenraa amt og Als-Sundeved var tyndt besat. På Haderslevvegnen så det lidt bedre ud, og på Tønderregnen var nettet ganske tæt. Til en fuld dækning af de nordslesvigske sogne og byer krævedes imidlertid to-tre gange så mange.

Selv den eksisterende organisation var på mange måder en plan på papiret. Blandt Hugo Jensens fire agenter fungerede ikke alt, som han ønskede det. Der var forskel på tillidsmændenes aktivitet. Virkelig udfarende synes kun ganske få at have været, på landet Frölich på Ellehus, Momsen på Store Tønde, L. Hansen på Egelund og N. A. Matzen i Iller, i byerne herredsfoged Reeder i Tønder samt rektor Jessen og dr. Janssen i Haderslev. Andre nøjedes mest med at uddele de tilsendte pjecer. Blandt de flittige var her dr. Meyer i Haderslev og Mylord på Røddinggård. Man har en mistanke om, at atter andre nøjedes med at tage imod pjecerne, men ikke bragte dem videre.

De augustenborgske tillidsmænd hørte hjemme i samfundets elite. Det store landbrug var fyldigt repræsenteret med 12 godsejere, proprietærer og forpagtere, og blandt de 14 gårdmænd måtte adskillige regnes som storbønder. Møllere og fabrikanter udgjorde sammen med et par købmænd og en enkelt

kaptajn 10. Resten, i alt 16, var embedsmænd og akademikere. Heriblandt var der hele 10 lærde doktores, hovedsagelig læger – men kun en enkelt skolelærer. Og håndværkere var der slet ingen af. Denne sociale sammensætning afspejlede sikkert de augustenborgske lederes opfattelse af, hvem der burde være Friedrichs solide støtter i lokalsamfundene, men det er ikke givet, at sådanne folk var bedst egnede til at vinde den brede befolkning for den augustenborgske sag. Blandt tillidsmændene savnedes folkelige agitator typer som svundne dages J. C. Todsén i Tønder.

Til den inderste kerne af hjemmetyskere i den augustenborgske bevægelse må også regnes nogle personer, der ikke havde officiel status som tillidsmænd, men som alligevel varetog politiske opgaver, f.eks. dr. Carl Hansen og jernstøber A. P. Bonnichsen fra komiteen i Haderslev samt redaktør Keppler i Aabenraa. Dertil kom lederne af de foreninger, som støttede den augustenborgske sag; det var i vid udstrækning de samme, som var tillidsmænd for Hugo Jensen.

Slesvig-holstenske foreninger og borgerforeninger

Overalt i hertugdømmerne udgjorde et netværk af foreninger («die Vereine») den organisatoriske ryggrad i den augustenborgske bevægelse. De blev centrale

Store Tønde ved Jejsing var 1839-1867 ejet af proprietær Boy B. Momsen (1802-1886), der fra 1840'erne var en fremtrædende skikkelse blandt Slogs herreds hjemmetyskere. I 1864 blev Momsen hvervet som tillidsmand for hertug Friedrich af oberst Fürsen-Bachmann, der gerne tog station på Store Tønde, når han var på vestereggen. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

aktører i den strid om hertugdømmernes fremtid, der begyndte i sommeren 1864 mellem tilhængerne af Friedrich og Slesvigs og Holstens indlemmelse i Preussen. Hovedstammen i det augustenburgske foreningsliv var de lokale »slesvig-holstenske foreninger« og deres fælles bestyrelse («engere Ausschuss»), som blev dannet i Holsten i januar 1864.² Efter den preussisk-østrigske invasion af Slesvig i februar bredte bevægelsen sig hertil, tit under etiketten »patriotisk forening« eller »borgerforening«, der tog sig mere uskyldig ud i preussernes øjne. I september 1864 fandtes der 26 sådanne foreninger i Slesvig mod 85 i Holsten.³

I Nordslesvig indgik flere købstæders borgerforeninger i denne organisation. I Haderslev holdt *Bürgerverein* sig imidlertid tilbage.⁴ *Bürgerverein* var i hovedsagen en selskabelig forening, selv om det ikke forhindrede, at den i ny og næ dannede ramme for spontane tilkendegivelser for Friedrich. Ved den preussiske invasion var der 90 medlemmer i *Bürgerverein*. Den første generalforsamling efter denne omvæltning fandt sted den 23. marts 1864, og her blev 23 nye medlemmer straks optaget. Yderligere 14 kom til hen over året, således at der i 1864 i alt blev indballotteret 37 nye medlemmer. I de følgende år tog

væksten af: 24 i 1865, 12 i 1866 og 9 i 1867. Direktører var i 1864 kammerherre von Krogh, 1864/65 jernstøber Bonnichsen, 1865/66 købmand L. F. C. Lützen og 1866/67 herredsfoged A. Selig, sekretær fra 1863-74 dr.med. G. C. F. A. Roll, kasserer vedvarende siden 1851 og indtil 1879 købmand N. C. Neiling.

Medlemmerne af Bürgerverein tilhørte nu som før Haderslevs borgerskab. Ifølge en medlemsfortegnelse fra maj 1864 fordelte de 113 medlemmer sig således: Købmænd 38 (34%), fabrikanter og møllere 6 (5%), embedsmænd og akademikere 18 (16%), håndværksmestre 30 (27%), gæstgivere 3 (3%) og gårdejere fra byens omegn 18 (16%). De fleste gårdejere bør snarest betegnes som proprietærer eller godsejere, i hvert fald Bruhn fra Aastrupgård, Danielsen fra Vojensgård, Dreyer fra Kehlet, H. Lorenzen fra Revsø, G. D. Lorenzen fra Fovslet, Magnussen fra Hovgård, Matzen fra Tørninggård og Ohlsen fra Stendetgård. Den sociale sammensætning var dermed stort set som i 1840'erne. En tredjedel af medlemmerne var veteraner fra dengang; i alt kan 39 fra fortegnelsen fra 1864 genfindes på medlemslisten fra 1845, heriblandt jernstøber Bonnichsen, maler M. Häger, bager Schley, advokat Selig og dr. Meyer. Dertil kom flere, som var efterkommere efter gamle medlemmer, f.eks. tobaksfabrikant H. C. Hansen, maler H. Häger, amtmand Kier, kammerherre von Krogh på Marielyst m.fl. Der var en betydelig kontinuitet i Bürgervereins liv hen over de slesvigske krige, og foreningens hjemsted i Slotsgade var også det samme.⁵

Helt ny var derimod (*Haderslebener*) *Patriotischer Verein*.⁶ Den var ifølge vedtægterne stiftet den 14. marts 1864 og havde til formål »at virke med alle til rådighed stående lovlige midler for virkeliggørelsen af hertugdømmerne Slesvig-Holstens landsrettigheder, navnlig også [for] deres udelelighed og samhørighed og specielt imod en måske på tale kommende adskillelse af det nordlige Slesvig fra broderlandenes øvrige dele«. Den patriotiske forening virkede ihærdigt for forsamlingen på Bøghoved. Den stod i forbindelse med de slesvig-holstenske foreningers centraludvalg i Rendsborg og vedtog resolutioner om hertugdømmernes fremtid, men engagerede sig også i modtagelse og indkvartering af de allierede tropper samt i fakkeltog og fester i anledning af de militære sejre. Den patriotiske forening tog også kommunalpolitiske sager op såsom reorganiseringen af skolevæsenet og embedsmandsudnævnelser, og den arrangerede foredrag, hvor gymnasielærerne fortalte om naturvidenskabelige og historiske emner. Foreningens bedste år var 1864, mens aktiviteten faldt i 1865, hvor det kneb med at leve op til vedtægternes krav om et medlemsmøde hver anden uge. Foreningen eksisterede endnu i efteråret 1866, hvor den involverede sig i kampen mod Slesvigs deling.

I maj-juni 1864 synes der at have været usikkerhed om foreningens ledelse. Rud. Mauck berettede den 9. juni til Hugo Jensen, at borgmester Brodersen Hansen og dr. Hansen var trådt ud af bestyrelsen for en uge siden på grund af »fuldstændig apati«. Formand var da jernstøber Rist, mens professor Jessen var

sekretær.⁷ Rist blev i september 1864 valgt til medlem af de slesvig-holstenske foreningers »snævrere udvalg«.⁸ I oktober 1865 bestod bestyrelsen af træhandler A. F. Juhl, dr. Roll, gæstgiver J. Johannsen, købmand J. Jürgensen, smedemester H. Stock, gartner Degenhardt, købmand M. Jacobsen, dr. Raben, glarmester C. A. Roos, klejnsmed C. Wagner og kammerherre G. G. F. von Krogh. I august 1866 var Juhl, Roll, Stock, Degenhardt, Roos og Wagner trådt ud og erstattet af drejermester J. H. Rasmussen, jernstøber Rist, kommissionær A. P. Festersen, gæstgiver C. Iwersen, skræddermester J. C. Beckholm og murermester J. A. C. Brennecke.⁹

Den patriotiske forening stod næppe i nogen modsætning til Bürgerverein. Som minimum var ni ud af 11 bestyrelsesmedlemmer fra efteråret 1865 medlemmer af begge foreninger, og det samme gjaldt mindst 44 ud af den patriotiske forenings samtlige 100 medlemmer i byen og 4 ud af dens 11 medlemmer i omegnen. Patriotischer Verein holdt fra efteråret 1864 sine møder i Bürgervereins lokaler.¹⁰ At betragte Patriotischer Verein som den politiske gren af Bürgerverein, er dog for vidtgående; snarere var der tale om en arbejdsdeling mellem den primært selskabelige Bürgerverein og den åbenlyst politiske Patriotischer Verein, med andre ord det samme forhold som mellem Bürgerverein og Den slesvig-holstenske Patriotiske Forening 1845-50.

Patriotischer Verein havde også som Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i sin tid en socialt bredere medlemskreds end Bürgerverein: Købmænd 20 (18 %), fabrikanter og møllere 4 (4%), embedsmænd og akademikere 7 (6%), håndværkere 53 (48%), gæstgivere 6 (5%), medlemmer fra byens omegn, formentlig gårdejere, 11 (10%), andre og uden angivelse 10 (9%).

Tilsammen var de to tyske foreninger i Haderslev, når dobbeltmedlemskaberne fraregnes, i 1865 nogenlunde lige så store som den danske forening Harmonien med 205 medlemmer.¹¹ Sammenlignet med 1840'erne var der snarere tale om færre end flere organiserede tysksindede i Haderslev.

I *Aabenraa* måtte den slesvig-holstenske borgerforening opbygges helt fra grunden.¹² Til gengæld skete det ifølge *Apenrader Nachrichten* allerede den dag i begyndelsen af februar 1864, hvor »fremmedherredømmets åg var brudt«. Omkring 30 indbyggere i Aabenraa dannede da den ny *Apenrader Bürgerverein*, som allerede i maj var nået op på 250 [dritthalb Hundert] medlemmer.¹³ I juli 1864 rundede den de 300 – det var over dobbelt så mange som byens danske borgerforening Frederiksklubben.¹⁴ Den augustenborgske lejr var dermed godt organiseret i Aabenraa. Også »de såkaldt mindre borgere« deltog ivrigt, men mange tysksindede var ifølge *Apenrader Nachrichten* stadig passive. Der var på samme tid nyvalg til bestyrelsen, og ind kom dr. Mordhorst, købmand og deputeret borger Julius Hartmeyer og købmand Julius Hansen.¹⁵

Ifølge statutterne var formålet »medlemmernes beslutsomme og harmoniske samvirke til fremme af vore fædrelandske og kommunale anliggender«. En an-

den bestemmelse lød: »Bestyrelsen er forpligtet til at sørge for, at foreningens medlemmer bliver tilstrækkeligt oplyst på forsamlingerne ved oplæsning af avisartikler og øvrige foredrag«. Det var hensigten at holde et møde om ugen. Selv om disse møder ud over »fælles diskussion« også måtte rumme »sel-skabeligt samvær«, var sigtet med borgerforeningen i første række politisk. Dermed stod Apenrader Bürgerverein den patrioske forening i Haderslev nærmere end borgerforeningen sammesteds. Apenrader Bürgerverein indgik tilsvarende i organisationen af de slesvig-holstenske foreninger, hvor købmand Joh. Jacobsen senest fra november 1864 sad i det »snævrere udvalg«, indtil han i marts 1865 blev afløst af kaptajn Raben.¹⁶ Foreningen virkede i mange retninger, krævede f.eks. dansksindede politibetjente afskediget og vedtog adskillige resolutioner til støtte for Friedrich, ligesom den glædede sig over Wienerfreden og den endelige løsrivelse fra Danmark.¹⁷ Årsskiftet 1864/65 blev fejret med en nytårsfest med næsten 400 deltagere, hvor der blev talt politik: »Grundtanken i alle taler var den, også i det nye år at ville holde fast ved det, som vi til nu har anset for vores pligt og vores ret«.¹⁸

Ikke desto mindre sank aktivitetsniveauet i Apenrader Bürgerverein i 1865. På grund af manglende deltagelse blev ugemøderne fra februar forvandlet til månedsmøder, og i marts blev bestyrelsen reduceret fra tolv til fem og ved samme lejlighed nyvalgt; den bestod herefter af købmand F. A. Jensen, kommissionær Hundewadt, lærer og redaktør Keppler, købmand Bode og købmand Joh. Jacobsen. Medlemstallet sank til 209 i oktober 1865. Det politiske program forblev uændret; der blev fortsat sendt delegerede til de slesvig-holstenske foreningers møder i Rendsborg, der blev malet og ophængt en slesvig-holstensk våbentavle i foreningens lokale, og årsdagen for den slesvig-holstenske rejsning i 1848 blev markeret bl.a. med et trefoldigt leve for Friedrich.¹⁹ I september 1866 sendte foreningen derimod en adresse til kong Wilhelm af Preussen. Medlemstallet blev da angivet til 300; bestyrelsen bestod nu af købmændene Joh. Jacobsen og C. A. W. Bode, tobaksfabrikant H. Offersen, købmand og skibsreder F. A. Jensen, ditto C. E. Hoffgaard, bogtrykker Keppler, sejmager og skibsreder J. C. Frellsen, købmand J. Hartmeyer, købmand og skibsreder H. C. Davidsen, ditto F. C. Raben, dr. Mordhorst og badeanstaltsejer og skibsreder C. A. Hundewadt. Offersen, Jensen, Hoffgaard og Davidsen var medlemmer af bystyret.²⁰ Så det var i hvert fald på dette tidspunkt så som så med rigtigheden af borgmester Gottburgsens påstand fra oktober 1865, at »de mere ansete og intelligente borgere« var sivet ud af foreningen. Men borgerforeningen i Aabenraa var socialt meget bred, bredere end både Bürgerverein og Patriotischer Verein i Haderslev: Købmænd 21 (10%), fabrikanter og møllere 4 (2%), embedsmænd og akademikere 11 (5%), kaptajner 14 (7%), håndværkere 126 (60%), gæstgivere 6 (3%), vognmænd, fiskere og arbejdere 8 (4%), landmænd 6 (3%), andre og uden angivelse 13 (6%).

Blandt de slesvig-holstenske foreninger var også førnævnte *Sundewitter Verein*, som den energiske E. Engel sammen med N. A. Matzen i Iller havde stiftet i begyndelsen af juni 1864. Efter en noget langsom start kunne Engel i august meddele Hugo Jensen i Kiel: »I Sundeved har foreningen gjort gode fremskridt – det vækker noget politisk liv«. Der blev da afholdt to månedlige møder.²¹ Møderne holdtes skiftevis i Gråsten og Rinkenæs. Ifølge de udaterede vedtægter var foreningens formål »at skabe et midtpunkt for almennyttigt virke og til drøftelse af sager af almindelig interesse«. *Sundewitter Verein* var beregnet for indbyggere i Sundeved og tilgrænsende områder med interesse for offentlige anliggender. Herreds- og birkefoged N. Petersen i Gråsten, der fra begyndelsen var stærkt kritisk over for Engel og foreningen, mente i oktober 1865, at den allerede var i krise i efteråret 1864 og var et »forfejlet foretagende«, der nu måtte »betragtes som indsovet«. Der var da planer om at genoplive foreningen som en landboforening. Medlemmerne var alle »slesvig-holstensk sindet, og det gennemgående med temmelig partikularistisk farvning«, d.v.s. af augustenburgsk observans. Bestyrelsen bestod i 1865 af formanden dr. Brieger i Gråsten, urmager Johannsen i Kasmosedam i Ullerup sogn, proprietær H. C. Richelsen på Buskmose, godsejer Ohlsen på Ladegård og teglværksejer Dithmer i Iller, der var sekretær.²² Det var den samme kreds som i august året før, hvor også møller Wommelsdorf på Munkemølle havde været med.²³ Foreningens repræsentant i de slesvig-holstenske foreningers »snævrere udvalg« var fra november 1864 N. A. Matzen fra Iller.²⁴

Sundewitter Vereins 64 medlemmer boede ret spredt fra Skelde i syd til Ballegård i nord, fra Dybbølmark i øst til Undelev i vest med følgende antal medlemmer i de enkelte sogne: Broager med Egersund 19, Gråsten med Adsbøl 17, Rinkenæs 9, Holbøl 7, Kværs 4, Sottrup 4, Ullerup 2, Dybbøl 1 og Felsted 1. Sundeved var et vidt begreb! Der er ikke angivet erhverv på medlemslisten, men det ses uden videre, at en stor del af medlemmerne hørte hjemme i de højere lag. Der var godsejere som H. C. Ohlsen på Ladegård, Th. A. Boysen på Ballegård og Karl Bachmann på Grøngrøft, proprietærer eller storbønder som H. C. Richelsen på Buskmose, A. Damm på Langelo, Nis Aug. Matzen på Krammark, M. Dreyer i Rønshoved, M. B. Nissen i Undelev og C. N. Ingermann på Koldmose, teglværksejere som Ebeling, Schlaikjer og Ph. Hansen i Egersund, H. H. Dithmer på Rendbjerg, Nic. Aug. Matzen i Iller og Meyland i Bøsbæk, møllere som de to gange Desler i Egersund og Dynt, købmand O. F. Ahlmann i Gråsten, lægerne Brieger og Claussen sammesteds og Schirmhoff i Broager. Uden tvivl var der også adskillige gårdejere og håndværkere, sidstnævnte særlig i Broager og Gråsten. Alt i alt havde hjemmetyskheden på Gråstenegnen nogenlunde den samme sociale profil som under Treårskrigen; en stor del af medlemmerne var gengangere fra opstandsårenes adresser eller efterkommere af dem.²⁵

Om de augustenborgske politiske foreninger på Als er vi mindre detaljeret underrettet. I *Sønderborg* tog genopbygningen indbyggernes fulde opmærksomhed, og det gik ud over det politiske liv og foreningsdannelsen.²⁶ En *Bürgerverein* af augustenborgsk observans blev oprettet i juli eller begyndelsen af august 1864. Dens direktion bestod af apoteker Paulsen og advokat Grimm samt købmændene E. Müller, Buntzen og C. Schmidt.²⁷ Foreningen blev af myndighederne anset for betydningsløs i oktober 1865, hvor det også blev vurderet, at den gik sin opløsning i møde – og allerede i den følgende måned var denne et faktum. I sommeren 1865 blev der gjort et forsøg med en lokal *Schleswig-Holsteinischer Verein*. Den kendes fra to annoncer fra juli og august og mødtes i »Holsteinisches Haus«.²⁸ Men heller ikke den var levedygtig og bestod snart kun af fire-fem medlemmer, der opløste foreningen før oktober 1865. Til gengæld fandtes en stabil slesvig-holstensk forening i *Augustenborg*. I 1864 bestod bestyrelsen bl.a. af fhv. godsforpagter A. Haack og J. Elholm.²⁹ Den sendte hengivenhedsadresser og fødselsdagsdeputationer til Friedrich, men var ellers ikke udpræget politisk. To søsterforeninger i Broager og Nordborg gik tidligt ind.³⁰

I Tønder amt fandtes *Landwirthschaftlicher Verein*, som blev stiftet den 29. april 1864, muligvis som genoplivning af 1850'ernes tysklede landboforening.³¹ Trods navnet var den en slesvig-holstensk forening. Ved oprettelsen var der 30 medlemmer, kort efter 95. Formand var forpagter Frölich fra Ellehus, næstformand proprietær B. B. Momsen fra Store Tønde, sekretær borgmester M. Bleicken i Tønder og kasserer købmand Petersen-Kraus, ligeledes bybo. Foreningen havde sit sæde i Tønder by og bestod af de »mest ansete og intelligente tysksindede indbyggere« fra byen, men hovedsagelig af sådanne fra hele amtet.³² Den havde et tæt net af tillidsmænd med to i hvert eneste sogn; i den nordslesvigske del af amtet var det: Rasmus Todsén i Højer og B. Carstensen i Rudbøl for Højer flække og landsogn, Andr. Johannsen i Sæd og Andr. Chr. Andresen i Ubjerg for Ubjerg sogn, Momsen på Store Tønde og Jürgen Hostrup i Jejsing for Hostrup sogn, Chr. Momsen på Vrågård og Burchardi på Grøngård for Burkal sogn, møller Erichsen og købmand Samuelson for Løgumkloster, købmand Stein og blikkenslagermester Göttge for Tønder by, Jensen i Travsted og Peter Christiansen på Brodersgård for Arrild sogn, Hans Simonsen i Holm og Outzen på Adelvad for Højst sogn, Nic. Jürgensen i Ravsted og Hans Hansen i Hynding for Ravsted sogn, S. Claussen i Heds og Andr. Jürgensen i Karlsvrå for Bylderup sogn, Peter Nissen i Eggebæk og Hans Rasch i Terkelsbøl for Tinglev sogn samt Hans Thomas Nissen i Vester Terp og Justus Meyer på Fårgård for Nørre Løgum sogn. Altså i hovedsagen den kreds af proprietærer og storbønder, som tegnede hjemmetyskheden i Tønder og Løgumkloster amter siden 1840'erne – eller deres sønner.

Landwirthschaftlicher Verein var fra begyndelsen udpræget politisk. Dens

første aktion gjaldt lukningen af den danske Vestslesvigs Tidende i Møgel-tønder, ligesom foreningen virkede for afskedigelse af danske embedsmænd. Foreningen besluttede at anskaffe en fane, utvivlsomt i de blå-hvid-røde farver; dette ærefulde hverv tilfaldt dr. Schlaikier fra Tønder, gdr. Todsén i Højer og proprietær Ludolph Outzen på Solvig. I maj 1864 udarbejdede foreningen et manuskript til en pjese om de finansielle ulemper ved en deling af Slesvig, ligesom der i samme sag sendtes en deputation til kongen af Preussen. Landboforeningen opfordrede desuden medlemmerne til at give møde på Bøghoved og underskrev en takkeadresse til kong Wilhelm for hertugdøm-mernes befrielse. En anden adresse gik til civilkommissærerne; den ønskede told lagt på jyske kvæg, heste og svin ved Kongeåen og var formentlig den eneste landbrugsfaglige aktivitet i de første par år!

Foreningen støttede Friedrich. Det førte i september 1864 til en ændring af de oprindelige vedtægters mildt sagt vildledende formålsparagraf: »Foreningens formål fremgår af navnet« til den klart udtalte formulering: »Så længe staten Slesvig-Holsten ikke er konstitueret og den retmæssige landsherre, Friedrich 8., ikke har overtaget regeringen, forsøger foreningen med alle lovlige midler at stræbe efter opnåelse af dette mål«. I tråd hermed indgik den i de slesvig-holstenske foreningers netværk, hvor Frölich og Momsen fra Store Tønde var delegerede på fællesmøderne, Frölich endvidere medlem af det »snævrere udvalg«. ³³ I 1865 blev foreningen splittet mellem de augustenburgske »partikularister« og de preussenvenlige »nationale« (se kapitel 35).

I Tønder by eksisterede en *Bürgerverein*, der kendes fra avisnotitser og annoncer fra november 1866 og fra januar og februar 1867. ³⁴ Om den var identisk med den borgerforening, der eksisterede i Tønder i 1857/58, kan ikke afgøres. Foreningen blev ikke anset for politisk af myndighederne i oktober 1865. ³⁵

Kampfgenossen 1848-1851

Udover de slesvig-holstenske foreninger havde den augustenburgske bevægelse en organiseret basis i foreningerne for veteraner fra Treårskrigen slesvig-holstenske hær: »Kampfgenossen von 1848-1851«. ³⁶ Allerede før 1863/64 havde tidligere slesvig-holstenske soldater dannet sammenslutninger syd for Elben, f.eks. i Berlin og Hamborg i 1860. Prins Friedrich havde givet dem økonomisk støtte. Så snart det danske styre ophørte i hertugdømmerne, blev der også her grundlagt sådanne foreninger. I Reinfeld og Heiligenhafen i Holsten skete det endnu i 1863. Derefter indtraf en pause frem til dannelsen af den tredje forening i februar 1864; det var foreningen i Slesvig by, der var den første i det nordlige hertugdømme. Rigtig gang i grundlæggelsen af veteranforeninger kom der, da de slesvig-holstenske foreningers fællesudvalg i april 1864 vedtog at støtte de tidligere soldater, »i første omgang til kam-

meratlige formål, men derefter også for at støtte landets politiske bevægelse på en energisk måde«. ³⁷ De slesvig-holstenske foreninger udarbejdede mønstervedtægter for lokale veteranforeninger, ligesom en række fremtrædende augustenborgere gik ind i dem. Således opnåede augustenborgerne at mobilisere krigsdeltagerne 1848-51 og den dermed forbundne tradition til fordel for Friedrich. Den augustenborgske bevægelse fik en ekstra søjle i sin organisation af foreninger, der udadtil virkede uskyldige, hvilket særlig var vigtigt i Slesvig, og som havde en større social bredde end de slesvig-holstenske foreninger.

I månederne april-juli 1864 var der en sand »Gründungswelle« af veteranforeninger, først og fremmest i Holsten, mens der i Slesvig og navnlig i dette hertugdømmes nordlige del i 1848-1851 havde været betydeligt færre krigsdeltagere på slesvig-holstensk side og dermed et langt mindre medlemspotentiale. I 1864 blev der stiftet 43 veteranforeninger i Holsten og 12 i Slesvig, det følgende år fem i Holsten og en enkelt i Slesvig og i 1866 kun en enkelt i Slesvig. Grundlæggelsen fortsatte efter indlemmelsen i Preussen i 1867 med 22 foreninger indtil 1914. For godt 20 foreninger kendes grundlæggelsesåret ikke, så de nævnte tal er minimumsangivelser. Mange af de lokale veteranforeninger samledes i »Landeskampfgenossenschaft«, der blev oprettet i juni 1864.

I Nordslesvig blev der grundlagt fire veteranforeninger for soldaterne 1848-1851. I *Haderslev* blev der i begyndelsen maj 1864 annonceret for et møde med henblik på dannelsen af en forening for Kampfgenossen i byen og omegnen. ³⁸ I februar 1865 medvirkede foreningen, der da havde fået en ny fane, ved markeringen af årsdagen for de tyske troppers indrykning i byen. ³⁹ I 1865 virkede den for opstillingen af mindesmærker for de faldne slesvig-holstenere 1848-50, der hvilede på byens gamle kirkegård, og for de faldne fra de preussiske og østrigske hære i 1864, der var begravet på den nye kirkegård. Bestyrelsen bestod i oktober 1865 af jernstøber A. P. Bonnichsen, smed Henrik Stock og dr. med F. Raben. Der var da i alt 67 medlemmer. Den sociale fordeling var: Købmænd 3, fabrikanter 4, embedsmænd og akademikere 13, håndværkere 35, gæstgivere og høkere 3, vognmænd 2, arbejdere 4 og gårdejere 3. De forholdsvis mange embedsmænd med amtmand Kier i spidsen fulgt af herredsfogderne von Krogh og Selig og akademikere som dr. Janssen havde sikkert meldt sig til den slesvig-holstenske hær som begejstrede studenter, mens de mange medlemmer fra de bredere lag havde været med som værnepligtige – og de mere velstående næringsdrivende havde holdt sig hjemme, med undtagelse af jernstøberne Bonnichsen og Rist og købmand W. Brincken. ⁴⁰ I november 1865 indstillede veteranforeningen i Haderslev foreløbig sin virksomhed, men i 1866 sendte den en adresse til kong Wilhelm, og i september 1870 besluttede den også at optage deltagere i den daværende fransk-tyske krig 1870-71 som medlemmer. ⁴¹

I *Aabenraa* blev der indkaldt til stiftende møde i en Kampfgenossenverein den 1. juni 1864. Selv om der deltog et halvt hundrede mennesker i dette møde, lykkedes det ikke at få dannet en forening straks, men det blev bebudet, at dette snart ville ske, og sådan blev det.⁴² Foreningens statutter blev vedtaget den 12. juni. Dens formål blev her defineret som: »1, Fremme af de tidligere krigskammeraters sammenhold, 2, Understøttelse af nødlidende værdige kammerater, så vidt foreningens kræfter tillader«. Dens lokale var hos Stehr. I oktober 1865 blev foreningen karakteriseret som yderst passiv. Bestyrelsen bestod da af hotelejer Julius Hansen og købmand P. B. Hansen fra *Aabenraa* som henholdsvis formand og kasserer/sekretær samt gårdejer J. C. Jürgensen fra *Stubbæk* – Heltzens gamle modstander – som næstformand. Der var på denne tid 52 medlemmer, hvoraf de 44 var fra byen, 2 fra *Stubbæk*, 2 fra *Uge*, 1 fra *Rise*, 1 fra *Brunde*, 1 fra *Kolstrup* og 1 fra *Løjt*.⁴³ I 1872 omdannedes også denne forening til en veteransammenslutning for krigsdeltagere fra begge krige 1848-51 og 1870-71.⁴⁴

To annoncer fra sommeren 1864 vidner om starten på den lokale Kampfgenossenverein i *Tønder*. De bekendtgjorde forsamlinger hos værterne Lohmann og Jürgensen henholdsvis den 26. juni og 24. juli, sidstnævnte fremhævet som »aftenen før slagdagen ved *Isted*« 14 år tidligere.⁴⁵ Derudover vides kun om foreningen, at den havde 200 medlemmer i 1864 – og at den bestod endnu i 1910 med 3 tilbageværende veteraner.⁴⁶ Endelig fandtes der en forening for krigsdeltagerne 1848-1851 i *Løgumkloster*, men det er meget muligt, at den først blev oprettet efter 1867.⁴⁷ I *Sønderborg* var der ikke basis for en veteranforening, siden byen var besat af danske tropper under hele Treårskrigen og derfor ikke sendte soldater til den slesvig-holstenske hær.

Turnvereine – gymnastikforeninger

En tredje foreningstype, som vandt indpas i Nordslesvig i 1864 og støttede den augustenburgske sag i den politiske offentlighed, var *Turnvereine*. Disse gymnastikforeninger var særlig karakteristiske for den tyske nationale enhedsbevægelse.⁴⁸ Turnerbevægelsen blev grundlagt af den legendariske »Turnvater« Friedrich Ludwig Jahn, som i 1811 under den franske besættelse af Tyskland indrettede den første gymnastikplads på *Hasenheide* ved *Berlin*. Gang, løb, spring, øvelser i reck og barre, klatring i tov, løft, brydning og meget andet var for Jahn midlerne til befrielse fra Napoleons styre og opnåelse af tysk enhed. Jahns valgsprog var de fire F'er: Frisch, Frei, Fro, Fromm. Han var fra begyndelsen mere national end liberal og sværmede for en mytisk tysk »Volkstum«. I 1819 blev turnforeninger forbudt af reaktionen. I 1840'erne genopstod de i en ny og mindre patriarkalsk, mere demokratisk skikkelse; brugen af tiltaleformen »du« var obligatorisk turnerne imellem, og turnerne skulle

være ens klædt for at udelukke standsforskelle. Fra 1842 var der tale om en bølge af foreningsgrundlæggelser. Den gjorde sig kun svagt gældende nord for Elben; i Holsten blev der grundlagt tre foreninger, i Slesvig slet ingen. Turnerbevægelsen skabte sin egen offentlighedsform med fester præget af mandighed, disciplin og orden. Som sangerforeningerne mødtes turnerne regionalt og nationalt til fælles fester.

Efter et alvorligt tilbageslag efter den mislykkede revolution 1848/49 rejste turnerbevægelsen sig på ny fra 1858, nu primært med nationalpolitiske motiver. En ny bølge af turnerforeninger og turnerfester skyllede hen over Tyskland, og denne gang kom Slesvig, herunder Nordslesvig med, så snart den tyske erobring af hertugdømmerne tillod det. Samtidig var det en stor skuffelse for mange turnere, at det var stormagtshærene fra Østrig og Preussen og ikke en tysk »folkehær« med turnerne som ryggrad, der befriede hertugdømmerne fra det danske styre. Turnerne oplevede dermed som de første, at den tyske nationalbevægelse skulle få en helt underordnet betydning for rigssamlingen sammenlignet med Bismarcks storpolitik baseret på »jern og blod«.

Den første nordslesvigske forening for turnere blev oprettet i *Haderslev*. Det skete kort før midten af september 1864. Initiativtager var købmand H. von Brincken. Haderslebener Turnverein havde ved begyndelsen 50 aktive gymnaster og 85 »Turnfreunde« – købmænd og håndværksmestre, der ydede økonomiske bidrag til foreningen. I februar 1865 deltog foreningen i et optog til fejring af étårsdagen for de tyske troppers ankomst til Haderslev, hvor de bar slesvig-holstenske, preussiske og østrigske faner samt krans til soldatergravene, og i marts medvirkede de ved markeringen af årsdagen for den slesvig-holstenske opstand i 1848.⁴⁹

Aabenraa fulgte tæt efter. Apenrader Männer-Turnverein blev grundlagt den 4. november 1864 med det formål »ved ordnede kroppsøvelser at fastholde sundheden, forøge kræfterne og lære at udnytte dem alsidigt, hvorved medlemmerne må blive, hvad Fader Jahn siger, »dydige og dygtige, rene og kampklare [ringfertige], kyske og kække, sanddru og forsvarsberedte««. Foreningen begyndte med ca. 30 medlemmer; en fjorten dages tid senere var der 50. Den første bestyrelse, der i turnernes særlige sprog blev kaldt »Turnrat«, bestod af Chr. Fischer som formand (»Turnwart & Zeugwart«), E. Hittschner som talsmand (»Sprechwart«), H. P. Andresen som sekretær (»Schriftwart«) og D. Hansen som kasserer (»Kassenwart«). Turnerne i Aabenraa anlagde straks den særlige turnerdragt, så alle medlemmer var ligestillet. Den var fremstillet af gråt lærred med tilhørende hue i samme stof og blev første gang vist frem, da turnerne den 16. november 1864 deltog i markeringen af étårsdagen for Friedrichs proklamation til hertugdømmernes indbyggere. De gav også opvisning ved den lokale Bürgervereins nytårsfest.⁵⁰

Det lidt uklart, hvornår turnerne begyndte i Sønderborg og Tønder. I

Sønderborg ses den første annonce for *Sonderburger Turnverein* i juni 1865, hvor »der Turnwart« bekendtgjorde en ordinær generalforsamling. Det tyder på, at foreningen da var i gang, og i samme retning peger, at turnere fra *Sønderborg* medvirkede, da den gamle hertug *Christian August* i maj ankom til *Gråsten*. I samme måned deltog turnere fra *Sønderborg* i turnerfesten i *Haderslev* (se nedenfor).⁵¹ I oktober 1865 blev foreningen af politiet anset som »betydningsløs i politisk henseende«; foreningen bestod af »enkelte borgersønner«, men de fleste var »fremmede sig her kun midlertidigt opholdende håndværksvende«.⁵² Om denne sociale fordeling også gjorde sig gældende i de andre foreninger, vides ikke.

I *Tønder* blev gymnastikken i september 1864 sat på dagsordenen i *Singverein* (se om denne nedenfor). Forslaget vandt bifald og blev anbefalet til videre overvejelse, men først i april 1865 var sagen nået så vidt, at medlemmerne kunne opfordres til at deltage i et gymnastikkursus. Der skulle også iværksættes et kursus for medlemmernes børn. I maj tog de voksne fat under ledelse af tegne- og gymnastiklærer *Adolph Krause* fra seminariet, foreløbig 1½-2 timer hver tirsdag i lokalerne hos gæstgiver *Lohmann* uden redskaber, men gæstgiver *Weber* bød også sin have til og ville endog opføre en »Turnhalle« på sin grund. Børnene fulgte efter i juni anført af lærer *Fast*, der også gav undervisning i botanik.⁵³ En selvstændig »Männerturnverein« fandtes senest fra begyndelsen af august 1865, hvor *Ernst Chr. Klüwer* som »Schriftwart« annoncerede efter mænd, der ville være medlemmer i foreningen med navnet »Gut Heil«. I februar 1866 bekendtgjorde foreningen i en annonce prydet af de fire F'er arrangeret i korsform, at der blev øvet gymnastik mandag og torsdag fra 8-10 aften i seminariets gymnastiksal. Børnegymnastikken fortsatte i *Singvereins* regi.⁵⁴

De nordslesvigske turnere samledes flere gange til fælles arrangementer. Turnere fra *Aabenraa*, *Sønderborg* og *Flensborg* var med, da foreningen i *Haderslev* den 21. maj 1865 indviede sin nye gymnastikplads. De gik med i optoget, der med musik i spidsen ved firetiden marcherede gennem »festligt smykkede gader« ud til pladsen, hvor lærer dr. *Vollbehr* holdt tale og turnerne gav opvisning. Om denne skrev *Nordschleswigs Tidende*, som bladet kaldte sig fra 1. januar 1865: »Naar man tager i Betragtning, hvor nyt Turnvæsenet endnu er i Hertugdømmernes nordlige Deel, kan man ikke andet, end betegne Præstationerne som meget dygtige«. Dagen sluttede med »et livligt Turnerval« i *Bürgerverein*.⁵⁵ Ikke alle delte avisens glæde, for nogle dage senere blev der øvet hærværk mod pladsen ved at to flagstænger, to klatrestænger og en stige blev savet over.⁵⁶ I juli måned mødtes turnerne fra *Aabenraa* og *Haderslev* til en udflugt til *Genner*, og i august var der en tilsvarende udflugt til *Gråsten*. I januar 1866 besluttede turnerne i *Aabenraa* en fest sammen med flensborgerne i *Søgård*.⁵⁷ På dette tidspunkt var foreningen i *Tønder* endnu ikke med. Til

Sonntag, den 10. Juni, Turnfahrt

nach Lügumkloster und Zusammentreffen am Ort mit den Vereinen aus Hadersleben, Apenrade, Flensburg, Sonderburg. Abmarsch von „Webers Garten“ 4½ Uhr Morgens.

Søndag den 10. juni 1866 arrangerede de tyske turnforeninger i Nordslesvig en fælles udflugt til Løgumkloster. Annoncen i Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 7. juni 1866 gengiver turnernes symbol, de fire sammenstillede F'er for: Frisch, Frei, Fro, Fromm.

gengæld arrangerede denne i juni måned 1866 en »Turnfahrt« til Løgumkloster sammen med foreningerne fra Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Flensborg.⁵⁸ I juli holdt foreningen i Tønder gymnastikfest, ved hvilken lejlighed to sort-rød-gyldne faner måtte fjernes på ordre fra borgmester Jissen, der åbenbart ikke ville tolerere dette symbol fra den tyske revolution.⁵⁹ I september var der fælles turnerfest i Tønder med turnere fra byen selv, Aabenraa og Haderslev – samt fra Løgumkloster, hvor der altså nu også fandtes en gymnastikforening, som vi ellers ikke har oplysninger om.⁶⁰

Sangforeninger

Som gymnastikforeningerne hørte sangkorene til de klassiske foreningstyper i den tyske nationale enhedsbevægelse. I 1840'erne havde hver by i hertugdømmerne sit slesvig-holstenske Liedertafel, men heraf var kun *Singverein* i Tønder tilbage. Den 30. januar 1864 besluttede Singverein at se tiden an og »afvente roligere tider«.⁶¹ Først hen på sensommeren kom den på banen igen med en sommerfest hos gæstgiver Lohmann den 18. august. Om eftermiddagen var der optog gennem byen, sang, musik og dans i det fri, om aftenen bal i salen, illumination og fyrværkeri. Tidligere aktiviteter som fester, nytårskoncert og te dansant hver tredje-fjerde uge blev genoptaget, ligeledes maskerade »på samme måde som tidligere«, men nu leverede militæret musikken. Også fastelavn blev fejret. De tysksindede i Tønder havde meget at glæde sig over. En enkelt gang gik glæden over gevind. Ved en maskerade i 1865 angreb nogle deltagere gendarmerivagtmester Kühl, to blev anholdt og måtte afsone henholdsvis 10 og 25 dages fængsel.⁶²

Singverein opnåede pæn tilgang af nye medlemmer: 6 i 1864, 29 i 1865, 36 i 1866. Som formand fungerede købmand N. J. Petersen, mens Commentz var sekretær og Andr. Iwersen kasserer. Foreningen turde nu binde an med større arrangementer. Den 10. og 11. september 1865 afholdt den en sangerfest med deltagelse af udenbys kor, der blev indkvarteret privat hos medlemmerne. Ringriderkorpset red de tilrejsende i møde og blæste signal, så modtagelseskomitéen kunne stå parat. Mod syd og vest var der rejst æresporte, og byens gamle Østerport var i lighed med indgangen til foreningslokalet festligt udsmykket. Når gæsterne ankom til foreningslokalet, blev de budt på en omgang øl på foreningens regning. Ellers bestod programmet den 10. september af optog fra byen ud til Schweizerhalle, »gemytlig sammenkomst« her om aftenen og derpå hjemmarch via to gæstgivere. Den følgende dag begyndte tidligt om morgenen med musik gennem byen, generalprøve om formiddagen, middag hos kvartersværterne, og om eftermiddagen udmarch til Helenelyst, hvor den offentlige koncert fandt sted efter en kort velkomst. Her var der også illumination og fyrværkeri. Om aftenen var der bal på Helenelyst, Stadt Copenhagen og Stadt Hamburg. Singverein sendte også en deputation til det nordtyske sangerforbunds fest i Itzehoe tredje pinsedag 1866. Den bestod af fire aktive sangere, hvoraf to var valgt af »borgerne« og to af seminaristerne, der betød meget for foreningen. Udover denne tilknytning til syden vedtog Singverein i november 1866 at indmelde sig i foreningen imod Slesvigs deling (se herom nedenfor). Ellers synes politik ikke at have haft nævneværdig betydning i Singvereins daglige liv, en episode i januar 1867 undtaget (se ligeledes nedenfor).

I de andre byer måtte sangkorene genopvækkes eller grundlægges på ny. I Aabenraa nævnes en sangforening i oktober 1864, men officielt genopstod *Apenrader Liedertafel* først den 4. januar 1867. Foreningen havde da 31 aktive og 16 passive medlemmer. I marts samme år gav den koncert.⁶³ I Haderslev nævnes i december 1864 en *Gesangverein*, der fik tilholdssted i Bürgerverein.⁶⁴ I Gråsten blev der den 2. januar 1865 stiftet en *Gesangverein für Gravenstein und Umgegend*. Her mødtes den lille bys førende borgerlige familier, bl.a. herredsfoged Petersen, købmand Hans Ahlmann og dr. Brieger, mens lærlinge og tjenestefolk var udelukket. Foreningen havde i april 1865 over 40 medlemmer. Det blev da fremhævet, at den ikke sang politiske sange, hvad der så end mentes med det, for i maj medvirkede sangerne ved velkomsten for hertug Christian August (se herom nedenfor). Foreningen havde dansksindede medlemmer, som der skulle tages hensyn til.⁶⁵ I Sønderborg bestod i efteråret 1865 en forening benævnt *Harmonie*, der gjaldt som en rent selskabelig musikforening særlig for den tysksindede ungdom. Efter at garnisonens officerer kom med, talte den i december 1866 ca. 100 medlemmer. Ved årsskiftet 1866/67 sang den fra balkonen på »Holsteinisches Haus« det nye år ind. Formand var

da dr. Schmiegelow. Ungdommen i Sønderborg stod ligeledes bag sangforeningen *Aria*.⁶⁶ En ny sønderborgsk sangforening med navnet *Union* blev stiftet senere på året 1867.⁶⁷

Tyske landboforeninger

Det hjemmetyske foreningsliv bredte sig efter 1864 også ud på landet. Den tyske landboforening for Tønder amt er nævnt under de politiske foreninger. Derudover opstod i årene 1864-67 yderligere to landboforeninger, der vel ikke som landboforeningen for Tønder amt deltog i den politiske strid mellem augustenborgerne og tilhængerne af hertugdømmernes indlemmelse i Preussen, men som var grundlagt i den politiske hensigt at skabe tyske konkurrenter til de danske landboforeninger.⁶⁸

Den første var *Landwirtschaftlicher Verein für Nordschleswig* (eller: *für das nördliche Schleswig*), der blev stiftet i juli-september 1865 med tyngdepunkt på Haderslevegn. Den var angiveligt en genoplivning af en tidligere landboforening fra 1826, der var ophørt i 1848. Formålet med den nye forening var »at kunne indvirke på landsregeringen for at fremme det nordlige Slesvigs sande interesser og behov«. Begge sprog var ligeberettigede. Ved midten af september 1865 havde den 69 medlemmer, et år senere 92 »af hvilke den allerstørste del hører til de mest ansete ejendomsbesiddere i amtet, navnlig i østeramtet«. En halv snes boede i byen og kun seks i vesteramtet. Formand var godsejer Lorenzen på Revsø, de øvrige bestyrelsesmedlemmer J. Bruhn fra Mastrup, Ohlsen fra Stendetgård, Fuglsang fra Gl. Haderslev (tidligere Drenderup), aktuar Claussen fra Haderslev som sekretær og A. F. Juhl fra samme by som kasserer og bibliotekar. Foreningen protesterede i august 1866 imod en deling af Slesvig.⁶⁹

Den næste var *Apenrader landwirtschaftlicher Verein*, der blev oprettet i november-december 1866 eller måske i første halvdel af januar 1867 på opfordring af Henningsen på Risegård og Asmussen på Christiansminde. Den var ifølge *Apenrader Nachrichten* grundlagt af tysksindede og begyndte med 80 medlemmer, heriblandt de mest intelligente og ansete landmænd.⁷⁰

Andre foreninger, komiteer o.l.

En tysk spare- og lånekasse for Nordslesvig var under stiftelse i november-december 1864. Den blev på projektstadiet kaldt *Haderslebener Leihcasse für Grundeigenthümer in Nordschleswig*.⁷¹ Om den blev realiseret, er tvivlsomt.⁷² Ligeledes i Haderslev opstod i maj 1865 en *kunstforening*. Den begyndte med 40 medlemmer og blev styret af en komité bestående af borgmester Brodersen

Hansen, rektor P. H. Jessen, konrektor Chr. Jessen, branddirektør Erichsen og købmand Wassner.⁷³ Det er uvist, om den var levedygtig i længden.

Udover de egentlige foreninger dannede hjemmetyskerne forskellige komiteer, hvoraf de fleste tog sig af de sårede i krigen. I *Haderslev* afholdt en damekomité i april 1864 en basar for de sårede. Den bestod af M. Roll, J. Stuhr, M. Clausen, A. Madsen, E. Janssen og S. Clausen. I samme retning virkede »Der Damenverein des nördlichsten Schleswigs«, der udsendte et opråb undertegnet af Georgine Lorenzen fra Revsøgård og Anna Todsens fra Favervrågård. Patriotiske damer fra Haderslev sendte efter stormen på Dybbøl to store vogne afsted med vin, rom, øl, punsch, skinker og stege til de udmattede preussiske soldater. Fra Hoptrup blev der sendt linned til de sårede, som kom begge nationaliteter til gode. Der blev også tænkt på de civile ofre, da jernstøber A. P. Bonnichsen, konrektor Chr. Jessen, købmand H. J. Jürgensen og købmand P. J. Petersen i juli 1864 stod for en indsamling til de udbombede, nu »befriede« sønderborgere. Af mere kuriøs karakter var omsorgen for den gamle preussiske overgeneral Wrangel, der i oktober 1864 af damer i Haderslev fik overrakt en sofapude med hertugdømmerne Slesvigs og Holstens forenede våben og påskriften »Up ewig ungedeelt. 1460«.⁷⁴

I *Aabenraa* nævnes i midten af juni 1864 en lokal »Frauverein«, der endnu på det tidspunkt arbejdede i det stille i lazaretterne i byen. Det var måske den samme kreds, som en måneds tid senere bad om hjælp til de sårede fra slaget om Als, hvad enten det var penge, naturalier eller beklædning. Opfordringen var undertegnet af Alberthe Jensen, Mathilde Raben, Jacobine Ingermann, Helene Koch, Friederikke Petersen, Elise Lüders og Henriette Marcus. Jacobine Jacobsen og Friederike Jensen samlede samtidig penge ind til en basar i Kiel til fordel for »fædrelandets sag«.⁷⁵

Også i *Tønder* var de slesvig-holstenske fruer og frøkner aktive. Frau Doctorin Boysen, Christine Angel og Marie Forchhammer samlede i begyndelsen af marts 1864 ind til lazaretterne i Aabenraa.⁷⁶ I juli arrangerede fru Carstens, frk. Forchhammer, frk. Boysen, frk. Todsens, fru Lausten, fru Raabe, fru Jepsen, fru Kraus, fru Reeder, frk. Schlaikier og fru Bleicken indsamling af håndarbejder til en basar i Kiel til støtte for »gennemførelsen af vore landsrettigheder«.⁷⁷

Da krigen var forbi og bedrifterne skulle mindes, tog mændene over. I hvert fald var det amtmand Jürgensen, købmand Hoffgaard, købmand F. A. Jensen, snedkermester J. L. Gebhardt, købmand Joh. Jacobsen, hotelejer Julius Hansen, købmand J. Hartmeyer og borgmester Gottburgsen, der i februar 1865 dannede den aabenraaske underafdeling af en komité for rejsningen af et mindesmærke i anledning af étårsdagen for »at Slesvig-Holsten ved den forenede hærs indmarch er blevet befriet fra det danske åg«. Der var ringe interesse for dette monument; Apenrader Nachrichten antog, det skyldtes den fortsatte uvished om landets skæbne.⁷⁸

Tilhængerne af den augustenborgske sag

Mens de augustenborgske tillidsmænd tilhørte landsdelens højeste sociale lag, favnede foreningerne tydeligvis bredere, om end der indbyrdes var ret store forskelle f.eks. mellem Bürgerverein og Kampfgenossen i Haderslev. Foreningerne organiserede imidlertid kun en mindre del af den augustenborgske sags tilhængere; det gjaldt særlig på landet, hvor foreningsnetværket var spinkelt. Mange nøjedes med at skrive under på de adresser, der på samme måde som under den forrige krig cirkulerede til fordel for de slesvig-holstenske krav. En analyse af disse adresser kan give et indtryk af, hvor bredt den augustenborgske bevægelse nåede ud. Antallet af bevarede adresser er mindre end fra årene 1848-50, men suppleres de med andre kilder, er det bevarede materiale tilstrækkeligt til at klarlægge, om der var sket væsentlige ændringer i hjemmetyskhedens sociale basis siden Treårskrigen, eller om der i det store og hele var tale om en uændret sammensætning.

Nedenstående tabel 32 sammenfatter erhvervsfordelingen for de tysksindede i *Haderslev, Sønderborg og Tønder*. For Haderslevs vedkommende er kilden adressen til civilkommissærerne mod Slesvigs deling fra juni 1864, for Tønder adressen fra april 1864 med krav om at blive hørt forud for beslutninger om landets skæbne.⁷⁹ Fra Sønderborg foreligger en »Fortegnelse over de, i Sønderborg levende, Familier, deres Sprog indbyrdes, formeent[lige] politiske Anskuelse og oprindelige Hjemstavn; saaledes som det findes i Aaret 1868«. Den er udarbejdet af dansksindede sønderborgere og repræsenterer dermed den samme kildetype som listen over fattigskattebetalernes nationale sindelag i Haderslev fra 1850. Det rummer selvfølgelig nogen usikkerhed, at det her er modparten, der vurderer den nationalpolitiske indstilling, men da det ikke drejer sig om materiale til offentliggørelse, kan man sikkert regne med, at listen skulle tilstræbe så nøjagtig et billede som muligt.⁸⁰

Hjemmetyskheden i Haderslev og Tønder havde i forbavsende grad den samme sociale basis. Temmelig præcis to tredjedele af underskriverne var håndværkere, og hver ottende var købmand. Gæstgivere, høkere og vognmænd udgjorde ligeledes nogenlunde de samme andele i de to byer. Embedsmænd og akademikere betød lidt mere i Haderslev, arbejdere noget mere i Tønder, men ingen af stederne fyldte de to grupper særlig meget. I forhold til befolkningen som helhed var arbejderne klart underrepræsenteret i begge købstæder. Grundlæggende faldt Sønderborg ind i det samme mønster. Håndværkerne var også her den største enkeltgruppe, men udgjorde her kun lige knap halvdelen. Købmændenes andel svarede til Haderslev og Tønder, mens embedsmændenes og akademikernes betydning var større. Dette kan ligge i den tidsmæssige forskydning mellem de to adresser fra foråret og forsommeren 1864 og listen fra 1868, hvor den nye tyske administration var fuldt

Tabel 32. Erhverv hos tysksindede i Haderslev, Tønder og Sønderborg 1864-68.⁸¹

Erhvervsgruppe	Haderslev 1864	Tønder 1864	Sønderborg 1868
Købmænd	55 (13 %)	34 (13 %)	26 (14 %)
Fabrikanter	6 (1 %)	3 (1 %)	6 (3%)
Embedsmænd og akademikere	16 (4 %)	4 (1 %)	28 (15 %)
Håndværksmestre	90 (21 %)	54 (20 %)	*
Håndværkere uspecificeret	195 (46 %)	126 (46 %)	92 (48 %)
Håndværkssvende	2 (0 %)	0 (0 %)	0 (0 %)
Gæstgivere, hotelejere	20 (5 %)	16 (6 %)	5 (3 %)
Høkere, handelsmænd	5 (1 %)	6 (2 %)	8 (4 %)
Vognmænd	9 (2 %)	4 (1 %)	6 (3 %)
Arbejdere, daglejere, tyende	6 (1 %)	15 (6 %)	9 (5 %)
Andre	10 (2 %)	3 (1 %)	10 (5 %)
Rentiers	8 (2 %)	1 (0 %)	2 (1 %)
Enker	4 (1 %)	5 (2 %)	0 (0 %)
I alt	426 (100%)	271 (100%)	192 (100%)
Uden angivelse	28	7	32

* Mesterbetegnelsen benyttes ikke i kilden

etableret og alle danske embedsmænd udrenset; det kan også skyldes, at embedsmænd var tilbageholdende med at underskrive i 1864. Blandt gruppen af »andre« i Sønderborg var der syv skippere, en færgemand og en bådfører. Byens søfarende satte kun et beskedent præg på dens hjemmetyshhed.

Fra *Aabenraa* er der ikke fundet en adresse med erhvervsangivelser, men den ovenfor undersøgte medlemsliste for Bürgerverein i 1865 med over 200 navne må omfatte størstedelen af byens tysksindede mænd. Denne forenings sociale profil falder pænt ind i mønstret fra Haderslev og Tønder. Selvsamme Bürgerverein udarbejdede i maj 1864 en opgørelse over fordelingen af byens grund- og skibsejendom mellem tysk og dansk (tabel 33).

Det er uklart, hvordan de to nederste rækker skal forstås. Hvis det er gennemsnitstal for, hvor meget skibstonnage hver enkelt i de to grupper ejede, må det undre, at håndværkere og fabrikanter ejede større tonnage end købmænd, skibsredere og kaptajner. Bortset herfra var budskabet fra denne opgørelse, der var tænkt som en argumentation imod en deling af Slesvig, klart: Hjemmetysheden repræsenterede »den virksomste, intelligenteste og meest velhavende Deel af Befolkningen«, og ved en deling ville den være tvunget til at forlade byen af frygt for danskernes hævn. En opgørelse af grundværdien i Aabenraa fra 1850 viste, at de tysksindede dengang ejede 68% – i 1864 var deres andel hele 82%. Selv med forbehold for mulige forskelle i opgørelsesmetoden er kontinuiteten i den tysksindede befolkningsdels rigdom slående.

Sammenlignet med hjemmetyshhedens sociale basis 1848-50 var der også i de tre andre købstæder en udpræget kontinuitet. De gennemgående træk var

Tabel 33. Sindelag samt grund- og skibsejendom i Aabenraa 1864.⁸²

	Tysk	Dansk
Grundbesiddelse efter brandforsikring	660.500 rigsdaler	138.600 rigsdaler
Klasseafgiftsforhold	6	1
Skibsrederi	5200 kommercelæster	800 kommercelæster
Købmænd, skibsredere og kaptajner	96 kommercelæster	19 kommercelæster
Håndværkere og fabrikanter	105 kommercelæster	26 kommercelæster

på tværs af årene håndværkerne som den største enkeltgruppe, købmændene og fabrikanterne som den næststørste gruppe og hyppigst embedsmænd og akademikere på tredjepladsen. Arbejderklassens meget svage repræsentation var ligeledes et stabilt fænomen i den nordslesvigske tyskhed.

Listen fra Sønderborg fra 1868 viser, at der her tillige var særdeles stærk kontinuitet med hensyn til de tysksindedes fødested: 72% var indfødte nordslesvigere, 12% sydslesvigere og 7 % holstenere; 6% var tyskere født syd for Elben, 1% kom fra kongeriget og for 2 % er herkomsten uoplyst. Formentlig har billedet været det samme i de andre købstæder. Listen fra Sønderborg opregnede også indbyggernes sprog. Af de tysksindede blev 55 % angivet som tysktalende og 45% som dansktalende. Blandt de tysksindede var alle embedsmændene, tre femtedele af købmændene og fabrikanterne, fire femtedele af håndværkerne samt to femtedele af gæstgiverne, høkerne og handelsmændene tysktalende, mens stort set alle vognmænd og kaptajner talte dansk.

Fra de nordslesvigske flækker findes kun en enkelt adresse med erhvervsoplysninger, til gengæld fra den udpræget tyske *Højer* flække.⁸³ I 1864 var 10 underskrivere her »landmænd«, 10 købmænd, fem møllere og småfabrikanter, 45 håndværkere, tre gæstgivere, en vognmand, en civilingeniør, en bådsmænd, fire husejere og en uden læselig angivelse. Også denne fordeling på de sociale lag mindede udpræget om forholdene 1848-50.

Fra *landområderne* foreligger rimelig komplette erhvervsangivelser på lidt under halvdelen af adresserne mod Slesvigs deling, hvilket er tilstrækkeligt til at give et sikkert indtryk.⁸⁴ Tælles alle underskrivere med kendt erhverv sammen for hele landsdelen, fås nedenstående sociale fordeling af hjemmetyskheden på landet (tabel 34).

De 11 skibsredere og kaptajner fandtes alle i Løjt sogn. Der er næppe tvivl om, at de 129, der benævnte sig selv som »landmænd«, altovervejende var gårdejere, nogle af dem som de to gange Momsen på Store Tønde og Vrågård, Buchardi på Grøngård og D. Bargum i Havsted snarere proprietærer. Tilsammen udgjorde gårdejere og »landmænd« meget tæt ved to tredjedele af underskriverne. Husmændene koncentrerede sig næsten alle om ganske få sogne: Ubjerg, Vojens, Hejsager, Uge og Rødding. Med undtagelse af udprægede tyske

Tabel 34. Erhverv for tysksindede på landet i 1864.⁸⁵

Erhverv	Antal	Procent
Embedsmænd	10	2
Møllere, teglværksejere	10	2
Skibsredere og kaptajner	11	2
Gårdejere og »landmænd«	292	65
Forpagtere, bestyrere, forvaltere	10	2
Købmænd	3	0
Krømænd	8	2
Husmænd	59	13
Landhåndværkere	36	8
Arbejds mænd, inderster	5	1
Enker, aftægtmænd	2	0
I alt	446	100

sogne som Ubjerg og Uge kan dette mønster sikkert forklares med lokale tysksindede proprietærers indflydelse (Vojensgård, Bejerholm, Røddinggård). Nogenlunde det samme gjorde sig gældende for landhåndværkerne. Sammenlagt fyldte de sociale lag under gårdmændene ikke meget på listerne. Sammenlignet med 1848-50 var der også i landområderne en stærk kontinuitet i hjemmetyskhedens forankring i de besiddende lag.

Det augustenburgske miljøes størrelse

Det augustenburgske miljøes samlede størrelse i Nordslesvig lader sig vanskeligt fastsætte. Som nævnt indkom der i foråret og forsommeren 1864 godt 1.800 underskrifter mod Slesvigs deling. Der var ingen adresser fra Aabenraa by, Sundeved, Sønderborg og det øvrige Als. Antallet af hjemmetyskere her lader sig vel anslå til op imod 700.⁸⁶ Derved bliver det samlede antal ca. 2.500. Tallet fra Treårskrigen var minimum 2.250 uden Sønderborg og Als – når der tages højde for dette altså forbavsende ens tal. Imidlertid var underskriftsindsamlingerne hverken dengang eller i 1864 velorganiserede og resultaterne ikke fladedækkende. En senere adresse fra efteråret 1866 mod Slesvigs deling fik takket være en bedre organisering 4.090 underskrifter i Nordslesvig, og ved valget til Det nordtyske Forbunds grundlovgivende rigsdag i februar 1867 opnåedes med almindelig valgret for voksne mænd 5.400 tyske stemmer (se nærmere om adresse og valg i kapitel 37).

Uanset hvilket tal man lægger til grund – det sidste er det sikreste – må den nordslesvigske tyskhed betegnes som ganske velorganiseret i årene 1864-67. Manglende oplysninger om medlemstal fra flere foreninger og forekomsten af dobbeltmedlemskaber mellem andre umuliggør en egentlig beregning, men et forsigtigt skøn er ca. 1.250.⁸⁷ Det vil sige, at formentlig mellem hver femte og

hver fjerde hjemmetysker var organiseret. Men foreningerne var meget uensartede, og flere synes temmelig ustabile. De decideret politiske foreninger havde deres blomstringstid 1864/65 for derefter at svinde ind. Først fra 1880'erne opnåede hjemmetyskerne med de nye almene krigerforeninger og fra 1890'erne med Den tyske Forening for det nordlige Slesvig en stabil og gennemgribende organisering. Disse foreninger havde henholdsvis omkring 3.800 og 6.600 mænd som medlemmer ved den 1. verdenskrigs udbrud i 1914. Derfor kan man først fra omkring 1890 tale om en national massemobilisering af de tysk-sindede nordslesvigere i henhold til fase C i Miroslav Hrochs trefasemodel for nationale bevægelser; det samme gælder den danske bevægelse.⁸⁸

De hjemmetyske foreninger, som eksisterede i 1864/65, virkede overvejende for et selvstændigt Slesvig-Holsten med Friedrich som regerende hertug, mens de få lokale tilhængere af hertugdømmernes indlemmelse i Preussen var uden organisation i kampen om hertugdømmernes fremtidige tilhørsforhold.

Foreningerne af slesvig-holstenske »Kampfgenossen von 1848-1851« var de længstlevende af de særlige augustenburgske organisationer. Foreningen i Tønder havde endnu i 1890 45 medlemmer. Dette år anmodede foreningen om tilladelse til at måtte føre sin fane. Den ene side viste hertugvåbnet med Norges løve, Slesvigs to løver, Holstens nældeblad, Stormarns svane og Ditmarskens rytter samt påskrifterne »Schleswig-Holstein meerumschlungen« og »Up ewig ungedeelt«, ligesom der i kanten var frynser i de blå-hvid-røde farver. Den anden side viste et skib, velsagtens fra Tønders byvåben, samt foreningens navn. For at opnå tilladelsen måtte foreningen imidlertid erstatte skibet med den preussiske ørn! Resultatet ses på dette foto. Landsarkivet, Tønder landrådsarkiv K specialia 12.

35. Mellem Augustenborg og Preussen maj 1864 – august 1865

Bismarck og Friedrich foråret 1864

Selv om Bismarck den 3. februar 1864 havde åbenbaret sin indlemmelsespolitik for det preussiske kronråd, var det ingenlunde givet, at augustenborgernes sag var tabt. Den preussiske kronprins Friedrich var en varm fortaler for sin navnebror i Kiel. Også kong Wilhelm gik ind for Friedrich som kommende landsherre over Slesvig og Holsten, men dennes indrejse i Holsten og forbindelser til de tyske liberale vakte kongens mishag. Bismarck blev rasende og afviste et tilbud, som Friedrich den 19. februar 1864 fremsatte til kronprinsen. Dette indebar, at Rendsborg skulle være tysk forbundsfæstning og at der skulle være en marinestation i Kiel og bygges en Nord-Østersø-kanal til den tyske flåde. Der kunne indgås en militærkonvention mellem hertugdømmerne og Preussen med forsvars- og angrebsalliance. Bismarck fandt tilbuddet for vagt og var krænket over, at det var fremsat over for den liberale kronprins.

I forårsmånederne 1864 blev der gjort forsøg på en preussisk-augustenborgsk forståelse. Kong Wilhelm ønskede en ordening »fyrste og fyrste imellem« og fremsatte den 16. april 1864 sine krav. Der skulle oprettes en preussisk flådestation i Kiel, og Rendsborg skulle være preussisk fæstning i stedet for forbundsfæstning; desuden skulle Preussen have fri sejlads på den planlagte kanal. Andre krav var en militærkonvention og hertugdømmernes indtræden i den tyske toldforening. Den 29. april erklærede Friedrich sig rede til at gå ind på kongens ønsker.

Bismarck var fortsat afvisende, men gik med til at modtage Friedrich. Samtalen fandt sted den 1. juni 1864. I Kiel troede man i slutningen af maj, efter at personalunionen var taget af bordet på Londonkonferencen, at målet var nært; Friedrich havde ministerlisten til sin første regering klar. Ankommet til Berlin hørte han om opmuntrende bemærkninger fra kong Wilhelm til sin moder, og kongen modtog Friedrich venligt, om end uforpligtende. Derfor optrådte Friedrich mere selvstændigt over for Bismarck, end denne brød sig om. Bismarck opfattede samtalen derhen, at Friedrich med støtte fra Østrig og de holstenske stænder kun var indstillet på at give få indrømmelser, d.v.s. at han løb fra sin tidligere accept af kong Wilhelms krav. Dette fortalte Bismarck kongen, som derefter mistede yderligere sympati for Friedrich. Bismarck instruerede den preussiske gesandt i Storbritannien om at undgå en augu-

stenborgsk løsning på Londonkonferencen. Det var et alvorligt tilbageslag for de augustenborgske forhåbninger.¹

Voksende mistro til Preussen og Bismarck maj-juni 1864

De menige slesvig-holstenere kendte intet til Bismarcks hensigter med hertugdømmerne eller til det politiske spil bag kulisserne, men i almindelighed var deres mistro til preusserne levende. Preussen havde i 1850 trukket tæppet væk under deres opstand ved at indstille sin militære støtte og ladet slesvig-holstenerne stå alene mod Danmark. Bismarck var den preussiske reaktionsførende skikkelse. I Holsten blev de preussiske og østrigske tropper på deres gennemmarch mod Slesvig i januar 1864 modtaget med kulde og obstruktion. Om nogen hyldest til »befrierne« var der ikke tale i dette hertugdømme.² På den anden side af Ejderen var modtagelsen af og omsorgen for de allierede soldater hjerteligere, og her kom taknemmeligheden for deres sejre til udtryk. Men også her meldte mistilliden til de preussiske hensigter sig i løbet af maj-juni 1864. Fra Højergård sendte en ung pige i begyndelsen af maj 1864 et brev til sin søster, hvori det hed: »Man lever dog i det mindste nu i det bedste håb om et forenet Slesvig-Holsten med vores hertug; – enkelte frygter imidlertid, at Preussen vil have os helt for sig selv, men det går aldrig, sagde endnu i går på Blomsgård [i Burkal sogn] en gammel kandidat Esmarch, der tidligere har været der flere år som huslærer, – nej, sagde han, Preussen er nødt til at aflevere os til vores hertug, anderledes kan det slet ikke gå. De andre magter tillader det ikke. – Det kan man lide at høre og sådan skulle enhver tale«. ³

Denne tro havde Nordslesvigsk Tidende også. Den støttede sig på Østrigs sympati for hertugen. Den 26. maj udsendte bladet en løbeseddel med en »Vigtig Efterretning«: »Over Frankfurt a. Main og over andre Steder, ere fra Wien de glædeligste og vigtigste Efterretninger ankomne hertil. »Augsburger Allgemeine Zeitungs«, »Nationalzeitungs« og andre Blades Efterretninger om en fuldstændig Vending i den østerrigske Politik stadfæstes i *videste Betydning*. Kaiserstatens Regering har besluttet sig til, fra nu af at indtræde for: *Hertugdømmernes fuldstændige Adskillelse fra Danmark, og deres Selvstændighed under Dynastiet Augustenburg*«. ⁴ Bladet regnede med, at maj 1864 af forsynet var udpeget til at blive den måned, hvor slesvig-holstenernes håb skulle gå i opfyldelse.⁵ Det var ikke kun i Kiel, man i de sidste dage af maj 1864 mente sig nær målet.

Desto større blev skuffelsen, og den tvivl, som nagede hjemmetyskerne i Højer og sikkert andre steder i landsdelen, blev yderligere næret ved nogle offentlige ytringer til fordel for Slesvigs og Holstens indlemmelse i Preussen. Et opråb trykt i Breslau opfordrede slesvig-holstenerne til at give sig ind under kong Wilhelms scepter. Fra Flensborg udsendtes et opråb til kong Wilhelm, der

Vigtig Efterretning.

* * * Fra Holsteen, d. 26. Mai.

Over Frankfurt a. Main og over andre Steder, ere fra Wien de glædeligste og vigtigste Efterretninger ankomne hertil.

„Augsburger Allgemeine Zeitungs“, „Nationalzeitungs“ og andre Blades Efterretninger om en fuldstændig Bending i den østerrigiske Politik stadsfæstes i videste Betydning. Kaiserstatens Regering har besluttet sig til, fra nu af at indtræde for:

Hertugdømmernes fuldstændige Afstillelse fra Danmark, og deres Selvstændighed under Dynastiet Augustenburg.

Saaledes er det besluttet i et d. 22. ds. afholdt Ministerraad under Grev Rechbergs Forsæde, og denne Beslutning har alt opnaaet kaiserlig Sanction.

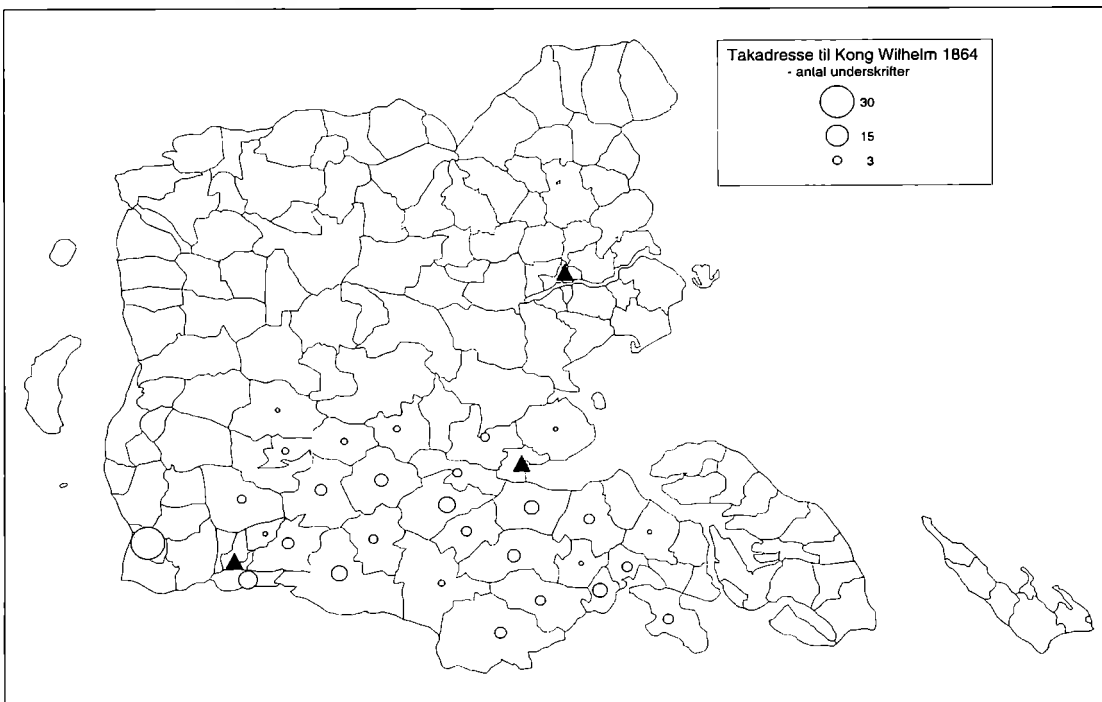
Trykt i „Nordslesvigsk Tidende“ Officin.

Nordslesvigsk Tidende udsendte den 26. maj 1864 en løbeseddel med den for bladets holdere glædelige nyhed, at Østrig nu gik ind for hertug Friedrich som regerende hertug over et selvstændigt Slesvig-Holsten, adskilt fuldstændigt fra Danmark. Meddelelsen var med til at styrke troen blandt hjemmetyskerne på, at deres mål snart var nået – men optimismen blev snart skuffet.

opfordrede til en slesvigsk-holstensk-preussisk union med indre selvstyre til hertugdømmerne. Konservative kredse i Preussen satte en masseadresse i omløb, som krævede hertugdømmernes løsrivelse fra Danmark og deres for-
ening til et enhed, »det være under en egen landsherre og en mægtig tysk stats [d.v.s. Preussens] effektive beskyttelse, det være som en del af sidstnævnte«. Adressen fik 30.000 underskrifter.⁶

Også i hertugdømmet Slesvig blev der samlet underskrifter. Den 27. maj iværksattes på et møde i Slesvig by en takkeadresse til kong Wilhelm af

Kort 22. Takadresse til Kong Wilhelm 1864

Trekanter markerer takadresser fra deputeretkollegier. Se præcise talværdier i bilag 2.

Preussen. Blandt initiativtagerne var købmand Joh. Jacobsen fra Aabenraa, jernstøber Rist fra Haderslev, proprietær Danielsen fra Vojensgård og købmand N. J. Petersen i Tønder. Omkring månedsskiftet maj-juni fik adressen tilslutning fra deputeretkollegierne i Haderslev, Aabenraa og Tønder samt fra 149 kommunalrepræsentanter og andre fremtrædende hjemmetyskere i den sydlige del af Nordslesvig, flest fra Højer og Ubjerg (se kort 22).⁷ Dertil kom et større antal underskrifter fra Sydslesvig. Adressen udtrykte en dybfølt tak til kongen for de preussiske sejre, men udtalte også: »Hertugdømmerne kan imidlertid kun imødesee en velsignet fremtid, hvis de, fri for enhver forbindelse med Danmark, kommer til deres fulde ret i evig forbindelse som en selvstændig stat under deres nedarvede fyrste [angestammten Fürsten]«. Uden direkte at nævne Friedrich ved navn var det et klart votum for ham. Men underskriverne fremhævede desuden: »Som indbyggere i et tysk land har vi altid ønsket den snævrere tilslutning [engeren Anschluss] til Preussen og Tyskland... lykkelige vil vi prise os, når vi så gennem en snævrere tilslutning, af hvilken alene vi tør love os en sikker beskyttelse af vort hjemland i militær og maritim henseende, træder i en nærmere forbindelse til Preussen og Tyskland«.⁸

Her blev der ikke givet udtryk for mistro til Preussen; tværtimod blev der rakt en hånd frem til en alliance mellem en kommende slesvig-holstensk stat og Preussen og dermed taget hul på de kommende års diskussion om omfanget af indrømmelserne til Preussen. Adressen blev misbilliget af de slesvig-holstenske foreningers snævrere udvalg på dettes møde den 1. juni, og man vedtog herfra at telegraferede til Rist, at han ikke burde rejse til Berlin med den, ligesom man søgte at indvirke på hertugens rådgivere for at få dem til at modarbejde overrækkelsen i Berlin, men det var altså forgæves.⁹ Adressen var utvivlsomt heller ikke efter Hugo Jensens hoved – og dermed endnu et vidnesbyrd om, at ikke alle politiske tilkendegivelser fra hjemmetyskerne havde deres rod i Friedrichs skyggeregering i Kiel. I den interne korrespondance mellem Hugo Jensen og hans tillidsmænd blev der ikke lagt skjul på mistilliden til Preussen. N. A. Matzen i Iller, der selv havde underskrevet adressen til kong Wilhelm, meddelte i begyndelsen af juni 1864, at folk på Sundeved ingen tiltro havde til preusserne.¹⁰ L. Hansen på Egelund ytrede i midten af samme måned tvivl om, hvorvidt Preussen virkelig ville hertugdømmernes befrielse.¹¹

I slutningen af juni måned 1864 brød Apenrader Nachrichten som det første nordslesvigske blad det tabu, som Preussens planer med hertugdømmerne åbenbart var. I en leder om »Preussens stilling til os« fortalte bladet, at den opfattelse havde bredt sig, at »Preussen har hensigter med hertugdømmerne«. Keppler benægtede, at der fandtes et preussisk parti i hertugdømmerne og erklærede: »Vi vil, i nær tilslutning til Tyskland, danne en selvstændig stat under vor retmæssige hersker Friedrich 8., og vi kan være overbevist om, at vi ikke taber noget af Hans Majestæt Kongen af Preussens velvilje og agtelse, når vi åbent udtaler, at slesvig-holstenerne ikke er mænd, som i *ét* åndedrag kan hylde deres hertug og Hans Majestæt. De fremmede tropper vil høste alle gode slesvig-holsteneres tak, som de fortjener det; at bestemme den særlige stilling, som Preussen engang i fremtiden ønsker at have til os, er en sag for vor hertug og de senere repræsentanter for landet«. ¹² Denne leder vakte Hugo Jensens fulde tilfredshed, og han sendte ros og råd til Keppler.¹³

Den oldenburgske prætendent juni-august 1864

I juni måned 1864 dukkede en ny fare op for de augustenburgske chancer. Storhertug Peter af Oldenburg, der var efterkommer af de gottorpske hertuger, meldte sig også som prætendent. Han fik støtte fra Rusland, hvor zarerne havde gottorpske forfædre. Zaren overdrog sine rettigheder i den gottorpske del af Holsten til storhertug Peter.¹⁴ Dennes tilsynekomst på den i forvejen temmelig brogede scene fremkaldte heftige protester fra de ellers hendøende slesvig-holstenske foreninger i Tyskland, selv i Oldenburg.¹⁵ Det oldenburgske krav vakte stærk modvilje blandt hjemmetyskerne. I Haderslev vedtog den

patriotiske forening enstemmigt en resolution mod storhertug Peter: »Vi ansee de af Storhertugen af Oldenburg reiste Krav paa Slesvig-Holsteen som stridende ligesaavel imod Befolkningens Ret, som imod dens Ønske og sande Interesser og holde tro og fast ved vor Hertug Friedrich, hvem vi som saadan have hyldet«. ¹⁶ Bemærkelsesværdig er her den begrundelse, at Friedrich skulle være regerende hertug som følge af befolkningens ret til at vælge ham.

Nordslesvigsk Tidende understregede derimod Friedrichs adkomst ifølge augustenborgernes arveret. I et af de »Politiske Breve«, som bladet indeholdt en del af og som var skrevet af lærer Bierwirth (med signaturen Bw), blev den udmejslet således: »Efterat den ældre Linie er uddød med Frederik VII, kommer først den yngre kongelige Linie og her atter den ældste Green, eller det augustenborgske Huus, til Regeringen. Først naar det augustenborgske og det derefter følgende glücksborgske Huus ere uddøde, først da kommer Raden til Gottorperne og de herhenhørende oldenborgske Hertuger. Altsaa Fætteren fra Oldenburg vil komme til at tie«. Dertil kom, at storhertug Peter ifølge brevskriveren var reaktionens mand, mens Friedrich havde svoret på statsgrundloven fra 1848: »Naar vi faae vor Hertug, saa komme vi til vor Frihed og det ville Herrerne af Feudalpartiet ikke have; alt deres Had og alle deres Forfølgelser gjælde igrunden vor *frie Forfatning*; naar det kunde lykkes hiint Parti, at tilintetgjøre den, saa vilde det for resten være dem ligegyldigt, hvo der har Regimentet i Schleswigholsteen: Hertug Friedrich, eller Peter af Oldenburg, eller Christian IX, eller hvilkensomhelst Fyrste«. Brevskriveren mente, at »feudalpartiet« inderst inde ønskede hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. ¹⁷

En resolution mod storhertugen blev også vedtaget af landboforeningen, d.v.s. den slesvig-holstenske forening i Tønder amt, hvor man tilsvarende erklærede sig for Friedrich. Her opfordrede man den oldenborgske landdag til at tage afstand fra storhertugen, ligesom man ønskede den slesvig-holstenske »landsrepræsentation [Landesvertretung]« indkaldt. ¹⁸ Borgerforeningen i Sønderborg vedtog en generel protest mod alle andre arvekrav end Friedrichs, og man ønskede at sidstnævnte straks skulle overtage regeringen. ¹⁹ Det viste sig snart, at storhertug Peters arvekrav på hertugdømmerne blev en episode, men Bismarck brugte den til at svække Friedrich – denne var blot en præ-tendent blandt flere.

Preussens fremtidige stilling i Slesvig-Holsten til diskussion juli 1864

Hjemmetyskernes fastholden ved Friedrich kom til udtryk på hans fødselsdag den 6. juli. Dagen blev som tidligere nævnt fejret i Sønderborg. I Haderslev var

der flagning, middag i Hotel Petersen og aftenfest med fuldt hus i Bürgerverein.²⁰ I Aabenraa var der fakkeltog og bal inden døre i Bürgerverein.²¹ Og i Tønder var der fællesspisning på Hotel Stadt Hamburg arrangeret af landboforeningen.²²

Al loyalitet til trods begyndte man i juli 1864 at diskutere offentligt, hvilken stilling Preussen fremover skulle indtage i hertugdømmerne, eller med andre ord hvilke indskrænkninger i hertugens magtbeføjelser og landenes suverænitet, man var indstillet på at acceptere for at få Preussen til at anerkende Friedrich som regerende hertug. Det begyndte med, at de slesvig-holstenske foreningers snævrere udvalg den 26. juni sendte Friedrich en adresse, hvori han opfordredes til »at indrømme Preussen den stilling i landet, som det i vores, i dets eget og i det hele fædrelands interesse må indtage her«. ²³ Der var i dette intet nyt i for Friedrich; den vej havde han allerede betrådt i februar og igen i april, og en yderligere strækning tilbagelagde han med sin betænkning til den preussiske kronprins den 14. juli, hvor han erklærede sig parat til at afstå Als, den heroverfor liggende del af Sundeved inklusiv Broager samt øen Sild til Preussen, hvis dette land agtede at anlægge krigshavne ved Høruphav og Lister Dyb. En kolonnevej gennem hertugdømmerne var han også rede til at indrømme preusserne.²⁴ Friedrich havde erkendt, at prisen for hertugkronen var steget siden foråret og siden sin katastrofale samtale med Bismarck.

En afståelse af Als-Sundeved indgik ikke i den offentlige diskussion, hvor den ville have rejst et ramaskrig blandt dansk- og tysksindede nordslesvigere. I stedet tog hjemmetyskerne stilling til de slesvig-holstenske foreningers ovennævnte adresse. Apenrader Nachrichten var skeptisk og fandt, at adressen alene var udtryk for holdningen i det snævrere udvalg, da den ikke var udgået fra delegeretforsamlingen. Bladet spurgte: »Hvorfor overhovedet diskutere den nærmere tilslutning [til Preussen]? Den preussiske regering har jo slet ikke sagt, at den ønsker en sådan«. Avisen ønskede intet »egoistisk og fordærveligt småstateri« og mente ikke, at nogen slesvig-holstener ville være imod en tilslutning til Preussen i militær og maritim henseende, hvis det var i begge staters interesse. Men et sådant arrangement kunne kun indgås af hertugen i forening med landets lovlige repræsentanter.²⁵ I Haderslev var man derimod fuldt tilfreds med det snævrere udvalg. I en resolution vedtaget i Patriotischer Verein på hertugens fødselsdag hed det: »Vi slutte os af ganske Hjerte til den i Central-Udvalgets Adresse til Hertugen udtalte, Anskuelse, angaaende vor Stilling til Preussen og det øvrige Tydskland«. ²⁶

De slesvig-holstenske foreningers delegeretforsamling mødtes den 25. juli 1864 i Rendsborg. Her var der fuld enighed om at forlange den slesvig-holstenske stat etableret hurtigst muligt med Friedrich som regerende hertug. Enigheden rakte også til at afvise storhertug Peter af Oldenburg. Derimod var meningerne om Preussens fremtidige stilling delte. 96 stemte for »fællesskab i

diplomatiske, militære og maritime indretninger«, mens 102 stemte for, at »ene og alene Hertug Friedrich VIII i Forbindelse med Stænderne er competent, at bestemme Æquivalentet, som tilkommer Østerrig og Preussen for de Landet bragte store Offre«. Flertallet var altså på den samme linje som Apenrader Nachrichten.²⁷ De delegerede fra Aabenraa havde tilsvarende stemt sammen med flertallet, som deres mandat fra deres lokale Bürgerverein lød.²⁸ Holdningen i Aabenraa var dermed mere stejl augustenburgsk end i Haderslev.

Vi ved ikke, hvordan de delegerede fra de andre nordslesvigske foreninger stemte i Rendsborg. Indstillingen i Sønderborg kendes fra en resolution fra byens borgerforening fra slutningen af august, der lød: »Vi ønsker og håber til landets beskyttelse på en tilslutning [Anschluss] til Preussen i militær, maritim og diplomatisk henseende, men kun efter overenskomst med vores på grundlag af statsgrundloven af 1848 indkaldte landsforsamling«. ²⁹ Nøjagtig den samme formulering blev kort efter vedtaget i Sundewitter Verein.³⁰ Holdningen på Gråsten-Sønderborg-egnen lå dermed på en mellemproportional mellem Haderslev og Aabenraa. Det vides ikke, hvordan man stillede sig i Tønder. Under alle omstændigheder var den nærmere diskussion af forholdet til Preussen afsluttet – i denne omgang.

»Mellemregering« og »dobbeltregering« juli-december 1864

Opmærksomheden samlede sig efter præliminærfreden mellem Danmark, Østrig og Preussen i begyndelsen af august mere og mere om hertugdømmernes øjeblikkelige regeringsform. Kravet om Friedrichs hurtigst mulige regeringsovertagelse lød i ovennævnte resolutioner fra Bürgerverein i Sønderborg og Sundewitter Verein, hvor man enslydende erklærede »den uhindrede anerkendelse af vor hertug og hans ufortøvede regeringstiltrædelse for den lykkeligste løsning på vore landsanliggender«. ³¹ Apenrader Nachrichten var enig, men forlangte dertil hertugens ret til at oprette en slesvig-holstensk hær.³² Her kom modviljen til preusserne klart til udtryk i en artikel med titlen »Nogle spørgsmål og svar fra Slesvig-Holstens politiske landskatekismus«. Det hed bl.a.: »Vi slesvig-holstenere vil et eget, for evigt forbundet, *selvstændigt* Slesvig-Holsten og vi vil ingen *annexion*... Vi vil et *frit* Slesvig-Holsten og vi vil *ingen ombytning af danskeråget med feudalpartiets junkerlige kæder*. Vi vil derfor Slesvig-Holstens *ufortøvede* konstituering på grundlag af vor statsgrundlov fra 1848 og *ufortøvet anerkendelse* af vor legitime fyrste, hertug *Friedrich VIII.*, og vi vil *ingen* udskydelse, vi vil *intet interim*«. ³³

I samme artikel blev der klaget over, at baron Carl von Scheel-Plessen var kaldt til Berlin for at bistå ved ordningen af de finansielle spørgsmål i freden med Danmark. Ham havde man ingen tillid til som tidligere helstatsmand. Det havde man heller ikke i Aabenraas Bürgerverein. Her vedtog man en resolu-

tion, der afviste ham som tillidsmand for hertugdømmerne; tvært imod var han i alle henseender Slesvig-Holsten en farlig mand. Resolutionen udtrykte også bekymring over, at hertugdømmerne slet ikke var repræsenteret ved de dansk-preussisk-østrigske fredsforhandlinger. Heller ikke i Augustenborg havde den slesvig-holstenske forening tillid til baronen.³⁴

Mens Apenrader Nachrichten gik imod en midlertidig regering (»interim«), var holdningen mere imødekommende i Nordslesvigsk Tidende. I begyndelsen blev tanken afvist til fordel for Friedrichs øjeblikkelige anerkendelse og regeringstiltrædelse. Avisen vendte sig skarpt imod ridderskabet, der på et møde i Kiel den 8. august angiveligt netop skulle have ønsket et sådant interim. Det var altså det forhadte »feudalparti«, som stod bag denne tanke.³⁵ Men snart resignerede bladet: »I Hertugdømmerne indseer man, at man neppe vil kunne undgaae Mellemregeringen«. ³⁶ Denne sætning fik Hugo Jensen i Kiel til at fare i flint. Han tog redaktøren dr. Janssen i lære: »Landets interesse byder da frem for alt den ufortøvede anerkendelse af hertugen. Kun ved Hans Højheds regeringstiltrædelse kan selvstændigheden og folkets selvbestemmelsesret i de indre anliggender bevares... Jeg lægger Dem på sinde, hr. dr., at overveje sagen og virke for samme«. ³⁷

Den augustenburgske holdning til »mellemregeringen« var klart negativ. Lidt mere speget forholdt det sig med »dobbeltregeringen«, d.v.s. det forhold, at hertugdømmerne ikke havde én og samme regering, som den slesvig-holstenske ideologi krævede, men forbundskommissærerne i Holsten og de preussisk-østrigske civilkommissærer i Slesvig. Den 20. juli 1864 sendte slesvigske godsejere en adresse til civilkommissærerne, hvori de indledningsvis nævnte ønsket om »en snævrere tilslutning til Preussen og gennem Preussen til Tyskland«. Som deres hovedærinde fremhævede de: »Hertugdømmernes faktiske og vedvarende adskillelse modsiger landets ret og væsentligste interesser«. De bad civilkommissærerne virke for, »at der i hertugdømmerne Slesvig-Holsten i stedet for den nu bestående dobbeltregering så hurtigt som muligt indføres en fælles«. Godsejerne tilføjede: »dog under udtrykkeligt forbehold for de dynastiske rettigheder [der tilkommer] den nedarvede landsherre, som efter det slesvigholstenske folks faste overbevisning ikke kan være eller blive nogen anden end hertug Friedrich 8.«. Blandt de 26 underskrivere var N. H. Lorenzen på Revsø, H. Momsen Petersen fra Hejlsminde, Chr. Mylord på Røddinggård og N. H. Matzen på Tørninggård.³⁸

I den augustenburgske lejr blev dette ønske taget ilde op. Her frygtede man, at ønsket om en fælles regering ville blive modtaget med kyshånd af preusserne, der fik et påskud til at fremskynde afskaffelsen af forbundskommissærernes svage styre i Holsten, som gav stor bevægelsesfrihed til Friedrich og hans hof i Kiel.³⁹ Det var næppe de underskrivende godsejeres hensigt på denne måde at skade Friedrich, og det var sikkert heller ikke, hvad under-

skriverne af nogle adresser fra Aabenraaegnen til støtte for godsejerne ville. Til civilkommissærerne indløb der i begyndelsen af august sådanne adresser fra Ensted og Uge sogne med 18 underskrifter (14 gårdejere, 2 parcellister, 1 forpagter og 1 krovært), fra Rise sogn og Kolstrup med 14 underskrifter (11 gårdejere, 1 teglværksejer, 1 smedemester og 1 gartner) samt fra Løjt sogn med 28 underskrifter (2 skibsredere, 5 skibskaptajner, 16 gårdejere/landmænd, 1 godsbestyrer, 1 købmand, 1 lærer, 1 sømand, 1 enke).⁴⁰ Sandsynligvis har denne mulige konsekvens af adresserne slet ikke strejft underskriverne, der vel blot ønskede at fremme en gammel slesvig-holstensk mærkesag. Sådan har det sikkert også forholdt sig for talrige medlemmer af den »intelligente og velhavende landbostand« i den nordlige del af Tønder amt, som ifølge Flensburger Norddeutsche Zeitung på et møde i landboforeningen i Tønder den 5. august stillede sig bag godsejernes adresse om hertugdømmernes forening.⁴¹

Ønsket om en fælles regering gik først i opfyldelse den 7. december 1864, hvor de preussiske og østrigske civilkommissærer overtog styret af Holsten fra forbundskommissærerne, der forlod hertugdømmet sammen med forbundstropperne. Den særlige holstenske regering blev ophævet den 12. januar 1865, og den 1. februar blev en ny fælles regering etableret på Gottorp. Forandringen betød, at flere augustenburgsk sindede råder trådte ud, mens de resterende herefter alle måtte adlyde civilkommissærerne.⁴²

Konflikten med de preussiske myndigheder tilspidses november-december 1864

Efter indgåelsen af den dansk-tyske fred i Wien den 30. oktober 1864 steg utålmodigheden blandt hjemmetyskerne i Nordslesvig. Med hertugdømmernes definitive afståelse fra Danmark sikret, krævede de en snarlig ordning af de statsretslige forhold. Borgerforeningen i Sønderborg ønskede nyvalg til den slesvigske stænderforsamling.⁴³ Velsagtens fordi man ønskede tysksindede repræsentanter fra Nordslesvig, såfremt stænderne skulle være med til at afgøre hertugdømmets fremtid; i 1860 var der her udelukkende valgt dansk-sindede stænderdeputerede.

Etårsdagen for Friedrichs proklamation til hertugdømmernes indbyggere den 16. november 1863 blev brugt til politiske manifestationer. I Haderslev fejrede man årsdagen som intet mindre end »opstandelsesdagen [Aufferstehungstag]«. Borgerrepræsentanterne sendte et troskabstelegram til Friedrich. Der var almindelig flagning fra morgenstunden. Ved middagstid blev der sunget en koral fra Vor Frue kirkes tårn. Æresporte hilste de allierede tropper, som efter fredsslutningen var på vej hjem sydover, velkommen til byen. En særlig hyldest blev feltmarskalløjtnant, baron Karl W. L. Gablenz til del. Et fakkeltog udgående fra Bürgerverein bevægede sig gennem den illuminerede

by med turnerne forrest fulgt af embedsmænd, magistrat, deputerede og ifølge Nordslesvigsk Tidende af »hele byen« til hans kvarter, hvor borgmester Brodersen Hansen udbragte et leve. Måske Gablenz fik så megen hyldest, fordi han var østriger og ikke preusser? Optoget gik derefter til torvet, hvor sub-rektor Petersen og jernstøber Bonnichsen udbragte et leveråb for hertug Friedrich og det befriede fædreland. Derefter var der fest.⁴⁴ I Aabenraa blev dagen markeret noget mere afdæmpet ved flagning og en fest i Bürgerverein, hvor byens turnere deltog i deres dragter. Talerne her drejede sig om hertugdømmerne som selvstændig stat med Friedrich som overhoved.⁴⁵ Om dagen også blev markeret i Tønder og Sønderborg, vides ikke, men det er sandsynligt.

Nordslesvigsk Tidende beskrev årsdagen i en leder, der lagde afstand til preusserne. Her hed det: »Vi have ikke været istand til at *juble* over Freden af 30. Octbr., og Folket har heller ikke gjort det til trods for alle tjenstvillige Forsøg i denne Retning. Det har hermed leveret Beviset for, at alle Skingrunde ikke have været istand til, at bortdemonstrere Følelsen for Ret og Ære. Vi tør paa denne Dag, den 16. Novbr., give vor Glæde Luft over den saa heldig udførte Befrielse fra Danmark og takke den allierede Armees tappre Soldater, uden at udsætte os for, at denne Act skal blive misforstaaet. Vi feire den 16. Novbr. Rettens Seir, som Magten har maattet hjælpe til at fuldbringe, ikke Seiren af den Magt, der gjerne gad ignorere Retten. Vi feire paa denne Dag vor Hertugs mandige Fremtræden i Nødens Time, der af sin Ret øsede saa stor Kraft og Seirsvished, fordi han ikke som hiin ynkelige Oldenburgske Storhertug blot af egennyttig dynastisk Interesse gjorde denne Ret gjeldende. Vi feire denne Dag tillige som den Dag, paa hvilket vort Land tilligemed *Statsgrundloven* modtog Tilsikringen om sin *Frihed*«. ⁴⁶ Den sidste sætning hentydede til, at Friedrich i sin proklamation havde lovet at holde statsgrundloven af 1848 – hvilket dog ikke var nok til at gøre denne til gældende lov.

I de følgende uger blev der fra flere steder sendt adresser til Friedrich. Fra Tønder sendte deputeretkollegiet en bekræftelse på den hylgning, som byen havde givet ham i februar, og det forsikrede, at man anså Friedrich som den eneste retmæssige fyrste i hertugdømmerne. Derimod blev storhertugen af Oldenburgs arveret bestridt. Adressen berørte også det fremtidige forhold til Preussen. Dette kunne borgerrepræsentanterne i Tønder ikke se som en forhindring for Friedrichs snarlige regeringsovertagelse: »Men en sådan hindring kan vi navnlig desto mindre finde i den nødvendigblevne nærmere tilslutning [näheren Anschlusse] til Tyskland og især til Preussen, eftersom vi ved, at Deres Højheds ønsker og anskuelser i denne henseende mødes med ønskerne hos det store flertal af hertugdømmernes befolkning, og det tillige efter vor anskuelse ikke kan stilles spørgsmål ved, at enhver oplyst statsmand vil vide at skatte værdien af en gerne og frivillig frembragt gave frem for et

ugerne og nødtvungent bragt offer«. Deputeretkollegiet i Tønder følte sig forvisset om, at en snarlig indkaldt landsrepræsentation [Landesvertretung] vil tilslutte sig ethvert forslag, der »tilsigter en sådan nærmere tilslutning, der ikke bringer landets indre selvstændighed i fare« og ønskede en sådan forsamling omfattende begge hertugdømmer indkaldt for at udøve medbestemmelse om Slesvig-Holstens skæbne. Adressen fra Tønder sluttede med et »Heil unserem Herzog Friedrich VIII!«.47

I Aabenraa fik bykollegierne forbud mod at indgive en tilsvarende hyldestadresse til Friedrich. I stedet indsendte borgerforeningen så troskabsadressen på borgernes vegne. Apenrader Nachrichten forsikrede: »Der ligger heri ingen demonstration imod Preussen, for vor by hører netop til dem, som har følt danskeråget tungt, og vor taknemmelighed mod vore befriere er ikke mindre end enhver anden slesvig-holsteners, men ikke mindre uforanderlig er også vor troskab mod vor hertug, i hvem vi såvel som i vor landsrepræsentation, der skal indkaldes, ser dem, som er berettiget til at ordne forholdet til Tyskland og specielt til Preussen, da vi betragter Slesvig-Holsten som et befriet, men ikke som et erobret land, hvem enhver selvbestemmelse er borttaget.« Den indsendte adresse nøjedes med at udtrykke ønsket om opfyldelsen af Friedrichs ret.⁴⁸ Fra den slesvig-holstenske forening i Augustenborg sendte bestyrelsen en hyldningsadresse i anledning af freden: »Her hvor Deres Højheds vugge stod, her hvor der endnu lever mange, der var vidne til de lykkelige tider, hvor den Høje Fyrstelige Familie residerede i sit fædrene slot, her holder vi i gammel troskab fast i håbet: at se vor elskede hertug Friedrich 8. snart indsat i alle sine rettigheder, de rettigheder, som er uadskillelige fra vort fædrelands rettigheder«.49

Når bykollegierne i Aabenraa ikke måtte indsende en adresse til Friedrich, skyldes det et netop udstedt forbud mod embedsmænds deltagelse i politiske demonstrationer, især sådanne, der foregreb arvefølgespørgsmålet.⁵⁰ Også N. A. Matzen i Iller fik at føle, at myndighederne nu strammede grebet om den slesvig-holstenske bevægelse. Da han ytrede, at det først nu skulle vise sig, om preusserne var kommet for »deres egen eller vores skyld«, lod en preussisk officer ham uden rettergang arrestere i tre dage på vand og brød, før han blev sluppet fri.⁵¹ Forhindre, at etårsdagen for Friedrichs ankomst til Holsten den 30. december 1863 blev fejret, kunne myndighederne dog ikke. I Aabenraa blev der flaget i dagens anledning og tændt blus på højene omkring byen »for at vise, at dette Aars Begivenheder ikke have fremkaldt nogen Forandring i Indvaanernes trofaste Sindelag«, og borgerforeningen i Sønderborg sendte et lykønskningstelegram til Friedrich.⁵² Og bladene skrev fortsat frit til fordel for Friedrich. Nordschleswigs Tidende kunne give udtryk for sin nytårsoptimisme, da det i et historisk tilbageblik i begyndelsen af 1865 skrev: »Nu see vi efter 14 Aar vore dristigste Forhaabninger opfyldte, kunne snart igjen under en

selvstændig Hertug Friedrich VIII opleve hiin Tid, som [i] vort Land havde ophørt med Hertug Adolph VIII's Død [i 1459]«. ⁵³

De syttens adresse og reaktionen imod den december 1864-februar 1865

Denne optimisme savnede grundlag i den politiske udvikling. Sidst på året 1864 fandt tanken om indlemmelse i Preussen tilhængere i hertugdømmerne selv. Den 12. november 1864 berettede Karl Lorenzen til Karl Samwer, at han havde hørt om en deputation fra Nordslesvig, der en uges tid forud var rejst hemmeligt til Berlin for at virke for annekserne. ⁵⁴ Om denne oplysning kan stå til troende, er temmelig usikkert.

Derimod skete det i fuld offentlighed, da en kreds på sytten mænd fra hertugdømmerne den 21. december 1864 underskrev en adresse til kong Wilhelm af Preussen og kejser Franz Joseph af Østrig. Heri udtrykte de tilfredshed med de allierede magters overtagelse af forvaltningen i Holsten, og de bad om, at Slesvig måtte blive optaget i Det tyske Forbund. Underskriverne foreslog en upartisk undersøgelse af, hvem der var arveberettiget i hertugdømmerne, og at resultatet til sin tid måtte blive meddelt den forenede slesvig-holstenske stænderforsamling. For det tilfælde, at undersøgelsen pegede på en bestemt fyrste som uomtvisteligt berettiget til at arve begge hertugdømmer i deres fulde omfang, skulle regeringen overdrages til ham. Fyrstelig arveret til mindre dele kunne efter underskrivernes mening ikke begrunde krav på helheden, men måtte underordnes hensynet til landenes vel. Om hertugdømmernes velfærd sagde adressen: »Denne kræver den meest mulige Sikkring ved tilstrækkelige Magtforhold, som Deres Majestæter ikke ville nægte Hertugdømmerne. Men den kan, efter vor inderligste Overbeviisning, heller ikke ydes dem paa en bedre Maade, end ved den nærmeste Tilslutning til en af de tyske Stormagter, nemlig til det preussiske Monarki, der ligger Hertugdømmerne nærmest«. Underskriverne forventede, »at der under alle Omstændigheder vil blive forundt Hertugdømmerne en saadan Selvstændighed, der svarer til sammes Eiendommeligheder med Hensyn til de indre Anliggender«. Underskriverne sluttede med at anmode om, at de to majestæter ville lade sig lede af adressens synspunkter og præsentere hertugdømmernes forenede stænder for et forslag til den fremtidige ordning. ⁵⁵

Underskriverne var velbevandrede nok i hertugdømmernes statsretslige forhold til at vide, at ingen fyrste, heller ikke Friedrich, havde så skudsikker en arveret, at den indlysende for alle gjaldt begge hertugdømmer i deres fulde omfang. Underskriverne må have været på det rene med, at de i realiteten udtalte sig for tilslutningen til Preussen. Adressen lod det stå åbent, om der

skulle være en personalunion mellem Preussen og hertugdømmerne, eller om disse skulle udgøre deres egen provins i det preussiske monarki med visse specielle ordninger.⁵⁶

»De sytten« tilhørte Holstens mest indflydelsesrige kredse. Initiativtageren var baron Carl von Scheel-Plessen, tidligere leder af det holstenske ridderskabs fraktion i stænderforsamlingen i Itzehoe. Der var desuden 11 adelige og en borgerlig godsejer, tre storkøbmænd fra Altona samt Scheel-Plessens læge. Snart sluttede yderligere tre adelige godsejere sig til, mens den ene borgerlige bestred, at han med sin underskrift havde ytret ønske om indlemmelse i Preussen.⁵⁷

Mens den østrigske kejser afviste at modtage adressen, blev den modtaget med kyshånd i Berlin, og Bismarck svarede venligt.⁵⁸ I hertugdømmerne udløste de syttens adresse et ramaskrig blandt augustenborgernes tilhængere, d.v.s. det store flertal af de syttens landsmænd. Også i Nordslesvig blev der protesteret heftigt imod den. Pressen var først ude. Nordschleswigs Tidende oprullede Scheel-Plessens »synderegister« i sin fulde længde: Hans loyalitet over for den danske konge i 1848, hans arbejde for bestyrelseskommissionen 1849/50, hans medvirken til at regere Holsten efter opstandens kapitulation, hans helstatsstandpunkt på Londontraktatens grund i tiden mellem krigen. Med tydelig ironi hilste bladet det velkomment, at Scheel-Plessen nu talte »ganske ugeneert om Schleswig-Holstein« og at han ville indlemme Slesvig i Det tyske Forbund. Adressens forslag om en uvildig prøvelse af arveretsforholdene og resultatets forelæggelse for den forenede stænderforsamling forudså avisen resultatet af: »naar saa maaskee de preussiske Kronjurister, eller andre store Autoriteter skulde opdage, at Preussen har Krav paa en stor, Oldenburg paa en noget mindre, men Hertug Friedrich paa en ganske lille Deel af Schleswig-Holstein, – og de østerrigske Kronjurister lod sig overbeviise og sagde »ja« dertil, og saa de to tyske Stormagter omsider indbragte et Andragende til de schleswigholsteinske Stænder saalydende: at Ret og Billighed paa den ene, og Hertugdømmernes Fordeel paa den anden Side forlangte en muligst snever Tilslutning til, eller maaske endog en Incorporation i Preussen, da turde den schleswigholsteinske Stænderforsamling faae Tilladelse til, at give sit Samtykke til dette Andragende«.⁵⁹

Apenrader Nachrichten foreslog, at der blev sat en adresse i omløb med krav om ufortøvet overgivelse af regeringen i hertugdømmerne til Friedrich og ufortøvet indlemmelse af Slesvig i Det tyske Forbund. En sådan adresse ville få ikke sytten, men sytten tusinde underskrifter! Begge blade bragte omkring årsskiftet 1864/65 og i begyndelsen af det nye år adskillige klip fra holstenske bladets ledere og indlæg vendt imod de sytten og beretninger om de mange protester fra hertugdømmernes byer og egne.⁶⁰

Den første koordinerede protest kom fra de slesvig-holstenske foreningers »snævrere udvalg« den 12. januar 1865 og blev straks trykt i Apenrader Nachrichten og Nordschleswigs Tidende.⁶¹ Heri hed det: »Vi er et befriet, ikke noget erobret land. Hvis man [d.v.s. Preussen] vil slutte traktater med os som med en fri stat, så vil man finde en tro forbundsfælle. Hvis man vil regere hen over os som en erobret provins, vil man opirre en tysk folkestamme til unaturlig modstand. En sådan for Slesvig-Holsten og Preussen som for det hele tyske fædreland fordærlig vej er i vort land for kort tid siden blevet betrådt af 17 mænd, der ikke er vejet tilbage for at optræde på vegne af det land, som enkelte af dem endnu i det afvigte år bestræbte sig på at kæde til Danmark. Dette skridt fra disse mænd, som står i bevidst modsætning til vort hele lands tydelige udtalte vilje, ville være fuldstændig betydningsløst, hvis det ikke til vor store beklagelse havde fundet livlig genklang i nogle kredse af det preussiske folk. Man har udtalt ønsket om at gøre vort land til en provins i den preussiske stat«. Udtalelsen bekræftede derpå troskaben mod Friedrich og fortsatte: »Forsøget på at påtvinge selv kun en del af vort land en anden hersker vil blive opfattet som forledelse til troskabsbrud og til alle fædrelandsvenners store beklagelse udfordre vort folk til [at rette] den seje modstand, som det har lært i mangeårige kampe imod Danmark, imod en tysk magt«. ⁶² Om preusserne følte sig foruroliget ved denne trussel, melder historien intet om.

I Nordslesvig var den slesvig-holstenske forening i Aabenraa på linje med det fælles forretningsudvalg. Borgerforeningen vedtog følgende resolution: »I den faste Overbeviisning, at den Scheel-Plessen'ske Adresse – der er udgaaet fra en Mand, hvis Virksomhed i de senere Aar næsten hele Hertugdømmet med Harme har lagt mærke til, – vilde finde en lige saa ringe Paaskjønnelse ved de allerhøieste Regjeringer i Preussen og Østerrig, som heri Landet, have vi ikke anset det for fornødent, at imødegaae samme. Men da Herr v. Bismarcks gjennem Aviserne offentliggjorte Skrivelse viser os, at vi i denne Henseende have taget feil, saa føle vi os i vor Samvittighed opfordrede til, herved høitideligt at erklære, at der blandt os tysksindede Mænd ikke findes en eneste, der kan gjøres vaklende i sin Troskab mod Hertug Friedrich VIII og Landet«. Borgerforeningen foreslog centraludvalget at informere medlemmerne af den preussiske landdag om den ringe tilslutning, de syttens adresse havde i hertugdømmerne.⁶³

I Haderslev var de augustenburgske sympatier i flertal i Bürgerverein. Det gav problemer for de preussiske officerer, som foreningen havde inviteret til at besøge sine lokaler og arrangementer. Garnisonskommandanten meddelte foreningen, at officererne ikke så sig i stand til at skåle med, når der blev udbragt skåler for Friedrich, så længe denne ikke var anerkendt som her-

tugdømmernes hersker, og at officererne derfor kunne blive nødt til at holde sig borte. Skåler for Slesvig-Holsten måtte de gerne deltage i. Dette medførte en livlig debat i foreningen. Resultatet blev, at »skålen for vor hertug i hvert fald skulle udbringes, men i forbindelse med en skål for Slesvig-Holsten få en formulering, der ville tilgodese alle følelser hos de herrer officerer og deres stilling«. Med hensyn til de syttens adresse var holdningen derimod kompromisløs. En modadresse fremsendt fra Kiel til subrektor Petersen blev den 23. januar 1865 forelagt medlemmerne til underskrift.⁶⁴

Dette var man åbenbart uvidende om i Aabenraa, hvor Apenrader Nachrichten nogle dage senere efterlyste en adresse fra nabobyen og beklagede, at der her var en mangel ledende personer, som kunne gå foran; man slappede for meget af ovenpå det foregående års mange begivenheder. Stemningen i Haderslev var ellers ganske som i de andre byer.⁶⁵ Det sidste gjaldt i hvert fald borgmester Brodersen Hansen. Den 27. januar 1865 udbragte han på et bal i Bürgerverein en skål for Friedrich som hertug. Officererne var advaret på forhånd mod sådanne skåler og havde forladt lokalet. Borgmesteren påstod, at han blot havde skålet for »den til tronfølgen i hertugdømmerne berettigede fyrste« uden at nævne hverken navn eller titel på denne, og at folk spontant havde råbt hurra, før han havde talt ud. Derfor lod de overordnede myndigheder sagen falde.⁶⁶

Om der indkom protester mod de sytten fra Tønder og Sønderborg, vides ikke, men det er i hvert fald sandsynligt for Tønders vedkommende.

Apenrader Nachrichten inddrog poesien i kampen for Friedrich. I slutningen af januar 1865 offentliggjorde bladet et digt af C. Wittmack i Wandsbek, modelleret over E. M. Arndts »Was ist des deutschen Vaterland«, hvoraf nogle vers skal citeres her:⁶⁷

Nun, Schleswig-Holstein, bist du frei,
Von Dänenjoch und Tyrannei:
Willst du denn Republik jetzt sein,
Und dich der vollsten Freiheit freu'n?
O nein, o nein, o nein!
Das Recht allein darf geltend sein!

Wer soll den jetzt dein Herzog sein?
Ist allenfalls der Peter dein?
An Gütern und an Vettern schwer,
Hast du für ihn gewiss Gehör.
O nein, o nein, o nein!
Das Recht allein darf geltend sein!

Ist's denn der Hohenzollern Macht,
Wonach ihr Schleswig-Holstein tracht'?
Der Schiffe Stärk', der Schwerter Zahl
Lässt klugem Volke keine Wahl.
O nein, o nein, o nein!
Das Recht allein darf geltend sein!

Dermed var storhertug Peter af Oldenburg med familieforbindelserne til zarerne og kong Wilhelm med den stærke magt afvist, og i de følgende vers afvises tillige fyrsterne af Lothringen og Pfalzbayern, grev Rantzau, grev Lymburg-Styrum og kejseren af Marokko – altså stadig mere absurde emner. Til sidst stod alene Friedrich tilbage:

Knüpft euch an Friedrich denn ein Band,
Ist Er Herr Schleswig-Holsteins Land?
Wollt ihr ihm Lieb' und Treue Weih'n,
Oder soll's noch ein Ander sein?
Er soll es sein, er soll es sein!
Wir sind von ganzer Seele dein!

Den samme mening havde 40 større ejendomsbesiddere, heriblandt Mylord fra Røddinggård og Deichmann fra Vojensgård. I forbindelse med Kieler Omslag, hvor hertugdømmernes store landbrugere traditionelt mødtes for at ordne deres finansielle sager, vedtog de den 14. januar 1865 en erklæring til støtte for Friedrich og den hurtigst mulige ordning af hertugdømmernes statslige forhold, hvortil hertugen og den lovlige landsrepræsentation skulle medvirke.⁶⁸ Erklæringen udtalte sig ikke om »de sytten«, men som forholdene lå dannede den afsæt for den største augustenburgske aktion imod dem. I den følgende måned blev der samlet underskrifter på tilslutning til erklæringen. Det var den med sin brede formulering uden overhovedet at nævne forholdet til Preussen velegnet til. Resultatet blev overvældende. Den 9. februar meddelte Apenrader Nachrichten, at der allerede var indsamlet 39.500 underskrifter, navnlig blandt ejendomsbesidderne på landet, hvor bondefogder o.l. mange steder havde skrevet under på landsbyernes vegne. To dage senere var tallet 49.160. Slutfacit blev efter augustenburgske opgivelser op imod 60.000 underskrifter, heraf ca. 15.000 gårdmænd, proprietærer og godsejere, ca. 3.000 aftægtsmænd og husmænd, ca. 20.000 håndværkere og ca. 3.000 købmænd og fabrikanter; resten var sikkert underskrivere uden erhvervsangivelse.⁶⁹ Adresserne var dermed både i tilslutning og social bredde den hidtil stærkeste augustenburgske manifestation i hertugdømmerne.

Desværre kendes tilslutningen i Nordslesvig til omslagserklæringen ikke. Men også her blev der samlet underskrifter ind. Fra Aabenraa indkom der »talrige« underskrifter; her ønskede man hverken den nærmeste eller en nærmere tilknytning (»engsten« eller »engeren Anschluss«) til Preussen. Også fra Tønder, Haderslev, Lovtrup og Uge samt Gram herred blev der sendt underskrifter. På Als og Sundeved var Engel virksom for at indsamle underskrifter. I Augustenborg skrev alle med undtagelse af Dr. Back og Otzen og en 5-6 dansksindede under, men på landet var folk som sædvanlig tilbageholdende, skønt preussiske sympatier var sjældne; Wommelsdorf på Munkemølle ved Rinkeby stod ganske isoleret med sine.⁷⁰ Lægges disse spredte efterretninger sammen, var billedet vel, at det samlede antal underskrifter i Nordslesvig blev beskedent, fordi hjemmetyskheden nu engang var i mindretal her, men at der internt blandt de tysksindede var betydelig tilslutning.

Tilslutningen til Preussen diskuteres på ny januar-marts 1865

Uanset den temmelig enige afvisning af »de sytten« og hertugdømmernes indlemmelse i Preussen optog Slesvigs og Holstens kommende forbindelse med den nordtyske stormagt sindene i de første måneder af 1865. Nord-schleswigs Tidende bragte sidst i januar 1865 lederen »Vort Livsspørgsmaal«, hvor man tvivlede på, at Preussen ville acceptere et selvstændigt Slesvig-Holsten, hvis dette skulle råde over kanalen og krigshavnene. Da hertugdømmerne ganske savnede magtmidler, måtte deres og Preussens interesser afvejes ved en traktat. Der ville være ulemper herved, men større fordele: »Det skal ikke nægtes, at slige Traktater gjøre et lille Skaar i Souveræniteten, men paa den anden Side bliver Hertugen Landets Herre, vor Lovgivning udgaaer fra vor Fyrste og vore egne Repræsentanter, vi have vore egne Embedsmænd, og ingen Fremmed har at tale med i vore indre Anliggender; men fremfor Alt har vor Fyrste og Landets Organ da Ret til at være med ved Afslutningen af hine Traktater, og er derved sat istand til at kunne hævde Landets Ønsker«.⁷¹ »En Stemme fra Hadersleben Amt« broderede videre på tanken om en traktat med Preussen. Den skulle omhandle »de militære, maritime og commercielle Sfærer, med eet Ord: Anliggenderne udadtil«. Det militære samarbejde skulle bestå i preussisk eksercits og bevæbning i den slesvig-holstenske hær for at forberede denne til at stå ved Preussens side og under preussisk kommando i tilfælde af krig. Fælles øvelser var derfor også acceptable. Derimod skulle de slesvig-holstenske soldater ikke aflægge ed til kongen af Preussen eller gøre tjeneste i preussiske garnisoner, og de slesvig-holstenske officerer skulle ikke udelukkende kunne avancere via den preussiske hær. Dette ville nemlig betyde fuldstændig inkorporation: »Kort sagt, hvis Hertugen ikke tør betragtes som

Herre over sine egne Tropper, da er han ikke Herre i sit Land, og da er enhver indre Selvstændighed illusorisk«, hed det nok så realistisk.⁷²

I midten af februar vurderede en korrespondent »fra Kongeaaen«, at risikoen for et angreb fra Danmark på hertugdømmerne ville være større, hvis disse ikke havde Preussens beskyttelse. Derfor var folk i det nordligste Slesvig mere positivt indstillet over for Preussen end længere sydpå, og så var de mere taknemmelige over befrielsen fra det danske styre, som folkene i de sydlige dele af hertugdømmerne ikke havde følt så stærkt på egen krop. Derfor mente korrespondenten: »Kort sagt, have vi ventet saa længe med at faae vor Hertug anerkjendt, ville vi ogsaa vente en Smule endnu, naar vi dermed kunne beviise vor Taknemmelighed mod Preussen«. Denne taknemmelighed kom også til udtryk, da man den 13. februar 1865 i Haderslev fejrede etårsdagen for befrielsen fra det danske herredømme. Optøget fra Bürgerverein ud til de faldnes grave fra den første og anden slesvigske krig bestod af 25. regiments musikkorps, turnerne med slesvig-holstenske, preussiske og østrigske faner, officererne fra 25. regiment, Kampfgenossen 1848-51 og de tysksindede borgere.⁷³

På samme tid spurgte Nordschleswigs Tidende: »Er den fuldstændig souveræne Smaastat mulig og gavnlig? Folkets Fleertal vil benægte det. Men da bliver kun Tilslutningen tilovers, den varige, nære Forbindelse ad tractatmæssig Vei, da Landet med Bestemthed modsætter sig Indlemmelsen«. Det gjaldt nu om at komme ud af den rent negative stillingtagen til Preussen og i stedet se sagen i et større perspektiv: »Jo mere Landet fra den forbittede, tvungne Tilslutnings Standpunct gaaer over til det frivillige, desto hurtigere vil Sagen for os blive afgjort. Resultatet vil være: *Hertugen og den indre Selvstændighed*... Der findes vistnok Mangen én, som tænker: nu maa jeg ogsaa endnu sætte et smilende Ansigt op til Tilslutningen; men det gaaer nok, naar man bare betragter denne Tilslutning som en Pille til det tydske Fædrelands Nybygning, som vi under Sørgeaarene have imødeset med saa stor Længsel, og hvis Dag dog ogsaa omsider har skygget over os«. ⁷⁴

Grænserne for tilslutningen blev også tegnet op i Nordschleswigs Tidende. En ren indlemmelse var uantagelig: »Hvis Preussen vilde skride til Annexion, da kunde der rigtignok *ingen Tale mere være om Taknemmelighed fra vor Side*. Preussen havde da blot ført en Erobringskrig til sin egen Fordeel, ved hvilken vi Schleswigholsteinere vare de Erobrede«. Derimod kunne Preussen nok med rette forlange en »tilslutning«. Den ville yde værn mod danske revancheplaner. Den ville også give finansielle og materielle fordele derved »at de rige Hjælpekilder, vort Land frembyder, og som hidindtil under det danske Herredømme have været lukkede, blot dermed kunde bringes til at sprudle og udbrede Velsignelse over Landet«. Havnene ville opleve et opsving som preussiske marinestationer. De diplomatiske og maritime forbindelser kunne ingen

have noget imod. Lidt tungere lå det med landmilitæret. Blev preussiske tropper udstationeret i hertugdømmerne og slesvig-holstenske tropper omvendt sendt til Preussen, blev det så som så med selvstændigheden. En udskrivning efter preussiske retningslinjer ville overstige landets formåen, og den treårige soldatertid ville berøve det sine bedste kræfter. Men heri kunne der vel opnås lempelser gennem forhandling, formodede bladet.⁷⁵

Denne gang var Apenrader Nachrichten mere på linje med Nordschleswigs Tidende. Også her blev det større tyske perspektiv ridset op på lederplads: »For os så godt som for de såkaldte tilslutningsmænd er det endelige mål med vort politiske arbejde et forenet Tyskland, og det er klart nok for os, at Forbundet ikke fører til et sådant, men at det kun kan dannes gennem Preussen, allerede som konsekvens af den naturlov, at de mindre krystaller i enhver konsolideringsproces slutter sig til de større. Tilslutning til Preussen vil altså også vi, vil den end endnu være imod den enkeltes følelser [contre color], for den må komme, hvis vi ikke vil udsætte den nu givne lejlighed til at gøre en begyndelse med dannelsen af et forenet Tyskland til tider, der aldrig kommer [ad calendas gracias]«. Men modstanden mod en anneksion var klar, og vendt mod Flensburger Norddeutsche Zeitungs krav om taknemmelig mod Preussen hed det: »Og hvad skal så alt det vrøvl om taknemmelighed mod Preussen? Hvis Preussen betragter dette land som en erobring og bruger det i sin specifikke interesse, så er ingen i dette land forpligtet til taknemmelighed.«⁷⁶

Som i sommeren 1864 splittede spørgsmålet om tilslutning til Preussen de slesvig-holstenske foreninger.⁷⁷ I begyndelsen af februar 1865 samlede Friedrich ansete mænd fra hertugdømmerne til en nærmere drøftelse af forholdet til Preussen. Her fik han tilslutning til de indrømmelser, han i foråret og sommeren 1864 havde givet kong Wilhelm løfte om. Den slesvig-holstenske forening i Kiel vedtog efter kontakt med Friedrich og hans rådgivere en resolution, hvis første del erklærede troskab imod Friedrich og forlangte, at han og de lovlige repræsentanter skulle bestemme statens udformning og dens forhold til Tyskland. Resolutionens anden del lovede vilje til »uden skade for landets indre selvstændighed og på grundlag af en traktat indgået ved hertugen under lovmæssig medvirken fra landsrepræsentationen at gå ind på en nærmere forbindelse [engere Verbindung] med Preussen i de anliggender, hvis gunstige udvikling hverken for Slesvig-Holsten eller for det øvrige Tyskland ville være mulig uden tilslutning [Anlehnung] til den nordtyske stormagt.«⁷⁸

I Altona og andre sydholstenske byer var de slesvig-holstenske foreninger imod sådanne indrømmelser, og de tvang det fælles forretningsudvalg til at indkalde til en delegeretforsamling i Rendsborg. Denne blev afholdt den 26. februar 1865 med repræsentanter for 121 af de nu 149 slesvig-holstenske foreninger samt 13 medlemmer af det snævrere udvalg. Den første del af resolutionen fra Kiel blev her enstemmigt vedtaget af de 208 delegerede, mens

den anden del med 120 stemmer mod 88 blev erstattet af en vagere formulering foreslået af advokat Stemmann fra Segeberg: »Vi overlader det til hertugens og landsrepræsentationens afgørelse at slutte de statstraktater med Preussen, som Tysklands interesser nødvendiggør«. Denne formulering svarede til omslagserklæringen og dermed til masseadressen med de ca. 60.000 underskrifter. Tilhængerne af en tilslutning til Preussen trak sig herefter ud af forretningsudvalget; det gjaldt både tilhængerne af en meget vidtgående tilslutning (Rave, Lehmann, brødrene Wallichs) og dem, der gik ind for en mere begrænset tilslutning (advokat Wiggers fra Rendsborg samt bankier Wilhelm Ahlmann og professor Albert Hänel fra Kiel). Også Frölich fra Ellehus nedlagde sin post. Centraludvalget domineredes herefter af radikale augustenburgere som redaktør May og advokat Jessen fra Altona.

I Aabenraa foretrak man den moderate formulering fra Kiel frem for den vedtagne, men man havde tillid til det nye centraludvalg, hvor den lokale kaptajn G. Raben var blevet valgt ind af forsamlingen. Ved det kommende nyvalg til borgerforeningen skulle der ifølge Apenrader Nachrichten hverken vælges partikularister, der ikke kunne se udover Slesvig-Holstens endsige Aabenraas grænser, eller anneksonister, som der ikke var grobund for i byen.⁷⁹ I Aabenraa stod man nu som i Haderslev mellem de to yderfløje.

I Tønder amt beklagede Landwirtschaftlicher Verein på sit møde den 3. marts 1865 flertallets beslutning i Rendsborg, og på forslag af brændevinsbrænder M. C. Matthiesen fra Højer vedtog foreningen at indstille sin politiske virksomhed og udmelde sig af fællesorganisationen. Man fandt ifølge Flensburger Norddeutsche Zeitung, »at et frugtbart samvirke med de øvrige slesvig-holstenske foreninger var umuligt på grund af den nu i de fleste, navnlig i de holstenske foreninger, dominerende partikularistiske retning«. Bestyrelsen blev på samme møde udvidet med M. C. Matthiesen, gdr. Justus Meyer fra Fårgård ved Løgumkloster og gdr. Dahl fra Dambøl i Nykirke sogn.⁸⁰ Flensburger Norddeutsche Zeitung berettede desuden om en adresse fra slutningen af marts, undertegnet af bl.a. Tønder bys magistrat og deputeretkollegium og rettet til kong Wilhelm på dennes fødselsdag, hvori der udtryktes håb om, »at Deres Majestæts mægtige og retfærdige vilje let kan overvinde alle de hindringer, som for tiden synes at stå imod en definitiv fastlæggelse af vort snævrere fædrelands offentlige forhold«. Bladet meddelte, at to medlemmer af deputeretkollegiet ikke ville underskrive.⁸¹

Meningerne var delt i Tønder by, og det var de også i amtet. I april 1865 foreslog gårdejer C. Dethlefsen fra Fresmark i Aventoft sogn på landboforeningens generalforsamling at genindtræde i de slesvig-holstenske foreningers fællesorganisation. Alle stemte for undtagen fire, formentlig de oprindelige bestyrelsesmedlemmer fra 1864. Bestyrelsen trådte tilbage og ved det efterfølgende nyvalg blev Matthiesen fra Højer formand, Meyer fra Fårgård

næstformand, Dahl fra Dambøl sekretær og Petersen-Kraus fra Tønder regnskabsfører. Frölich, Momsen fra Store Tønde og borgmester Bleicken trådte ud. Meyer blev siden optaget som medlem af de slesvig-holstenske foreningers »snævrere udvalg«. ⁸²

Holdningen i Sønderborg til en tilslutning til Preussen kendes desværre ikke på dette tidspunkt. Flensburger Norddeutsche Zeitung beretter blot: »Hvad politikken angår, så bryder den anskuelse sig også her vej, at Preussen må indrømmes en aktiv rolle som beskyttelsesmagt«. ⁸³ Som talerør for tilhængerne af den nærmest mulige forbindelse med Preussen i Slesvig og Holsten var bladets stemningsberetninger næppe objektive.

Februarbetingelserne og reaktionen imod dem februar-april 1865

Den 22. februar 1865 meddelte Bismarck østrigerne de betingelser, som Preussen ville have opfyldt for at acceptere en slesvig-holstensk stat. Disse »februarbetingelser« blev en spand iskoldt vand i hovedet på de midtsøgende tilhængere af hertugdømmernes tilslutning til Preussen. Kravene var så vidtgående, at de ville gøre en selvstændig stat til den rene illusion. Slesvig-Holsten skulle indgå en uopsigelig alliance (»Trutz- und Schutzbund«) med Preussen og hertugdømmernes mandskab stilles til den preussiske konges disposition. Værnepligtens og udskrivningens omfang skulle rette sig efter de preussiske bestemmelser og udskrivningen ske i fællesskab mellem de preussiske militære myndigheder og hertugdømmernes civile. Den preussiske krigsforfatning skulle også gælde for hertugdømmernes undersåtter. Den preussiske konge kunne efter eget valg formere det slesvig-holstenske troppekontingent som et selvstændigt armékorps eller knytte dets enheder sammen med preussiske, ligesom han kunne anvise det garnisoner i hertugdømmerne selv eller i Preussen. Han skulle også have mulighed for at stationere preussiske tropper i hertugdømmerne. De slesvig-holstenske soldater skulle aflægge ed til den preussiske konge, men fik så de samme rettigheder som de preussiske soldater. Tilsvarende retningslinjer skulle gælde for flåden, og preusserne skulle have opsyn med hertugdømmernes lods-, fyr- og søafmærkningsvæsen. Fæstningsvæsenet skulle ordnes efter nærmere overenskomst med udgangspunkt i Preussens behov. Alt i alt betød disse punkter fuldstændig militær underkastelse under Preussen.

Men ikke nok med det. Sønderborg og omegn skulle *afstås* til Preussen med fuld suverænitæt, så der kunne anlægges en preussisk krigshavn i Høruphav, og tilsvarende skulle Friedrichsort ved Kiel og udmundingen af den kommende Nord-Østersø-Kanal tilhøre Preussen. Preussen skulle desuden have overopsynsretten med denne kanal, bestemme dens forløb, lede kanalbyggeriet

og give samtykke til reglerne for dens fremtidige benyttelse. At Slesvig-Holsten skulle indtræde i den tyske Toldforening var derimod næppe kontroversielt i hertugdømmerne, men man skulle også benytte det preussiske toldvæsen. Også post- og telegrafvæsenet skulle være preussisk.⁸⁴ Hvad slesvig-holstenerne kunne få fra Preussen, var altså en videregående form for provinsielt selvstyre med en fyrste i spidsen. Af den klassiske statslige suverænitets kerneområder var kun kirke- og undervisningsvæsen, kommunalvæsen, finansvæsen og socialpolitik tilbage.

Bedømt ud fra den senere udvikling efter 1867 var det ikke så lidt endda. Men i Slesvig og Holsten afviste man de fleste af de preussiske krav, fordi man indså, at den fulde opfyldelse ville give Preussen hals- og håndsret over hertugdømmerne. De slesvig-holstenske foreningers centraludvalg enedes den 26. marts 1865 i det såkaldte »martskompromis« om at fastholde hertugdømmernes ret til at bestå som selvstændig stat under Friedrich, men forventede også, at hertugen og landsrepræsentationen ville give Preussen de indrømmelser, som var nødvendige for hele det tyske fædrelands ve og vel. Det betød bl.a., at den slesvig-holstenske hær skulle opbygges, uddannes og bevæbnes efter preussisk mønster og Preussen have lov til at inspicere troppeperne. I krigstilfælde skulle Preussen kunne disponere fuldstændigt over de slesvig-holstenske styrker. Preussen skulle desuden have lov til at anlægge fæstninger og krigshavne i hertugdømmerne og til at disponere over de slesvig-holstenske søværnepligtige, indtil en tysk rigsflåde var opbygget. Slesvig skulle indtræde i Det tyske Forbund og begge hertugdømmer i Toldforeningen. Preussen skulle have særrettigheder ved anlæg og brug af en Nord-Østersø-Kanal. For så vidt var der tale om betydelige indrømmelser. Derimod kunne der ikke være tale om, at slesvig-holstenske soldater skulle aflægge ed til den preussiske konge, Preussen skulle ikke foretage udskrivning i hertugdømmerne, preussisk militærlovgivning skulle ikke gælde her og told-, post- og telegrafvæsen skulle være på slesvig-holstenske hænder. Den 19. april gav de slesvig-holstenske foreningers delegeretforsamling i Rendsborg med 185 stemmer mod en enkelt sin tilslutning til centraludvalgets resolution. Foreningerne af »Kampgenossen 1848-51« sluttede den 30. april ligeledes op om centraludvalget.⁸⁵ Friedrich meddelte den 29. marts den preussiske kronprins, at han i vid udstrækning kunne acceptere de preussiske krav med nogenlunde de samme forbehold som de slesvig-holstenske foreninger.⁸⁶

I Aabenraa støttede Apenrader Nachrichten de slesvig-holstenske foreningers erklæring.⁸⁷ Bladet håbede, at nogle af de preussiske krav ville blive afvist af østrigerne, og Bürgervereins medlemmer »opgav på ingen måde håbet om, at en samdrægtig aktion fra hertugdømmerne hverken ville blive ignoreret i Preussen eller i det øvrige Tyskland«.⁸⁸ I en dobbeltleder under titlen »Hvad vil vi slutte os til?« trak avisen i land fra sit nylige mellemstandpunkt i

tilslutningsspørgsmålet og nærmede sig igen det ortodokse slesvig-holstenske standpunkt: »Preussens krav viser, om end de ikke er fuldstændig kendt, i deres almindelighed alt for tilstrækkeligt, hvor meget de, som troede på, at en villig imødekommenhed fra Slesvig-Holstens side ville føre Preussen til [at stille] mildere krav, har taget fejl«. Bladet krævede respekt for slesvig-holstenernes selvbestemmelsesret gennem de lovlig valgte repræsentanter. Det gik imod tilslutning til Preussen og foretrak »tilslutning til retten«.

Lederen vendte sig imod, at taknemmelighed mod Preussen burde gøre slesvig-holstenerne stemt for tilslutning – skulle man ikke være lige så taknemmelig mod Østrig, hvis soldater havde kæmpet lige så tappert? At kun Preussen kunne beskytte hertugdømmerne mod revanche fra Danmark, blev betegnet som »skræmmekampagne [Bangemachen]« og et »råddent kneb [faules Mittel]«. Det tyske Forbund var et tilstrækkeligt forsvar. Endnu værre var »det allernyeste kneb, som man har anvendt for at gøre det nordlige Slesvig gunstigt stemt for ideen om tilslutning for enhver pris, for det er ikke et råddent, det er et *umoralisk middel*. Man skriver og taler om en afskæring af Norden«. Sligt kunne kun sætte nyt mod i danskerne. Lederen sluttede: »Vi kan ikke slutte uden endnu engang at gentage, at vi er langt fra at ville modarbejde tilslutningen til Preussen; men den skal ikke være en voldshandling mod vort land, men en fri overenskomst, for over enhver tilslutning står for os vor hellige ret og vort svorne ord«. ⁸⁹ Under overskriften »Vor hertug og vi« bragte bladet en troskabserklæring til Friedrich fra en kreds af slesvig-holstenerne i Syd-tyskland, hvori de understregede: »Vi vil ikke *to herskere* i Slesvig-Holsten, ingen skyggehertug, *men en suveræn*, som sådan også af Preussen tilbørligt respekteret *landsfyrste*«. ⁹⁰

Også Nordschleswigs Tidende var imod de nye preussiske krav: »Kun forsaauidt Fordringerne *tillige ere af Interesse for Tydskland*, har Preussen Ret til at opstille dem, hvis de føre til, at den preussiske Regering tiltager sig en eensidig Myndighed, at det preussiske Embedsvæsen indblandes i vor indre Bestyrelse, saa optræder de fjendtligsindede imod os og maae da af os vises tilbage«. Vreden blev her vendt imod Bismarcks styre: »Det nuværende preussiske Ministeriums hele Fremfærd i vort Anliggende, dets Stilling i selve Preussen ligeoverfor Folkerepræsentationen, de fornylig bekjendtgjorte saakaldte preussiske Fordringer retfærdiggjøre os, naar vi hverken kunne troe paa sammes Tilbøielighed for *tydske* eller *folkelige* Interesser, naar vi befrygte, at man kun gaær ud paa at udvide Preussens Magt og beskjære Folkefriheden«. ⁹¹ Bladet stillede sig som sit søsterorgan i Aabenraa bag de slesvig-holstenske foreningers erklæring. ⁹²

Da februarbetingelserne blev kendt, forstummede diskussionen om, hvor langt man skulle gå i henseende til en tilslutning til Preussen, og i stedet blev de slesvig-holstenske grundholdninger manifesteret. Mens kong Wilhelms

fødselsdag den 22. marts i Aabenraa ifølge det lokale blad kun blev markeret ved flagning og af militæret, var der stor deltagelse til borgerforeningens fest på årsdagen for den slesvig-holstenske opstand den 24. marts 1848. I Haderslev blev der gjort mere ud af kongefødselsdagen, også »selv om der ikke her hersker en sådan *Preussenentusiasme*, som det syntes at være tilfældet i Flensborg«. Her var der både flagning og festspisning. Men markeringen af årsdagen for opstanden fik større tilslutning. Der var almindelig flagning, konrektor Jessen talte i Bürgerverein om dagens betydning, og der blev holdt skåltaler.⁹³

Partidannelser i den slesvig-holstenske bevægelse foråret 1865

Februarbetingelserne virkede polariserende i hertugdømmerne. Af de forskellige holdninger til Slesvigs og Holstens kommende forhold til Preussen udkrystalliseredes i foråret 1865 politiske partier. Nordschleswigs Tidende opridsede i begyndelsen af april de to yderpositioner og sin egen stilling: »Annexionsbestræbelser og Particularisme begge ere ligefrem Modsætninger af vor Overbeviisning, med hvilke vi ikke kunne forliges. I de derimellem liggende Anskuelse agte vi Meningsforskjelligheder og ville bestræbe os for, i senere Drøftelser tydelig at forklare vor Mening«. ⁹⁴ Det var moderat tale. Anderledes agitatorisk var Apenrader Nachrichten, der på samme tid opgjorde partistillingen således, at der var to partier, som var »Slesvig-Holstens modstandere«. Det var først de »rene annekسیونister eller mænd, der vil tilslutning for enhver pris«. Deres mål var Slesvig-Holstens underkastelse under Preussen. Dette parti udgjorde kun et par hundrede. Dernæst var der »de skjulte annekسیونister«, der ligeledes ønskede tilslutning for enhver pris. De var endnu færre. Overfor disse to partier, eller som det nedladende hed: kliker, stod »det slesvig-holstenske national-parti«, der i det væsentligste bestod af det samlede slesvig-holstenske folk og følgelig talte hundredtusinder. Det var tilhængerne af Friedrich, d.v.s. den augustenburgske bevægelse.⁹⁵

Denne opgørelse var næppe fuldt dækkende for de faktiske forhold. Ifølge historikeren Heinz Rautenberg opstod der snarere tre partier i løbet af foråret 1865. *Partikularisterne* – således blev de ubøjelige tilhængere af en selvstændig slesvig-holstensk stat under Friedrich kaldt af deres modstandere – var afgjort imod en indlemmelse i Preussen og kun beredt til ganske få indrømmelser til den nordtyske stormagt. Retningens hovedorgan var Schleswig-Holsteinische Zeitung med 3-4.000 abonnenter og Martin May som redaktør. En hovedbasis var Altonas mange demokrater, der var tilhængere af augustenborgerne, fordi Friedrich havde lovet at ville overholde statsgrundloven af 1848, de venstreorienterede slesvig-holsteneres ikon. Ifølge demokraterne var Preussen

derimod en reaktionær og militaristisk højborg, hvorfra intet godt kunne ventes. Venstrefløjen var »stortysk«; man ønskede et forenet Tyskland omfattende Østrig med udgangspunkt i Det tyske Forbund. Det afgørende for demokraterne var respekten for det slesvig-holstenske »folks« selvbestemmelsesret. Den fundamentalistiske retning omfattede også de egentlige partikularister, der for enhver pris ville opretholde deres særegne folkeliv og traditioner. De fandtes navnlig i den vestlige del af Holsten.⁹⁶

Den »partikularistiske« retning dominerede siden februar 1865 de slesvig-holstenske foreningers centraludvalg, efter at *midtergruppen* havde trukket sig ud. Den moderate retning havde sin hovedbasis i Kiel og Kieler Zeitung med Wilhelm Ahlmann som udgiver og knap 1.000 abonnenter. Dens tilhængere var liberale uden at være demokrater i partipolitisk forstand, og de var villige til videregående koncessioner til Preussen, hvis førende rolle i den kommende forening af Tyskland man havde indstillet sig på. Men man ville ikke så vidtgående indrømmelser som krævet i Bismarcks februarbetingelser. Overordnet ønskede midtergruppen et slesvig-holstensk selvstyre i de indre forhold ledet af Friedrich og en landsforsamling, mens man var parat til et vidtgående diplomatisk og militært samarbejde uden februarbetingelsernes fuldstændige integration.⁹⁷

Nordschleswigs Tidende lagde sig tæt op ad midtergruppen. Man kan formode, at det generelt gjaldt Haderslevs hjemmetyskere, om end kilderne tier herom. Apenrader Nachrichten og borgerforeningen i Aabenraa var i bevægelse bort fra »partikularisterne« og på vej over imod midtergruppen uden at være nået helt så tæt på denne som Nordschleswigs Tidende.

Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt markerede kun sjældent en politisk holdning, men det skete i april 1865, hvor et indlæg formentlig forfattet af dr. Tanck kommenterede forbundsbeslutningen af 6. april, der anerkendte Friedrichs arveret til hertugdømmerne. I den anledning skrev han: »Men ingen må hengive sig til illusioner. Uden Preussens samtykke så vel som uden Østrigs samtykke er en definitiv konstituering af vor stat utænkkelig. Dette samtykke bliver imidlertid først opnået, når Preussens berettigede interesser tilfredsstilles, en tilfredsstillelse, som vi ikke kun ønsker af national interesse, og som heller ikke på nogen måde skal afskæres eller er afskåret ved forbundsbeslutningen – må de officløse preussiske skribenter og vore superkloge doktrinære lyve, så meget de vil. Frem for alt skal ingen lade sig lulle i søvn med forbundsbeslutningen. Fastholden ved retten, klogskab og fordomsfrihed overfor Preussen, anerkendelse af sande fortjenester, også Tysklands og Østrigs for os – det skal forblive vor parole og denne parole må vi med ord og gerning gå ind for, overalt hvor det er os tilladt.«⁹⁸ Dr. Tanck kan ud fra dette placeres i midtergruppen, måske med hældning mod de mest tilslutningsivrige.

Ingen af de tre aviser delte holdninger med den tredje retning – *de nationale*. Nordschleswigs Tidende og Apenrader Nachrichten tog direkte afstand fra den. Tilhængerne af Slesvigs og Holstens indlemmelse i Preussen havde i hertugdømmerne deres hovedbastion i Flensburger Norddeutsche Zeitung, som i et oplag på ca. 2.000 blev udgivet af boghandler og trykker Th. Herzbruch og redigeret af A. Römer. Andre fremtrædende »nationale« i Flensborg var dr. Wallich og dr. Conrad Lorenzen. Også flere storkøbmænd sluttede sig til denne retning, mens det store flertal af de tysksindede flensborgere forblev tilhængere af Friedrich. Til gruppen hørte også grev Ludwig Reventlow. De nationale var i vid udstrækning identisk med Nationalvereins højre fløj. De konstituerede sig som et egentligt parti den 12. februar 1865 i Rendsborg. I partiprogrammet hed det bl.a., at »den nationale pligt og Slesvig-Holstens interesser forlanger, at staten Preussen fuldt ud og til alle tider tildeles de rettigheder, der svarer til dens opgave som beskyttelsesmagt [Schutzmacht] for hertugdømmerne«. Dermed forstod de nationale »den fulde militærhøjhed til vands og til lands, den diplomatiske repræsentation og den handelspolitiske ledelse«. Disse rettigheder skulle imødekommes, før hertugdømmernes indre forhold blev ordnet, altså uden Friedrichs og landsrepræsentationens medvirken. De nationale accepterede februarbetingelserne og talte endnu ikke åbent om anneksion, men det gjorde Bismarck jo heller ikke.⁹⁹

I Nordslesvig fik det nationale parti ikke megen tilslutning. Ud af de oprindelige 39 underskrivere på partiprogrammet var der blot tre nordslesvigere: forpagter Werner Frölich fra Ellehus, borgmester P. L. Gottburgsen fra Aabenraa og gdr. Wommelsdorf på Munkemølle. I løbet af maj-juni sluttede flere sig til på Tønderegnet: proprietærene Burchardi på Grøngård og Feddersen på Røj, gdr. J. Hostrup i Jejsing, landmand P. Hostrup på Store Svinborg i Højst sogn, gdr. Chr. Jensen i Travsted og proprietær B. B. Momsen på Store Tønde. Tønderkøbmanden Julius Basches navn blev også sat under, men det protesterede købmanden imod. Frölich svarede hertil, at Basche havde givet ham lov.¹⁰⁰ Det tyder på, at Frölich var den ledende af de nationale på Tønderegnet, hvilket falder i tråd med hans og Momsens tilbagetræden fra landboforeningens bestyrelse efter dennes genindtræden i de slesvig-holstenske foreningers fællesorganisation. Med Frölichs nære kontakt til dr. Lorenzen i Flensborg kan det heller ikke overraske, at han nu støttede de nationale.

Ellers vandt det nationale parti næppe mange proselytter i Nordslesvig. Nordschleswigs Tidende havde sikkert ret, når det i maj 1865 om »det saakaldte nationale Parti« skrev, at det næsten ingen nordslesvigere havde som medlemmer og at det ikke repræsenterede det egentlige folk, men kun embedsmænd, advokater, redaktører og enkelte større gårdejere, ikke købstadsborgeren og bonden. Avisen fandt, at partiet, der rettere burde hedde

»Annexions-Parti«, ikke havde nogen berettigelse. I stedet pegede bladet på, at Tysklands behov for en sømagt var hertugdømmernes stærke kort. I fællesskab med Preussen burde Slesvig-Holsten være Tysklands »admiralstat«. Modydel-sen skulle være hertugdømmernes selvstændighed.¹⁰¹

Fortsat hengivenhed for augustenborgerne i sommeren 1865

Hjemmetyskernes fortsatte tilslutning til Friedrich blev markeret ved flere lejligheder i sommeren 1865. I slutningen af maj gik et længe næret ønske hos de tro tilhængere af augustenborgerne i opfyldelse, da den gamle hertug Christian August tog ophold på Gråsten slot.¹⁰² Hans ankomst den 23. maj blev et sandt triumftog ifølge Nordschleswigs Tidende og Apenrader Nachrichten.¹⁰³ Det startede på banegården i Flensborg, hvor han blev hilst »af en Mængde gamle Bekjendte med rungende hurraer«. Samme sted modtog herredsfogden fra Gråsten ham; han red derfra i spidsen for hertugens vogn. Det var næppe til ære hertugen, men snarere for at holde opsyn og orden.¹⁰⁴ Christian August var ledsaget af sin hofchef von Cossel og oberstløjtnant Buchwald samt sin yngre søn prins Christian. Denne havde tidligere samme år købt Gråsten slot og gods af den danske greve A. G. Moltke-Huitfeldt, som selv havde købt det af den danske stat i 1862. Men Bismarck havde forbudt prins Christian at tage ophold på slottet, som derefter var overtaget af faderen.¹⁰⁵

I Hockerup blev hertugen mødt af 40 ryttere, som eskorterede ham til Rinkenæs, hvor han steg over i en åben vogn, ført af hans gamle kusk Mathias Kramer. Så kunne han lettere modtage folkets hyldest. Klokkeren halvtre om eftermiddagen ankom hertugen til »den skønne Æresport i Gravenstein«. Turnerne fra Sønderborg var mødt med deres fane, og slotsbyen var smykket med flag. Dr. Claussen holdt velkomsttalen, og hertugen takkede med »rørende Ord«. Hertugen spurgte, om der var bønder fra Als tilstede og fik svaret: »Der er pinedød manne«. Hertugen gav hånd til gamle bekendte, og ikke et øje var tørt: »De fleste Tilstedeværende, ihukommende de sidste 16 Aar, vare rørte indtil Taarer«. Mængden råbte hurra for huset Augustenborg og turnerne trak vognen hen til slottet. Her fulgte flere taler, sang ved byens sangforening, fællesspisning sammen med hertugen og skåler. Hertugen »hilste med rørende Ord paa alle Tilstedeværende, som imidlertid vare trængte ind i Slottet, saamange det kunde rumme«. Derefter fordelte mængden sig til de forskellige gæstgiverier og skoven. Klokkeren fem var der almindelig folkefest med musik, sang, dans og turnøvelser i skoven. Klokkeren ni stillede turnerne og sangforeningen med slesvig-holstenske flag og fakler og syngende nationalsangen op foran slottet. Byen var illumineret, tjæretønder brændte på vandet og blus var tændt foran slottet. Sangforeningen sang et par sange, hertugen takkede, og så gik folk tilbage til bal på gæstgivergården. Nordschleswigs Tidende sam-

menfattede: »Saaledes modtoges vor Hertugs Fader paa sit gamle Slot efter 16 Aars Exil af Borgere og Bønder fra Sundewitt og Als midt i en Egn, hvis Beboere, efter de kjøbenhavnske Blades og de danske Agitatorers Udsagn blot endnu med Had og Fjendskab skulde mindes hiin fyrstelige Familie, som i Aarhundreder æret og afholdt havde levet midt iblandt dem«. Og bladet fremsatte håbet: »Denne Dag skal være os en Forsmag paa den Modtagelse, vor Hertug Friedrich VIII vil finde fra den Dag af, da han betræder schleswigsk Grund«.

Til hertugens ankomst var der digtet en sang på »Heil Dir im Siegeskranz«, hvor et vers lød:¹⁰⁶

Siehe, mit alter Treu'
Grüssen wir heut' Dich neu
Im freien Land.
Nun hindert nimmermehr
Tückischer Feinde Heer
Was so erwünscht uns wär'
Dein Bleiben hier.

Christian August blev nu kun i Gråsten indtil begyndelsen af juni.¹⁰⁷ Det var nok til at bringe egnens dansksindede i kog. Der blev i løbet af juni måned indsamlet ikke færre end 1.720 underskrifter fra egnen på en adresse, der høfligt, men utvetydigt bad Christian August holde sig væk og desuden udtrykte håbet om genforening med Danmark.¹⁰⁸ Det syntes Ny Sønderborg Avis var synd, men bladet holdt i øvrigt en kølig distance til augustenborgerne: »Da Stemningen heri Egnen nu i det Hele synes at være mindre »augustenborgsk« synes det næsten overflødigt at tillægge Hertugens korte Besøg en saa stor Vigtighed, afseet fra, at der ligger en Slags unaturlig Haardhed i, ved slige saarende Demonstrationer at forhindre en gammel Mand, som ikke kommer for at tage Landet i Besiddelse, at besøge den Egn, hvor han er født og i saa mange Aar har tilbragt et tilfreds og lykkeligt Liv«. ¹⁰⁹ Christian August og prins Christian vendte tilbage til Gråsten i august 1865.¹¹⁰ Men det var igen for en kort visit.

Udover den gamle hertugs indtog på Gråsten fejrede de tro augustenborgere på ny Friedrichs fødselsdag den 6. juli 1865 – indenfor de stadig snævrere rammer, som myndighederne satte, men næppe mindre entusiastisk. Friedrich selv tilbragte festdagen i Nienstädten ved Altona, hvortil hans hustru Adelheid og den øvrige familie var ankommet den 13. juni fra Dolzig og blevet hilst velkommen bl.a. af en damedeputation fra Haderslev med friske blomster.¹¹¹ Til Nienstädten blev der også sendt lykønskingsdeputationer til Friedrich fra de slesvig-holstenske foreninger i Aabenraa, Haderslev og Augustenborg, som han kvitterede for med en skål for Nordslesvig.

Den 5. juli forbød civilkommissærerne offentlige optog og møder i anledning af fødselsdagen. I Haderslev blev dagen derfor fejret med fællesspisning inden døre for ca. 40 deltagere og efterfølgende bal. I Aabenraa ville Schützengilde, d.v.s. skyttelavet, sammen med Bürgerverein og Turnverein fejre dagen med et optog gennem byen og taler på torvet, men da det nu var forbudt, fandt festen sted på skydebanen. Her var der præmieskydning og fest i et stort telt, da fest under åben himmel var forbudt. Om aftenen var der bal i borgerforeningen med hurraråb for Friedrich. Denne fest fik et efterspil, herom senere. I Gråsten stod Sundewitter Verein for markeringen. Her samledes 55-60 deltagere til et festmåltid med skåler for hertugen, hertuginde, de andre familiemedlemmer, herskerne over Østrig og Preussen, den allierede hær, landsregeringen og »fædrelandets snarlige statslige organisering«. Da det ifølge Apenrader Nachrichten fortrinsvis var egnens dannede og velhavende, der samledes i foreningen, gik det nok af uden konflikter med myndighederne. I Tønder blev dagen som i Haderslev og Aabenraa markeret med udbredt flagning med det slesvig-holstenske flag; kun på et enkelt hus så man også det tyske. Klokkeren seks om morgenen var der kanonsalut, og »Vor Gud han er så fast en borg« blev sunget på torvet. Gaderne var bestrøet med løv, blomster og hvidt sand til det festoptog, som på trods af forbudet blev gennemført her. Det begyndte klokken halv fem om eftermiddagen og bestod foruden musik og tyske og slesvig-holstenske faner af tilrejsende fra landet. På torvet sang man »Blau-Weiss-Roth«, og garver Todsens holdt en kort tale med tre hurraråb for hertugen. Derefter lød Slesvig-Holsten-sangen. Om aftenen var der festmiddag i Hotel Stadt Hamburg. Også i kroen i Skodborg blev dagen fejret – og sikkert flere andre steder, hvorfra beretning ikke er nået frem til avisernes spalter.¹¹²

Fra Tønder bys deputeretkollegium blev der sendt en lykønskingsadresse til Friedrich med løfte om fortsat troskab og hengivenhed, men også med udtryk for »dyb smerte og mismod«, fordi de forhåbninger, som freden med Danmark havde rejst, ikke var rykket nærmere siden da, mens nu i stedet »sørgelig partistrid truer med at undergrave den så ønskværdige og nødvendige enighed i landet og formørke en rolig og lidenskabsløs bedømmelse og vurdering af forholdene«. Adressen gav sin tilslutning til Friedrichs indrømmelser til Preussen.¹¹³

Den gamle hertug Christian August fik på sin fødselsdag den 19. juli en lykønskingsadresse fra Augustenborg, hvori man ønskede ham tilbage til Als.¹¹⁴

De vedvarende augustenburgske manifestationer tyder ikke på nogen ændring i de nationales ringe udbredelse i Nordslesvig i sommeren 1865. Apenrader Nachrichten skrev i august: »Her, i den nordlige del af Slesvig, det er en kendsgerning, er tallet på »de nationale« forsvindende ringe, og hvem der kender stemningen, vil stå med os, når vi påstår, at der ikke er den ringeste

udsigt for hånden til, at dette forhold så snart vil blive et andet. I norden ønsker man, sandsynligvis endnu mere indtrængende end i syden, at frem for alt provisoriet vil ophøre, og man tror, og vel ikke med urette, at dette lettest og hurtigst kan opnås gennem anerkendelsen af vor hertug«. ¹¹⁵

»Jagt die Preussen aus dem Land« – fornærmelse og sanktion i juli 1865

Som nævnt fik fødselsdagsfesten for Friedrich i Bürgerverein i Aabenraa et efterspil. ¹¹⁶ Major von Cranach, kommandant for byens preussiske tropper, havde fem vidner på, at der i forbindelse med festen for Friedrich på Hotel de Rudebeck natten mellem den 6. og 7. juli i kor var blevet sunget en variant af Slesvig-Holsten-sangen med linjerne:

»Schleswig-Holstein stammverwandt,
Jagt die Preussen aus dem Land«.

Det så den ærekære major som en alvorlig fornærmelse af den preussiske hær. Den 9. juli lod han bataljonen træde an på torvet, hvor han i en længere tale gjorde rede for det skete og opfordrede soldaterne til straks at arrestere folk, der fornærmede dem. Hvis de skyldige ikke lod sig arrestere, skulle soldaterne gøre brug af deres våben og vise, at de ikke så let lod sig jage ud af landet. De skulle opføre sig disciplineret overfor de rolige borgere, men der var også mange »Wühler« i byen.

Borgmester Gottburgsen kunne efter en politiundersøgelse ikke udpege, hvem der havde sunget de formastelige linjer, men fandt, at Bürgerverein måtte hæfte for, hvad der var foregået i det lokale, som foreningen havde lejet til festen. Han forbød derfor den 12. juli med virkning indtil videre foreningen at afholde forsamlinger. Det var et hårdt slag mod byens politiske »centralpunkt« (Apenrader Nachrichten). Foreningens bestyrelse bad derfor landsregeringen ophæve forbudet, som man mente beroede på et falsk grundlag, fordi kors-sangen ikke havde fundet sted i foreningens lokale. Da såvel politiforvaltningen i Aabenraa som amtet anbefalede, at forbudet blev ophævet, skete dette med landsregeringens ordre af 9. august. Bürgerverein i Aabenraa slap med skrækken. Om det også gjaldt tjenestekarl Jes Holmer fra Dyrhave, vides ikke. Da turnerne fra Aabenraa den 23. juli var i Løjt, blev de på tilbageturen ledsaget af byens og egnens ungdom, og ved den lejlighed skulle Holmer have sunget ovennævnte sang. ¹¹⁷

De to episoder med sangen viser, at frustrationerne over Preussens politik i hertugdømmerne ved givne lejligheder fik luft. En mere uskyldig form for afstandtagen til Preussen var at fejre den østrigske kejsers fødselsdag i august

1865 med demonstrativ entusiasme. Der blev flaget i Tønder, Aabenraa og Haderslev, og sidstnævnte sted var der middag i Bürgerverein og »vauxhall« i haven om aftenen med deltagelse af den patriotiske forenings medlemmer.¹¹⁸ Begivenhederne viste, at tilhængerne af Friedrich nu var den underlegne part i forhold til det preussiske militær og de civile myndigheder, og at hjemmetyskerne var på vej tilbage til den situation, som de havde befundet sig i under det danske styre 1850-64.

Augustenborgsk status for Haderslev og Aabenraa købstæder og amter juli 1865

Den 17. april 1865 foreslog Bismarck overraskende Østrig at gennemføre nyvalg til stænderne og derpå indkalde dem for at høre deres mening om hertugdømmernes fremtid. Siden trak han i land igen, og hverken valgene eller indkaldelsen af stænderne blev til noget.¹¹⁹ Men planerne skabte aktivitet i den augustenborgske lejr. Der blev sat en undersøgelse i værk om udfaldet af et nyvalg til stænderne i Haderslev, Aabenraa og Flensborg. Den anonyme betænkning herom kan dateres til anden halvdel af juli måned 1865. Den omtaler også den preussiske fyrst Hohenlohe-Ingelfingens besøg i Nordslesvig i begyndelsen af juni. Dette besøg skyldtes danske klager til civilkommissær von Zedlitz over augustenborgske embedsmænds behandling af den danske bevægelse. Klagen blev grebet af preusserne som lejlighed til at gøre op med Friedrichs tilhængere i embedskorpset. Fyrstens rejse skulle tilvejebringe skyts til afskedigelsessager imod dem, og senere fulgte nogle afskedigelser i kølvandet på rejsen.¹²⁰ Rejsen blev mødt med mistro i de augustenborgske aviser. Apenrader Nachrichten fandt, at »denne komedie« sigtede mod at bruge danskerne »imod os arme, såkaldte partikularister, som vil tilslutningen til Preussen og kun søger at redde af vor indre selvstændighed, hvad reddes kan«.¹²¹

I Haderslev by og amt havde fyrst Hohenlohes rejse ifølge betænkningen indgydt danskerne overmod, mens tyskerne var rasende. Om *landbefolkningen i Haderslev amt* hed det, »at den nordslesvigske bonde nu fremfor alt ønsker ro – absolut ro, og at tallet på dem, som er tilbøjelige til at følge agitatorerne gennem tykt og tyndt, er kun forholdsvis meget ringe; flertallets sindelag er utvivlsomt dansk og så længe muligheden for igen at komme i et hvilkensomhelst nærmere forhold til Danmark holdes åben for dem, vil de allerfleste ikke ophøre med at nære og manifestere dette ønske, om end kun på lovlig vis. Bliver folkene først klar over, at de ikke igen kan komme til Danmark, da vil de – det siger de også nu til stadighed – kun være *slesvigere*; videre kan man for nærværende ikke komme med dem«. Bønderne var altså for det store flertals vedkommende hinsides augustenborgsk rækkevidde. Vel

fandtes der særlig blandt de større bønder og gårdejere i østeramtet en del slesvig-holstenere, men »disse står imidlertid ikke i nogen fast forbindelse til hinanden og skyr også enhver offentlig fremtræden, fordi de ikke kan få skrækbilledet af en genforening med Danmark ud af øje«. Disse folk havde kun ét program, »hellere alt andet end igen under Danmark«. Gode patrioter var på landet sognefogderne Jürgen Clausen i Solkær i Grarup sogn, Ehler på Bejerholm i Halk sogn, Thaysen i Langetved i Skrave sogn og Erichsen i Roost i Arrild sogn samt de menige »bønder« Juhl i Tyrsholm (?) i Magstrup sogn og Lorenzen på Revsø. Dertil kom en række tidligere slesvig-holstenske soldater. Posterne som sogne- og bondefogder var endnu ikke som i Aabenraa amt på hjemmetyske hænder.

1. og 2. landvalgdistrikt ville begge vælge dansksindede stænderdeputerede, mens udfaldet var tvivlsomt i 3. landvalgdistrikt; meget ville her afhænge af embedsmændenes optræden, men desværre var valgdirektøren, amtmand Kier, svag og ubeslutsom.

I *Haderslev by* udgjorde tyskerne, når de holdt sammen, ubetinget flertallet. Byen ville derfor vælge en tysksindet stænderdeputeret, hvilket her ville sige en hertugelig. Preussiske sympatier fandtes ikke. Forholdet mellem de preussiske officerer og borgerne var venligt – men heller ikke mere. Borgmester Brodersen Hansens optræden var fortsat svag og uden energi, men hans forhold til de tysksindede borgere var forbedret, og disse kunne handle på egen hånd. Man mærkede intet til Flensburger Norddeutsche Zeitungs indflydelse i »national« retning, da bladet kun havde to eller tre holdere. Tysksindede læste Itzehoer Nachrichten, Altonaer Merkur og Schleswig-Holsteinische Zeitung – og så selvfølgelig Nordschleswigs Tidende. Dette blad havde udvidet sin læserkreds, og dr. Janssen havde gjort det godt som redaktør. Bladet behøvede en hurtigpresse, så det kunne udkomme dagligt, en redaktionel medhjælp og flere korrespondenter. *Christiansfeld* ville også stemme tysk.

I *Aabenraa by* var hjemmetyskerne mere aktive end i Haderslev. Det sås af Bürgervereins store medlemstal, og forbudet mod foreningen havde skabt forbitrelse og udhulet borgmester Gottburgsens politiske og nationale indflydelse, som i forvejen nærmest var nul. Også i Aabenraa var tysk ensbetydende med hertugelig, endda endnu mere udpræget. Modviljen mod Preussen var stærk og forholdet mellem de preussiske officerer og borgerne anspændt, mens det var udmærket mellem disse og de menige soldater. I Aabenraa frygtede man ikke længere at komme tilbage under Danmark. Ved nyvalg til stænderne ville byen helt sikkert vælge en tysk deputeret.

I landdistrikterne i *Aabenraa amt* herskede ro og orden. Her havde de danske agitatorer mindre spillerum end i Haderslev amt, hvilket var amtmand Jürgensens og hans underordnede embedsmænds fortjeneste. I næsten enhver landsby var der bevidste tysksindede blandt de ansete bønder, og amtmanden

havde udnævnt mange af dem til bonde- og sognefogder. I *Sundeved* var stillingen mindre gunstig. I sogne, hvor danske præster som Mørk Hansen i Felsted havde virket, var der en fanatisk danskhed, som man ellers kun så i Gram herred, særlig i Sdr. Hostrup og Felsted og de omliggende mindre byer. Om 4. og 5. landvalgdistrikt ville give tyske flertal, lod sig ikke med sikkerhed afgøre. Danske sympatier var udbredt på landet, men dygtig ledelse og »belæring« fra tysk side bl.a. ved hjælp af flyveblade kunne udrette meget. Nordschleswigs Tidende havde en del læsere, og »Apenrader Nachrichten bevarer en fortræffelig holdning«.

Som et afsluttende »kuriosum« nævnte beretningen, at grev Arthur Reventlow, den tidligere amtmand i Tønder, men nu den preussiske fyrst Hohenthal's medhjælper, rejste rundt i von Zedlitz' tjeneste for at bearbejde embedsmændene. Den anonyme beretning omhandlede hverken Tønder eller Sønderborg. Fra sidstnævnte købstad havde der ellers været interessant nyt at fortælle.

Ny Sønderborg Avis og dens program juni-august 1865

En tysk avis i Sønderborg var på vej længe, førend den begyndte at udkomme i juni 1865. Engel berettede i slutningen af januar 1865 til Hugo Jensen, at forhandlingerne om et tysk blad i byen skred frem og at der ikke var udsigt til, at avisen blev et aktiv for augustinborgerne: »Utroligt men sandt er det, at der allerede nu gøres anstrengelser for at få bladet i preussisk sold«. Postmesteren i Sønderborg, der var preusser, stillede penge i udsigt, men blev afvist. Måske derfor manglede der penge, og planerne trak ud.¹²² Men den 9. juni 1865 kom det første prøvenummer på gaden under titlen »Ny Sønderborg Avis. Tidende for Als og Sundeved«. Derefter udkom ugentlige prøvenumre i resten af juni måned. Planen var, at bladet skulle udgå tirsdag og fredag. Udgiver var bogtrykker C. F. la Motte jr., redaktør D. Hanssen, der var født i byen og tidligere fuldmægtig på Tyrstrup herredskontor i Haderslev.¹²³

Det første prøvenummer redegjorde for avisens program.¹²⁴ Det blev her indrømmet, at der var almindelig utilfredshed med freden i Wien fra 1864. Avisen anså adskillelsen fra Danmark som definitiv. Hertugdømmernes fremtid kunne herefter tage to retninger: »*Enten* ville Hertugdømmerne blive annekterede af (det vil sige: blive et Tilbehør til) den preussiske Krone, *eller* Hertugdømmerne erholder deres egen Hertug. Naar Alternativet stiller sig saaledes – og vi kunne ikke troe, at der kan blive Spørgsmaal om en tredie Mulighed – saa synes det ikke at kunne være tvivlsomt, for hvilken af Delene vi bestemme os. Enhver ønsker gjerne at være Herre i sit eget Huus og i sin Familie. Nu vel, denne Sætning overført paa Staten, som jo ikke er Andet end *eet* stort Huus og *een* stor Familie, fører til den Slutning, at vi ønske at »leve vort

eget Liv« under vor egen Hertug«. Det lød ikke særlig »nationalt«, men bladet måtte tage hensyn til den overvejende augustenburgske læserkreds. Avisen gik ind for en militær tilslutning til Preussen: »Imidlertid betragte vi det som en Selvfølge, at Hertugdømmerne maae træde i et vist *militairisk Forhold* til Preussen. Da Hertugdømmerne ere for svage til selv at beskytte sig, er Intet naturligere, end at de slutte sig til en Magt, der kan overtage deres Beskyttelse. Dette kan efter vor Anskuelse kun Preussen. Hvorledes og paa hvilken Maade de derhen hørende Spørgsmaal bedst ordnes i begge Parters Interesse maa være Gjenstand for en særlig Convention. For øvrigt er det vort Ønske, at Sagen kunne ordnes saaledes, at Hertugdømmernes Armee ikkun i Krigs-tilfælde bliver en integrerende Deel af den Preussiske Armee«.

I første omgang placerede bladet sig et sted mellem midtergruppen og de nationale i det slesvig-holstenske partispektrum. Man foretrak ganske vist hertugen frem for den rene anneksion, men begrundelsen var mere praktisk end traditionel augustenburgsk, d.v.s. der argumenteredes ikke med hertugdømmernes eller Friedrichs »ret«. De nationale talte jo heller ikke åbent for anneksionen. Synet på Preussen som hertugdømmernes »beskyttelsesmagt« var fælles med de nationale.

Den lidt forbeholdne stilling til Friedrich gik igen i det andet prøvenummer. Her hed det, efter at bladet havde nævnt Friedrichs krav på hertugdømmerne: »Vi ville og kunne ikke undersøge, hvorvidt disse Krav ere begrundede, men bør dog ikke undlade at fremhæve, at danske Statsmænd selv tidligere have erklæret det augustenburgske Huus for eneberettiget i begge Hertugdømmerne efter Frederik den Syvendes barnløse Død, ligesom den Plan man i Christian den Ottendes Tid omgikkes med, at udnævne Arveprinds Frederik af Augustenburg til eventuel Thronfølger, vistnok staaer i Forbindelse hermed«. ¹²⁵ Og igen i det tredje prøvenummer: »Vi kunne ikke dømme om, hvem af de flere Fyrster, som have reist Krav til Landet, er meest berettiget, men naar Landets Ønsker skulle komme i Betragtning, er der ingen Tvivl om, at vi foretrække den paa vor lille Ø fødte og opdragne Hertug Frederik af Augustenburg«. ¹²⁶ I det fjerde prøvenummer lagde bladet mere luft til folkestemningen: »Vi have sagt i vort Program, at vi fastholder »Hertugdømmernes Integritet og Uafhængighed« ligeoverfor Danmark og vi gjentager dette atter her; men for øvrigt ville vi ikke opkaste os som Dommer i Arvefølgespørgsmaalet, hvis Løsning efter vor Mening ikke kan hidføres ved en vaklende Folkeafstemning, men som maa være forbeholdt en højere Afgjørelse, hvis det nu skal lykkes, for bestandig at skaffe Landet Ro og Fred«. ¹²⁷

Ny Sønderborg Avis var nærmest afventende. Eller som D. Hanssen skrev i det første officielle nummer: »Jeg er af Overbeviisning »loyal«, og har derfor let ved at finde mig i enhver Tilstand, som ikke lægger Baand paa min og mine Medborgeres *personlige* Frihed, og om end ikke Alle dele denne Anskuelse med

mig, saa antager jeg dog, at de fleste fornuftige Folk ville være enige med mig om, at der ikke ligger nogen Skam i, at finde sig i det nu engang Bestaaende; – hvorvel der maaske hos Enkelte nu og da reiser sig en lille Storm i Brystet, som man imidlertid gjøre bedst i, itide at dæmpe, da dens Udbrud ellers lettelig vil forvolde En selv ublide Efterveer«. ¹²⁸ Det var nok ikke fra Ny Sønderborg Avis, at preusserne skulle frygte sønderlemmende kritik!

I spørgsmålet om et selvstændigt Slesvig-Holsten eller tilslutning til Preussen stod avisen i slutningen af juli endnu fast på sit mellemstandpunkt. Den tog et slesvigsk udgangspunkt, hvilket efterhånden var blevet sjældent: »Det er vel nu engang saa, at Slesvig som Hertugdømme ikke kan udgjøre en særegen Stat; vi ere derfor nødsagede til at slutte os til en anden, men ville derhos beholde vort Sprog og Alt andet, som vi kalde vore nationale slesvigske Eiendommeligheder. Forbindelsen med Danmark har imidlertid viist, at vi stode i Fare for at tabe alle disse nationale Eiendommeligheder, thi vi vare ved Inkorporationen bestemte til at gaee op i den danske Nation. En saadan Fare er ikke tilstede ligeoverfor Holsteen. Hvis vi i Forening med dette Hertugdømme udgjøre en Stat, ville vi ikke blive den lidende Part, thi Slesvig har i statsretlig Henseende ganske samme om ikke større Betydning end Holsteen, og der vil altsaa ikke kunne blive Tale om, at Holstenerne kunne undertrykke os«. Holsten var jo tilsvarende afhængigt af Slesvig.

Der var ingen vej uden om Preussen: »Som Sagerne nu staae, kunne vi kun kjøbe denne Selvstændighed ved at indrømme Preussen de Fordringer, eller idetmindste den væsentligste Deel af samme, som det gjør Fordring paa for at have tilveiebragt Hertugdømmernes Uafhængighed af Danmark«, d.v.s. opfylde februarbetingelserne fuldt eller tilnærmelsesvist. ¹²⁹ Det, bladet håbede på at opnå ad denne vej, var »Selvstændighed i samtlige Landets indre Anliggender«. Det rummede de største fordele: »Thi derved forbeholde vi os Ret til at vedtage en Forfatning, der svarer til Landets Tarv og værner om vore nationale Eiendommeligheder, og som stiller os i Række med de andre frie europæiske Nationer. Hvis vi derimod nu af smaalige Partihensyn give Slip paa vor Medbestemmelsesret, ville vi ganske ophøre at kaldes et Folk eller en Nation, og om faa Aar vil Historien ikke længere tale om Slesvigere eller Holstenerne, men kun om Beboere i en fjern preussisk Grændseprovinds«. ¹³⁰

Næppe var en uge gået, førend Ny Sønderborg Avis kom i skred over mod den nationale lejr. Bladet fremkom nu med en helt ny løsningsmodel: »For Hertugdømmerne gjælder det saaledes væsentligt om at tage de preussiske Fordringers Indrømmelse til Udgangspunkt for deres Beregninger med Hensyn til Landets fremtidige Stilling. Derhos er det imidlertid ogsaa meget tvivlsomt, hvorvidt den Fyrste, man sluttelig maatte tilkjende begrundede Arvekrav til Hertugdømmerne, vilde kunne ansee det foreneligt med sin

Værdighed som Souveræn, at overtage Landets Regering under saadanne Vilkaar. Men også selve Landet vilde neppe kunne være tjent med, ved Siden af det Afhængighedsforhold, hvori det som en Følge af de nævnte Fordringer matte indtræde til Preussen, at modtage en særlig Landsfyrste for alle øvrige Anliggender, idet der, ganske afseet fra de forøgede finantsielle Byrder, derved vilde skabes et Dobbeltforhold, som ikke var uligt det nærværende Provisorium. Landets Velfærd staaer høiere end tvivlsomme dynastiske Krav! *Hvis de preussiske Fordringer endelig skulle komme til Gyldighed, da vilde det være fordeelagtigere for Landet at tilbyde Preussen en Personalunion, som den vi tidligere have gjort Fordring paa ligeoverfor Danmark. Saafremt den preussiske Konge maatte bifalde en saadan Regulering af Sagen, vilde Landet beholde sin Selvstændighed i alle indre Anliggender og derhos blive fritaget for at afstaae de Territorier, som Preussen i andet Tilfælde gjør Fordring paa*«. ¹³¹

Det sidste argument var særdeles tungtvejende for en avis i byen Sønderborg, der i henhold til februarbetingelserne var udset til at skulle udgøre en befæstet preussisk enklave i en kommende slesvig-holstensk stat. ¹³² I øvrigt kan man hverken frakende redaktør Hanssen analytisk evne eller logisk konsekvens i forhold til sit standpunkt om at acceptere det uafvendelige. Den foreslåede løsning fandt allerede i september 1865 anvendelse på hertugdømmet Lauenborg, der fik den preussiske konge som hertug og derefter bestod som et selvstændigt hertugdømme i personalunion med Preussen indtil den endelige indlemmelse i denne stat i 1876. ¹³³

Alligevel var der ikke megen tilslutning til Ny Sønderborg Avis' tanke om en slesvigsk-holstensk-preussisk personalunion. Flensburger Norddeutsche Zeitung tvivlede på, om der kunne findes mange tilhængere af projektet. ¹³⁴ Nordschleswigs Tidende var lige så skeptisk. ¹³⁵ At ideen måtte vække afsky hos alle tro tilhængere af Friedrich, er indlysende. Forslaget forblev en episode. Og kort efter erobrede helt andre spørgsmål den politiske dagsorden i hertugdømmerne.

Verordnungsblatt

für

das Herzogthum Schleswig.

1tes Stück.

Schleswig, den 15. September.

1865.

Nr. 1. Einwohner des Herzogthums Schleswig!

Durch den Vertrag von Gastein seib Ihr demnächst einer besonderen Verwaltung unter der Autorität Seiner Majestät des Königs von Preußen überwiesen worden.

Das Wort Preussische Verwaltung schließt den Gedanken: „Gerechtigkeit, öffentliche Ordnung, Beförderung der allgemeinen Wohlfahrt“ in sich ein.

Indem ich auf Befehl Seiner Majestät des Königs von Preußen heute das Gouvernement des Herzogthums übernehme, verspreche ich Euch zugleich volle Berücksichtigung Eurer eigenen Interessen. Ich erwarte von Euch Gehorsam gegen die Befehle Sr. Majestät und Vertrauen.

Schloß Gottorff, den 15ten September 1865.

Der Gouverneur des Herzogthums Schleswig,
Generallieutenant, Generaladjutant Sr. Majestät des Königs von Preußen:

E. Manteuffel.

Ifølge Gasteinraktaten mellem Østrog og Preussen af 14. august 1865 overtog sidstnævnte magt eneforvaltningen af hertugdømmet Slesvig. Guvernør Manteuffel forsikrede i sin proklamation til slesvigerne, at begrebet »preussisk forvaltning« indbefattede tanker som retfærdighed, offentlig orden og fremme af den almindelige velstand. Tilhængerne af Friedrich skulle snart erfare, at det også betød stærke begrænsninger i forenings- og forsamlingsretten samt pressefriheden.

36. Undertrykkelsen af den augustenborgske bevægelse august 1865 – juni 1866

Gastein-traktaten og de preussiske kronjuristers betænkning august-september 1865

I august og september måned 1865 blev den augustenborgske bevægelse ramt af to hårde slag. Det første traf den navnlig hårdt i Slesvig. Den stigende spænding mellem sejrsmagterne fra krigen mod Danmark fik den 14. august 1865 Preussen og Østrig til at indgå en aftale i Gastein om en deling af magten i hertugdømmerne til afløsning for det fællesstyre, der var etableret efter erobringen i 1864. Med virkning fra den 15. september 1865 fik Østrig overladt administrationen af Holsten, mens Preussen fik forvaltningen over Slesvig samt havnen i Kiel. De to stormagter skulle uanfægtet heraf beholde deres rettigheder i begge hertugdømmer. Lauenborg tilfaldt derimod udelukkende Preussen mod en pengeerstatning til Østrig.¹

Gastein-overenskomsten betød en forlængelse af hertugdømmernes midlertidige statsretslige forhold. For Bismarck holdt traktaten alle muligheder åbne, herunder en indlemmelse i Preussen, når det gunstigste øjeblik var inde. Desuden gav aftalen ham rigeligt med konfliktpotentiale, hvis der skulle blive brug for det. Og endelig fastholdt den Østrig i en strategisk uholdbar stilling så langt mod nord i Tyskland.² For slesvig-holstenerne betød Gastein, at Friedrichs overtagelse af regeringen blev skudt ud til en uvis fremtid. Den adskilte forvaltning af de to hertugdømmer stred derudover imod den slesvig-holstenske grundtanke. Dette fremhævede Apenrader Nachrichten: »Et ægte diplomatkunststykke er denne Gastein-overenskomst, en ægte frembringelse fra det grønne bord og skriverstuen, uden kendskab til virkeligheden, uden agtelse for det nødvendige... nu yder de det utroligste: *de adskiller Slesvig fra Holsten*«. Avisen fortalte, at folk i Aabenraa nu havde så stor mistillid til Preussen, at de troede på et rygte i Kieler Zeitung om, at den tidligere amtmand Heltzen skulle indtræde i den nye regering for Slesvig! Bladet kommenterede dette således: »Det er tilvisse dybt at beklage, når et folk skuer så håbløst ind i fremtiden, at det knap nok bliver overrasket, når man fortæller det, at der muligvis tilføjes det en sådan skændsel, som ansættelsen af slige personer ville være«. ³

Ny Sønderborg Avis så anderledes på Gastein-overenskomsten. Slesvig var nu kommet i et forhold til Preussen, der i meget mindede om den per-

sonalunion, avisen for nylig havde gjort sig til talsmand for. Bladet ville ikke spå om, hvor længe den delte forvaltning kunne vedvare, men fandt, at man nu, hvor konfliktstoffet mellem Østrig og Preussen var ryddet tilside, kunne »rimeligvis i Ro og Mag afvente en gunstig Leilighed til endelig at afslutte Spørgsmaalet«. Ellers holdt Ny Sønderborg Avis sig mest til at viderebringe andre blades kommentarer.⁴

Det andet slag ramte dybt i centrum af det augustenburgske dynastis legitimitet. I december 1864 havde Bismarck iværksat en undersøgelse af arveretten til hertugdømmerne ved de preussiske »kronjurister«, der var 18 medlemmer af det preussiske herrehus, som var valgt på livstid af kongen til at udtale sig om retslige anliggender. De nåede ved flertalsafgørelser frem til følgende konklusioner, som blev offentliggjort den 11. september 1865: »Bevighederne i 1616 har ikke givet den sønderborgske linjes primogenitur [arvingerne med førstefødselsret] nogen begunstiget successionsret i hertugdømmerne (14 stemmer mod 4)«, »Arveprins Friedrich af Augustenburg kan ikke anses for næstberettiget agnat [sidearvning] efter kong Frederik 7.s død« (17-1), »Hertug Christian [August] af Augustenburg er ved overenskomsten af 30. december 1852 trådt tilbage for kong Christian 9. og hans mandlige arvinger« (11-7) og »Arveprinsen kan heller ikke efter sin fars død gøre krav på nogen successionsret« (11-7). Disse konklusioner betød en fuldstændig afvisning af de augustenburgske arvekrav til fordel for kong Christian 9., som imidlertid ved Wienerfreden havde afstået sin ret til kejseren af Østrig og kongen af Preussen.⁵ H. P. Clausen skriver rammende herom: »En sidste gang havde de augustenburgske krav her været underkastet en juridisk granskning med en politisk hensigt, og også denne gang gik afgørelsen augustenborgerne imod« (første gang var med det åbne brev i 1846).⁶ Allerede før den endelige betænkning forelå, tog Apenrader Nachrichten stilling: »Hvordan kronjuristerne er kommet til deres retsligt umulige betænkning, må de stå til ansvar for. Hvem vil imidlertid med dette aktstykke i betragtning kunne tage den offentlige mening [det ilde op], når den siger, at der af betænkningen kan erkendes mere adlydelse end retsbegreber«.⁷ For alle blot nogenlunde politisk klartskuede kunne resultatet kun tolkes som et forsøg på at legitimere en forestående indlemmelse af hertugdømmerne i Preussen.

Udrensninger af augustenburgske embedsmænd efteråret 1865

Gennemførelsen af Gastein-traktaten betød en række personelle ændringer i hertugdømmernes forvaltning.⁸ Den stokkonservative og meget selvsikre preussiske generalløjtnant Edwin von Manteuffel blev guvernør over Slesvig, mens den østrigske feltmarskalløjtnant von Gablenz blev statholder i Holsten.

Den preussiske civilkommissær von Zedlitz fortsatte som eneleder af den civile administration i Slesvig, mens hans østrigske kollega fortrak. Den slesvig-holstenske landsregering blev delt. Embedsmændene blev afkrævet ed til den preussiske konge og måtte love at adlyde hans myndigheder i Slesvig og ikke lade deres embedshandlinger påvirke fra nogen anden side. I den lokale administration blev de augustenburgske elementer udrenset. I Sydslesvig blev Thomsen-Oldenswort, F. Jacobsen og Kraus afskediget som amtmænd over h.h.v. Husum-Bredsted, Gottorp-Hütten og Flensborg amter. I Nordslesvig overgik samme skæbne Jürgen Jürgensen i Aabenraa amt og C. O. M. le Sage de Fontenay i Tønder-Løgumkloster amt, sidstnævnte angiveligt efter egen ansøgning. I december 1865 blev C. Fr. E. Th. Sarauw i Augustenborg, der var indsat som amtmand over Sønderborg og Nordborg amter i juli 1864, forflyttet til Femern amt.⁹ Amtmand Otto Kier i Haderslev forblev derimod i sit embede til 1871.¹⁰ Han blev ellers i en anonym stemningsberetning »Fra Kongeåen« i november 1865 stemplet som en stor, men hemmelig Preussen-fjende sammen med amtsforvalter Ritter, herredsfoged von Krogh og herredsfoged dr. Meyer. Beretningen, der var stilet til den preussiske guvernør i Slesvig, var angiveligt skrevet af en dansksindet gårdejer, og måske derfor fæstede Manteuffel ikke lid til den.¹¹

Amtmand Jürgensens afløser blev Werner K. J. G. von Levetzau fra Holsten, mens Sarauw efterfulgtes af Christian Mathiesen. Som ny amtmand over Tønder amt indsattes byens borgmester Mathias Bleicken. Midlertidig borgmester i Tønder blev tingskriver i Slogs herred Andreas Larsen Jissen. I Sønderborg blev borgmester Georgius von Paschkowsky, der var indsat den 29. juni 1864, afskediget og afløst af bysekretæren i Haderslev, kancelliråd Wilhelm Toosbüy. Paschkowsky slog sig i stedet ned som advokat i Tønder.¹² Mærkelig nok forblev Brodersen Hansen i sit embede som borgmester i Haderslev, skønt hans hertugelige sympatier var velkendte fra hans skål for »den til tronfølgen i hertugdømmerne berettigede fyrste« i januar 1865.

Apenrader Nachrichten beklagede Jürgensens afskedigelse. Apenrader Männer-Turnverein besluttede at bringe ham et fakkeltog ved afskeden, men det ønskede amtmanden ikke, og han drog i stilhed fra Aabenraa til Flensborg.¹³ Amtmand de Fontenay gik fra posten i Tønder tilbage til sin stilling ved over-appellationsretten i Kiel. Tøndringerne tog afsked med ham i »Schweizerhalle«.¹⁴

Undertrykkelsen af de augustenburgske foreninger oktober-november 1865

Med loyale embedsmænd på nøgleposterne havde Manteuffel og von Zedlitz linet administrationen op til den efterfølgende undertrykkelse af den au-

gustenborgske bevægelse. Det første slag blev rettet mod de politiske foreninger. Den 2. oktober 1865 gav von Zedlitz de slesvigske amtmænd ordre til at indsende en fortegnelse over de foreninger i amtet, der beskæftigede sig med politiske anliggender. Som bilag til fortegnelsen skulle lægges den enkelte forenings vedtægter, medlemsliste og navne på bestyrelsens medlemmer. Desuden skulle amtmændene ytre sig om de politiske foreningers hidtidige holdninger og aktiviteter og om deres forbindelser til andre foreninger.¹⁵ Denne ordre var stærkt præget af bestemmelserne om politiske foreninger i den preussiske foreningslov fra 1850.¹⁶

Fra *Haderslev amt* udpegede amtmand Kier foreningen af slesvig-holstenske Kampfgenossen og den patriotiske forening som de politiske foreninger på tysk side. Borgmester Brodersen Hansen havde ellers i sin indberetning forsøgt at skildre begge foreninger som ret harmløse og f.eks. om den patriotiske forening skrevet, at den frem for de andre slesvig-holstenske foreninger »har udmærket sig ved ro og besindighed, at den ofte arbejdede for formål, der ikke var forudset i vedtægterne, men som mere svarede til dens kræfter, og mindre end andre foreninger gav sig af med at forfatte resolutioner og fremme formål, hvis udførelse gik vidt ud over de forhåndenværende kræfter«. Bürgerverein blev slet ikke nævnt af borgmesteren, mens amtmanden fremhævede, at den ikke beskæftigede sig med politiske anliggender, men havde bevaret sin rent selskabelige karakter – en noget problematisk vurdering, men herom senere. I øvrigt konkluderede amtmanden, at det i første række var modsætningen mellem dansk og tysk, der beherskede foreningslivet i Haderslev, således »at de andre i fædrelandet fremtrædende bestræbelser og agitationer for en bestemt statsform eller for et bestemt herskerhus her kun har en underordnet betydning«. Derfor fandt han også, at »et særligt tilsyn fra statens og myndighedernes side i det mindste for tiden ikke behøves«.¹⁷

De to ikke-udrensede haderslevske embedsmænds forsøg på at holde hånden over de lokale tyske foreninger lykkedes kun tildels. Ganske vist så civilkommissæren heller ingen grund til aktuel indskriden mod nogen af foreningerne, men den ville foreligge, så snart den patriotiske forening trådte i forbindelse med udenbys foreninger, »som gennem afvisning af de ud af Wienerfreden udsprungne suverænitetsrettigheder for kejseren af Østrig og kongen af Preussen forsvarer en fremmed prætendents krav, eller når foreningen beslutter nye resolutioner i den lige anførte retning«. Med andre ord skulle hammeren falde, så snart den patriotiske forening videreførte sit samarbejde med de andre slesvig-holstenske foreninger eller vedtog en offentlig resolution. Så var dens nationale betydning ganske underordnet, »for det må grundlæggende betegnes som fuldstændig utilladeligt, at den gennem Wienerfreden skabte offentlige retstilstand angribes af presse og foreninger«. Det gjaldt også for de danske foreninger, og von Zedlitz »anbefalede« derfor opsyn

med begge retninger, »men har i øvrigt tillid til lokal- og personkendskabet til at forvente en rettidig og effektiv indskriden«. ¹⁸

Zedlitz greb med denne ordre tilbage til den bekendtgørelse, som han sammen med sin daværende østrigske kollega havde udstedt den 8. februar 1864. Den forbød politiske foreninger og især sådanne, som stod i forbindelse med hinanden, men var aldrig blevet håndhævet efter sin ordlyd. Begrebet politiske foreninger definerede Zedlitz nu som foreninger, der tilstræbte en anden løsning af hertugdømmernes statspolitiske forhold end de bestående, som var tilvejebragt af Preussen og Østrig. Ved ikke straks at foreskrive et totalt forbud mod alle politiske foreninger holdt Zedlitz sig til en anbefaling, grev von Holstein havde givet i en betænkning om de politiske foreninger i hertugdømmet Slesvig. Ganske vist undergravede disse foreninger ifølge greven den retsorden, der var skabt med traktaterne fra Wien og Gastein, ligesom de udgjorde en alternativ magtfaktor (»Nebenregiment«) til de lovlige myndigheder. Alligevel fandt han på grundlag af amtmændenes indberetninger om foreningslivet, at de slesvig-holstenske foreninger gennemgående var så meget i tilbagegang, at man blot risikerede at »blæse fornyet liv ind i dem« ved at udstede et generelt forbud. Det var også usandsynligt, at et forbud ville nytte noget, »så længe ondet ikke fattes om roden, og roden sidder i Holsten respektive i Nienstädten [hertugens opholdssted]«.

Foreningerne af Kampfgenossen fandt greven tilsvarende uskadelige; de havde kun betydning sammen med de slesvig-holstenske foreninger og ville uden disse forsvinde fra den politiske scene og blot være veteranforeninger med sociale og selskabelige formål. Betænkningen anbefalede derfor, at »samtlige politimyndigheder lægges den nøjagtige overvågning af de politiske foreninger på sinde og at de bemyndiges til straks at opløse samme, så snart der viser sig et eller andet tegn, det være i gerning eller i ord, på at de stræber efter at gennemføre deres formål ved at anordne en demonstration«. Særlig aktive medlemmer skulle politimyndighederne drage til ansvar, men ellers skulle de »i øvrigt efter formåen fremme foreningernes almindelige uddøen«. ¹⁹

Med Zedlitz' anvisning var Patriotischer Verein i Haderslev reelt lammet som politisk organisation for den lokale augustenburgske bevægelse, men den eksisterede endnu i efteråret 1866. Formentlig har den fået lov til at bestå videre som en almen tysk forening for Haderslev, men sikkert ikke med den store aktivitet, siden den ellers ikke nævnes i aviserne. Foreningen af slesvig-holstenske Kampfgenossen i Haderslev indstillede for en tid sin virksomhed, men bestod efter denne pause så længe, som der var veteraner tilbage. ²⁰

I *Aabenraa amt* mente den nye amtmand Levetzau, at Bürgerverein i Aabenraa, Sundewitter Verein og de slesvig-holstenske Kampfgenossen for byen og amtet var de politiske foreninger på tysk side. Borgmester P. L. Gottburgsen i Aabenraa sidestillede uden forbehold Bürgerverein med de øvrige slesvig-

holstenske foreninger og medtog veteranforeningen, fordi den stod i forbindelse med hovedforeningen i Altona og dermed bag dennes resolutioner. Herredsfoged N. Petersen i Gråsten tøvede ikke med at betegne medlemmerne af Sundewitter Verein som »partikularister«. Her forsøgte embedsmændene ikke at holde hånden over foreningerne, men amtmanden mente ikke, at der var aktuelle grunde til indgreb, da foreningerne var ved at uddø. Zedlitz meddelte ham de samme retningslinjer som til kollegaen i Haderslev.²¹ Heller ikke i Aabenraa by og amt kunne de augustenburgske foreninger røkke med ørerne uden at risikere opløsning. Bürgerverein fortsatte på laveste blus og eksisterede endnu i efteråret 1866, mens Sundewitter Verein snart gik ind; i hvert fald erfarer vi intet om den efter oktober 1865. Kampfgenossen i Aabenraa overlevede til gengæld.

Fra *Sønderborg amt* er amtmandens indberetning ikke bevaret.²² Af civilkommissærens betænkning fremgår, at den slesvig-holstenske forening i Augustenburg var den eneste overlevende af sin art i amtet, og den blev anset for »temmelig uskadelig«, måske fordi den mere virkede ved naive troskabstilkendegivelser overfor fyrstehusets medlemmer end ved statspolitiske resolutioner rettet til den slesvig-holstenske offentlighed.²³ Politiforvaltningen for Sønderborg by kunne ikke identificere politiske foreninger i sin jurisdiktion og meddelte amtet, »at foreningslivet i herværende by helt igennem er af uskadelig natur«. ²⁴ Således kunne Zedlitz se med sindsro på forholdene på Als og nøjes med at anbefale en skærpet overvågning af foreningen i Augustenburg.²⁵

I *Tønder amt* nævnte amtmand Bleicken Landwirthschaftlicher Verein, der tidligere havde stået i forbindelse med de slesvig-holstenske foreninger, men efter bruddet mellem partikularister og nationale havde udelukket politik fra foreningen og var søgt tilbage til sit landbrugsfaglige formål og en rent landlig medlemskreds. Derfor kunne den for tiden anses for »uskadelig«. For så vidt var von Zedlitz enig heri; så længe foreningen holdt sig inden for de nye grænser, skulle amtet ikke lægge den hindringer i vejen, men vedvarende holde godt øje med den, så den ikke »igen skal forvirre sig ind på et utiladeligt område«. I så fald skulle der »uden tøven« skrives ind. Foreløbig kunne Landwirthschaftlicher Verein altså eksistere videre, og det samme kunne Tønders slesvig-holstenske Kampfgenossen »med den velkendte tendens«, som var den anden forening, Bleicken havde i kiggerten.²⁶

Flensburger Norddeutsche Zeitung antydede, at myndighedernes krav om indlevering af vedtægter og medlemsliste lå til grund for Landwirthschaftlicher Vereins beslutning om at indstille den politiske virksomhed til fordel for den landbrugsfaglige. Dette blev dementeret; beslutningen var truffet allerede den 22. september 1865 ud fra »den rigtige overvejelse, at »kampen med tapre ord« nu måtte have en ende«. Det skulle være slut med de mange resolutioner, og foreningen brød for anden gang med de slesvig-holstenske foreningers

centrale udvalg.²⁷ Hvilken version, der er rigtig, kan ikke afgøres her; det har man sikkert set forskelligt på blandt foreningens medlemmer.

En begrænsning af foreningernes virke til rent faglige, sociale eller sel-skabelige formål var under alle omstændigheder den pris, som de augustenburgske foreninger måtte betale, hvis de overhovedet skulle fortsætte. Det ser ud til, at foreningerne i Nordslesvig enten valgte at betale denne pris eller indstillede deres virksomhed uden videre dramatik. Her nåede den preussiske forvaltning sit mål uden at udstede forbud. I Sydslesvig blev de slesvig-holstenske foreninger i Ejdersted, den patriotiske forening i Burg på Femern, Angler Centralverein og de politiske foreninger i Flensborg alle forbudt, mens de øvrige kom under skærpet overvågning ligesom foreningerne i Nordslesvig og som disse tvunget til politisk passivitet eller selvopløsning.²⁸

Dermed var den augustenburgske bevægelse i hertugdømmet Slesvig berøvet sin politiske organisation, både lokalt og centralt. De slesvig-holstenske foreningers korte og til tider dramatiske historie var forbi. Derfor intet under, at der i oktober 1865 lød pessimistiske toner i Nordschleswigs Tidende: »Nu er vores ro forbi, foreningerne har tilsyneladende indstillet deres virksomhed, og beretningerne om vor sørgelige skæbne bliver stadig mere hyppige og truende, der er voksende fare for, at vore hjælpere taber holdning, kraft og stemme«.²⁹ Den slesvig-holstenske bevægelse i hertugdømmet Slesvig befandt sig atter i en fase præget af statsmagtens repression af dens politiske aktiviteter.

Borgerforeninger i søgelyset november-december 1865

Borgerforeningerne i Sønderborg og Haderslev blev i første omgang anset for harmløse af politiet, men kom i november måned i mediernes og myndighedernes søgelys. »Harmonie« i Sønderborg blev i pressen beskyldt for, at foreningens damer ved et bal havde lovet hinanden ikke at danse med de preussiske officerer, der så havde været bænkevarmere hele aftenen. Det dementerede W. Grimm på foreningens vegne som et falsk rygte; officererne og damerne havde danset livligt.³⁰ Det var sikkert foreningen meget om at gøre, at den ikke kom til at stå i et negativt lys. Nogen hjemmel for indskriden mod foreningen havde politiet dog næppe fundet. Kvindelige balgæsters dansestrejke var trods alt en situation, som selv den preussiske foreningslov ikke tog højde for!

Anderledes truende blev situationen for Bürgerverein i Haderslev.³¹ Den 19. november 1865 fejrede foreningen som sædvanlig årsdagen for sin stiftelse i 1838 med et bal. Ved middagsbordet blev der ifølge foreningens direktion »udbragt mange skåler af alvorligt og muntert indhold«. Hen imod fællespisningens slutning rejste proprietær Deichmann fra Vojensgård sig og udbragte en skål for hertug Friedrich 8. En del af deltagerne rejste sig og istemte

med et »hoch« deres tilslutning til den dristige skål, mens andre blev siddende og gav deres mishag til kende. Den tilstedeværende borgmester Brodersen Hansen bebrejdede »i alvorlige og kraftige ord« Deichmann hans utilladelige opførsel. Flere andre embedsmænd var tilstede. Bürgervereins direktion var til fulde klar over, at situationen var farlig og handlede hurtigt. På et møde den 20. november besluttede direktionen enstemmigt at indkalde medlemmerne til en ekstraordinær generalforsamling allerede den 21. november med eksklusion af Deichmann på dagsordenen. Få timer før denne generalforsamling trådte proprietæren frivilligt ud af Bürgerverein. Direktionen anså dermed sagen for afsluttet. Det samme gjorde borgmesteren. Men det gjorde amtmand Kier ikke. Han mente, at foreningen som sådan var medskyldig, fordi en stor del af selskabet med sine højlydte »hoch« havde sluttet op om Deichmann. Denne medskyld kunne kun soves ved, at foreningen som sådan offentligt tog afstand fra Deichmann ved en flertalsbeslutning på en generalforsamling, men det havde man forsømt, da Deichmann selv trådte ud. Derfor beordrede Kier den 24. november Bürgerverein lukket indtil videre og bad politiet i Haderslev, d.v.s. borgmesteren, om at kundgøre forbuddet for direktionen.

Denne anvisning nægtede borgmesteren at følge! Den 25. november meddelte han Kier, at han agtede sig til Flensborg for at drøfte sagen med guvernør Manteuffel og bad derfor amtmanden udskyde forbuddet. Magistraten i Haderslev bakkede op om borgmesteren. Uden tvivl lå Brodersen Hansens sympati hos Friedrich. Amtmanden svarede straks borgmesteren, at han ved dennes fortsatte vægring mod at udføre amtshusets ordre måtte træffe sine forholdsregler. Borgmesteren gik nu i gang med at udarbejde en længere redegørelse, som var færdig den 27. november og blev sendt til amtmanden. Heri gjorde Brodersen Hansen gældende, at modstanden mod kongen af Preussens og kejseren af Østrigs suverænitet over hertugdømmerne var svagere på Haderslevvegnen end andetsteds, og blandt byens borgere var oppositionen ved at forsvinde helt. Årsdagen for hertugens proklamation i 1863, den 16. november, var passeret uden den mindste demonstration. Uden Deichmanns tale var der intet sket i oppositionel retning ved Bürgervereins stiftelsesfest, og arrangørerne havde slet ikke tilstræbt noget sådant. Brodersen Hansen fremhævede, at Deichmann var et udenbys medlem af foreningen, der først forrige år sydfra var kommet til Nordslesvig, og han kunne ikke gælde som repræsentativ for holdningen. At en del af festdeltagerne havde råbt »hoch«, skulle man ikke lægge for meget i; det var nærmest en refleks hos mange at udnytte enhver given lejlighed til at stemme i med et »hoch« ved skåltaler.

Brodersen Hansen fremførte det juridiske argument, at forordningen mod at nævne Friedrich ved titel og/eller regentnummer kun gjaldt ytringer i pressen, ikke som her i en lukket kreds. Blev forbuddet effektueret, ville sagen netop finde vej til pressen, der så ville blæse affæren yderligere op. Borgmesteren

nævnte den danske forening »Harmonien«, hvor civilkommissærerne havde ophævet et forbud. Desuden fremdrog han Bürgervereins lange historie som tyskhedens højborg i Haderslev. At støde den fra sig syntes ham uklogt, og det ville blot vække oppositionsånden.

Disse argumenter har Brodersen Hansen sikkert gentaget i sin samtale med Manteuffel. Underhånden meddelte han den 27. november amtmand Kier, at guvernøren havde hørt velvilligt på ham, men at han ikke ville gøre noget i sagen, »da han grundlæggende ikke blandede sig i detaljer«. Manteuffel havde taget afsked med ordene: »Slut De nu fred i Haderslev«, og dem tog borgmesteren nu til indtægt for sit synspunkt. Alligevel valgte han den 29. november at følge amtmandens opløsningsordre og gav Bürgervereins direktion besked herom. Borgmesteren ansøgte samtidig om forbuddets ophævelse hos regeringen i Slesvig – ikke uden held. Von Zedlitz bad den 30. november amtmanden sikre sig, at direktionen klart og tydeligt desavouerede Deichmann. I så fald fandt han, at forbuddet kunne ophæves. Sagen var i skred, da Bürgervereins direktion den 2. december sendte en anmodning om ophævelse af forbuddet til regeringen i Slesvig, sikkert med Brodersen Hansens medvirken. Direktionen påberåbte sig foreningens historie som tyskhedens vogter og understregede dens »besindighed, rolige og værdige holdning« og dens status som en »rent selskabelig klub«, som hovedsagelig bestod af »den solide ærværdige borgerstand« med tilslutning af alle embedsmænd, herunder amtmanden selv, samt læger, lærere og andre dannede mennesker. Direktionen anførte endvidere, at Deichmann kun havde fået tilslutning fra »nogle unge mennesker, som i den ophidsede muntre stemning ved et bal og efter at have nydt et aftensmåltid, hvor vinen ikke var blevet skånet – ikke kunne tiltros en øjeblikkelig dom over lovligheden eller ulovligheden af en skål«. Flertallet havde taget afstand, og direktionen kunne ikke anse foreningen for medskyldig. Samme dag blev direktionen kaldt til amtmanden, hvor den fortalte om sit skridt til at få Deichmann ekskluderet og erklærede, at samtlige medlemmer misbilligede hans tale og adfærd. Amtmanden ophævede derpå forbuddet. Den 6. december 1865 erklærede Zedlitz sig indforstået hermed. Bürgerverein slap med skrækken. Faren understreges af, at borgerforeningerne i Bredsted, Husum og Tønning på samme tid blev varigt opløst, mens borgerforeningen i Slesvig opløste sig selv.³²

Undertrykkelsen af den augustenborgske presse efteråret 1865-foråret 1866

Det stod de preussiske myndigheder klart, at en undertrykkelse af foreningerne alene ikke kunne gøre det. Ifølge grev Holsteins betænkning var det »gennem foreningerne og pressen«, at de »partikularistisk-demokratiske

dogmer« blev prædiket. Kun denne kombination kunne forklare, hvorfor »den bornerte partikularisme« vandt udbredelse i »en så nøgtern befolkning som den i hertugdømmerne«. ³³ Derfor rettede Manteuffel og Zedlitz deres andet slag mod den augustenburgske bevægelses presse. Det havde to retninger. Det blev forbudt at indføre førende augustenburgske blade fra Holsten til Slesvig. Det ramte så betydningsfulde aviser som Kieler Zeitung, Schleswig-Holsteinischer Zeitung og Itzehoer Nachrichten. ³⁴ Desuden blev der skredet ind mod de augustenburgske blade, der udkom i hertugdømmet Slesvig. Det blev forbudt at omtale Friedrich som »hertug af Slesvig-Holsten«, »Friedrich VIII«, »Hans Højhed Hertugen« eller blot som »hertugen«, fordi det indebar en anerkendelse af ham som hertugdømmernes suveræne fyrste. Det blev overhovedet forbudt at forbinde prinsens navn med hertugtitlen. Det gjaldt også i klip fra andre blade. Amtmændene skulle kontrollere, at forbuddet blev overholdt. Blandt de mulige straffe nævnte forordningen inddragelse af udgavernes koncessionen til avisproduktion. ³⁵

I Nordslesvig var Apenrader Nachrichten sammen med Nordschleswigs Tidende fortsat talerør for den augustenburgske bevægelse og blev som sådan støttet med penge fra Friedrichs kasse. Ved årsskiftet 1865/66 blev der fra Kiel bevilget penge til 80 ekstra frieksemplarer, som Keppler fik besvær med at afsætte, »fordi der er folk nok, som tror at udsætte sig for fare, når de får gratis tryksager ind i deres hus«. Af samme grund blev mange brochurer tilsendt sydfra henlagt ufordelt. Desuden blev der for Keplers egen regning sendt 100 frieksemplarer beregnet til Haderslev, Tønder og Husum. Keppler fandt imidlertid, at bladets udbredelse skulle bero på dets kvaliteter. Folk blev allerede oversvømmet af frieksemplarer fra så mange aviser, at de blev troløse. Skulle bladet fremmes, burde det i stedet ske ved en udvidelse af omfanget og en forbedring af indholdet, og Keppler ønskede derfor et mindre beløb til redaktionelle hjælpemidler. Han havde også sin familie at tage hensyn til. Engel foreslog et tilskud til avishold på 40 mark i kvartalet, så Keppler ikke alene skulle være afhængig af Flensburger Norddeutsche Zeitung, og det blev godkendt i Kiel. ³⁶ Også Nordschleswigs Tidende ønskede Engel fortsat at understøtte; selv om dr. Janssen som sædvanlig var »indolent« og bladet for tiden kun virkede svagt for den augustenburgske sag var det bedre, end at terrænet blev overgivet til Flensburger Norddeutsche Zeitung eller den danske Aabenraavis Freia. Støtten til frieksemplarer vedblev derfor. ³⁷

Som det mest udpræget augustenburgske blad blev Apenrader Nachrichten flere gange ramt af beslaglæggelse. I september-oktober 1865 blev først nr. 110 beslaglagt på grund af en artikels »opviglende og utilladelige indhold« og siden nr. 120 som følge af en anden artikels »opviglende og mod landets lovlige tilstand fjendtlige indhold«. Anden gang fik amtmanden ordre til i en samtale med redaktør Keppler »at lade antyde, at han, såfremt sit blads holdning også

fremover måtte give anledning til begrundede klager, må forudse inddragelse af den ham i sin tid bevilgede koncession«. ³⁸ Det var en alvorlig trussel, som Keppler måtte reagere på. Bladet blev for en tid mere forsigtigt. Et eksempel herpå er et tilsendt referat fra en fest i Apenrader Männer-Turnverein i november 1865, hvor det hed: »I særdeleshed kan indsenderen imidlertid ikke undlade at udtale sin glæde over, hvorledes vore turneres ægte patriotiske sans atter på så glimrende en måde åbenbarede sig i enhver henseende [ved at] aflægge vidnesbyrd om, at de, uden vaklen i deres inderste dybe overbevisning, i glødende kærlighed til fædrelandet og dets rettigheder fastholder, -----«. ³⁹ Det må formodes, at der i stedet for stregerne skulle have stået: »troskaben mod hertug Friedrich 8.« eller noget lignende. Beretningen viser, at Turnverein fortsat var en augustenburgsk forening.

En anden måde, som Keppler tilpassede sig de nye vilkår på, var at føre en heftig polemik mod Flensburger Norddeutsche Zeitung. Kunne han ikke agitere for den augustenburgske løsning for hertugdømmernes fremtid, kunne han i det mindste polemisere mod den preussiske. Da det flensborgske blad åbent erklærede: »Vi har besluttet os for Preussen«, skrev Apenrader Nachrichten om konkurrenten: »Påstår samme imidlertid, at Slesvig-Holstens folk er indforstået med det, så må vi bestemt gøre indsigelse imod det: og vi lever midt i dette folk, og vi lever med det. – Ordene »selvbestemmelsesret« og »ret og ære« er for os ikke tomme talemåder, som man har drevet misbrug med«. ⁴⁰ Lige før årsskiftet dementerede Apenrader Nachrichten, at stemningen i Slesvig skulle være ændret til fordel for Preussen. Måske det kunne se sådan ud på overfladen, efter at de politiske foreninger var opløst og pressen manet til forsigtighed, men reelt var sindelaget det samme som for et år siden: »*Tavshed* er imidlertid her endnu fjernere fra *samtykke*, end dette almindeligvis er tilfældet«. Sådan havde det allerede været i danskertiden, skrev bladet, som dermed indirekte sammenstillede den preussiske undertrykkelse fra 1865 med den danske før 1864. ⁴¹ Og kort efter nytår fortsatte Keppler polemikken mod Flensburger Norddeutsche Zeitung: »Måtte disse herrer dog endelig indse, at hertugdømmernes folk hverken lader sig forvirre ved skræmmebilleder eller ved sofisterier, men at samme for længst kender sine sande veje til frelse og redning og holder fast ved dem«. ⁴² Næsten hvert eneste nummer af Apenrader Nachrichten indeholdt polemik mod Flensburger Norddeutsche Zeitung.

I foråret 1866 blev Apenrader Nachrichten igen ramt af sanktioner. Nr. 174 (bladet skiftede årgang i slutningen af maj) blev beslaglagt af politiet i Aabenraa, men frigivet af civilkommissæren. Ikke desto mindre pålagte Zedlitz amtmanden at tildele Keppler en skriftlig advarsel om fratagelse af koncessionen, hvis bladet fortsatte sin »hidtidige tendentiøse opposition«. ⁴³ Derimod bakkede Zedlitz op om politiets beslaglæggelse af nr. 178, uden at det fik videre konsekvenser for bladet. ⁴⁴ Derefter var der ro et par måneders tid, vel fordi

Keppler på ny blev mere forsigtig. Den næste og så vidt vides sidste be-
slagslæggelse overgik nr. 203 i begyndelsen af maj 1866.⁴⁵ Heller ikke den fik
alvorligere følger. Keppler udgav Apenrader Nachrichten indtil 1880'erne.⁴⁶

Nordschleswigs Tidende pådrog sig ikke myndighedernes opmærksomhed i
samme grad som Apenrader Nachrichten. Dr. Janssen fortsatte som udgiver
indtil 1870.⁴⁷ Intelligenzblatt i Tønder fortsatte også uhindret.⁴⁸ Da Ny Sønder-
borg Avis fra november 1865 åbent støttede hertugdømmernes indlemmelse i
Preussen, risikerede bladet ingen konflikt med myndighederne: »Paa Grundlag
af en saadan Overenskomst [der også overlod Holsten til Preussen] vilde
Prøisen blive sat istand til at exploitere sin Stilling i Hertugdømmerne efter
Ønske, og det kan ikke betvivles, at Befolkningen lidt efter lidt vil lære at
indsee, at der er fordeeltigere ganske at støtte sig til eller gaae op i en kraftig
og blomstrende Stat, end at dele Skjæbne med alle de smaa Stater i Tydskland,
hvis »Souverænitet« netop er den værste Hindring for Realiseringen af den af
dem ved alle Leiligheder attraaede nationale Eenhed. Vi kunne ikke indsee, at
Hertugdømmerne have Fordeel af at tage sig disse »Smaa-stater« til Forbillede,
ligesom vi ogsaa troe, at de hos os tilstedeværende nationale Modsætninger
bedst kunne forsones under en Regering, der lægger mindre Vægt paa dette
Moment, end paa det Heles materielle Velvære«. ⁴⁹ Med denne indstilling
kunne bladet ikke være populært i flækken Augustenborg.⁵⁰ Og sikkert heller
ikke på det øvrige Als eller i Sundeved.

Forbud og overvågning december 1865

Siden februar 1864 gjorde den augustenborgske bevægelse i Slesvig flittig brug
af adresser og petitioner, hvad enten det var masseadresser eller adresser sendt
fra politiske korporationer som magistrater og deputeretkollegier, landskaber
etc. Det blev der sat en stopper for, da guvernør Manteuffel i december 1865
indskærpede myndighederne at overvåge overholdelsen af § 8 i den slesvigske
forfatning fra 1854. Den indskrænkede som tidligere nævnt retten til at indgive
adresser til repræsentanter for lovligt anerkendte korporationer, og disse måtte
kun samle underskrifter for at varetage interesser inden for deres snævrere
virkekreds, ikke for at fremme synspunkter på hertugdømmets almindelige
anliggender. Derudover var undertegnelsen af skrevne, trykte eller litogra-
ferede og adresser strafbar.⁵¹ Her benyttede den preussiske administration en
lovbestemmelse fra den forhadte danskertid og brugte den endog på de stæn-
derdeputeredes private møder! De slesvig-holstenske foreningers centrale ud-
valg, der kunne ytre sig frit fra Holsten, erklærede i en nytårsudtalelse: »I
denne udstrækning og på sådan en hensynsløs måde har selv det danske regi-
me aldrig forsøgt at forhindre folkets deltagelse i de offentlige anliggender«. ⁵²

Et andet forbud fra samme måned rettede sig mod billeder af Friedrich, hvis

det videregav hertugtitlen eller »Regierungschiffre«, d.v.s. benævnte ham »der Achte«.⁵³ Preussernes aversion mod augustenborgerne ramte også Friedrichs yngre bror Christian, der i december 1865 blev forlovet med prinsesse Helene af Storbritannien, datter af dronning Victoria og prins Albert. Det var et fornemt parti og en god nyhed for hertugfamilien i en mørk tid, så de tro tilhængere af huset havde grund til at ønske tillykke, som 104 indbyggere fra Augustenborg gjorde ved at skrive under på et lykønskningstelegram.⁵⁴ Det stod at læse i avisen, men overtelegrafinspektionen i Flensborg kunne uden videre respekt for telegrafhemmeligheden oplyse civilkommissæren om, at der fra Nordslesvig var indsendt lykønskningstelegrammer fra Georg Jensen i Sønderborg »på vegne af et selskab af damer og herrer i Sønderborg« og fra 17 personer i Gråsten, hvoriblandt dr. Brieger og dr. Claussen, købmand Ahlmann og søn, Bachmann på Grøngrøft, Ohlsen på Ladegård, Richelsen på Buskmose og søn samt Godt fra Rinkeæs m.fl.⁵⁵

Stemningen i befolkningen oktober-december 1865

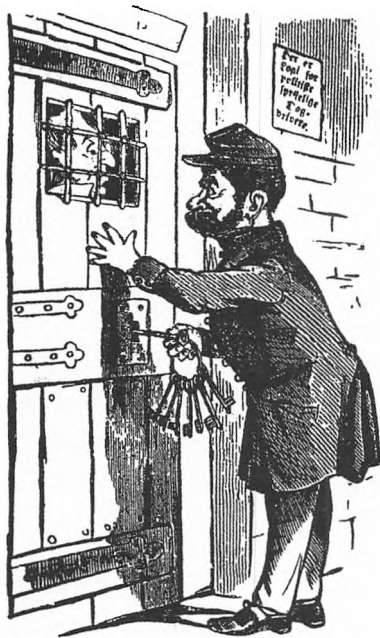
Det nye styre indførte også den fra Preussen kendte pligt for myndighederne til at udarbejde månedlige forvaltningsberetninger til de overordnede instanser. Blandt andet skulle de berette om den offentlige stemning. Beretningerne fortæller om befolkningens reaktion på Gasteintraktaten og de nye forhold, som den tog sig ud i myndighedernes øjne. Amtmand Levetzau i Aabenraa skrev i beretningen for oktober 1865, at det augustenborgske parti i amtet forholdt sig roligt, tildels fordi det frygtede den danske agitation. Borgmester P. L. Gottburgsen betegnede stemningen i byen som resigneret og rolig. Den augustenborgske agitation kom ikke for dagens lys under de nye forhold, men Apenrader Nachrichten tilhørte denne retning, og om end bladet med sine tre ugentlige numre i et oplag på under 200 ikke havde den store udbredelse, holdt borgmesteren skarpt øje med det. Herredsfoged Petersen i Gråsten meddelte, at den gamle hertug havde været på slottet den 12. oktober, mest for at gå på jagt. Bortset fra nogle slesvig-holstenske flag var der hverken forekommet demonstrationer for eller imod ham. Herredsfogden tolkede den strålende modtagelse, hertugen fik ved sit første besøg, som udtryk for veneration for den gamle godsherre og for Tyskland i almindelighed snarere end som et bevis på befolkningens ønske om Friedrich som regerende hertug. Den følgende måned viste få ændringer i den offentlige stemning i Aabenraa amt. Aabenraa by havde været stille den 16. november. Anderledes i Gråsten, hvor sangkoret den 14. november holdt dameaften med deltagelse af sangernes hustruer og voksne døtre. Da blev Slesvig-Holsten-sangen sunget fra et lokale, hvor nogle deltagere havde forsamlet sig om en bowle punch. Saddelmager Vogt og slagtersvend Schumann ændrede slutlinjen i andet eller tredje vers til »Haltet

fest an Herzog Friedrich«. Herredsfoged Petersen forbød øjeblikkeligt sangen og kaldte de to hertugtro sangere til forhør. De erklærede, at de ikke kendte noget forbud. Da det var »uskadelige folk«, lod herredsfogden dem slippe med en advarsel. Sangforeningens formand fik desuden en formaning om at undgå sligt i fremtiden.⁵⁶ Episoden viser, at der i Gråsten var en undertrykt utilfredshed med udviklingen efter Gastein, som boblede op, når fristelsen blev for stor. Amtmand Kier i Haderslev fortalte i sin beretning for november 1865, at sympatierne for en selvstændig slesvig-holstensk stat under prinsen af Augustenborg var sjældne på landet, men stadig fandtes i byen; han nævnte sagen med Bürgerverein som et tegn herpå.⁵⁷ Beretningerne fra Aabenraa, Haderslev og Tønder amter vurderede i efteråret 1865 de augustenburgske foreningers passivitet under de nye forhold temmelig ens.⁵⁸

Guvernør Manteuffel besøgte Nordslesvig i slutningen af oktober 1865. Generalen var en arg modstander af Slesvigs deling. I Flensborg udtalte han, at han ville kæmpe mod afståelsen af nordslesvigsk jord til Danmark ved at dække hver syv fod af den med sin egen krop. Det indbragte ham en tilrettevisning fra Bismarck. I Haderslev sagde han ikke desto mindre, at han ville begive sig op til Kongeåen for at se på sine syv fod jord.⁵⁹ Her var der spisning i Skodborg kro, hvor amtmand Kier skålede for kongen af Preussen, og gård-ejer Peter Meyer tog initiativ til at sende monarken et telegram.⁶⁰ Manteuffels klare afvisning af en tilbagegivelse af nordslesvigsk jord til Danmark skabte tilfredshed blandt de tysksindede. Flensburger Norddeutsche Zeitung meddelte i en korrespondance fra Løgumkloster: »Det synspunkt, at vort hjemlands velfærd kræver en fuldstændig indlemmelse i Preussen, bryder sig stadig mere vej her i norden, især efter at herr guvernørens taler har beroliget os med hensyn til faren for en genafståelse til Danmark og oplyst os om det ugrundede i de partikularistiske og danske løgnehistorier.«⁶¹ Hvorvidt der lå ønsketænkning eller realiteter i denne vurdering, om Manteuffels taler virkelig overbeviste de nordslesvigske tilhængere af Friedrich om fordelene ved en indlemmelse i Preussen, var vel et åbent spørgsmål. Det sete afhang nok af øjnene, som så.

I hvert fald nåede man til et andet resultat set fra augustenburgsk side. Manteuffel var ikke den eneste, som berejste Nordslesvig. Engel drog flittigt rundt i månederne oktober-december 1865. Af hans rejseafregning ses, at han flere gange var i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Augustenborg samt en enkelt gang i Løgumkloster, og han havde stop undervejs i Broager og Gråsten. Den 22. december 1865 aflagde han beretning til Kiel. Desværre omfatter den kun Gråsten og Sønderborg foruden Flensborg. I Gråsten var de tysksindede utilfredse med Flensburger Norddeutsche Zeitungs preussiske kurs, og i stedet abonnerede stadig flere på den uafhængige og mere upolitiske avis Flensburger Nachrichten.⁶² Upopulær var også herredsfoged Petersen. I Sønderborg

Friedrich der Erste: Sø protektire! Sø protektire!
Sø det store herlige og frie Vaterlands Navn !!

Manteuffel: Sjagen Strøvl, Dertē Durchlauchtig-
bett! Der flibber ifte umbragen ober mig og 7 God God!

I Danmark fulgte man skadefro Preussens undertrykkelse af augustenborgerne. På denne satiriske tegning i Folkets Nisse 11. juli 1865 sætter guvernør Manteuffel prins Friedrich bag tremmer. Det nytter ikke noget, at Friedrich protesterer i det store herlige og frie tyske fædrelands navn, for Manteuffel betyder, at prinsen ikke vil slippe ud undtagen over guvernøren og hans syv fod jord. Det sidste hentyder til Manteuffels erklæring om at ville værne Nordslesvigs jord mod afståelse til Danmark ved at dække den med sin syv fod høje krop. På skiltet står: Her er logi for politiske fyrstelige dagdrivere!

forholdt borgmester Toosbü sig roligt og undgik politik. Herredsfoged Lüders skrev i Flensburger Norddeutsche Zeitung og tilhørte den preussiske lejr. I Augustenborg holdt de tysksindede sig med enkelte undtagelser borte fra officerernes »klub«. I almindelighed fandt Engel stemningen »livligere, mere fortroingsfuld«; de augustenborgsk sindede var ikke længere var så nedtrykt som i efteråret 1865.⁶³ Om Sundeved bemærkede Engel i anden sammenhæng, at der her kun var én preussisk sindet mand, nemlig Wommelsdorf på Munkemølle, men han var også fordrukken!⁶⁴ Manteuffels tale havde ikke rokket ved augustenborgernes sindelag, i hvert fald ikke i Als-Sundeved-området, hvis vi skal tro Engel.

Selv om augustenborgerne stadig havde mange tilhængere blandt hjemmetyskerne, var deres magtesløshed deprimerende. Et forsøg på at gøre fælles sag med de dansksindede fik præg af desperation. I december 1865 rejste den førende slesvig-holstener og hertugtilhænger gårdejer A. Hansen fra Grumby i Angel til Nordslesvig for at tage kontakt til de danske ledere, hovedsagelig for at søge den slesvigske stænderforsamling indkaldt. Her blev han afvist af nogle, mens andre indlod sig på forhandlinger, der snart endte resultatløse.⁶⁵ Hansen-Grumbys rejse skabte ifølge Engel »stor alarm« blandt de nationale og preusserne, der brugte episoden mod augustenborgerne. Også blandt dansk- og tysksindede i Nordslesvig blev den meget omdiskuteret. Mange hjemme-

tyskere dadlede Hansen-Grumbys initiativ hårdt, f.eks. rådmand H. C. Clausen i Haderslev og godsejer Lorenzen på Revsø, der anså ethvert samarbejde med de danske ledere for umuligt.⁶⁶

Stemningen i befolkningen januar-juli 1866

– »tugthusforordningen«

Nogen varig skade gjorde Hansen-Grumbys »danskerfærd« næppe. Stemningsberetningerne fra de nordslesvigske amtmænd for januar-februar 1866 tyder ikke på noget frafald fra Friedrichs sag. Amtmand Kier i Haderslev berettede for januar: »Den tysktalende del af befolkningen sværmer i sit flertal endnu for en så vidt som mulig selvstændig stat Slesvig-Holsten under sin egen fyrste, mens dog ingen miskender, at kun det mægtige Preussen kan yde den nødvendige beskyttelse, og at en snæver tilslutning og selv en underordning under Preussen derfor er en nødvendighed. Til nu formår kun en mindre del af den tysktalende befolkning at tage de virkelige forhold, ifølge hvilke alene Preussen kan bevare os fra at falde tilbage til Danmark, [og] ifølge hvilke alene Preussen er i stand til at samle Tysklands magt og gøre den gældende her og alle steder, i betragtning og fremover underordne de under de hidtidige statslige forhold fuldt udvoksede tilbøjeligheder for et selvstændigt Slesvig-Holsten under højere interesser«. I beretningen for februar mente Kier, at erkendelsen af Preussens betydning for hertugdømmerne var voksende, men at befolkningen endnu var for usikker til at manifestere denne erkendelse offentligt. »Partikularistisk sindelag og bestræbelser for huset Augustenborg har, om end også sådanne ønsker hyppigt findes i Haderslev bys borgerskab og her og der er stærkt udprægede, i dette amt kun underordnet betydning«, skrev han. Det betød ikke, at resten af byen og amtet var preussisksindet, men at dansk sindelag dominerende her. Denne politiske grundstemning i Haderslev amt ændrede sig ikke stort i første halvår af 1866.⁶⁷

Amtmand Matthiesen i Sønderborg-Nordborg amt mente, at modsætningen mellem dansk og tysk spillede hovedrollen i hans distrikt, mens folkets masse ikke spekulerede så meget på, hvad der skulle ske med hertugdømmerne, når de nu ikke igen kom under dansk styre.⁶⁸ Han delte befolkningen i fire grupper. Der var de danske agitatorer og fanatikere, men dem var der ikke mange af. Det samme gjaldt varme tilhængere af Friedrich: »Denne klasse er ligeledes lidet talrig, uden indflydelse i videre kredse. En del er tilgængelig for fornuftige forestillinger og tilbøjelig til at stille landets interesse i første linje... En del vil derimod være helt uforbederlig, hvilket især gælder nogle sønderborgere«. Så var der nogle intelligente mænd, som hidtil var dansksindede, men ville føje sig under de nye forhold. Og endelig befolkningens brede masse, hvor dansk- som tysksindede bar de dansktalende nordslesvigeres folkepræg:

fredselskende, modtagelig for human behandling af embedsmændene, men samtidig forsigtige og mistroiske, som følge heraf mere tilbøjelige til passivitet end til handling og oprindelig mere slesvigske end danske eller tyske. Ved rigtig behandling kunne man stole på de tysksindede, men skønt de fandtes i alle egne af amtet, var de utvivlsomt i mindretal. I den brede befolkning beskæftigede man sig ikke meget med spørgsmålet om preussisk eller augustenburgsk, og det bedste middel til at vinde den ville være et »definitivum«, d.v.s. en endelig afgørelse af det statslige tilhørsforhold.⁶⁹

I Tønder by lå de politiske foreninger stille, men ved hestemarkedet i februar 1866 var der nogen uro blandt tilhængerne af det augustenburgske parti fra landet, sandsynligvis fremkaldt af udsendinge fra Holsten. Byens egen befolkning var ikke inddraget. Bortset fra markedsepisoden meldtes også herfra om ro hele det første halvår af 1866.⁷⁰

Et gennemgående træk i beretningerne fra de nordslesvigske embedsmænd var de politiske foreningers totale passivitet. Dog skal den afskedigede amtmand Th. Thomsen-Oldensworth og en anden, som Sønderborg Avis antog kunne være A. Hansen-Grumby, have holdt et møde i Bürgerverein i Aabenraa i begyndelsen af marts 1866. Da mødet blev overvåget af borgmester Gottburgsen og en overpolitibetjent, er der næppe forefaldet noget her, som kunne fremkalde reaktion hos myndighederne.⁷¹

Flensburger Norddeutsche Zeitung vedgik i en korrespondance »fra Nordslesvig« i begyndelsen af februar 1866: »Grundlaget for de herboende tyskers patriotisme er lige så vel som i Holsten partikularismen. Kunne man med fromme ønsker opnå et fuldstændig selvstændigt Slesvig-Holsten under huset Augustenburg, så var det færdigt i morgen. Så vidt er man enig med holstenerne... Egentlige preussiske sympatier findes ikke blandt flertallet af tyskerne, for så vidt har de holstenske blade ret, når de kalder stemningen her god«. ⁷² Dette svarede til den almindelige stemning i hertugdømmerne, der ved årsskiftet 1865/66 var så fjendtlig mod Preussen som ingensinde før, og dette højdepunkt af mistro til den nordtyske stormagt holdt sig foråret igennem.⁷³

Indstillingen i den tysksindede befolkning i Nordslesvig var endnu ved nytåret 1866 og langt ind i det første halvår fortsat overvejende augustenburgsk, men under de herskende forhold kom den kun frem til overfladen ved sjældne lejligheder. For så vidt havde det preussiske styres forskellige forbud mod frie meningsytringer til fordel for Friedrich virket, men der blev næppe vundet mange hjerter for Preussen ved den politik. Helt hørte de augustenburgske manifestationer ikke op. Ved fastelavnsmarkedet i Kiel udsendte en række godsejere og proprietærer et opråb, hvor de fastholdt deres standpunkt i erklæringen fra omslaget det forudgående år. Fra Nordslesvig underskrev Deichmann fra Vojensgård, der tidligere havde vist sit augustenburgske sindelag med sin skål for Friedrich i Bürgerverein i Haderslev, og Mylord fra

Røddinggård.⁷⁴ Derimod var der ingen fra Nordslesvig blandt de 21 slesvigske stænderdeputerede, som i begyndelsen af marts 1866 undertegnede en pro-augustenborgsk erklæring, eftersom der ved stændervalget i 1860 kun var valgt dansksindede kandidater her.⁷⁵

Næsten samtidig med denne erklæring udsendte kong Wilhelm »tugthusforordningen« af 11. marts 1866, hvis officielle navn var »provisorisk forordning vedrørende afstraffelse af fjendtlige handlinger mod den suveræne magt i hertugdømmerne Slesvig og Holsten«. Den var rettet imod handlinger, som sigtede på at indføre en anden landsherrelig magt i hertugdømmerne end den, der var fastlagt ved Wienerfreden og Gasteintraktaten. Var de forbundet med vold, var straffen 5-10 års tugthus. Blev de afsløret, mens de endnu var på planlægningsstadiet, slap man med 3-5 år. Samme straf ramte den, der med samme formål for øje stod i forbindelse med udenlandske regeringer, misbrugte sit embede eller hvervede mandskab og indøvede våbenbrug. Andre forsøg på at indføre eller forberede et andet styre blev straffet med fængsel fra 3 måneder til 5 år. Det gjaldt også støtte hertil i tale eller skrift; strafferammen fandt tilmed anvendelse på den, som i tale eller på skrift eller på anden vis erklærede eller betegnede andre end kongen af Preussen og kejseren af Østrig som retmæssige herskere eller landsherrer i hertugdømmerne.⁷⁶ Det kunne koste op til 5 års fængsel, hvis man offentligt omtalte Friedrich som hertug! I forhold til den slesvigske virkelighed skød »tugthusforordningen« langt over målet, da den augustenborgske bevægelse med de forudgående forholdsregler allerede var politisk lammet. Men den afskrækkede yderligere tilhængerne af den augustenborgske sag fra at ytre deres sympatier offentligt.

For og imod Preussen i foråret 1866

Frit spil havde derimod tilhængerne af hertugdømmernes tilslutning til Preussen. I marts blev kong Wilhelms fødselsdag fejret i byerne. Flensburger Norddeutsche Zeitung opregnede flittigt de forskellige markeringer rundt omkring. I Haderslev deltog godt 100; foruden officerer og embedsmænd var alle stænder i byen repræsenteret ved festen og ligeså de omkringboende uafhængige gods- og gårdejere. Dette »leverede beviset for, at de preussiske sympatier, trods danske og augustenborgske ophidselser [Wühlereien], bryder sig vej blandt landets intelligens lige op til den tyske Nordmarks grænse«. I Tønder var der 70-80 deltagere inklusiv embedsmænd fra Højer og Løgumkloster, præster og landboere fra omegnen. I Augustenborg var deltagerne embedsmænd, officerer og præster samt »enkelte godsejere« og »flere augustenborgere«.⁷⁷ Ifølge Sønderborg Avis var festen i Aabenraa mest en sag for militæret og embedsmændene, mens der i Sønderborg deltog 70 embedsmænd og indbyggere fra byen samt 30 officerer.⁷⁸ De to pro-preussiske blades iver

efter at påvise befolkningens tilslutning til festlighederne virkede ret beset som et dementi af denne.

I marts 1866 genoptog Sønderborg Avis sin tanke om en personalunion mellem Slesvig-Holsten og Preussen. Et indlæg fra »X« vendte sig mod »Følelspolitik« og skosede den politiske uforstand, der ikke alene prægede det smukke køn, men også den danske Ejderpolitik og den holstenske presse: »At »Hertugen« selv har gjort sig umulig og at Landet nu kun har at vælge mellem en Real- og Personalunion med Preussen kan, eller vel rettere vil den holsteenske Presse ikke indsee. Heldigvis have vi en stærk Regering, der ikke lader sig vildlede af Pressen og ligesom vi kunne udtale, at den Nordslesvigske Befolkning, naar den først fuldstændig har frigjort sig for den Tanke, at en Gjenforening med Danmark hører til Umulighederne, med Glæde vil modtage en Personalunion med Preussen, saaledes haabe vi ogsaa, at vore holsteenske Landsmænd, naar Agitationen i og udenfor Pressen er bragt til Taushed, ville indsee, at Hertugdømmernes Personalunion med Preussen er den eneste Statsform, der svarer til Landets virkelige og velforstaede Interesse«. I en leder fremhævede bladet de magtpolitiske argumenter: »Vi ere af den Mening, at kun et Land kan gjøre Fordring paa sin Uafhængighed, der selv er istand til at forsvare denne, ligesom det synes os, at en Fyrste, der forfra erklærer ikke at kunne forsvare sit eget Land, er uværdig til at herske over samme. For et saadant Land bliver intet Andet tilovers, end at slutte sig til en anden mægtigere Stat, om dette nu skeer ved en Real- eller Personalunion. Men Hertugdømmerne, som et statsligt Hele, have aldrig været uafhængige og ville af den ovennævnte Grund heller aldrig blive det«. ⁷⁹

Modstanderne af en personalunion måtte bruge flyveblade for at komme til orde. I marts opsnappede herredsfoged Petersen i nærheden af Gråsten et dansksproget flyveblad med titlen »Skal vi indgaae Personal-Union med Prøisen?«, som var trykt i Kiel. Det var gennemsyret af mistro til, at Preussen ville respektere slesvig-holstenernes selvbestemmelsesret i de indre forhold: »For 400 Aar siden afsluttedes af vore Forfædre i Ribe Personalunionen med den danske Konge Christian I under den omhyggeligste Varetægt af Landets Rettigheder. De tunge Kampe, som endte med en næsten fuldstændig Forvandling af Personalunionen i Realunion, med skammelig Underkujelse (!) og Udsugning, mindes endnu vi altfor vel, saa vi ingen Tilbøielighed føle strax igjen at betræde samme Vei for anden Gang... Inden faae Aar vilde Slesvig-Holsteen vorde et Lille-Prøissen men kun af anden eller tredje Klasse«. Især frygtede forfatteren til flyvebladet den preussiske reaktion: »Dernæst kan man ikke vel undslaae sig for Tanken, at naar de givne Løfter virkelig havde opnaaet deres Øiemed, vort Land under de præussiske Feudales Hjælp vilde afgive et Paradis, hvor Junkeriet ret kunde florere, og det ydermere, da de os af den danske Regjering skjenkede Love og Indretninger ret passende dertil kunde af-

benyttes«. Flyvebladet anviste derfor en anden vej: »Hertug Friedrich, der her ligesaa godt er arveberettiget som andre Fyrster i deres Stater, have vi hyldet og ere ham den Troskab skyldig, der er nødvendig, naar hans Ret skal være og vorde for Frelse. Om endogsaa enkelte af Folket have nægtet ham denne Troskab og andre skammelig have svigtet deres hellige Løfter, saa kan dog ingenlunde et heelt Folk forskrive sig til at underkastes sli­ en Skam, aller­ mindst et Folk, der stedse har anseet det for sin største Ære at holde Ord. Et Folk, der opgiver sin Ære, kaster en Skamplet paa sin Fortid og forgifter sin Fremtid. Selv om Fordele bydes os, saa tillader Selvagtelsen ikke at antage samme, dersom vi derved skulde lide Brøst paa vor Ære; men letsindigen at lade sig Øinene blænde, endda af dem, der ingenlunde tager det nøie med givne Løfter, dertil forstaaer vort Folk sig ingenlunde. Vi fristes ikke af slige Tilbud. Hidtil have vi trods alle Lokmidler (!) ikke svigtet Rettens Vej; vi vide og føle ret vel, at krogede Veie fører vild. Vor Retssands har bevaret os fra at off­re Danskerne vor Landsret, har saagodtsom friet os for Anexion (!) med Prøissen og vil endnu lettere sønderbryde Personalunionsprojectet«. ⁸⁰

Dette flyveblad foruroligede myndighederne, selv om det næppe blev udbredt overalt i landsdelen; i hvert fald sås det ikke på Røddingegnen. Men her fik til gengæld dr. Heltberg i Mikkelpborg tilsendt en pakke med Deutsche Reichszeitung, der var forbudt i Slesvig, og i midtlandet modtog gårdejerne d'Aubert i Rurup og Hanquist i Vellerup litograferede skrivelser, bl.a. resolutioner fra de slesvig-holstenske foreningers møder i Rendsborg.⁸¹ Den augustenburgske bevægelse forsøgte stadig at udsende brochurer og flyveblade.

Personalunionen blev en parentes. Det nationale parti åbenbarede sig i maj 1866 åbenlyst som tilhænger af anneksionen ved opråb i Flensburger Norddeutsche Zeitung og Sønderborg Avis: »Det nationale Parti har bestemt sig for Hertugdømmernes fuldstændige Forening med det preussiske Monarki. Partiet vil med saamegen større Freidighed stræbe hen til dette Maal, som den preussiske Regering ved sit Forbundsreform-Forslag har godtgjort, at den er bestemt paa, med hele den nordtydske Stormagts Kraft at virke for det fælles Fædrelands indre Sammenknytning. Fordringen om et tydsk Parlament borger for, at der er sikkert Nationen den ved Gjennemførelsen af det tydske Enhedsværk tilkommende Medvirkning. I et Øieblik, da Nationens Fremtid kommer til Afgjørelse for et Tidsrum af Aarhundreder, er det alle Partiers Pligt, uforbeholdent at erklære sig for Preussen og at understøtte det ved Opfyldelsen af dets store Opgave. Vore Meningsfæller ville ihukomme denne Pligt«. ⁸²

Endnu havde de nationale få meningsfæller i Nordslesvig. Det var imidlertid ikke befolkningens sympatier, men magtkampen mellem Preussen og Østrig om førerskabet i det kommende forenede Tyskland, der bestemte hertugdømmernes fremtidige skæbne.

37. Den preussisk-østrigske krig, delingsfaren og indlemmelsen i Preussen juni 1866 – februar 1867

Den preussisk-østrigske krig juni-juli 1866

Fra årsskiftet 1865/66 viste konstruktionen fra Gastein stadig flere svag-hedstegn. Den østrigske favorisering af den augustenburgske bevægelse i Holsten fremkaldte preussiske protester. Bismarck skærpede med vilje konflikten. Det stod klart for begge sejrsmagter, at det gik mod indbyrdes krig. I slutningen af februar besluttede Østrig sig til at tage krigen, og Preussen indledte de diplomatiske forberedelser til en krig ved at føre forhandlinger med Italien og Frankrig. I april indgik Preussen og Italien en angrebspagt vendt mod Østrig med tre måneders varighed. Samtidig foreslog Preussen en reform af Det tyske Forbund med et forbundsparlament valgt ved lige og almindelig valgret. Forslaget betød reelt en udelukkelse af Østrig, men skulle først og fremmest tjene til at få den tyske nationalbevægelse til at slutte op bag Bismarck. Det blev afvist i forbundsforsamlingen.

Bismarcks vigtigste grund til at søge en krig mod Østrig var ikke uenigheden om styret i hertugdømmerne, men ønsket om at sikre Preussens hegemoni i et kommende, samlet Tyskland. Striden om hertugdømmerne blev den lunte, Bismarck kunne bruge til at antænde krigsbålet. Østrigerne tog først fyrstøjet frem. Den 1. juni 1866 indbragte de det slesvig-holstenske spørgsmål for forbundsforsamlingen, og samme dag indkaldte feltmarskalløjtnant von Gablenz de holstenske stænder til møde i Itzehoe den 11. juni. Den 3. juni konstaterede Bismarck i en protestnote til Wien bruddet på Gasteintraktaten. De preussiske tropper blev samlet og sat i bevægelse mod Holsten.

De østrigske tropper i Holsten var for svage til at kunne afværge den preussiske invasion. Den 7. juni kl. 7.10 forlod Friedrich derfor efter to et halvt års ophold det udsatte Kiel for sammen med sin skyggeregering at drage til Altona. Ved middagstid indledte de østrigske soldater i Kiel deres march mod Altona, og kort efter forlod Gablenz og hans stab Kiel. De andre østrigske garnisoner i Holsten begav sig ligeledes mod Altona. Selvsamme dag rykkede den preussiske generalløjtnant Manteuffel ind i Holsten. Den 9. juni nåede preusserne frem til stænderbyen Itzehoe. Den 10. juni udsendte han en proklamation til holstenerne, der bl.a. fortalte, at baron Carl von Scheel-Plessen var indsat som preussisk overpræsident for begge hertugdømmer. Da en stor del af de holstenske stænderdeputerede den 11. juni mødte frem i Itzehoe,

fandt de stænderhuset afspærret. I stedet mødtes de i et privat hus og vedtog en protest mod afløsningen af stænderforsamlingen.

Ligeledes den 11. juni forlod Friedrich Altona. Dagen efter blev Altona rømmet af østrigerne, der dermed var ude af Holsten. Den 17. juni udsendte Friedrich fra Liebenstein i Thüringen en proklamation til slesvig-holstenerne. Heri beskyldte han Preussen for at være ophavsmand til krigen, fordi stormagten i stedet for at anerkende hertugens rettigheder gjorde erobrerens ret gældende mod et andet tysk land: »Vi beklager dybt, at vor slesvig-holstenske sag, som kunne samle og styrke Tyskland, skal tjene som anledning til en kamp, der kan føre til sønderrivelse indadtil, til nedværdigelse over for Europa. Ansvaret bærer de, som fra sig har stødt det eneste middel til at opretholde freden [og] forlige de modstræbende interesser, gennem anerkendelse og virkeliggørelse af min og jeres ret«. For at foregribe kritik af sin egen flugt, erklærede hertugen: »Jeg har for nærværende måttet fjerne mig fra jer. Ikke for at opgive vor ret er jeg draget afsted, men for at fortsætte kampen for samme. I vil altid finde mig dér, hvor hertugdømmernes selvstændighed, hvor deres udelelighed og tilhørsforhold til Tyskland bliver forsvaret... Ingen andre end jeg har retten til at kalde jer til våbnene. Men når dagen kommer, hvor jeg til landets forsvar kan samle jer om mig, vil I stå sammen med mig, som jeg med jer«. ¹ I hertugdømmerne blev dette flyveblad forbudt. ²

Mens preusserne forjog Friedrich, besatte Holsten og undertrykte den augustenburgske bevægelse her, udkæmpedes krigen videre på andre fronter. ³ Den 11. juni forlangte Østrig i forbundsforsamlingen de ikke-preussiske forbundstropper mobiliseret. Dette blev imødekommet den 14. juni. Preussen erklærede Det tyske Forbund for opløst, og dagen efter marcherede preussiske tropper ind i Sachsen, Hannover og Kurhessen. Den følgende dag vedtog forbundsdagen militær eksekution mod Preussen. Men den blev et slag i luften. Krigslykken var med Preussen, der støttedes af et italiensk angreb på Østrig sydfra. Den 3. juli led østrigerne det afgørende nederlag ved Königsgrätz. Den 14. juli nåede Preussen overens med Frankrig om hovedlinjerne i den kommende fred, den 26. samme måned blev den foreløbige fred mellem Preussen og Østrig sluttet i Nikolsburg og den 23. august blev den endelige fred indgået i Prag. Indholdet af fredsslutningerne skal vi siden vende tilbage til. ⁴

Reaktionerne i Nordslesvig juni-juli 1866

Begivenhederne i Holsten og på slagmarkerne udviklede sig så hurtigt, at hjemmetyskerne blev magtesløse tilskuere til den krig, der også afgjorde deres skæbne. Apenrader Nachrichten udsendte løbesedler om Østrigs rejsning af det slesvig-holstenske spørgsmål i forbundsforsamlingen og om indkaldelsen af de holstenske stænder. Avisen gengav Flensburger Norddeutsche Zeitungs

kommentar til sidstnævnte, ifølge hvilke Østrig handlede anti-slesvig-holstensk ved at indkalde de holstenske stænder frem for en forenet slesvig-holstensk stænderforsamling, at man nu risikerede en aftrædelse af Nordslesvig og at Østrig kun forfulgte det selviske mål at begrænse Preussens magt – godt hjulpet af de augustenburgske agenter, der trak i samme retning. Herimod argumenterede Apenrader Nachrichten: »Også augustenborgerne beklager, at kun de holstenske stænder og ikke de »slesvig-holstenske« skal indkaldes. Men ville der, hvis Preussen indvilliger heri, stå nogen som helst hindring i vejen for indkaldelsen af de »slesvig-holstenske« stænder? Augustenborgerne tror ikke på en aftrædelse af Norden og de har ingen agenter, som søger at vinde befolkningen for en adskillelse af hertugdømmerne. Augustenborgerne har aldrig villet andet, end at hertugdømmernes sag skulle afgøres ad rettens vej og til hele Tysklands lykke«. ⁵

De følgende dages begivenheder blev fulgt tæt af Apenrader Nachrichten med ekstrablade, men først mod enden af juni bragte avisen en kommentar til krigen, som var ret intetsigende. ⁶ Nogen krigsbegejstring sporedes ikke i avisen, men den manglede i alle tyske stater. ⁷ De eneste skridt, der kunne tolkes som en aktiv opbakning til Preussens krigsførelse, var oprettelsen af indsamlingskomiteer til støtte for den preussiske centralkomité til pleje af sårede og syge soldater. I Aabenraa dannede amtmand von Leventzau, provst Göttig, herredsfoged Petersen, borgmester Gottburgsen, rådmand og skibsbygger G. Raben samt to deputerede borgere, købmændene F. A. Jensen og H. C. Davidsen, en lokalkomité i slutningen af juni. I begyndelsen af juli trådte en tilsvarende officiel komité bestående af magistrat og deputeretkollegium forstærket med provst og amtmand for dagen i Tønder, og ved månedens midte tillige en damekomité i Aabenraa. ⁸ Måske var motiverne til disse komiteer udelukkende humanitære.

Landsdelens tyske aviser forholdt sig afventende til ind i juli. Overpræsident Scheel-Plessens bekendtgørelse mod Friedrichs flyveblad gengav Apenrader Nachrichten uden kommentarer, og det samme gjaldt meddelelsen om preussernes sejr ved Königsgrätz og efterretningen om en sejrsfest i Flensborg. I Aabenraa blev der tilsyneladende ikke holdt nogen sejrsfest. ⁹ Avisens tøvende, ikke særligt begejstrede holdning deltes sikkert af hjemmetyskerne i Aabenraa og det øvrige Nordslesvig og svarede til indstillingen i hertugdømmerne generelt. ¹⁰ Selv Sønderborg Avis var afventende, bragte guvernør Manteuffels opråb til beboerne i hertugdømmet Slesvig uden kommentarer og fremkom med en nærmest neutral »politisk oversigt«. ¹¹

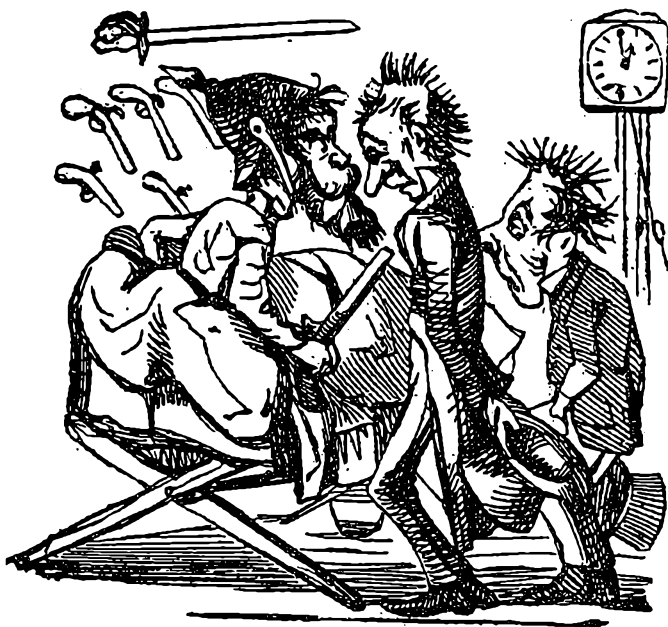
Amtmændenes stemningsberetninger for juni måned 1866 fortalte om en befolkning præget af stor usikkerhed. Blandt de dansksindede var der i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg-Nordborg amter og i de tidligere kongerigske enklaver i Tønder amt en udbredt angst for preussisk soldaterud-

skrivning, men fra Aabenraa amt meldtes også om positive danske forventninger til situationen. For augustenborgerne var udsigterne mere sort i sort: »Prinsen af Augustenborgs afrejse har hos hans tilhængere fremkaldt en vis misstemning«, lød det fra Aabenraa. I Tønder amt var en del af befolkningen »endelig« kommet til en forståelse for, at det slesvig-holstenske spørgsmål var en »underordnet biting« i forhold til spørgsmålet om Preussens eller Østrigs hegemoni i Tyskland. Efter amtmandens opfattelse var det kun en »ringe minoritet«, som lukkede af for den erkendelse, at de materielle og åndelige interesser krævede en preussisk sejr. Men vænnet gennem flere år til modvilje og opposition, faldt det de fleste svært at indtage et nyt politisk standpunkt, fordi det indebar erkendelsen af en fejltagelse.¹² Nogen generel »omvendelse« til en pro-preussisk indstilling i forbindelse med krigsudbruddet var ikke sket i Tønder – og næppe heller andetsteds.

En uges tid efter den preussiske sejr ved Königsgrätz sendtes flere lykønskningstelegrammer og -adresser til kong Wilhelm. I Aabenraa indgav amtmand, magistrat og deputeretkollegium den 9. juli en lykønskningsadresse til kongen, hvor det blev understreget, at sejren »også her har fundet en glædelig genklang«. Hertil havde Apenrader Nachrichten følgende højt dobbeltydige kommentar: »Da kampen, af hvis udgang helt sikkert også vort lands fremtid afhænger, så vidt man kan se endnu ikke er til ende, så har det ved en sammenligning af den foranstående adresse med den nedenfor under Slesvig meddelte slået os, at i der i den aabenraaske mangler det udtalte ønske at se Slesvig-Holstens sønner i rækkerne sammen med de preussiske kæmpere. Det kan vel næppe betvivles, at underskriverne på den aabenraaske adresse ser med samme længsel og med samme glæde frem til det øjeblik, hvor det vil blive deres sønner forundt med deres blod at stå inde for det af dem længselfuldt ventede mål. Ja, man tager måske ikke fejl, om dette i særlig grad er tilfældet hos kollegierne i de nordlige byer, hvor et vist trusselspøgelse endnu ikke er kyst bort«. ¹³ Med det nævnte »Drohgespenst« hentydede redaktør Keppler til rygterne om en afståelse af Nordslesvig, der efter hans mening blev brugt til at skræmme bykollegierne i Aabenraa og de andre nordslesvigske købstæder i armene på preusserne, hvorfor deres entusiasme ikke rakte til at sætte egne sønners liv på spil for dette land. Apenrader Nachrichten gengav desuden et anonymt læserbrev, der klagede over, at magistraten havde udtalt sig på hele byens vegne i adressen til kong Wilhelm uden først at spørge borgerne.¹⁴

Også ved omtalen af Haderslev bykollegiers lykønskningstelegram dryppede bladet malurt i bægeret, når det problematiserede den »enstemmige« beslutning ved at fortælle, at to ud af de 16 deputerede ikke var mødt, og at én af de tilstedeværende nægtede at underskrive.¹⁵ Fra Tønder by sendte kun magistraten en lykønskningsadresse til kongen.¹⁶ Det samme skete i Sønder-

Episode af Livet under „Befrielse“.

Et Par Schleswigholsteinerne: Vi skulle have et lille Børnebal og vilde gjerne bede, Sr. Kommandanten om Tilladelse til at danse til Kl. 1 i Nat!

Kommandanten: Hvor tør I Hallunker understaae Jer at forstyrre mig, en kongelig preussisk Major, i min Midt-dagsøvn. (Kaster dem ud).

Schleswigholsteinerne: Na, bare vi dog havde de danske Tyranner igjen! Dengang holdt vi Bal hele Natten uden at spørge om Tilladelse, og naar vi saa gik hjem om Morgenen slog vi Vinbuerne ind hos de Danske, uden at en Hund gjæede ad os!

Preussens sejr over Østrig i juli 1866 styrkede yderligere det preussiske greb om Slesvig. Der blev ikke slækket på undertrykkelsen af den augustenburgske bevægelse. Den danske karikaturtegning i Folkets Nisse 17. august 1867 fremstiller med en god portion skadefryd, hvorledes slesvig-holstenerne må søge om tilladelse selv til de mest uskyldige arrangementer.

borg.¹⁷ Det kan næppe være en tilfældighed, når deputeretkollegierne i de to byer ikke deltog i hyldesten på lige fod med den embedsmandsdominerede magistrat. De officielle telegrammer og adresser fra de nordslesvigske købstæder kan ikke tages som udtryk for, at stemningen i befolkningen i de første uger efter den preussiske sejr ved Königsgrätz var vendt til fordel for indlemmelse i Preussen.

Trods de mørke udsigter fastholdt Apenrader Nachrichten endnu efter midten af juli 1866 håbet om et selvstændigt Slesvig-Holsten. Til formodninger om, at Østrig ved den kommende fred ville give afkald på sin ret i hertugdømmerne til fordel for Preussen, som derpå ville indlemme dem som en preussisk provins, skrev bladet efter »H.C.« (Hamburger Correspondent?): »Vi er ikke af denne opfattelse. Vi mener desto mere, at den preussiske regering da først vil stå foran den opgave at søge en formidling mellem dens egne ønsker m.h.t. hertugdømmerne og sammes gamle landsrettigheder. Dernæst vil der, ifølge den moderne statsret som Preussen gentagne gange har bekendt sig til, tilfalde en slesvig-holstensk landsrepræsentations stemme betydelig vægt«. Avisen regnede med, at Bismarck ville holde sit løfte om ikke at annektere hertugdømmerne med vold, og med at den preussiske landdag ikke ville indlemme et andet tysk land i den preussiske stat mod indbyggernes vilje. I stedet gav avisen sin tilslutning til »den forbundsstatslige samling under Preussens ledelse«. ¹⁸ Bladets læsere var sikkert på samme linje; i hvert fald meddelte redaktør Keppler i et privat brev til Wilhelm Ahlmann den 1. august: »Borgerskabets holdning er, med få undtagelser, uforandret«. ¹⁹

Amtmændenes stemningsberetninger for juli måned 1866 tyder imidlertid på, at stadig færre hjemmetyskere holdt fast ved et selvstændigt Slesvig-Holsten efter Königsgrätz. Fra Aabenraa amt hed det: »Den preussiske hærs afgørende sejre under kongens og prinsernes ledelse har gjort et vedvarende indtryk på den herværende befolknings gemytter og i det stille vundet mangt et hjerte for Preussen. De rygter, som til stadighed dukker op, også i de preussiske blade, om en afståelse af en del af Nordslesvig til Danmark holder imidlertid stadig det danske parti i ånde og forhindrer hos de moderate en åben tilslutning til Preussen«. Tilsvarende fra Haderslev: »De vældige begivenheder på krigsskuepladsen er ikke forblevet uden indflydelse på stemningen i herværende distrikt og har givet en stor del af befolkningen anledning til alvorlig eftertanke, hvis resultat er dette, at tallet på de ubetingede tilhængere af Preussen blandt de tysksindede befinder sig i hurtig tilvækst... De samtidig med nyhederne om den forestående fred opdukkede rygter om Nordslesvigs mulige afståelse til Danmark udøver på næsten alle klasser i befolkningen en ophidsende indflydelse«. Også fra Tønder hed det, at rygterne om en afståelse af Nordslesvig gav den tysksindede befolkning grund til bekymring.²⁰

Det kan ikke afvises, at de preussiske sejre og Friedrichs forsvinden fra scenen fik flere hjemmetyskere til »i det stille« at indstille sig på hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. Amtmændenes indberetninger blev imidlertid skrevet i begyndelsen af august 1866, efter at der i de sidste dage af juli var fremkommet en nyhed af største betydning for hjemmetyskerne og deres indstilling til Preussen. Da amtmændene skrev deres stemningsberetninger, var situationen totalt forandret i forhold til begyndelsen og midten af juli.

Præliminærfreden i Nikolsburg 26. juli 1866 og de preussiske myndigheders stilling

Nyheden omhandlede præliminærfreden mellem Preussen og Østrig, indgået den 26. juli 1866 i Nikolsburg. Nærmere bestemt artikel III: »Hans Majestæt Kejseren af Østrig overdrager Hans Majestæt Kongen af Preussen alle sine i freden i Wien af 30. oktober 1864 erhvervede rettigheder til hertugdømmerne Holsten og Slesvig, dog således, at befolkningerne i de nordlige distrikter af Slesvig skulle afstås til Danmark, når de ved en fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenet med Danmark«. Denne artikel gik uændret over i den endelige fredstraktat, der blev indgået i Prag den 23. august 1866, her som artikel V – den berømte paragraf fem.²¹

Bestemmelsen om folkeafstemningen var blevet til på fransk initiativ og indgik i den fransk-preussiske forståelse om den kommende fred af 14. juli 1866.²² Den var resultatet af dansk lobbyvirksomhed over for Frankrig siden 1864.²³ Bismarck var nærmest gået med til bestemmelsen for at behage Frankrig.²⁴ Da den franske udenrigsminister bragte en afståelse af den nordlige del af Slesvig til Danmark på bane i begyndelsen af juli, meddelte Bismarck den preussiske ambassadør i Frankrig: »At vi beholder Elbhertugdømmerne, anser jeg som en selvfølge og ville, hvis andre ulemper kan afvendes derved, foreslå Hans Majestæt at lade spørgsmålet om tysk eller dansk i et landområde nord for Als afhænge af befolkningens ønsker«. I det franske forslag til en fredstraktat var afstemningsområdet ændret til det mere flydende begreb »de nordlige distrikter af Slesvig«, hvilket som nævnt blev præliminærfredens tekst.²⁵

Den nærmere præcisering af afstemningsområdet kom til at optage sindede meget de følgende måneder, både hos dem, der brændende ønskede sig en afstemning, og dem, som for enhver pris ville undgå den. Bismarck var langtfra konsekvent. I juli accepterede han som nævnt en afstemning i området nord for Als, hvilket vel svarede til fastlandet nord for en linje Genner-Ballum eller stort set til Haderslev amt. I august forsøgte han at få Nordslesvigforbeholdet helt ud af den endelige fred. Den 19. august fik den preussiske fredsforhandler ordre til kun at fastholde det, hvis Østrig insisterede. Den 20. august greb den

franske ambassadør i Berlin imidlertid ind, og dagen efter fik forhandleren kontraordre. Og den 23. august var forbeholdet så indeholdt i den endelige traktats artikel V.²⁶ Når Bismarck forsøgte at springe fra afstemningsklausulen, skyldtes det formentlig hensynet til den modvillige kong Wilhelm.²⁷

Forløbet viser, at Bismarck i 1866 lige så lidt som i 1864 var nogen principiel tilhænger af folkenes selvbestemmelsesret, men at han anså en afstemning som et middel til at vinde stormagten Frankrigs støtte i et afgørende øjeblik. Det indrømmede han uden omsvøb over for overpræsident Carl von Scheel-Plessen den 31. juli 1866: »Hensynet til den franske kejser, gennem hvis formidling denne afslutning [hertugdømmernes overdragelse til Preussen] er opnået, har gjort det nødvendigt deri [i artikel III] at optage tilbagegivelsen af de »nordlige« distrikter af Slesvig til Danmark, såfremt de ved en fri afstemning skulle udtale ønsket herom«. Bismarck tilføjede: »Det forstår sig af sig selv, at vi ønsker, at afstemningen overhovedet og de nordlige distrikter begrænses til den mindst mulige del«. I konceptet hed det videre: »og at Sundeved og øen Als i hvert tilfælde må udelukkes derfra. Disse deles forbliven ved Preussen må der slet ikke mere stilles spørgsmålstegn ved«. Men disse ord slettede Bismarck, og i stedet bad han overpræsidenten vurdere, i hvilke distrikter man kunne tillade en afstemning; dog understregede han, at der i afstemningsområdet skulle fremkomme »i det mindste partielle« flertal for forbliven ved Preussen. Om nødvendigt skulle der ved inddelingen af valgkredsene tages hensyn hertil, altså udøves valggeometri. Overhovedet skulle der udtænkes en valg måde, der gav det bedste resultat for Preussen.²⁸

Bismarcks brev til overpræsidenten satte gang i overvejelserne i de forskellige instanser i den preussiske administration i hertugdømmerne; foruden overpræsidenten blev civilkommissær von Zedlitz og de nordslesvigske amtmænd inddraget.

Overpræsidentens foreløbige vurdering af 4. august var, at stemningen i de nordlige distrikter overvejende var dansk. Det gjaldt også i områder, der lå for langt mod syd til, at en afstemning og en afståelse måtte komme på tale. Det skyldtes beboernes danske nationalitet, hvormed Scheel-Plessen vel mente sproget. Det var ikke lykkedes at hindre de dansksindedes ønske om genforening (»Wiederanschluss«, »Wiedervereinigung«) med Danmark. De augustenburgske embedsmænd havde vist sig helt uegnede til at forsone beboerne med adskillelsen, og dertil kom den danske agitation. Det var næppe muligt i løbet af kort tid at vende stemningen til fordel for Preussen. Dertil var befolkningens hengivenhed for Danmark for rodfast.

Ved en sognevis afstemning var det muligt, at der i enkelte landsogne kun opnås om end ikke tyske flertal, så forholdsvis mange stemmer for Preussen. Det gjaldt f.eks. i Skodborg og Vilstrup sogne i Haderslev amt og i Hostrup i den nordlige del af Aabenraa amt (Egvad sogn). Desuden regnede over-

præsidenten med mange stemmer imod en genforening med Danmark i Christiansfeld og Haderslev og, hvis afstemningsområdet skulle strække sig så langt sydpå, også i Aabenraa. Men skulle der stemmes efter hoveder uden hensyntagen til vælgernes ejendom, ville der selv i byerne blive danske flertal, og en afståelse af den nordlige del af Slesvig ville være en uafvendelig følge. Så langt var overpræsidentens vurdering af stillingen nøgtern og fri for national ønsketænkning. Det var sikkert også rigtigt, når Scheel-Plessen vurderede, at ingen ville blive tilfredse ved en begrænset afståelse, hverken de tysksindede i de afståede områder eller de dansksindede, der måtte forblive under Preussen, allermindst de bevidst dansksindede i Sundeved. Overpræsidenten mente derfor, at en afståelse ville være »en ulykke«, og han foreslog, at Nordslesvigforbeholdet helt udgik. Med tiden ville danskerne forsone sig med Preussen, når blot håbet om en genforening svandt ind og der blev udpeget de rigtige embedsmænd. Kunne en afstemning ikke undgås, ønskede han den begrænset til »de nordlige distrikter, omtrent svarende til Haderslev amt«. ²⁹

Amtmændene i de fire nordlige slesvigske amter blev indkaldt til en konference i Kiel den 7. august. Her fik de stillet fem spørgsmål, som de besvarede skriftligt i dagene 9.-12. august 1866: ³⁰

1. Hvilke kirkesogne danner den egentlige sproggrænse?
2. Må det forventes, at sindelagsgrænsen [die Stimmungsgrenze] ved en afstemning vil falde sammen med sproggrænsen, eller er tysk sindelag dominerende i nogle af de sydligste sogne i det danske sprogområde, og i hvilke?
3. Findes der midler, som inden for en forholdsvis kort frist kan indvirke således på beboerne, at deres sympatier, selv om de endnu er danske, alligevel kan vindes for foreningen med Preussen, og hvilke midler måtte eventuelt være at anbefale i denne forbindelse?
4. Kan det forventes, at der inden for det egentlige danske sprogområde, bortset fra de under punkt 2 nævnte sogne, dog ved afstemningen vil vise sig et tysk flertal i nogle sogne, og hvilke sogne kan henregnes hertil? I hvilke andre sogne må der i det mindste regnes med et betydeligt tysk mindretal?
5. Hvilken afstemningsmåde måtte være at anbefale?

Amtmand Mathias Bleicken i Tønder og Løgumkloster amter betegnede Medelby, Ladelund, Sdr. Løgum, Humtrup, Brarup, Karlum, Klægsbøl, Læk, Aventoft, Ubjerg og Højer som de sydligste sogne i Tønder amt, hvor dansk var overvejende dagligsprog. I Tønder by var dansk i hvert fald til nyeste tid ligeledes dominerende. I List på nordenden af Sild talte indbyggerne lige så godt tysk, frisisk og dansk. I de nævnte sogne var tysk så udbredt, bl.a. som kirke-

og skolesprog, at det ingenlunde kunne betragtes som et fremmedsprog, og hos den unge generation var det i fremgang. Derimod var tysk et fremmedsprog for indbyggerne i Slogs, Nørre Tønder og Højer herreder (med undtagelse af Højer sogn) samt i Lø-Møgeltønder herred, uanset at sproget her blev forstået af de fleste. I de ovennævnte sydligste sogne i Tønder amt med overvejende dansk dagligsprog var tysk sindelag fremherskende. Dog var Ubjerg sogn delt, således at Ubjerg by overvejende var tysk, mens Sød mestendels var dansk. I Højer sogn og flække var de større grundejere udpræget tysksindede, men på grund af de mange dansksindede småfolk (»kleine Leute«) var resultatet ved en afstemning tvivlsomt. Samme tvivl var der om Medelby sogn.

De andre amtmænd drog ikke så præcis en sproggrænse. Amtmand von Levetzau i Aabenraa trak en linje, der udgik norden om, måske endog ind igennem, Flensborg og over til Bredsted. Kier i Haderslev regnede Haderslev, Aabenraa og Sønderborg-Nordborg amter til det danske sprogområde sammen med en stor del af Tønder amt og enkelte dele af Flensborg amt, og dansk blev endnu ofte brugt i Flensborg by. Dog drejede det sig ikke om et rent dansk sprog, men om »en med tyske ord og vendinger ofte blandet dialekt«. Især i den sydlige del af hans eget amt var tysk almindelig kendt i de »besiddende og dannede klasser«, og i Haderslev by var tysk dagligsproget for mange og blev forstået af alle i den indfødte befolkning. Amtmand Matthiesen i Sønderborg-Nordborg amt mente, at sproggrænsen faldt sammen med nordgrænsen af Flensborg amt og Kær herred, således at de sydligste sogne i det danske sprogområde var Holbøl, Kliplev, Tinglev og Burkal samt desuden af Bov sogn landsbyerne Kiskelund, Vejebak og Kragelundmark.

Matthiesen antog, at hans version af sproggrænsen også var sindelagsgrænsen. Inden for sit eget amt var han usikker på Broager sogn; her kunne afstemningen muligvis falde ud til tysk fordel. Levetzau svarede svævende, at han ikke regnede med sammenfaldende sindelags- og sproggrænser, i hvert fald ikke i Tønder amt. Kier mente heller ikke, at disse grænser faldt sammen i Haderslev amt, der var gammelt slesvigsk område, hvor beboerne lige så vel kunne stemme til dansk som til tysk side. I Hoptrup og Vilstrup sogne og i dele af Jægerup, Oksenvad og Skodborg sogne fandtes bevidste, til dels skarpt udprægede tyske sympatier ved siden af lige så bevidste danske. I en til-lægsbetænkning af 13. august gjorde Kier opmærksom på Christiansfeld, hvor der fra gammel tid fandtes et tysk flertal, der kunne vendes til et dansk, hvis beboerne frygtede for repressalier.³¹

Ingen af amtmændene kunne pege på et mirakelmiddel, som hurtigt kunne øge sympatien for Preussen. Bleicken mente, at de velstående og dannede tysksindede i Slogs herred kunne trække flertallet til tysk side i enkelte landsbyer som Hostrup og Ravsted, hvis de materielle farer ved en afståelse til Danmark blev udpenslet og fik mange til at afstå fra at stemme. Kier pegede på

sikkerhed og ro som det mest effektive middel til at indvirke på stemningen – men det var jo lige, hvad der skortede på. På kort sigt kunne meget opnås ved at modvirke tysksindede folks angst for gengældelse fra dansk side i tilfælde af en afståelse. Levetzau ønskede, at linjen Genner Bugt-Ballum snarest muligt blev officielt fastslået som sydgrænse for afstemningsområdet. Så ville flere nord for denne linje måske foretrække at blive sammen med størstedelen af Slesvig frem for at indlemmes i Jylland. Matthiesen troede heller ikke på noget vidundermiddel; danskerne nød godt af befolkningens frygt for preussisk skattevæsen, indlemmelse i toldforeningen og preussisk værnepligt, og desuden var de godt organiseret. Også Kier og Levetzau nævnte ængstelsen for den preussiske soldatertjeneste som et aktiv for danskerne.

Som områder, hvor der kunne blive tale om tyske flertal, pegede Bleicken på Løgumkloster flække og landsbyerne Ravsted og Hostrup samt Løjtved i Nr. Løgum sogn. Det forudsatte, at valgret kun tilkom mænd med en vis alder, f.eks. over 25 år, der havde egen husstand og en vis jordejendom. Så ville de indvandrede danske daglejere og arbejdere være uden stemmeret og de tyske elementer indtage den stilling, »som efter ejendom og besiddelse tilkom dem«. Også Kier ønskede en census eller grundbesiddelse, hvis de tysksindede skulle gøre sig gældende; ellers ville de danske flertal overalt virke fuldstændig nedtrykkende på tyskheden. Levetzau satte tilsvarende en begrænsning af stemmeretten til ejendomsbesidderne som betingelse for tyske flertal, ligesom afstemningen skulle foregå i mindre områder begyndende sydfra. Og så skulle spørgsmålet ved afstemningen lyde: »Vil I blive ved Slesvig eller indlemmes i Danmark?« – altså hverken noget med Slesvig-Holsten eller Preussen! Hvis de tysksindede så ville opgive deres angst for repressalier og stemme, blev der måske tysk flertal i Aabenraa by samt i Løjt, Bedsted, Uge og måske Gråsten kommuner. Matthiesen regnede i tilfælde af almindelig og lige valgret kun med et tysk flertal i Augustenborg flække og med betydelige tyske mindretal i Sønderborg, Nordborg og Broager. Han foreslog i stedet, at der i hvert sogn valgtes to delegerede efter valgreten til den slesvigske stænderforsamling. Så kunne de samles og i fred og ro diskutere grænsen ud fra saglige motiver.

Amtmændene ytrede sig uopfordret om andre forhold, der burde tages i betragtning. Bleicken fremdrog bl.a. afvandingsforholdene i Tønder amt, der ville blive meget vanskeliggjort ved en grænsedragning efter sindelagsgrænsen, ligesom den påbegyndte jernbanelinje Tinglev-Tønder ville blive skåret over, hvis sidstnævnte by forblev ved Tyskland, mens Slogs herred kom til Danmark. Kier mente, at en afstemning burde bekæmpes med alle midler. Leventzau frarådede den ligeledes.

De nordslesvigske amtmænd lå ikke under for ønsketænkning om befolkningens politiske sympatier. Med helt få undtagelser regnede de med overvældende dansk flertal ved en afstemning på grundlag af den lige og

almindelige valgret i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg-Nordborg og Løgumkloster amter samt i den nordlige del af Tønder amt. Flensborg by udtalte ingen sig om.

Civilkommissær von Zedlitz fik den 12. august 1866 besked fra Scheel-Plessen på at skrive en betænkning om punkterne i Bismarcks brev.³² Allerede den 16. august sendte han betænkningen til overpræsidenten, efter at han havde været på rejse i de nordlige områder for selv at tage forholdene i øjesyn og tale med lokale repræsentanter.³³ Zedlitz mente ikke, der burde stemmes i Haderslev amt som helhed: »At det ikke kan være meningen at prisgive så stor en del af landet, hvor det decideret tyske element i det mindste i den ene halvdel er stærkest repræsenteret m.h.t. intelligens og ejendomsbesiddelse, eller også blot at udsætte det for det immervæk tvivlsomme eksperiment med en afstemning, bekræftes udtrykkeligt i det i ordren af 31. juli udtalte ønske om at begrænse afstemningen til den mindst mulige lille del og de nordlige distrikter«. Ifølge von Zedlitz var Haderslev by »fra arilds tid bæreren af tysk kultur, tysk sæd og tysk væsen i norden«, og Christiansfeld flække var »udelukkende af tysk oprindelse«. De to bysamfund havde »som følge af en naturlig udvikling« frembragt et tysk element i de omgivende landdistrikter, som vel ikke var i flertal, men stod i første række m.h.t. ejendom og intelligens: »Kun den ganske vist efter hoveder dominerende, labile og til proletariatet grænsende befolkning, som er tilgængelig for alle midler fra den vedvarende, aktive agitation, hælder til Danmark. Dens stemme må intetsteds blive afgørende«.

En nøgtern læser, formentlig Scheel-Plessen eller Bismarck, satte i margenen et berettiget spørgsmålstegn ved ordet »kun«. Når von Zedlitz kunne beskrive lige netop Haderslevegnens mange velhavende bønder med danske sympatier som halvt proletariske, kan det kun skyldes, at han på sin rejse ensidigt orienterede sig hos tysksindede og lod sig rive med af deres krisestemning. Det lyser ud af hans anmodning til overpræsidenten: »Af min fuldeste overbevisning udtaler jeg og beder indtrængende Deres Højvelbårenhed om, også på Deres side på det kraftigste og eftertrykkeligste at gå ind for, at den østlige del af Haderslev amt med Haderslev by og Christiansfeld flække ikke drages ind i området med afstemning, hvis man ikke vil udsætte den [østlige del] for faren for afståelse, og at en afståelse af samme bortset fra alt anden ville være en oplagt uret imod det talrige og dygtige tyske element«. Von Zedlitz troede ikke på en fri afstemning, så længe de nordligt boende tysksindede frygtede for danske repressalier efter en eventuel afståelse.

Derimod fandt von Zedlitz, at der kunne stemmes i den nordlige del af Haderslev vesteramt. Frøs og Kalvslund herreder grænsede direkte op til Kongeåen; de udgjorde med præliminærfredens ord »de nordlige distrikter« af vesteramtet, mens man kunne hævde, at »de nordlige distrikter« af Haderslev

østeramt allerede var afstået til Danmark i 1864 (»de otte sogne«). Med undtagelse af Skodborg sogn hørte de to herreder indtil 1864 under Ribe stift, og der havde her været mange jyske småenklaver, indtil de var blevet byttet ud med områderne ved Ribe som følge af Wienerfreden. Egnen hørte for en stor del under Gram og Nybøl godser, hvis ejer grev Brockenhuus Schack var dansker. Af disse grunde fandt von Zedlitz, at de to herreder var særlig knyttet til Danmark, og han indstillede, at der blev stemt i sognene Skrave, Rødding, Hygum, Gram, Fole, Øster Lindet, Hjerting, Lintrup og Kalvslund med til sammen ca. 9.300 indbyggere. Skulle storpolitikken kræve et større afstemningsområde, foreslog han en udvidelse mod vest til Spandet, Roager, Vodder, Rejsby og Hvidding sogne i Hvidding herred syd for Ribe. Så ville befolkningen i afstemningsområdet nå op på ca. 12.050. Hvidding herreds øvrige »afgjort mere tyske sogne« Brøns, Skærbæk, Arrild og Højrup skulle forblive ved Slesvig.

Zedlitz foreslog, at man udskød afstemningen til efter valget til det kommende (nord)tyske parlament. Man kunne så håbe på, at beboerne i det valgdistrikt, hvori Haderslev amt skulle indgå, for en stor del ville afholde sig fra at stemme, så det blev muligt at få valgt en tysksindet kandidat. Desuden kunne man genbruge valglisterne og det øvrige apparat i de sogne, hvor der skulle stemmes om grænsen. Civilkommisæren håbede ligeledes, at det kommende amtsråd for Haderslev amt ville udtale sig for amtets fulde forbliven ved Slesvig.

Overpræsident von Scheel-Plessen havde herefter det vanskelige hverv at forene Bismarcks anvisninger, amtmændenes nøgterne beskrivelse af flertalsforholdene, deres modstand mod en afstemning og von Zedlitz' ihærdige forsvar for de nordligt boende hjemmetyskere til en indstilling til ministerpræsidenten. Den 27. august 1866 var den færdig.³⁴ Overpræsidenten ønskede først, at en afstemning helt blev taget af bordet. Muligvis kunne dette opnås ved at kræve så omfattende garantier bl.a. på skole- og kirkeområdet for de tysksindede i den egn, der skulle afstås, at Danmark foretrak at afstå fra denne. Kom en afstemning alligevel på tale, ville en begrænsning af området til de af von Zedlitz nævnte sogne være »forholdsmæssig yderst gunstig«. Lod dette sig ikke gøre, foreslog Scheel-Plessen afstemning i følgende sogne: Aller, Tyrstrup, Christiansfeld, Frørup, Stepping, Hjerndrup, Bjerning med undtagelse af Errigsted, Fjelstrup med undtagelse af Sillerup, Jels, Oksenvad, Sommersted, Maugstrup, Jægerup, Skodborg, Lintrup, Hjerting, Skrave, Rødding, Øster Lindet, Hygum, Fole, Gram og Nustrup – og om nødvendigt tillige Højrup, Spandet, Roager og Hvidding. Dette udvidede område havde 25.573 indbyggere eller dobbelt så mange som i von Zedlitz' forslag. Overpræsidenten fremhævede, at Haderslev by ved en sådan afgrænsning var sikret for Tyskland. Sammenlignet med sit foreløbige svar til Bismarck af 4. august var Scheel-

Plessen rykket et godt stykke længere mod nord, sandsynligvis under påvirkning fra von Zedlitz.

Desuden foreslog Scheel-Plessen, at afstemningen blev udskudt længst muligt og mindst i to år, så beboerne mærkede det preussiske styre fra dets gode sider, før de skulle tage stilling til det. Derfor skulle »de nordlige distrikter« omfattes fuldt ud af den kommende indlemmelse i Preussen, men det senere afstemningsområde burde nævnes i indlemmelsespatentet. Som betingelser for at stemme pegede overpræsidenten på stændervalgretsreglerne i den slesvigske forfatning fra 1854, der sikrede ejendomsbesidderne en fordel. Afstemningen burde være hemmelig og ske sognevis.

Scheel-Plessen troede lige så lidt som sine underordnede embedsmænd, at der fandtes et middel til hurtigt at vende stemningen til Preussens fordel. Den kongelige regerings forbliven i Slesvig by og flere preussiske besættelsestropper kunne måske hjælpe lidt. Derimod nyttede det ikke at fastansætte de mange konstituerede embedsmænd i Nordslesvig, da mange af dem var fejl-anbragt og ilde lidt i befolkningen på grund af deres augustenburgske sindelag.

Embedsmændene ønskede primært helt at undgå afstemning og sekundært afstemning i så lille et område som muligt. Hvor småt dette realistisk kunne blive, var der forskellige meninger om. Amtmændene havde en mere realistisk vurdering af det lokale styrkeforhold mellem dansk og tysk end von Zedlitz, men generelt var embedsmændene lydøre over for hjemmetyskernes frygt for afståelse og villige til at viderebringe deres synspunkter til Berlin. Her måtte Bismarck afveje dem med de udenrigspolitiske hensyn. I første omgang blev resultatet, at artikel III i præliminærfreden gik videre som artikel V i den endelige fred.

Tysk-nordslesvigske pressereaktioner på artikel III – august 1866

Embedsmændenes indstilling til en afstemning var kun den ene side af denne vigtige sag; den anden var den hjemmetyske befolknings reaktion. Nyheden om artikel III nåede hurtigt til Nordslesvig. Apenrader Nachrichten meddelte den 2. august 1866 efter de første forlydender om fredsforslaget i National-Zeitung, at efterretningen »har hensat vor bys tyske befolkning – og utvivlsomt også denne i hele Nordslesvig – i en ikke ringe sensation«. ³⁵ Det var ikke overdrevet; hjemmetyskheden blev på én gang stillet over for to store udfordringer: Fortsat kamp mod hertugdømmernes indlemmelse i Preussen, nu under vanskeligere vilkår end nogensinde siden februar 1864, og desuden en fornyet kamp imod en deling af Slesvig med indlemmelse af »de nordligste distrikter« i Danmark. I denne krisesituation samlede hjemmetyskerne sig om

at bekæmpe den trussel, de anså for alvorligst, og det var den sidste. Kampen mod afstemning og afståelse varede 1866 ud og antog de samme former som i foråret 1864.

De tyske aviser i Nordslesvig reagerede på præliminærfreden med artikler, ledere og polemik mod de danske blade. De udnyttede, at der ikke i artikel III var nogen grænse for, hvor langt imod syd der skulle stemmes. Sønderborg Avis forsøgte den 10. august 1866 at berolige hjemmetyskerne med lidt begrebsgymnastik omkring navnet Nordslesvig. Med henvisning til tidligere delingsforslag fra 1849 og 1864 nåede avisen frem til, at Nordslesvigs sydgrænse var »en Linie dragen fra Gjenner Bugt over til Ballum«, svarende til tredelingen af hertugdømmet i Nord-, Mellem- og Sydslesvig. Der ville ifølge bladet ikke blive tale om »den nationale Grændse«, d.v.s. landet ned til Flensborg, »da det ikke kan nægtes, at Almuesproget indtil denne By er overveiende dansk«. ³⁶ Sønderborg Avis knyttede nationaliteten til sproget, men tillagde ikke dette betydning for grænsedragingen.

Apenrader Nachrichten tænkte den 16. august med andre ræsonnementer afstemningsområdet så småt som muligt. Preussen ville umuligt afstå de steder, »som har set de preussiske våbens sejre«, d.v.s. Dybbøl og Als. Preussen kunne heller ikke acceptere en linje, der svækkede Dybbøl-Als-stillingens strategiske betydning. Apenrader Nachrichten fandt derfor som Sønderborg Avis, at en afstemning alene kunne komme på tale nord for linjen Gjenner-Ballum. Bladet var på det rene med, at Danmark næppe ville nøjes med dette: »Over for os tyske nordslesvigere står derfor den alvorlige udfordring, hen over alle andre politiske hensyn i første linje at arbejde med alle de kræfter, der står til vor rådighed, for at ingen fodsbred jord går tabt for Slesvig-Holsten og det tyske fædreland og at nedkæmpe den fremrykkende fare med energisk viljeskraft«. ³⁷

I anden halvdel af august måned 1866 blev afstemningsområdet yderligere søgt indskrænket i bladene. Nordschleswigs Tidende, hvis læsere især var udsat for afståelse til Danmark, viderebragte et forlydende om, at der kun skulle stemmes i Hjerting, Skrave, Hygum, Lintrup, Kalvslund, Fole, Øster Lindet, Højrup, Spandet, Rejsby, Roager og Hvidding sogne. Dette svarede temmelig nøje til civilkommissær von Zedlitz' forslag til et udvidet afstemningsområde i betænkningen af 16. august, og rygten udsprang sikkert af drøftelserne under hans besøg på egnen kort forinden. Sønderborg Avis gengav et andet rygte om afstemning udelukkende nord for linjen Ribe-Hejlsminde. ³⁸

Sønderborg Avis rejste spørgsmålet om, hvem der skulle stemme: »Befolkningens Masse« eller »Delegerede« – og hvordan: i zoner eller kredse, by- og landbefolkningen sammen eller hver for sig o.s.v. Bladet fandt, at en fri afstemning ville være umulig »i vor gjennemagiterede Tid«, og henstillede i

stedet, at den blev udskudt. Som det korrekt blev påpeget, rummede artikel III ingen tidsfrist.³⁹ Apenrader Nachrichten havde en mening om, hvem der ikke burde stemme: »Vi slesvig-holstenere, og især vi slesvigere, har gennem mange år lært det danske styre godt nok at kende til at udfinde de årsager, som stempler samme som et pøbelregimente. Besiddelsesløsheden, den ringere intelligens kan ikke komme i betragtning, hvor det drejer sig om anordninger via forvaltning henholdsvis regering«. Befolkningens lavere, dansktalende lag savnede enhver politisk indsigt.⁴⁰

Denne sociale mereværdfølelse skulle vel dække over, hvor alvorligt faren for en afståelse faktisk blev taget i den tyske lejr. De nordligst boende hjemmetyskere trykkede sig. Nordschleswigs Tidende fandt derfor behov for at understrege, at de ikke skulle holde sig tilbage fra at vise »deres anti-nationaldanske, slesvig-holstenske sindelag«. Selv om det utrolige skulle ske, at en lille del af det nordlige Slesvig blev afstået til Danmark, ville Preussen være stærkt nok til at sikre de afståede tyskere de nødvendige garantier og ikke lade eventuelle klager fra dem uanede. Man behøvede ikke at frygte for en gentagelse af tiden 1850-64. Bladet forudså, at Danmark ville komme til at opleve mere tysk indblanding, end det ville bryde sig om!⁴¹ Også Flensburger Norddeutsche Zeitung opfordrede de nordlige tysksindede til at glemme hensynet til danskerne og bekende kulør, men redaktionen sad jo også ganske trygt i det i Flensborg!⁴²

Mens Apenrader Nachrichten endnu var tavs om Slesvigs og Holstens statsretlige fremtid, beskæftigede Sønderborg Avis sig også med hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. Bladet forudså, at den endelige fredsslutning ville bringe løsningen på det slesvig-holstenske spørgsmål: »Alt hentyder saaledes paa, at Hertugdømmerne strax efter Fredsslutningen ville blive indlemmede i Preussen, hvorved det slesvig-holsteenske Anliggende da forhaabentlig for bestandig vil være skriinlagt«. ⁴³ Bladet forsikrede læserne: »Det er en Selvfølge, at de Sympathier ethvert Menneske har, vedblive at være hans Eiendom; Regeringen forlanger aldeles ikke at Nogen skal bryde med de Baner og Fortidserindringer, han under en tidligere Regering har havt kær, endsige da give Slip paa det Sprog han kalder sit Modersmaal og som saadant er en uantastelig Eiendom; nei, hvad Regeringen fordrer er blot, at enhver Undersaat skal være loyal d.v.s. slutte sig med Oprigtighed til Staten og uden Gjenstridighed efterkomme de for dens Bestaaen nødvendige Love, og dette, synes os, udfordres der hos en ialmindelighed saa rolig Befolkning som den nordslesvigske ikke megen overdreven Resignation til at finde sig i«. ⁴⁴ Sønderborg Avis benyttede ikke den truende udsigt til en afstemning som et argument for indlemmelsen i Preussen.

Lykønskingsadresser for indlemmelse i Preussen august-september 1866

En sammenkædning mellem truslen om afstemning og ønsket om indlemmelse i Preussen synes derimod at ligge til grund for de lykønskingsadresser til kong Wilhelm, som fra forskellig side blev sendt til Berlin fra august 1866, altså »forsinket« i forhold til de officielle lykønskingsadresser fra første halvdel af juli måned. Bestyrelsen for Bürgerverein i Haderslev lykønskede »som følge af beslutning på generalforsamlingen den 7. august [18]66« kongen med de preussiske sejre, der muliggjorde »den så længe forgæves ønskede tyske enhed [die so lange vergeblich ersehnte Einheit Deutschlands]«. Derefter hed det: »De nu af Deres Majestæt tilkæmpede ærefulde sejre fylder også vi beboere ved den tyske nordgrænse med den glade fortrøstning, efter så mange vanskelige skæbneomskiftelser nu at finde den ro og fred, som vi så længe måtte savne, under Deres Majestæts stærke og retfærdige regering, ved uigenkaldeligt at blive forbundet med Preussen og gennem Preussen med Tyskland [unwider-ruflich mit Preussen und durch Preussen mit Deutschland verbunden]«. ⁴⁵ Nogen protest mod artikel III rummede adressen ikke; det havde næppe heller været opportunt, da artiklen var godkendt af den preussiske regering, men det tidsmæssige sammenfald er slående.

Den 16. august fulgte Patriotischer Verein i Haderslev op på omorienteringen i Bürgerverein med en lykønskingsadresse til kong Wilhelm, hvori medlemmerne erklærede, at de »i Preussens ry og magt også for vort snævrere fædreland ser den faste borgen for, at det hele udelte Slesvig-Holsten fra Kongeåen til Elben, gennem Preussen forenet med Tyskland [durch Preussen mit Deutschland vereint], imødeser en lykkelig og velsignelsesrig fremtid«. Adressen betonedede også glæden over at være blevet befriet fra det danske herredømme ved de preussiske sejre på Dybbøl og Als og udtalte under-skrivernes tiltro til, »at Deres Kongelige Majestæt vil holde Deres beskyttende hånd over os, og at de bekymringer, som det os bekendtgjorte indhold af fredspræliminærene har fremkaldt hos mange af vore svært prøvede lands-mænd, gennem Deres Majestæts allernådigste ord og magtsprog vil forsvinde i intet«. ⁴⁶ Den 18. august overgav en deputation adressen til amtmand Kier, der videresendte den til von Zedlitz. I sin følgeskrivelse understregede Kier, at adressen, som var vedtaget enstemmigt på en usædvanlig velbesøgt general-forsamling, »leverer det utvetydige vidnesbyrd om, at de partikularistiske tilbøjeligheder, som endnu for kort tid siden beherskede det herværende tysksindede borgerskab, under de vældige begivenheder i den nyeste tid og de nu foreliggende store kendsgerninger er vejet til fordel for en bedre indsigt«. ⁴⁷

Den 23. august fik Kier igen besøg af en deputation fra en af Haderslevs tyske foreninger. De slesvig-holstenske »Kampfgenossen« fra 1848-51 med-

bragte en lykønskingsadresse til kongen, som ifølge amtmanden vidnede om, »at tyskerne i de nordlige områder af Nord-slesvig med glæde hilser Hans Majestæt Kongen som deres herre og hersker«. Von Zedlitz og Scheel-Plessen fandt imidlertid, at adressen ikke kunne videresendes til kongen, da den udgik fra en privat forening, og ikke fra enkeltpersoner – mærkeligt, eftersom adresserne fra Bürgerverein og Patriotischer Verein tidligere var passeret. Måske fandt de høje herrer, at en adresse fra en så udpræget augustenburgsk og folkelig foreningstype ville være for stærk en kop te for den høje monark?⁴⁸

Den 24. august aflagde en deputation fra Landwirthschaftlicher Verein für das nördliche Schleswig amtmand Kier besøg medbringende en lykønskingsadresse til kongen, som var vedtaget på en generalforsamling, hvor 40 ud af 92 medlemmer havde deltaget.⁴⁹ Denne adresse fik lov at passere videre! Den udtrykte glæde over, »at hertugdømmerne Slesvig-Holsten, som i alle åndelige sammenhænge tilhører Tyskland, nu tillige også statsligt må blive forbundet med samme gennem den tættest mulige forbindelse til det under Deres Majestæts scepter forenede Tyskland«. Hermed mente foreningen det kommende nordtyske forbund. Forsigtigt bad adressen om, at ingen del af hertugdømmerne måtte afskæres fra de velsignelser, en sådan forbindelse ville bringe.⁵⁰

Fra Brødremenigheden i Christiansfeld indløb en adresse af 26. august til kong Wilhelm. Den fastslog indledningsvis, at »Brødremenigheden grundlæggende holder sig fjernt fra al politik, gerne forholder sig stille, glæder sig kun over at måtte se til, hvorledes Herren den Almægtige styrer skæbnerne og er den af Ham indsatte øvrighed af hjertet underdanig«. Efter at have takket for den kongelige regerings bekræftelse af menighedens privilegier viderebragte adressen menighedens lykønskninger, som man forbandt »med den inderlige bøn til Herren, at Han også fremover, som hidtil, må være med Deres Majestæt, men også lægge Deres Majestæts på hjerte, ikke at overlade os til en fornyet uønsket forandring i regeringen, og beholde vor Brødremenighed under Deres Majestæts velsignede scepter, i forbindelse med vore tyske Brødremenigheder«. Adressen var underskrevet af menighedens repræsentanter »efter flertalsbeslutning«; der kan altså have været dansksindede modstandere, som var blevet stemt ned.⁵¹ Den 27. august overrakte en deputation adressen til Kier, som fandt, at adressen var »et tegn på den beslutsomhed og frygtløshed, med hvilke den ved den yderste nordgrænse eksisterende tyske nationalitet i tillid til Hans Majestæts retfærdighed og visdom, under den ved fredspræliminærene mellem Preussen og Østrig fremkaldte usikkerhed om Nordens fremtid, stiller sig på Preussens side såvel som [på] landets ret til udelighed«. ⁵²

De fem lykønskingsadresser var efter den ens fremgangsmåde at dømme led i en koordineret aktion. De viste, at i det mindste de organiserede hjem-

metyskere i Haderslev by og østeramt i løbet af august måned havde forladt den augustinborgske position og bestemt sig for indlemmelsen i Preussen. En sjette lykønskingsadresse fra Tyrstrup sogn adskilte sig fra disse fem ved ikke at hidrøre fra en korporation; den var underskrevet af individer og fremsendt uden om amtmanden. Her lød det efter lykønskningen til kongen: »Vi priser os imidlertid også selv lykkelige, nu om kort tid varigt at komme under Deres Majestæts scepter. Vi har uendeligt længe længtes efter, at der bliver gjort en ende på provisoriet, så den terrorisme kan ophøre, som danske agitatorer stadig søger at udøve på Nordslesvig, og ønsker det øjeblik nært, hvor Deres Majestæt varigt tager vort land i besiddelse«. Kongen kunne regne med nordslesvigerne som de mest loyale undersåtter. Adressen omtalte hverken afstemning eller afståelse i henhold til artikel III. De otte underskrivere fordelte sig socialt på en sognefoged (sikkert en solid gårdmand), en økonom (d.v.s. fattiggårdsbestyrer), en praktiserende læge, en møllejejer, en gårdejer, to »landmænd« og en gartner.⁵³

Omorienteringen fra Friedrich til Wilhelm først slog igennem på egnen mellem Haderslev og Christiansfeld, fordi denne del af Nordslesvig var mest truet af afståelse ved en afstemning. Andre steder ytrede ønsket om en indlemmelse i Preussen sig mere spredt. Fra Løgumkloster, hvor man heller ikke kunne vide sig rigtig sikker for en afstemning, sendte 98 selvstændige indbyggere fra flækken og seks grundbesiddere fra omegnen den 20. august 1866 en lykønskingsadresse til kong Wilhelm. De preussiske sejre »havde hensat verden i forbavselse«. Adressens ønske om forening med Preussen og dens stillingtagen til fredspræliminærene havde nøjagtig samme ordlyd som i adressen fra Patriotischer Verein i Haderslev, så formentlig har mændene bag aktionen herfra søgt kontakt vestover til »Kloster«.⁵⁴

Nogenlunde samtidigt, men med selvstændige formuleringer, sendtes en lykønskingsadresse fra Gråsten og omegn til kongen af Preussen. Her blev der udtrykt tilfredshed med den forestående indlemmelse i Preussen: »I de netop offentliggjorte fredspræliminærer hilser den tyske nation med glad stolthed begyndelsen på en lykkelig nyskabelse, i hvis velsignelser hertugdømmernes indbyggere med den snævraste tilslutning til Preussen [im engsten Anschluss an Preussen] er i stand til at tage del på grund af den sejrige førte og fuldenkte krig mod Danmark«. Men i glæden var der blandet uro over den i artikel III nævnte afstemning, som underskriverne håbede ville udgå af den endelig fred, så »Hans Majestæt finder de veje, som fører til det hele udelte Slesvig-Holstens forening med den nordtyske storstat«. De 23 underskrivere var mest egnens tysksindede honoratiore: Dr. Brieger, dr. Claussen, købmand Hans Ahlmann og herredsfoged Petersen fra Gråsten, H. H. Dithmer på Rendbjerg og fire andre teglværksejere, godsejerne Ohlsen på Ladegård, Bachmann på Grøngrøft, Kittel på Skovbølgård og Boysen på Ballegård, møller Wom-

melsdorff på Munkemølle, proprietær H. C. Richelsen på Buskmose, tre gård-
ejere, præsterne i Holbøl og Felsted samt et par uden kendt erhverv.⁵⁵

I Aabenraa tøvede hjemmetyskernes ledere, måske fordi amtmanden frarådede adresser (se nedenfor). Først den 10. september 1866 indsendte C. A. Hundewadt som sekretær for byens borgerforening en af købmand Joh. Jacobsen og 11 andre bestyrelsesmedlemmer underskrevet adresse til fordel for hele Slesvig-Holstens indlemmelse i Preussen og imod en afståelse af Slesvigs nordlige distrikter. Heri anmodede foreningen om, at hertugdømmernes udelelighed blev sikret ved forberedelsen af deres anneksion i Preussen. Kunne en afstemning ikke undgås, ønskede man den udvidet til hele Slesvig, som så skulle stemme under ét om en afståelse af de nordlige distrikter. Foreningen udtalte, at »kun i vore udelte hertugdømmers snævraste forening [engsten Vereinigung] med staten Preussen kan freden og vort lands lykke sikres«. Adressen var rettet både til kong Wilhelm og den preussiske landdags deputeretkammer, men von Zedlitz ville kun videresende adressen til kongen, da han ikke stod i nogen officiel forbindelse med landdagen.⁵⁶ Den nåede dog alligevel frem hertil. Nogenlunde samtidig sendte Dr. Resenschmidt, tidligere Haderslev, og 13 andre nordslesvigere boende i Hamborg-Altona en adresse med lignende indhold til den preussiske landdags deputeretkammer.⁵⁷

Sammenkædningen mellem indlemmelsesønsker og afstemningstrusler forekommer tillige i flere af amtmændenes indberetninger om stemningen i august måned 1866.⁵⁸ Amtmand Kier i Haderslev skrev, at artikel III gjorde »et helt overordentligt og alle andre indflydelser overvældende indtryk på den herværende befolkning«. Den skabte enighed på tysk side: »For det tyske parti har den derved opståede ængstelse haft den gode virkning, at den allerede påbegyndte samling af alle tyske partier er fuldendt, og at den mest tåbelige partikularisme, som hidtil på mange måder har behersket det tyske parti, er forsvundet, at mange af de ligegyldige og ubeslutsomme er blevet forstyrret i deres ro og tvunget til en beslutning...«. Navnlig civilkommissær von Zedlitz' tilstedeværelse i Haderslev den 15. august havde beroliget det tyske parti og »virket væsentligt for en befæstelse af tilliden til Preussen og dettes beskyttelse«.

Kier vedlagde en længere rapport fra herredsfoged Selig af 26. august om forholdene i Haderslev og Tyrstrup herreder. I disse nordlige områder havde artikel III ført til »en meget stor alteration« og hos de tysksindede i den første tid udløst »en panisk skræk og dyb nedslæthed og trykkethed«. Men von Zedlitz' besøg midt i august havde beroliget gemytterne hos de deputationer og enkeltpersoner, der havde talt med ham, og »i stedet for forsagtheden blandt de for den danske agitation utilgængelige dele af befolkningen trådte nu en fornyet tiltro til Hans Majestæt og den preussiske regering og en fast tillid til, at det ville lykkes Hans Majestæt at afvende den store og uberegnelige ulykke, som en afståelse til Danmark ville indebære for Nordslesvig...«.

Blandt de beroligede på Haderslevegnen var den hjemmetyske sognefoged Ehlert på Bejerholm i Halk sogn, der som andre sognefogder og embedsmænd havde været til møde med von Zedlitz. Han lod efter mødet udsende en skriftlig bekendtgørelse: »Paa Grund af Kaldelse til Præsidenten, Friherre von Zedlitz, har jeg i Opdrag fra Høisamme at bekendtgøre, at ingen Deling eller nogen Afstaaelse sydlig for Christiansfeld kunde være at befrygte; der kunde ikke være Tale om nogen Afstemning uden maaskee i det Tørninglehnske, som har særskilte Forrettigheder, naar overhovedet nogen skulde skee«. ⁵⁹ Om Ehlert virkelig handlede efter bemyndigelse fra von Zedlitz, eller om sognefogden på egen hånd bestemte sig for at berolige sine sindelagsfæller, kan vi ikke vide med sikkerhed, men af civilkommissærens betænkning fremgik som nævnt, at han bestemt ikke var upåvirket af de lokale hjemmetyskers situation, og det er derfor muligt, at han lod sig rive med til at fremsætte en konkret erklæring, der næppe var dækning for hos hans overordnede.

Fra Aabenraa amt fortalte amtmand von Levetzau, at bystyret i Aabenraa den 10. august havde sendt en adresse til kong Wilhelm, hvorimod amtmanden indtil nu havde frarådet private at sende adresser i »tysk-preussisk retning«, fordi de var ulovlige, og ved overtrædelse kunne der ikke skrives ind over for »det andet parti«, d.v.s. det danske. Fra Sønderborg-Nordborg amt lød det, at artikel III havde været meget uheldig for stemningen: »Smerte og forbitrelse på de tysksindedes side, dristigt håb og optimisme på de dansksindedes side«. Her nævntes intet om en omorientering fra augustenburgsk til preussisk. Derimod hed det om Tønder amt: »Den tysksindede del af befolkningen ser for flertallets vedkommende hen imod den forestående definitive ordning af de offentlige forhold med ro og tillid«.

Adresserne og amtmændenes stemningsindberetninger talte samme sprog. I løbet af august og september måned 1866 var der hos mange hjemmetyskere foregået en omorientering til fordel for indlemmelsen i Preussen, især i de nordlige egne, hvor truslen om afståelse var mest overhængende. Dette stod i modsætning til den herskende mening i Holsten og måske også i det sydlige Slesvig. Overfor de to ovennævnte indlemmelsesadresser til den preussiske landdags deputeretkammer fra Aabenraa og nordslesvigere i Hamborg-Altona stod 50 adresser med 5139 underskrifter fra 47 forskellige steder i hertugdømmerne, som modsatte sig en forening med Preussen uden forudgående billigelse fra den slesvig-holstenske »Landesvertretung«. De allerfleste underskrifter kom fra Holsten. Fra Slesvig indløb der kun underskrifter mod indlemmelsen fra Ulvesbüll i Ejdersted (35), fra Kating sammesteds (12), fra Husum (20) og fra Dänischwohld (9). ⁶⁰

Den beskedne indsamlingsaktivitet i Sydslesvig kan næppe tages til indtægt for, at holdningen her var skiftet på samme måde som i Nordslesvig, selv om tilhængerne af indlemmelsen uden tvivl også var på fremmarch i Sydslesvig,

navnlig hos embedsmændene, bykollegierne, adelen og andre større ejendomsbesiddere. Snarere var den et vidnesbyrd om den grundfæstede preussiske kontrol med Slesvig siden Gastein, mens holstenerne først for nylig var kommet ind under den preussiske undertrykkelse af den frie meningsytring.⁶¹ Andre kilder viser en vedvarende og stærk modstand mod indlemmelsen i Sydslesvig.⁶² Når der ikke indkom adresser til fordel for indlemmelse i Preussen fra befolkningen i de områder af Nordslesvig, som grænsede op til Sydslesvig, d.v.s. Tønder by og omegn og Slogs herred, kan det tilsvarende skyldes, at flertallet af hjemmetyskerne her endnu var modstandere af Preussens annekstion af hertugdømmerne.

Augustenborgernes sidste desperate håb var, at den preussiske landdags andetkammer ville forhindre indlemmelsen, men om det ville ske, var tvivlsomt, og den 7. september 1866 forelagde Bismarck annekstionsloven i landdagen.⁶³

Adresser imod Slesvigs deling august-september 1866

Stillet overfor truslen om afstemning og afståelse måtte hjemmetyskerne reagere kraftigt – stærkere og bredere end med de ovennævnte adresser om indlemmelse i Preussen. Den 10. august 1866 lagde magistrat og deputeretkollegium i Aabenraa for med en ny adresse til kong Wilhelm, hvor man bad ham afvende den hårde skæbne, som en afståelse til »en hævntørstig fjende« ville være.⁶⁴ I tråd hermed offentliggjordes den 14. august et opråb »An die Parteigenossen« fra bestyrelsen for det nationale parti i hertugdømmerne: »Under disse omstændigheder er det alle slesvig-holsteneres pligt uden forskel i henseende til den hidtidige partistilling at gå imod den truende fare. Løsenet: »Ingen deling«...«. Opråbet opfordrede til at sende adresser og deputationer til kong Wilhelm.⁶⁵ Blandt augustenborgernes tilhængere rørte man også på sig. Den 20. august samledes tillidsmænd fra begge hertugdømmer i Altona for at protestere mod indlemmelsen i Preussen og afståelsen af slesvig-holstensk territorium og forlange stænderforsamlingerne indkaldt.⁶⁶

I sidste tredjedel af august og i september 1866 fremkom en række af adresser fra Haderslev amts landområder vendt imod den truende deling af Slesvig. De blev i reglen indsendt til amtmand Kier i Haderslev og herfra ekspederet op i systemet til civilkommisær von Zedlitz, overpræsident Scheel-Plessen og ministerpræsident Bismarck. Den første fra *Skodborg* sogn med 14 underskrifter blev forfattet den 18. august. Den var skrevet på tysk og beskrev en afståelse som »en stor ulykke« og bad amtmanden afvende denne »og bevirke vor forbindelse med Preussen og Tyskland«. Dagen efter blev der samlet 13 underskrifter i *Rødding* på følgende korte udsagn på dansk: »Af Artikel 3 i de nu Bekjendte Fredspræliminæer imellem Preussen og Østerrig seer

vi med Uro at en muelig Afstemning over Fraskillelsen af vore Boliger fra det øvrige Slesvig er taget i Udsigt. Vi holde en saadan Synderlemmelse af vort Land for en stor Ulykke og beder derfor det høie Amtshuus om at ville gjøre Skridt paa vedkommende Sted for at afværge den Ulykke fra os«. Her var der intet om Preussen. Det var der heller ikke i de så godt som enslydende adresser, der samme dag eller kort derefter blev underskrevet i *Skrave*, *Lintrup* og *Hjerting* sogne med henholdsvis 14, 12 og 4 underskrifter. Tysksprogede adresser uden ytringer om indlemmelse i Preussen fremkom samtidig fra *Frørup* og *Aller* sogne. De fik 5 og 6 underskrifter. Dermed havde den allernordligst boende hjemmetyskhed givet sig først til kende.⁶⁷

De øvrige indsendte adresser fra landsogne i Haderslev amt er dateret fra den 24.-31. august 1866 og er langt hen ad vejen identisk med den fra Rødding, men med sproglige og tildels indholdsmæssige nuancer.⁶⁸ Fra *Vilstrup* sogn med den stærke hjemmetyske tradition indkom en dansksproget adresser med 30 underskrifter. Underskriverne havde »med stor sorg og bekymring« erfaret om artikel III, der »atter stiller en Afskjæring af Slesvigsk Jord og en Aftrædelse af samme til Danmark i Udsigt«. En sådan »Sønderlemmelse af hvort (!) Fødeland, hvis enkelte Dele ere fast knyttede til hinanden med alle de Baand, som forene et Lands Beboere, der fra Arilds Tid have ført et fælleds Liv« anså underskriverne herfra for »den største Ulykke«, og derfor bad de amtshuset om at forhindre den. Amtmand Kier gav den følgende ord med på vejen: »Vilstrup sogn, beliggende umiddelbart syd for Haderslev, hører til de distrikter, hvor udelukkende den i Nordslesvig gængse dialekt af det danske sprog benyttes i det daglige samkvem, og i hvilket kirke- og skolesproget er rent dansk. Ikke desto mindre holder, som vedlagte beviser, en stor del af beboerne i dette sogn med sand og rigtig loyalitet fast ved fædrelandet Slesvig, fra hvilket man ikke vil vide den mindste del afrevet og afstået til Danmark«. Alligevel indrømmede Kier, at en afstemning i dette sogn måske kunne falde ud til fordel for Danmark. Ikke desto mindre dokumenterede adressen ifølge Kier, at der var talrige mennesker, »som vel er værdige til at blive fastholdt af den preussiske stat«.⁶⁹

Kiers fremhævelse af det slesvigske indhold i adressen fra Vilstrup var rigtig. Denne kunne ligesom de fleste af adresserne mod delingen fra juni 1864 og den ovenfor citerede nye adresse fra Rødding ud fra ordvalg og indhold lige så vel være underskrevet i 1840'erne. Den gamle slesvigske særfølelse kom igen for dagen, mens der ikke var et eneste ord om Slesvig-Holsten endsige om Preussen. Om dette svarede til initiativtagernes sande holdning, eller om det var udtryk for deres vurdering af, hvad der i situationen kunne sikre de fleste underskrifter, kan vanskeligt afklares, men i hvert fald blev det »slesvigske« kort nok engang spillet ud. Modsat juni 1864 må vi regne med, at det denne gang kun tog stik hjem hos de nordslesvigere, der var indstillet på at høre til

Tyskland, for i august 1866 stod det vel klart for alle, at Slesvigs tid som selvstændigt hertugdømme var omme.

Adresserne fra Vilstrups nabosogn *Hoptrup* (med 26 underskrifter) og fra det tredje sogn på Haderslevvegnen med en del hjemmetyskere, *Aastrup* (20 navne), var i mangt og meget enslydende. De samme udtryk gik igen, men i varierende rækkefølge. Disse adresser var vel led i en koordineret aktion, hvor man for at skjule dette forhold havde arrangeret ordene lidt forskelligt fra sogn til sogn. Denne aktion omfattede også adresserne fra de små sogne *Starup* og *Grarup* med 20 underskrifter samt adressen fra Halk sogn med 17.

Tre andre adresser fra Haderslevs nære opland afveg fra dette mønster. De indkom fra *Gl. Haderslev*, *Hammelev* og *Vedsted* sogne med henholdsvis 23, 8 og 6 underskrifter. De udtrykte stort set det samme, men var alle skrevet på tysk og rummede derudover en anmodning om »at måtte blive i den gamle historiske forbindelse med det øvrige Slesvig-Holsten«. I *Hammelev* og *Gl. Haderslev* var der tilmed føjet et ønske om »med dette [d.v.s. Slesvig-Holsten] at blive delagtig i velsignelserne ved Hans Majestæt Kongens regering«. Det kan vanskeligt tolkes anderledes, end at underskriverne herfra ønskede hertugdømmernes indlemmelse i Preussen, selv om det blev udtrykt på en noget forblømt måde.

Ønsket om indlemmelse i Preussen indgik også i en adresse underskrevet af 13 sognefogder og sandemænd i *Haderslev herred*, altså af egnens honoratiories. Sprogligt og indholdsmæssigt var denne adresse ellers helt på linje med adresserne fra *Vilstrup*, *Hoptrup*, *Aastrup*, *Starup-Grarup* og *Halk*, men til den gængse passus om ulykken ved en adskillelse fra det øvrige Slesvig var føjet eftersætningen: »hvorved vi vilde tabe alle de Goder, som vi venter os af en nær Tilslutning til Preussen«. Denne adresse er en undtagelse fra reglen om, at ønsket om tilslutning til Preussen kun forekom i de tysksprogede henvendelser; hos de menige dansktalende hjemmetyskere på landet i Haderslev amt var denne tanke åbenbart endnu ikke trængt rigtig igennem.

Fra *Agerskov* og *Toftlund* sogne indkom der dansksprogede adresser med henholdsvis 25 og 10 underskrifter. De lå indholdsmæssigt tæt på hinanden og de »slesvigske« adresser fra *Vilstrup* med flere sogne – i *Agerskov* taltes direkte om »vort Fædreland Schleswig« – men desuden rummede de til sidst en direkte anmodning om at undgå afstemning. Fra *Gøttrup* i *Tirslund* sogn sendte gårdejer Jes Richter Fehr ene mand en tilsvarende adresse til amtmand Kier. Amtmand Kier fremhævede, at disse underskrifter fra midtlandet »leverer beviset for, at det danske nationale parti selv i de sogne i amtet, som man er vant til at betegne som rent danske, og i hvilke der i sandhed kun undtagelsesvis høres et tysk ord, slet ikke er eneherkende, men at der tværtimod overalt i amtet bor loyale slesvigere og undersætter af Hans Majestæt Kongen af Preussen«. ⁷⁰

Den danske bevægelses aktioner til fordel for en afstemning gav hjemmetyskerne yderligere grund til at være aktive. Den 29. august 1866 samledes en deputation på 47 mand fra de forskellige egne af Nordslesvig inklusiv Flensborg by og det nordlige Angel i Hamborg for at rejse til Berlin med en adresse til kong Wilhelm med tak for artikel III. Deputationen blev afvist både hos kongen og Bismarck, men krævede en modaktion fra hjemmetysk side.⁷¹ Apenrader Nachrichten tog det ganske usædvanlige skridt at anbefale sine læsere en artikel i Flensburger Norddeutsche Zeitung, der opfordrede til handling, d.v.s. tilkendegivelser af, at man nu ville høre til Preussen.⁷² Presset steg yderligere, da det i de første dage af september blev kendt i Nordslesvig, at artikel III vandrede over i den endelige fred som artikel V.⁷³

En adresse med direkte henvisning til »de 47« indløb fra *Løgumkloster*. Her harcellerede otte underskrivere over, at deputationen »havde haft den frækhed« at udtale sig på Nordslesvigs vegne. Især var de forargede over, at den lokale sandemand, urmager Hans Peter Rosenbom, var rejst med deputationen til Berlin uden deres vidende: »Det er en selvfølgelighed, at vi ikke kan agte et sådant menneske, der driver et sådant spil med vore helligste interesser«. De bad derfor birkefogden om hurtigst muligt at afsætte Rosenbom som sandemand. I *Brede* sogn var på samme måde tre mænd utilfredse med de to bønder Anders Clausen fra Busholm og Claus Clausen fra Sdr. Vollum, fordi de sammen med den øvrige deputation var draget til Berlin »bei Nacht und Nebel«. De protesterede derfor til amtmand Bleicken i Tønder. Det samme gjorde to mænd fra *Emmerlev* sogn, heriblandt daværende forpagter på Kogsbøl ladegård og senere ejer af denne og Søndergårde Th. Feddersen, uden at navngive den deltagende mand fra deres sogn.⁷⁴ *Tønder* bys deputeretkollegium vendte sig imod den danske deputations ret til at udtale sig på landsdelens vegne og glædede sig over »dette øjeblik, hvor den forestående forening med Preussen og det under Deres Majestæts glørrige scepter forenede Nordtyskland byder de længe og svært hjemsøgte hertugdømmer sikkert pant og herlig borgen for nyt åndeligt liv og glædelig oprejsning«. ⁷⁵

Også i *Haderslev* henvendte deputeretkollegiet og magistraten sig til kong Wilhelm. Bystyret gjorde kongen opmærksom på, at der i byen ifølge folketællingen fra 1864 boede 350 familier, hvis overhoved var indvandret fra Danmark. De dansksindede havde endnu fordele fra det danske styre 1851-64. Derfor bad bykollegierne om, at en afstemning først kom, når de nordfra tilvandrede indbyggere havde haft seks år til at erhverve dansk statsborgerskab og udvandre, således som artikel XIX i Wienerfreden fra 1864 gav dem ret til. Samtidig ville Nordslesvigs øvrige beboere få tid til at erfare de ideelle og materielle fordele ved at høre til Preussen.⁷⁶

Det danske fremstød og den endelige fred fremprovokerede desuden tre forsinkede adresser fra *Fjelstrup*, *Bjerning* og *Arrild* sogne. I *Fjelstrup* skrev tre

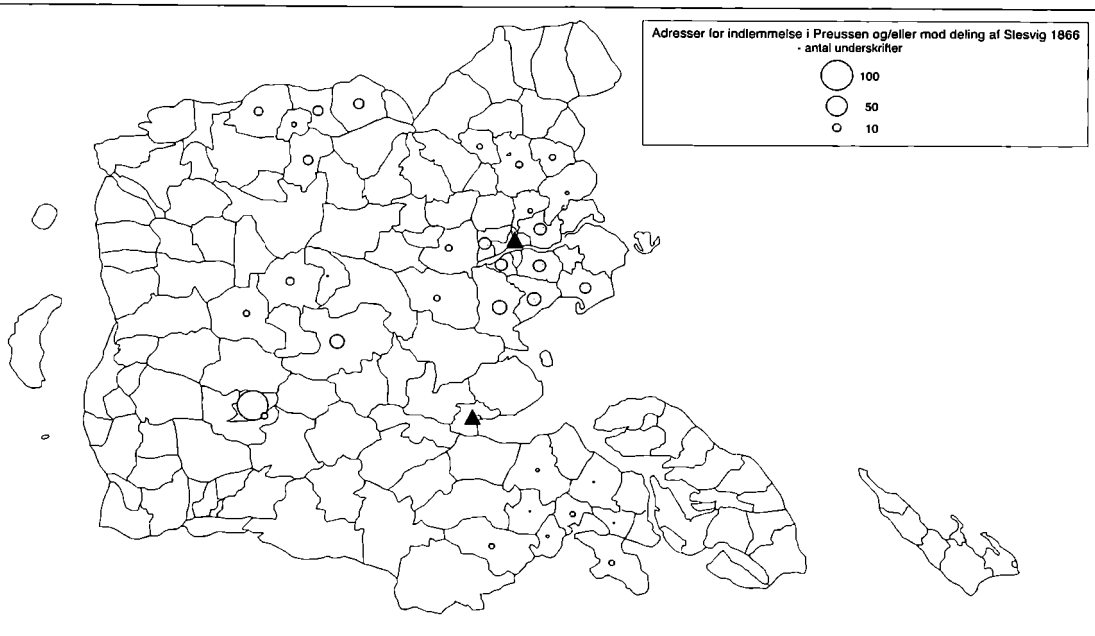
I amtmand Otto Kier (1823-1899) havde hjemmetyskerne i Haderslev amt en god støtte, når det gjaldt om at formidle tilkendegivelser mod en deling af Slesvig videre til myndighederne højere oppe i den preussiske forvaltnings hierarki. Således fremstillede han konsekvent hjemmetyskerne som tilhørende landsdelens velstillede sociale lag. Foto i Haderslev Byhistoriske Arkiv.

mænd under på en tysksproget adresse, der bad amtmanden sørge for, at sognet forblev i den gamle forbindelse med det øvrige Slesvig-Holsten og at det fik varig del i goderne ved en preussisk regering. Seks mænd i Arrild ønskede som deres hjemmetyske naboer i Toftlund og Agerskov, at det slet ikke kom til nogen afstemning. Amtmand Kier lagde særlig vægt på denne adresse, fordi »Arrild sogn, beliggende afsides i Tørninglen langt fra samkvem med byerne, har været lidet tilgængeligt for tysk indflydelse«. Han tog den til indtægt for, at underskriverne ønskede at tilhøre den preussiske stat, skønt Preussen ikke var nævnt med et eneste ord i adressen. Adressen fra Bjerning sogn havde fire underskrivere og var som den fra Arrild på dansk og med et udelukkende »slesvigsk« indhold. Den er dateret i september 1866, men blev først indsendt af amtmand Kier i begyndelsen af oktober. Han havde tøvet med at videresende den til von Zedlitz, fordi han forventede flere adresser at sende den sammen med, men sådanne var ikke kommet, fordi »de tysksindede blandt den mere velhavende landbefolkning af frygt hovedsagelig vel for den lavere folkeklasse, hvis nationale lidenskaber nu på ny er ophidset, holder sig tilbage fra offentlig fremtræden«.77

I sine følgebrev til von Zedlitz gentog Kier nærmest monotont, at underskriverne alle eller aldeles overvejende var ejendomsbesiddere, nogle med betydelig jordejendom. På de adresser, hvor underskriverne angav deres erhverv, var der ganske rigtigt mange navne fra de besiddende lag. En var gods-ejer, 75 gårdejere og 12 »landmænd«. Blandt de solide gårdmænd var sikkert også de 15, der betegnede sig som sognefogder eller sandemænd. Til de vel-

Kort 23. Adresser for indlemmelse i Preussen og/eller mod deling af Slesvig 1866

Cirklen i Starup sogn omfatter tillige Grarup sogn. Trekkanter markerer adresser fra magistrater og deputeretkollegier. Desuden underskrev 13 sognefogder og sandemænd i Haderslev herred en adresse imod delingen. Deputeretkollegiet i Tønder samt 2 i Emmerlev, 3 i Brede og 8 i Løgumkloster underskrev adresser mod »de 47« i den danske deputation for paragraf 5. Se præcise talværdier i bilag 2.

situerede lag må yderligere regnes seks forpagtere, en teglværksejer, to møllere, to kromænd, to præster, en læge, tre lærere og en brandtaksator. Men der var særlig i Agerskov, Aastrup, Lintrup og Rødding sogne underskrivere, som var lavere placeret i det sociale hierarki: 20 husmænd og 13 håndværkere og et enkelt tingbud. Amtmand Kiers karakteristik af hjemmetyskerne i Haderslev amt var dermed noget ensidig; med von Zedlitz' udtryk var der endog tysk-sindede i »den til proletariatet grænsende befolkning«!

Når Kier undertrykte dette, skyldtes det givetvis, at han hellere ville veje underskriverne end tælle dem. For det var ikke noget imponerende resultat, som blev opnået. Antallet af underskrivere i de enkelte sogne fremgår af kort 23.⁷⁸ Det viser, at tilslutningen højst var fladedækkende i Haderslevs nærmeste omegn. Tilsammen fik adresserne fra august-september 1866 kun 293 underskrifter. Det var temmelig ringe den alvorlige situation taget i betragtning og sammenlignet med sommeren 1864. Det var næppe nogen tilfældighed, at aviserne aldrig angav antallet af underskrivere i deres reportager fra adresseindsamlingerne, men alene stedet.⁷⁹

Von Zedlitz påpegede i et notat, at der savnedes underskrifter fra Aabenraa og Sønderborg-Nordborg amter. Det forklarede han dels med, at de tysksindede her troede sig sikre i troen på, at Preussen aldrig ville opgive de militære befæstninger i området, dels med de større dansksindede gårdejerers indflydelse, som først ville forsvinde ved landsdelens endelige indlemmelse i Preussen.⁸⁰

Mødet imod Slesvigs deling i Haderslev den 16. september 1866

Adresserne stod ikke ene som vidnesbyrd om hjemmetyskernes frygt for afstemning og afståelse. Som i 1864 blev der arrangeret et folkemøde i Haderslev, der fandt sted den 16. september.⁸¹ Vi ved ikke, hvem der tog initiativet denne gang. Deltagerne kom fra Flensborg, Aabenraa, Gråsten, Tønder, Løgumkloster, Højer og Haderslev og landområderne. Klokkeren et om eftermiddagen ankom de udenbys gæster med den nye bane fra Vojens til banegården, hvor de blev modtaget af de tysksindede fra Haderslev, Christiansfeld og omegnen. Ifølge vagtmester Johannsen var der ca. 300 tilrejsende. Sammen begav deltagerne sig i optog til Iwersens gæstgiveri på Søndertorv. Antallet af deltagere heri blev vanen tro angivet vidt forskelligt fra dansk og tysk side. De tyske angivelser svingede fra 800 til 1.500, mens man fra dansk side kun talte 260 i optøget.⁸² Sandheden lå nok et sted derimellem.

Mødet blev indledt med en velkomst ved redaktør dr. Janssen fra Nord-schleswigs Tidende. Dernæst talte gymnasielærer dr. Adolf Wallich fra Flensborg på de tilrejsendes vegne. Han tilhørte inderkredsen af »de nationale« i Flensborg, d.v.s. tilhængerne af hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. Det samme gjorde bogtrykker Th. Herzbruch, der stod som udgiver af pjecen med taler fra mødet.⁸³ Måske var det fra denne kreds, initiativet til mødet udgik. Dr. Wallich forsikrede, »at det gennem Preussen forenede Nordtyskland har kraften til at fastholde, hvad der er sit«. Han var derfor overbevist om, at »når hertugdømmerne først definitivt er forenet med Preussen, og det forestår jo Gudskelov i de nærmeste dage, så vil hele folket snart føle sig hjemme i de nye forhold; for kun det uvisse i situationen frembringer endnu en splittelse i ønskerne og sikrer de danske agitatorer forbigående sejre«. Dr. Wallich udtrykte håbet om, at forsamlingen utvetydigt ville erklære sin vilje til at blive forenet med Preussen. Et »brusende bifald« tydede på, at hans tale fandt genlyd i forsamlingen.

Gårdejer Meyer fra Skodborg talte på dansk. Han sagde, at en deling ville betyde den største ulykke og fortsatte: »Vi er alle enige om dette punkt, alene den bedre og intelligentere del af befolkningen begriber også, at vort lands materielle og åndelige vel fordrer den inderligste forbindelse med, ja ind-

lemmelse i Preussen [die innigste Verbindung, ja, das Aufgehen in Preussen]« (genoversættelse fra tysk). Jernstøber Bonnichsen frakendte i sin tale først nordslesvigerne ret til at bestemme over deres skæbne alene: »Fra gammel tid har hertugdømmerne haft en fælles forbindelse, deres blandede befolkninger har levet sig ind i hinanden. Ikke den enkelte landsby, ikke gården tilkommer det retten til at beslutte, hvorvidt de vil blive ved landet: skal spørgsmålet dansk eller tysk? besluttet gennem afstemning: så har vi ret til at forlange, at det hele land spørges«. Han forestillede sig altså en afstemning i hele Slesvig, eventuelt i begge hertugdømmer. Et andet argument var problemerne ved overhovedet at sætte et grænseskel: »Hvem formår vel at trække en grænse mellem nord og syd? Her taler man dansk, der frisisk, hist plattysk: men findes der ellers nogen forskel i befolkningen? Er de ikke alle af én stamme og har de ikke gennem århundreder levet i fordragelighed mellem hinanden?«. Han bestred, at der kunne holdes en fri afstemning efter de foregående års danske styre.

Bonnichsen kom også ind på forholdet mellem hertugdømmerne og Preussen. Han spurgte tilhørerne: »Nu, når I ikke vil være danskere, tyskere kan I kun blive, idet I bliver preussere (bravo). Vi har ganske vist haft andre håb, men store begivenheder er imidlertid kommet til og har bydende belært os om noget bedre. Rækkevidden af dette kan vi vel endnu ikke overse: men så meget fremstår som en klar pligt for os, at vi *må ofre vores selvstændighed på enhedens alter* (bravo). Den, som vi satte vore håb til og var oprigtig hengivne [d.v.s. Friedrich], besluttede sig for den sag, som led nederlag. Vi har ikke ret til at fordømme hans beslutning, og allermindst jeg vil tillade mig det: men det må vi udtale, han har ved sit valg sat sig i en situation, hvor han ikke kan hjælpe os, hvor vi ikke kan følge ham. Det er sandt, vi havde skønt og hyggeligt udmalet os vort Slesvig-Holstens fremtid som en selvstændig stat. Vi havde samlet os sten til at bygge os en behagelig villa mellem to have: fædrelandets nuværende situation forlanger af os at give disse sten til bygning af en fæstning (bravo). Og nu spørger jeg jer, hvad vil I være. Vil I være danskere, eller vil I være tyskere, idet I bliver preussere? (tyske, tyske)«. Bonnichsens redelige fremstilling af de overvejelser, der havde bragt denne gamle slesvig-holstener til at gå ind for indlemmelsen i Preussen, faldt efter bifaldsytringerne at dømme i god jord hos tilhørerne.

Med Bonnichsens tale sluttede mødet hos Iwersen. En del af de udenbys, der havde lang vej hjem med hest og vogn, drog nu hjemad, mens ca. 400 begav sig til festspisningen i Bürgerverein klokken fire.⁸⁴ Her var salen som hos Iwersen prydet med preussiske og slesvig-holstenske farver og emblemer. Musikken spillede »das Preussenlied« og »Schleswig-Holstein meerumschlungen« samt Dybbølmarchen. Borgmester Brodersen Hansen indledte talerrækken. Også han erklærede, at »vi kun kan blive tyske, idet vi bliver preussere«, og udbragte

et leve for kong Wilhelm, hvorefter forsamlingen sang den preussiske kongehymne »Heil dir im Siegerkranz«. Deltagerne sendte et telegram til kongen, hvor de forsikrede, at de »ikke hægede noget mere glødende ønske end at se deres tyske fremtid sikret for alle tider ved hertugdømmerne Slesvig-Holstens forening fra Elben til Kongeåen under Deres Majestæts glørrige scepter«. ⁸⁵ Gårdejer Werner Frölich fra Vester Terp, tidligere forpagter på Ellehus, udbragte en skål for Nordtyskland fra Main til Kongeåen. Redaktør dr. Rommel tilhørte også inderkredsen af »de nationale« i Flensborg. ⁸⁶ Han udbragte et leve for den preussiske hær og foreslog som den eneste rigtige afstemningslinje – det preussiske sværds æg. Han udbragte en skål for den sejrige konge og hans tapre søn, de herlige generaler, den preussiske hær fra kongen til den menige og det preussiske folk i våben. Mere preussisk kunne det dårligt blive! Skåltalen besvaredes med et seksfoldigt »Hoch«. Jernstøber Bonnichsen fulgte trop med et leve for den tilstedeværende general Kühne. Herredsfoged Feldmann fra Toftlund takkede nordslesvigerne for deres faste og energiske sind. Gårdejer Johannsen udbragte en skål for Bismarck, hr. Jürgensen fra Toftlund for guvernør Manteuffel. Medlem af deputeretkollegiet i Flensborg, bogbinder Eggert, der var leder af byens augustenburgske parti, gik ind for en modoffensiv: Forlangte danskerne Jylland til Slien, skulle tyskerne forlange Slesvig til Skagen! ⁸⁷

Nok så interessant og kontroversiel var en tale af redaktør Traugott Keppler fra Apenrader Nachrichten. Han tvivlede på, at det var nok med alle de skåltaler, for artikel V bestod stadig. Derfor spurgte han: »Hvad skal vi bygge på? Vi har holdt os til arveprins Friedrich, fordi vi håbede, at han kunne befri os fra danskerne; nu håber vi på Preussen, men heller ikke dette [land] synes at ville hjælpe os. Hvordan kan vi få opfyldt vort ønske om at forblive tyske? Hvem der vidste råd, skulle fortælle det til ham; hvis vi er dådløse, så bliver til slut det til virkelighed, hvad vi endnu kun frygter«. Her talte tydeligvis en mand, der personligt nu befandt sig ved en politisk korsvej, hvor han endnu ikke rigtig havde fundet orienteringen.

Kepplers lidt modløse tale kaldte straks to af »de nationale« fra Flensborg frem til modsigelse. Dr. Rommel, der selvfølgelig kendte Kepplers augustenburgske fortid, vidste råd. Han henviste til Bonnichsens første tale – om at hertugdømmernes selvstændighed måtte ofres på enhedens alter – og tilføjede ifølge referatet: »De senere års ophedede partikamp forhindrer ikke talerens partifæller i at udtale deres anerkendelse af denne loyale fremstilling, han mener i sammes navn at måtte konstatere, at de gerne rækker sådanne erklæringer hånden til forsoning; ligesom Tysklands Syden, netop indviklet i kamp med Preussen, vendt imod de franske lyster har forlangt tilslutning til Preussen, så har i Norden under indtryk af grænsespørgsmålet fra nu af *de tidligere partimodsætninger ophørt med at eksistere. Enigheden er det middel, som*

der spørges efter«. Ifølge referatet blev denne tale hilst med højlydt jubel, »og man så mange række hinanden hånden som tegn på, at det bag os liggende var glemmt og at vi sammen ilede mod det fælles mål«. Dr. Wallichs var ganske på linje med dr. Rommel og udtrykte håbet om, at enighedsfølelsen ikke blot måtte være forbigående, men varig. Og dermed sluttede mødet omtrent ved syvtiden om aftenen. De udenbys blev klokken halv ni fulgt til banegården, hvorfra toget gik ved titiden. De lokale gik derefter tilbage til Bürgerverein, hvor festen fortsatte til midnat.

Uanset om de var initiativtagere eller ej, fik »de nationale« størst udbytte af mødet; i hvert fald, hvis man skal tro referatet i den pjece, som de selv udgav herom og som i sig selv var en politisk handling. De markerede sig som de skarpeste modstandere af afstemning og afståelse, og med hjælp fra jernstøber Bonnichsen fik de skabt en politisk kærkommen myte om de tysksindedes omorientering fra Friedrich til Wilhelm: Den var et offer bragt på den nationale enheds alter og dermed banebrydende for den forsoning imellem partierne på tysk side, som »de nationale« straks storsindet tog imod. Denne version lød kønnere end virkeligheden: At det var artikel III/V, som skræmte de overvejende augustenburgske hjemmetyskere lige i armene på preusserne. Og så gav den »de nationale« som parti et godt udgangspunkt for deres fremtidige tilslutning i Nordslesvig.

Som manifestation imod en deling af Slesvig blev mødet ikke helt den samme succes, i hvert fald ikke sammenlignet med mødet på Bøghoved i 1864. Det skyldtes, at også danskerne havde valgt at holde møde samme dag i Haderslev. Det kan ikke afgøres, hvilket møde der fik størst tilslutning, for traditionen tro er angivelserne af deltagerantallet stærkt afvigende. I pjecen om det tyske møde sattes det til 200. Vagtmester Johannsen opgjorde det til 500. På dansk side blev det angivet til ca. 2.000.⁸⁸ Det danske møde fandt sted på Harmonien og havde flere af »de 47« fra deputationen til Berlin som deltagere. På mødet blev der igangsat en masseadresse til støtte for »de 47« og deres krav om afstemning. Denne adresse fik en hidtil uset stor tilslutning. Ved udgangen af oktober måned havde 15.643 skrevet under på trods af de preussiske myndigheders forsøg på at forhindre adressen, og et par uger senere sluttede indsamlingen med 17.100 underskrifter, som blev sendt til den preussiske landdag.⁸⁹ Det var temmelig præcis tre gange så mange, som adressen for en deling havde fået i 1864 og dermed et klart vidnesbyrd ikke alene om den danske bevægelses genopblomstring som følge af artikel III/V, men også om de dansksindede nordslesvigeres endelige accept af delingstanken.

Foreningen mod Slesvigs deling og dens masseadresse oktober-december 1866

Amtmændenes stemningsrapporter for september 1866 viste tilsvarende, at hjemmetyskerne var trængt på tærsklen til oktober. Amtmanden i Aabenraa havde givet sine sognefogder ordre til at forhindre den danske adresse for paragraf fem. Enkelte var blevet opsnapet, men de fleste var nok alligevel nået frem til deres bestemmelsessted. Han tøvede med at indlede en politundersøgelse, så længe hjemmetyskerne frit kunne indsende deres adresser. I Sønderborg-Nordborg amt var billedet af danskerne i offensiven det samme. Ligeledes i Haderslev amt; ganske vist fremkom der navnlig fra de besiddende og dannede klasser her ønsker om at forblive sammen med det øvrige Slesvig i »det store Tyskland behersket af staten Preussen«, men tilhængerne heraf var på landet i »afgjort mindretal« og holdt sig ofte tilbage af frygt for deres dansktalende og dansksindede naboer. Herredsfogden for Haderslev og Tyrstrup herreder skildrede, hvorledes de tysksindedes mod var steget ved von Zedlitz' besøg, men atter faldet da artikel III blev til artikel V i den endelige fred. I Tønder amt var den danske agitation stærk i de tidligere enklaver, men svagere i Højer, Tønder og Slogs herreder samt Løgumkloster amt. Amtmanden havde konfiskeret danske adresser i omløb og fulgt anmodningen fra hjemmetyskerne i Løgumkloster om at afskedige urmager Rosenbom som sandemand. Det samlede indtryk af stemningsberetningerne for september 1866 er, at problemet for myndighederne og hjemmetyskerne nu var den stærke danske agitation for paragraf fem, mens spørgsmålet om augustenburgsk eller preussisk var et overstået kapitel, siden det overhovedet ikke blev nævnt.⁹⁰

For at modvirke den danske offensiv blev der den 14. oktober 1866 holdt et møde i Rødekro med tillidsmænd fra Haderslev, Aabenraa, Als, Tønder, Højer, Christiansfeld og Flensborg. Her stiftede de en *Forening mod Slesvigs deling*. Den fik hjemsted i Haderslev og havde som formål at modsætte sig Slesvigs deling med alle lovlige midler. I øvrigt ved vi ikke meget om hverken mødet eller foreningen. Den nationalliberale københavneravis Fædrelandet oplyste, at dr. Wallichs fra Flensborg var leder af mødet, men ikke om han også blev leder af den nye sammenslutning. Den tyske presse nævnte slet ikke personerne bag den nye forening – måske fordi lederen netop var dr. Wallichs og fordi det så var pinligt for hjemmetyskerne, at en flensborger stod i spidsen? Apenrader Nachrichten skrev forhåbningsfuldt: »Deltagelsen i denne forening skal være almindelig; ingen mand, som vor sag ligger på hjerte og som vil gøre krav på dannelse, må holde sig ude«. Foreningen mod Slesvigs deling blev nu snarere en paraplyorganisation for de tyske foreninger i Nordslesvig: Patriotischer Verein og Bürgerverein i Haderslev, Bürgerverein i Aabenraa, Gesangverein og Sct. Nikolai Skyttegilde i Flensborg samt Bürgerverein og Singverein i Tønder.

Derimod var interessen ringe i Sydslesvig og Holsten.⁹¹ Foreningen mod Slesvigs deling var først og fremmest skabt til lejligheden og mere beregnet på at gøre et hurtigt indtryk i offentligheden end på at sammensveje hjemmetyskerne varigt i en ny masseorganisation.

Amtmand Matthiesen i Augustenborg så med skepsis på den nye forening. Han formodede, at tilskyndelsen kom fra Berlin og troede ikke, at foreningen ville nytte noget: »Enhver har forlængst taget parti, ingen bliver trukket heroverimod, ingen lader sig fange i nogen som helst fælde. Selv den forvridning af problemstillingen [Verredung der Fragestellung] som ligger i foreningens skalkeskjul [Aushängeschild] vil ingen finde sig i, selv om danskerne måske i det omvendte tilfælde ville gøre det samme forsøg med hensyn til det mellemste Slesvig. Befolkningen har overalt indsigt nok til selv at vide, at det i sagens natur drejer sig om »preussisk« og »dansk«, og hvor der endnu måtte være ukendskab, vil agitatorerne snart sørge for den nødvendige oplysning«. Amtmand Matthiesen troede altså ikke, at talen om Slesvigs enhed længere gav mening, og det eneste, den nye forening ville bevirke, var en yderligere skærpelse af modsætningerne. Matthiesen så i det hele taget illusionsløst på forholdene; han mente ikke, at det var let at gøre befolkningen til preussere: »Ved de tidligere forsøg på at vinde den herværende befolkning for Preussen med små midler, er der slet ikke kommet noget ud af det. Selv partikularisterne er, skønt de har nationalitetsgrundlaget [den Boden der Nationalität] til fælles med os, kun blevet vundet på grund af begivenhederne«. Ifølge amtmanden var det altså det ydre tryk og ikke nogen indre trang, som nu havde gjort tilhængerne af et selvstændigt Slesvig-Holsten til preussere. Den vurdering var nok ikke helt ved siden af! Zedlitz var ikke uenig i amtmandens vurdering af den betydning, Foreningen mod Slesvigs deling ville få, men dementerede, at den var oprettet på regeringens tilskyndelse!⁹²

Foreningen mod Slesvigs deling tog næppe andre opgaver op end tilvejebringelsen af et tysk modstykke til den danske masseadresse for paragraf fem. Indsamlingen af underskrifter begyndte sidst i oktober 1866; den 26. blev adressen fremlagt i Bürgerverein i Haderslev.⁹³ Apenrader Nachrichten forsøgte den 6. november på forhånd at neddæmpe forventningerne til, hvad den tyske adresse kunne opnå af underskrifter ved siden af den danske: »Med sådanne midler virker landets tyskere imidlertid ikke. Man er måske iblandt dem for ængstelige med at samle underskrifter, for, som det er sædvane på grund af slesvigernes stærke konservative tankegang, vender man sig fortrinsvis til de bofaste og formuende, da disse hidtil næsten udelukkende kunne udøve politiske rettigheder. Adressen, som på tysk side forberedes til deputeretkammeret [i den preussiske landdag], vil derfor, hvad antallet af navne angår, forblive mærkbart tilbage for den danske adresse; derimod betvivler jeg intet øjeblik, at den vil overgå samme, når man vejer stemmerne«. ⁹⁴

Resultatet blev nu ikke så ringe endda! Den 13. november meddelte bladet, at der var indsamlet ca. 1.600 underskrifter i Tønder by og amt, hvoraf ca. 1.400 allerede var indsendt til foreningen. Trods stor beredvillighed til at underskrive var tjenestefolk og andre fra underklassen blevet afvist, så adressen herfra »repræsenterer den intelligente og besiddende del af dette distrikts befolkning og omfatter de mest ansete navne«. Flensburger Norddeutsche Zeitung oplyste samme dag, at der i alt var indløbet 5.000 underskrifter. Den 21. november var der kommet yderligere 11 adresser med ca. 250 navne til, og den 1. december blev det totale tal angivet til 8.000, men dette tal lå i overkanten (se tabel 35).⁹⁵ Adressen var rettet til den preussiske landdags deputeretkammer og udtalte bl.a.: »Enhver afstemning, på hvilken måde en sådan også måtte finde sted, giver landets skæbne til pris for en tilfældig og skiftende majoritet, og truer den befolkning, som er fædrelandet hengiven, og dens sande interesser med fuldstændig tilintetgørelse«. Derfor bad underskriverne andetkammeret virke for opretholdelsen af »landets ældgamle integritet«.⁹⁶ Tabel 35 viser tilslutningen i de forskellige egne på grundlag af indsamlerens oplysninger; den originale adresse er ikke bevaret:

Tabel 35. Underskrifter på adresse mod Slesvigs deling oktober-november 1866.⁹⁷

Område	Antal
Haderslev by	540
Haderslev amt	735
Tønder by	540
Tønder amt	1466
Løgumkloster amt	97
Aabenraa by	350
Aabenraa amt	133
Sønderborg by	55
Sønderborg amt	107
Nordborg flække og amt	47
Gråsten	20
Flensborg by	593
Flensborg amt	760
Glücksborg flække	95
De sydligere dele af Slesvig	1399
I alt	6937

Adressen blev overrakt til deputeretkammeret af en deputation bestående af købmand Holm og jernstøber Bonnichsen fra Haderslev, gårdejerne Juhl fra Aastrup, Diederichsen fra Hejsager, Johannsen fra Djernæs, Posselt fra Sønder-skovgård i Frørup sogn, Meyer fra Skodborg og Petersen fra Vartenberg i Vedsted sogn samt apoteker Padel fra Christiansfeld. Gårdejer Johannsen, en søn af den tidligere amtmand Johannsen i Haderslev, rejste den 1. december

ned til overpræsident Carl von Scheel-Plessen i Kiel for at bringe den rigtige modtagelse i stand. Overpræsidenten blev noget stødt over det korte varsel – de andre medlemmer af deputationen var allerede rejst til Berlin den 29. november – og man kunne ikke vide, om adressen overhovedet var ønsket af regeringen! Alligevel lagde han et ord ind for den hos Bismarcks understatssekretær. Deputationen fik foretræde for Bismarck. Ifølge Sønderborg Avis lovede han, »at der ikke vilde blive skredet til en Afstemning, førend Op-hidselsen og Partiagitationen i Nordslesvig havde lagt sig« – og så kunne det jo have lange udsigter. Deputationen var tilbage kort før den 12. december.⁹⁸

Om Haderslev oplyste adressen, at underskriverne her stod for nærved halvdelen af byens skatteindbetaling. En samtidig tysk undersøgelse fra Aabenraa viste, at man også her regnede med jævnbyrdighed mellem dansk og tysk, når det drejede sig om de velstående borgere. Foregik afstemningen efter stemmeretsreglerne fra valgene til den slesvigske stænderforsamling, skønnede borgmester Gottburgsen, at 118 tysksindede ville stå overfor 113 dansk-sindede, mens 80 vælgeres sindelag var ukendt – i hvert fald for ham.⁹⁹

Adressen til den preussiske landdags andetkammer var den hjemmetyske adresse fra årene 1830-1867, som fik størst tilslutning overhovedet i Nordslesvig. Når underskrifterne i Flensborg by og amt, Glücksborg og de sydligere dele fraregnes, blev resultatet 4.090. Heraf var en del sikkert indsamlet i den sydlige del af Tønder amt. Hvor mange vides desværre ikke, men selv om det måske var halvdelen af de 1.466, som blev opnået i hele amtet, bliver en del flere tilbage end de ca. 2.250, som var det skønnede sammenlagte resultat for årene 1848-50. For så vidt var indsamlingen vellykket, om end det magre resultat i Als-Sundeved området måtte mane til eftertanke.

Kravene til succes var imidlertid øget med den danske addresses store udbredelse. En direkte sammenligning er noget usikker på grund af adressernes forskellige dækningsområder. De 17.100 danske underskrifter kan nok bedst sammenlignes med den tyske total fraregnet de 1.399 i det sydlige Slesvig, altså de 5.538. Med andre ord havde den tyske adresse opnået en tredjedel af tilslutningen til den danske. Det var også, hvad Apenrader Nachrichten nåede frem til, men så tilføjede bladet også, at kun grundejere havde måttet underskrive.¹⁰⁰

Indsamlingen af den danske adresse foregik ikke frit, og en senere dansk adresse om paragraf fem, der blev sendt til kong Wilhelm i 1869, fik hele 27.470 underskrifter i Nordslesvig inklusiv Flensborg samt Før og Amrum.¹⁰¹ Sammenlignet hermed udgjorde de tyske underskrifter i efteråret 1866 kun en femtedel. Da danske og tyske nordslesvigere i februar 1867 fik mulighed for at vise deres sindelag ved et frit valg med almindelig og lige valget, skal adressernes mindre sikre vidnesbyrd om forholdet mellem sindelagsgrupperne i landsdelen som helhed og dens enkelte byer og egne i efteråret 1866 ikke

behandles videre her. Konstateres skal blot, at underskriftindsamlingen på begge sider havde nået et nyt højdepunkt som følge af paragraf fem.

Indlemmelsen i Preussen december 1866-januar 1867

Stemningen blandt hjemmetyskerne blev bedre i løbet af november og december 1866. Troen på, at den snarlige indlemmelse i Preussen ville løse problemet med artikel V, var ifølge amtmændene voksende blandt de tysk-sindede.¹⁰² For Bismarck var det ligeledes vigtigt, at der ikke kom en afstemning, førend hertugdømmernes indlemmelse i Preussen var på plads, fordi det kunne styrke den augustenburgske agitation i hertugdømmerne, hvis Preussen som en følge af en afstemning måtte afstå slesvig-holstensk jord.¹⁰³ Regeringens og hjemmetyskernes interesser gik hånd i hånd.

I begyndelsen af december ventede hjemmetyskerne utålmodigt på den endelige afklaring. Apenrader Nachrichten berettede: »Med den mest spændte forventning imødeser man kammerforhandlingerne [i landdagen] om annek-sionsforslaget. Ikke så meget på grund af disse forhandlingers egentlige resultat, for derom er man ikke mere i tvivl, men desto mere fordi man håber, at disse forhandlinger vil bringe en større afklaring om Nordens skæbne«. ¹⁰⁴ Kort før jul meddelte bladet endelig: »Den netop per telegraf modtagne efterretning om, at annek-sionen af hertugdømmerne er besluttet med stort flertal i kamrene, vil – i det mindste i Norden – blive mødt med stor glæde og ikke forfejle sin beroligende virkning på gemytterne, idet man i denne annek-sion ser den bedste garanti for den længe savnede indtræden af fast ordnede og sikre forhold«. ¹⁰⁵ Det var den preussiske landdags endelige vedtagelse af indlemmelsesloven den 22. december 1866, som Apenrader Nachrichten viderebragte som en glædelig begivenhed. Selveste juledag måtte avisen imidlertid slå bak igen, for Bismarck havde udtalt, at paragraf fem kom til udførelse. ¹⁰⁶ Selv om dette sikkert gjorde skår i juleglæden hos de hjemmetyske læsere, lod indlemmelsen sig nu ikke længere standse, heller ikke for Nordslesvigs vedkommende. Kong Wilhelm underskrev indlemmelsesloven juleaftensdag 1866, og dermed var sagen afgjort. ¹⁰⁷

Selv om indlemmelsen endnu ikke var fuldbyrdet, tog Apenrader Nachrichten ved årsskiftet 1866/67 forskud på glæden: »Det treårige provisorium, som i så mange forbindelser har hæmmet landets indre udvikling, er til ende. Kong Wilhelm 1. af Preussen er fra nu af vor konge, og vi er preussiske statsborgere. Om få dage vil Hans Majestæt Kongens indlemmelsespatent udkomme. Denne julegave, såvel som den dermed forbundne udskrivning til militærtjeneste, som nu også vil blive foretaget i de nordligste distrikter af hertugdømmet Slesvig, kan anses for det sikreste af alle midler til fast at grundlægge ro og orden i landet for al fremtid. Den anerkendte fortræffelige

preussiske disciplin vil ikke fejle i at udøve sin gavnlige virkning på alle klasser af befolkningen. I begyndelsen – vi indrømmer gerne dette – kan denne nye indretning synes som en byrde for de unge mennesker, som hidtil ikke har været vant til at aftjene deres værnepligt personligt, men de vil snart indse, at netop den almindelige værnepligt vil udøve en uvurderlig indflydelse ved fremme af almen dannelse og fædrelandskærlighed. Endvidere vil den almindelige værnepligt også bidrage til ad den korteste vej at skaffe de unge mennesker kendskab til det tyske sprog«. ¹⁰⁸

Redaktør Keppler, der endnu i september 1866 var tvivlrådig, var nu fuldt ud overbevist om Preussens lyksaligheder! Eller også havde han besluttet sig for kun at se fremad. Det var i hvert fald det råd, han et par dage senere gav sine læsere: »Efter fuldbyrdelsen af vort lands indlemmelse vil det være enhver slesvig-holsteners opgave ikke mere at se tilbage og utilfreds lægge hænderne i skødet, men rette blikket mod fremtiden og rask give en hånd med ved opbygningen af det nye Tyskland. Det højeste, hvad vi har stræbt efter, er opnået: *vort lands tyske fremtid er sikret*«. ¹⁰⁹

Sønderborg Avis bragte den 4. januar 1867 den fulde tekst af indlemmelsesloven, hvortil bladet knyttede en kort kommentar, der blot registrerede forløbet siden Gasteinoverenskomsten. At hjemmetyske kredse i Sønderborg var tilfredse med det skete, fremgik af sangkoret »Harmonie«s nytårskoncert i »Holsteinisches Haus«. Formanden dr. Schmiegelow udtalte her det ønske, »at det maatte være det nye Aar forundt, at føre de uhyre Resultater, som militærisk Intelligents og Kraft havde opnaaet i det henrundne Aar, det første Skridt fremad mod Maalet – gennem Eenhed til Frihed, til Held og Lykke for vort fælles Fædreland«. Hertil sluttede tilhørerne sig med høje hurraråb, og man sang preusservisen og – efter borgmester Toosbüys leve for »vor nye konge« – den preussiske kongehymne »Heil Dir im Siegerkranz«. ¹¹⁰

Den store taber i striden om hertugdømmernes fremtid var Friedrich. Han udsendte den 2. januar 1867 fra Baden en proklamation til slesvig-holstenerne, der blev trykt som flyveblad. Her gav han sin version af begivenhederne i de forløbne tre år og betegnede indlemmelsen i Preussen som en »uret«. Han tog forbehold for sin ret og lovede fortsat at stride for Nordslesvig: »Og når Nordslesvig er den købspris, der er lovet udlandet for at der må begås en uret imod os, så vil jeg i det mindste opretholde nordslesvigernes ret til at blive ved Slesvig-Holsten og Tysklands ret til Nordslesvig«. Imidlertid måtte Friedrich nu se sig nu ude af stand til at forsvare »landsretten«, og derfor frigjorde han slesvig-holstenerne for de forpligtelser, de havde indgået overfor hans person ved ed, løfter og hyltninger. ¹¹¹ Proklamationens ord om Nordslesvig var den augustenburgske agitation, som Bismarck frygtede. Derfor blev udbredelsen af flyvebladet straks forbudt. ¹¹² I Nordslesvig vakte det næppe videre genklang. Sønderborg Avis bragte en vred kommentar fra Flensburger Norddeutsche

Zeitung, der harcellerede imod, at Friedrich ville så splid i landet. Hertil bemærkede Sønderborg Avis i en fodnote: »For Nordslesvigs Vedkommende behøver man dog vistnok ikke at nære en slig Frygt«. ¹¹³

Den 12. januar 1867 underskrev kong Wilhelm sit »Patent om overtagelse af hertugdømmerne Holsten og Slesvig«. Dette patent blev sammen med kongens proklamation til hertugdømmernes befolkning offentliggjort ved en højtidelighed på slottet i Kiel den 24. januar 1867 kl.12, hvormed indlemmelsen endelig blev fuldbyrdet. Tilsvarende højtideligheder fandt samtidig sted rundt om i hertugdømmernes købstæder, også i Nordslesvig. Hverken i loven, patentet eller proklamationen nævntes afstemningen med ét ord. Landsdelen delte fuldt ud skæbne med Sydslesvig og Holsten. ¹¹⁴

Ved højtideligheden den 24. januar i Aabenraa gik den lokale Bürgerverein i optog med musikledsagelse. Der var 46 deltagere i optoget, der blev anført af købmand Johan Jacobsen og redaktør Keppler. Foran rådhuset overværede næppe 80 voksne mennesker oplæsningen af kongens patent og proklamation. Fra 49 huse i byen vejede 36 preussiske og 34 slesvig-holstenske flag. Aabenraaernes begejstring for den nye orden var til at overse. ¹¹⁵ I Tønder var meningene om, hvorvidt Singverein skulle medvirke, stærkt delte. En ekstraordinær generalforsamling den 23. januar 1867 var indkaldt for at diskutere nye vedtægter. Ved mødets begyndelse meddelte formanden N. J. Petersen, at direktionen fra »nogle borgere« havde modtaget et forslag om at markere hertugdømmernes indlemmelse i Preussen med en »ovation«. Konkret blev der foreslået et optog fra foreningens lokale til torvet med en afsluttende tale. Forslaget blev »efter en længere debat« nedstemt med 21 for og 31 imod. Generalforsamlingen blev derpå suspenderet, mens en almindelig »borgerforsamling« fandt sted. Her blev der stillet forslag om at lade en passende højtidelighed udgå fra borgerne, altså ikke fra foreningen. Dette forslag fik stort flertal, men til sidst endte diskussionen med, »at man afså fra enhver ovation og ville lade det blive ved et fælles festmåltid«. Så kunne Singvereins generalforsamling genoptages, men tiden var nu så fremskreden, at man kun nåede at behandle en enkelt paragraf af de nye vedtægter. ¹¹⁶ Den forudgående diskussion havde fået bølgerne til at gå højt. I Tønder, der ikke var nær så truet af afstemning og afståelse som det øvrige Nordslesvig, var det åbenbart ikke alle hjemmetyskere, som var blevet overbevist om velsignelserne ved at høre under Preussen!

Amtmændenes stemningsberetninger for januar 1867 fortalte ellers, at hertugdømmernes indlemmelse i Preussen havde givet hjemmetyskerne ro i sindet. Fra Haderslev amt meldtes, at indlemmelsen og udskrivningen af soldater til den preussiske hær »havde befæstet indbyggerne af tysk sindelag i deres tro på de nuværende tilstandes sikkerhed og beståen«. I Aabenraa amt havde indlemmelsen »løftet den tyske befolknings stemning meget, og også det

tidligere afvigende parti af augustenborgere begriber mere og mere, hvilken lykke der er blevet dem til del med foreningen med Preussen«. I Tønder konstaterede amtmanden: »I almindelighed gør den overbevisning sig også gældende i den partikularistisk sindede del af befolkningen, at det ikke længere kan gå med den blotte afvisning, protesteren og forbeholden imod det, som er sket...«. Samtlige beretninger fremhævede, at det forestående valg til Det nordtyske Forbunds grundlovgivende rigsdag optog befolkningen.¹¹⁷

Valget til Det nordtyske Forbunds grundlovgivende rigsdag januar-februar 1867

I stedet for det opløste Tyske Forbund af 1815 blev der i månederne august-oktober 1866 grundlagt et Nordtysk Forbund bestående af de tyske stater nord for Main. En minimal »lilletysk« samling så at sige. Den helt dominerende stat var Preussen med de netop indlemmede områder Slesvig og Holsten, Hannover, Kurhessen, Nassau og Frankfurt a.M. For nærmere at fastlægge forbundets forfatning blev der udskrevet valg til Det nordtyske Forbunds grundlovgivende forsamling med den 12. februar 1867 som valgdato. Valgret tilkom enhver mandlig tysk statsborger, som var fyldt 25 år, med mindre han stod under formynderskab, var fallit, under fattigforsorg eller havde mistet de borgerlige rettigheder ved dom. De hidtil usete demokratiske valgeregler, som gjaldt for valget, gør dette særligt interessant både i et dansk-tysk og et preussisk-augustenborgsk perspektiv.

Hertugdømmet Slesvig blev inddelt i fire valgkredse. Første valgkreds omfattede Haderslev, Aabenraa og Løgumkloster amter samt Slogs herred af Tønder amt, anden valgkreds Sønderborg-Nordborg og Flensborg amter (inkl. Flensborg by) samt en del af Gottorp amt, tredje valgkreds resten af Gottorp amt samt Hütten og Femern amter og landskabet Stapelholm, fjerde valgkreds Tønder amt (ekskl. Slogs herred), Husum og Bredsted amter samt landskabet Ejdersted. Dermed var Nordslesvig delt på tre forskellige valgkredse.¹¹⁸

Hertugdømmerne Slesvig og Holsten blev i alt inddelt i 9 valgkredse. Partierne begyndte allerede i december 1866 at opstille deres kandidater. Den augustenborgske retning, der fortsat var stærk i Holsten og endnu eksisterede i Sydslesvig, organiserede sig ud fra de opløste slesvig-holstenske foreninger og de endnu tilladte foreninger af »Kampfgenossen« den 16. december 1866 i en »Central-Wahl-Comité für Schleswig-Holstein« med 86 medlemmer og et forretningsudvalg på syv. Komiteen omfattede såvel moderate liberale som demokratiske og udpræget hertugtro mænd. Den havde kun få sydslesvigske medlemmer og slet ingen fra Nordslesvig; nærmest kom to gamle kendinge fra tiden før 1850, dr. von Maack i Kiel, tidligere Aabenraa, og dr. Marcus i Segeberg, førhen Haderslev.¹¹⁹ I anden valgkreds opstillede komiteen regeringsråd

Werner Kraus, i fjerde dr. Karl Francke. Det nationale parti, ledet af bl.a. dr. Wallichs i Flensborg og Ludwig Reventlow i Kiel, opstillede også kandidater, i anden valgkreds amtmand Chr. Matthiesen, i fjerde Tønders tidligere stænderdeputerede Wilhelm Beseler. I fjerde kreds opstillede også Thomsen-Oldensworth, der tidligere gjaldt for augustenburgsk, men nu indtog en mellemposition mellem de to tyske partier. I første valgkreds opstilledes kun én tysk kandidat, amtmand Otto Kier i Haderslev. Han tilhørte nærmest »de nationale«, men gjaldt for tysk fælleskandidat. Han var den eneste indfødte nordslesviger blandt de tyske kandidater i første, anden og fjerde kreds. De danske nordslesvigere opstillede gårdejer H. A. Krüger fra Bevtoft i første valgkreds, proprietær Nicolai Ahlmann fra Vertemine på Als i anden og gårdejer Detlef Detlefsen fra Læksgårde i Karlum sogn i fjerde.¹²⁰

Der fandt opstillings- og valg møder sted i flere byer i landsdelen. Amtmand Kier blev opstillet på et møde i Rødekro den 13. januar 1867 som kandidat for Foreningen imod Slesvigs deling. Der blev holdt et valg møde for Kier i Aabenraa den 26. januar. Her deltog han ikke selv, men der herskede ifølge Apenrader Nachrichten fuld enighed om hans kandidatur. Derimod mødte Kier selv op på velbesøgte møder i slutningen af januar i Agerskov, Arnum, Brøns, Skærbæk, Øsby, Vilstrup og Hoptrup. Her søgte amtmanden at appellere til de dansksindede vælgere, men næppe med større held, fordi amtmanden ikke troede på paragraf fem; på flere møder stod førende lokale danske mænd derfor op og anbefalede Krüger.¹²¹

Amtmand Matthiesen fik støtte fra lokale repræsentanter i anden valgkreds, som i slutningen af januar mødtes i Flensborg. Også her satsede man på, at en amtmand kunne hverve danske stemmer, men en forudsætning for hans valg var, at der kun blev opstillet én tysk kandidat i kredsen. Der blev nedsat en stor valgkomité til fordel for ham, som bestod af et halvt hundrede tysksindede fra Als, bl.a. advokat W. Grimm, købmand B. Stein, skibsbygmester Hauschild, borgmester Toosbüy og dr. Schmiegelow fra Sønderborg, inspektør Haack og herredsfoged Lüders fra Augustenborg samt »gårdejerne« fra flere af de tidligere augustenburgske hovedgårde: H. Andersen fra Kegnæsgård, J. W. Bock fra Melsgård, A. Thomsen fra Hjortspring, O. Schwerdtfeger fra Rønhave og J. Schwerdtfeger fra Rumohrgård. Dertil kom adskillige rigtige gårdejere, der tillige ofte var synsmænd, og en del flere embedsmænd og nogle håndværkere. Fra hele anden valgkreds satte flere deres navne under et valgopråb til fordel for Matthiesen, bl.a. gårdejer N. A. Matzen i Iller og førende »nationale« som dr. Wallichs og herredsfoged A. Römer fra Flensborg.¹²² Derimod kendes ingen støtter til regeringsråd Kraus fra den nordslesvigske del af anden valgkreds.

I fjerde valgkreds var meningerne temmelig delt. Et valg møde i Tønder i slutningen af januar pegede på Thomsen-Oldensworth, mens Francke i begyn-

delsen af februar holdt et møde i Tønder med ca. 250 deltagere, hvor flertallet angiveligt var stemt for ham. Til gengæld udsendte en række borgere i Tønder et valgopråb til fordel for Wilhelm Beseler, som de foretrak, fordi han havde stået uden for de indre partikampe i hertugdømmet. Opråbet var underskrevet af næsten et halvt hundrede personer, bl.a. købmand A. Andresen jr., købmand H. J. Angel, møller J. Bachmann, købmand Basche, guldsmed J. A. Bödewadt, provst Carstens, senator H. H. Feddersen, borgmester Jissen, senator Raabe, seminariedirektor N. Schmidt og senator Wedersøe.¹²³

I den nordslesvigske del af anden valgkreds vandt amtmand Matthiesen stort i det indbyrdes opgør mellem de tyske kandidater. Han fik 129 stemmer i Sundeved og 679 på Als, mens Kraus kun fik henholdsvis 36 og 72. Stemmerne på Kraus faldt næsten udelukkende i Broager sogn (34) og Sønderborg by (66), men også her fik amtmanden flere stemmer (75 og 199). Helt udsløttet var den liberale, slesvig-holstenske opposition imod Preussen altså ikke i Broager og Sønderborg, når Kraus kunne samle mellem en fjerdedel og en tredjedel af de tyske stemmer her. I fjerde valgkreds stod den augustenburgske kandidat stærkere. I Tønder by fik Francke 206 stemmer mod 156 til Beseler og 26 til Thomsen-Oldensworth, d.v.s. absolut flertal. Balladen i Singverein om markeringen af hertugdømmernes indlemmelse i Preussen er dermed ikke det eneste vidnesbyrd om fortsatte augustenburgske sympatier i marskbyen. I Ubjerg og Højer foretrak de tyske vælgere Thomsen, særlig i Højer, hvor han fik 183 stemmer, d.v.s. alle tyske bortset fra 3. I Ubjerg fik han 24 mod 9 til både Francke og Beseler. De to steder måtte den preussiske kandidat altså bide i græsset til fordel for den midtsøgende. Derimod fik Beseler de fleste tyske stemmer i Abild og Tønder landsogn (32 af 43) og i Møgeltønder (alle 17).¹²⁴ I fjerde kreds som helhed, i den sydslesvigske tredje valgkreds og i alle fem holstenske valgkredse sejrede de augustenburgske kandidater stort.¹²⁵ Tønder by fulgte altså den almindelige tendens i Sydslesvig og Holsten.

I første slesvigske valgkreds havde hjemmetyskerne som nævnt ingen mulighed for at vælge mellem en augustenburgsk og en national kandidat. Her og i anden slesvigske valgkreds gik sejren til de danske kandidater Krüger og Ahlmann. På dansk side blev valget set som en generalprøve på den ønskede afstemning, og denne betydning tillagde man åbenbart også valget på tysk side, siden der blev opstillet en tysk samlingskandidat i første valgkreds. Resultatet blev en meget høj valgdeltagelse her og i resten af Nordslesvig, ikke mindst i betragtning af, at det var første gang, hele den voksne mandlige befolkning kunne stemme. I hertugdømmet Slesvig som helhed var valgdeltagelsen 74%, mens den lå på 82% i Nordslesvig (området nord for den nuværende grænse med undtagelse af Bov sogn).¹²⁶ Der var betydelige udsving fra valgdistrikt til valgdistrikt; den var 90% og derover i 19 valgdistrikter, mellem 80 og 89% i 34, mellem 70 og 79% i 18, mellem 60 og 69% i fire, mellem

50 og 59% i et og mellem 30 og 39% i et. Områderne med den mindste valgdeltagelse var Ubjerg sogn med den sydlige del af Tønder landsogn (67%), Abild sogn med den nordlige del af Tønder landsogn (66%), Rømø (64%), Burkal (58%) og Rudbølkog-Frederikskog (31%). Generelt var valgdeltagelsen i de tre nordlige valgkredse højst i de udpræget danske områder. Om det mest var vælgere med danske eller tyske sympatier, der valgte sofaen i de mere tyskprægede områder, kan i sagens natur ikke afgøres. Det kan lige så vel have været dansksindede, der blev hjemme på grund af tyske omgivelsers tryk, som det kan have været tysksindede, der følte sig helt sikre mod at blive afstået og derfor var mindre motiverede for at stemme. Som en tredje mulighed kan det have været nationalt indifferente vælgere, der ikke ønskede at tage stilling.

Under alle omstændigheder var valgdeltagelsen så høj, at februarvalget i 1867 gav det hidtil sikreste billede af det nationale styrkeforhold mellem dansk og tysk i Nordslesvig. Desværre fulgte inddelingen af stemmeafgivningsdistrikterne den daværende administrative geografi med deling af kirkesogne og spredt beliggende godsområder. En kartografisk fremstilling er kun tilnærmelsesvis mulig (se kort 24).¹²⁷ Flertalsforholdene var imidlertid klare nok!

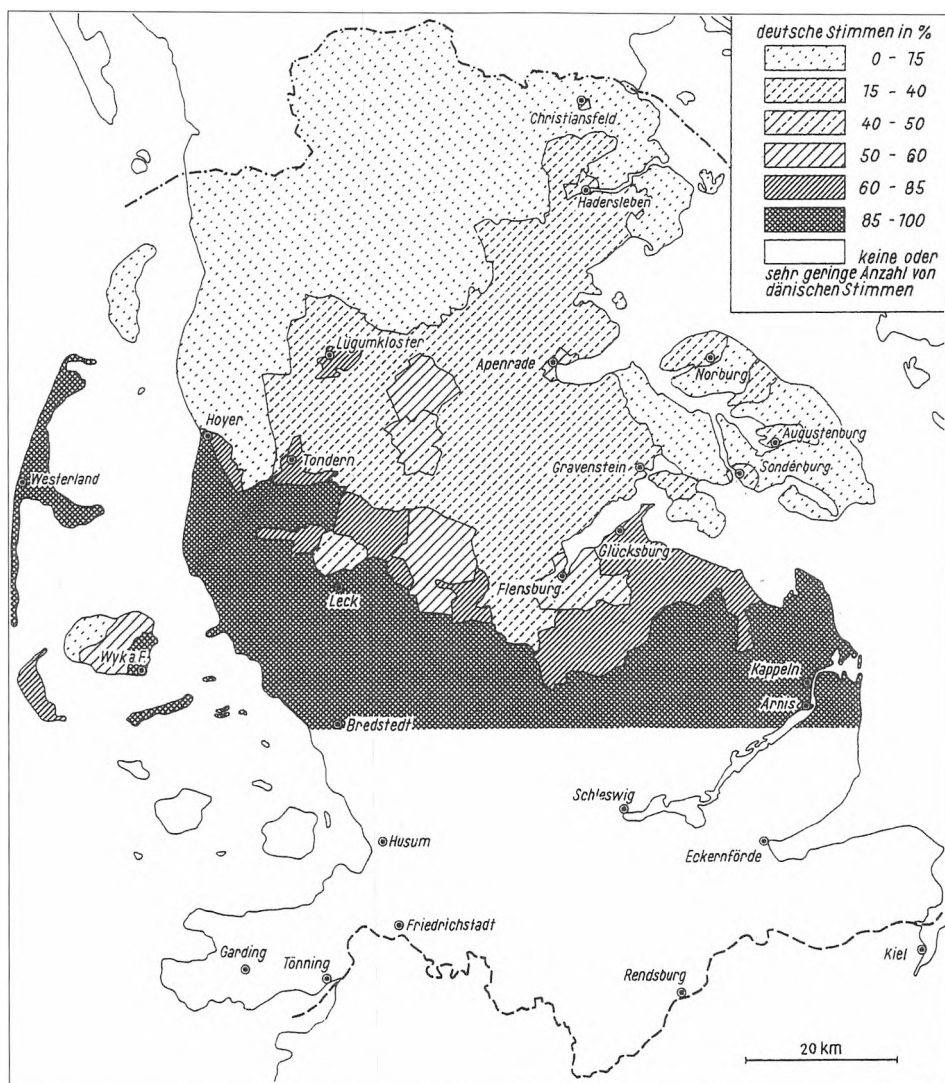
I Nordslesvig som helhed blev der afgivet 5.403 tyske stemmer, svarende til 19 % af alle afgivne stemmer, og 23.414 danske.¹²⁸ Antallet af tyske stemmer lå dermed ca. 1.300 over antallet af nordslesvigske underskrifter på den store adresse mod delingen fra oktober-november 1866.¹²⁹ Tilsvarende lå antallet af danske stemmer langt over tilslutningen til den samtidige adresse til fordel for paragraf fem. På begge sider mobiliserede valget flere tilhængere end efterårets masseadresser.

Overvældende tysk var Tønder by med 83% og Højer flække og landsogn med 72 % (heraf det lille valgdistrikt Rudbøl- og Gl. Frederikskog med 89%). Der var et klart tysk flertal på 62% i Ubjerg sogn med den sydlige del af Tønder landsogn. Disse valgdistrikter hørte dermed sammen med distrikterne langs den sydslesvigske vestkyst, hvor der overalt var massive tyske flertal på fastlandet, f.eks. 93% og 98% i de tilstødende sogne Aventoft og Sønder Løgum.

Mindre tyske flertal fandtes i Nordslesvig i Ravsted distrikt med 58% og i Løgumkoster flække med 53%. De udgjorde tyske enklaver i ellers danskdominerede områder. Bortset herfra og fra de tilsvarende få danske enklaver i Sydslesvig (Karlum sogn og Vesterland-Før) fremtrådte sindelagsgrænsen mellem dansk og tysk klart: Nord om Højer, syd om Møgeltønder, nord om Tønder og Ubjerg, syd om Hostrup, Burkal, Tinglev og Hanved sogne, syd om Flensborg købstad med Jørgensby, Fiskergård og Duborg og derfra sønden om Adelby-Rylskov valgdistrikt mod nord.

Store tyske mindretal fandtes i Nordslesvig i Aabenraa købstad med 48% af stemmerne, i Christiansfeld flække med 46%, i Haderslev købstad med 41%, i Bylderup sogn med 40%, Tinglev sogn med 39%, Sønderborg købstad med

Kort 24. Valget til Det nordtyske Forbunds grundlovgivende rigsdag den 12. februar 1867.

Fra: Geschichte Schleswig-Holsteins 8, Teil 2, s. 209.

34%, Augustenborg flække-Ketting sogn med 33% og Burkal sogn ligeledes med 33%. Tæt på en tredjedel tyske stemmer var endvidere Hostrup sogn (32%), Aabenraa landsogn (32%), Rise og Hjordkær sogne (30%) og Adsbøl-Gråsten (30%), fulgt af Højst sogn (29%) og Løgumkloster amts landområder (28%). Bortset fra købstæderne på østkysten og flækkerne Christiansfeld og Augustenborg fandtes de store tyske mindretal således i »den skæve firkant«

mellem Tønder, Løgumkloster, Aabenraa og Gråsten. De andre valgdistrikter i dette område havde en tysk stemmeandel fra en fjerdedel og nedefter: Ladegård gods (25%), Abild med den nordlige del af Tønder landsogn (23%), Bjolderup og Uge sogne (23%), Bov sogn (21%), Søgård-Årtoft gods (20%), Grøngrøft gods (19%), Ensted og Felsted sogne (19%), Holbøl og Rinkenæs sogne (18%), Stoltelund gods (18%) og Skovbølgård gods (6%).

Uden for det sydlige område var tyskheden pænt repræsenteret i Hoptrup-Vilstrup-Starup-Grarup sogne med 20%, hvoraf hovedparten sikkert kom fra det traditionelt hjemmetysk prægede Vilstrup sogn. Den samme andel opnåede tyskheden i Nordborg flække og landsogn og Svenstrup sogn, altså i distrikter på det nordlige Als, hvor der traditionelt var nogen hjemmetyskhed. Mellem 10 og 19 % opnåedes i flere valgdistrikter på Haderslevvegnen, i den nordlige del af Aabenraa amt samt i den nordlige del af Broager sogn, Ulkebøl sogn og Havnbjerg sogn. Udpræget svagt stod hjemmetyskheden i de gamle augustenborgske områder på Sydals, desuden i Sundeved og i Haderslev vesteramt, hvor der dog var over 10 % tyske stemmer i Hygum-Rødding-Øster Lindet distrikt og Skærbæk distrikt, men frem for alt i enklavesognene vestpå, hvor der i flere distrikter slet ikke faldt nogen tyske stemmer.¹³⁰

De ca. 5.400 tyske stemmer fordelte sig med en tredjedel i købstæderne og to tredjedele i flækker og landsogne (selvstændige resultater for flækkerne kan ikke udskilles i alle tilfælde). Af det samlede antal vælgere boede kun 13-14 % i købstæderne, så hjemmetyskheden var ligesom under Treårskrigen klart overrepræsenteret i byerne. Fordelingen af de tyske stemmer på større områder med forskelligt hjemmetysk præg fremgår af tabel 36.

De absolutte tyske stemmetal viser, at flertalsområdet i sydvest leverede færre tyske stemmer end Haderslev by, og at Tønder-hjørnet sammen med naboegnene havde klart færre tysksindede end Haderslev by og amt tilsammen. Den nordlige tyskheds betydelige vægt på de indre tyske linjer forklarer, hvorfor kampen mod en deling af Slesvig blev så fundamental for hjemmetyskheden i Nordslesvig. Og dermed indirekte, hvorfor hovedparten af hjemmetyskerne – med Tønderhjørnet som delvis undtagelse – i det afgørende øjeblik blev tilhængere af indlemmelsen i Preussen.

Såvel med hensyn til selve sindelagsgrænsen nord om Tønder og syd om Flensborg som gradueringerne af de tyske mindretal inden for det danske flertalsområde minder resultatet af februarvalget i 1867 slående om det billede, der fremkom ved analysen af tilslutningen til de slesvig-holstenske og de danske adresser under Treårskrigen. Den nationalpolitiske geografi synes dermed temmelig fastlåst fra 1848 og indtil hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. Det kan man alt efter temperament udlægge som et positivt eller et negativt resultat for hjemmetyskheden. Det positive skulle så være, at det danske herredømme 1850-64 og de skuffede forhåbninger om et selvstændigt

Tabel 36. Tyske stemmer i de nordslesvigske byer og egne.¹³¹

Tyskhedens styrke	Områder	Tysk andel	Tyske stemmer
Tyske flertalsområde i sydvest	Tønder, Højer, Ubjerg	78 %	618
Naboegne med stærk tyskhed	Løgumkloster flække og amt, Slogs herred	37 %	676
Købstæder med stærk tyskhed	Aabenraa	46 %	471
	Haderslev	41 %	645
	Sønderborg	34 %	265
Egne med svagere tyskhed	Aabenraa amts landsogne	20 %	880
	Bov sogn af Flensborg amt	21 %	92
	Sønderborg amts landsogne inkl. flækker	11 %	651
	Haderslev amts landsogne inkl. flække	10 %	1030
	Øvrige landsogne i Tønder amts nordlige del	4 %	84

Slesvig-Holsten 1864-67 ikke afgørende svækkede den nordslesvigske tyskhed i forhold til dengang, da den slesvigske befolknings deling efter nationalpolitiske skillelinjer for første gang manifesterede sig. Det negative, at de sidste tre år under tysk herredømme ikke havde rokket ved den danske dominans i Nordslesvig eller knækket de dansksindedes genforeningshåb.

At valget på tysk side overvejende blev taget som et nederlag, fremgår af amtmændenes stemningsindberetninger for februar måned 1867. Amtmanden i Aabenraa fortalte: »Udfaldet til gunst for det danske parti har, om end også forudset, dog betydeligt opmuntret dette parti og virket deprimerende på regeringspartiet, navnlig på landet«. Hans kollega i Haderslev, der havde tabt valget i første valgkreds, konstaterede indirekte nederlaget ved at fremhæve, at resultatet i særlig grad havde forbedret stemningen i det danske parti. Også i Sønderborg-Nordborg amt måtte en slået amtmand erkende et nederlag. For ham var det værste ikke, at danskerne havde sejret i anden valgkreds, men at alt, hvad der var vundet af sympati for Preussen ved indlemmelsen, udskrivningen af soldater etc., var gået mere end tabt. Den danske sejr (»Erfolg«) havde sat de tysksindede under pres. I Egen sogn havde de dansksindede udfoldet stor ihærdighed for at finde ud af, hvem de 17 var, som ikke havde stemt på den danske kandidat. I Hundslev havde de iværksat en boykot (»Aus-hungerungssystem«) mod den tyske kromand og høker, fordi han havde sat sit navn under det tyske valgopråb. Amtmanden fandt dog, at hjemmetyskerne bortset fra et enkelt distrikt havde vist deres mod og ro på valgdagen.¹³²

Erkendelsen af et nederlag lyser også ud af den desperate kommentar til udfaldet i første valgkreds, som Apenrader Nachrichten gengav. Her blev den blotte deltagelse i valget uden videre taget til indtægt for tilslutningen til Preussen og Det nordtyske Forbund: »Modsætningen mellem tysk- og dansksindet er dermed faldet bort; alle vil kun være preussere for at blive medlemmer af det store Nordtyske Forbund. En afstemning i henhold til § 5 i

Pragfreden er hermed blevet overflødig; den har i virkeligheden allerede fundet sted – til fordel for Preussen«. ¹³³

Valget i februar 1867 viste, at en deling af Slesvig langs en sindelagsgrænse var mulig. At delingen ikke var manet endegyldigt i jorden med indlemmelsen i Preussen, fremgik desuden af flere nye anonyme dansksprogede pjecer, som var vendt imod delingen og trykt i Kiel og Hamborg. ¹³⁴ Men hjemmetyskerne så ikke længere delingen som en umiddelbar trussel og de indstillede deres politiske aktiviteter rettet imod den. Forhandlinger om en udførelse af paragraf fem mellem den preussiske og den danske regering i årene 1867-68 endte uden resultat. Efter Frankrigs nederlag i den fransk-tyske krig 1870-71 var der ikke længere nogen stormagt, som kunne tænkes at ville involvere sig i en udførelse, og i 1878 blev det nordslesvigske forbehold i paragraf fem slettet ved en preussisk-østrigsk overenskomst. ¹³⁵ Derefter gik der 40 år, inden hjemmetyskerne igen blev stillet overfor truslen om en deling af Slesvig – med det velkendte resultat i 1920.

Den augustenburgske bevægelse i Sydslesvig og Holsten 1867-1880

I Sydslesvig og Holsten lod den slesvig-holstenske selvstændighedstrang og troskaben mod Friedrich sig ikke så let begrave som i Nordslesvig. Dels var disse dele af hertugdømmerne ikke truet af afståelse til Danmark, dels var der især i Holsten i den augustenburgske bevægelse et betydeligt demokratisk element, som ikke fandtes i Nordslesvig, hvor den venstreliberale tradition blandt hjemmetyskerne gik tabt med Treårskrigen; i hvert mærkedes den knap i årene 1863-67.

Med indførelsen af de frie valg til Det nordtyske Forbunds og fra 1871 til Det tyske Riges rigsdag fik den augustenburgske bevægelse i Sydslesvig og Holsten fortsat mulighed for at manifestere sig ved partidannelse og valgdeltagelse. Den enige slesvig-holstenske liberale front mod indlemmelsen i Preussen fra valget i februar 1867 holdt imidlertid ikke længe. I sommeren 1867 opstod en splittelse mellem en moderat fløj, som nu stillede sig på de nye kendsgerningers grund og opgav de frugtesløse protester, og en mere fundamentalistisk slesvig-holstensk retning, hovedsagelig bestående af demokrater og legitimistiske, hertugtro augustenburgere. Førstnævnte var i flertal, og det nye partiprogram for det fælles »Schleswig-Holsteinische Liberale Partei« – hyppigt benævnt »Landespartei« – fra 21. juli 1867 indeholdt derfor intet om et selvstændigt Slesvig-Holsten under augustenburgsk ledelse. ¹³⁶ Ved valget til Det nordtyske Forbunds første ordinære rigsdag i august 1867 sejrede de liberale slesvig-holstenske kandidater på ny over »de nationale« i alle valgkredse i den nye provins Slesvig-Holsten, med undtagelse af 1. valgkreds,

hvor amtmænd Kier på ny var tysk fælleskandidat, men igen led nederlag til Krüger fra Bevtøft. I 2. valgkreds, der nu bestod af Aabenraa og Flensborg amter med Flensborg by, mens Als og Sundeved var lagt til 1. valgkreds, blev den liberale tyske fælleskandidat Werner Kraus valgt. I 4. valgkreds, der havde fået tillagt Rømø, Løgumkloster amt og Slogs herred, opstillede på tysk side kun godsejer E. L. Reeder i Bølsbøl i Læk sogn, og han kunne let slå den danske kandidat. Her var der denne gang ingen valgmulighed mellem en preussisk og en slesvig-holstensk kandidat, så vi ved ikke, om der stadig var flertal for sidstnævnte i Tønder by. Sammen med to andre rigsdagsmænd, den demokratiske grev Eduard Baudissin og den hertugtro tidligere overretsråd Otto Jensen, tilhørte Reeder den »partikularistiske« fløj, mens de fem andre liberale kom fra den moderate retning.¹³⁷

De indre modsætninger mellem den moderate og den demokratisk-augustenburgske retning i det liberale slesvig-holstenske parti tilspidsede sig, og i juni 1868 skilte demokraterne under grev Baudissins ledelse sig ud og dannede deres eget »Deutsche Volkspartei in Schleswig-Holstein«. I partiprogrammet kom desuden »partikularistiske« synspunkter til udtryk. Her anerkendte man selvbestemmelsesretten, d.v.s. slesvig-holstenernes ret til at kræve deres egen stat i en tysk forbundsstat efter schweizisk mønster. Til partiet hørte også rigsdagsmand Reeder fra Bølsbøl.¹³⁸

I 1870 kom det på ny til splittelse i »Schleswig-Holsteinische Liberale Partei«, da det moderate flertal i det slesvig-holstenske liberale partis rigsdagsfraktion uden at opgive partinavnet og den selvstændige organisation gik sammen i en fælles fraktion med det preussiske liberale fremskridtsparti. Den augustenburgske fløj omkring Otto Jensen gik stærkt imod, men led nederlag på den liberale partidag i maj. I juni gik den sammen med »Deutsche Volkspartei in Schleswig-Holstein« for at danne det nye parti »Deutsch-Schleswig-Holsteinische Partei«. Dette parti havde i sit program af 12. juni som et direkte udtalt krav »for *Slesvig-Holsten*: den selvstændige stilling indenfor den tyske forbundsstat, som tilkommer det i kraft af sine landsrettigheder og til dette formål den lovlige ophævelse af annekserne og anerkendelse af vor selvbestemmelsesret«. Blandt underskriverne på programmet var Hugo Jensen, nu i Viehburg ved Kiel, og som den eneste fra Nordslesvig fhv. herredsfoged Gustav Fr. Th. Reeder i Tønder, bror til Reeder i Bølsbøl. Partiet fik støtte fra den betydelige avis Itzehoe Nachrichten og foreningerne af Kampfgenossen fra 1848-51 og skærpede sin anti-preussiske indstilling.¹³⁹

Ved det første valg til det forenede Tysklands rigsdag i 1871 vandt partiet to mandater, grev Baudissin i 3. og Otto Jensen i 6. valgkreds. I 4. valgkreds var der ikke denne gang opstillet nogen »partikularistisk« kandidat, da Reeder i Bølsbøl var død i sommeren 1870. Vi er derfor nok engang afskåret fra at vide, hvordan sympatierne fordelte sig internt i den tyske lejr i Tønder by og omegn,

hvor fhv. herredsfoged Reeder fremstod som partiets leder; han tilhørte partiets ledelse og var dets landdagsmand for Husum-Ejderstedkredsen i den preussiske landdag.¹⁴⁰

De to mandater gik tabt ved det følgende rigsdagsvalg i 1874. Denne gang var der til gengæld opstillet en »partikularistisk« kandidat i 4. valgkreds, nemlig grev Ed. Baudissin. Han opnåede 59 stemmer i Tønder by, kun lidt over halvt så mange som den nationalliberale kandidat. Det var et klart vidnesbyrd om, at også indbyggerne i Tønder var godt på vej til at forson sig med Preussen. Derudover fik greven i valgkredsens nordslesvigske del blot en enkelt stemme i Ellum.¹⁴¹ Ved det følgende rigsdagsvalg i 1877 var der i Tønder sølle 10 stemmer til Baudissin, men over 200 til den nationalliberale vinder. Denne gang fik greven derudover kun en enlig stemme i Øster Højt.¹⁴² Den slesvig-holstenske »partikularisme« var dermed færdig i Tønder og omegn. Det gjaldt også for provinsen Slesvig-Holsten som helhed, hvor valget i 1877 heller ikke gav nogen mandater. Fra midten af 1870'erne faldt partiet mere og mere fra hinanden. De venstreorienterede tilhængere gik til den socialdemokratiske arbejderbevægelse, mens de liberale fra 1876 tilnærmede sig det preussiske fremskridtspartis slesvig-holstenske gren; denne proces blev fuldført i årene 1878-80. Resten gled snart ud i det politiske mørke.¹⁴³

Også de slesvig-holstenske Kampfgenossen fandt efterhånden ind i en preussisk sammenhæng. Deres sidste politiske markering faldt på det symbolske område med rejsningen af et mindesmærke for Uwe Jens Lornsen. På 25-årsdagen for den slesvig-holstenske opstand, den 24. marts 1873, samledes ca. 20.000 mennesker i Rendsborg for at lægge grundstenen til monumentet, og da det langt om længe stod færdigt den 1. september 1878, var veteranerne i stand til at samle ca. 10.000 til indvielsesfesten, hvor der blev udråbt et leve for hertug Friedrich. Men fra 1879 deltog de hyppigere og hyppigere sammen med de nye almene krigerforeninger, der var åbne for alle tidligere tyske soldater, i fejringen af den tyske sejr i slaget ved Sedan den 1. september 1870. Sit symbolske udtryk fandt veteranernes og de andre slesvig-holsteneres udsoning med Preussen i forlovelsen mellem Friedrichs datter Auguste Victoria og den preussiske prins Wilhelm, den senere kejser Wilhelm 2., i juni 1880. Vielsen fandt sted i februar 1881. Da var hertug Friedrich afgået ved døden i januar 1880, og i 1884 gav hans nu myndige søn hertug Ernst Günther sammen med sin onkel Christian på slægtens vegne formelt afkald på alle rettigheder i Slesvig og Holsten. Til gengæld opnåede augustenborgerne en social oprejsning – og et comeback i Nordslesvig, da hertug Ernst Günther fik mulighed for at tage ophold på Gråsten, som igen var kommet i slægtens eje i 1865 og som han arvede efter Friedrich, ligesom han fik formelt overladt slottene Augustenborg og Sønderborg.¹⁴⁴

38. Sammenfatning 1863-1867

På mange måder kan hjemmetyskhedens udvikling mellem 1863 og 1867 forekomme som en gentagelse af revolutionsårene 1848-50, blot med et andet udfald. Baggrunden var igen europæisk uro med nationale befrielseskrige og opstande, om end mindre omsiggribende end i »folkeforåret« 1848. På ny optog hertugdømmerne den tyske nationale offentlighed stærkt, denne gang med en særlig Slesvig-Holsten-bevægelse for anerkendelse af den augustenburgske prins Friedrich som regerende hertug i Slesvig og Holsten. Nedfra lagde den pres på de tyske regeringer og Det tyske Forbund. Atter gav konflikten anledning til en dansk-tysk krig, og nok engang blev Slesvig og Holstens statsretlige forhold et anliggende for europæisk storpolitik. Preussen spillede igen en hovedrolle, nu med Østrig som forbundsfælle – for en tid.

Også begivenhederne i hertugdømmerne gav i begyndelsen mindelser om 1848. En alternativ regering trådte frem på scenen med Friedrichs skygge-regering i Kiel. Hyldningerne af Friedrich som regerende hertug rundt omkring i Holsten og Slesvig svarede til anerkendelsen i sin tid af den provisoriske regering, men modsat denne fik Friedrich og hans folk aldrig greb om den udøvende magt, fordi de veg tilbage for en revolutionær strategi. Alligevel fik den augustenburgske bevægelse et revolutionært anstrøg med den almindelige uro efter de danske troppers rømning, forjagelsen af de danske embedsmænd og massedemonstrationerne for Friedrich. Den store forskel i forhold til 1848 bestod i, at de slesvig-holstensk sindede denne gang først »rejste sig« efter forbundstroppernes indrykning i Holsten og de preussiske og østrigske troppers besættelse af Slesvig.

I Nordslesvig fik begivenhederne ikke i samme grad et revolutionært forløb – med undtagelse af Tønder, hvor forholdene nok engang udviklede sig i tilknytning til de udpræget slesvig-holstensk sindede områder langs den sydslesvigske vestkyst. I forpagter Werner Frölich fra Ellehus havde egnen en leder, som med hjælp fra de førende hjemmetyskere i Tønder by kunne matche de radikale slesvig-holstenere i martsdagene 1848. Det kneb det med i de andre købstæder. Sønderborg var på ny kørt ud på et sidespor på grund af dansk militær besættelse af Als, og hverken i Aabenraa eller Haderslev havde hjemmetyskerne det samme greb om tingene som i 1848. De ledere, der var udset til at styre tingene her, savnede energi. I Aabenraa fik en udsending fra den augustenburgske agitationscentral i Hamborg stablet en tyndt besøgt hyldning på benene, og i Haderslev blev denne et forkølet foretagende i de

tidlige morgentimer. I Aabenraa savnede hjemmetyskerne den radikale inderkreds fra 1848 og i Haderslev en samlende lederskikkelse som dr. Marcus. Da først Als var erobret, blev manifestationerne for Friedrich her helt og holdent styret af udsendte agenter fra Kiel.

Hjemmetyskerne fik sendt hyldningsdeputationer til Friedrich i Kiel, men også her kneb det med interessen, særlig i landområderne. Indsamling af adresser til fordel for Friedrich og en augustenburgsk løsning af hertugdømmernes fremtid foregik kun spredt. Selv de augustenburgske stemningsberetninger og pjecer indrømmede det: Hertugerne var ikke populære i Nordslesvig. De dansksindede afskyede dem; hjemmetyskerne var navnlig på landet temmelig ligegyldige. Modsat de dansksindede var de tysksindede dog modtagelige for den propagandastrøm, som Hugo Jensen udstyret med rigelige penge satte i værk fra Kiel med de mange pjecer og via pressen, og snart blev Friedrich også for hjemmetyskerne personifikationen af håbet om hertugdømmernes endelige løsrivelse fra Danmark. Den oprindelige skepsis blandt hjemmetyskerne vendtes til hengivenhed, selv om de proaugustenburgske blade Nordslesvigsk Tidende og særlig Apenrader Nachrichten sikkert lagde mere til end de trak fra, når de skildrede de augustenburgske manifestationer. Og så var alternativerne til Friedrich heller ikke tillokkende, først forbliven ved Danmark, eventuelt i form af en løsere personalunion, siden hen indlemmelse i det forhadte Preussen, som havde svigtet hertugdømmerne i 1849/50 og endnu stod som en højborg for reaktionen.

Fra Kiel forsøgte Hugo Jensen at bygge et augustenburgsk netværk op i Nordslesvig. Det lykkedes kun ved hjælp af de fire betalte omrejsende agenter Fürsen-Bachmann, Harbou, Engel og Mauck og enkelte ildsjæle som L. Hansen på Egelund – og kun til dels. I købstæderne lykkedes det først efter nogle forgæves forsøg, og på landet forblev det spinkelt, bortset fra Tønderegnet. Det samme mønster viste det augustenburgske foreningsliv. Det foldede sig som 1840'ernes foreninger stærkest ud i byerne. Haderslev havde sin Bürgerverein og fik snart også en Patriotischer Verein. I Aabenraa blev der straks gendannet en hjemmetysk borgerforening. Tønder havde sin Singverein og en borgerforening, og folk fra byen deltog i den nye Landwirthschaftlicher Verein, hvis omfattende politiske aktivitet dårligt svarede til dens uskyldige navn. I Gråsten og omegn opstod Sundewitter Verein. På Als lykkedes det efter preussernes erobring at få oprettet en tysk borgerforening i Sønderborg og en slesvig-holstensk forening i Augustenborg. De fleste af disse foreninger indgik i de slesvig-holstenske foreningers fællesorganisation og var repræsenteret i disses »snævrere udvalg«. I byerne slog endvidere de slesvig-holstenske »Kampfgenosser« fra 1848-51 og turnerforeningerne rod, ligesom sangkorene igen skød frem efter den ufrivillige pause siden 1850. På landet oprettedes efterhånden to – rigtige – landboforeninger i Haderslev og Aabenraa amter.

Foreningslivet var dermed udbygget på mindst det samme niveau som under Treårskrigen. Det var i det store hele også de samme kredse, som stod bag foreningerne, og det gjaldt i det hele taget for hjemmetyskheden, at der var udpræget social kontinuitet. De selvstændige købmænd og fabrikanter i byerne og proprietærer og storbønder udgjorde stadig de ledende lag i by og på land, og nyindsatte augustenburgske embedsmænd udbedrede sammen med læger og journalister den mangel på akademisk uddannede ledere, som havde præget hjemmetyskheden mellem de slesvigske krige. Håndværkerne udgjorde nu som før den folkelige basis i byerne. Kampfgenossen 1848-51 og borgerforeningen i Aabenraa havde den bredeste tilslutning fra de sociale lag, men der var fortsat kun få arbejdere, daglejere og menige søfolk blandt hjemmetyskerne, såvel blandt de organiserede som tilhængerne generelt. På landet var gårdejerne den dominerende gruppe, mens husmænd og landhåndværkere kun sluttede op i nogle udpræget tysksindede sogne eller i sogne med store gårde ejet af hjemmetyskere. Heller ikke heri var meget forandret siden Treårskrigen. I vid udstrækning gjaldt denne kontinuitet også på personniveau. Der var immervæk kun gået 14 år siden 1850.

På tværs af de sociale lag og skellet mellem land og by forenedes hjemmetyskheden ligesom i 1848-50 af faren for en deling af hertugdømmet Slesvig. I to omgange, i foråret og forsommeren 1864 og igen i eftersommeren og efteråret 1866, blev kampen mod Slesvigs deling, eventuelt efter en afstemning, og den nordlige dels afståelse til Danmark det altoverskyggende anliggende for alle hjemmetyskere. Det var vigtigere end anerkendelsen af Friedrich som hertug, og hans sag trængtes derfor i baggrunden, når det gjaldt om at appellere til flest mulige nordslesvigere. Nok engang var hjemmetyskernes åbenlyse modstander de vesteuropæiske stormagter og de skjulte modspillere de tyskere, som var rede til at købe sig til freden ved at afstå det nordlige Slesvig – nu så forskellige personer som Friedrichs nærmeste udenrigspolitiske rådgivere og selveste Bismarck! Den bedste allierede var paradoksalt nok den danske regering, som i juni 1864 slet ikke kendte sin besøgstid og som i oktober med freden i Wien måtte afstå hele Slesvig bortset fra mindre grænsekorrektioner. Hos de dansksindede nordslesvigere voksede erkendelsen af delingens nødvendighed i efteråret 1864, og den knæsattes her som den fremtidige politik med artikel III/V i 1866.

Det springer stærkt i øjnene, hvor lidt hjemmetyskerne selv i denne hjertesag formåede uden støtte sydfra. De deputationer, der blev sendt afsted til Berlin, repræsenterede kun et mindretal, og tilslutningen til folkemøderne på Bøghoved og i Løgumkloster i 1864 og i Haderslev i 1866 er omstridt. Der måtte flere forgæves tilløb og en omorganisering af arbejdet til, før det langt om længe lykkedes at få indsamlet et blot nogenlunde antageligt antal underskrifter mod delingen i 1864, og da adresserne endelig forelå, var sagen allerede

afgjort i London. I 1866 bragte de første adresser mod artikel III/V så beskedne resultater, at der måtte en ny runde til, efter at en dansk masseadresse havde skærpet kravene til denne form for politisk manifestering. Til gengæld lykkedes det Foreningen mod Slesvigs deling med hjælp i et ukendt omfang fra »de nationale« i Flensborg at indsamle op imod 4.000 underskrifter i Nordslesvig mod sølle 300 i første omgang og 1.800 i 1864. Denne succes blev nået gennem en stærkere mobilisering af hjemmetyskerne, men næppe ved erobringer blandt de danske modstandere, siden sindelagsgrænsen fra Treårskrigen tid endnu i februar 1867 uforandret gik nord om Højer og Tønder og syd om Flensborg by og omegn.

En afgørende forskel mellem 1848-50 og 1863-67 var hjemmetyskernes stærkt begrænsede muligheder for at påvirke deres egen skæbne i parlamentariske organer. De slesvigske og holstenske stænderforsamlinger blev aldrig indkaldt, og der opstod ingen slesvig-holstensk landsforsamling i henhold til statsgrundloven fra 1848. En tysk nationalforsamling fandtes lige så lidt. Partidelingen fra revolutionsårene gentog sig ikke i Nordslesvig, hvor den demokratiske tradition heller ikke blev genoplivet. Det blev højst til nogle udfald mod »feudalpartiet« i pressen, og i den brede befolkning gik det ret upåagtet hen, at Friedrich straks i november 1863 aflagde ed på den liberale slesvig-holstenske statsgrundlov fra 1848. Det tilløb til en arbejderbevægelse, som Gewerbeverein i Tønder havde stået for under Treårskrigen, fik heller intet sidestykke. Indenrigspolitisk adskilte landsdelen sig tydeligt fra Holsten, hvor demokraterne sammen med de tro konservative augustenburgere og tilhængerne af stærke regionale identiteter langs vestkysten udgjorde Friedrichs kernetropper.

Det store spørgsmål blev denne gang hertugdømmernes selvstændighed under Friedrich eller deres »tilslutning« til Preussen, hvor de forskellige former for en sådan union blev diskuteret og efterhånden gav anledning til splittelse i den hertugtro fløj, mens »de nationale« nærmede sig mere og mere til at blive fortalere for den fulde annekstion helt uden Friedrich. I udgangspunktet befandt hjemmetyskerne sig her helt og holdent på Friedrichs parti, selvom man i samme åndedrag kunne takke kong Wilhelm for befrielsen. Først fra sommeren 1864 erkendte man rigtig skismaet og tog derefter skarpt afstand fra de kræfter og fænomener, som kunne true anerkendelsen af Friedrich: Storhertug Peter af Oldenburg som tronprætendent, »mellemlægeren«, Scheel-Plessen, »de sytten« og deres adresse til fordel for indlemmelsen og de preussiske betingelser for en union fra februar 1865. Det skete via adresser og resolutioner, hovedsagelig fra hjemmetyskerne i byerne, mens landboerne med tysk sindelag holdt en lav profil. Det var også i byerne, at hengivenheden for Friedrich kom til udtryk ved hyldestdigte i aviserne, ved flagning, optog, skåltaler, festmåltider, troskabstelegrammer, bal og fakkeltog på hans fød-

Preussens ministerpræsident Otto von Bismarck (1815-1898) blev den politiker, som fik den afgørende indflydelse på hertugdømmernes skæbne i årene 1864-67. På denne satiriske tegning fra Frankfurter Latern fra 1864 tager han prins Friedrich under belæring. På tavlen står to preussiske krav til Friedrich: En militær krav til Friedrich: En militær alliance med Preussen og råderet over havnen i Kiel. Iført pikkelhue truer Bismarck med med en stok, hvorpå der står: Oldenborgs arvekrav.

selsdag den 6. juli, på årsdagen for hans proklamation fra november 1863 og for hans ankomst til hertugdømmerne i december 1863 etc.

Diskussionen om formerne for hertugdømmernes »tilslutning« til Preussen bragte nogen uenighed ind i rækkerne. Som under Treårskrigen var holdningen radikal i Aabenraa og moderat i Haderslev med de to byers blade og slesvig-holstenske foreninger som talerør for de forskellige positioner, henholdsvis en mindre og en større grad af tilslutning. Ret beset var der tale om nuancer, hvor man i Haderslev lagde sig tættere på midtergruppen af tilslutningsvillige slesvig-holstenske liberale, mens man i Aabenraa fra en position nærmere »partikularisterne« gled mere i retning af midten. I begge byer var man enige om at afvise de preussiske betingelser fra februar 1865, der reelt kun ville give hertugdømmerne et udvidet provinsielt selvstyre med en hertug i spidsen til gengæld for en nærmest fuldstændig militær og maritim underordning og med preussiske enklaver i hertugdømmerne – heriblandt Als og Sundeved.

I Tønder gik skillelinjerne midt ned igennem by og omegn. Her fandtes både de mest standhaftige augustenborgere og de mest vidtgående tilhængere af Preussen foruden tilhængere af midtergruppen. I foråret 1865 blev Landwirthschaftlicher Verein splittet på spørgsmålet. Werner Frölich trak sig tilbage

som formand og tilsluttede sig »de nationale« tilhængere af indlemmelsen i Preussen, hvis tyngdepunkt i hertugdømmet Slesvig fandtes i Flensborg med Flensburger Norddeutsche Zeitung som talerør. Han fik i forsommeren tilslutning fra andre fremtrædende landmænd fra Tønderegnet, bl.a. proprietær B. B. Momsen fra Store Tønde. Sandsynligvis var det kun sådanne spidser, som så frelsen i indlemmelsen i Preussen. Stemningsberetninger og fortsatte augustenburgske manifestationer peger ret enslydende på, at Friedrich endnu havde det overvældende flertal af hjemmetyskere bag sig i sommeren 1865. Dog kom der endnu en revne i denne sluttede front i Sønderborg. Her synes man længe mindre optaget af valget mellem Slesvig-Holsten under Friedrich og Preussen, men i juni 1865 begyndte udgivelsen af Ny Sønderborg Avis, der fra en forbeholden stilling til Friedrich og en position mellem midtergruppen og »de nationale« gled stadig længere over mod sidstnævnte. Med et forslag om en personalunion mellem Preussen og hertugdømmerne ydede avisen et selvstændigt bidrag til debatten, som ikke fandt mange venner.

Den augustenburgske bevægelse svækkedes alvorligt, da Gasteinoverenskomsten overdrog preusserne alene at styre hertugdømmet Slesvig fra midten af september 1865. Udrensningen af augustenburgske embedsmænd og undertrykkelsen af foreningerne og pressen tvang tilhængerne af Friedrich til passivitet, men vandt næppe mange hjerter for indlemmelsen i Preussen. Det viser amtmændenes stemningsberetninger og en række episoder, hvor de augustenburgske sympatier brød igennem den officielle tavshed om Friedrich. At »de nationale« som parti var i vækst, er sandsynligt, men også, at det stadig var små kredse, der tog det ultimative skridt at slutte sig til Preussens sag.

Den afgørende ændring heri indtraf i kølvandet på den preussisk-østrigske krig i sommeren 1866 og fordrivelsen af Friedrich fra Holsten. I første omgang var hjemmetyskerne afventende, men da det i de første dage af august kom frem, at der i artikel III i den foreløbige fred indgik en bestemmelse om en tilbagegivelse af de nordlige distrikter af Slesvig til Danmark, hvis de ved en afstemning udtrykte ønsket herom, fik det med ét slag flertallet af hjemmetyskerne til at ønske hertugdømmerne indlemmet i Preussen hurtigst muligt. Reaktionen mod artikel III, der siden vandrede over i den endelige fred som artikel V, blev især voldsomme i den nordlige del. Der var på tysk side både hos Bismarck, de øverste embedsmænd i hertugdømmerne og pressen et fælles ønske om at begrænse afstemningsområdet mest muligt og under ingen omstændigheder lade det strække sig syd for linjen Genner-Ballum, også selv om man var fuldt ud klar over, at området for dansk sprog og sindelag gik betydeligt længere mod syd. Der var intetsteds på tysk side vilje til at tage afstemningsprincippet alvorligt. Embedsmændene var derfor tjenstvillige, når det gjaldt om at bringe tilkendegivelser imod afstemningen opad i systemet til Bismarck og kong Wilhelm.

Prins Friedrich af Augustenborg blev taberen i det storpolitiske spil om Slesvig og Holsten, som han måtte forlade i juni 1866. En social oprejsning opnåede den augustenburgske familie dog, da datteren Auguste Victoria i februar 1881 indgik ægteskab med den preussiske prins Wilhelm, senere kejser Wilhelm 2. På billedet taget af Gebr. Ehlers i Altona i 1864 ses Friedrich med sine tre børn: Auguste Viktoria (f. 1858) t.h., Caroline Mathilde (f. 1860) t.v. og Ernst Günther (f. 1863) på skødet. Sidstnævnte fik til gengæld for sit afkald på hertugdømmerne i 1884 mulighed for at tage ophold på slægtens ejendom Gråsten Slot og et formelt ejerskab til slottene i Sønderborg og Augustenborg. I 1921 solgte hans enke kort efter Genforeningen og hertugens død slottene til den danske stat. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Sammenkædningen af modstanden mod delingen med ønsket om at tilhøre Preussen fremgik af flere af de adresser, der blev sendt til kong Wilhelm, af amtmændenes stemningsindberetninger og af folkemødet i Haderslev den 16. september 1866 og kan dermed anses for veldokumenteret. Men der indkom også adskillige adresser fra landet, der appellerede til den slesvigske særfølelse og nøjedes med at afvise en deling. Og i den sydlige del af Nordslesvig kom spredt modstand mod indlemmelsen i Preussen til udtryk ved manglende lyst til at fejre denne i januar 1867 og ved valget til Det nordtyske Forbunds grundlovgivende rigsdag i februar 1867. Det gjaldt særlig i Tønder, der her på ny viste sin politiske samhørighed med den sydslesvigske vestkyst, hvor brede kredse endnu en årrække fastholdt drømmen om et selvstændigt Slesvig-Holsten under Friedrich.

Hos det store flertal af hjemmetyskerne brast denne drøm med indlemmelsen i Preussen, og dermed var det forbi med den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig. Kan hænde, at tilslutningen til Preussen skete mere med forstanden end med hjertet, og at en og anden i en mindre kreds kunne give udtryk for en nostalgisk følelse for Slesvig-Holsten og Friedrich, men nogen politisk betydning fik sådanne stemninger aldrig. Indlemmelsen i Preussen blev derfor et vendepunkt for de tysksindede nordslesvigere, hvorfra en ny hjemmetyskhed opstod. Denne nye hjemmetyskhed hyldede Bismarck, lige netop den mand, som knuste drømmen om et selvstændigt Slesvig-Holsten under Friedrich, ved at rejse et tårn for ham på Knivsbjerg. »I begyndelsen var Napoleon«, indledte den tyske historiker Thomas Nipperdey som nævnt sin fremstilling af Tysklands historie 1800-1866. Det gjaldt også for hjemmetyskheden, for så vidt som den tyske enhedsbevægelse, der inspirerede den slesvig-holstenske tanke, opstod som reaktion imod Napoleon. Her kan vi om den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig konstatere: »Ved enden stod Bismarck«. Men vi må så tilføje, at han tillige stod i begyndelsen for den nye hjemmetyskhed!

Konklusion

På grundlag af et omfattende kildemateriale giver denne afhandling mulighed for en nuanceret vurdering af hjemmetyskhedens opståen og udvikling fra omkring 1840 og indtil hertugdømmernes indlemmelse i Preussen i 1867. Konklusionen kan sammenfattes i fire overordnede teser.

Hjemmetyskerne og den slesvig-holstenske identitet

Den hjemmetyske slesvig-holstenske identitet dannedes hovedsagelig i årene 1840-1846. Det skete på baggrund af hertugdømmet Slesvigs mange forbindelser med Holsten, men uden påviseligt afsæt i en førnational slesvig-holstensk identitet. Hjemmetyskheden opstod i tilknytning til den moderne slesvig-holstenske bevægelse, hvis vigtigste krav var Slesvigs og Holstens nære samhørighed og selvstændighed i forhold til kongeriget samt mandsstammens arveret til begge hertugdømmer. Kampen mod Slesvigs deling og det danske dagligsprog hos et stort flertal gav den nord-slesvigiske tyskhed et særligt præg. Dansk blev hyppigt brugt i agitationen; det tyske sprogs stilling i landsdelens offentlige liv blev forsvaret, men knap nok forsøgt udbygget. Den slesvig-holstenske identitets fremvækst i byerne var navnlig forbundet med den liberale bevægelses forandring fra nordslesvigsk reformliberalisme over slesvig-holstensk liberalisme til slesvig-holstensk-tysk nationalliberalisme. På landet dannedes den ud fra en konservativ slesvigsk reaktion mod den danske bevægelses krav og aktiviteter. Det augustenburgske arvekrav og hertug Christian Augusts og prins Friedrichs politiske bestræbelser spillede en væsentlig rolle for hjemmetyskheden, først og fremmest i årene 1844-47 og 1864-66, men hengivenheden for det augustenburgske hus var næppe særlig dybtgående.

Hertugdømmernes stilling i helstaten svarede nærmest til Ungarns status efter »Ausgleich« med Østrig i 1867, der gjorde det habsburgske imperium til et dobbeltmonarki. Slesvig og Holsten havde fælles centraladministration adskilt fra kongerigets. Højtysk sprog og kultur forbandt eliten i begge hertugdømmer, og tysk var rets- og forvaltningssprog overalt samt kirke- og skolesprog i Holsten og Sydslesvig. Også i hertugdømmernes økonomiske forhold fandtes talrige forudsætninger for en slesvig-holstensk samhørighedsfølelse. Alligevel kan der på det nuværende forskningsgrundlag kun tegnes et svagt omrids af en slesvig-holstensk førnational identitet forud for 1815. Sandsynligvis fandtes der en slesvig-holstensk landspatriotisme i ridderskabet og blandt akademikerne og de højere embedsmænd og vel tillige i købstadspa-

triciatet, således som forfatningspetitionerne fra de slesvigske byer 1816-17 tyder på. Den var kombineret med en vis distancering til det enevældigt styrede kongerige og forestillinger om hertugdømmernes gamle friheder og rettigheder baseret på Slesvigs og Holstens særlige og fælles administration, men var næppe tilstrækkelig udbredt til at der fandtes en slesvig-holstensk »ethnie« efter A. D. Smith' definition, i hvert fald ikke i Nordslesvig.

Der er intet belæg for, at der endnu ved det 19. århundredes begyndelse eksisterede en særlig hertugelig tradition i de tidligere gottorpske amter; den slesvig-holstenske agitation påberåbte sig aldrig en sådan forbindelse. Vidnesbyrdene om en dansk »ethnie« i Nordslesvig er spredte. Veldokumenteret tankegods er til gengæld kongetroskaben og for byernes vedkommende tillige helstatspatriotismen, som begge nationale bevægelser i Nordslesvig måtte forholde sig til endnu langt op i 1840'erne. I det mindste for Nordslesvig er der med denne afhandling påvist en særlig slesvigsk regional identitet i 1840'erne, som sandsynligvis rakte længere bagud i tiden. Lokale identiteter knyttet til enkelte byer eller egne med gamle selvstyretraditioner eller en særlig geografisk afgrænsning havde ingen betydning for hjemmetyskhedens opståen og blev ikke taget til indtægt af den slesvig-holstenske agitation som f.eks. nordfrisernes talemåder og traditioner.

Disse resultater begrundet en modernistisk tolkning af den slesvig-holstenske bevægelses oprindelse: en slesvig-holstensk national identitet måtte nyskabes. Dette behøvede imidlertid ikke at ske ud af den blå luft; den kunne tage afsæt i hertugdømmernes mangesidede fællesskab gennem fire århundreder. Derpå måtte den udbredes i et med- og modspil med de førnationale identiteter. Udformningen af den moderne slesvig-holstenske ideologi begyndte i årene efter 1814 ved universitetet i Kiel. Den var inspireret af den tyske nationale enhedsbevægelse, der havde rejst sig mod Napoleons besættelse, men havde desuden hjemlige forudsætninger i svækkelsen af sammenholdet i helstaten efter statsbankerotten i 1813 og afståelsen af Norge i 1814.

Den slesvig-holstenske bevægelse indledtes ikke med en fase A, som denne er defineret i Miroslav Hrochs model ved akademikernes opdagelse af folkets sprog og kultur. Dertil var de sproglige og kulturelle »deficits« for få og ubetydelige. I stedet lagde den slesvig-holstenske bevægelse fra begyndelsen hovedvægten på de politiske krav og var her på linje f.eks. med de polske og irske nationalbevægelser, som stræbte efter at genvinde deres relativt nyligt tabte selvstændighed og selvstyre. For hertugdømmerne lå tiden som reelt selvstændig stat imidlertid tilbage i senmiddelalder og tidlig nyere tid. Hos den slesvig-holstenske bevægelse blev fase A derfor opdagelsen af ridder-skabets privilegier og deres anvendelighed i argumentationen for hertugdømmernes nære samhørighed, der skulle begrunde, at også Slesvig skulle have del i den forfatning, som den danske konge havde stillet Holsten i udsigt

ved dette hertugdømmes tilslutning til Det tyske Forbund i 1815. Selv om disse privilegier var under pres fra den moderne statsmagt, udgik bevægelsen ikke fra ridderskabet selv, men fra historiske og juridiske professorer ved universitetet i Kiel, primært Dahlmann og Falck.

Den følgende reaktionsperiode ignorerede forfatningsønskerne, og de blev først genoplivet efter julirevolutionen i 1830 af Uwe Jens Lornsen. Selv om hans aktion for forfatningspetitioner til kongen mislykkedes, blev den afsæt for 1830'ernes genrejsning af liberalismen i hertugdømmerne.

Uden Dahlmann, Falck og Lornsen var hjemmetyskheden næppe tænkelig, men det var først omkring 1840, at en målrettet udbredelse af den slesvig-holstenske ideologi i Nordslesvig begyndte, og først dermed opstod hjemmetyskheden som politisk fænomen. I Nordslesvig førte tre strømme til en slesvig-holstensk identitet. Den stærkeste gik fra nordslesvigsk reformliberalisme over slesvig-holstenske liberalisme til slesvig-holstensk-tysk nationalliberalisme. Det var den strøm, byerne fulgte, om end i forskellig takt. I Aabenraa udviklede den nordslesvigske reformliberalisme sig allerede til en slesvig-holstensk liberalisme i 1838, mens denne brød igennem fra nærmest ingenting til total dominans i Tønder i 1840/41. I begge byer markerede valget af stænderdeputerede fra den yngre generation af slesvig-holstenske ledere det politiske skifte. I Haderslev var forvandlingen mere moderat; i Sønderborg var den forsinket. Den videre udvikling til slesvig-holstensk-tysk nationalliberalisme fuldførtes med undtagelse af Sønderborg i første halvdel af 1840'erne.

Strømmen kan følges i de utallige petitioner, som hjemmetyskerne i byerne sendte til stænderforsamlingen i Slesvig. Her fremsattes fra 1838/40 opfattelsen af den danske konge alene som hertug i Slesvig og Holsten, og her formuleredes de krav, som tilsammen skulle rydde hindringerne af vejen for fuld slesvig-holstensk enhed og selvstændighed. Kravet om en forening af de slesvigske og holstenske stænderforsamlinger rejstes af de liberale i midten af 1830'erne ud fra ønsket om at styrke den liberale opposition og med en praktisk betonet argumentation, men drejedes fra 1840 i en følelsesbetonet national retning. I første halvdel af 1840'erne fremsattes flere krav, som sigtede på en overvindelse af de »deficits«, der skilte slesvig-holstenerne fra deres egen stat: Finansiell og militær adskillelse fra kongeriget, slesvig-holstensk søflag og skibsstempel, monopol på embederne til indfødte fra hertugdømmerne, fuld adskillelse af kongerigets og hertugdømmernes forvaltning, en slesvig-holstensk landsbank, et landmilitærakademi og et forstinstitut.

De eneste fællesskaber med kongeriget skulle ifølge disse forhåbninger være regenten og udenrigspolitikken. Disse bånd ville tilmed løsnes på længere sigt, hvis mandsstammen kunne hævdes som eneste arveberettigede linje til både Slesvig og Holsten, da dette ville gøre en augustenborger til regerende hertug

ved den oldenborgske kongeslægts uddøen. Dette krav blev integreret i den slesvig-holstenske ideologi i 1844 som én af de tre »fundamentalsætninger«; de to andre var hertugdømmernes statslige selvstændighed og samhørighed. Fundamentalsætningerne var det ideologiske grundlag for den slesvig-holstenske bevægelse i de næste godt 20 år.

Det augustenburgske arvekrav afvist med Christian 8.s »åbne brev« i 1846, der skærpede modsætningerne. Alligevel blev kravet om en formel afsættelse af den danske konge som regent over hertugdømmerne ikke fremsat af den slesvig-holstenske opstandsregering i marts 1848, der tværtimod hævdede at regere provisorisk i den »ufrie« landsherres navn. Det blev først rejst af venstrefløjen i 1849 med tilslutning i Tønder og Aabenraa. Fuld offentlig tilslutning blandt hjemmetyskerne fik det først ved hyldningerne af den augustenburgske prins Friedrich som regerende hertug i de nordslesvigske fastlandskøbstæder og to flækker efter Danevirkes rømning i februar 1864. Da var den fuldstændige løsrivelse fra Danmark, efter oplevelserne under dansk styre 1850-64, blevet et brændende ønske blandt hjemmetyskerne i byerne.

Den anden strøm til en hjemmetysk slesvig-holstensk identitet var landområdernes. Den var mere snoet end byernes. Den udsprang af den slesvigske regionale identitet og gik fra modstanden mod indførelsen af dansk rets- og forvaltningssprog 1838-40 over protesterne mod Peter Hiort Lorenzens demonstrative brug af dansk i stænderne i 1842 via »sogneopstandene« mod »den danske propaganda« i 1843/44 til dannelsen af Sognefogedforeningen 1844. Hvor byernes strøm var liberal og offensiv, var landets konservativ og defensiv. Grundholdningen var en voksende bekymring for, at den danske bevægelse i Nordslesvig og dens støtter i kongeriget ved hjælp af »den danske propaganda« ville berøve hertugdømmet Slesvig sin selvstændige stilling i helstaten og fratage de slesvigske bønder deres ældgamle rettigheder og nedarvede friheder, som der fandtes udbredte forestillinger om – for i stedet at indlemme Slesvig eller dele deraf i kongeriget, d.v.s. det underudviklede Nørrejylland.

Kravet om dansk rets- og forvaltningssprog på landet i Nordslesvig blev afvist som et forsøg på at indføre »danske indretninger« ad bagvejen, men førte næppe mange konservative slesvigere over i den slesvig-holstenske lejr bortset fra førende storbønder i den sydlige del. Forsøget fra slesvig-holstensk side i 1842 på at rejse bønderne i Haderslev amt mod Peter Hiort Lorenzen ved på skrømt at foreslå områdets indlemmelse i kongeriget lykkedes kun i begrænset omfang. Mødet på Skamlingsbanken og dannelsen af Den slesvigske Forening i 1843 fremkaldte derimod ret omfattende protester med »sogneopstandene« i Haderslev østeramt og adresserne fra Als-Sundeved og tilstødende områder i 1843/44. Mens hertugen af Augustenborg stod bag sidstnævnte, synes en række sognefogder, som stod i opposition til Den slesvigske Forening, at være initiativtagere til erklæringerne fra Haderslevvegnen. I hvert fald samledes de i

1844 i Sognefogedforeningen på et tilsvarende program vendt imod danske forsøg på at så national splid blandt slesvigerne.

De to strømme, byernes og landets, blev fra slesvig-holstensk side forsøgt samlet i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i 1845. Den fik en vis udbredelse i Nordslesvig, men skønt den lokalt udfoldede en betydelig aktivitet, lod kun et fåtal af de konservative slesvigere sig trække over i den slesvig-holstenske lejr.

Den tredje strøm var den augustenburgske. Når en enkelt slægts arvekrav kunne få en sådan betydning, skyldtes det hertug Christian August' ubestridelige dygtighed som politisk taktiker, hans sans for påvirkning af den offentlige mening ved brug af og økonomisk støtte til aviserne, hans benyttelse af betalte agenter – samt hans status som storgodsejer på Sydals og i Sundeved. Her sluttede hans hof, godsfunktionærer, forpagtere, embedsmænd og hofleverandører villigt op om den slesvig-holstenske bevægelse, som hertugen fra midten af 1840'erne allierede sig med. Alliancen var ikke noget ubetinget aktiv for hjemmetyskheden. Hertugen var upopulær blandt sine egne fæstebønder, og den slesvig-holstenske bevægelses fremhævelse af augustenburgernes rettigheder tiltalte næppe de mange kongetro nordslesvigske bønder, som var veltilfredse med det »åbne brev«.

Den slesvig-holstenske opstands nederlag resulterede i augustenburgernes forvisning fra det danske monarki og afståelsen af godserne på Als og i Sundeved til den danske stat. I tiden mellem de slesvigske krige holdt kun nogle få tro tilhængere stand. Desto mere må det overraske, at prins Friedrich formåede at overvinde den skepsis, som hjemmetyskerne oprindeligt nærrede imod ham, og vinde de tysksindedes hengivenhed såvel i Holsten som i Syd- og Nordslesvig. En professionel propagandamaskine med rigelige penge gjorde sit, men først og fremmest blev Friedrichs arveret af hjemmetyskerne set som den løftestang, der kunne udfri hertugdømmerne fra det danske styre og føre til oprettelsen af en slesvig-holstensk stat. Derfor blev augustenburgernes betydning for hjemmetyskheden i årene 1864-66 så stor som ingensinde i den gamle hertugs tid. Derimod spillede det kun en mindre rolle i Nordslesvig, at Friedrich havde aflagt ed på den slesvig-holstenske statsgrundlov fra 1848, som var de holstenske demokraters ikon. Da Friedrich i sommeren 1866 under den preussisk-østrigske krig blev fortrængt fra Holsten og ikke kunne hindre den truende deling af Slesvig, svandt hjemmetyskernes begejstring for ham i løbet af ganske kort tid. Snart var augustenburgerne atter et historisk minde.

Hjemmetyskheden fik i forhold til den slesvig-holstenske bevægelse i almindelighed sit selvstændige præg på grund af Nordslesvigs nationalt blandede karakter. Dette gjorde sig særlig gældende på to områder: Sprogforholdene og spørgsmålet om Slesvigs deling.

Tysk sprog havde en høj status i Nordslesvig. Det var indtil 1840 eneste

sprog i retsvæsen og forvaltning. Det dominerede i kirken og skolen i byerne. Det var enerådende i godsdriften, i kogenes selvstyre og i håndværkerlavene. Det brugtes af talrige erhvervsdrivende i byerne, af mange skibskaptajner og af flere bønder i den sydlige i deres regnskaber – og det var nødvendigt, hvis man ville handle med folk i de tysktalende dele af Sydslesvig, i Holsten og i Hamborg. Holdningen til det danske sprog, d.v.s. den sønderjyske dialekt, kunne være nedladende som i flere af adresserne mod dansk rets- og forvaltningssprog i 1840, men denne holdning synes vigende, og sandsynligvis stammede den fra initiativtagere til adresserne uden for bondestanden.

Langt fra alle hjemmetyskere havde tysk dagligsprog, men nærmere viden herom er usikker. Det må antages, at stort set alle hjemmetyskere på landet har benyttet den sønderjyske dialekt i familien, landsbyen og sognet – fraregnet de få embedsmænd og indvandrede fra tysktalende områder samt måske et par indfødte godsejere. Det tyske sprog kunne uden tvivl skrives af nogle hjemmetyskere på landet, tales af en del og læses og forstås af endnu flere. I byerne var tysk betydelig mere udbredt blandt hjemmetyskerne. Måske blev det til daglig talt af op imod halvdelen af de tysksindede. Embedsmænd og dannelsesborgerskab var altovervejende tysktalende før 1850 og efter 1864, ligesom tysk dagligsprog var udbredt blandt indfødte tysksindede købmænd og fabrikanter, men mindre blandt småborgerne. Det tyske folkesprogs stærkere stilling i byerne skyldtes udover en større indvandring syd fra det tyske kirke- og skolesprog i købstæderne, der betød, at også de dansktalende hjemmetyskere her vel alle kunne tysk.

Hjemmetyskerne udfoldede ingen nævneværdige bestræbelser for at overvinde den udbredte uoverensstemmelse mellem tysk sindelag og dansk sprog; de opfattede den ikke som et problem. Der blev kun taget få initiativer til at fremme det tyske sprog. Indførelsen af frivillige tysktimer på landet var et almindeligt ønske i store dele af den nordslesvigske befolkning. Et par steder ønskede hjemmetyskerne nogle tyske gudstjenester ved siden af de danske, men på intet tidspunkt fremsatte de et generelt krav om indførelse af tysk kirke- og skolesprog på landet. Der blev heller ikke fra hjemmetysk hold iværksat folkeoplysningsprojekter til fremme af tysk sprog og kultur, som svarede til de danske sognebogsamlinger eller folkehøjskolen i Rødding fra 1844.

Den hjemmetyske sprogpolitik var defensiv. Kun når det tyske sprogs stilling blev truet af danske sprogpolitiske fremstød, gik hjemmetyskerne i aktion. Modstanden mod dansk rets- og administrationssprog 1838-40 i Nordslesvig blev nok så meget båret af en almindelig slesvigsk bekymring for indførelse af »danske indretninger« og døde ret hurtigt ud; længst holdt Christian August fast i den. Peter Hiort Lorenzens danske tale i stænderforsamlingen i 1842 provokerede hjemmetyskere og konservative slesvigere til

modstand mod sprogenes ligeberettigelse i stænderne. I Haderslev vendte de tysksindede sig i 1847/48 mod omformningen af byens lærde skole til et dansk-sproget gymnasium. Alt dette var for intet at regne sammenlignet med den modstand, som sprogreskripterne af 1851 med indførelsen af dansk-tysk kirkesprog og dansk skolesprog rejste i Ubjerg og Bov sogne og særlig i Tønder by. Den bidrog til at holde de slesvig-holstenske sympatier i ånde i en tid, hvor udsigterne for denne sag ellers var dårlige. Alligevel valgte mange tysksindede her dansk konfirmation for deres børn, da valget i 1861 blev givet frit. I det øvrige Nordslesvig savnede hjemmetyskerne kræfter til at modsætte sig de tilbageskridt, som også her ramte det tyske sprog i kirke, skole og administration. Først efter det danske tilbagetog i 1864 blev disse ændringer og de mellemslesvigiske sprogreskripter rullet tilbage til tilstanden før 1848 – men heller ikke mere.

Den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig måtte gennem hele perioden benytte det danske sprog for at få landbefolkningen i tale. Blandt de tysksindede aviser havde *Sonderburger Wochenblatt* en dansk paralleludgave i *Sønderborger Ugeblad*. *Lyna* var tosproget fra 1843/44, og *Nordslesvigsk Tidende* udkom på dansk 1848-50 og igen fra 1864, *Sønderborg Avis* fra 1865. Der blev udgivet dansksprogede pjecer om arvefølgesagen fra midten af 1840'erne og igen fra 1864. Der holdtes taler på dansk eller sønderjysk ved folkemøderne i Hundeklemmen i 1843, på Bøghoved og i Løgumkloster i 1864 og i Haderslev i 1866. En stor del af de hjemmetyske adresser fra landet var skrevet på dansk lige indtil 1866, selv hvor modtageren var tyske herskere og parlamenter syd for Elben. Og Den slesvig-holstenske patriotiske Forening havde dansk som sit officielle foreningssprog. Ingen synes at have anfægtet denne vidtgående brug af dansk ved principielle diskussioner. Sproget spillede generelt en underordnet rolle for hjemmetyskernes identitetsdannelse.

Det danske folkesprog i Nordslesvig var sammen med den danske bevægelse her grunden til, at europæiske statsmænd og diplomater under begge slesvigiske krige foreslog en deling af Slesvig. Delingen blev hjemmetyskernes mareridt både i 1848, 1864 og 1866. Selv hvis en afståelse blev begrænset til Haderslev amt, ville den ramme hjemmetyskheden hårdt, fordi en meget stor del af dens tilhængere fandtes her. Modstanden mod delingen forenede alle tysksindede nordslesvigere, liberale som konservative, byboere som landboere, ledere som menige tilhængere. Intet kunne som den fremkalde aktivitet med adresser, deputationer og folkemøder. Det hjemmetyske hovedargument imod delingen var, at Slesvig udgjorde en uadskillelig helhed, hvis nordlige del ikke alene var berettiget til at afgøre hertugdømmets fremtid. I tilfælde af afstemning skulle både Nord- og Sydslesvig høres. Den udtalte forventning var, at der så i Slesvig som helhed ville blive et tysk flertal. Desuden bestred hjemmetyskerne, at der overhovedet kunne trækkes en realistisk delings-

grænse; dertil var sindelag og sprog vævet for meget ind i hinanden. Sproget bestemte ikke nordslesvigernes nationalitet; det gjorde deres århundredgamle tilhørsforhold til Slesvig. Nordslesvigs åndelige og materielle interesser pegede mod syd, hvorfor en afståelse til Danmark ville føre til landsdelens ruin. Så langt appellerede argumenterne også til de konservative slesvigere. Desuden førtes antidanske begrundelser i marken. Afståede tysksindede måtte frygte en grusom dansk hævn. Danskheden i Nordslesvig var socialt underlødigt; dens tilhængere var i vid udstrækning nordfra indvandrede arbejdere og tjenestefolk, mens tyskhedens støtter fandtes blandt de hjemmehørende med formue og dannelse. Derfor skulle stemmerne ikke tælles ved en afstemning, men vejes, ligesom byerne som kulturcentre skulle begunstiges på bekostning af landet. Disse argumenter mod delingen var gennemgående ens i 1848, 1864 og 1866.

De dansksindede sønderjyder accepterede først en deling, da omstændighederne tvang dem til det i 1864. Hjemmetyskernes farligste modspillere i dette skæbnespørgsmål fandtes snarere på de indre tyske linjer: Demokrater, som ville vinde freden til at udvikle demokratiet i Holsten og Sydslesvig ved at afstå Nordslesvig, Friedrichs udenrigspolitiske rådgivere, der var rede til at betale den samme pris for at få ham på hertugtronen, og Bismarck, der hermed ville købe Frankrigs tillid og accept af indlemmelsen af det resterende del af Slesvig og Holsten i Preussen. Ingen af de her nævnte var principielle tilhængere af en deling ud fra hensynet til folkenes selvbestemmelsesret, og det blev hjemmetyskernes held, da magtforholdene skiftede til tysk fordel.

2. Hjemmetyskerne og Tyskland

Hjemmetyskerne på landet var i hele perioden 1840-67 tøvende med hensyn til hertugdømmet Slesvigs tilslutning til et kommende forenet Tyskland. I byerne var holdningen med variationer mere positiv. Hjemmetyskerne i Haderslev, Aabenraa og Tønder ønskede fra 1846 hertugdømmet Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. I de sidstnævnte to byer engagerede de sig i revolutionsårene 1848-50 i opbygningen af et samlet Tyskland på et liberalt, forbundsstatsligt grundlag. Hertugdømmernes forbindelse med Preussen blev først aktuel for hjemmetyskerne i sommeren 1864. Det store flertal af dem foretrak indtil sommeren 1866 et selvstændigt Slesvig-Holsten under prins Friedrich som et land i en tysk forbundsstat. I august-september 1866 skiftede de fleste hjemmetyskere med ét holdning til fordel for hertugdømmernes indlemmelse i Preussen, da truslen om Slesvigs deling blev overhængende med artikel III/V i fredstraktaterne efter den preussisk-østrigske krig.

Samtidig med at være en national frigørelsesbevægelse i forhold til det danske monarki, indgik den slesvig-holstenske bevægelse som en del af den tyske

ationale enhedsbevægelse. Så længe der ikke var etableret nogen tysk enhedsstat, kunne tilslutningen til Tyskland vanskelig tænkes på anden måde end via oprettelsen af en selvstændig slesvig-holstensk stat, hvor Slesvig skulle følge Holsten ind i Det tyske Forbund. Den stærke pointering af hertugdømmernes »landsrettigheder«, som ønsket om frigørelse fra Danmark førte til, bandt imidlertid tankegangen også i tysk enhedssammenhæng og stillede her slesvig-holstenerne på den »partikularistiske« fløj, der ønskede den tyske enhed som en overbygning på de eksisterende stater med bevarelse af disses særpræg. Dette blev tydeligere, efter at tankerne om Preussen som foregangsland for en tysk rigssamling vandt frem, og gjorde sig navnlig gældende 1864-67.

Forestillingen om Tysklands enhed var langt fra ens hos alle slesvig-holstenerne. Ikke mindst stod hjemmetyskerne delt. Hertugdømmet Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund blev første gang antydet som et muligt ønske i Tønder i 1844 og formuleret ligeud som fordring i Haderslev, Aabenraa og Tønder i 1846; derimod rejstes kravet hverken i Sønderborg eller på landet, i hvert fald ikke klart udtalt. Den samme indre brudflade i dette spørgsmål gentog sig under Treårskrigen. Hjemmetyskerne på landet tænkte fortsat slesvig-holstensk uden at tænke tysk; der er fra krigsårene ingen sikre udsagn fra landet til fordel for Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. På Nordals og langs Kongeåen tænkte hjemmetyskerne fortsat snarere slesvigsk end slesvig-holstensk.

Sønderborg var under hele krigen besat af den danske hær og hjemmetyskerne dér afskåret fra at deltage i diskussionen. Bortset herfra levede de hjemmetyske byboere engageret med i den tyske revolution 1848/49, dog med forskelle mellem Aabenraa og Tønder på den ene side og Haderslev på den anden. Stortyske projekter som valget af en tysk rigsforstander, et tysk arvekejserdømme og opbygningen af en tysk flåde optog sindene i de to førstnævnte byer, mens man i den sidstnævnte forholdt sig passivt til disse sager. Interessen for tysk indenrigspolitik var markant større i de to sydlige byer, hvor demokraterne satte kursen, end i den nordlige, hvor mere moderate kræfter stod ved roret. Her var tankegangen snarere som på landet, mere slesvig-holstensk end tysk.

Under det danske styre 1850-63 var det omsonst for hjemmetyskerne at beskæftige sig med hertugdømmernes tilknytning til Tyskland og den nærmere udformning af et kommende tysk storrige. Den tyske Nationalforenings opfattelse af Preussen som den magt, der skulle gå foran i samlingen af Tyskland, satte sig i årene efter 1859 næppe nogen spor i Nordslesvig.

Da Slesvig blev erobret af den preussisk-østrigske hær i 1864, kastede hjemmetyskerne deres lod i vægtskålen til fordel for Friedrich i spidsen for en selvstændig slesvig-holstensk stat og dermed for en føderal opbygning af

Tyskland. Hjemmetyskerne så på dette tidspunkt næppe andre alternativer til et fortsat tilhørsforhold til Danmark. Preussen var befrieren, som man var taknemmelig imod, men ikke tænkte på at tilslutte sig. I sommeren 1864 begyndte det at dæmre for hjemmetyskerne, at en »tilslutning« til Preussen kunne komme på tale. Diskussionen om, hvilke indrømmelser hertugdømmerne kunne give Preussen for at opnå deres selvstændighed under Friedrich, begyndte. Den afdækkede nye forskelle mellem hjemmetyskerne i de nordslesvigske købstæder, mens landområderne som sædvanlig var passive. I Aabenraa holdt man stærkest på Friedrichs rettigheder, men bevægede sig fra en position nær de renlivede »partikularister« over mod tilhængerne af en begrænset tilknytning til Preussen. I Haderslev var man fra begyndelsen mere villige til at diskutere en sådan tilslutning. I Tønder og omegn var hjemmetyskerne delt på spørgsmålet; flertallet var standhaftige augustenborgere, mens et mindretal af førende landbrugere sluttede sig til »de nationale«, der snart bekendte sig åbent som tilhængere af hertugdømmernes indlemmelse i Preussen. I Sønderborg synes man mindre engageret, men (Ny) Sønderborg Avis stillede sig fra sin start i juni 1865 på den preussenvenlige side.

Det store flertal af hjemmetyskerne holdt fast ved Friedrich indtil 1866, for så vidt Preussens undertrykkelse af den augustenborgske bevægelse siden Gastein-traktaten tillod fri meningsytring. Den afgørende ændring skete efter den preussisk-østrigske krig i sommeren 1866, ikke så meget fordi Østrig tabte og Friedrich blev fordrevet fra Holsten, som fordi en deling af Slesvig efter en afstemning på fransk initiativ blev indsat i artikel III/V i freden mellem Preussen og Østrig. I august og første halvdel af september 1866 skiftede flertallet af hjemmetyskerne fuldstændig indstilling til Preussen; en indlemmelse blev nu set som det eneste værn mod en afstemning og dermed mod en afståelse af større eller mindre dele af Nordslesvig til Danmark. Kampen mod Slesvigs deling smeltede nu sammen med kampen for indlemmelsen i Preussen og fandt støtte hos »de nationale« og det tyske embedsværk i hertugdømmerne, der ligesom Bismarck og kong Wilhelm primært slet ingen afstemning ønskede eller sekundært at begrænse afstemningsområdet mest muligt.

Det var ikke alle hjemmetyskere, der hilste hertugdømmernes indlemmelse i Preussen i januar 1867 velkommen. Særlig i Tønder var der modvilje, som bl.a. manifesteredes ved valget til Det nordtyske Forbunds grundlovgivende rigsdag i februar 1867, men som fordampede i løbet af 1870'erne. Måske var begejstringen heller ikke overvældende i de andre dele af Nordslesvig, hvor man vel snarest foretrak indlemmelsen som det mindste af to onder. Drømmen om et selvstændigt Slesvig-Holsten blev under alle omstændigheder snart glemt og Friedrich ligeså, og efter 1871 opstod en »ny hjemmetyskhed« med det nye kejserrige, kejseren, Bismarck og militæret som ikoner.

3. Hjemmetyskerne og moderniseringen

Den slesvig-holstenske bevægelse havde sin rod de bedst udviklede dele af det danske monarki og var nært knyttet til tidens liberale ideologi. I Nordslesvig stod hjemmetyskheden tilsvarende stærkest i byerne og generelt i de egne og sociale lag, som var mest engageret i samfundets økonomiske og sociale modernisering. Især var der mange tysksindede i eliten i den nordslesvigske periferi, som havde økonomiske og kulturelle forbindelser til Holsten og Hamborg. Også i de bredere hjemmetyske lag, blandt håndværkerne i byerne og gårdmændene i den sydlige del af Nordslesvig, var mange orienteret mod de velstående foregangsområder i syd. Der var meget få hjemmetyskere i de nedre sociale lag, men bortset herfra havde den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig en temmelig komplet social struktur. Økonomiske argumenter og initiativer var vigtige led i den slesvig-holstenske agitation. Varetagelsen af økonomiske og sociale interesser indvirkede givetvis på manges tilslutning til hjemmetyskheden. Indvandring sydfra spillede under ét en sekundær, men ikke ubetydelig rolle for den nordslesvigske tyskshed.

Den slesvig-holstenske bevægelses mobilisering foregik sideløbende med samfundets økonomiske modernisering. Flere forudsætninger var på plads allerede fra 1700-tallet: En fælles økonomi for hertugdømmerne, en fælles forvaltning, et fælles universitet og en fælles offentlighed med aviser og tidskrifter. Den stærke økonomiske vækst fra 1830 fremskyndede moderniseringen med begyndende industrialisering, udbygning af infrastrukturen med faste veje og jernbaner samt talrige fornyelser i landbruget. Det øgede økonomiske samkvem nedbrød snævre fællesskaber og skabte nye og større. Velstandsudviklingen gjorde det muligt for en stor del af befolkningen at engagere sig i politik og kultur. Den forbedrede kommunikation lettede opbygningen af politiske bevægelser og den politiske agitation.

Modernisering er et relativt begreb. Sammenlignet med de centrale dele af Tyskland var industrialiseringen i hertugdømmerne »forsinket« med et efterslæb på 30-50 år, men indenfor helstaten udgjorde hertugdømmerne og frem for alt Holsten de områder, hvor den økonomiske og sociale modernisering var længst fremskreden, fordi produktion og omsætning i betydeligt omfang var nært knyttet til den nordtyske metropol Hamborg. På snart sagt alle områder indenfor erhvervslivet var Holsten foregangsland for det øvrige monarki. På dette plan bekræftes dermed den udbredte teori, som formuleres af Hroch og Øyvind Østerud m. fl., at nationale bevægelser trivedes bedst i områder, som var middel påvirket af den økonomiske og sociale moderniseringsproces.

Selv om Nordslesvig tilhørte de velstående hertugdømmer, lå landsdelen mere perifert. Folk her kunne orientere sig enten efter helstatens traditionelle politisk-administrative magtcenter i København eller det fremstormende

økonomiske kraftcenter i Hamborg med dets udløbere i det holstenske omland op til hertugdømmets kulturelle center i universitetsbyen Kiel. Hjemmetyskerne valgte det sidste. Selv om motiverne til dette valg ikke lader sig rekonstruere på individniveau, tyder meget på, at fornuftsbetonede interesseafvejninger spillede en rolle, således som det hævdes af Michael Hechter i hans teori om betydningen af »rational choice« for tilslutningen til nationale frigørelsesbevægelser, ligesom de forudsætninger, han opstiller for en vellykket løsrivelse, fandtes.

Dette fremgår for det første af de økonomiske argumenter, den slesvig-holstenske bevægelse brugte i den politiske kamp og som hjemmetyskheden tog til sig. Den blev aldrig træt af at understrege, at den nordslesvigske økonomi orienterede sig efter det fremgangsrige syden, særlig Hamborg, mens den vendte ryggen til det tilbagestående norden, til Nørrejylland, hvis eneste fortjeneste var at levere arbejdskraft i form af tjenestefolk og daglejere til landbruget. Tyskland blev anset for at stå på et højere udviklingsstrin end Danmark, både økonomisk og kulturelt. En særlig plads i den økonomiske agitation indtog påstanden om kongerigets finansielle »prægravation«, d.v.s. udbytning af hertugdømmerne; det tilbagestående Danmark udsugede de velhavende hertugdømmer via skatterne og pengevæsnet. Dette kunne forhindres ved størst mulig økonomisk uafhængighed af kongeriget. Kravet om finansiel adskillelse er nævnt. Mange kræfter blev ved midten af 1840'erne sat ind på at oprette en slesvig-holstensk landsbank og et slesvig-holstensk bankierselskab. Andre økonomiske tiltag blev iværksat af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, der forsøgte at oprette en sparekasse og vinde tilhængere med dyrskuer og industriudstilling, ligesom den i jernbanesagen udtalte sig til fordel for en længdebane, der forbandt Nordslesvig med Hamborg. Andre økonomiske bestræbelser tjente trods nationalpolitiske begrundelser reelt varetagelsen af enkelte samfundsgruppers interesser, hvad enten det var forsøg på at skærme hertugdømmernes præstestand af mod konkurrence fra kongerigsk uddannede teologer eller beskytte de slesvigske kvægavlere på gesten mod det billige nørrejske magerkvæg ved en toldmur langs Kongeåen. I et bredere perspektiv kan 1840'ernes liberale slesvig-holstenske bevægelse ses som middelklassens, navnlig dannelsesborgerskabets, kamp mod enevælden for at få del i den politiske magt.

For det andet stod den slesvig-holstenske bevægelse stærkest, hvor moderniseringen var længst fremme, d.v.s. i købstæderne; den var overvejende en bybevægelse. På landet havde den tilsvarende størst tilslutning i områder med en avanceret bondeøkonomi og en temmelig udpræget social differentiering. Denne tendens var mest markant i Sydslesvig. Her lå et af bevægelsens tyngdepunkter langs den sydslesvigske vestkyst fra og med Ejdersted og op til Tønder, områder der siden senmiddelalderen var præget af pengeøkonomien og

store forskelle, men ingen uoverstigelige skel mellem rig og fattig. Lige så højt mobiliseret var Angel, hvor gårdmændene siden landboreformerne oplevede en stærk velstandsudvikling og borgerliggørelse. Længere tilbage stod godsområderne mod sydøst med den stærke sociale polarisering mellem godsejer, bønder med tidsbegrænset fæste, husmænd og tyende. Mindst inddraget var de magre egne i midtlandet.

I Nordslesvig var hjemmetyskheden stærkest på Tøndereggen, der nok så meget sluttede sig til den sydslesvigske vestkyst som til Nordslesvig. Dernæst fulgte Slogs herred med mange store gårde og de tætte forbindelser mod sydvest i kraft af kvæghandelen. Forholdsvis stærk var hjemmetyskheden desuden på Broagerland med teglværksindustrien, på Løjt land med skibsfarten forbundet via Aabenraa til Hamborg og på Haderslevreggen med de mange store gårde.

For det tredje appellerede den slesvig-holstenske bevægelse gennem hele perioden udpræget til de samfundsgrupper, der var stærkest integreret i den moderne økonomi. Den nordslesvigske elite var overvejende tysksindet. Så langt passer G. Japsens karakteristik af slesvig-holstenerne som en honoratioriesbevægelse. I byerne var dannelsesborgerskabet bestående af embedsmænd og akademikere i liberale erhverv som overalt i den tyske enhedsbevægelse de ledende og udfarende. Disse erhvervsgruppers tyskhed afspejlede for det meste deres uddannelse på Kiels eller andre tyske universiteter. Købmænd og fabrikanter havde ofte forretningsforbindelser sydover og var rigt repræsenteret blandt hjemmetyskerne, flere på ledende poster. I byerne udgjorde håndværksmestre hjemmetyskhedens folkelige basis; de var traditionelt fagligt orienteret mod syd. Derimod viste underklassen i byerne gennemgående ringe interesse for den slesvig-holstenske sag, bortset fra nogle håndværkssvende og kommiser.

På landet var mange smågodsejere og proprietærer at finde i den slesvig-holstenske lejr. Hos dem smittede forbindelser til magtfulde standsfæller og foregangslandmænd i Holsten givetvis af på deres politiske orientering; for forpagterne på de augustenburgske ladegårde kom dertil loyaliteten overfor hertugen. Ligeledes sås skibsredere og kaptajner fra Løjt, teglværksejere fra Gråsteneggen og generelt storbønder, møllere, brændevinsbrændere og andre foretagere ofte i hjemmetyskernes rækker – med Japsens ord de mest borgerliggjorte lag. Men også jævne bønder i de udprægede kvægavlsegne i den sydlige del af midtlandet og længst mod sydvest med forbindelser til handelsmænd og kvægavlere fra den sydslesvigske marsk var godt repræsenteret – og så var der kromændene. Familiebånd mellem byborgere og velstående gårdmænd betød formentlig en del for spredningen af slesvig-holstenske sympatier fra by til land, ligesom der må regnes med en afsmittende effekt fra den tyske elite på landet til de sociale lag, som gerne ville forbindes med den.

Husmænd, landhåndværkere og landarbejdere fandtes kun sporadisk blandt hjemmetyskerne og kun i egne, hvor en kompakt tysk overvægt blandt gårdmændene lagde et socialt pres på dette lag. Underklassen var også på landet hjemmetyskernes akilleshæl, modsat Sydslesvig, hvor de sociale grupper under gårdmændene flere steder i stort tal støttede den slesvig-holstenske sag. I Nordslesvig sluttede de sig gennemgående til den danske bevægelse, hvis ryggrad var det store flertal af gårdmændene. Tilsammen var det en stærk koalition, der sikrede de nordslesvigske landområder for danskheden, med Tønderegnet som eneste undtagelse. Da størstedelen af den nordslesvigske befolkning boede på landet, blev det fra 1848 afgørende for landsdelens nationale valg.

Hertugdømmerne udgjorde et arbejdsmarked med fri mobilitet. Det bevirkede en tilvandring fra Sydslesvig og Holsten til Nordslesvig, ligesom også tyskere født syd for Elben slog sig ned her. Denne indvandring styrkede tyskheden i Nordslesvig, mest i købstæderne med den stærkere befolkningsudskiftning. Her var mellem en fjerdedel og en tredjedel af de tysksindede født syd for den nuværende grænse, især embedsmænd, liberale erhvervsudøvere og håndværkere. I flækkerne var indvandringen af varierende betydning, og på landet var den ringe, bortset fra Haderslevegnens proprietærmiljø og tildels i Løjt. Navnlig i byerne var ganske mange af de tyske ledere tilvandrede sydfra, men samlet må indvandringen vurderes som en faktor af sekundær betydning for tyskheden, svarende til opfindelsen af betegnelsen »hjemmetysker« for den indfødte, tysksindede nordslesviger.

Anskues by og land under ét, fik hjemmetyskheden en stærk tilslutning fra eliten i periferien. Den slesvig-holstenske bevægelse savnede hverken ledere i byerne eller på landet, ikke engang i tiden mellem de slesvigske krige, hvor hjemmetyske næringsdrivende og gårdejere trådte til, hvor embedsmænd og liberale erhvervsudøvere var tvunget bort. En betydelig tilslutning i middelklassen sikrede bevægelsen en folkelig bredde i købstæder og flækker samt på landet i den sydlige del og betyder, at Japsens beskrivelse af hjemmetyskheden som en honoratioresbevægelse ikke rummer hele sandheden. Bortset fra den manglende interesse for tyskheden i underklassen havde den slesvig-holstenske bevægelse i Nordslesvig en forholdsvis komplet socialstruktur. Dermed var den bedre stillet end mange andre nationale frigørelsesbevægelser i samtidens Europa, der måtte savne eliten i sine rækker i kampen mod den dominerende nation. I Irland var eliten bortset fra præsterne overvejende engelsk. I Baltikum og Finland tilhørte eliten hverken den hjemlige eller den russiske, men en helt tredje nationalitet, henholdsvis tysk og svensk. I Böhmen var eliten overvejende tysk, men alligevel var den tjekkiske nationalbevægelse nok den, der næst efter den slesvig-holstenske kom tættest på en komplet socialstruktur. Den danske bevægelse i Nordslesvig var længere fra, men

havde støtten fra kongeriget og dannede snart sin nye elite blandt gårdmandsstandens velstående lokale ledere. Polakkerne havde til gengæld en elite fra begyndelsen, men savnede længe bredden.

Den slesvig-holstenske bevægelse var en bevægelse med moderniseringen – ikke en reaktion imod denne. Den kan også i Nordslesvig ses som en velstående regions forsøg på at frigøre sig fra et tilbagestående magtcenter. Også her havde den tjekkiske nationalbevægelse mest tilfælles med den slesvig-holstenske, men en klarere parallel kan findes i Spanien, hvor den katalanske nationalbevægelse med dens krav om vidtgående selvstyre til det kommercielt og industrielt førende Katalonien med storbyen Barcelona havde brod mod det gammeldags spanske styre i Madrid. Til gengæld svarede hjemmetyskheden i Nordslesvig dårligt til Ernest Gellners modeleksempel med det underudviklede »Ruritanien«, der mobiliseres mod det rigere center ud fra etniske skillelinjer, eller til Hechters og Nairns opfattelse af nationale bevægelser som periferiens protest mod centrum.

Sammenlignet med den slesvig-holstenske bevægelse fik den danske i Nordslesvig de fleste af sine tilhængere i lag, der var svagere præget af moderniseringen og i områder, hvor de sociale forskelle var mindre. Helstatspatriotisme og kongetroskab synes sammen med mistro mod »de store« i samfundet såsom godsejere, embedsmænd og advokater at have været vigtige drivkræfter i den danske mobilisering, navnlig i 1848, da slesvig-holstenerne stod som fredsbrydere med krav om Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Hvor engagement i moderniseringen trak folk den til den hjemmetyske side, skubbede forkærlighed for traditionelle værdier i dansk retning. På et ganske lille område med temmelig ensartede økonomiske og sociale strukturer fandtes således to nationale bevægelser, hvis tilhængere forholdt sig vidt forskelligt til moderniseringen. Dermed var der ikke kun én, men to mulige sammenhænge mellem modernisering og nationale bevægelser – for at der ikke var tale om tilfældigheder, dokumenterer de faste mønstre i bevægelsernes sociale basis! Tesen om ujævn modernisering som forklaring på nationale bevægelser opståen og udvikling bekræftes derfor ikke blot på regionalt plan i relationen mellem periferi og centrum, men også på individplan i forholdet mellem de enkelte mennesker i regionens forskellige sociale lag. Forudsætningen var, at der langs denne skillelinje kunne føjes eller konstrueres en nationalpolitisk modsætning. Som det nordslesvigske eksempel viser, behøvede denne ikke noget etnisk fundament.

4. Hjemmetyskhedens mobilisering

Vigtige faktorer for hjemmetyskernes politiske mobilisering var den slesvigske stænderforsamling samt for byernes vedkommende den slesvig-holstenske landsforsamling

1848-50 og den tyske Nationalforsamling 1848-49. Den slesvig-holstenske agitation foregik gennem den lokale, tysksindede presse, i pjecer, på folkemøder og fællesspisninger og i et omfattende foreningsliv. Den benyttede sig i vid udstrækning af nationale myter, symboler, slagord og sange, ligesom den betjente sig af fjendebilleder. Den augustenburgske agitation var særlig kendetegnet ved brugen af penge som middel til at opnå politisk tilslutning. Samlet gav den tyske agitation kun begrænsede resultater i Nordslesvig. Den havde betydelig succes i byerne, men på landet overbeviste den kun et mindretal af konservative slesvigere, der i stedet sluttede op om danskheden, jo mere den slesvig-holstenske bevægelse udviklede sig i tysknational retning. Hjemmetyskerne tabte dermed kampen om Nordslesvig, bortset fra Tønderregnen. Mobiliseringen stagnerede i perioder; den fremmedes ved tilskyndelser og inspiration fra den storpolitiske udvikling i Europa og den tyske enhedsbevægelse samt af reaktioner mod den danske modpart, mens den hæmmedes af ligegyldighed i befolkningen og i årene 1846-47, 1850-63 og 1865-67 af undertrykkelse fra den danske og preussiske regering.

Afgørende for mobiliseringen af den slesvig-holstenske bevægelse blev etableringen af en politisk offentlighed med indførelsen af stænderforsamlinger i hertugdømmerne og kongeriget i den første halvdel af 1830'erne. Stænderne betød, at demokratisering og national bevægelse fra begyndelsen kunne gå hånd i hånd, og den gav de mere velhavende dele af hertugdømmernes befolkning mulighed for at påvirke statsstyret. Da de tysksindede nordslesvigere gennemgående var velstående, begunstigede reglerne for valgret og valgbarhed hjemmetyskerne. Ved stændervalget i 1840/41 valgte hjemmetyskerne i Aabenraa og Tønder to fremtrædende slesvig-holstenske advokater fra Slesvig by. Med undtagelse af Sønderborg i 1840/41 vandt den slesvig-holstenske bevægelse alle stændervalg i købstæderne, og på landet fastholdt den til 1848 4. og 7. landvalgdistrikt, mens 6. landvalgdistrikt gik tabt i 1847. Efter den slesvig-holstenske opstands nederlag 1850/51 mistede hjemmetyskerne Aabenraa og Sønderborg og 4. landvalgdistrikt i 1853, Haderslev i 1854 og, efter en udvidelse af valgretten og national pression fra danske embedsmænd, Tønder-Løgumkloster-Højer-Wyk og 7. landvalgdistrikt i 1860 (kort over distriktsinddeling i bind I s. 137). Eneste hjemmetyske repræsentant i stænderne var herefter en deputeret valgt i godsejernes særlige valggruppe.

Alle kunne, valget eller ej, følge stænderdebatten i de trykte forhandlinger og i pressen og underskrive og indsende petitioner til forsamlingerne. Denne sidste mulighed blev i rigt mål udnyttet af hjemmetyskerne, særlig i købstæderne, i 1840'erne mest for at fremsætte krav til fremme af hertugdømmernes enhed og selvstændighed, i tiden mellem de slesvigske krige for at anmode om ophævelse af sprogreskripterne. I byerne blev der afholdt festbanketter med de lokalt valgte stænderdeputerede og undertiden med udenbys slesvig-holstenske ledere.

I revolutionstiden 1848-51 var den slesvigske stænderforsamling suspenderet. Til gengæld kunne alle hjemmetyskere vælge med almindelig valgret til den tyske Nationalforsamling i Frankfurt i maj 1848 og til den grundlovgivende slesvig-holstenske landsforsamling i juli 1848 og til den første ordinære landsforsamling i juli 1850. Imidlertid var valgdeltagelsen stort set begrænset til byerne, og det var også herfra, langt de fleste af tidens mange adresser sendtes til parlamenterne. I Tønder og Aabenraa levede hjemmetyskerne engageret med i den tyske revolution og dens partideling; her stod den demokratiske venstrefløj stærkt, mens de moderate liberale havde overtaget i Haderslev og de moderate og konservative på landet, for så vidt man her tog del i indenrigspolitik.

I årene 1863-67 fandtes intet parlamentarisk organ, da Preussen ikke tillod indkaldelse af de slesvigske og holstenske stænder endsige valg til en ny landsforsamling. Hjemmetyske adresser blev i stedet sendt til civilkommisærerne, kong Wilhelm og den preussiske landdags andetkammer. Efter indlemmelsen i Preussen i 1867 fik alle hjemmetyskere mulighed for at deltage i valget til den grundlovgivende rigsdag i Det nordtyske Forbund. Den gjorde de rigt brug af, ligesom deres dansksindede naboer mest for at bekende deres nationale sindelag. Kun i 2. og 4. valgkreds kunne valget anvendes til en protest mod indlemmelsen; kun i Tønder blev denne mulighed udnyttet.

En central faktor i mobiliseringen af hjemmetyskerne var pressen og den øvrige trykte agitation. 1840/41 sprang Lyna i Haderslev og Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt ud som slesvig-holstenske organer, i 1843 Sonderburger Wochenblatt med paralleludgaven Sønderborger Ugeblad. Under Treårskrigen var Nordslesvigsk Tidende i Haderslev og Apenrader Wochenblatt talerør for hjemmetyskerne. I tiden mellem krigene overlevede alene Intelligenzblatt i Tønder som et upolitisk organ. Fra 1864 udkom på ny en Nordslesvigsk Tidende i Haderslev og Apenrader Nachrichten, fra 1865 tillige (Ny) Sønderborg Avis, hver med deres meninger om hertugdømmernes forhold til Preussen. Udover disse nordslesvigske organer havde flere sydslesvigske og holstenske blade en vis udbredelse. Udgivelse og udbredelse af pjecer med relation til Nordslesvig begyndte i 1840'erne, men blev for alvor sat i system af den augustenburgske bevægelse i foråret 1864.

Den augustenburgske agitation udgør et kapitel helt for sig. Hertug Christian August udviklede allerede i 1840'erne den systematiske meningspåvirkning, som blev drevet til nye højder af prins Friedrich og hans folk 1863-66. Målet var at fremme de augustenburgske husinteresser, midlet i første række penge. Hertugerne betalte de mange pjecer, holdt Lyna og Sonderburger Wochenblatt/Sønderborger Ugeblad oven vande og støttede Nordslesvigsk Tidende og Apenrader Nachrichten. Til gengæld søgte augustenborgerne at øve indflydelse på bladenes sproglige og politiske linje. Pengene blev også

brugt til at betale agenter. I 1840'erne var pastor Jürgen Brag i Adsbøl politisk stik-i-rend-dreng for Christian August, og fra 1860 var Hugo Jensen agent for Friedrich; i 1864 havde han oberst Fürsen-Bachmann og tre andre betalte medhjælpere alene i Nordslesvig. Hof- og godsfunktionærerne blev også brugt til politiske opgaver. Agenterne skulle sløre augustenborgerne som bagmænd for petitioner og avisindlæg, skaffe efterretninger om den danske bevægelse, organisere netværk af kontaktpersoner, forestå uddeling af pjecer, tage på rundrejse for at udarbejde stemningsrapporter m.m. Sandsynligvis var det ikke alle politiske hjælpere, som modtog penge; adskillige var ivrige meningsfæller og venner, men at penge også blev brugt for at købe sig til politisk sympati, fremgik af Friedrichs støtte til betrængte alsinger i 1864.

En anderledes åbenlys måde at udbrede slesvig-holstenske synspunkter til den nordslesvigske befolkning på var folkefesterne. Massemøder med over 1000 deltagere holdtes på Møntherøj i 1843, på Bøghoved og i Løgumkloster i 1864, mens mødet i Haderslev i 1866 næppe nåede helt så højt. Mindre og overvejende lokale folkemøder, hvor deltagerantallet skulle tælles i hundreder, holdtes i Tønder i 1845 og i Aabenraa og Tønder i 1848. Dertil kom de store foreningsarrangementer som sangerfesterne i Augustenborg og på Erlev Banke i 1845 og Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings dyrskuer i 1846 og 1847. En helt særlig karakter havde hyldningerne af Friedrich i 1864, der gennemførtes efter ritualet i Tønder, Aabenraa og Haderslev, men blev forhindret af preusserne i Augustenborg og Sønderborg. I 1865 holdtes en sangerfest i Tønder og 1865/66 flere turnerfester. I tilknytning til festerne var der ofte forskellige forlystelser og fællesspisning i telte med utallige skåltaler for Slesvig-Holsten, hertugen, ledende slesvig-holstenere, arrangører, gæster udefra o.m.a.

Foreningslivet var en nøglefaktor i mobiliseringen af hjemmetyskerne. Flere købstæder havde tyske borgerforeninger. Bürgerverein i Haderslev var et centrum for byens tyskthed gennem alle omskiftelser. Aabenraa havde en politisk meget aktiv slesvig-holstensk borgerforening 1840-50, mens hjemmetyske klubber som Union i Haderslev, Concordia og Harmonie i Aabenraa og Harmonie i Tønder var ganske upolitiske. Tønder fik en politisk aktiv Gewerbeverein i 1848, mens byens borgerforening fra 1849 synes overvejende sel-skabelig. I 1849 grundlagdes endvidere Germania i Haderslev. Borgerforeningen i Aabenraa var tilknyttet revolutionstidens demokratiske fællesforening af slesvig-holstenske folkeforeninger, Gewerbeverein sammenslutningen af arbejderforeninger. 1864 nydannedes i tilknytning til den augustenborgske fællesorganisation af slesvig-holstenske foreninger Patriotischer Verein i Haderslev, borgerforeninger i Aabenraa og Sønderborg, Sundewitter Verein i Gråsten, en »landboforening« for Tønder og omegn samt slesvig-holstenske foreninger i Augustenborg, Sønderborg, Broager og Nordborg, hvoraf

kun førstnævnte var levedygtig. Fælles for hele Nord-slesvig og i princippet for begge hertugdømmer, men i ledelse og virke overvejende begrænset til Haderslev by og omegn, var Den slesvig-holstenske patriotiske Forening fra 1845, der havde både politiske og erhvervsmæssige punkter på sit program. Den eksisterede til 1850, men var fra 1848 ret passiv og lokal i sit sigte. Tiden var endnu ikke moden til en forening omfattende alle tysksindede nord-slesvigere. Endnu i 1864/65 var de slesvig-holstenske foreningers netværk ret skrøbeligt.

Udover de almene politiske foreninger opstod foreninger med mere begrænsede formål. Fra 1842 opstod talrige sangkor. Hver købstad fik sit Liedertafel, ligeledes Augustenborg, Gråsten og Højer, og på landet Ulkebøl. De stillede sig snart i den slesvig-holstenske sags tjeneste og prægede billedet af den i offentligheden med koncerter, sang ved folkefester og ved de særlige sangfester. Korenes betydning svandt ind allerede før 1848, og i tiden mellem de slesvigske krige fandtes alene Singverein i Tønder. Fra 1864 opstod igen sangkor i de andre købstæder og Gråsten. Skyttegilderne spillede en politisk helt underordnet rolle i Tønder og Sønderborg. Turnforeningerne kom først til i 1864/65 i købstæderne samt i Løgumkloster. Beregnet for veteranerne fra den slesvig-holstenske hær 1848-51 var sammenslutningerne af Kampfgenossen, som opstod 1864 i Haderslev, Aabenraa og Tønder og på et ukendt tidspunkt i Løgumkloster. Rigtige landboforeninger grundlagdes 1865 i Haderslev amt og ved årsskiftet 1866/67 i Aabenraa amt. Løst organiserede komiteer tog sig under krigen af de sårede og de faldnes efterladte, ofte med hjemmetyske kvinder som drivende kræfter.

I tilknytning til foreningerne markedsførtes navnlig i årene 1843/44 en slesvig-holstensk national symbolik. Den omfattende Lornsenmyten, et forenet slesvig-holstensk våben, forskellige faner med den blå-hvid-røde som den sejrende og sangen »Schleswig-Holstein meerumschlungen« som det helt store nationale hit. Slagordet »Up ewig ungedeelt« fra 1841 vandt også stor udbredelse, og de tre »fundamentalsætninger« fra 1844 opnåede tilsvarende karakter af et symbol. Den slesvig-holstenske statsgrundlov fra 1848 var derimod mest et ikon for demokraterne, og dem var der ikke mange tilbage af efter 1850, hvor hjemmetyskerne blev mere konservative. Symbolstatus blandt alle hjemmetyskere fik i årene 1864-66 prins Friedrich af Augustenborg som »Herzog Friedrich der Achte«, altså som fyrsteligt statsoverhoved. Der opstod en kult omkring hans person med fester på hans fødselsdag samt på årsdagene for hans proklamation af 16. november 1863 og hans indrejse i hertugdømmerne ved nytårstide 1863/64, ligesom der tryktes hyldestdigte i aviserne. Men kulten stak ikke så dybt, og fra 1867 lod den sig nemt overføre til kong Wilhelm.

Den vi-følelse, som symbolikken skabte, havde sin bagside: et fjendebillede.

Oprindelig var det »den danske propaganda« og »et bestemt parti«, altså den danske bevægelse som en politisk modstander, men fra begyndelsen af 1840'erne blev det danskerne og Danmark i almindelighed. Danmark blev betegnet som et fremmed land og det danske sprog anset for et fremmedelement i hertugdømmernes offentlige liv. Dansksindede nordslesvigere fra den lavere middelklasse og underklassen blev stemplet som socialt mindre værdige, mest for at skjule det faktum, at de skaffede danskheden flertallet i Nordslesvig. Indvandrede fra kongeriget var særlig upopulære; deres betydning for danskheden i Nordslesvig blev ofte stærkt overvurderet. Blandt folkene nordfra var særlig de danske embedsmænd i tiden 1850-64 forhadte, såvel amtmænd, borgmestre, politimestre og gendarmer som præsterne (»de sorte gendarmer«).

Den omfattende slesvig-holstenske agitation og politiske aktivitet i det hele taget gav ikke i Nordslesvig resultater, som stod mål med anstrengelserne. Mobiliseringen lykkedes bedst i byerne, men da befolkningens store flertal boede på landet, tabte hjemmetyskerne kampen om Nordslesvig her. Såvel under Treårskrigen som i 1867 gik grænsen mellem overvejende dansk og tysk sindelag nord om Højer, syd om Møgeltønder, nord om Tønder og Ubjerg, syd om Slogs herred, syd om Bov og Hanved sogne og syd om Flensborg. Af det nuværende Nordslesvig var alene Tønder by, Højer flække og landsogn samt Ubjerg sogn gennem hele perioden ubestridt domineret af tysksindede; her fandtes de nordligste udløbere af de stærke slesvig-holstenske sympatier langs vestkysten af Sydslesvig. Blandt østkystens byer skiftedes Haderslev og Aabenraa til at have den stærkeste tyskthed. Gennem hele perioden stod hjemmetyskerne svagest i Sønderborg. Udover Højer var Løgumkloster, Augustenborg og Christiansfeld de mest tyskprægede flækker. På landet var hjemmetyskheden udover Højer landsogn og Ubjerg sogn stærkest i Slogs herred, i Abild sogn, på Løgumklosteregnen, i Uge sogn, omkring Aabenraa, på Gråstenegnen og i Vilstrup sogn. Hjemmetyskhedens politiske geografi var præget af stærk kontinuitet fra Treårskrigens tid til 1867.

Den hjemmetyske mobilisering var ikke en jævnt fremadskridende proces, som fortrinsvis beroede på den slesvig-holstenske bevægelses egen dynamik. Den blev på afgørende tidspunkter drevet frem af udefra kommende begivenheder. Uden Napoleons besættelse af Tyskland og tyskernes kamp herimod havde Dahlmann og Falck næppe formuleret den slesvig-holstenske tanke, og uden julirevolutionen i 1830 havde Uwe Jens Lornsen ikke leveret inspiration til en genrejsning af liberalismen i hertugdømmerne. Rhinkrisen i 1840 skabte en national bølge i Tyskland, der også slog ind over Nordslesvig og bidrog afgørende til at dreje den slesvig-holstenske liberalisme i nationalliberal tysk retning. Uden revolutionerne i foråret 1848 havde den slesvig-holstenske opstand næppe fundet sted, og uden den indenrigspolitisk begrundede preus-

siske intervention var opstanden i det mindste for Slesvigs vedkommende allerede blevet kvalt i slaget ved Bov.

Italiens samling 1859-61 gav den tyske enhedsbevægelse ny kraft. Deutscher Nationalverein fik betydning i Holsten, men kun indirekte for hjemmetyskerne. Derimod blev Bismarcks planer for Tysklands samling helt afgørende for de tysksindede nordslesvigere i årene 1863-67. Først gav den preussisk-østrigske erobring af Slesvig i 1864 nyt håb til hjemmetyskheden. Dette var stærkt tiltrængt, for med undtagelse af Tønderområdet var den i alvorlig tilbagegang. Invasionen gav – ganske utilsigtet fra Bismarcks side – hjemmetyskerne mulighed for at slutte sig til Friedrich og hans arvekrav på hertugdømmerne. I 1866 betød Bismarcks sejr over Østrig ikke alene enden for den augustenburgske bevægelse; den førte også til den omorientering til fordel for Preussen, som kombineredes med en omfattende hjemmetysk mobilisering mod planerne om en deling af Slesvig.

Den slesvig-holstenske mobilisering imiterede den tyske enhedsbevægelses udtryksformer: Fællesspisningerne og folkemøderne og frem for alt sangerbevægelsen med dens brug af de tyske nationale sange. De slesvig-holstenske foreninger blev i 1864 kopieret fra Tyskland syd for Elben til hertugdømmerne selv. Turnforeningerne var ligeledes importeret sydfra. Men den hjemmetyske mobilisering var også i gæld til den danske bevægelse, som den stod i et aktion-reaktion forhold til. Grundlæggelsen af Dannevirke og de danske sprogreformkrav fremkaldte forestillingen om »den danske propaganda«, som rejste modstanden mod sprogreskriptet i 1840 og dermed leverede et startpunkt for hjemmetyskheden. Peter Hiort Lorenzens danske tale i 1842 fremkaldte stor vrede. Det danske møde på Skamlingsbanken i 1843 gav stødet til festen på Mønterhøj, og Den slesvigske Forening gav tilskyndelsen til Den slesvig-holstenske patriotiske Forening på Haderslevvegnen. De nationalliberale i kongeriget skabte med proklamationen af Ejderpolitikken – der igen var en reaktion mod ekspansive tyske planer for Danmark i kølvandet på Rhinkrisen – rigt stof til en eskalation af konflikten på ord, ikke mindst med Orla Lehmanns svulstige tale. De kongerigske stænders rejsning af arvefølgespørgsmålet i 1844 øgede ligeledes hjemmetyskernes vrede.

Fase B i Miroslav Hrochs model for nationale bevægelser, agitationsfasen, er træffende for hjemmetyskernes mobilisering i Nordslesvig. Starten på fase B kan tidsfæstes til de første år af 1840'erne. Men agitationen stagnerede kort efter årtiets midte. Sangerbevægelsen kulminerede, og Den slesvig-holstenske patriotiske Forening udtømte snart sit medlemspotentialer i Nordslesvig. Den slesvig-holstenske mobilisering stødte mod en stopklods: befolkningens afvisning. Her delte den en tid skæbne med sin danske konkurrent. For begge bevægelser udgjorde den slesvigske særfølelse en udfordring. Den var intet tredje nationalt standpunkt mellem dansk og tysk, men en udbredt regional

identitetsfølelse. De to bevægelser måtte på én gang kæmpe imod og appellere til de konservative slesvigeres udbredte kongetroskab og modvilje mod national splid. På slesvig-holstensk side kunne man slå på den traditionelle slesvigske mereværdfølelse i forhold til kongeriget og dets beboere. Det gav succes i 1843 og 1844, da den danske bevægelse forsyndede sig mod kongetroskaben og stod som urostifteren, men fra 1845 viste det sig, at det var én ting at fremme konservative protester mod »den danske propaganda« og dens ugeringer – noget ganske andet at lede dem videre i slesvig-holstensk retning. Her virkede en alt for ihærdig agitation snarere modproduktivt. De nye slesvig-holstenske faner provokerede mange, navnlig i byernes bredere lag, hvor nedarvet kongetroskab og helstatspatriotisme endnu gjorde sig gældende. Det augustenburgske arvekav var næppe heller en vindesak blandt flertallet af nordslesvigerne, men snarere en belastning, der bragte hjemmetyskerne på konfliktkurs med kongen. Fra 1846 blev det i stedet den danske bevægelse, som fik overtaget i konkurrencen om de konservative slesvigeres gunst, i det mindste på landet.

I marts 1848 høstede den danske side fuld fordel af, at slesvig-holstenerne nu fremstod som uromagerne. Opstanden drev mange konservative slesvigerere i armene på den danske bevægelse og afgjorde dermed hjemmetyskernes nederlag i kampen om Nordslesvig. Herefter var styrkeforholdet mellem de to bevægelser temmelig fastlåst i det mindste indtil valget i februar 1867.

Befolkningens ligegyldighed var på ny et stående klagepunkt i foråret og forsommeren 1864. Begejstringen for Friedrich kunne i begyndelsen ligge på et lille sted, selv blandt hjemmetyskerne. Det ændrede sig hurtigt i byerne, mens landområderne vedblev at vise udpræget ligegyldighed. Selv da det gjaldt om at afværge en deling af Slesvig, måtte der både i 1864 og 1866 flere tilløb til og ydes hjælp sydfra, før der fremkom et anstændigt antal underskrifter imod denne, også selv om der ikke skortede på appeller til de konservative slesvigerere – men deres tid var nu omme.

Indtil 1867 fulgte den slesvig-holstenske mobilisering blandt hjemmetyskerne ikke det A-B-C trefaseforløb, som Hroch skitserede. Det anderledes indhold af fase A er nævnt, ligeledes at fase B ikke betegnede en jævnt stigende agitation, som af sig selv førte over i fase C med den nationale massemobilisering og –organisering. Snarere var der for hjemmetyskerne og den slesvig-holstenske bevægelse i det hele taget – ligesom for flere andre nationale bevægelser – tale om en modificeret udgave af modellen, hvor fase B ikke førte til de ønskede resultater, og hvor der i stedet for en fase C i 1848 indtraf en fase R med overilede revolutioner og efterfølgende repression. Fase C begyndte først senere efter en fornyet fase B: i Tjekkiet i 1860'erne, i Irland i 1870'erne, i Polen nogenlunde samtidigt og i Nordslesvig omkring 1890 for såvel den danske bevægelse som for hjemmetyskerne.

En anden stopklods for hjemmetyskernes mobilisering var myndighedernes undertrykkelse af den slesvig-holstenske bevægelse. I første halvdel af 1840'erne udfoldede denne sig ret frit. Et forvarsel om en skærpet kurs var forbuddet mod slesvig-holstenske faner i 1845. Mærkbar blev undertrykkelsen efter protesterne mod det »åbne brev« i 1846. Den slesvig-holstenske opstand sikrede hjemmetyskerne fuld politisk frihed, indtil bestyrelseskommissionen overtog styret i august 1849. Undertrykkelsen skærpedes efter nederlaget i juli 1850. Ganske vist forhindrede stormagterne de danske myndigheder i at gennemføre et opgør til tops og til bunds, men mange hjemmetyske ledere fortrak frivilligt eller efter afskedigelse, og blandt de tilbageblevne fik flere den lille hævn at føle i form af ret strenge straffe for småforseelser og politisk og økonomisk diskriminering. Der var ingen fri hjemmetysk presse, og foreningerne var underlagt et skarpt opsyn. De eneste muligheder for protest var stændervalgene og adresserne, og sidstnævnte blev der også sat en stopper for.

Selvom de preussiske og østrigske civilkommissærer straks fra de allierede hæres besættelse af Slesvig i februar 1864 tilstræbte snævre rammer for de nationale bevægelser, fik hjemmetyskerne temmelig frie vilkår til at slutte sig til den augustenborgske bevægelse. Kursen strammedes efter freden i Wien i oktober 1864, og for alvor mærkede bevægelsen undertrykkelsen under Preussens eneforvaltning af Slesvig efter Gasteintraktaten fra august 1865. Den førte til afskedigelse af de augustenborgske embedsmænd, som hidtil havde skærmet bevægelsen af, og til mere eller mindre tvungen indstilling af de augustenborgske foreningers virksomhed og af støtten til Friedrich i den hjemmetyske presse. Derimod var det fortsat muligt og set fra myndighedernes synspunkt tilmed ønskeligt, at hjemmetyskerne gav udtryk for deres modstand mod Slesvigs deling – og selvfølgelig for deres ønske om at blive indlemmet i Preussen, da det kom så vidt. Fra 1867 befandt hjemmetyskheden og fra 1870/71 den tyske nationalbevægelse i det hele taget sig aktivt på den preussiske regerings og den tyske rigsregerings side. Men det er en anden historie.

Bilag 1.

Regnskabsbøger og – optegnelser i Landsarkivet for Sønderjylland fra Nordslesvig 1800-1850 ført på tysk

1. Gods- og kogsregnskaber

Regnskabsserier eller enkeltregnskaber fra godserne (de respektive godsarkiver):

Augustenborg, Gram, Gråsten, Grøngrøft, Kiding, Revsø, Rønhave, Sandbjerg/Grevskabet Reventlow, Stoltelund, Søgård-Årtoft.

Der er ikke bevaret regnskaber fra perioden fra Ladegård, Lindeved, Skovbølgård, Solvig og Stenderupgård. Regnskaberne fra Schackenborg er ført på dansk. Et regnskab fra Trøjborg 1811 er ligeledes på dansk, men der er også udaterede tyske regnskaber herfra.

Sønderborg amt, Egen sogn, Rumohrsgård og Notmark sogn, Lysholm (Topografica 566)

»Extracten aus der Kornrechnung & Viehregister pro Rumohrsgaard Ao. 1837.38 & pro Lysholm Ao. 1842 Octbr. bis 1843 Juli.«

Rumohrsgård ejedes af hertug Christian August af Augustenborg, men var på denne tid bortforpagtet til Chr. Jacobsen. Lysholm ejedes fra 1840 af Knud Knudsen.

Sønderborg amt, Ullerup sogn, Avnbølgård (Personarkiv 639)

Chr. Reinholdt, landvæsenselev, forvalter

»Verrichtung« 1817-1819 (arbejdsbog)

Regnskaber fra kogene (de respektive kogsarkiver):

Frederikskog, Højer kog, Rudbøl kog, Tønder bykog.

Der er ikke bevaret regnskaber fra Slogsherred kog og Ubjergkog. Regnskaberne fra Møgeltønder kog er på dansk.

2. Regnskaber for erhvervsdrivende i købstæder og flækker

Haderslev by (Topografica 58a)

Haderslev Løveapotek, regningsbog 1833-1875 (dansk 1850-64)

Aabenraa by (Personarkiver acc. 1246)

Johann Jacob Voetmann, købmand (1803-64)

Hovedbog 1834-62.

Aabenraa by (Personarkiver acc. 1546)

Th. J. Frees, købmand (tilskrevet)

Sider af kontobog 1822

Aabenraa by (Personarkiver 514)
Peter Johan Michelsen, destillatør
Pengeregnskab 1836-1866

Aabenraa by (Søfartssamlingen nr. 47)
Erik Paulsen, skibsbygmester, lommebog (1796)-1817 med notater om skibe og regnskaber

Tønder amt, Tønder by og Løgumkloster flække (Personarkiver acc. 1262)
Boi Thamsen og Hans Detlev Thamsen, kniplingsfabrikanter, Møgeltønder.
Balancer fra fabrikken i Tønder 1816-45 og Løgumkloster 1817-34
En kopibog 1769-1814 er ført både på tysk og dansk

3. Lavsprotokoller og lavsregnskaber

Samtlige bevarede lavsprotokoller og regnskaber fra årene 1800-1850 blev ført på tysk. Mange skiftede dog til dansk omkring midten af 1850'erne. Liglav o.l. er ikke medtaget.

Haderslev by (Lavsarkiver nr. 4)
Lavsprotokol for handskemager-, peltsner- og buntmagerlavet 1697-1864.

Haderslev by (Lavsarkiver nr. 6)
Regnskabsprotokol for murersvendenes »Todten-Lade« 1818-1881

Haderslev by (Lavsarkiver nr. 8-12, 18)
Lavsprotokoller for skomagerlavet 1638-1868, 1654-1869, 1778-1867, 1825-1889 og 1835-1852
Regnskaber for skomagerlavet 1842-1844

Haderslev by (Lavsarkiver nr. 23-26)
Svendebog for Haderslev skræddersvendens lav 1806-1830 og 1830-1866
Regnskabsbog for Haderslev skræddersvendens lav 1807-1830 og 1830-1867

Løgumkloster flække (Lavsarkiver nr. 28)
Protocolle des Schneider Amts im Flecken Lügum Closter 1780-1869

Sønderborg by (Lavsarkiver nr. 31 g og Foreningsarkiver nr. 121)
Protokoll der Sonderburger Krämer Compagnie 1825-1874
Forhandlingsprotokol for kræmmerkompagniet 1825-1867

Sønderborg by (Lavsarkiver nr. 37)
Protokoller for rebslagerlavet 1750-1857

Tønder by (Lavsarkiver nr. 41)
Das löbliche Schumacher Amts Buch 1821-1872

Aabenraa by (Lavsarkiver nr. 42)
Lavsprotokol for bødkerlavet 1825-1868

Aabenraa by (Lavsarkiver nr. 43)
Lavsprotokol for rebslagerlavet 1751-1874

Aabenraa by (Lavsarkiver nr. 45-47)
Lavsprotokoller for rebslagersvendelavet 1752-1834 og 1834-1866
Register over fremmede svende for rebslagerlavet 1834-1842 (med indførsler på dansk)

4. Regnskaber og journaler for skibsførere

Kaptajnernes kopibøger indgår ikke i undersøgelsen, da de udgående breve sprogligt måtte rette sig efter modtageren.

Aabenraa by (Søfartssamlingen nr. 56)
Journal for Experiment ført af Arend Moritz Christophersen på rejse fra Hamborg til Pernambuco til Triest til Pernambuco 1839-40. Ført på tysk fra juli 1840.

Aabenraa by (Søfartssamlingen nr. 36)
Kaptajn Lorentz Matzens regnskabsbog 1796-1812

Aabenraa by (Søfartssamlingen nr. 24)
Kaptajn J. J. Kiærs regnskabsbog for »Preciosa« og »Marie Sophie« 1844-61. Både dansk og tysk.

Aabenraa by (Søfartssamlingen nr. 20)
Kaptajn J. H. Jacobsens journal for barkskibet »Australia« på rejse Sønderborg-Newport-St. Thomas-Mayagua-Hamborg 1844-45

Sønderborg by (Personarkiv 381)
»Conto Courant auf die Hukert Fortuna von Copenhagen geführt von Schiffer Lorenz Karberg« 1791-1808

Nordborg flække (Søfartssamlingen nr. 60)
Journal for anonymt skib, formentlig ført af kaptajn Andersen på rejse fra Hamborg til Valparaiso 1850.

5. Regnskaber og optegnelser for landmænd og andre erhvervsdrivende på landet

Aabenraa amt, Kværs sogn, Kokhave (Topografica 404c-j)
»Rechnung über Einnahme« 1793-1800
Regnskab over solgt brændevin 1806-28
Regnskab over indkøbt korn, solgt brændevin, tilkøbt og solgt kvæg 1832-39
Regnskab over pengeudgifter og indkøbte og solgte svin fra »der Holländerei« 1827-38
Regnskab over kvæghandler 1824-32
Regnskab over indkøbt korn 1834-39
»Rechnungsbuch über Bauarbeit in Kockhau« 1828-37
Regnskabsbog for teglværket 1831-32
»Ausgabe für gekauftes Honig« 1839-53

Regnskabsbog over udgifter og indtægter, gæld, løn til daglejere og tjenestefolk, solgt brændsel 1840-51

»Destillationskraut«, indtægter fra salg af smør og ost, »Rechnungsbuch über den jährlichen Umsatz meines Brandtweins« 1840-53

På dansk er dog en regnskabsbog fra Grøngrøft teglgård 1831 ført af Gustav Holm.

Der var brænderi på Kokhave siden slutningen af 1700-tallet (privilegiet erhvervet fra Ladegård). Brændevinen blev solgt til kroerne i omegnen samt til Sønderborg, Flensborg, Aabenraa, ligesom der var detajlsalg. Tørv til brænderiet hentedes i egen mose. Mæsken brugtes til opfodning af kvæg og svin. Kokhave ejedes indtil 1846 af Hans Thaysen. Efter hans død dette år giftede enken Marie f. Toft sig med Hans Chr. Festersen fra »Freienfeld«. Han havde som ung lært brænderi hos Christiansen i Nystaden i Flensborg. Han kendtes som slesvig-holstener (Kilde: Familien-Kronik von 1590-1937 ved Hans Chr. Festersen, Kokhave, 1937).

Aabenraa amt, Løjt sogn, Dalholt (Personarkiver acc. 1322 og 1448)

Samuel Paulsen, bestyrer på Dalholt (1809-1875)

»Rechnungsbuch für Herrn Samuel Paulsen auf Dalholt mit Jürgen Bruhn in Apenrade 1834-1848.

»Rechnungsbuch Dalholt 1846«.

Samuel Paulsen, der var født i Flensborg, bestyrede Dalholt. 1851 købte han sin egen gård i Barsmark.

Sønderborg amt, Broager sogn, Skelde (Personarkiver acc. 1567)

Hans Andersen, gårdmand, Skelde

Regnskabs- og optegnelsesbog 1799-1844 (kornsalg, kreaturhandel, tyendeløn, vejr, diverse). Fra ca. 1830 både dansk og tysk.

Sønderborg amt, Broager sogn, Skelde (Personarkiver acc. 1439)

Hans Philipsen Møller, gårdmand, Skelde

Husholdningsregnskab 1804

Tønder amt, Burkal sogn, Lydersholm (Personarkiver acc. 1287)

Thomas Nissen, Lydersholm (1825-1892), kvæghandler

Dag- og regnskabsbog vedr. okse- og hestehandel 1842-46.

Ifølge slægtshistoriske optegnelser havde Thomas Nissen gået på skole i Husum. Han drev kvæghandel i stor stil, købte således stude op på alle herregårdene op til Skagen og solgte dem forår og efterår i Tønder, Læk, Husum og Itzehoe. På markedet i Husum kunne han undertiden levere 400 stude. Meget velhavende.

Tønder amt, Burkal sogn, Rens (Topografica 745-747, 751)

Byens regnskabsbog 1797-1888, tysk 1797-1840, dansk 1841, tysk 1842-45, dansk 1846, tysk 1847, dansk 1848-1888. Det i begyndelsen usikre skifte fra tysk til dansk falder sammen med den danske bevægelses fremvækst, især under Treårskrigen
Regnskabsbog C 1828-43

»Protocole über jedes Jahr Scheere Verzeichniss« 1798-1811, 1826

Parcellistregnskab 1824-1872, tysk 1824-1849, dansk 1849-1872. Jfr. ovenfor. Regnskabet førtes hen over sprogskiftet 1847-69 af N. N. Toft

Tønder amt, Hostrup sogn, Rørkær (Topografica 811)

»Einnahme und Ausgabe für Hans Nissens Erben« 1843-45, tysk og dansk
Regnskab for landleje 1846-52, kun første indførsel tysk

»Ausgaben« 1817-21

Forskellige optegnelser 1815-1853, tysk indtil 1847, derefter dansk

Peter Hansen Petersen, optegnelser 1841-1853, tysk 1841-44, dansk 1843-53

Tønder amt, Hostrup sogn, Rørkær (Topografica 812-15)

Optegnelsesbog for familien Petersen (familiebegivenheder) 1734-1909 (dansk i 1909)

Optegnelsesbog for familien Petersen (over landbruget) 1768-1840'erne

Regnskabsbog 1767-1846

Regnskabsbog 1831-1864, tysk til ca. 1848, derefter dansk

Optegnelserne er skrevet af Hans Petersen (1770-1840) og Nis Feddersen Petersen (1814-1864).

Sidstnævntes søn Hans Petersen (1845-1909) var fremtrædende dansksindet i Sprogforeningen.

Tønder amt, Ravsted sogn og by (Topografica 896-898)

Regnskabsbog for købmandshandel og lysestøberi 1843-1894

Hovedbøger for købmandshandel 1843-1850 og 1843-1853

Folketællingen 1845 nævner i Ravsted kådner og høker Peter L. Petersen.

Tønder amt, Skærbæk sogn, Barsbøl (Personarkiv 330)

Jens Janniksen Beier (1797-1880), gårdejer og kvæghandler

Regnskabsbog 1823-1869, mellemværender med kommissionærer i Hamborg-Altona noteres på tysk, lokale transaktioner noteres på dansk. Jens Janniksen havde en gård på mere end 100 ha, men drev studehandel ved siden af landbruget. Det årlige salg lå i 1820'erne og 1830'erne på 20-30 styk. Med henblik på opfedningen lejede han land ved Brarup og Nykirke. Jens Janniksen var engageret i den grundtvigske vækkelse på egnen og fremtrædende som dansksindet (Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie s. 63-64).

Bilag 2.

Talgrundlaget for afhandlingens kartografiske fremstillinger

- A. Adresser mod sprogreskriptet 1840 (kort 3)
- B. Takadresser for sprogreskriptet 1840 (kort 3)
- C. Adresser vedr. Haderslev amts indlemmelse i kongeriget 1842 (kort 6)
- D. Bidrag til den slesvig-holstenske landsbank 1844 (rdl. pr. indbygger) (kort 4)
- E. Takadresser til holstenske stænderforsamling 1844 (kort 5)
- F. »Sogneopstandene« 1843/44 og protestadresser mod danske bevægelse fra Als-Sundeved og tilgrænsende områder 1844 (kort 7)
- G. Medlemmer af Den slesvig-holstenske patriotiske Forening 1845-50 (kort 9)
- H. Adresser mod »det åbne brev« 1846 (kort 10)
- I. Adresser mod Slesvigs deling 1848 (kort 12)
- J. Deltagere i folkemøde mod Slesvigs deling 1848 (kort 12)
- K. Adresser til fællesregeringen 1848/49 (kort 13)
- L. Adresser mod Slesvigs adskillelse fra Holsten 1848/49 (kort 14)
- M. Adresser for de tre slesvig-holstenske »fundamentalsætninger« 1849 (kort 15)
- N. Protestadresser mod F. F. Tillisch' ytringer om den slesvig-holstenske hær 1849/50 (kort 16)
- O. Protestadresser mod bestyrelseskommissionen 1850 (kort 17)
- P. Maksimale antal underskrifter på slesvig-holstenske adresser 1848-50 (kort 18)
- Q. Do. i procent af den voksne mandlige befolkning (kort 19)
- R. Adresser mod Slesvigs deling 1864 (kort 20)
- S. Adresser for Slesvigs deling 1864 (kort 20)
- T. Takadresse til kong Wilhelm 1864 (kort 22)
- U. Adresser mod Slesvigs deling og/eller for hertugdømmernes indlemmelse i Preussen 1866 (kort 23)

Bilaget omfatter alene købstæder, flækker og sogne med taloplysninger i relation til nr. 1-21, ligesom det alene medtager taloplysninger, der ligger til grund for kortene. Andre taloplysninger for f.eks. tilslutningen til adresser, der ikke er belyst kartografisk, findes i teksten. Kildesteder for taloplysningerne skal søges i afhandlingens tekst.

REP/SYN = Herredsrepræsentanter og synsmænd

FM = Herredsfuldmægtige

F = Befuldmægtigede, fogder, bondefogder

DEP = Deputeretkollegium

	1840	1840	1840	1842	1844	1844	1844	1844	1844	1845-50	1846	1848	1848	1848/49	1848/49	1848/49	1849	1849/50	1850	1848-50	1848-50	1848-50	1864	1864	1864	1864	1864	1866			
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P*	Q	R	S	T	U										
NORDSLESVIG																															
Haderslev amt:																															
Haderslev købstad			278	1,0	85		92	151	524	66		530		439	475	530	31	454													
Stenderup			21	0,1			4							3		3												68			
Bjært			49																									210			
Vonsild		94	29																									137			
Dalby		29	37																									6	37		
Hejls			18	0,1			1							1		1															
Vejstrup		30	21																										97		
Taps			19							1				1		1													76		
Ødis			36	0,1			4				10-12			4	10-12	2	22	154													
Aller		21	36	0,2			2							3	3	3												4	126	6	
Tyrstrup							5			1				2	2	2												3	88	8	
Christiansfeld														27		27	13														
Hjerndrup			19																									4	88		
Fjelstrup		51																										4	199	3	
Bjerring		13	30			28	1			1				1		1												5		4	
Stepping		20		0,1		52	4							3		3												4	169		
Frørup			33	1,1			5							4		4												9	129	5	
Gl. Haderslev							1																						46	23	
Hoptrup		74	109			55	4				?			17		17	4	35	159									4	35	26	
Vilstrup			64	1,6		81	7			2	45			23		45	16	51	27									4	30	30	
Starup				0,1		40	4							2		2													32	20	
Grarup		19																													
Halk		37		0,2			4							8		8												12	79	17	
Øsby			90				1																						149		
Vonsbæk		31																											136		
Aastrup		13	41			58																						26	49	20	
Moltrup		38	34				1																						131		
Oksenvad		52					4			1																		21			

	1840	1840	1842	1844	1844	1844	1845-50	1846	1848	1848	1848/49	1848/49	1849	1849/50	1850	1848-50	1848-50	1864	1864	1864	1866
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P*	Q	R	S	T	U
Jels			49				4			1				2		2		3			
Sommersted		91					3			1				4		4		29			
Maugstrup		34				23	2							1		1		7	68		
Jegerup (m. Vojens)		51		0,5			2							3		3		12			
Hammelev							1							1		1		27	271		8
Vedsted						36								3		3		24	319		6
Nustrup		127																3			
Skrydstrup		37																4	119		
Øster Lindet		50					2														
Rødning																		38			13
Skrave		119																			14
Skodborg				0,7		26	4				25			2		25	10				14
Hygum		100																			
Lintrup		102					3											29			12
Hjerting		7																			4
Hjortlund		10																			
Kalvslund		26		8 F																	
Gram		193					2							1		1		7			
Fole		33																			
Slesv. del af Vamdrup																		12			
Toftlund		74																			10
Agerskov		118																			25
Bevtoft		38																			
Tirslund		12																			1
Hviding		29																			
Roager		37																			
Spandet		46																			
Vodder		17					1														
Skærbæk		69																			

	1840	1840	1842	1844	1844	1844	1845-50	1846	1848	1848	1848/49	1848/49	1849	1849/50	1850	1848-50	1848-50	1864	1864	1864	1866
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P*	Q	R	S	T	U
Arrild		27																			6
Slesvigsk del af Vester Vedsted		17																			
Slesvigsk del af Seem		40																			
Aabenraa amt:																					
Aabenraa købstad	118			0,8	104		74	132	190	136		158	161		148	190	17		425	DEP	DEP
Løjt		16		0,1		126		37		8			28			28	4	19	99	1	
Rise				1,3			3	44		9			13			13	95	18			3
Hjordkær		1								1			3			3		5	114	3	
Bjolderup				0,8									1			1		28	164	9	
Øster Løgum		84					1						10			10	3	3	190		
Hellevad													2			2		8			2
Egvad								40		2			4			4		11	41		
Bedsted				0,8			1														2
Uge	56			0,5		50	1			6		12				12	10	36			4
Ensted	72						3	27		6		20				20	6	22	50	7	
Felsted		54		0,2		99	2	35		1		7				7			176	4	3
Kliplev							1			1						1		11	186	6	
Kværs							1			2		6				6				1	1
Rinkenæs	40					55	2	11		3		15				15	4			7	2
Varnæs		1																			
Holbøl		1				36				5		17				17	5			4	5
Adsbøl						35				1		10				10	3				
Gråsten				0,6			3			14		47		61*		47	37			4	5
Af Flensborg amt:																					
Bov				0,1			1	29													5
Sønderborg- Nordborg amt:																					
Broager	118	2		0,1		85				6		45				45	5			4	5

	1840	1840	1842	1844	1844	1844	1845-50	1846	1848	1848	1848/49	1848/49	1849	1849/50	1850	1848-50	1848-50	1864	1864	1864	1866
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P*	Q	R	S	T	U
Dybbøl		76																	136		
Ullerup		88				28													309	1	1
Nybøl																			65		1
Sottrup	50					21													73		
Sønderborg købstad				0,5	49			o. 54			50					50	5				
Kegnæs							1														
Lysabild							1														
Tandslet		90		0,2																	
Ulkebøl		46		0,1				3													
Augustenborg flække							4	o. 27			75					75	38				
Notmark																			46		
Nordborg flække							14				36					36	11				
Egen																			229		
Havnbjerg											28					28	10				
Svenstrup							1												69		
Oksbøl																			40		
Als Nørre herred	19 REP/ SYN			0,4		251															
Als						511															
Løgumkloster amt:																					
Løgumkloster flække	157			0,6	28		14	22		4		o. 50				50	15			2	98
Løgumkloster Landsogn				0,3																	6*
Nørre Løgum sogn				0,6			1	14												1	
Af Tønder amt:																					
Tønder købstad	118			2,5	203		47	101	200	5*		o. 300			326	356	43	416			DEP
Tønder landsogn				0,3						1						1		5		1	

	1840	1840	1842	1844	1844	1844	1845-50	1846	1848	1848	1848/49	1848/49	1849	1849/50	1850	1848-50	1848-50	1864	1864	1864	1866
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P*	Q	R	S	T	U
Bøking herred								241				1178									
Koge i Viding og Bøking hrd.					F																
Keitum							2														
Sild landskab					79							402									
Bredsted amt:																					
Bredsted flække					13		4	213				326									
Bredsted landsogn																					
Bargum												113									
Langhorn						1						214									
Okholm								66													
Bordelum								105				257									
Breklum								138				302									
Fjolde								129													
Trelstorp								126				299									
Koge i Bredsted amt								18													
Husum amt:																					
Husum købstad					68		2					141									
Ostenfeld								89													
Ejdersted landskab:																					
Tønning købstad					45		1	105				34									
Garding købstad							1	79				98									
Koldenbyttel								64													
Witswort							1	57													
Oldenswort							7	84													
Tønning landsogn								55													
Kotzenbøl								10													
Kating								42													
Vollerwik								34													

	1840	1840	1842	1844	1844	1844	1845-50	1846	1848	1848	1848/49	1848/49	1849	1849/50	1850	1848-50	1848-50	1864	1864	1864	1866
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P*	Q	R	S	T	U
Farensted							3					10									
Tumby												72									
Strukstrup					3		2														
Satrup							6					42									
Bøl					67							24									
Tolk					33		3					49									
Nybøl					29		2					30									
Kalleby											2	6									
Moldened					56		1					13									
Brodersby					49		2					42									
Torsted					48							69									
Nørre Brarup												30									
Ulsnæs												36									
Borne					108		1					108									
Sønder Brarup							2					70									
Løjt												31									
Ravnkær												20									
Tøstrup							1					44									
16. landvalgsdistrikt								458													
Amæs flække												142									
Sct. Michaelis landsogn					F			F				75									
Haddeby					F		1	F													
Hollingsted					F		4	F													
Treja					30		2	F													
Krop								F													
Slesvig købstad					501		68	485				1340									
Kappel flække							1					59									

Noter:

- G: Tallet i parentes angiver medlemmer i Den slesvig-holstenske patriotiske Forening i Højer i 1849
- H: Tallet for Flensborg inkluderer antallet af underskrifter i Glücksborg. Tallet for 9. landvalgdistrikt omfatter altovervejende underskrifter fra Angel
- J: De fem deltagere medbragte en fuldmagt med 268 underskrifter fra Tønderborgere
- N: Tallet omfatter desuden underskrifter fra omegnen, der ikke kan udskilles
- P: Her er der også taget hensyn til andre petitioner end nr. 9-15
- U: Tal med fed markerer, at underskriverne også udtalte sig for indlemmelse i Preussen. Seks underskrivere fra »den nærmeste omegn af Løgumkloster« er regnet som boende i landsognet.

Noter og henvisninger til bind II

Forkortelser:

BA	Bundesarchiv, Aussenstelle Frankfurt
LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein
LAÅ	Landsarkivet for Sønderjylland
RA	Rigsarkivet
SHLB	Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek

Henvisninger til trykte kilder og litteratur sker ved forfatternavn, eventuelt suppleret med hovedord fra titlen. For aviser o.l. samt anonyme skrifter angives alene titlen. Der refereres til utrykte kilder ved arkivinstitution, arkivfondets navn eller nummer samt nummer på bind eller pakke.

Fortegnelser over utrykte kilder samt trykte kilder og litteratur findes s. 413ff.

25. Opgøret efter Treårskrigen

1. Stern: Geschichte Europas 1848-1871 I s. 392-394, 519-522. Botzenhart s. 239.
2. Stern: Geschichte Europas 1848-1871 I s. 143, 510. Botzenhart s. 120f. Salmonsens Konversationsleksikon. IV, opslagsordet Bøhmen.
3. Kappeler s. 21.
4. Stern: Geschichte Europas 1848-1871 I s. 650f.
5. Sst. 621f.
6. Sst. s. 19-21, 42-50. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, II:1 s. 459-461.
7. Engberg s. 43-46. Se også Gregersen: Udrensningen blandt Åbenrås advokater.
8. Om embedsudskiftningerne, se Sønderjyllands Historie IV, s. 429-431; Fangel: Haderslev I s. 411-413; Åbenrå Bys Historie II s. 199-201; Sønderborg bys historie I s. 291-295; Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 12-16.
9. Engberg s. 49f.
10. Schwarzbücher Heft I og III.
11. Engberg s. 30-41.
12. Beskrevet hos Engberg s. 233.
13. Sst. s. 32.
14. LAÅ, Tønder amtsarkiv H30, læg vedr. udleveringen af våben samt brug af slesvig-holstenske symboler, trykte forordninger 8.8. og 15.10.1850.
15. LAÅ, Tønder amtsarkiv H32, læg vedr. Tønder herred og købstad 1850-1851.
16. LAÅ, Tønder amtsarkiv H30, læg vedr. alm. nationale forhold 1852-60, trykt forordning 29.3.1852.
17. Engberg s. 57-62.
18. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 1850-63, jfr. Andresen: 100 Jahre »Tondersche Zeitung« s. 159-161.
19. RA, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, 1. Dept. A, Politica I. Se endvidere Nyholm: En episode i Tondersche Intelligenzblatt's historie. Her gengives et brev fra fysikus F. F. Ulrik i Tønder, der var utilfreds med tilbagegivelsen af privilegiet – hvorfor han i 1856 var med til at stifte det danske blad »Vestslesvigsk Tidende«, der udgik fra Møgeltønder.

20. LAÅ, Tønder amtsarkiv H30, læg vedr. udleveringen af våben samt brug af slesvig-holstenske symboler, trykt forordning 8.8.1850; læg vedr. alm. nationale forhold 1850-51, trykt forordning 28.9.1850.
21. Engberg s. 53, efter Sønderjyllands Historie IV s. 430.
22. LAÅ, Tønder amtsarkiv H 30, læg vedr. alm. nationale forhold 1852-60, håndskrevet cirkulære 13.8.1855.
23. Citeret efter Engberg s. 241 og Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 29f.
24. Engberg s. 240f.
25. RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 1. Departement A, Politica I 1850-54.
26. Engberg s. 54-56.
27. Sst. s. 231. Referat af beretninger fra december 1851 til oktober 1852.
28. Heltzen til indenrigsminister M. H. Rosenørn 27.11.1850, citeret hos Gregersen: Fra den nationale vækkelse s. 197f. Jfr. Engberg s. 231f.
29. Engberg s. 244-247.
30. Se herom i almindelighed Engberg s. 136-147.
31. Chronologisk Samling 1851 s. 4.
32. RA, Regeringskommissærens arkiv, Permissionspasse der aus der Insurgentenarmee heimkehrenden Schleswiger 1851 I-II med lister over personer, som har afleveret deres slesvig-holstenske militærpas til myndighederne. Desværre mangler heri lister og pas fra Aabenraa og Tønder amter. Disse findes imidlertid i LAÅ, Aabenraa amtsarkiv journalsag 1851 II & III nr. 28 og Tønder amtsarkiv Y 168, landmilitærsessionssager 1851, Acten betr. die von der Schleswig-Holsteinischen Armee in Stadt und Amt Tondern zurückgesandten Soldaten 1851. I sagerne i amtsarkiverne findes ud over listerne sammenstillet af amterne og indsendt til regeringskommissæren tillige en række lister sendt fra pladskommandanterne i Slesvig og Husum til amterne. I det omfang, disse lister rummer yderligere navne i forhold til paslisterne, er de talt med.
33. Engberg s. 142. Chronologisk Samling 1851 s. 16 (cirkulære 9.2.1851).
34. De findes i RA, Regeringskommissærens arkiv. Krieg und Politica. Betr. die Rückkehr der Schleswiger nach Schleswig 1851.
35. Det vil af Reventlows bemærkninger fremgå, at det ikke var med rette, når han i samtiden blev anset for tyskvenlig (Gregersen: Thies Hansen Steenholdt s. 85). I hvert fald har han ikke haft den fjerneste sympati med den slesvig-holstenske opstand!
36. Engberg s. 144-147.
37. Chronologisk Samling 1851 s. 96-99.
38. Engberg s. 146f, 219. Chronologisk Samling 1852 s. 38-40.
39. Citeret efter Bracker Teil II s. 119.
40. Clausen og Paulsen s. 115-124, 310-316.
41. LASH Abt. 22 nr. 551, Franz Andersen til hertugen 20.2. og 11.4.1853.
42. LASH Abt. 22. nr. 554, Bertelsen til hertugen 6.3.1853.
43. LASH Abt. 22. nr. 566, Kok til hertugen 26.7.1854.
44. Jfr. kapitel 2.
45. Til det følgende: Alberti 1829-1866; Achelis: Matrikel; Ravn; Arends. Endvidere de nordslesvigiske købstadshistorier og kirkebøger samt skyld- og panteprotokoller. Om L. Karberg, se endvidere SHLB Cc 17 nr. 28/4.
46. Rautenberg: Wir wollen Deutsche bleiben s. 273, Th. Lehmann til v. Bennigsen 16.6.1861.
47. Jfr. godsomtalerne i Trap: Danmark X,3 s. 932, 942, 966, 1010, 1141, 1190, 1223f, 1233f, 1246f, 1260, 1267f, 1269, 1277f.
48. Rasch: Der 7. Wahldistrikt s. 116.
49. LAÅ, Tønder amtsarkiv H 32, læg vedr. Tønder købstad og herred 1852-56.
50. LAÅ, Tønder amtsarkiv H 33, læg vedr. Slogs herred 1851.
51. Sagens akter i LAÅ, Tønder amtsarkiv H 33. Ekstrakt i RA, Regeringskommissærens arkiv, Politica 1848ff. Se endvidere Rasch: Steenholdt samt Gregersen: En nytårsaften for hundrede år siden og samme: Thies Hansen Steenholdt. Sagen er også omtalt i Schwarzbuch III s. 29.

52. LAÅ, Tønder amtsarkiv H33.
53. Se herom LAÅ, Aabenraa amtsarkiv, journalsager 1852 II&III nr. 33 med indlagt læg »Boy Jørgensens Sag« (1851 II&III, nr. 27) samt 1852 II&III nr. 45 med indlagt læg 1851 II&III nr. 28. Endvidere RA, Regeringskommissærens arkiv, politica 1848ff, en ekstrakt af sagen mod Jürgen Chr. Jürgensen. Gregersen: Gehejmeråd Jürgensens tyskhed.
54. RA, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, 1. Departement A, Politica III 1857-61.
55. Åbenrå Bys Historie II s. 216, jfr. Schwarzbuch III s. 27.
56. Andersen: Graasten s. 140. Jfr. Christensen: Kleine Chronik.
57. Fangel: Haderslev I s. 424, 478, 482.
58. Schwarzbuch III s. 24f, 27f, 31 og IV s. 13f.
59. Engberg s. 223f.

26. Overlevelse 1852-1855

1. Engberg s. 173-175, 194.
2. Sst. s. 15-18, 318.
3. Sst. s. 197-220.
4. Noten delvis aftrykt i De nationale modsætninger 1800-1864 s. 170-173.
5. Trykt i Chronologisk Samling 1852 s. 7-13 og hos Neergaard I s. 571-574.
6. Engberg s. 247f.
7. LAÅ, Tønder amtsarkiv H 32, læg vedr. Løgumkloster amt 1862-71, indberetning af 6.2.1852.
8. Engberg s. 232 efter Altonaer Mercur.
9. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 61f, jfr. Engberg s. 241.
10. Engberg s. 247f.
11. LAÅ, Tønder amtsarkiv H 32, læg vedr. Tønder herred og købstad 1850-51 og 1852-56. Endvidere LAÅ, Tønder byarkiv nr. 194.
12. RA, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, 1. Dept. A, Politica I.
13. Sst. og LAÅ, Tønder amtsarkiv H 33, læg vedr. Ravsted og Rens.
14. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 822-824, journalsager 1852 II&III, nr. 31, 36, 145, 177 og 380.
15. Sst. nr. 837, journalsager 1853 II&III nr. 255.
16. Sst. nr. 824, journalsager 1852 II&III nr. 270.
17. Dette er titlen på to læg (sst. nr. 806, journalsager 1851 II&III nr. 27 og nr. 822, journalsager 1852 II&III nr. 33).
18. Sst. nr. 822, journalsager 1852 II&III nr. 33. RA, Regeringskommissærens arkiv, Politica 1848ff.
19. Om valgene generelt Engberg s. 277-289
20. Chronologische Sammlung 1834, s. 143f.
21. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen II s. 78f.
22. LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 1326-27.
23. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1155 -56.
24. RA, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, sekretariatet, akter henhørende til stænderforsamlingen 1852-1863, III.
25. LAÅ, Tønder amtsarkiv Z 5-6.
26. LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 1326-27.
27. RA, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, sekretariatet, akter henhørende til stænderforsamlingen 1852-1863, III. Engberg når frem til 3 slettede vælgere (s. 282).
28. Sst. Engberg har 14 slettede vælgere (s. 282).
29. Sst. samt LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1155-56. Steenholdts sletning fremgår ikke af valgbestyrelsens protokol, men en udskift af hans dom er vedlagt sagen i amtsarkivet, og han er heller ikke nævnt på valglisten. At Boy Jürgensens virke som medlem af Landsforsamlingen skulle have undgået valgbestyrelsens opmærksomhed, er næppe troligt. Man har snarere taget den ligefor liggende formelle begrundelse og dermed undvejet den politiske.
30. LAÅ, Sønderborg-Nordborg amtsarkiv nr. 667. RA, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, sekretariatet, akter henhørende til stænderforsamlingen 1852-1863, III. Engberg har 4 slettede (s. 282).

31. RA, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, sekretariatet, akter henhørende til stænderforsamlingen 1852-1863, III.
32. LAÅ, Tønder amtsarkiv Z 5-6.
33. RA, Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, 1. Dept. A, Politica I 1850-54.
34. Schwartzbuch III s. 12 og 19.
35. LASH Abt. 63, nr. 975. Tidende for Forhandlingerne 1853 og 1854, Anhang, Første Afdeling, s. 427-431.
36. RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, sekretariatet, akter henhørende til stænderforsamlingen 1852-1863, III.
37. Valgresultaterne fremgår af RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, sekretariatet, akter henhørende til stænderforsamlingen 1852-1863, III; LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 1326-27; LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1155-56; LAÅ, Sønderborg-Nordborg amtsarkiv nr. 667, sager til valgjournalen 1852; LAÅ, Tønder amtsarkiv Z 5-6. Kandidaternes partitilhørsforhold fremgår, hvis ikke andet anføres, af Dannevirke 8., 10., 17., 24. og 27.12.1852 samt 4., 7., 8., 17., 18., 21. og 26.1.1853. Jfr. i øvrigt Engberg s. 281-289 og Bracker Teil I s. 188-193.
38. LAÅ, foreningsarkiv acc. nr. 296, Den slesvig-holstenske patriotiske Forening, protokol 3.4.1846.
39. Han havde underskrevet Den slesvig-holstenske patriotiske Forenings adresse fra december 1849. LASH Abt. 63, nr. 1384 I. Balle fra Hejls var også blandt underskriverne.
40. Dannevirke 17.1.1853.
41. Dannevirke 24.12.1852.
42. Dannevirke 4. og 7.1.1853.
43. Fangel Haderslev I s. 413-421.
44. Dannevirke 4. og 7.1.1853. LASH Abt. 22 III EE nr. 48f: Statistische Uebersicht der Bewohner der Stadt Hadersleben in Beziehung auf ihre Nationalität. Dargelegt nach der monatlichen Armen- oder Normalsteuer. Der har næppe været tale om nogen nævneværdig tilgang af nye tysksindede stændervælgere efter 1849.
45. Engberg s. 288.
46. De deputeredes aktivitet er bedømt ud fra, hvor tit de tog ordet, se Tidende for Forhandlingerne 1853 og 1854.
47. Plesner s. 228-241.
48. Dannevirke 7.1.1853, se også 9.12.1852.
49. Herom Achelis: Bürgerverein s. 32-35, 40-43; Fangel: Haderslev I s. 424f; Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 1838-58 og 1859-1913.
50. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 15.12.1859.
51. Åbenrå Bys Historie II s. 218.
52. Krüger s. 154f.
53. Se herom Gläser s. 204-211.
54. Tønder lokalhistoriske arkiv, A 2040 nr. 1.
55. LAÅ, Tønder amtsarkiv H 33, sager vedr. foreninger 1859-71.
56. Iwersen: Das Schützenkorps Tondern s. 220f.
57. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 27.12.1857 og 17.6.1858.
58. Sst. 31.8.1855 og 2.7.1856; Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 13 efter Dannevirke 28.5.1857; LAÅ, Tønder byarkiv nr. 194, beretninger fra 1855 og 1856.
59. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt februar, marts og december 1851, 23.11.1852, januar 1855.
60. Bracker Teil II s. 130f.
61. LAÅ, Tønder amtsarkiv H 32, læg vedr. Løgumkloster amt 1862-71.
62. Plesner s. 235-241; Engberg s. 290-311; Møller: Helstatens Fald I s. 72-78.
63. Chronologisk Samling 1854 s. 149-161; Chronologische Sammlung 1834 s. 151-154; Engberg s. 306f.
64. Valgresultater etc. hvis ikke andet nævnes fra Dannevirke 17., 22., 26. og 29.5. samt 3., 12. og 24.6.1854.

65. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1157, sager til valgjournalen for 4. landvalgdistrikt 1854.
66. Dannevirke 29.5.1854.
67. Dannevirke 17.5.1854.
68. Plesner s. 279; Fangel Haderslev I s. 421.
69. LAÅ, Tønder amtsarkiv Z 10, valgprotokol til stændervalget 1854, II, 5. købstadsvalgdistrikt.
70. Dannevirke 4.7.1854 og LAÅ, Tønder amtsarkiv Z 9, valgprotokol til stændervalget 1854, I, 7. landvalgdistrikt.
71. Tidende for Forhandlingerne 1855 s. 2; Jensen: Stænderforsamlingers Historie II s. 717.
72. Plesner s. 241-251.
73. RA, Regeringskommissærens arkiv, Politica 1848ff.
74. Møller: Helstatens Fald I s. 14-21, 75f, 78-80, 86-89.
75. Sst. s. 89-98
76. Helstatsforfatningens tekst hos Neergaard II s. 23-29.
77. Neergaard II s. 32f.
78. Chronologisk Samling 1855 s. 141, 147f.
79. Valgresultater fra Freia 12. og 14.2.1856.
80. Møller: Helstatens Fald I s. 120-128.

27. Hjemmetyskerne og den danske sprogpolitik

1. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 19.
2. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 20.
3. Sst. s. 21.
4. Sst. s. 21-30.
5. Sst. s. 21-30, 66.
6. Sst. s. 21-27. H. V. Gregersen: Haderslevs, Åbenrås og Sønderborgs krav om dansk retssprog.
7. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 28, 30.
8. LAÅ, Tønder amtsarkiv H 32, læg vedr. Tønder herred og købstad 1850-51.
9. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 39f. Chronologisk Samling 1851 s. 12f.
10. Herom henvises generelt til Hjelholt: Den danske Sprogordning, navnlig s. 9-18, 30-33, 41-51, 196-220. Om Regenburg, se Hjelholt: A. Regenburg. Andre vurderinger af sprogdeskriptionerne findes hos Engberg s. 63-77 og Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig s. 129-144. Forholdene i Tønder, herunder »Klosterbrødrenes« kritik, behandles af Nyholm: Nationale og religiøse brydninger. Befolkningens reaktion er hovedemnet for Bracker.
11. Citeret efter Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 41.
12. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 62f.
13. Sst. s. 34.
14. Pontoppidan-Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp s. 138f.
15. Bracker Teil I s. 152-154.
16. RA, Regeringskommissærens arkiv, Adressen und Erklårungen, protester fra Tønder marts-juli 1851. RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 3. Dept. alm. del, Sager om dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 32-37, 52-57.
17. Begge petitioner i RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 3. Dept. alm. del, Sager om dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60.
18. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 57f.
19. Bracker Teil I s. 176-187.
20. RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 3. Dept. alm. del, Sager om dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 62f.
21. RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 3. Dept. alm. del, Sager om dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60, udtalelser fra magistraten 18.7.1853 og amtet 2.8.1853. Jfr. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 63-64, 76.
22. LASH Abt. 63 nr. 975. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 83-85.
23. LASH Abt. 63, nr. 967.
24. Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig s. 85, 90f, 149.

25. Bracker Teil I s. 195-202.
 26. Sst. s. 202f, 208f. Jfr. Plesner s. 235f.
 27. Tidende for Forhandlingerne 1853 og 1854 sp. 524f.
 28. Sst. sp. 649.
 29. Sst. sp. 651.
 30. LASH Abt. 63 nr. 968. Bracker Teil I s. 203-207.
 31. LASH Abt. 63 nr. 975. Bracker Teil I s. 198.
 32. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 112-131.
 33. Herom Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 77-81, 247.
 34. RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 3. Dept., Nyere sprogsager 1850-61.
 35. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 80f.
 36. Sst. s. 88-90.
 37. Sst. s. 90-94, RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 3. Dept., Sager vedr. dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60.
 38. Herom i RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 3. Dept., Dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60.
 39. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 128. Fangel: Haderslev I s. 447-449.
 40. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 129. Sønderborg bys historie I s. 306f (Hjelholt).
 41. Aabenraa Bys Historie II s. 214.
 42. Herom Bracker Teil II s. 89-93.
 43. LASH Abt. 63, nr. 988, petition nr. 4b (Ubjerg) og nr. 990, petition nr. 4d (Tønder).
 44. Chronologisk Samling 1854 s. 153f.
 45. Bracker Teil II s. 93-96. Plesner s. 248f.
 46. Tidende for Forhandlingerne 1855 s. 19f.
 47. Herom Bracker Teil II s. 98-100.
 48. LASH Abt. 63 nr. 1013 I (Tønder), nr. 1014 II (Ubjerg) og nr. 1015 I (Tønder).
 49. Tidende for Forhandlingerne. Jfr. Bracker Teil II s. 102-104 og Plesner s. 258f.
 50. LASH Abt. 63 nr. 1053 (Tønder), nr. 1054 I, (Tønder), nr. 1056 II (Ubjerg). Tidende for Forhandlingerne 1860, Tillæg s. 268f.
 51. Bracker Teil II s. 139-141.
 52. Tidende for Forhandlingerne 1860 s. 33, 323-326, 329, 335f.
 53. Om stænderforsamlingen 1860 og sprogspørgsmålet, se Bracker Teil II s. 154-158, Plesner s. 269 og Hjelholt: Den slesvigske Stænderforsamling s. 252-254, 295-305.
 54. Møller: Helstatens Fald I s. 367-377.
 55. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 182-195.
 56. Bracker Teil II s. 191-193. Indberetning fra provst Hjort i Tønder til ministeriet 6.6.1861 vedlagt indberetning fra pastor Carstens 27.5.1861 (RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 3. Dept., Nyere sprogsager 1850-61).
 57. Hjelholt: Den danske Sprogordning s. 197, 200. Bracker Teil I s. 158-161.
 58. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 201-225.
- 28. Konfrontation eller forsoning 1855-1863**
1. Møller: Helstatens Fald I s. 107-10, 127.
 2. Sst. s. 156-161.
 3. Sst. s. 182-188, 212.
 4. Sst. s. 161-167, 212, 231.
 5. Sst. s. 216-220.
 6. Sst. s. 234-237.
 7. Sst. s. 241-295.
 8. Sst. s. 199-203, 302-304.
 9. Timmermann: Entwicklung der Nationalbewegung s. 271-276 (Angelica Gernert).
Salmonsens Konversationsleksikon XII s. 709-711.
 10. Bugge s. 19, 21, 22f; Kappeler s. 88-90 (Jifi Kofialka).

11. Salmonsens Konversationsleksikon XXIV s. 278. Stern: Geschichte Europas 1848-1871 II s. 396-412.
12. Timmermann: Entwicklung der Nationalbewegungen s. 73f (Marian Zgórnjak).
13. Schieder og Dann: Nationale Bewegung s. 47f (Peter Alter).
14. Schieder og Burian: Sozialstruktur und Organisation s. 161-164 (Pentti Renvall).
15. Hroch: Social Preconditions s. 76, 86; Howell s. 180-184 (Gert von Pistohlkors); Timmermann: Die Entstehung der Nationalbewegung s. 213-227 (Aleksander Loit).
16. Mitchinson s. 23, 27 (Kjell Haugland).
17. Schulze: Weg zum Nationalstaat s. 101-109. Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866, s. 704-712 og Wetzel s. 13-16, 81-89.
18. Wetzel s. 89-91, 102-105, 118-129.
19. Sst. s. 129-136.
20. Sst. s. 136-142, 209-224.
21. Sst. s. 190f. SHLB Cc 18 nr. 69.13, udat. liste over indbudte. Der er intet navn ud for Haderslev.
22. Wetzel s. 143-151, 155-168.
23. Sst. s. 151-155. Dannevirke 2., 14. og 17.9.1861. Freia 27.8. samt 7., 17. og 19.9.1861.
24. Se herom Bracker Teil I s. 214-222 og Teil II s. 118-124. Endvidere Wetzel s. 169f.
25. Rautenberg: Wir wollen Deutsche bleiben s. 25, Busch til Karl Samwer 6.9.1855.
26. Citeret efter Wetzel s. 170.
27. Plesner s. 251-265. Møller: Helstatens Fald I s. 199-203.
28. Tidende for Forhandlingerne 1856 og 1857 s. 66-70.
29. Møller: Helstatens Fald I s. 304-317.
30. Om stænderforsamlingen 1860: Plesner s. 265-276; Hjelholt: Den slesvigske stænderforsamling.
31. Tidende for Forhandlingerne 1860 s. 50f, 53f.
32. Sst. s. 1061f.
33. Schultz Hansen: Godssystemets afvikling s. 157-159.
34. Hjelholt: Den slesvigske stænderforsamling s. 258-266, 270f, 323-336. Plesner s. 266f. Tidende for Forhandlingerne 1860 s. 44 (komiteens sammensætning). Urkundenbuch zur deutsch-dänischen Angelegenheit s. 224-235 (adressens ordlyd og underskrifterne).
35. RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 1. Dept. A, sager ang. de ulovlige adresser i stændertiden 1860-61.
36. Se herom Bracker Teil II s. 173-179 og Wetzel s. 170-177.
37. Alberti 1866-1882 I s. 67.
38. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, SHs 37. Om tilblivelsen, se Rautenberg: Wir wollen Deutsche bleiben s. 237f, Hugo Jensen til Max Duncker 18.10.1860 og til Karl Samwer 20.11.1860.
39. Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig s. 147f.
40. Valgresultater etc. hvis ikke andet anføres fra Dannevirke 1., 8., 12., 16., 21. og 23.11 samt 1., 3., 4., 10., 13., 18., 20., 21. og 31.12.1860
41. Jfr. Jensen: Nordfriesland s. 270f.
42. Sst. s. 270ff.
43. Sst. s. 269ff.
44. Jfr. Fangel Haderslev I s. 420ff.
45. Wetzel s. 173f, 177.
46. Bracker Teil II s. 181-185. Rautenberg: Wir wollen Deutsche bleiben s. 257, Hugo Jensen til Samwer 30.3.1861.
47. Die Wahlen zur schleswigschen Ständeversammlung s. 7.
48. Sst. s. 9ff, 21f.
49. Sst. s. 11f.
50. Kappel og Arnæs hørte allerede fra 1834 til Slesvig bys valgdistrikt. Nordborg blev i 1854 lagt til Sønderborg, men det kan der næppe kan have ligget nationalpolitiske overvejelser bag, da

- udfaldet i Sønderborg var givet på forhånd. Chronologische Sammlung 1834 s. 188-193; Chronologisk Samling 1854, s. 183-187.
51. Die Wahlen zur schleswigschen Ständeversammlung s. 12. Bestemmelsen udgør § 20 i den slesvigske forfatning, Chronologisk Samling 1854 s. 159.
 52. Die Wahlen zur schleswigschen Ständeversammlung s. 12f. Bestemmelsen udgør § 19 punkt 7 i den slesvigske forfatning, Chronologisk Samling 1854 s. 158.
 53. Die Wahlen zur schleswigschen Ständeversammlung s. 25.
 54. Jensen: Vilhelm Hagerup s. 221f.
 55. Gregersen: Et par hjemmetske røster, jfr. samme: Af Slogs herreds nationale historie s. 75f. Endvidere Schwartzbuch III s. 29.
 56. Die Wahlen zur schleswigschen Ständeversammlung s. 47.
 57. Møller: Helstatens Fald I s. 551-553. Dannevirke 18.7. og 22.7.1863.
 58. Møller: Helstatens Fald I s. 361-365.
 59. Sst. s. 378-381, 413, 415.
 60. Sst. s. 383-415.
 61. Sst. s. 425, 428-454.
 62. Sst. s. 444, 454-493.
 63. Sst. s. 513-516; 520-524.
 64. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 5.10.1863.
 65. Se herom Christensen: Tegn på sindelagsskifte.
 66. Sst. s. 255.
 67. Fangel Haderslev I s. 425, 427.
- 30. Optakt til krig marts 1863-januar 1864**
1. Timmermann: Die Entstehung der Nationalbewegung s. 86-88 (Andrzej Brozek); samme: Entwicklung der Nationalbewegungen s. 69-75 (Marian Zgórnjak).
 2. Schieder og Burian: Sozialstruktur und Organisation s. 58f (Kevin B. Nowlan); Howell s. 22 (Alan O'Day); Schieder og Dann: Nationale Bewegung und soziale Organisation s. 31-39, 44-48, 82f, 84-89 (Peter Alter).
 3. Stern: Geschichte Europas 1848-1871 IV s. 1-22
 4. Kappeler s. 89f (Jifii Kofialka); Bugge s. 19-21.
 5. I almindelighed henvises til Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866 s. 768-803 og samme: Deutsche Geschichte 1866-1918 II s. 11-84.
 6. Møller: Helstatens Fald I s. 527f. Kundgørelsen trykt hos Neergaard II s. 613-616.
 7. SHLB Cc 18 nr. 69.17, breve fra J. Johansen 15.4., Matthiesen 17.4. og Schlaikier 18.4. Sidstnævnte brev trykt hos Hagenah: 1863 s. 372.
 8. Møller: Helstatens Fald I s. 529. Jansen og Samwer s. 81f. Hagenah: 1863 s. 302-310, 319, 369f, 372-377. Når Møller hævder, at der ikke deltog slesvigere i mødet i Hamborg, er det således fejlagtigt.
 9. Hagenah: 1863 s. 313-327.
 10. Møller: Helstatens Fald I s. 544-548.
 11. Sst. s. 551-553.
 12. Om Werner Frölich, se Guldlach s. 484 og 490. Frölich købte i marts 1866 gård i Vester Terp ved Løgumkloster (LAA, Løgumkloster birk og de seks fogderier nr. 2550, s. 31f). Senere blev han journalist og forfatter og skrev i 1904 bogen »Vor vierzig Jahren. Schilderungen der geschichtlichen Ereignisse in den Jahren 1863-1864, welche mit dem Wiener Frieden vom 30. Oktober 1864 ihren Abschluss fanden«. Heri skildrer han s. 2 møderne i Flensborg i august og oktober 1863. Frölich er eneste kilde til disse møder ifølge Hähnsen: Das deutsche Schleswig s. 227 og 241, note 19. Ud fra denne oplysning og hvad vi i øvrigt ved om Werner Frölichs forbindelser og aktiviteter, er det nærliggende at antage, at hans omtale af de to møder byggede på erindringer fra hans egen deltagelse i dem, jfr. hans detaljerede omtale s. 21-24 af en slesvigsk deputation til Berlin, hvori han selv deltog. Tidsafstanden har formentlig ført til nogle erindringsforskydninger. Når Frölich skriver, at der blev dannet en decideret

- filialforening (Zweigverein) af Nationalverein, skal der næppe lægges for meget i det; han kan have glemt, at foreningen var forbudt i hertugdømmerne. Det er sikkert også en efterrationalisering, når Frölich mener, at det allerede i oktober var foreningens hensigt at virke for prins Friedrich i tilfælde af Frederik 7.s død. Om dr. Lorenzens forbindelse til Nationalverein, se Wetzel s. 189 og Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 345, 348, 351.
13. Møller: Helstatens Fald I s. 554-562, 574-577.
 14. Sst. s. 562-566, 580-584.
 15. Novemberforfatningens tekst aftrykt hos Neergaard II s. 778-787.
 16. Møller: Helstatens Fald I s. 577-580.
 17. Clausen og Paulsen s. 319-321. Jansen og Samwer s. 111-115.
 18. Trykt hos Jansen og Samwer s. 684f.
 19. Clausen og Paulsen s. 321.
 20. Clausen og Paulsen s. 322-324. Jansen og Samwer s. 113f, 118f. Daebel s. 81-83, 129-140.
 21. Jansen og Samwer s. 114, 116f, 120. Daebel s. 80f, 109, 127f. Clausen og Paulsen s. 321f.
 22. Der henvises generelt til Daebel.
 23. Møller: Helstatens Fald I 594-596.
 24. Hagenah: 1863 s. 316.
 25. Sst. s. 327-355. Jfr. Møller: Helstatens Fald I s. 596f; Daebel s. 56-58, 79f; Jansen og Samwer s. 122-124.
 26. Hagenah: 1863 s. 343, note 1.
 27. LASH Abt. 22 IV. D.D. III, Nr. 14. Rejseberetning fra W. Rist, dateret Hamborg 20.12.1863.
 28. Hagenah: 1863 s. 343, jfr. Daebel s. 57.
 29. Daebel s. 107-109.
 30. Møller: Helstatens Fald I s. 598-602, 607-610, 628. Daebel s. 107f. Jansen og Samwer s. 147f, 159f.
 31. Hagenah: 1863 s. 347-355. Daebel s. 83, 140.
 32. Hagenah: 1863 s. 358. Daebel s. 141. Møller: Helstatens Fald I s. 628.
 33. Møller: Helstatens Fald I s. 628.
 34. Hagenah: 1863 s. 359-363. Daebel s. 141-146. Jansen og Samwer s. 163-171. Clausen og Paulsen s. 324.
 35. Jansen og Samwer s. 171-175, 179. Daebel s. 146-150. Lubowitz: Die Ankunft Herzog Friedrichs.
 36. Trykt hos Jansen og Samwer s. 694f.
 37. Daebel s. 149f.
 38. Jansen og Samwer s. 175-177.
 39. Jansen og Samwer s. 177f. Daebel s. 147. Zimmermann: Der feste Wall s. 236f. Wetzel s. 122-129.
 40. Daebel s. 147. Zimmermann: Der feste Wall s. 239-243.
 41. Clausen og Paulsen s. 324f.
 42. Møller: Helstatens Fald I s. 629.
 43. Møller: Helstatens Fald II s. 27-31.
 44. Daebel s. 157-201.
 45. Møller: Helstatens Fald II s. 29f.
 46. Møller: Helstatens Fald I s. 633, 637f og II s. 8-10, 16.
 47. Møller: Helstatens Fald II s. 28, 33f, 37, 41f.
 48. Zimmermann: Schmeiss' die Preussen aus dem Land s. 15, 18. Jansen og Samwer s. 215f.
 49. Til det følgende Linvald. Hähnsen: Das deutsche Schleswig bygger i det væsentligste på Linvalds kildepublikation.
 50. Indberetninger fra herredsfogderne i Aabenraa amt er forgæves søgt i LAÅ, Aabenraa amtsarkiv.
 51. LASH Abt. 22 IV. D. D. IV nr. 51, liste over deltagere i forsamlingen. Nagel var eneste fra Nordslesvig og én af blot fire slesvigere; resten af de 108 deltagere var holstenerne.

31. Hjemmetyskerne og Friedrich februar-juli 1864

1. Talen er trykt i bl.a. Sonderburger Zeitung 29. og 30.5.1895.
2. Møller: Helstatens Fald II s. 15.
3. Paetau s. 214f.
4. Om dette, se navnlig Linstow.
5. Linstow s. 393-395.
6. Sst. s. 393.
7. Cit. efter Linstow s. 415f.
8. Sst. s. 401, 403.
9. Jansen og Samwer s. 242f.
10. Meddelelser om Begivenhederne s. 12-15, 102-109.
11. Sst. s. 9-12.
12. Hauser: Die augustenburgsiche »Revolution« s. 286.
13. Se herom en anonym tøndrings dagbog fra 1864, gengivet i Tondernsche Zeitung 16.2.1904. Ligeledes anonymt indlæg mod ovennævnte skildring sst. den 19.2.1904 af et øjenvidne, der medvirkede ved fordrivelsen af de danske embedsmænd, men som dog med undtagelse af behandlingen af de danske embedsmænd bekræfter forløbet. Samme dato bragte Tondernsche Zeitung ordlyden af fhv. apoteker Dregers hyldningstale. Dagbog og modindlæg er skrevet af slesvig-holstenere. Det samme gælder købmand O. C. Hanquists breve til sønnen Ludwig i Vellerup ved Agerskov, trykt hos Rasch: Die Stadt Tondern, og Frölich s. 14f. Set fra et dansk synspunkt er Hjelholt: Fra Tiden mellem Krigene s. 190-195, der især bygger på provst I. M. L. Hjorts indberetning, der er udgivet af Magle. Iversen: Februardage i Tønder 1864 gengiver dagbogsoptegnelser af amtsfuldmægtig Frederik Carl Alexander Friis. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger s. 238f. Om hyldningen endvidere: Ereignisse des Jahres 1864 s. 36.
14. Det fremgår af Iversen: Februardage i Tønder 1864 s. 93, Friis' dagbogsoptegnelse 7.2.1864.
15. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 28.1.1864. Jfr. Rasch: Die Stadt Tondern s. 101, ifølge hvilken Dr. Tanck allerede den 2. januar spurgte købmand Hanquist om denne havde flag parat til tyskernes ankomst.
16. Frölich s. 21-24. Jansen og Samwer s. 253.
17. Ereignisse des Jahres 1864 s. 35-39.
18. Der blev i hvert fald fra byen sendt en hyldningsdeputation til Kiel, se nedenfor.
19. LASH Abt. 22 IV. D. D. III, nr. 55, brev af 10.2. og udat. telegram. Om begivenhederne i Aabenraa, se endvidere Skrubbeltang s. 169-173 (Fr. Fischers dagbøger) og Martin Bahnsens Dagbøger s. 15f samt Åbenrå Bys Historie II s. 220f (Hans H. Worsøe).
20. LAÅ, folketælling 1840, Aabenraa, 3. kvarter nr. 78. Achelis: Matrikel, nr. 9992.
21. Slutningen af Briegers brev dateret den 10.2. skal i så fald være skrevet den følgende dag, uden ændring af brevets oprindelige datering. Alternativt skal to dagbogsforfattere (Bahnsen og Fischer, jfr. note 19) uafhængigt af hinanden have indført begivenheden med en dags forsinkelse. Dette er usandsynligt, da hyldningen foregik midt på dagen.
22. Fangel: Haderslev II s. 20f. Oplysningen om, at dr. Janssen talte, forekommer uden kildehenvisning hos Frölich s. 20.
23. LASH, Abt. 58.1, Nr. 54.
24. Fædrelandet 27.2.1864.
25. Huldigungsadressen. Et eksemplar findes i LASH Abt. 22 IV D, nr. 10f. Desværre er de originale adresser med underskrifterne ikke bevaret.
26. Huldigungsadressen s. 24f.
27. Sst. s. 36.
28. Sst. s. XI-XII.
29. Lützhøft s. 282f. Trap: Danmark X:2 s. 736.
30. Ereignisse des Jahres 1864 s. 39.
31. Iversen: Februardage i Tønder 1864 s. 99.

32. Die Grenzboten 1864 I, s. 391-398. Det totale antal deltagere angives s. 391 til 400, men s. 395 korrekt til ca. 1400. Huldigungsadressen angiver s. 40 den samlede deltagelse til ca. 1500.
33. Huldigungsadressen passim.
34. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 7.
35. LAÅ, museumssamlingen, 1864-1920, løbeseddel fra komiteen. Erhvervsidentifikation ved hjælp af underskrifter på petitioner fra juli 1851 (RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sager ang. dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-60) og april 1864 (LASH Abt. 399.32 nr. 1i) samt Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch.
36. Meddelelser om Begivenhederne s. 12.
37. Hjelholt: Fra tiden mellem krigene s. 191-199, 210-219. Jfr. Meddelelser om Begivenhederne bilag III.
38. De preussiske arrestationer af danske embedsmænd som pastor Mørk-Hansen i Felsted o.fl.a. mistænkt for spionage falder uden for dette afsnits emne.
39. Heilesen. Se også Lützhøft; Gregersen: Præsten Lützhöfts fordrivelse og Jensen: Vilhelm Hagerup s. 235f.
40. Åbenrå Bys Historie II s. 221f.
41. Meddelelser om Begivenhederne bilag III. Apenrader Nachrichten 8., 11., 15. og 29.6., 7. og 26.7. samt 4.8.1864.
42. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 7, Langbehn til Hugo Jensen, indgået i Kiel 23.2.1864.
43. Herom Fangel: Haderslev II s. 23-26.
44. Om Peder Brodersen Hansen, se Achelis: Matrikel s. 608 (nr. 9997).
45. Om sprogreskripternes afskaffelse i Mellemslesvig inkl. Bov, Ubjerg og Tønder: Bracker Teil II s. 207-213.
46. Forordningen er aftrykt i Meddelelser om Begivenhederne s. 110f, forordning 19.2.1864.
47. Sst. s. 42.
48. Sst. s. 124, forordning 28.4.1864.
49. Sst. s. 127f, forordning 8.6.1864.
50. Sst. s. 125, forordning 30.4.1864.
51. Sst. s. 130f, forordning 24.6.1864.
52. Se herom sst. s. 45-47 og samme i udgaven fra januar 1865 s. 98f.
53. Se herom også Martin Bahnsens Dagbøger s. 79f.
54. Nordslesvigsk Tidende 17.9.1864.
55. Herom Flensburger Norddeutsche Zeitung 15.3. og 16.4.1865.
56. Om Sønderborg, se Nordslesvigsk Tidende 18.8.1864 og Apenrader Nachrichten 30.8.1864.
57. Meddelelser om Begivenhederne s. 132f, forordning 2.7.1864.
58. Sst. s. 138, forordning 20.8.1864.
59. Sønderborg Avis 1.2.1867.
60. Meddelelser om Begivenhederne s. 140, forordning 3.10.1864.
61. Sst. s. 128f, forordning 16.6.1864.
62. Sst. s. 136, forordning 18.7.1864.
63. Sst. s. 121, forordning 21.4.1864.
64. Sst. s. 58f.
65. Apenrader Nachrichten 5.7.1864.
66. Se herom Hauser: Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke.
67. Andersen: Graasten s. 101.
68. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 7, D. Nannsens beretning 19.2.1864.
69. Sst., dr. Langbehns beretning indgået 23.2.1864.
70. Sst., Ungern-Sternbergs beretning 21.3.1864.
71. Boysen: Ludwig Graf zu Reventlow s. 466.
72. Citatet lyder på tysk: »dass von jener gehobenen begeisterten Stimmung seiner dämonischen Aufflammen der Volkskraft wie man sie von einem »befreiten« Volke insgemein zu erwarten pflegt, in Schleswig überall nicht die Rede sein kann«.
73. Ungern-Sternberg selv blev i hvert fald siden tilhænger af hertugdømmernes indlemmelse i

Preussen, hvilket fremgår af hans pjeces fra 1866: Die Herzogthümer seit dem 15. November 1863, navnlig s. 68.

74. Kamphövener: Borgerskaber I s. 173.
75. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 8, Hugo Jensen til Raben 8.3.1864.
76. Der ses således ikke bevaret breve fra ham til Hugo Jensen.
77. LASH Abt. 22 IV D.D. III, nr. 30. Listen er fra omkring midten af juni, da den rummer de tillidsmænd, som Fürsen-Bachmann hvervede i begyndelsen af juni på en ny mission, men ikke de tillidsmænd, han hvervede på Als efter øens erobring 29. juni (se nedenfor).
78. Achelis: Bürgerbuch s. 154.
79. Der ses ikke bevaret noget svarbrev fra Rist.
80. LASH Abt. 22 IV D.D. III, nr. 30.
81. Sst.
82. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 13, Amt Tondern, G. F. T. Reeder til Hugo Jensen 10.3.1864 og Hugo Jensens svar 12.3.1864.
83. Sst., Reeder til Hugo Jensen 26.3.1864.
84. Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon II s. 151f og VII s. 342. Wetzel s. 177.
85. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 7, Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 22.3.1864.
86. Sst., Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 19.3.1864.
87. Sst., Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 22.3.1864.
88. Se herom Beyer.
89. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 7, Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 19.3.1864 med liste nr. 1-16
90. Sst., tillægsliste over tillidsmænd nr. 15-21.
91. Sst., Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 26.3.1864.
92. LASH Abt. 22 IV D.D. III, nr. 30.
93. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 7, Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 31.3.1864. Endv. LASH Abt. 22 IV D.D. III, nr. 30 (Nissen, Eggebæk).
94. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 7, L. Hansen til Friedrich 13.2.1864 og Hugo Jensen til L. Hansen 19.2. og 8.3.1864.
95. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 9, L. Hansen til Hugo Jensen 17.3.1864 med tilhørende liste.
96. De øvrige var gårdejerne H. Jepsen i Røllum, Møller i Uge, Jes Fr. Asmussen i Lovtrup, Festersen i Bolderslev, Behrnsen i Nybøl, Asmussen i Alslev, Peter Nissen i Hjølderup, Simon Johannsen i Vollerup, kromanden i Bjolderup, gårdejerne Heintze og L. Lassen i Søst, samt gårdejer Carl Petersen, murermester Svenne Matzen og pastor Grauer og Kjær i Rise, gårdejerne Rhode, Møller, L. Torp, H. Møller, Wohlenberg og Hansen i Brunde, Andreas Iversen i Rugbjerg, Reichenbach i Risehjarup, Peter Witzke i Hydevad, Festersen i Hellevad, Math. Biehl i Hønkys, Biehl i Nørre Hjarup, Math. Jensen i Øbening, Nis Matzen i Hovslund, P. Lundberg i Øster Løgum, kaptajn P. Closter i Genner, gårdejerne Lützen, Samuel Paulsen og Jes C. Krag samt kaptajn H. Bruhn i Barsmark, kaptajn J. Burchard, høker P. Matzen og kaptajn H. Holdt i Løjt Kirkeby, gårdejerne Knud Krag og Nis Schipper i Skovby, Bendix Holst, J. P. Møller og J. Bruhn i Stollig. I vid udstrækning drejede det sig om personer, som i 1848-50 havde underskrevet slesvig-holstenske petitioner.
97. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 9, L. Hansen til Hugo Jensen 17.3.1864.
98. Den ses ikke i LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 11.
99. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 13, Jürgens til Hugo Jensen 16.4.1864. Jfr. Reeder til Jensen 26.3.1864, hvor Jürgens nævnes blandt de pålidelige patrioter i Læk sogn. Provinzial-Handbuch 1868 sp. 111.
100. Identifikationer ved hjælp af Trap: Danmark X.
101. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 11.
102. Hvad ville I? s. 3.
103. Sst.
104. Sst. s. 9.
105. Sst. s. 10.

106. Sst. s. 12f.
107. Sst. s. 13.
108. LASH Abt. 22 IV. D. D. III, nr. 13, Hugo Jensen til Frölich og Jensen 12.4.1864, C. F. Momsen til Hugo Jensen 28.4.1864, Hugo Jensen til Jürgens 9.5.1864, B. B. Momsen til Fürsen-Bachmann 10.4.1864. Nr. 8, Hugo Jensen til dr. Cohen 12.4.1864. Nr. 11, C. Mau til Hugo Jensen 30.4.1864 – med kvittering for to sendinger. Hugo Jensens fordelingsliste i LASH Abt. 22 IV D.D. III, nr. 30.
109. LASH Abt. 22 IV. D. D. III, nr. 10, Hugo Jensen til Janssen 16.4.1864. Det vil nok være for dristigt ud fra det angivne antal tilsendte eksemplarer at slutte, at Nordslesvigsk Tidendes oplag var 300. Det vides således ikke, om pjecen skulle gå ud til holderne både på landet og i byen eller eventuelt kun til de førstnævnte.
110. LASH Abt. 22 IV. D. D. III, nr. 10, Janssen til Hugo Jensen 19.4. og dennes svar 25.4.1864.
111. LASH Abt. 22 IV. D. D. III, nr. 13, M. C. Matthiesen til Hugo Jensen 26.4.1864 og dennes svar 29.4.1864.
112. LASH Abt. 22 IV. D. D. III, nr. 10, Brodersen Hansen til Hugo Jensen 30.3.1864. Identifikation af afsenderen ved hjælp af LASH Abt. 58.1 nr. 42, beretning fra borgmester Brodersen Hansen til Haderslev amt 11.3.1865. Jfr. Fangel: Haderslev II s. 23.
113. LASH Abt. 22 IV. D. D. III, nr. 10, Hugo Jensen til Janssen 2.5.1864, Meyer til Hugo Jensen 15.5. og dennes svar 18.5.1864.
114. LASH Abt. 22 IV. D. D. III, nr. 11, Mylord til Hugo Jensen 24.6.1864 og svar 27.6. og 13.7.1864.
115. Alberti 1829-1866 s. 334f.
116. Korrespondancen i LASH Abt. 22 IV. D. D. III, nr. 13.
117. [Reeder] s. 4 , 6, 13.
118. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 51. Der udkom også dansksprogede pjecer, som ikke nævnes af Hugo Jensen, f.eks. Tydsk eller Dansk? Aabent Brev til Nordslesvigerne af Forfatteren til »Saaledes forholder det sig«. Hamborg 1864 (dateret Apenrade i April 1864) og Den retmæssige Landsherre og Usurpatoren. Et Ord fra Holsteen til Slesvigerne. U. st. Januar 1864.
119. Der var 34.517 vælgere, d.v.s. voksne mænd over 25 år, ved valget i februar 1867, jfr. Lassen s. 417.
120. Søllinge og Thomsen II s. 617f.
121. Alberti 1829-1866 s. 394.
122. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 9, L. Hansen til Hugo Jensen 2.3.1864.
123. Sst. Hugo Jensen til L. Hansen 8.3.1864.
124. Sst. Dr. Janssens redegørelse 15.3.1864. Modtagerens navn synes med vilje overstreget til ukendelighed, men det må være L. Hansen på Egelund; i hvert fald videresendte denne brevet til Hugo Jensen, jfr. L. Hansen til Hugo Jensen 17.3.1864.
125. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 10, dr. Janssen til Hugo Jensen 19.4. og 23.6.1864, Hugo Jensen til Janssen 22.6., 13.7., 20.7. og 1.8.1864.
126. Nordslesvigsk Tidende 5. og 7.4.1864 og igen 10., 12. og 16.5.1864.
127. Sst. 12. og 14.4. samt 18.4.1864.
128. Sst. 16. og 23.4.1864.
129. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 10, Janssen til Hugo Jensen 19.4.1864.
130. RA, Danica 209, Acta betr. die Presse in den Elbherzogthümern, Verzeichniss über die im Schleswig-Holsteinischen Postbezirke im October Quartal 1864 erschienenen, und über die Anzahl den von sämmtlichen Postanstalten im quäst. Postbezirke distribuirten inländischen Zeitungen.
131. Nordslesvigsk Tidende 9. og 30.4.1864.
132. Sst. 3.5.1864.
133. Sst. 19.5.1864.
134. Se herom Søllinge og Thomsen II s. 628. For avisens historie henvises generelt til LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 8, brevveksling mellem T. Keppler og Hugo Jensen 19.5.-1.8.1864.
135. Kamphøvenær: Borgerskaber I s. 179.

136. Sst. s. 231. Åbenrå Bys Historie II s. 223.
137. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 8, Hugo Jensen til Raben 8.3.1864.
138. Sst. Keppler til Hugo Jensen 19.5.1864.
139. Sst. Keppler til Hugo Jensen 6.6.1864.
140. Apenrader Nachrichten 12.7.1864, jfr. LASH Abt. 22. IV. D. D. III, nr. 8, Keppler til Hugo Jensen 16.7.
141. RA, Danica 209, Acta betr. die Presse in den Elbherzogthümern, Verzeichniss über die im Schleswig-Holsteinischen Postbezirke im October Quartal 1864 erschienenen, und über die Anzahl den von sämmtlichen Postanstalten im quäst. Postbezirke distribuirten inländischen Zeitungen.
142. Apenrader Nachrichten 25.5.1864.
143. Sst. 7.7.1864.
144. Sst. 25.5.1864.
145. Søllinge og Thomsen II s. 640f. Bladet selv under de anførte datoer.
146. Der ses ingen brevvæksling med Forchhammer i LASH Abt. IV. D. D. III, nr. 12.
147. Sønderborg bys historie I s. 318-323 og II s. 9.

32. Kampen mod Slesvigs deling april-juli 1864

1. Møller: Helstatens Fald II s. 53f, 55f, 58f, 65f.
2. Sst. s. 68f.
3. Sst. s. 77.
4. Sst. s. 72f, 82.
5. Sst. s. 82.
6. Sst. s. 86-89.
7. Se herom Scharff: Bismarcks Plan.
8. Linstow s. 394-398, 418f, 424-426.
9. Scharff: Bismarcks Plan s. 241f. Møller: Helstatens Fald II s. 79f. Instruksen trykt hos Platzhoff, Rheindorf og Tiedje s. 66-70.
10. Hähnsen: Ursprung und Geschichte I s. 20-22.
11. Daebel s. 207f.
12. Jansen og Samwer s. 282. Erklæringen i LASH Abt. 58.1 nr. 54.
13. Kupke s. 57 (note) og 59. Frölich s. 25 og 27. Jansen og Samwer s. 282 og 305. Jansen og Samwer har Frölich fra Læk som deltager i deputationen i stedet for Frölich fra Ellehus, men sidstnævnte kan næppe have husket galt på så vigtigt et punkt. Jansen og Samwer placerer senator Clausen i Aabenraa, men her fandtes ingen rådmand af det navn; det gjorde der i Haderslev.
14. LASH Abt. 58.1. nr. 54, adresser fra Haderslev 9.4. og fra Tønder 15. og 19.4.1864. Nord-slesvigsk Tidende 4.6.1864.
15. LASH Abt. 399.32 nr. 1i.
16. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 989, journalsag 1864 II&III nr. 21.
17. LASH Abt. 58.1 nr. 54, adresse dateret 17.4.1864.
18. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 10, Hugo Jensen til Rist 9.3.1864.
19. Sst., Hansen til Hugo Jensen 30.3.1864. En tysk version findes i LASH Abt. 22 IV. D. D. I, Loc. 1 nr. 25.
20. De forekommer i hvert fald ikke i LASH Abt. 58.1 nr. 55, hvor de andre adresser mod Slesvigs deling findes.
21. LASH Abt. 22. IV. D. D. III nr. 13, Reeder til Hugo Jensen 31.3.1864.
22. LASH Abt. 22. IV. D. D. III nr. 7, Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 1.4.1864.
23. Sst. Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 2.4.1864.
24. Sst. nr. 10, Momsen til Fürsen-Bachmann 10.4.1864.
25. Sst. nr. 7, adressetekst begyndende med »Durch den Tod Friedrich VII...« indgået 3.4.1864.
26. Sst. nr. 10, Momsen til Fürsen-Bachmann 10.4.1864.
27. LASH Abt. 58.1 nr. 55.

28. Jfr. oplysningen i Nordslesvigsk Tidende 16.4.1864, at indsamling af adresser mod delingen er i gang i Tønder amt.
29. Nordslesvigsk Tidende 14.4.1864.
30. Sst. 16.4.1864.
31. Sst. 3.5.1864.
32. Møller: Helstatens Fald II s. 78f, 82.
33. Nordslesvigsk Tidende 9. og 18.4.1864.
34. Sst. 30.4.1864.
35. Sst. 26. og 31.5.1864.
36. Møller: Helstatens Fald II s. 91-93, 95-97.
37. Sst. s. 101-105, 117.
38. Sst. s. 105.
39. Sst. s. 107, 109.
40. Sst. s. 110f. Scharff: Bismarcks Plan s. 242. Hähnsen: Ursprung und Geschichte I s. 131.
41. Møller: Helstatens Fald II s. 112-114. Scharff: Bismarcks Plan s. 242f.
42. Møller: Helstatens Fald II s. 118f. Scharff: Bismarcks Plan s. 243f.
43. Møller: Helstatens Fald II s. 120f.
44. Sst. s. 124f.
45. Sst. s. 129f.
46. Sst. s. 140f. Scharff: Bismarcks Plan s. 246f. Bismarcks instruktion om afstemning i Hähnsen: Ursprung und Geschichte I s. 221-222.
47. Møller: Helstatens Fald II s. 145f. Scharff: Bismarcks Plan s. 248.
48. Møller: Helstatens Fald II s. 149f. Scharff: Bismarcks Plan s. 248.
49. Møller: Helstatens Fald II s. 152.
50. Jansen og Samwer s. 179.
51. LASH Abt. 22. IV. D. D. III nr. 7. Påtegnet af Hugo Jensen: »Von der Abth. des Auswärtigen Eing. 16/4 64«.
52. Kupke s. 87-89, Hänel til Lorentzen 25.5.1864.
53. Sst. s. 91f, Th. Griebel til Lorentzen 29.5.1864.
54. Sst. s. 92-100, Lorentzen til Samwer 30. og 31.5.1864.
55. Sst. s. 108, Samwer til Lorentzen 6.6.1864.
56. Sst. s. 111f, Samwer til Lorentzen 6.6.1864.
57. Sst. s. 112-117, Samwer til Lorentzen 6.6.1864.
58. Sst. s. 138, Samwer til Lorentzen 11.16.1864.
59. Nordslesvigsk Tidende 26.5.1864.
60. Sst. 28.5.1864.
61. Sammenlign sst. 31.5.1864, hvor den danske propaganda endnu engang udpensles.
62. Apenrader Nachrichten 28.5.1864.
63. Sst. 11.6.1864.
64. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 30.5.1864. Fremhævelsen er Jensens egen.
65. Sst. Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 31.5.1864.
66. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 30.5. og dennes svar 31.5.1864.
67. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 30.5. og Harbou til samme 31.5.1864. Nordmann s. 122. Harsberg: Nordslesvigske embedsmænd s. 39.
68. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Hugo Jensen til Harbou 3.6.1864.
69. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 2.6.1864.
70. Sst. Hugo Jensen til Engel 4. og 6.6.1864.
71. Sst. Engel til Hugo Jensen 10.6. og Hugo Jensen til L. Reventlow 15.6.1864.
72. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 2. og 5.6.1864.
73. Sst. Mauck til Hugo Jensen 8.6., Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 9.6. og dennes svar 10.6., Hugo Jensen til Mauck 13.6. og til L. Reventlow 15.6.1864.
74. Kjærgaard og Lyngby s. 15-17 samt slægtstavle.

75. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 2.6.1864.
76. Sst. Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 31.5.1864.
77. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 5.6.1864. Sst. udateret liste over tillidsmænd [juni].
78. Sst. Hugo Jensen til Bleicken 13.6.1864.
79. Sst. Mauck til Hugo Jensen 8. og 9.6.1864. Komitéen omtales også i brev fra Fürsen-Bachmann til Jensen 10.6.1864.
80. Om Reventlow, se Boysen: Ludwig Graf zu Reventlow. Boysen mener, at Reventlow havde fået i opdrag fra civilkommissær von Zedlitz at agitere mod delingen i Nordslesvig (s. 481). Hans belæg for dette synes imidlertid kun at være en ytring i et brev fra Samwer til Lorentzen: »i 14 dage har grev L. Reventlou været beskæftiget med at virke i den retning gennem en formel organisation« (Kupke s. 144). Det kan ikke tages til indtægt for, at Reventlow arbejdede for von Zedlitz.
81. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Hugo Jensen til Reventlow 15.6. og cirkulære 16.6.1864.
82. Sst. Hugo Jensen til L. Hansen 18.6.1864. Brevet var et svar på L. Hansens brev af 16.6., hvori denne havde klaget over den manglende enighed.
83. Sst. Mauck til Hugo Jensen 15.6. Fortsat kritik af borgmester Brodersen Hansen i brev til Jensen 17.6.1864.
84. Sst. Hugo Jensen til professor Jessen 20.6. og dennes svar 23.6.1864.
85. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 20.6.1864.
86. Sst. Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 22.6.1864.
87. Sst. Harbou til Hugo Jensen 22.6.1864 og dennes svar 24.6.1864.
88. I hvert fald står der et spørgsmålstegn efter hans navn på konceptet til den liste over tillidsmænd, som han sendte til L. Reventlow – det gør der også efter Harbous navn. Og Fürsen-Bachmann står slet ikke på listen, jfr. note 80.
89. Om foreningerne se LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, N. A. Matzen til Hugo Jensen 7.6. og Engel til samme 10.6., L. Hansen til Hugo Jensen 16.6., Hugo Jensen til Engel og Harbou 17.-18.6., Mauck til Hugo Jensen 17.6. samt Engel til Jensen 19.6.1864.
90. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 30.5.1864.
91. Sst. Harbou til Hugo Jensen 31.5.1864.
92. Sst. Hugo Jensen til Harbou 3.6.1864.
93. Sst. Fürsen-Bachmann til Jensen 2.6.1864.
94. Sst. Fürsen-Bachmann til Jensen 5.6.1864.
95. Sst. Harbou til Hugo Jensen 2.6.1864. Tilsvarende i brev af 9.6.1864.
96. Fürsen-Bachmann tænkte formentlig på G. Thaulows pjece »Et Ord fra en Nordslesviger til Nordslesvigerne« fra januar 1864 eller måske på Ed. Reeders pjece »Et Ord til de iblandt mine nordslesvigske Landsmænd, som endnu ere altfor foresigtige og betænkkelige«, dateret maj 1864. Heri slås på »prægravationen« s. 14f.
97. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Fürsen-Bachmann til Jensen 2., 5. og 9.6.; Jensen til Matzen og Brieger 3.6., til Engel 5.6., til Harbou og Wommelsdorf 6.6., til Fürsen-Bachmann 7.6., til Mauck 8.6. og til Samuelsen 18.6.1864
98. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 3.6., Engel til Jensen 5.6., Jensen til Engel 6.6., Engel til Jensen 19.6., Harbou til Jensen 23.6. og svar 24.6. samt Harbou til Jensen 27.6.1864.
99. Sst. Mauck til Hugo Jensen 17.6.1864.
100. Sst. Harbou til Hugo Jensen 28.6.1864.
101. Sst. Engel til Hugo Jensen 27.6.1864.
102. Sst. Mauck til Hugo Jensen 4.7.1864.
103. Nordslesvigsk Tidende 3., 5. og 10.5.1864. Jansen og Samwer s. 305-308, de angiver deltagerantallet til 40.000. Martin Bahnsens Dagbøger taler s. 36 om 400 deltagere fra Aabenraa by. Flensburger Norddeutsche Zeitung regner med »nogle hundrede« deltagere fra Haderslev og ca. 40 fra Løgumkloster (13. og 14.5.1864).
104. Daebel s. 208f.
105. Nordslesvigsk Tidende 4.6.1864.
106. Apenrader Nachrichten 4.6.1864.

107. Løbesedler i LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 989, journalsag 1864 II&III, nr. 21. Den lange løbeseddel blev også bragt som artikel i Nordslesvigsk Tidende 2.6.1864.
108. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 2., 3. og 5.6., Engel til samme 2. og 5.6.1864.
109. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 10, Hugo Jensen til Janssen 5.6.1864.
110. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 5.6.1864.
111. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 10, Hugo Jensen til Janssen 5.6.1864.
112. Flensburger Norddeutsche Zeitung 8.6.1864: 5-6.000 deltagere, Nordslesvigsk Tidende 14.6.1864: 6.000, Apenrader Nachrichten 8.6.1864: 6-8.000.
113. Flensburger Zeitung, gengivet i Flensburger Norddeutsche Zeitung 11.6.1864: 2-3000. Meddelelser om Begivenhederne s. 66f: 1.200-1.600. Johansen s. 65: 1.200-1.500. Om tilrejsende syd fra m.v. Martin Bahnsens Dagbøger s. 45-48 og Skrubbeltrang s. 191f samt Johansen anf. sted.
114. Flensburger Norddeutsche Zeitung 11. og 21.6.1864.
115. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, breve til Hugo Jensen fra Harbou 7.6., Fürsen-Bachmann 9.6. og Engel 5. og 10.6.1864.
116. De numre af Nordslesvigsk Tidende, hvor festens forløb må have været omtalt, er desværre ikke bevaret, men Flensburger Norddeutsche Zeitung bragte en fyldig omtale 8., 9., 11., 12.6. og 21.6.1864, i vid udstrækning efter de manglende numre af Nordslesvigsk Tidende. Danske taler citeres derfor i tilbageoversættelse fra tysk.
117. Martin Bahnsens Dagbøger s. 48. Deputationen er her nævnt som et forlydende. Muligvis bestod deputationen af flere, idet Bahnsen kun nævner folk fra Aabenraa og omegn. Bahnsen noterer Hoffgaards og Hundewadts tilbagevenden 15.6. (s. 51).
118. Apenrader Nachrichten 18.6.1864.
119. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Hugo Jensen til B. Bleicken 13.6.1864.
120. Kupke s. 125-127 og 131-135, Lorentzen til Samwer 8. og 10.6.1864.
121. Sst. s. 143-145, Samwer til Lorentzen 14.6.1864.
122. SHLB, Cc18 64.6:1, referat af forhandlingerne 12.6.1864 og trykt rundskrivelse med erklæring og opråb.
123. Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon I s. 77-79.
124. Om friserforsamlingen: LASH Abt. 22 IV. D. D. III, nr. 46 I, Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 10.6., B. Bleicken til Jensen 12.6., Jensen til B. Bleicken 13. og 14.6., B. Bleicken til Jensen 16.6., Jensen til Reventlow 18.6.1864.
125. Annonce i Nordslesvigsk Tidende 16.6. og Apenrader Nachrichten 18.6.1864. Løbeseddel i LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 989, journalsag 1864 II&III nr. 21.
126. Reportager i Apenrader Nachrichten 22.6. og Flensburger Norddeutsche Zeitung 23.6.1864 angiver over 5000. En kort reportage i Nordslesvigsk Tidende 23.6.1864 taler om 6-7.000. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, beretning om mødet fra Harbou til Hugo Jensen 22.6.1864.
127. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 25.6.1864.
128. Meddelelser om Begivenhederne s. 67: ca. 800. Martin Bahnsens Dagbøger s. 53: allerhøjest 600 – »Jes Hansens karl, som havde kørt musikanter derud, forsikrede, at hele flokken kunne let rummes på deres gårdsplads«.
129. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Harbou til Hugo Jensen 22.6.1864.
130. Sst. Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 25.6. (efter meddelelse fra Reeder i Bølsbøl), Fürsen-Bachmanns svar 26.6., Hugo Jensen til professor Jessen 27.6.1864.
131. Sst. Harbou til Hugo Jensen 22.6.1864.
132. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 989, journalsag 1864 II & III nr. 34. Jfr. Martin Bahnsens Dagbøger s. 53.
133. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Engel til Hugo Jensen 5.6.1864 bilagt udkast til adresse.
134. Sst. Hugo Jensen til Engel 6.6.1864.
135. Sst. N. A. Matzen til Hugo Jensen 7.6.1864.
136. Sst. Hugo Jensen til Matzen 10.6.1864.
137. Sst. Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 7.6.1864.
138. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 9. og 10.6. og Engel til samme 10.6.1864.

139. Sst. Matzen til Hugo Jensen 11. og 16.6.1864.
140. Sst. L. Hansen til Hugo Jensen 16.6. og Mauck til samme 15., 17. og 24.6.1864.
141. LASH Abt. 58.1. nr. 55.
142. En noget afvigende formulering fremkom fra Hønky's, Stollig, Ør. Løgum og Søst: »Da det synes at den mellem Tydskland og Danmark bestaaende Strid skal bilægges ved en Conferents af de europæiske Stormagter og Faren derfor truer, at denne Conferents egenmægtigt vil afgjøre vor fremtidig Skjæbne, saa erklære vi undertegnede Beboere af Hertugdømmet Slesvig at ingen jordisk Magt har Ret til at bestemme vort Lands Fremtid uden vort Samtykke. Tværtimod fordre vi paa det høitideligste selv at udtale vor Villie ved lovlig valgte Repræsentanter for hele Landet, disse ville dømme over vort Lands Fremtid. Tillige erklære vi at vi i ethvert Tilfælde ville dele vores sydlig boende slesvigske Brødrer Skjæbne«. Denne formulering lå nærmere Hugo Jensens ønske til adressernes indhold.
143. LASH Abt. 22. IV. D. D. III nr. 13, C. F. Momsen til Hugo Jensen 20.6. og svar 22.6.1864. Om Beust, se Møller: Helstatens Fald II s. 76.
144. Møller: Helstatens Fald II s. 152.
145. LASH Abt. 58.1. nr. 55.
146. I hvert fald tyder et vedlagt brev fra møller C. A. Jørgensen i Lintrup, der stod for indsamlingen her, på dette. Bl.a. skrev han: »Her i Sognet som grændser langs med den jyske Grændse, ere i de senere Aaringer mange indvandrede fra Jylland og Fyen, som jo ikke kjender Slesvigs gamle Forho[ld] og Rettigheder, at saadanne skal underskrive kan man ikke forlange, thi de holder jo til Danemark. Jeg er og en født Jylænder men har været bosiddende her i 26 Aar altsaa længe nok til at blive kjendt med Fortid og Nutid, saa jeg af Hjertens Grund ønsker Slesvigs Selvstændighed og ingen Sønderlemmelse som og her er de virkelige Slesvigeres Anskuelse«. Måske der lige op til grænsen til kongeriget følte et særligt behov for at hævde den slesvigske position? Brevet vender sig også mod »den røddinger Kliqve«, hvormed vel menes kredsen om højskolen (LASH Abt. 58.1. nr. 55).
147. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 5. og 10.6., Jensens svar 9. og 10.6.1864.
148. Kupke s. 153, Samwer til Lorentzen 16.6.1864: »Hertugen vil ikke sætte sig imod, hvis han alene stilles overfor valget om at føre en kamp imod Danmark med utilstrækkelige midler eller acceptere delingen«.
149. Jansen og Samwer s. 360. Apenrader Nachrichten 11.6.1864. Thyssen s. 40f.
150. Kupke s. 152f, amtmand Fontenay i Tønder til Karl Lorentzen 15.6.1864.
151. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Matzen til Hugo Jensen 16.6., Engel til samme 19.6. og Fürsen-Bachmann 20.6. samt Matzens udførlige beretning 25.6.1864.
152. Kupke s. 153f, Samwer til Lorentzen 16.6.1864, hvor Bismarck tillægges bagtanker med sin venlighed overfor deputationerne.

33. Erobringen af Als og fredsslutningen juli-november 1864

1. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Hugo Jensen til Harbou 3.6., Harbous svar 9.6.1864.
2. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 7, ber. til hertugen dateret 15.6.1864 med vedlagt pas dateret 7.6.1864.
3. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Hugo Jensen til Matzen 3.6., svar 7.6., Schmiegelow til Matzen 8.6., Matzen til Hugo Jensen 11.6. og dennes svar 13.6.1864. Også dr. Brieger i Gråsten blev beordret til at søge kontakt til Als, men tilsyneladende uden resultat, Hugo Jensen til Brieger 3.6.1864, intet svar herpå.
4. Sst. Hugo Jensen til Harbou 10.6., Harbous svar 14.6., Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 21.6.1864.
5. Sst. Hugo Jensen til Engel 6.6. og dennes svar 10.6. samt nyt brev 19.6.1864
6. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 10.6.1864.
7. Sst. Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 22.6.1864.
8. Sst. Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 21.6. og 24.6.1864, svar 25.6.1864.
9. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 28.6.1864. Engel til samme 2.6.1864 (skal være 2.7.!).

- Jensen til Engel 7.7. , Engel til Jensen 11.7. og Jensen til Engel 14.7.1864.
10. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 30.6.1864.
 11. Sst. Hugo Jensen til Fürsen-Bachmann 1.7.1864.
 12. Sst. Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 1.7.1864. Jfr. Harbou til Hugo Jensen 2.7.1864. Han nævner, at hyldningen muligvis skulle udskydes til mandagen.
 13. Sst. Hugo Jensen til Haack 2.7., til Eckermann og Schmiegelow 5.7.1864.
 14. Flensburger Norddeutsche Zeitung 5.7.1864.
 15. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Engel til Hugo Jensen 11.7.1864. Her tager han også æren for læggelsen af hyldningen til Augustenborg.
 16. Flensburger Norddeutsche Zeitung 9.7.1864.
 17. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Engel til Hugo Jensen 11.7.1864.
 18. Sst., Matzen til Hugo Jensen 15.7.1864.
 19. Sst. Hugo Jensen til Matzen 19.7.1864.
 20. Sst. Engel til Hugo Jensen 6.8.1864.
 21. Flensburger Norddeutsche Zeitung 27.7.1864.
 22. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 15, Boisen til Hugo Jensen 15.7. og 3.8., Jensen til Boisen 6.8., Boisen til Jensen 17. og 23.8. samt Jensen til Boisen 25.8.1864. Endv. Abt. 22 IV. D. D. IV nr. 42, Hugo Jensen til Friedrich 2.9.1864.
 23. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Engel til Hugo Jensen 6.8.1864. Abt. 22 IV. D. D. IV nr. 42, Hugo Jensen til Friedrich 29.8.1864. Pengene blev sendt den 1.9.1864.
 24. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 15, Engel til Hugo Jensen 27.8.1864. De tre andre erklæringer omtales nedenfor.
 25. Nordslesvigsk Tidende 12.7.1864. Jfr. Apenrader Nachrichten 5.7.1864, hvor det antages, at delingstanken nu er død.
 26. Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon II s. 151f.
 27. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 1.7., Hugo Jensen til Mauck 5.7., Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 10.7., svar 11.7. og gensvar 12.7.1864. Om Engel, se endvidere LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 54 og nedenfor.
 28. Flensburger Norddeutsche Zeitung 5., 6., 7. og 9.8.1864.
 29. Møller: Helstatens Fald II s. 157-173. Fredspræliminærene er offentliggjort hos Franz von Jessen s. 209f.
 30. Nordslesvigsk Tidende 16.8.1864.
 31. Sst. 20.8.1864.
 32. LASH Abt. 22. IV. D. D. III nr. 11, Hugo Jensen til Lorenzen 21.8., dennes svar 23.8. og Hugo Jensens gensvar 30.8.1864.
 33. Hähnsen: Von Heimdeutschum nahe der Königsau s. 48-49.
 34. Hähnsen: Ursprung und Geschichte I s. 341-344.
 35. Nordslesvigsk Tidende 15.11.1864.
 36. Fuglsang indtrådte i maj 1865 i Bürgerverein, se Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 1859-1913, referat af møde 15.5.1865.
 37. Eliassen s. 194f.
 38. LASH Abt. 58.1 nr. 60. Jfr. Mackeprang: Nordslesvig s. 7f.
 39. Forbud f.eks. i LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 989, journalsag 1864 II&III nr. 51.
 40. LASH Abt. 58.1 nr. 60.
 41. LASH Abt. 58.1 nr. 60. Den håndskrevne adresse er uden sted, men ved sammenligning med navnene på den fortrykte danske adresse ses, at den hidrører fra Svenstrup sogn.
 42. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 53, N. A. Matzen til Hugo Jensen 11.9., Engel til Hugo Jensen 20.9., dennes svar 26.9., Engels gensvar 6.10. og Hugo Jensens ditto 8.10.1864.
 43. Traktaten er trykt hos Franz von Jessen s. 209-216.
 44. LASH Abt. 22 D.D. III nr. 53, Fürsen-Bachmann til Hugo Jensen 7., 8. og 9.11.1864.
 45. Sst. Engel til Hugo Jensen 8.12.1864.
 46. Apenrader Nachrichten 15.11.1864.
 47. Nordslesvigsk Tidende 5.11.1864.

34. Det augustenborgske miljø

1. Kortet er tegnet på grundlag af listen i LASH Abt. 22.IV. D. D. III nr. 30 og oplysninger i brevene i nr. 46 I.
2. Se ovenfor kapitel 30.
3. Se om foreningslivet i hertugdømmet Slesvig generelt RA, Danica 209, Acta betr. die Presse in den Elbherzogthümern, ebenso wie das Vereinswesen, Bd., betænkning af 10. november 1865. Koncept hertil i LASH Abt. 59.2 nr. 72. Zimmermann: Der feste Wall s. 237f.
4. Se herom Achelis: Bürgerverein s. 35, 41-43.
5. LAÅ, tryksagssamlingen, Revidirte Statute des Bürgerverein's in Hadersleben [1864] og trykt medlemsliste fra 1845 i Bürgervereins arkiv.
6. Se herom LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 963, journalsag 1082/1865.
7. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 46 I, Mauck til Hugo Jensen 9.6.1864.
8. Apenrader Nachrichten 29.9.1864.
9. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens etc. Bd. 19, adresse af 16.8.1866.
10. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 1859-1913, referat 11.10.1864.
11. LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 963, journalsag 1082/1865.
12. Se herom LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsag 1865 II&III nr. 65.
13. Apenrader Nachrichten 25.5.1864.
14. Michelsen s. 32 (115 medlemmer i 1863, 146 i 1867).
15. Apenrader Nachrichten 14.7.1864.
16. Sst. 1.11.1864 og 2.3.1865. Ifølge SHLB Cc18 nr. 65.1:1 (protokol for de slesvig-holstenske foreningers snævrere udvalg, ref. af mødet den 1.6.1864) skulle købmand Jacobsen allerede fra dette tidspunkt inviteres til udvalgets møder.
17. Apenrader Nachrichten 10.11.1864.
18. Sst. 3.2.1865.
19. Sst. 25.2., 4. og 28.3., 12.4.1865. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsag 1865 II&III nr. 65, borgmester Gottburgsens indberetning 11.10.1865. Bestyrelsen blev genvalgt i januar 1866, se Apenrader Nachrichten 23.1.1866.
20. Apenrader Nachrichten 4.10.1866. LASH Abt. 59.3 nr. 20, brev fra Hundewadt 10.9.1866. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens etc. Bd. 19a, adresse 10.9.1866.
21. LASH Abt. 22. IV. D. D. III nr. 46 I, Engel til Hugo Jensen 6.8.1864.
22. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsag 1865 II&III nr. 65.
23. Flensburger Norddeutsche Zeitung 1.9.1864.
24. Apenrader Nachrichten 1.11.1864.
25. Medlemsliste i LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsag 1865 II&III nr. 65.
26. Om foreningslivet i Sønderborg: LAÅ, Sønderborg byarkiv nr. 95, indberetninger af 4.10. og 22.11.1865.
27. Flensburger Norddeutsche Zeitung 9.8.1864. Apenrader Nachrichten 1.9.1864.
28. Sønderborg Avis 28.7. og 11.8.1865.
29. LASH Abt. 22 IV D. D. I, Loc. 1 nr. 2, adresse 15.12.1864.
30. RA, Danica 209, Acta betr. die Presse in den Elbherzogthümern, ebenso wie das Vereinswesen, Bd. 1, betænkning af 10. november 1865. Koncept hertil i LASH Abt. 59.2 nr. 72.
31. Der henvises generelt til Thyssen. Artiklen bygger på foreningens protokol, som forgæves er eftersøgt.
32. Sst. og LAÅ, Tønder amtsarkiv H 33, sager vedr. foreninger 1859-71. Jfr. Flensburger Norddeutsche Zeitung 24.3.1865: Foreningen »tæller blandt sine medlemmer de mest ansete og besiddende indbyggere i Tønder amts 22 sogne«.
33. Jfr. Apenrader Nachrichten 1.11.1864.
34. Flensburger Norddeutsche Zeitung 3.11.1866 og Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 22.1. og 26.2.1867.
35. Den nævnes ikke i LAÅ, Tønder amtsarkiv, H 33, sager vedr. foreninger 1859-71.
36. Herom Zimmermann: Der feste Wall s. 252-277 og bilag s. 793-797.
37. Citeret efter sst. s. 254.

38. Nordschleswigs Tidende 5.5.1864.
39. Sst. 14.2.1864.
40. LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 963, journalsag 1082/1865.
41. Zimmermann: Der feste Wall s. 267, 280.
42. Apenrader Nachrichten 28.5. og 8.6.1864. Se også annonce 22.9.1864.
43. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsag 1865 II&III nr. 65.
44. Zimmermann: Der feste Wall s. 793.
45. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 23.6. og 21.7.1864. Flensburger Norddeutsche Zeitung 23.6.1864.
46. Zimmermann: Der feste Wall s. 797.
47. Sst. s. 797. Eneste oplysning er, at den havde 7 medlemmer i 1898.
48. Se herom Langewiesche s. 103-131 og Düding, især s. 219-266. Salmonsens Konversationsleksikon X, s. 481f.
49. Nordslesvigsk Tidende 6. og 15.9.1864, 14.2. 1865. Flensburger Norddeutsche Zeitung 17.9.1864, 6., 13. og 15.2. samt 28.3.1865. Fangel: Haderslev II s. 317.
50. LAÅ, foreningsarkiv 293. Apenrader Nachrichten 29.10., 3. og 19.11.1864 samt 3.1.1865. Flensburger Norddeutsche Zeitung 5.11.1864.
51. Ny Sønderborg Avis 16.6.1865. Apenrader Nachrichten 24.5.1865. Nordschleswigs Tidende 25. og 27.5.1865.
52. LAÅ, Sønderborg byarkiv nr. 95, koncept til politiforvaltningens beretning 5.10.1865.
53. Tønder byhistoriske Arkiv A 2040 nr. 2, forhandlingsprotokol for Tønderne Singverein 1859-1883, ref. af møder 24.9.1864, 29.4. og 4.5.1865 samt udateret møde juni 1865.
54. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 3.8.1865 og 8.2.1866. Flensburger Norddeutsche Zeitung 5.11.1865.
55. Nordschleswigs Tidende 25.5.1865. Flensburger Norddeutsche Zeitung 20. og 25.5.1865.
56. Nordschleswigs Tidende 30.5.1865.
57. LAÅ, foreningsarkiv 293.
58. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 7.6.1866.
59. Flensburger Norddeutsche Zeitung 22.7.1866.
60. Sst. 13.9.1866.
61. Om foreningens virke: Tønder byhistoriske Arkiv A 2040 nr. 2, forhandlingsprotokol for Tønderne Singverein 1859-1883. Gläser s. 211-213.
62. Flensburger Norddeutsche Zeitung 9.9.1865.
63. Nordslesvigsk Tidende nævner 18.10.1864, at sangforeningen udbragte et leve for den patriotiske købmand Jacobsen i Aabenraa på dennes sølvbryllupsdag. Krüger s. 155. Apenrader Nachrichten 2.3.1867.
64. Nordslesvigsk Tidende 8.12.1864. Bürgervereins arkiv, Hauptprotocoll 1859-1913, referat 5.12.1864.
65. Andersen: Graasten s. 181. Flensburger Norddeutsche Zeitung 16.4.1865.
66. LAÅ, Sønderborg byarkiv nr. 95, beretninger 4.10. og 22.11.1865. Sønderborg Avis 14.12.1866 og 4.1.1867.
67. Sönnichsen s. 111.
68. Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie s. 160. De der anførte grundlæggelsesår for det tyske landboforeninger i de første år efter 1864, der er baseret på Handbuch der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein. Glückstadt 1912, s. 558-563, er, som det vil fremgå af teksten, ikke alle korrekte for Nordslesvigs vedkommende.
69. Apenrader Nachrichten 13.7., 1.8. og 16.9.1865. Flensburger Norddeutsche Zeitung 27.7., 20.8. og 14.9.1865. LASH Abt. 59.2 nr. 100, Kier til Zedlitz 25.8.1866 (uændret bestyrelse).
70. Apenrader Nachrichten 18. og 23.10.1866, 12.1.1867.
71. Nordslesvigsk Tidende 5.11. og 6.12.1864.
72. Den nævnes således ikke hos Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie eller hos Fangel: Haderslev II.
73. Nordschleswigs Tidende 25.5.1865.

74. Sst. 5., 23. og 25.4., 7.7. og 25.10.1864.
75. Apenrader Nachrichten 11.6. og 12.7.1864.
76. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 3.3.1864.
77. Sst. 7.7. og 25.8.1864.
78. Apenrader Nachrichten 16. og 21.2.1865.
79. LASH Abt. 58.1 nr. 55 og Abt. 399.32. nr. 1i.
80. LAÅ, privatarkiv 520, læg: Oplysninger vedr. nationale forhold på Als 1868. I beregningen er medtaget alle, som er markeret med tysk eller tysk? i sindelagskolonnen.
81. Se den forudgående tekst for kildegrundlag og beregningsmetode.
82. Nordslesvigsk Tidende 18.6.1864.
83. LASH Abt. 58.1. nr. 55.
84. Sst. Adresserne fra Uge, Stubbæk, Rise og Løjt for en enhedsregering for hertugdømmerne er ikke talt med, da der foreligger adresser mod Slesvigs deling fra de selvsamme byer.
85. Se den forudgående tekst for kildegrundlag og beregningsmetode.
86. 300 medlemmer af Bürgerverein i Aabenraa, 64 i Sundewitter Verein, 192 tysksindede i Sønderborg i 1868 samt 104 underskrivere på lykønskningstelegram til prins Christian fra Augustenborg december 1865 og et mindre, ukendt antal tysksindede på resten af Als.
87. 2-300 i Haderslev, 300 i Aabenraa, 64 på Sundevad, 100 i Sønderborg, 200 i Tønder, 40 i Gråsten, 170 i landboforeningerne i Haderslev og Aabenraa amter, 95 i landboforeningen i Tønder amt og ukendte antal i den slesvig-holstenske forening i Augustenborg og Kampfgenossen- og gymnastikforeningerne i Løgumkloster.
88. Schultz Hansen: For kejser og rige s. 188-194, 198-206.

35. Mellem Augustenborg og Preussen maj 1864-august 1865

1. Møller: Helstatens Fald II s. 114-118. Clausen og Paulsen s. 325-328. Boysen: Herzog Friedrichs Unterredung.
2. Zimmermann: Schmeiss die Preussen aus dem Land s. 15.
3. Ereignisse des Jahres 1864 s. 43.
4. Nordslesvigsk Tidende 26.5.1864.
5. Sst. 28.5.1864.
6. Jansen og Samwer s. 308-310.
7. RA, Danica 209, Dank-Adressen der Ämter und Städte des Herzogthums Schleswig 1864.
8. Sst.
9. SHLB Cc 18 nr. 65.1:1, protokol fra mødet i Rendsborg 1.6.1864.
10. LASH Abt. 22 IV D. D. III nr. 46 I, Matzen til Hugo Jensen 7.6.1864.
11. Sst. L. Hansen til Hugo Jensen 16.6.1864.
12. Apenrader Nachrichten 25.6.1864.
13. LASH Abt. 22 IV D. D. III nr. 8, Hugo Jensen til Keppler 27.6.1864.
14. Møller: Helstatens Fald II s. 118. Jansen og Samwer, s. 371-379.
15. Daebel s. 210-212.
16. Nordslesvigsk Tidende 9.7.1864. Jfr. Flensburger Norddeutsche Zeitung samme dag, hvor resolutionen hævdes vedtaget af en forsamling af Kampfgenossen og Bürgerverein. Personkredsen har formentlig under alle omstændigheder været den samme.
17. Nordslesvigsk Tidende 6.8.1864.
18. Flensburger Norddeutsche Zeitung 28.7.1864.
19. Sst. 28.8.1864.
20. Nordslesvigsk Tidende 7. og 9.7.1864.
21. Apenrader Nachrichten 7.7.1864.
22. Thyssen s. 41.
23. Jansen og Samwer s. 353. Aftrykt i Apenrader Nachrichten 5.7.1864.
24. Jansen og Samwer s. 353f.
25. Apenrader Nachrichten 12.7.1864.
26. Nordslesvigsk Tidende 9.7.1864.

27. Jansen og Samwer s. 384f. Nordslesvigsk Tidende 28.7.1864 med resolutionen.
28. Apenrader Nachrichten 31.7.1864.
29. Apenrader Nachrichten 1.9.1864. Jfr. Flensburger Norddeutsche Zeitung 28.8.1864 og LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 15, Engel til Hugo Jensen 27.8.1864.
30. Flensburger Norddeutsche Zeitung 1.9.1864.
31. Sst. 28.8. og 1.9.1864. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 15, Engel til Hugo Jensen 27.8.1864.
32. Apenrader Nachrichten 11.8.1864.
33. Sst. 18.8.1864.
34. Sst. 6. og 8.9.1864.
35. Nordslesvigsk Tidende 16. og 18.8.1864 (»Politiske Breve«). Jfr. Jansen og Samwer s. 385.
36. Nordslesvigsk Tidende 20.8.1864.
37. LASH Abt. 22. IV. D. D. III nr. 10, Hugo Jensen til Janssen 22.8.1864.
38. LASH Abt. 58.1 nr. 54.
39. Jansen og Samwer s. 384. Rautenberg: Untersuchungen Teil I s. 429.
40. LASH Abt. 58.1 nr. 55.
41. Flensburger Norddeutsche Zeitung 10.8.1864. Thyssen s. 41.
42. Jansen og Samwer s. 418-420.
43. Flensburger Norddeutsche Zeitung 14.11.1864.
44. Nordslesvigsk Tidende 17.11.1864.
45. Apenrader Nachrichten 17. og 19.11.1864.
46. Nordslesvigsk Tidende 19.11.1864.
47. LASH Abt. 22. IV D. D. I, Loc. 1, nr. 2. Adresse dateret 24.11.1864. Jfr. Apenrader Nachrichten 10.12.1864.
48. Sst. adresse dateret 4.12.1864. Jfr. Apenrader Nachrichten 8. og 13.12.1864.
49. Sst. adresse dateret 15.12.1864.
50. Apenrader Nachrichten 6.12.1864.
51. Jansen og Samwer s. 421 efter Altonaer Mercur 15. og 17.11.1864.
52. Apenrader Nachrichten 31.12.1864. Nordschleswigs Tidende 3.1. og 17.1.1865.
53. Nordschleswigs Tidende 12.1.1865.
54. Kupke s. 266f.
55. Adressen aftrykt i Apenrader Nachrichten 29.12.1864 og i dansk oversættelse i Nordslesvigsk Tidende 29.12.1864.
56. Rautenberg: Untersuchungen I s. 384-387.
57. Jansen og Samwer s. 430f.
58. Jansen og Samwer s. 431f. Svaret trykt i Apenrader Nachrichten 17.1.1865.
59. Nordslesvigsk Tidende 31.12.1864.
60. Apenrader Nachrichten 31.12.1864 og generelt de to blade omkring årsskiftet 1864/65 og en måned frem.
61. Apenrader Nachrichten og Nordschleswigs Tidende 19.1.1865.
62. Citeret efter Jansen og Samwer s. 432f.
63. Apenrader Nachrichten 19.1.1865, her citeret efter Nordschleswigs Tidendes oversættelse 24.1.1865.
64. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 1859-1913, referat 23.1.1865. Jfr. Achelis: Bürgerverein s. 36.
65. Apenrader Nachrichten 28.1.1865.
66. LASH Abt. 58.1 nr. 42. Erklæring fra borgmesteren 11.3.1865, beretning fra Haderslev amt s.d. og fra landsregeringen på Gottorp 21.3.1865. Endv. Abt. 58.2 nr. 84, koncept til brev til overkommandoen for Elbhertugdømmerne 1.4.1865.
67. Apenrader Nachrichten 31.1.1865. Også udgivet som flyveblad.
68. Erklæringen er aftrykt hos Jansen og Samwer s. 433f (inkl. navne) og behandlet hos Rautenberg: Untersuchungen Teil I s. 440-445.
69. Apenrader Nachrichten 9. og 16.2.1865. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 16.2.1865. Jansen og Samwer s. 434.

70. Apenrader Nachrichten 11. og 18.2.1865. Flensburger Norddeutsche Zeitung 4.2.1865. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 53, Engel til Hugo Jensen 31.1. og 14.2.1865.
71. Nordschleswigs Tidende 26.1.1865.
72. Sst. 31.1.1865.
73. Sst. 14.2.1865.
74. Sst. 16.2.1864, leder »Om Landets Sag«.
75. Sst. 21. og 23.2., leder »Et Tilbageblik og Tilslutningen«.
76. Apenrader Nachrichten 21.2.1865.
77. Herom Jansen og Samwer s. 435-437 og Rautenberg: Untersuchungen Teil II s. 297-310 samt SHLB Cc18 65.2:1, Rundschreiben nr. 28 fra de slesvig-holstenske foreninger med beretning om delegeretmødet 26.2.1865.
78. Den i forrige note nævnte Rundschreiben nr. 28 samt Apenrader Nachrichten 21.2.1865.
79. Apenrader Nachrichten 2.3.1865.
80. Flensburger Norddeutsche Zeitung 24.3.1865. Thyssen s. 42f.
81. Flensburger Norddeutsche Zeitung 28.3.1865.
82. Apenrader Nachrichten 15.6.1865. Thyssen s. 44, hvor der dog tilsyneladende er sket en forveksling mellem de slesvig-holstenske foreningers fællesudvalg og Schleswig-Holsteinischer Landwirtschaftliche Generalverein, d.v.s. den slesvig-holstenske fælleslandboforening.
83. Flensburger Norddeutsche Zeitung 30.3.1865.
84. Jansen og Samwer s. 442-444.
85. Sst. s. 448f.
86. Sst. s. 453f, 753-756.
87. Apenrader Nachrichten 22.4.1865.
88. Sst. 4.3.1865.
89. Sst. 11. og 14.3.1865.
90. Sst. 11.3.1865.
91. Nordschleswigs Tidende 13.4.1865.
92. Sst. 18.4.1865. Avisen havde ellers den 18.3.1865 rejst tvivl om, hvorvidt de slesvig-holstenske foreninger afspejlede befolkningens holdning.
93. Apenrader Nachrichten 21., 28. og 30.3.1865.
94. Nordschleswigs Tidende 1.4.1865.
95. Apenrader Nachrichten 1.4.1865.
96. Rautenberg: Untersuchungen Teil II s. 225-247.
97. Sst. s. 247-260.
98. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 20.4.1865.
99. Rautenberg: Untersuchungen Teil II s. 260-297. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 351. Programmet offentliggjort i Flensburger Norddeutsche Zeitung 2.5. og Apenrader Nachrichten 4.5.1865.
100. Apenrader Nachrichten 4.5. og 17.6.1865. Flensburger Norddeutsche Zeitung 2.5., 24.5., 13.6., 5.7. og 9.7.1865.
101. Nordschleswigs Tidende 13. og 23.5.1865. Se også artikler for Friedrich og mod annekstion 25. og 30.5. samt 17.6.1865.
102. Nordschleswigs Tidende 5.1.1865.
103. Sst. 27.5.1865, jfr. Apenrader Nachrichten 24.5.1865.
104. Jfr. kapitel 34 om herredsfoged Petersens negative holdning til Sundewitter Verein og Engel.
105. Clausen og Paulsen s. 194f.
106. Apenrader Nachrichten 30.5.1864.
107. Nordschleswigs Tidende 3.6.1865 nævner hans bortrejse.
108. Aftrykt hos Andersen: Graasten s. 155f.
109. Ny Sønderborg Avis 4.7.1865.
110. Apenrader Nachrichten 17.10.1865.
111. Nordschleswigs Tidende 27.6.1865. Apenrader Nachrichten 27.6. og 1.7.1865. Flensburger

- Norddeutsche Zeitung 29.6.1865. Jansen og Samwer s. 496.
112. Jansen og Samwer s. 497f. Apenrader Nachrichten 6., 11. og 13.7.1865. Flensburger Norddeutsche Zeitung 6., 8., 11., 12. og 15.7.1865. LAÅ, foreningsarkiv nr. 293, referat af møde 29.6.1865.
 113. LASH Abt. 22 IV. D. D. I Loc. 1 nr. 2, adresse dateret 5.7.1865.
 114. Flensburger Norddeutsche Zeitung 2.8.1865 og Apenrader Nachrichten 3.8.1865.
 115. Apenrader Nachrichten 1.8.1865.
 116. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsag 1865 II&III nr. 43 og 50. Jfr. Apenrader Nachrichten 13., 15. og 18.7. samt 8. og 10.8.1865; Flensburger Norddeutsche Zeitung 12. og 16.7. samt 15. og 17.8.1865. Se også Gribsvad: Aabenraa s. 268f (efter den danske apoteker Worsaaes erindringer).
 117. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsag 1865 II&III nr. 55.
 118. Apenrader Nachrichten 19. og 23.8.1865; Flensburger Norddeutsche Zeitung 20., 22. og 23.8.1865.
 119. Jansen og Samwer s. 463-467.
 120. LASH Abt. 22 IV D. D. III nr. 46 II. Beretningen er udateret. Om Hohenlohe-Ingelfingens besøg, se Sønderjyllands Historie V s. 8f.
 121. Apenrader Nachrichten 13.6.1865, jfr. Nordschleswigs Tidende 22. og 27.6.1865.
 122. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 53, Engel til Hugo Jensen 31.1. og 14.2.1865.
 123. Ny Sønderborg Avis 9., 16., 23. og 30.6., 4.7. og 15.8.1865, jfr. Sønderborg bys historie II s. 26f samt Søllinge og Thomsen II s. 634f.
 124. Ny Sønderborg Avis 9.6.1865.
 125. Sst. 16.6.1865.
 126. Sst. 23.6.1865.
 127. Sst. 30.6.1865.
 128. Sst. 4.7.1865.
 129. Jfr. sst. 1.8.1865.
 130. Sst. 21.7.1865.
 131. Sst. 1.8.1865.
 132. Jfr. sst. 11.8.1865, hvor denne sammenhæng understreges med fede typer.
 133. Jfr. Vries: Bismarck und das Herzogtum Lauenburg.
 134. Flensburger Norddeutsche Zeitung 6.8.1865, jfr. Ny Sønderborg Avis 8.8.1865.
 135. Ny Sønderborg Avis 11.8.1865. Nordschleswigs Tidende er ikke bevaret fra denne periode.
- 36. Undertrykkelsen af den augustenburgske bevægelse august 1865-juni 1866**
1. Jansen og Samwer s. 502-509. Traktaten er aftrykt på h.h.v. tysk og dansk i Apenrader Nachrichten 26.8. og Ny Sønderborg Avis 29.8.1865. Officiel publicering i Verordnungsblatt für Schleswig-Holstein und Lauenburg 1865 nr. 57.
 2. Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866 s. 777.
 3. Apenrader Nachrichten 29. og 31.8. samt 7.9.1865.
 4. Ny Sønderborg Avis 25. og 29.8.1865.
 5. Jansen og Samwer s. 478-491. Konklusioner med argumentation, men uden stemmetal i: Rechtsgutachten s. 91-126.
 6. Clausen og Paulsen s. 328f.
 7. Apenrader Nachrichten 23.8.1865 (må ud fra nummereringen være 21.8.)
 8. Se herom Jansen og Samwer s. 509, 525-531. Verordnungsblatt für das Herzogthum Schleswig 1865, nr. 1-4, 9.
 9. Verordnungsblatt für das Herzogthum Schleswig 1865 nr. 28. Meddelelser om Begivenhederne s. 193. Franz von Jessen s. 596 (Chr. Matthiesen).
 10. Franz von Jessen s. 584.
 11. LASH Abt. 59.2 nr. 78.
 12. Sønderborg bys historie II s. 10.
 13. Apenrader Nachrichten 19. og 30.9. samt 3.10.1865. Ny Sønderborg Avis 12.9.1865. LAÅ,

- Foreningsarkiv nr. 293, referat 14.9.1865, bl.a. undertegnet af Keppler.
14. Apenrader Nachrichten 10.10.1865. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 5.10.1865. Ny Sønderborg Avis 26.9.1865.
 15. Eksemplar af cirkulæret i LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsag 1865 II&III nr. 65.
 16. Om den preussiske foreningslov, se Hanssen-Nørremølle.
 17. LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 963, journalsag 1082/1865, Kiers koncept til indberetning af 28.10.1865 bilagt indberetning fra borgmester Brodersen Hansen i Haderslev 26.10.1865.
 18. Sst., von Zedlitz svar 15.11.1865.
 19. LASH Abt. 59.2, nr. 72, betænkning af 8.11.1865 undertegnet af Holstein.
 20. Zimmermann: Der feste Wall s. 267.
 21. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsag II&III 1865 nr. 65.
 22. Sagen er identificeret i amtets journal, men saggruppe II&III fra 1865 mangler i arkivet.
 23. RA, Danica 209, Acta betr. die Presse in den Elbherzogthümern, ebenso wie das Vereinswesen, Bd. 1, betænkning af 10. november 1865. Koncept hertil i LASH Abt. 59.2, nr. 72.
 24. LAÅ, Sønderborg byarkiv nr. 95, indberetninger 5.10. og 22.11.1865.
 25. RA, Danica 209 Acta betr. die Presse in den Elbherzogthümern, ebenso wie das Vereinswesen, Bd. 1, von Zedlitz til Bismarck 1.12.1865.
 26. LAÅ, Tønder amtsarkiv H 33, sager vedr. foreninger 1859-71, vanskeligt læseligt koncept til amtmands Bleickens indberetning 28.10.1865 og svar fra von Zedlitz 11.11.1865 samt ny indberetning 21.11.1865. RA, Danica 209, Acta betr. die Presse in den Elbherzogthümern, ebenso wie das Vereinswesen, Bd. 1, betænkning af 10. november 1865. Koncept hertil i LASH Abt. 59.2, nr. 72.
 27. Flensburger Norddeutsche Zeitung 18. og 26.10.1865.
 28. Jansen og Samwer s. 538. RA, Danica 209, Acta betr. die Presse in den Elbherzogthümern, ebenso wie das Vereinswesen, Bd. 1, von Zedlitz til Bismarck 1.12.1865.
 29. Citeret efter Flensburger Norddeutsche Zeitung 20.10.1865, tilbageoversættelse til dansk.
 30. Sst. 11.11.1865.
 31. Se herom LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 963, journalsag 1865/1257; Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 1859-1913, referat 21.11.1865 med tilføjelse; sst. nr. 18, Sonderakte nr. 2, Antrag zwecks Aufhebung der Schliessung des Bürgervereins 1865; Achelis: Bürgerverein s. 36f; Apenrader Nachrichten 30.11 og 5.12.1865; Flensburger Norddeutsche Zeitung 29/11, 2., 3., 5. og 8.12.1865.
 32. Ny Sønderborg Avis 1., 5. og 15.12.1865.
 33. LASH Abt. 59.2, nr. 72, koncept til betænkning dateret 8.11.1865 og undertegnet Holstein.
 34. Verordnungsblatt für das Herzogthum Schleswig 1865 nr. 16. Også Hamburger Zeitung blev forbudt, sst. nr. 19.
 35. Forordningen med dateringen 31.10.1865 findes i LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsag II&III 1865 nr. 72. Jfr. Jansen og Samwer s. 539.
 36. LASH Abt. 22 IV. D. D. III nr. 54, Keppler til Hugo Jensen 13. og 27.12.1865, Engel til professor Hänel 18.1.1866, Hänel til Engel 22.1.1866.
 37. Sst. Engel til professor Hänel 29.12.1865 og 25.1.1866, Engel til dr. Janssen 29.12.1865.
 38. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1001, journalsager II&III 1865, nr. 67 og 69, Zedlitz til amtmand Levetzau 4. og 27.10.1865. Jfr. Apenrader Nachrichten 14. og 21.10.1865.
 39. Apenrader Nachrichten 9.11.1865.
 40. Sst. 7.12.1865.
 41. Sst. 28.12.1865.
 42. Sst. 4.1.1866.
 43. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1014, journalsag II&III 1866 nr. 12, von Zedlitz til amtmand Levetzau 5.3.1866. Apenrader Nachrichten 6.3.1866.
 44. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1014, journalsag II&III 1866 nr. 13, von Zedlitz til amtmand Levetzau 12.3.1866.
 45. Sst. nr. 23, von Zedlitz til amtmand Levetzau 11.5.1866. Apenrader Nachrichten 3.5.1866.
 46. Søllinge og Thomsen II s. 628.

47. Sst. s. 617f.
 48. Sst. s. 640f.
 49. Ny Sønderborg Avis 10.11.1865.
 50. Sst. 7.11.1865.
 51. Verordnungsblatt für das Herzogthum Schleswig 1865 nr. 24, forordning dateret 16.12.1865.
 52. Jansen og Samwer s. 553f.
 53. Apenrader Nachrichten 2.12.1865.
 54. Sst. 21.12.1865.
 55. LASH Abt. 59.2 nr. 83.
 56. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1000, journalsag 1865 I nr. 48.
 57. LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 963, journalsag 1865/1102.
 58. Vedr. Tønder, se LAÅ, Tønder amtsarkiv C 30.
 59. Jansen og Samwer s. 529f.
 60. Flensburger Norddeutsche Zeitung 27.10.1865.
 61. Sst. 29.11.1865.
 62. Søllinge og Thomsen II s. 650.
 63. LASH Abt. 22 IV D. D. III nr. 54, Hänel's notat »Herrn Engel's Reise 13. Dez. bis 22. Dez. 65« dat. 22.12.1865.
 64. Sst. Engel til Hänel 18.1.1866.
 65. Sønderjyllands Historie V s. 12f.
 66. LASH Abt. 22 IV D. D. III nr. 54, Engel til Hänel 18. og 25.1.1866.
 67. LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 964, journalsag 1866/71, beretninger for januar-juni 1866.
 68. LAÅ, Sønderborg-Nordborg amtsarkiv nr. 642, journalsager 1866-69 I nr. 9, Zeitungsberichte pro 1866, beretning for januar 1866.
 69. LASH Abt. 59.2. nr. 78, beretning 3.2.1866.
 70. LAÅ, Tønder amtsarkiv C 30, beretninger for februar-juni 1866.
 71. Sønderborg Avis 9.3.1866 – fra årsskiftet udgik »Ny« af bladtittlen.
 72. Flensburger Norddeutsche Zeitung 1.2.1866. Gengivet i Apenrader Nachrichten 3.2.1866.
 73. Reinhardt s. 13.
 74. Apenrader Nachrichten 3.3.1866.
 75. Jansen og Samwer s. 567. Flensburger Norddeutsche Zeitung 1.3.1866. Gengivet med navne sst. 11.3.1866.
 76. Verordnungsblatt für das Herzogthum Schleswig 1866 nr. 18, forordning af 11. marts 1866. Også gengivet i Apenrader Nachrichten 15.3.1866 og hos Jansen og Samwer s. 567f.
 77. Flensburger Norddeutsche Zeitung 25., 27., 29. og 30.3.1866.
 78. Sønderborg Avis 23. og 27.3.1866.
 79. Sst. 6.3.1866.
 80. LAÅ, Aabenraa amtsarkiv nr. 1014, journalsag II&III 1866 nr. 17. Indsendt af herredsfoged Petersen 20.3.1866.
 81. LAÅ, Haderslev amtsarkiv nr. 967, journalsag 1866/537: Agitatorische Schriften und deren Verbreitung im Amt. Indberetninger fra herredsfogden i Rødding 24.4. og 9.5.1866 og fra herredsfogden i Toftlund 2.5.1866.
 82. Flensburger Norddeutsche Zeitung 8.5. og Sønderborg Avis 11.5.1866.
37. Den preussisk-østrigske krig, delingsfaren og indlemmelsen i Preussen juni 1866-februar 1867
1. Aftrykt hos Jansen og Samwer s. 784f.
 2. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 28.6. og Apenrader Nachrichten 3.7.1866.
 3. Om undertrykkelsen af den augustenburgske bevægelse i Holsten, se Reinhardt s. 31-33.
 4. Om den preussisk-østrigske rivalisering og krig, se Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866 s. 777-790. Om begivenhederne i Holsten: Jansen og Samwer s. 608-619.
 5. Apenrader Nachrichten 2. og 4.6.1866.
 6. Sst. 28.6.1866.

7. Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866 s. 782.
8. Apenrader Nachrichten 30.6. og 19.7.1866. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 5.7.1866. LASH Abt. 59.3 nr. 61, beretning fra Tønder amt for juni 1866.
9. Apenrader Nachrichten 3. og 7.7.1866.
10. Reinhardt s. 22-27.
11. Sønderborg Avis 8. og 15.6.1866.
12. LASH Abt. 59.3. nr. 61. Jfr. Reinhardt s. 33.
13. Apenrader Nachrichten 12.7.1866.
14. Sst. 17.7.1866.
15. Sst. 14.7.1866. Jfr. Flensburger Norddeutsche Zeitung 13.7.1866, hvor historien bekræftes.
16. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 14.7.1866.
17. Sønderborg Avis 24.7.1866. Flensburger Norddeutsche Zeitung 26.7.1866.
18. Apenrader Nachrichten 19.7.1866.
19. SHLB Cc 18 nr. 56:70, Keppler til Ahlmann 1.8.1866. I brevet anmodede han Ahlmann om , at det hidtil af Hugo Jensen udbetalte tilskud til udsendelsen af 80 frieksemplarer af Apenrader Nachrichten fortsatte efter hertugens flugt. Herpå fik han intet svar, jfr. Keplers brev til Ahlmann 13.8.1866 sst.
20. LASH Abt. 59.3 nr. 61, beretninger for juli 1866.
21. Franz von Jessen s. 268-271.
22. Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800-1866 s. 787.
23. Sønderjyllands Historie V s. 6, 19f, 22.
24. Om Bismarck og artikel III og V, se Hauser: Bismarck.
25. Platzhoff, Rheindorf og Tiedje s. 108f (nr. 40-42).
26. Sst. s. 112, 115 f (nr. 47, 50-51, 53-54).
27. Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening I s. 143f. Hauser: Bismarck s. 61.
28. Hähnsen: Ursprung und Geschichte II s. 6f (nr. 404). Afskrift i LASH Abt. 59.2 nr. 104.
29. Sst. s. 10-12 (nr. 408).
30. Sst. s. 32-40. Afskrift af amtmand Kiers indberetning findes i LASH Abt. 59.2 nr. 103.
31. Sst s. 40. Afskrift i LASH Abt. 59.2 nr. 103.
32. LASH Abt. 59.2 nr. 104, ordre af 12.8.1866.
33. Hähnsen: Ursprung und Geschichte II s. 41-46. Koncept i LASH Abt. 59.2 nr. 104.
34. Sst. s. 24-32.
35. Apenrader Nachrichten 2.8.1866. Se også 11.8., hvor der bringes definitiv meddelelse om Nordslesvigforbeholdet.
36. Sønderborg Avis 10.8.1866.
37. Apenrader Nachrichten 16.8.1866. Sønderborg Avis fremdrog ligeledes den preussiske befæstning af Sønderborg som argument for, at Als og Sundeved under ingen omstændigheder ville blive afstået. Sønderborg Avis 21.8.1866.
38. Sønderborg Avis 24.8.1866. Nordschleswigs Tidende er ikke bevaret fra denne periode.
39. Sønderborg Avis 10. og 21.8.1866.
40. Apenrader Nachrichten 25.8.1866.
41. Efter Apenrader Nachrichten 16.8.1866. Nordschleswigs Tidende er ikke bevaret fra denne periode.
42. Jfr. Apenrader Nachrichten 23.8.1866.
43. Sønderborg Avis 21.8.1866.
44. Sst. 24.8.1866.
45. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19. Koncept i Bürgervereins arkiv nr. 18, Sonderakte. Mærkelig nok er adressen ikke nævnt i referatet af foreningens generalforsamling den 7. august (Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll s. 40f). Det er derimod en adresse til den preussiske landdags deputeretkammer, som indledes med ordene »Ved Artikel 5 i Pragfreden...«. Pragfreden blev først indgået den 23. august. Formentlig er referatet først indført i protokollen en rum tid efter mødet, og sekretæren er da kommet til at

- indskrive en forkert adresse under den 7. august, nemlig den store adresse imod en afstemning, som Foreningen mod Slesvigs deling sendte til landdagens deputeretkammer og som blev fremlagt i Bürgerverein den 26. oktober, jfr. nedenfor og Hauptprotokoll s. 44. Uoverensstemmelsen i protokollen er ikke bemærket hos Achelis: Bürgerverein s. 36.
46. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19, adresse af 16.8.1866.
 47. LASH Abt. 59.2 nr. 100, Kier til Zedlitz 18.8.1866.
 48. Sst., Kier til Zedlitz 24.8., Zedlitz til Scheel-Plessen 31.8., dennes svar til Zedlitz 18.9. og Zedlitz returnering af adressen til Kier 27.9.1866.
 49. Sst., Kier til Zedlitz 25.8.1866.
 50. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19, adresse af 24.8.1866.
 51. Sst. adresse af 26.8.1866. Om brødremenighedens nationale indstilling efter 1864, se Pontoppidan-Thyssen: Herrnhuter-samfundet I s. 86-90.
 52. LASH Abt. 59.2 nr. 100, Kier til Zedlitz 27.8.1866.
 53. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19, adresse af 23.8.1866.
 54. Sst., adresse af 20.8.1866 samt Scheel-Plessens følgebrev af 24.8.1866. Apenrader Nachrichten 11.9.1866.
 55. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19, adresse af 22.8.1866.
 56. Sst. Bd. 19a., adresse af 10.9.1866. Apenrader Nachrichten 18.9. og 4.10.1866. LASH Abt. 59.3 nr. 20, Hundewadts følgebrev 10.9.1866 og koncept til svar.
 57. LASH Abt. 59.2 nr. 129, heri: Bericht der XIII. Kommission über den Gesetz-Entwurf betreffend die Vereinigung der Herzogthümer Schleswig und Holstein mit der Preussischen Monarchie 1866. Adresserne fra Aabenraa og Hamborg-Altona nævnes s. 5 og 18.
 58. LASH Abt. 59.3. nr. 61.
 59. Citeret efter Fædrelandet 25.8.1866, der havde fået teksten tilsendt af den anonyme »Deres A.«, som havde fået en afskrift af bekendtgørelsen.
 60. LASH Abt. 59.2 nr. 129, heri: Bericht der XIII. Kommission über den Gesetz-Entwurf betreffend die Vereinigung der Herzogthümer Schleswig und Holstein mit der Preussischen Monarchie 1866. Her nævnes de indkomne adresser. Jfr. Reinhardt s. 30.
 61. Reinhardt s. 27-30.
 62. Jfr. nedenfor om valget til den grundlovgivende rigsdag i Det nordtyske Forbund februar 1867.
 63. Reinhardt s. 35f.
 64. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19, adresse af 10.8.1866.
 65. Flensburger Norddeutsche Zeitung 14.8.1866.
 66. Sst. 22.8.1866.
 67. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19 og 19a. Om adressernes indsendelse: LASH Abt. 59.2 nr. 103, Kier til von Zedlitz 20., 22. og 23.8.1866. Jfr. LASH Abt. 59.3 nr. 20, von Zedlitz til Scheel-Plessen 21. og 26.8.1864. Adressen fra Rødding og samtlige underskrivers navne (inkl. lykønskingsadressen fra Tyrstrup) er aftrykt hos Hähnsen: Im Bunde mit den Vätern s. 49-51.
 68. LASH Abt. 59.2 nr. 100, Kier til Zedlitz 28. og 30.8. samt 4., 6. og 8.9.1866.
 69. Sst., Kier til Zedlitz 28.8.1866.
 70. Sst., Kier til Zedlitz 8.9.1866.
 71. Sønderjyllands Historie V s. 24-26. »De 47«.
 72. Apenrader Nachrichten 6.9.1866.
 73. Apenrader Nachrichten og Sønderborg Avis aftrykte begge den endelige fred den 4.9.1866.
 74. LASH Abt. 59.2 nr. 100, adresser af 5. og 8.9. samt amtmand Bleickens følgebrev af 10.9.1866.
 75. LASH Abt. 59.3 nr. 20, adresse af 9.9.1866. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19a.
 76. LASH Abt. 59.2 nr. 100, adresse af 11.9.1866. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19a. Apenrader Nachrichten 22.9.1866.
 77. LASH Abt. 59.2 nr. 103, Kier til Zedlitz 13. og 15.9 samt 3.10.1866.
 78. Kortet sammenfatter de i teksten nævnte adresser mod delingen og mod »de 47« samt

- lykønskingsadresserne fra Tyrstrup, Løgumklostereggen og Gråsten.
79. Apenrader Nachrichten 11., 13. og 15.9.1866. Flensburger Norddeutsche Zeitung 8. og 13.9.1866. Sønderborg Avis 14. og 18.9.1866.
 80. LASH Abt. 59.2 nr. 100, koncepter til indberetninger til Bismarck og overpræsident von Scheel-Plessen af 11. og 12.9.1866.
 81. Se herom: Die Versammlung der Nordschleswiger samt LASH Abt. 59.2 nr. 103, beretning fra vagtmester Johannsen af 17.9.1866.
 82. Sønderborg Avis 18.9.1866. Fædrelandet 20.9.1866.
 83. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 351. Titelbladet på pjecen: Die Versammlung der Nordschleswiger.
 84. Vagtmester Johannsen satte deltagerantallet i Bürgerverein til »op imod 1000 mand«, jfr. beretning nævnt i note 80.
 85. Telegrammet findes tillige i RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19a.
 86. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 351.
 87. Sst.
 88. Således i det telegram, som fra mødet blev sendt til Bismarck, hvori købmand H. Petersen bad ham overbringe kongen forsamlingens tak for paragraf fem. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 19a.
 89. Die Versammlung der Nordschleswiger, s. 14. Vagtmester Johannsens i note 81 anførte beretning. Fædrelandet 18. og 19.9. samt 15.11.1866. Sønderjyllands Historie V s. 26. Mackeprang: Nordslesvig s. 31.
 90. LASH Abt. 59.3 nr. 61.
 91. Apenrader Nachrichten 16., 27. og 30.10. samt 6.11.1866. Flensburger Norddeutsche Zeitung 16., 25., 26. og 28.10. samt 3.11.1866. Tønder lokalhistoriske Arkiv A 2040 nr. 2, referat af møde 1.11.1866. Fædrelandet 22. og 29.10.1866. Sidstnævnte sted nævnes også Turnverein, Kampfgenossen og Landwirtschaftlicher Verein som medlemmer, men det beror måske mere på en formodning end på kendsgerninger, for mon ikke de tyske blade i givet fald havde nævnt disse foreningers indtræden? På den anden side nævnte de ikke Singvereins. Artiklen kalder også foreningen for propreussisk, hvad der måske kan underbygge formodningen om »de nationale« som en drivende kraft. I en artikel 16.11.1866 betegnes jernstøber Bonnichsen som foreningens »bedste Mand her i Byen«, d.v.s. i Haderslev.
 92. LASH Abt. 59.2 nr. 78, beretning fra Matthiesen 27.10.1866 med von Zedlitz' koncept til svar.
 93. Bürgervereins arkiv, Hauptprotokoll 1859-1913, referat af møde 26.10. samt 7.8.1866 (jfr. note 43).
 94. Apenrader Nachrichten 6.11.1866.
 95. Sst. 13.11.1866, se også 17.11.1866. Flensburger Norddeutsche Zeitung 10., 13. og 21.11. samt 1.12.1866.
 96. Om adressen og dens overrækkelse, se: LASH Abt. 59.3 nr. 20, adressetekst dateret 30.11.1866. LASH Abt. 59.2 nr. 103, beretning fra gendarmerikommandør Engel til von Zedlitz 2.12.1866. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 20, adressetekst og overpræsident Scheel-Plessens følgebrev dateret 1.12.1866. Selve adressen er forgæves eftersøgt i landdagens arkiv. Jfr. desuden Hähnsen: Im Bunde mit den Vätern s. 49.
 97. Antallet af underskrifter fremgår af talopgørelse i LASH Abt. 59.3 nr. 20.
 98. Apenrader Nachrichten 13.12.1866. Sønderborg Avis 14.12.1866. Flensburger Norddeutsche Zeitung 1. og 12.12.1866. Flensburger Norddeutsche Zeitung nævner også en deputation fra Als og Sundeved imod delingen, som der ikke foreligger andre oplysninger om. Det samme gælder Fædrelandets efterretning om, at deputationen skulle bestå af 25 medlemmer, hvoraf bladet kun var i stand til at nævne repræsentanterne for Haderslev by og omegn (Fædrelandet 6.12.1866).
 99. LASH Abt. 320 Apenrade Nr. 76, Scheel-Plessen til amtmand Levetzau 4.12.1866 og udateret koncept til svar.

100. Apenrader Nachrichten 17.11.1866.
101. Dannevirke 26. og 27.10.1869.
102. LASH Abt. 59.3 nr. 61, stemningsberetninger navnlig fra Haderslev amt nov. og dec. 1866.
103. Platzhoff, Rheindorf og Tiedje s. 128, Bismarck til ambassadøren i Paris, grev von der Goltz 20.11.1866.
104. Apenrader Nachrichten 6.12.1866.
105. Sst. 22.12.1866.
106. Sst. 25.12.1866.
107. Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 8:1 s. 5 (Hauser).
108. Apenrader Nachrichten 1.1.1867.
109. Sst. 5.1.1867.
110. Sønderborg Avis 4.1.1867. Se også 11.1., hvor lykønskninger fra forskellige sider til kong Wilhelm og dennes svar herpå gengives. Der omtales her en lykønskingsdeputation fra den »patriotiske Forening« – men der anføres desværre ikke hvilken!
111. Proklamationen trykt hos Jansen og Samwer s. 788f.
112. RA, Danica 209, Akten betreffend die Erbanprüche Preussens Bd. 20, flyveblad 2.1. og forordning 5.1.1867.
113. Sønderborg Avis 8.1.1867.
114. Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 8:1 s. 6-10 (Hauser). Se også De nationale modsætninger 1864-1914 s. 55-73. Patent og proklamation blev også bragt i Sønderborg Avis 25.1. og Apenrader Nachrichten 26.1.1867.
115. Apenrader Nachrichten 26.1.1867. Gribsvad: Aabenraa s. 273f efter den danske apoteker Worsaaes optegnelser.
116. Tønder lokalhistoriske arkiv, A 2040 nr. 2, referat af møde 23.1.1867.
117. LASH Abt. 59.3 nr. 61, stemningsberetninger for januar 1867.
118. Franz von Jessen s. 352, 358-362.
119. Opråbet fra komiteen med navnene aftrykt hos Kiehl, Anhang s. 3-8.
120. Reinhardt s. 37-51, 130. Lassen s. 25-35.
121. Apenrader Nachrichten 15. og 26.1.1867. Lassen s. 28-32.
122. Lassen s. 33. Sønderborg Avis 25.1. samt 1. og 8.2.1867.
123. Apenrader Nachrichten 30.1. samt 7. og 12.2.1867. Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 7.2.1867.
124. Afstemningen i Slesvig ved Valget til den nordtyske Rigsdag s. 10-14.
125. Reinhardt s. 130.
126. Lassen s. 47-49.
127. Kort fra Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 8, Teil 2, Lieferung 2, s. 209 (Erich Hoffmann).
128. Lassen s. 417 (landsdelen n.f. 1920-grænsen uden Bov sogn) og s. 336 (Bov sogn).
129. I virkeligheden sikkert endnu flere, eftersom en ukendt, men næppe ringe del af de 1.466 underskrifter fra Tønder amt var indkommet fra amtets sydslesvigske del.
130. Hähnsen: Ursprung und Geschichte II s. 85-91.
131. Lassen s. 333-337.
132. LASH Abt. 59.3 nr. 61, stemningsberetninger for februar 1867.
133. Apenrader Nachrichten 21.2.1867.
134. Afstemningen i Slesvigs nordlige Distrikter; Bør Slesvig deles?
135. Rerup: Slesvig og Holsten s. 220, 306f.
136. Reinhardt s. 67-69. Kiehl s. 89, 94, 144-146 og Anhang s. 9-12.
137. Lassen s. 63-70. Reinhardt s. 69, 131 (i opstillingen s. 131 er der en fejl m.h.t. 4. valgkreds, idet stemmerne på den danske kandidat Detlefsen her er anført som preussiske!).
138. Reinhardt s. 73. Kiehl s. 172f og Anhang s. 48.
139. Reinhardt s. 124-126. Kiehl s. 194-201, 231 og Anhang s. 48-51. Om brødrene Reeder: Alberti 1829 bis Mitte 1866 II s. 241 og samme: 1866-1882 II s. 160.
140. Kiehl s. 213-224, 238. Alberti, de i note 136 anf. steder. Meyersahm. Wöchentliches Kreisblatt des Kreises Tondern und Intelligenzblatt 16.3.1871.

141. LAÅ, Tønder landrådsarkiv nr. 32, C.14.
142. LAÅ, Tønder landrådsarkiv nr. 33, C.15.
143. Kiehl s. 279-281, 291, 349-351.
144. Kiehl s. 351. Zimmermann: Der feste Wall s. 266-277, 519-529. Samme: Schmeiss die Preussen aus dem Land s. 22-31. Clausen og Paulsen s. 129-130, 195.

Utrykte kilder

Rigsarkivet, København (RA):

Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli (mikrofilm i LAÅ):

- C 1b. Kgl. reskripter og forestillinger 1814-1847
- C 44. Akter vedr. Slesvigs forhold til Holsten og en holstensk stænderforfatning 1815-1818
- C 61. Krieg und Verwaltung vom Jahre 1848
- C 85. Akter vedr. politiske forsamlinger i hertugdømmerne og det herimod rettede cirkulære af 13.12.1838, 1835-1844
- C 88. Akter vedr. politiske forsamlinger og andre demonstrationer i hertugdømmerne 1843-1848
- C 92. Akter vedr. uddeling af oprørske skrifter i Nordslesvig 1847

Udenrigsministeriet:

Alm. dossiersager 1848-1856, Sager vedr. Slesvig V, adresser fra Slesvig til kongen 1848-1851

Den blandede bestyrelseskommission og den overordentlige regeringskommisær (mikrofilm i LAÅ):

- Beamte 1849-1852
- Publication der Verordnungen. Adressen und Erklarungen 1849-1850
- Permissionspasse der aus der Insurgentenarmee heimkehrenden Schleswiger 1851 I-II
- Kriegerische und Politische Ereignisse. Politische Verhaltnisse der Stadte im Schleswig. Kriegerische und politische Demonstrationen etc. 1849-1850
- Krieg und Politica. Betr. die Ruckkehr der Schleswiger nach Schleswig 1851
- Politica 1848ff

Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig:

Sekretariatet. Akter henhorende til standerforsamlingen 1852-1863, III.

- 1. Dept. A. Sager af vesentlig historisk og personlig interesse 1848-1851
- 1. Dept. A. Politica I 1850-1854
- 1. Dept. A. Politica III 1857-1861
- 1. Dept. A. Sager ang. de ulovlige adresser i standertiden 1860-61.
- 3. Dept. Alm. del, sager om dansk og tysk kirke- og skolesprog 1850-1860
- 3. Dept. Nyere sprogsager 1850-1861

Kongehuset:

Christian 8. Nr. 261-262. Adresser efter tronskiftet 1839-1840

Frederik 7. Nr. 53. Egenhendige optegnelser 1848-1851

Private personer:

Nr. 5902. Peter Hiort Lorenzen. Breve m.m. 1827-1845

Nr. 5952. J. W. Marckmann. Breve m.m. 1843-1855

Nr. 6294. A. Regenburg. Samlinger: adresser fra Slesvig til Landsforsamlingen mod et ophor af forbindelsen mellem Slesvig og Holsten 1849-1850

- Danicasamlingen 209, Preussisches Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten 1848-1870:*
I.A.A.e. Dänemark. Dank-Adressen der Ämter und Stædte des Herzogthums Schleswig an den König von Preussen 1864 (spole 23)
I.A.A.e. Dänemark. Akten betreffend die Erbanprüche Preussens auf Schleswig-Holstein und im Allgemeinen die Frage, an wen diese Herzogthümer definitiv zu überweisen sein werden etc. Bd. 19, 19a og 20 (spole 79)
I.A.A.e. Schleswig-Holstein. Acta betr. die Presse in den Elbherzogthümern, ebenso wie das Vereinswesen (spole 80)

Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa (LA ):

Den slesvig-holstenske provinsialregering:

Nr. 29 II: Tønder provsti. Sager vedr. enkelte kirker og sognekald F-T 1835-47

Haderslev amt:

Nr. 963. Journalsager 1865 nr. 1082, 1102, 1257

Nr. 964. Journalsag 1866 nr. 71

Nr. 967. Journalsag 1866 nr. 537

Nr. 1326-27. Valgakter vedr. 1. gejstlige, 2. købstads- samt 1., 2. og 3. landvalgdistrikter 1852-54

Aabenraa amt:

Nr. 767. Journalsager 1847 III nr. 20

Nr. 806. Journalsager 1851 II&III nr. 27, 28, 33

Nr. 822-824. Journalsager 1852 II&III nr. 31, 33, 36, 45, 145, 177, 270, 380

Nr. 837. Journalsager 1853 II&III nr. 255

Nr. 989. Journalsager 1864 II&III, nr. 21, 34, 51

Nr. 1000. Journalsager 1865 I nr. 48

Nr. 1001. Journalsager 1865 II&III, nr. 43, 50, 55, 65, 67, 69, 72

Nr. 1014. Journalsager 1866 II&III nr. 12, 13, 17, 23

Nr. 1155-1156. Sager til valgjournalen for 4. landsvalgs- og 6. byvalgdistrikt 1852

Nr. 1157. Sager til valgjournalen for 4. landvalg- og 3. byvalgdistrikt 1854

Sønderborg-Nordborg amt:

Nr. 642. Journalsager 1866-69 I nr. 9

Nr. 667. Sager uden journalnumre I, valgjournal m.m. 1852-1869

Tønder amt:

C 30. Pflichtm ssiger Verwaltungsbericht 1865-1866

H 29. Nationalpolitiske sager f r og under Treårskrigen 1840-1849

H 30. Nationalpolitiske sager efter Treårskrigen i almindelighed samt sager fra gendarmeristationen i Nibøl 1850-1871.

H 32. Nationalpolitiske sager fra gendarmeristationerne i Vesterland, Tønder, Visby og Løgumkloster 1850-1871

H 33. Nationalpolitiske sager fra gendarmeristationerne i Ravsted, Rens og Horsbøl/Embsb l samt sager vedr. dannelsen af foreninger 1850-1871.

Y 168. Landmilit ersessionssager XXX, 1851

Z 3. Stændervalget 1840

Z 4. Sager vedr. stændervalg og valg til den slesvig-holstenske landsforsamling 1846-1850

Z 5-6. Stændervalget 1852-1853

Z 9-10. Valgprotokoller fra stændervalget 1854

Sønderborg by:

Nr. 16. Forhandlingsprotokol for bykollegierne 1821-1854

Nr. 93. Politisager 1848-50

Nr. 95. Politisager 1864-65

Tønder by:

Nr. 30. Forhandlingsprotokol for deputeretkollegiets og magistratens møder 1842-1851

Nr. 173. Indkomne breve 1848-1851

Nr. 194. Forskellige politiske sager 1848-1864.

Nr. 460. Ruller over borgervæbningen 1848.

Nr. 780-782. Sager vedr. stændervalgene 1834-1860

Nr. 849. Politiforvaltningen, Indberetninger og korrespondance 1848-1849

Løgumkloster birk og de seks fogderier:

Nr. 2550. Bibog 1867-1877

Søgård-Årtoft gods:

Nr. 332. Valgsager 1834-1868

Haderslev landråd:

Fag 139.4, nr. 4: Deutscher Religionsunterricht 1897-1915

Tønder landråd:

Nr. 32. C.14. Sager ang. rigsdagsvalget 10. januar 1874

Nr. 33. C.15. Acta über die Ermittlung des Ergebnisses der Reichstagswahl im VI Schleswig-Holsteinischen Wahlkreise am 10ten Januar 1877

Nr. 186. G specialia 1: Dänische Bewegung 1905-1915

Foreninger:

Nr. 96. Harmonie, Aabenraa. Forhandlingsprotokol 1832-1951

Nr. 97. Concordia, Aabenraa. Forhandlingsprotokol 1835-1973

Nr. 293. Der Männer-Turnverein in Apenrade 1865-1866

Acc. 295. Augustenburger Liedertafel. Protokol 1843-1845

Acc. 296. Den slesvig-holstenske patriotiske Forening. Protokol med bilag 1845-50 (kopi af original på Haderslev Byhistoriske Arkiv)

Private personer:

Nr. 60. H. C. Bladt, Tandslet. Optegnelsesbog 1847-1857

Nr. 287. Jes M. Holdt, Genner. Nr. 1. Materiale vedr. Løjt sogns historie

Nr. 520. Chr. F. Monrad, Flensborg. Oplysninger vedr. nationale forhold på Als 1868

Manuskriptsamlingen:

Jens H. Nielsen: Indbyggerne i Løgumkloster flække og landsogn 1845 1-2, Mjolden 1990;

samme: Indbyggerne i Tinglev sogn 1845, Mjolden 1991; samme: Indbyggerne i Burkal sogn 1845, Mjolden 1994

Folketællinger m.m.:

Kopier af folketællinger 1840, 1845, 1855

Alfabetisk register til folketællingen for Aabenraa by 1845

Maibølls alfabetiske register over døde i Sønderborg

Museumssamlingen:

1864-1918: Løbeseddel fra komité i Tønder 1864

Forordningssamlingen:

Kronologisk række med trykte forordninger, opråb o.l.

Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig (LASH):

Abt. 22. Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg. III. Christian August:

Nr. 551, 553, 554, 556, 562, 566, 567, 571, 575, 576, 578, 579. Briefwechsel A-W

Abt. 22. Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg. IV. Friedrich (VIII):

D. Politische Tätigkeit: 10f. Huldigungsadressen aus dem Herzogtum Schleswig 1863-1864

Abt. 22 III E. E. Provisorische und gemeinsame Regierung sowie der Statthalterschaft für Schleswig-Holstein (Departement der auswärtigen Angelegenheiten):

Nr. 29K. Verhandlungen über die Ausführung des Waffenstillstandes. Alsen und Aerroe und Nichtanerkennung der Regierung 1848-1849

Nr. 29Y. Verfahren der Dänen gegen die deutschgesinnten auf Alsen, 1848-1849

Nr. 48. Verhältnisse des Herzogtums Schleswig während des Berliner Waffenstillstandes. Berichte der dortigen Beamten, Adressen etc. 1849-1850

Nr. 57. Schleswigsche Zustände während der dänischen Occupation 1850

Nr. 86. Adressen an die Statthalterschaft nach Abschluss der Berliner Waffenstillstands-Convention 1849

Abt. 22 IV. D. D. I. Schleswig-Holsteinische Landesregierung 1863-1866 – Departement der auswärtigen Angelegenheiten:

Loc. I Nr. 2. Die an S. Hoheit den Herzog gerichteten Huldigungen und Adressen I-III

Loc. 1 Nr. 25. Die Meinungsäusserungen der schleswigschen Bevölkerung in Bezug auf die Regierung und Lostrennung von Dänemark resp. eine Wiederabtretung eines Theils von Schleswig an Dänemark 1863-1864

Abt. 22 IV. D. D. III. Schleswig-Holsteinische Landesregierung 1863-1866 – Departement des Inneren:

Nr. 7. Acta betr. Herzogtum Schleswig

Nr. 8. Acta betr. Apenrade

Nr. 9. Acta betr. Amt Apenrade

Nr. 10. Acta betr. Hadersleben

Nr. 11. Acta betr. Amt Hadersleben

- Nr. 12. Acta betr. Tondern
- Nr. 13. Acta betr. Amt Tondern
- Nr. 14. Ältere Mitteilungen aus dem Herzogtum Schleswig
- Nr. 15. Acta betr. Alsen
- Nr. 30. Verzeichniss der Correspondenten im Herzogthum Schleswig 1864
- Nr. 46 I-II. IIte Mission des Obersten von Fürsen-Bachmann
- Nr. 51. Rechnungen 1.2.-31.7.1864
- Nr. 53. Laufende Geschäfte. Politische Korrespondenz von Hugo Jensen 1864/65
- Nr. 54. Politische Korrespondenz von H. Jensen Dez. 1865-Mai 1866
- Nr. 55. Acta betr. das schleswig-holsteinische Pressbureau 1863-1864

Abt. 22 IV. D. D. IV. Schleswig-Holsteinische Landesregierung 1863-1866 – Departement der Finanzen:

- Nr. 42. Sonderburg und Alsen 1864
- Nr. 51. Correspondenz mit den Grafen L. von Reventlow während dessen Aufenthalt in Hamburg im December 1863

Abt. 58.1. Österreichisch-preussische Oberste Zivilbehörde für das Herzogtum Schleswig (8.2.1864-7.12.1864):

- Nr. 42. Demonstrationen, welche bei öffentlichen Festmahlen bei Ausbringung von Toasten auf den s. g. Herzog von Augustenburg vorgekommen 8.2.-22.7.1865
- Nr. 54-55. Petitionen betr. die zukünftige Gestaltung des Landes April-Oktober 1864
- Nr. 60. Petitionen von Alsen, aus Nordschleswig und Sundewitt September 1864

Abt. 58.2. Österreichisch-preussische Oberste Zivilbehörde für die Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg (7.12.1864-15.9.1865):

- Nr. 84. Excesse und politische Demonstrationen in Altona, Glückstadt, Kiel, Hadersleben, Oldenburg und Pinneberg 1865

Abt. 59.2. Preussischer Gouverneur und preussischer Zivilkommissar für das Herzogtum Schleswig (15.9.1865-10.6.1866):

- Nr. 72. Betr. das Vereinswesen im Herzogthum Schleswig 1865
- Nr. 78. Stimmungsberichte u. a. September 1865-Oktober 1866
- Nr. 83. Absendung von Gratulations-Depechen seitens Schleswig-Holsteinischer Vereine an den Prinzen Christian von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg nach Windsor Castle in England Dez. 1865
- Nr. 100. Adressen an den preussischen König 1866-1867
- Nr. 103. Abstimmung in den nördlichen Districten des Herzogthums Schleswig 1866
- Nr. 104. Ausführung des Artikels V des Prager Friedens 1866-1868
- Nr. 129. Betreffend die förmliche Besitznahme der Herzogthümer Schleswig und Holstein Namens Sr. Maj. des Königs von Preussen 1867

Abt. 59.3. Oberpräsident für die Herzogtümer Schleswig und Holsten (fra 10.6.1866):

- Nr. 20. Adressen an den König wegen der im Prager Frieden stipulirten event. Abtretung eines Teiles von Nordschleswig an Dänemark 1866
- Nr. 61: Die monatlichen Verwaltungsberichte aus dem Herzogthum Schleswig 1866-1867

Abt. 63. Provinzialstände und Landesversammlung:

Nr. 659. Eingegangene Petitionen 1836

Nr. 680. Acta betr. die Proposition des Herrn Henningsen wegen Vereinigung der beiden Ständeversammlungen 1838

Nr. 734. Betr. die Proposition des Abgeordneten Herrn Henningsen wegen Vereinigung der Schleswiger und Holsteinischen Ständeversammlung 1840

Nr. 737. Privatproposition des Herrn Abgeordneten Steenholdt wegen Aufhebung des allerhöchsten Rescripts vom 14. May d. J. hinsichtlich Einführung der dänischen Sprache als Gerichtssprache in denjenigen Districten, wo die dänische Sprache Schul- und Kirchensprache ist, 1840

Nr. 803. Das von Sr. Majestät, dem Könige, mittelst Allerhöchsten Rescripts vom 2. Dec. 1842 von der schleswigschen Ständeversammlung erforderte Bedenken, wie eine wirksame Theilnahme der dänischredenden Mitglieder der Versammlung dadurch zu sichern sey, dass ihre Vorträge in einer getreuen Uebersetzung ins Protocoll aufgenommen werden, 1842

Nr. 807. Betr. die Privatproposition des Herrn Henningsen wegen Vereinigung der Ständeversammlungen 1842

Nr. 837. Acta betr. diejenigen Petitionen, welche resp. durch einen Irthum und durch die zu späte Einlieferung unberücksichtigt geblieben sind 1842

Nr. 838. Die an die Ständeversammlung eingesandten Adressen, 1842

Nr. 869. Privatproposition des Herrn Landinspectors Tiedemann, wegen Trennung der Schleswig-Holsteinischen Finanzen von den dänischen Finanzen, 1844

Nr. 870. Privatproposition des Herrn Henningsen wegen Vereinigung der Ständeversammlungen des Herzogthums Schleswig und des Herzogthums Holstein, 1844

Nr. 879. Privatproposition des Herrn Pastors Lorentzen betr. die Unterstützung der Petition von 42 Predigern aus den Aemtern Hadersleben, Tondern und Apenrade, wegen Aufhebung der Verfügung vom 5. Novbr. 1811, und dass in Zukunft kein Prediger oder Candidat angestellt werde, welcher sich nicht dem Oberconsistorialexamen unterworfen habe, 1844

Nr. 880. Privatproposition des Herrn Dr. Steffens, betr. die Unterstützung der Petition von 207 Mitgliedern der Kirchengemeinde im Stadtflcken Norburg, wegen Wiederherstellung des deutschen Gottesdienstes in Norburg, 1844

Nr. 888. Privatproposition des Herrn Dr. Gülich betr. eine Schleswig-Holsteinische Verfassung, 1844

Nr. 905. Die nach den 4 ersten Petitionsberichten zur Tagesordnung überwiesenen Petitionen, 1844

Nr. 906. Die nach den vier letzten Berichten von der Petitionscommittee begutachteten, aber wegen Mangel an Zeit nicht förmlich verhandelten Petitionen, 1844

Nr. 954 I-II. Eingegangene Adressen aus den Herzogthümern 1846

Nr. 967-968, 975. Petitionen 1853/54

Nr. 988, 990. Ausserordentliche Ständeversammlung 1855. Petitionen

Nr. 1013 I, 1014 II, 1015 I. Petitionen an die 8te Schleswigsche Ständeversammlung 1856/57

Nr. 1053, 1054 I, 1056 II. Petitionen wegen Wiedereinführung der deutschen Kirchen- und Schulsprache 1860

Nr. 1384 I-II. Petitionen an die Landesversammlung aus dem Herzogthum Schleswig 1848-50

Abt. 65.2. Deutsche Kanzlei zu Kopenhagen:

Nr. 4901 I-II. Valgprotokoller fra stændervalgene 1841

Nr. 4903 II-4905. Valgprotokoller fra stændervalgene 1847

Abt. 320 Kreis Apenrade

Nr. 76. Die Zeit vor der Einverleibung 1865-70

Abt. 399.13. Francke-Nachlass:

Nr. 9. Adressen aus den Herzogthümern 1848-1849

Abt. 399.32. Dr. Karl Lorenzen-Nachlass:

Nr. 1i. Adressen mit Sammelunterschriften aus den Bezirken des Herzogtums Schleswig über die Erklärung der Landesrechte Frühjahr 1864

Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel (SHLB):

SHs 37. Denkschrift betreffend den Norden Schleswigs. November 1860

Cc17. W. H. Beseler-Nachlass:

Nr. 11. Adressen etc. auf den Erlass des »offenen Brief« König Christians VIII. vom 8. Juli 1846

Nr. 13. Dankadressen an die Mitglieder der abgetretenen provisorischen Regierung für Schleswig-Holstein 1848

Nr. 28/4. Bericht des am 1. Februar 1849 zum Marine-Kommissär ernannten Schiffsrheeders Lorenz Karberg aus Apenrade über die Affäre bei Eckernförde, insbesondere über seine Beteiligung bei der Bergung der dänischen Fregatte Gefion am 5./6. April; die Entlassung Karbergs im Frühjahr 1852; seine spätere Lebensschicksale; die ihm 1867 verliehene von Beseler befürwortete Pension u.a.

Cc18. Wilhelm Ahlmann-Nachlass:

Nr. 56:70. Briefeingang, von privat

Nr. 64.6:1. Schleswig-Holsteinische Vereine 1864, Delegirtenversammlung Rendsburg 12.6.1864

Nr. 65.1:1. Engerer Ausschuss der Schleswig-Holsteinischen Vereine 1864-66, Protokolle

Nr. 65.2:1. Engerer Ausschuss der Schleswig-Holsteinischen Vereine 1864-66, Rundschreiben 1864/65

Nr. 69.13. Komitee zur Berufung einer Versammlung von Vertrauensmännern in Kiel am 3. März 1861

Nr. 69.17. Komitee für die Versammlung in Elmshorn 20.4.1863

Bundesarchiv, Aussenstelle Frankfurt (BA):

Abt. DB 51, 53 og 58. Deutsche Nationalversammlung 1848-1849:

Abt. 51. Nr. 317, 417, 418, 419, 420, 421, 423. Petitioner

Abt. DB 53, nr. 35. Do.

Abt. 58, nr. 52 og 100. Do.

Haderslev Byhistoriske Arkiv, Haderslev bibliotek:

Haderslev rådstuearkiv:

Schatzungs-Register für die Stadt Hadersleben pro 1849

Tønder lokalhistoriske arkiv, Tønder bibliotek:

A 2040. Singverein Tøndern:

Nr. 1. Vereinbarungsbuch des Singvereins in Tøndern 1842-60

Nr. 2. Forhandlingsprotokol 1859-1883

Nr. 3. Rechnungsbuch des Singvereins in Tøndern 1842-58

Bürgerverein zu Hadersleben (privateje):

Hauptprotokoll 1838-1858, 1859-1913

Directions-Protocoll 1839-80

6. Circulaire zu den Generalversammlungen 1838-63

9. Kontingentliste und Belege 1866-79

18. Sonderakte 1845-84

Trykte vedtægter med medlemslister 1839, 1845

Bürgervereins arkiv er under aflevering til Haderslev Byhistoriske Arkiv.

Litteratur og trykte kilder

- Achelis, Th. O.: Bürgerverein zu Hadersleben 1838 – 19. November – 1938. Flensburg 1935.
- Achelis, Th. O.: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864. Flensburg 1940.
- Achelis, Th. O.: Matrikel der schleswigschen Studenten 1517-1864. I-III. Kopenhagen 1966-67.
Hertil Vello Helk: Nachträge und Berichtigungen, Kiel 1991.
- Actenstücke zur neuesten Schleswig-Holsteinischen Geschichte. Zweites und drittes Heft.
Leipzig 1852.
- Adriansen, Inge: Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000. I-II. København 2003.
- Afstemningen i Slesvig ved Valget til den nordtydske Rigsdag den 12te Februar 1867.
København 1867.
- Afstemningen i Slesvigs nordlige Distrikter. Et par Ord til Drøftelse for mine Landsmænd af
»En Slesviger«. Kiel 1867.
- Alberti, Eduard: Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schrift-
steller von 1829 bis Mitte 1866. I-II. Kiel 1867.
- Alberti, Eduard: Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schrift-
steller von 1866-1882. I-II. Kiel 1885-86.
- Alter, Peter: Nationalismus. Frankfurt am Main 1985.
- Altonaer Mercur 1845, 1850.
- Andersen, Ib: Gårde og Slægter i Ensted sogn. Aabenraa 1986.
- Andersen, Poul: Graasten – et slot og et sogn. Graasten 1986.
- Anderson, Benedict: Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of
Nationalism. 2. udgave. London 1991.
- Anderson, Benedict: Forestillede fællesskaber. Refleksioner over nationalismens oprindelse og
udbredelse. Roskilde 2001.
- Andresen, Ludwig: Geschichte des tondernschen Fastnachtsgelags und des Schützenkorps.
Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 37, 1907, s. 375-459.
- Andresen, Ludwig: Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des
Nationalbewusstseins des Heimdeutschtums im »Schiefen Viereck« in Nordschleswig.
Deutsche Hefte für Volksforschung 1933, s. 208-20 og 1934, s. 41-58.
- Andresen, Ludwig: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869. Kiel 1937.
- Andresen, Ludwig: 100 Jahre »Tondersnsche Zeitung«. Beiträge zur neueren Geschichte der
Stadt Tondern. Flensburg 1943, s. 159-161.
- Apenrader Nachrichten 1864-1867.
- Arends, O. F.: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. I-III. København
1932.
- Asmus, Walter; Kunz, Andreas og Momsen, Ingwer E.: Atlas zur Verkehrsgeschichte
Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert. Neumünster 1995.
- Bekjendtgørelse angaaende de til Stænderforsamlingen for Hertugdømmet Slesvig skete Valg
af Deputerede og Suppleanter. København 11.5.1835.
- Bergsøe, A. F.: Den danske Stats Statistik. I-II. København 1844-47.
- Bericht der XIII. Kommission über den Gesetz-Entwurf betreffend die Vereinigung der
Herzogthümer Schleswig und Holstein mit der Preussischen Monarchie 1866.

- Bericht über die Verhandlungen der vereinigten Ständeversammlung der Herzogthümer Schleswig-Holstein. Rendsburg 1848.
- Beyer, Hans: Das Ende der »Landespartei« und die »Itzehoer Nachrichten«. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 93, 1968, s. 147-159.
- Biskop Jørgen Hansens efterladte Optegnelser om sit Levnet og sit Forhold til Tidens Begivenheder. Sønderjyske Årbøger 1904, s. 1-215.
- Bjørn, Claus: 1848. Borgerkrig og revolution. København 1998.
- Bjørn, Claus m.fl. (red.): Nations, Nationalism and Patriotism in the European Past. København 1994.
- Bladet Dannevirke 1838-1938. Haderslev 1938.
- Boje, Per: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847. Århus 1977.
- Bonderup, Gerda; Busck, Steen; Manniche, J. C., Strange Petersen, E. og Østergård, Uffe: National udvikling og borgerliggørelse. Hovedlinjer i Gottlieb Japsens forfatterskab. Historie ny rk. 13,1-2, 1979, s. 80-107.
- Botzenhart, Manfred: 1848/49. Europa im Umbruch. Paderborn 1998.
- Boyens, John: Politische Petitionen und Petitionsbewegung im schleswig-holsteinischen Verfassungskampf. F. Chr. Dahlmann bis Uwe Jens Lornsen (1815-1830). Neumünster 1944.
- Boyens, John: Die schleswigischen Verfassungspetitionen der Jahre 1816-1818. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 81, 1957, s. 180-203.
- Boysen, Carl: Ludwig Graf zu Reventlow. Ein Beitrag zur Geschichte der Jahre 1863-1866. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 61, 1933, s. 451-488.
- Boysen, Carl: Herzog Friedrichs Unterredung mit Bismarck 1. Juni 1864. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 63, 1935, s. 214-342.
- Bracker, Jochen: Die dänische Sprachpolitik 1850-1864 und die Bevölkerung Mittelschleswigs. Teil I. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 97, 1972, s. 127-225. Teil II. Sst. Bd. 98, 1973, s. 87-213.
- Brandt, Otto: Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts. Berlin und Leipzig 1925.
- Brix, Johannes: Lægevirke i Sønderjylland før 1864. Aabenraa 1980.
- Brock, Johannes: Den slesvig-holstenske Rejsnings Forhistorie. Oversat af Raphael Meyer. København 1927.
- Brockhaus' Konversations-Lexikon, Bd. 8, Berlin og Wien 1893.
- Brockstedt, Jürgen (red.): Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark. Neumünster 1983.
- Brockstedt, Jürgen (red.): Wirtschaftliche Wechsellagen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Neumünster 1991.
- Bruun, Jens (udg.): Barselsstue og himmelstige. Samlede digte og salmer af Løjt-deggen Hans Mikkelsen (1720-1796). Aabenraa 1991.
- Brønserud Larsen, Mette: National identitet i dansk senmiddelalder. Historie 1998, s. 320-332.
- Bugge, Peter: Børn af Jan Hus og Franz Joseph – tjekernes og slovakernes vej fra Østrig-Ungarn til en fælles stat. Hinsides Habsburg. Den jyske Historiker nr. 57, 1991, s. 17-47.
- Bülck, Richard: Up ewig ungedeelt. Entstehungsgeschichte eines politischen Schlagworts. Kiel 1928.
- Bør Slesvig deles? Et Livsspørgsmaal for Slesvig og for Danmark, besvaret af en Nordslesviger. Hamburg 1867.

- Christen Hansens dagbog Elstrup 1766-1810. Sønderborg 1986.
- Christensen, Ernst: Landvæbningen på Als under treårskrigen. Sønderjyske Årbøger 1962, s. 1-39.
- Christensen, Fr.: Boy Jürgensen, Stübbek. Ein heimdeutscher Bauer. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1952, s. 33-38.
- Christensen, Fr.: Kleine Chronik 1850-1853. Hartes Regiment des Kammerherrn Heltzen. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 1-2, 1960, s. 112-116.
- Christensen, Lorenz: Hjemmetyskheds-Problemet. Sønderjyske Årbøger 1929, s. 220-254.
- Christensen, Olav: Hjemmetysker. Sønderjysk Månedsskrift 1956, s. 141-142.
- Christensen, Olav: Tegn på sindelagsskifte hos hjemmetyskerne i Haderslev i 1863? Sønderjyske Årbøger 1958, s. 246-255.
- Christensen, Sigfred N.: Hjemmetysker. Sønderjysk Månedsskrift 1954, s. 157-158.
- Christiani, W. C.: Reise der Schleswig-Holsteinischen Sängler zum Gesangfeste in Würzburg nebst Beschreibung des Festes. Sønderborg 1845 (trykt i Hamborg).
- Chronologische Sammlung der... Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein. 1831-1850.
- Chronologisk Samling af de i Aaret... emanerede Forordninger, Rescripter etc. for Hertugdømmet Slesvig. 1850-1864.
- Clausen, H. P.: Dansk og tysk på Als 1812-48, II. Sønderjyske Årbøger 1966, s. 105-203.
- Clausen, H. P. og Paulsen, Jørgen: Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne. Sønderborg 1980.
- Clausen, H. V.: Nordslesvig 1863-93. Den nationale stilling på landet. Sønderjyske Årbøger 1894, s. 33-146.
- Cöppicus-Wex, Bärbel: Die deutsch-dänische Presse 1789-1848. Bielefeld 2001.
- Daebel, Joachim: Die Schleswig-Holstein-Bewegung in Deutschland 1863/64. Diss. Köln 1969.
- Dagbogsoptegnelser fra marts-maj 1848, trykt i »Tøndersche Zeitung« 4., 7., 14. og 18.4.1891.
- Damsholt, Tine: Fædrelandskærlighed og borgerdyd. København 2000.
- (Gyldendals) Danmarks historie bd. 5 og 9. København 1985.
- Dann, Otto (Hrsg.): Nationalismus und sozialer Wandel. Hamburg 1978.
- Dann, Otto: Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990. München 1993.
- Dannevirke 1838-1864, 1869.
- Dansk Biografisk Leksikon. 1. udgave ved C. F. Bricka. København 1887-1905. 2. udgave ved Povl Engelstoft og Svend Dahl. København 1933-1944. 3. udgave ved Sv. Cedergreen-Bech. København 1979-1984.
- Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk, I-II. København 1991.
- Danske politiske breve fra 1830erne og 1840erne. IV. København 1958.
- »De 47«. Sønderjyske Årbøger 1894, s. 157-160.
- Degn, Christian: Die Legende von den blutigen Schlägen für die Schleswiger. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 65, 1937, s. 392-408.
- Den Store Danske Encyklopædi 1-20. Kbh. 1994-2001.
- Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1800-1864. Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie I. Flensburg 1984.

Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1864-1914. Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie III. Flensburg/Aabenraa 1996.

Die Grenzboten. Zeitschrift für Politik und Literatur. 1864.

Die Versammlung der Nordschleswiger in Hadersleben am 16ten September 1866. Flensburg 1866.

Die Wahlen zur schleswigschen Ständeversammlung im Jahre 1860. Beleuchtet und zusammengestellt von einem Schleswiger. Hamburg 1861.

Duggen, Harald: Teglværker langs med Flensburg fjord. Vejen 1989.

Düding, Dieter: Organisierter gesellschaftlicher Nationalismus in Deutschland (1808-1847). Bedeutung und Funktion der Turner- und Sängervereine für die deutsche Nationalbewegung. München 1984.

Elberling, Emil: Den slesvigske Delingstankes Historie. Franz von Jessen (red.): Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie. København 1901, s. 185-202.

Eliassen, P.: Kongeaen eller den gamle Grænse. Kolding 1926.

Elsmark-dagbogen 1748-1835. København 1993.

Engberg, Jens: Det slesvigske spørgsmål 1850-1853. Aabenraa 1968.

Engelhardt, Juliane: »Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves«. Den patriotiske bevægelse i det danske monarki 1780-1799. Fortid og Nutid 2002, s. 161-187.

Ereignisse des Jahres 1864. Im Spiegel eines Briefwechsels der Schwestern vom Hoyerhof. Deutsche Volkskalender für Nordschleswig 1963, s. 35-49.

Eskildsen, Claus: Den sønderjyske befolknings slægtsforbindelser. København 1942.

Eskildsen, Claus: Den nationale udvikling i Tønder. Sønderjysk Månedsskrift 1943, s. 127-154.

Essen, Manfred von: Johann Daniel Lawätz und die Armenkolonie Friedrichsgabe, Neumünster 1992.

Fabricius, Nina: Landet med de store gårde. København 1996.

Fangel, Henrik: Dr. J. A. Marcus. Læge i Haderslev 1832-51. Et bidrag til slesvig-holstenismens historie i Haderslev. Haderslev-Samfundets Årsskrift 1969-72, s. 5-45.

Fangel, Henrik: Revolutionen der udeblev [Haderslev 1848]. Sønderjysk Månedsskrift 1971, s. 416-420.

Fangel, Henrik: Haderslev bys historie 1800-1945. I. Haderslev 1975.

Fangel, Henrik: Haderslev bys historie 1864-1920 (Haderslev bys historie 1800-1945, bind 2). Haderslev og Aabenraa 1996.

Favrholdt, M.: Haderslev Latinskoles historie 1567-1967. Aabenraa 1966.

Feilberg, H. F.: Fra Heden. Folkelivsskildringer fra Mellemslesvig ved Aar 1860. Optrykt efter »Slesv. Provinsialefterretn.« 1863. København 1920.

Feldbæk, Ole: Fædreland og Indfødsret. 1700-tallets danske identitet. Dansk Identitetshistorie. I. København 1991, s. 111-230.

Feldbæk, Ole og Vinge, Vibeke: Tyskerfejden 1789-1790. Dansk Identitetshistorie. II. København 1991, s. 9-109.

Fink, Troels: Gottorperstyret som forudsætning for hjemmetyskheden i Nordslesvig. Fortid og Nutid bd. 15, 1943-44, s. 107-119

Fink, Troels: Rids af Sønderjyllands Historie. København 1945.

Fink, Troels: Admiralstatsplanerne i 1840'erne. Festskrift til Erik Arup. København 1946, s. 287-303.

- Fink, Troels: Omkring Ejderpolitikens udformning. Danmarks forhold til Holsten og til det tyske forbund omkring 1840. Jyske Samlinger ny rk. 1. bd., 1950, s. 93-106.
- Fink, Troels og Hvidtfeldt, Johan: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie. Aabenraa 1944.
- Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Flensburg 1966.
- Flensburger Correspondent 1850.
- Flensburger Norddeutsche Zeitung 1865-1866.
- Frandsen, Steen Bo: En nordeuropæisk handelsrepublik i 1800-tallet. Hamburg som fristad 1815-1866. Historie ny rk. 18, 1990, s. 177-218.
- Freia 1850, 1856.
- Friis, C. H. : Hjemmetysker. Sønderjysk Månedsskrift 1955, s. 46.
- Friis, Aage: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark. I. København 1921.
- Frölich, Werner: Vor vierzig Jahren. Schilderungen der geschichtlichen Ereignisse in den Jahren 1863-1864, welche mit dem Wiener Frieden vom 30. Oktober 1864 ihren Abschluss fanden. Flensburg 1904.
- Furdal, Kim: Flækker – en sønderjysk specialitet? Sønderjysk Månedsskrift 1993, s. 339-349 og 1994, s. 27.
- Fædrelandet 1864, 1866.
- Gellner, Ernest: Nations and Nationalism. Oxford 1983.
- Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 6. Neumünster 1960; Bd. 7, Lieferung 1 og 2. Neumünster 1975-80; Bd. 8, Lieferung 1. Neumünster 1966; Bd. 8, Teil 2, Lieferung 2. Neumünster 1995.
- Gläser, Hans Jürgen: Geschichte des Tonderner Singvereins 1842-1867 nach dem alten Protokoll von J. W. Rathje. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 67/68, 1993, s. 193-217.
- Gregersen, H. V.: En nytårsaften for hundrede år siden. Et bidrag til Thies Hansen Steenholdts historie. Sønderjysk Månedsskrift 1948, s. 218-220.
- Gregersen, H. V.: Gehejmeråd Jürgensens tyskshed. Sønderjysk Månedsskrift 1949, s. 5-7.
- Gregersen, H. V.: Præsten Lützhøfts fordrivelse fra Bylderup sogn i 1864. Sønderjysk Månedsskrift 1950, s. 102-112.
- Gregersen, H. V.: Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Aabenraa. Sønderjyske Årbøger 1951, s. 161-201 og 1952, s. 271.
- Gregersen, H. V.: Af Slogs herreds nationale historie indtil 1864. Sønderjyske Årbøger 1953, s. 61-81.
- Gregersen, H. V.: Et par hjemmetyske røster i anledning af stændervalget i 1860. Sønderjysk Månedsskrift 1953, s. 45-47.
- Gregersen, H. V.: Hjemmetyskheden i Vilstrup sogn for hundrede år siden. Sønderjysk Månedsskrift 1953, s. 57-58.
- Gregersen, H. V.: Thies Hansen Steenholdt. Sønderjysk Månedsskrift 1956, s. 81-86.
- Gregersen, H. V.: Hjemmetysker. Sønderjysk Månedsskrift 1956, s. 155-157, 174.
- Gregersen, H. V.: Fysikus Dr. A. W. Neuber. Med særligt henblik på hans nationalpolitiske udvikling. Sønderjysk Månedsskrift 1959, s. 210-218, 225-227.
- Gregersen, H. V.: Haderslevs, Åbenrås og Sønderborgs krav om dansk retssprog efter 1850. Sønderjyske Årbøger 1962, s. 155-166.
- Gregersen, H. V.: Udrensningen blandt Åbenrås advokater efter Treårskrigen. Sønderjysk Månedsskrift 1962, s. 159-163.

- Gregersen, H. V.: Kongetroskab i det gamle Svejrup. Sønderjysk Månedsskrift 1966, s. 199.
- Gregersen, H. V. (udg.): Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. Aabenraa 1966.
- Gregersen, H. V. (udg.): Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland. Aabenraa 1970.
- Gregersen, H. V.: Messe og marked. Fra det gamle Kliplev sogn og Søgård gods. Haderslev 1974.
- Gregersen, H. V.: Slesvig og Holsten før 1830. København 1981.
- Gregersen, H. V.: Nogle betragtninger over den historiske baggrund for hjemmetyskheden i Nordslesvig – specielt med henblik på Tønder og Højer. Sønderjyske Årbøger 1986.
- Greve, J.: Geographie und Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holsten. Kiel 1844.
- Gribsvad, Frode: Aabenraa 1864-1871. Festskrift til H. P. Hanssen. Aabenraa 1932, s. 256-300.
- Gribsvad, Frode: Hvad fortæller retsprotokollerne om retssproget i Nordslesvig? Afhandlinger tilegnede arkivmanden og historikeren Axel Linvald. København 1956, s. 122-128.
- Gribsvad, Frode og Hvidtfeldt, Johan: Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele. København 1944.
- Guldach, Franz: Die Nachkommen Caspars von Saldern. Nordelbingen Bd. 6, 1927, s. 473-493.
- Gustafsson, Harald: Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur og identiter under Kalmarunionens oppløsningskede 1512-1541. Lund 2000.
- Hagenah, Gerd: Die Unruhen in Tondern im Herbst 1849. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 83, 1959, s. 83-95.
- Hagenah, Hermann: Revolution und Legitimität in der Geschichte der Erhebung Schleswig-Holsteins. Untersuchungen zur Entstehungsgeschichte und zur Politik der Provisorischen Regierung. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Vierter Band. Leipzig 1916, s. 17-178.
- Hagenah, Hermann: 1863. Die nationale Bewegung in Schleswig-Holstein. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 56, 1926, s. 271-396.
- Hamer, Hans-Ulrich: Die schleswig-holsteinische Erhebung im Leben von Harro Harring. Heide 1998.
- Hammerich, Fr.: Hjemmetydskeriet. København 1864.
- Hansen, H.: Volks- und Sängere fester in Schleswig-Holstein, besonders das am 1., 2. und 3. Juni 1845 gefeierte Deutsche Volks- und Sängere fest in Eckernförde. Altona 1846.
- Hansen, Hans (red.): Den nordslesvigske Landboforening i Storm og Magsvejr gennem hundrede Aar. Haderslev 1946.
- Hansen, Reimer: Was bedeutet up ewig ungedeelt? Das Ripener Privileg von 1460 im deutschen Nationalkonflikt des 19. Jahrhunderts. Grenzfriedenshefte 1996, s. 215-232.
- Hanssen, Georg: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig. II. Das Amt Hadersleben. Altona 1833.
- Hanssen-Nørremølle, H. P.: Vore Rettigheder. I. Forenings- og Forsamlingsretten. Sønderborg 1891.
- Harsberg, Vibeke: Nordslesvigske embedsmænd 1848-1851. Odense 1979.
- Harsberg, Vibeke: Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864. Aabenraa 1988.
- Hatting, Jørgen: Fra den nordslesvigske hjemmefront i 1848. Folkevæbningen i Agerskov og stafettjenesten. Sønderjyske Årbøger 1948, s. 1-33.
- Hauser, Oswald: Bismarck und die nordschleswigsche Frage. Geschichte Schleswig-Holsteins. Probeflieferung. Neumünster 1954, s. 57-68.

- Hauser, Oswald: Preussischer Staatsräson und nationaler Gedanke. Neumünster 1960.
- Hauser, Oswald: Die augustinburgische »Revolution«. Bericht eines Zeitgenossen von 1865 [fysikus dr. Thomsen, Kappel]. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 87, 1962, s. 279-290.
- Hector, Kurt: Die politischen Ideen und Parteibildungen in den schleswigschen und holsteinischen Ständeversammlungen 1836 bis 1846. Kiel 1935.
- Hector, Kurt: Über den Staatspatriotismus im Vormärz. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 106, 1981, s. 289-294.
- Heilesen, Henning: Da de danske præster i Slogs herred blev fordrevet. Sønderjyske Årbøger 1964, s. 368-384.
- Hejmdal 1911-1912.
- Hejselbjerg Paulsen, H. (udg.): Paul Hansens dagbog fra Løjt 1750-45. Sønderjyske Årbøger 1933, s. 176-190.
- Hejselbjerg Paulsen, H.: Fra skolebænk til prædikestol. Slesvigs delte bispedømme. København 1949, s. 139-246.
- Helk, Vello: Nationale toner i stambogsindførslerne fra slutningen af 1700-tallet. Sønderjysk Månedsskrift 1978, s. 226-228.
- Hemstad, Ruth: Historie og nasjonal identitet. Kampen om fortiden i det dansk-tyske grenseland 1815-1840. Oslo 1996.
- Henningsen, Lars N.: Hungerårene omkring 1830. Sønderjysk Månedsskrift 1980, s. 246-253.
- Henningsen, Lars N.: Aabenraa Skyttelav 1734-1984. Et bidrag til Aabenraa bys nationale historie. Aabenraa 1984.
- Henningsen, Lars N. (red.): Ensted sogns historie. Aabenraa 1987.
- Henningsen, Lars N.: Johann Friedrich Camerer – en tysk-dansk patriot i 1700-årene. Sønderjyske Årbøger 1993, s. 29-64.
- Henningsen; Lars N.: Fra fyrstepatriotisme til folkelig danskhed. Sønderjysk Månedsskrift 1993, s. 9-12.
- Henningsen, Lars N.: Jubelfesterne 1749 og 1760 – Konge- og statsdyrkelse i Slesvig under enevælden. Sønderjyske Årbøger 2000, s. 23-76.
- Henningsen, Lars N.: Kongen kommer! Kongebesøg og kongeloyalitet i Sydslesvig. Grænseforeningens årbog 2000.
- Henningsen, Lars N. og Schultz Hansen, Hans: »Sønderjylland« og »Slesvig«. Sønderjyske Årbøger 1997.
- Hettne, Björn, Sörlin, Sverker og Østergård, Uffe: Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid. Stockholm 1998.
- Hiort-Lorenzen, H. R.: Den slesvigske Forening. Sønderjyske Årbøger 1890, s. 120-237.
- Hiort-Lorenzen, H. R.: Christian VIII. og Slesvig Stænder 1842. Sønderjyske Årbøger 1891, s. 129-212.
- Hjelholt, Holger: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850-1864). København 1923.
- Hjelholt, Holger: Den slesvigske Stænderforsamling i 1860. Et Bidrag til Belysning af slesvigsk Politik under det danske Styre mellem Krigene. Historisk Tidsskrift 9. rk. III, 1925, s. 209-344.
- Hjelholt, Holger: Fra Tiden mellem Krigene. Sønderjyske Årbøger 1929, s. 161-219.
- Hjelholt, Holger (udg.): L. C. H. Bargums indberetninger om forholdene i Nordslesvig i efteråret 1848. Danske Magazin, Ottende række, Første bind. København 1957-61, s. 143-169.
- Hjelholt, Holger: Sønderjylland under Treårskrigen. I-II. København 1959-61.

- Hjelholt, Holger: Nogle breve om den slesvig-holstenske revolution i marts 1848. Danske Magazin 8. rk., I, hft. 4, 1961, s. 331-339.
- Hjelholt, Holger: A. Regensburg (1815-1895). En dansk embedsmand. Aabenraa 1978.
- Hobsbawm, Eric og Ranger, Terence (red.): The Invention of Tradition. Cambridge 1983.
- Hoffmann, Erich: Die Entstehung des nordschleswigschen Heimdeutschtums. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 51, 1985, s. 5-20.
- Holdt, Jes M.: Gårde og Slægter i Løjt sogn. Aabenraa 1982.
- Holsatia Cantans. Rückblicke eines vormaligen Altonaer Liedertäflers auf die Jahre 1839 bis 1847. Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg I, Kiel 1858, s. 355-410.
- Holst, Frits og Larsen, Axel: Felbtogene i vore første Frihedsaar. København 1888.
- Hornby, Ove: Striden om Filialen. Banksagen i hertugdømmerne Slesvig og Holsten ca. 1840-46. Flensborg 1975.
- Howell, David m. fl. (red.): Roots of Rural Ethnic Mobilisation. Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. Volume VII. Dartmouth 1992.
- Hroch, Miroslav: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleineren Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen. Prag 1968.
- Hroch, Miroslav: Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Cambridge 1985.
- Huldigungsadressen an Se. Hoheit Herzog Friedrich VIII. von Schleswig-Holstein aus dem Herzogthum Schleswig. Eingegangen seit December 1863. Kiel 1864.
- Hutchinson, John og Smith, Anthony D. (red.): Nationalism. Oxford Readers. Oxford 1994.
- Hutchinson, John og Smith, Anthony D. (red.): Nationalism. Critical Concepts in Political Science. I-V. London og New York 2000.
- Hvad ville I? Et Ord til Nordslesvigerne. U. st. Februar 1864.
- Hvidtfeldt, Johan: Hjemmetyskheden i Sønderjylland og dens oprindelse. Det nordiske historikermøtet på Lillehammer 1948. Beretning. Oslo 1949, s. 70-83.
- Hvidtfeldt, Johan: Den nordslesvigske embedsstand 1700-1848. Sønderjyske Årbøger 1958, s. 101-222.
- Hähnsen, Fritz: Von Heimdeutschtum nahe der Königsau 1864. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1927, s. 48-49.
- Hähnsen, Fritz: Im Bunde mit den Vätern. Dokumente des Heimdeutschtums im nördlichen Schleswig 1866. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1928, s. 49-51.
- Hähnsen, Fritz (udg.): Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens. Die deutschen Akten zur Frage der Teilung Schlesiens (1863-1879). I-II. Breslau 1929.
- Hähnsen, Fritz: Das deutsche Schleswig im Frühjahr 1864. Aus Schleswig-Holsteins Geschichte und Gegenwart. Eine Aufsatzsammlung als Festschrift für Volquart Pauls. Neumünster 1950, s. 221-242.
- Ilse, Harald: Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550-1700. Dansk Identitetshistorie 1. København 1991, s. 27-88.
- Itzehoer Wochenblatt 1843-1850.
- Iversen, Peter Kr. (udg.): Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. Uddrag. Sønderjyske År-

- bøger 1954, s. 60-130 og 185-266, 1955, s. 55-152 og 184-227. Endvidere udgivet som særtryk med egen paginering 1955.
- Iversen, Peter Kr.: Hjemmetysker. Sønderjysk Månedsskrift 1956, s. 174.
- Iversen, Peter Kr.: Februardage i Tønder 1864. Dagbogsoptegnelser af Frederik Carl Alexander Friis. Sønderjysk Månedsskrift 1964, s. 92-101.
- Iwersen, Uwe: Das Schützenkorps Tondern 300 Jahre »Gut Schuss«. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 67/68, 1993, s. 218-226.
- Jahnke, Carsten: »dat se bliven ewich tosamende ungedelt«. Neue Überlegungen zu einem alten Schlagwort. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 128, 2003, s. 45-59.
- Jansen, K. og Samwer K.: Schleswig-Holsteins Befreiung. Wiesbaden 1897.
- Japsen, G.: Martsdagene 1848 i Åbenrå. Sønderjyske Årbøger 1960, s. 171-211.
- Japsen, G.: Den nationale udvikling i Aabenraa 1800-1850. Aabenraa 1961.
- Japsen, G.: Nyt lys over de slesvigske byers forfatningspetitioner 1816-17. Sønderjyske Årbøger 1965, s. 310-326.
- Japsen, G.: De nordslesvigske sparekassers historie. Aabenraa 1970.
- Japsen, G.: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig. Sønderjyske Årbøger 1973, s. 63-75.
- Japsen, G. (Hrsg.): Briefe von Bendix Schow. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 102/102, 1977/1978, s. 155-164.
- Japsen, G.: Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848. Historie, ny rk. 13,1-2, 1979, s. 107-122.
- Japsen, G.: Pastor Jacobsen i Skærbæk og hans foretagender. Aabenraa 1980.
- Jensen, Hans: De danske Stænderforsamlings Historie. I-II. København 1931-34.
- Jensen, Johs.: Nordfriesland in den geistigen und politischen Strömungen des 19. Jahrhunderts (1797-1864). Neumünster 1961.
- Jensen, Johs.: Zwei Sylter Riesen im 19. Jahrhundert. Uwe Jens Lornsen und Schwen Hans Jensen. Bräist/Bredstedt 1998.
- Jensen, Johs.: Uwe Jens Lornsen. Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie. Aabenraa 2002, s. 87-102.
- Jensen, N. A.: Vilhelm Hagerup 1825-1868. Sønderjydske Livs- og Tidsbillede i Breve. Sønderjyske Årbøger 1942, s. 200-256.
- Jessen, Franz von: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie. København 1901.
- Jessen, Marie, f. Fibiger (udg.): Redaktør Jessen i Tale og Skrift. Padborg 1921.
- Jessen-Klingenberg, Manfred: Uwe Jens Lornsen – ein bürgerlich-liberaler Reformier. Grenzfriedenshefte 1988 s. 231-239 (også i samme: Standpunkte zur neueren Geschichte Schleswig-Holsteins. Malente 1998, s. 45-54).
- Jessen-Klingenberg, Manfred: Slesvig-Holstens blå-hvid-røde flag. Sønderjysk Månedsskrift 1994, s. 120-124.
- Johansen, J.: Oplevelser i Sønderjylland 1860-1871. København 1899.
- Jürgensen, Kurt: Slesvig-Holsten-sangen. Sønderjysk Månedsskrift 1994, s. 125-131.
- Jørgensen, A. D.: Kristian VIII. og Nordslesvig. Sønderjyske Årbøger 1895, s. 45-176.
- Jørgensen, Harald: Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848. København 1944.

- Kamphøener, Morten: Hvad er en hjemmetysker? Sønderjysk Månedsskrift 1969, s. 199-208.
- Kamphøener, Morten: Borgerskaber i Aabenraa 1686-1867. I-II. Aabenraa 1974.
- Kappeler, Andreas m.fl. (red.): The Formation of National Elites. Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. Volume VI. Dartmouth 1992.
- Kardel, Harboe: Augustenburger Berichte. Ein Betrag zur Geschichte der nationalen Entwicklung in Nordschleswig zwischen 1830 und 1848. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 1-2, 1960, s. 117-143.
- Karlsson, Gunnar (red.): Nationale og etniske minoriteter i Norden i 1800- og 1900-tallet. Reykjavík 1987.
- Kiehl, Hans-Georg Hermann: Albert Hänel und der Linksliberalismus im Reichstagswahlkreis Kiel-Rendsburg-Plön 1867 bis 1884. Ein Beitrag zur politischen Parteiengeschichte Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert. Diss. Kiel 1966.
- Kjærgaard, Thorkild og Lyngby, Thomas: Matzens Teglværk Egersund 1750-2000. Cathrinesminde 2000.
- Koch, Johs.: Den mellemslesvigske slette og dens beboere. En skildring, nærmest grundet på iagttagelser i Burkal og tilgrænsende sogne. Slesvigske Provindsialefterretninger 1, 1860, s. 59-84 [første hæfte udkom i 1858].
- Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser. IV. Udgivet ved Anders Monrad Møller. København 1995.
- Kragh, Peter: Das Deutschtum in Hadersleben von 1840 bis 1850. I. Teil: Die Entwicklung der nationalen Bewegung in Nordschleswig bis zur schleswig-holsteinischen Erhebung 1848. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 61, 1933, s. 218-295. II. Teil: Die Wirkung der schleswig-holsteinischen Erhebung in Hadersleben. Sst. Bd. 64, 1936, s. 201-280.
- Krüger, W.: Die Apenrader Liedertafel. Die Heimat 1928, s. 152-155.
- Kupke, Dr.: Vor fünfzig Jahren. Briefwechsel zwischen Dr. Karl Lorentzen und den Führern der Augustenburgischen Partei 1863-1866. Leipzig 1914.
- Kühler, Emil: Verhaftungen auf Alsen und im Sundewitt im Frühjahr 1848. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1948, s. 44-47.
- Kürstein, Poul: Hjemmetysker. Sønderjysk Månedsskrift 1954, s. 156-157.
- Langewiesche, Dieter: Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa. München 2000.
- Lassen, Aksel: Valg mellem tysk og dansk. Aabenraa 1976.
- Lauridsen, Peter: Da Sønderjylland vaagnede. I-VIII. København 1909-22.
- Laursen, Aage: Den tyske realskole 1904-20. Jubilæumsskrift Aabenraa Statsskole 1920. Aabenraa 1995, s. 8-19.
- Leegaard Knudsen, Anders: Interessen for den danske fortid omkring 1300. En middelalderlig dansk nationalisme. Historisk Tidsskrift bd. 100, 2000, s. 1-34.
- Linvald, Axel: Stemninger og Tilstande i Sønderjylland ved Krigens Udbrud 1864. Indberetninger fra Embedsmændene. Særtryk af Danske Magazin 6. rk. III. København 1920.
- Linstow, P. von: Bismarck, Europa og Slesvig-Holsten 1862-1866. Historisk Tidsskrift bd. 78, 1978, s. 389-436.
- Lubowitz, Frank: Die Ankunft Herzog Friedrichs VIII. von Augustenburg am 30. Dezember 1863 in Kiel. Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraumes in Mittelalter und Neuzeit. Sigmaringen 1992, s. 365-378.

- Lubowitz, Frank: Zur Bedeutung des Männergesangs in der deutschen Nationalbewegung und in der Schleswig-Holsteinischen Bewegung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Peter J. Sönnichsen: Musik an der Grenze – vom Gegeneinander zum Miteinander. Die Geschichte der »Nordschleswigschen Musikvereinigung«. Apenrade 1996, s. 11-29.
- Lyna 1839-1847.
- Lützhøft, H.: Tiden mellem Dannevirke og Dybbøl. Dagbogsoptegnelser af Pastor H. F. Lützhøft i Bylderup. Sønderjyske Årbøger 1936, s. 263-297.
- Mackeprang, M.: Nordslesvig 1864-1909. København 1910.
- Mackeprang, M. (red.): Tønder gennem tiderne. Tønder 1943-44.
- Magle, Hans: Provst Hjorts Indberetning 1864. Sønderjysk Månedsskrift 1939, s. 171-190.
- Martin Bahnsens Dagbøger. En rådmands beretning om Aabenraas besættelse 1864-66. København 1964.
- Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerrigske Invasion. København 1864.
- [Meyersahm, Hans:] Die Vertretung der einzelnen Parteien in Schleswig-Holstein bei den Reichstagswahlen seit 1867. Kiel 1912.
- Michelsen, Mads: Fra Frederiksklubbens Arkiv. Aabenraa 1948.
- Mitchison, Rosalind (ed.): The Roots of Nationalism: Studies in Northern Europe. Edinburgh 1980.
- Moldenhauer, Rüdiger: Die Schleswig-Holsteinische Frage im Spiegel der Petitionen an die Frankfurter Nationalversammlung 1848-1849. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 109, 1984, s. 167-241.
- Mommsen, Wolfgang J.: 1848. Die ungewollte Revolution. Frankfurt a.M. 1998.
- Mosse, George L.: Die Nationalisierung der Massen. Politische Symbolik und Massenbewegungen in Deutschland von den Napolonschen Kriegen bis zum Dritten Reich. Frankfurt a.M. og Berlin 1976.
- Møller, Andreas: Både og bådfolk i marsken. Esbjerg 1973.
- Møller, Erik: Helstatens Fald. Første Del 1855-63. Andel Del 1864. København 1958.
- Mørkegaard, Ole: Søen, slægten og hjemstavnen. En undersøgelse af livsformer på Åbenråegnen 1700-1900. København 1993.
- Nedergaard, Paul: En dansk præste- og sognehistorie. Sønderjylland I (Ribe Stift). Særudgave. København 1971-72.
- Neergaard, Niels: Under Junigrundloven. I-II. København 1892-1916/1973.
- Nipperdey, Thomas: Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat. München 1983.
- Nipperdey, Thomas: Deutsche Geschichte 1866-1918, II. Machtstaat vor der Demokratie. München 1992.
- Nordmann, Gertrud: Schleswig-Holsteinische Beamte. Schleswig 1997.
- Nordslesvigsk Tidende 1848-1850, 1864-1865 (fra 1.1.1865 med titlen Nordschleswigs Tidende).
- Nyholm, Asger: En episode i Tondersche Intelligenzblatt's historie. Sønderjysk Månedsskrift 1954, s. 72-74.
- Nyholm, Asger: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterens tid. Aabenraa 1958.
- Nyholm, Asger: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850. Aabenraa 1980.
- Nyrop, C.: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. II. København 1904.

- Paetau, Rainer (udg.): Die Protokolle des Preussischen Staatsministeriums 1817-1934/38, Bd. 5. 10. November 1858 bis 28. Dezember 1866. Hildesheim 2001.
- Pauls, Volquart (udg.): Uwe Jens Lornsen. Brieve an Franz Hermann Hegewisch, Schleswig 1925.
- Petersen, Fr.: Erlebnisse eines Schleswig'schen Predigers in den Friedens- und Kriegsjahren 1838 bis 1850. Frankfurt am Main 1856.
- Petersen, Jakob: Dansk – Tysk. Sprogforeningens Aarsberetning 1937-38. Aabenraa 1938.
- Petersen, Jakob: Skamlingsbanken 1843-1943. København 1943.
- [Petersen, Jakob]: Sprogkort. Sprogforeningens årsberetning 1943-44, s. 3-33.
- Platzhoff, Walter, Rheindorf, Kurt og Tiedje, Johannes (udg.): Bismarck und die Nordschleswigsche Frage 1864-1879. Die Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes zur Geschichte des Artikels V des Prager Friedens. Berlin 1925.
- Plesner, Johan: Partidannelsen i de slesvigske Provinzialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige. Sønderjyske Årbøger 1925, s. 225-281.
- Ploug, Carl (udg.): Orla Lehmanns efterladte Skrifter. III-IV. København 1873-74.
- Pontoppidan Thyssen, Anders: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850. Aabenraa 1977.
- Pontoppidan Thyssen, Anders (red.): Dansk præste og sognehistorie. X. Haderslev stift. Århus 1977-91.
- Pontoppidan Thyssen, Anders (red.): Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld. I. Aabenraa 1984.
- Poulsen, Bjørn og Biehl Hansen, Inger: Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809. København 1994.
- Preece, Jennifer Jackson: National Minorities and the European Nation-States System. Oxford 1998.
- Proben schleswig-holsteinischer Pressfreiheit oder die deutsche im Kampfe mit der dänischen Presse. II. Die deutsche Bewegung in Schleswig-Holstein. Leipzig 1844.
- Protocolle der constituirenden Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung. Kiel 1848-1850.
- Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein und das Herzogthum Lauenburg. Kiel 1868.
- Randrup, Jakob: Peter Hiort Lorenzen og Stændervalget 1841. Aarskrift for Sønderborg Statsskole 1930, s. 46-79.
- Rasch, Max: Die Stadt Tondern und die Ereignisse des Jahres 1864. Der Schleswig-Holsteiner 1943, s. 100-105.
- Rasch, Max: Der 7. Wahldistrikt der kleineren Landbesitzer und sein Vertreter in der ersten schleswigschen Ständeversammlung. Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 1955, s. 102-116.
- Rasch, Max: Thies Hansen Steenholdt 1784-1856. Mit aufgefundenen Briefen des nord-schleswigschen Ständedeputierten. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 80, 1956, s. 171-212.
- Rautenberg, Heinz: Untersuchungen zur Geschichte der schleswig-holsteinischen Parteien im Winter 1864/65. Teil I. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 61, 1933, s. 378-450. Teil II. Sst. Bd. 62, 1934, s. 212-310.
- Rautenberg, Heinz: Wir wollen Deutsche bleiben. Briefe zum Kampf Schleswig-Holsteins um sein deutsches Schicksal 1855-1863. Leipzig 1939.
- Ravn, L. S.: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920. Aabenraa 1978.
- Rechtsgutachten bezüglich der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg erstattet auf Grund des Allerhöchsten Erlasses vom 14. Dezember 1864 vom Kron-Syndikat. Berlin 1866.

- [Reeder, Ed.:] Et Ord til de iblandt mine nordslesvigske Landmænd, som endne ere altfor foresigtige og betænkelige. U. st. Mai 1864.
- Regling, H. V.: Die Anfänge des Sozialismus in Schleswig-Holstein. Neumünster 1965.
- Reinhardt, Georg: Preussen im Spiegel der öffentlichen Meinung Schleswig-Holsteins 1866-1870. Neumünster 1954.
- Rerup, Lorenz: Slesvig og Holsten efter 1830. København 1982.
- Rerup, Lorenz: Fra litterær til politisk nationalisme. Udvikling og udbredelse fra 1808 til 1845. Dansk Identitetshistorie II. København 1991, s. 325-390.
- Reventlow-Farve, E. og Warnstedt, H. A. von: Beiträge zur land- und forstwirtschaftlichen Statistik der Herzogthümer Schleswig und Holstein. Altona 1847.
- Revidirte Statute des Bürgerverein's in Hadersleben. [Haderslev 1864].
- Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. I. København 1983.
- Rohweder, Jürgen: Sprache und Nationalität. Nordschleswig und die Anfänge der dänischen Sprachpolitik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Glückstadt 1976.
- Rokkan, Stein: Stat, nasjon, klasse. Essays i politisk sosiologi. Utvalg og innledning ved Bernt Hagtved. Oslo 1987.
- Rumohr, Henning von (Hrsg.): Dat se bliven ewich tosamende ungedelt. Festschrift der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft zur 500. Wiederkehr des Tages von Ripen am 5. März 1960. Neumünster 1960.
- Runge, Johann: Uwe Jens Lornsen in Flensburg. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 93, 1968, s. 107-146.
- Runge, Johann: Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb. Flensburg 1981.
- Runge, Johann: Uwe Jens Lornsen i Kiel 1830. Lars N. Henningsen (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1963-2003. Flensburg 2003, s. 375-403.
- Sachs, August: Das Herzogthum Schleswig. Halle 1896.
- Salmonsens Konversationsleksikon. I-XXVI. København 1915-1930.
- Scharff, Alexander: Aus den Anfängen der Kämpfe um Sprache und Volkstum in Nordschleswig. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1956, s. 45-60.
- Scharff, Alexander: Die Verfassungspetition der Stadt Flensburg vom 24. Dezember 1816. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 80, 1956, s. 149-170.
- Scharff, Alexander: Zeugnisse deutscher Volksgeschichte aus dem Herzogtum Schleswig 1848-1850. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 81, 1957, s. 155-180.
- Scharff, Alexander: Zur Beurteilung der Petitionsbewegung 1816-1818. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 81, 1958, s. 204-218.
- Scharff, Alexander: Friedrich Christoph Dahlmann – Leistung und Bedeutung für Universität und Land. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 90, 1965, s. 83-100.
- Scharff, Alexander: Bismarcks Plan einer Volksbefragung im Herzogtum Schleswig 1864. Schleswig-Holstein in der deutschen und nordeuropäischen Geschichte. Gesammelte Aufsätze. Stuttgart 1969, s. 236-250.
- Scharff, Alexander: Uwe Jens Lornsen – der Mensch und der Politiker. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 107, 1982, s. 113-138.

- Scheel, Otto: Eine Fehldeutung und Legende aus dem beginnenden Nationalitätenkampf im Herzogtum Schleswig. Geschichtliche Kräfte und Entscheidungen. Festschrift zum fünfundsiebzehnten Geburtstag von Otto Becker. Wiesbaden 1954, s. 99-120.
- Schieder, Th. og Burian, P. (Hrsg.): Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen. München-Wien 1971.
- Schieder, Th. og Dann, Otto (Hrsg.): Nationale Bewegung und soziale Organisation. I. München-Wien 1978.
- Schleswig-Holstein im Kampf gegen die dänische Nationalbank. Hamburg 1845.
- Schleswig-Holsteinische Zeitung 1848-1849.
- Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon/Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck. 1-11. Neumünster 1970-2000.
- Schleswig-Holsteins Lied und Farben im Wandel der Zeiten. Schleswig 1995.
- Schmidt, J. N.: Slesvigs Land og Folk. København 1861.
- Schröder, Johs. von: Hertugdømmet Slesvigs Topographi. Oldenburg 1854.
- Schröder, Johs. von: Topographie der Herzogthümer Holstein und Lauenburg. Oldenburg 1854.
- Schultz Hansen, Hans: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse. Flensborg 1990.
- Schultz Hansen, Hans: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50. Historie ny rk. 18, 1990, s. 353-395.
- Schultz Hansen, Hans: Godssystemets afvikling i Sønderjylland fra 1830-erne til 1864. Sønderjyske Årbøger 1992, s. 141-164.
- Schultz Hansen; Hans: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993. Aabenraa 1994.
- Schultz Hansen, Hans: Den slesvig-holstenske patriotiske Forening 1845-1850. Sønderjyske Årbøger 1997, s. 127-158.
- Schultz Hansen, Hans: Augustenburger Liedertafel 1843-1845. Sønderjysk Månedsskrift 1998, s. 291-296.
- Schultz Hansen, Hans: Die Nordschleswiger und die Revolution von 1848. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 123, 1998, s. 115-147.
- Schultz Hansen, Hans: »Mitbürger! Den slesvig-holstenske rejstning og regering 1848. Claus Bjørn (red.): 1848 – det mærkelige år. København 1998, s. 85-108.
- Schultz Hansen, Hans: For kejser og rige. Den nye hjemmetskyhed 1871-1914. Lars N. Henningsen (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år. Studiefælledelelsen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1963-2003. Flensborg 2003, s. 165-232.
- Schulze, Hagen: Der Weg zum Nationalstaat. Die deutsche Nationalbewegung vom 18. Jahrhundert bis zur Reichsgründung. München 1985. dtv-udgave 1997.
- Schulze, Hagen: Staat und Nation in der europäischen Geschichte. München 1999.
- Schwalm, Eberhard: Volksbewaffnung 1848-1850 in Schleswig-Holstein. Neumünster 1961.
- Schwarzbücher über die dänische Missregierung im Herzogthum Schleswig. Heft I og III. Kiel 1864.
- Seip, Jens Arup: Nasjonalisme som vikarierende motiv. Fra embedsmandsstat til ettpartistat og andre essays. Oslo 1980, s. 78-85.
- Skambraks, Hans-Georg: Die Entstehung des Staatsgrundgesetzes für die Herzogtümer Schleswig und Holstein vom 15. September 1848. Teil I. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 84, 1960, s. 121-208. Teil II. Sst. Bd. 85/86, 1961, s. 131-242.
- Skau, Laurids: Hvorvidt ere vi komne? København 1848.
- Skau, Laurids: Hans Nissen i Hammelef. København 1866.

- Skrubbeltrang, Fr.: Af Fred. Fischers Dagbog 1864. Sønderjyske Årbøger 1930, s. 161-222.
- Smith, Anthony D.: National Identity. London 1991.
- Smith, Anthony D.: Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism. London og New York 1998.
- Smith, Anthony D.: Nationalism. Theory, Ideology, History. Cambridge 2001.
- Smith, Anthony D.: Nationalisme. Teori, ideologi, historie. Oversat af Anders Nygaard. København 2003.
- Sodemann, L.: Om Sparekasserne i Hertugdømmet Slesvig i Aarene 1854 og 1859. Slesvigske Provindsialefterretninger 2, 1862, s. 493-526.
- Sonderburger Wochenblatt 1842-46.
- Sonderburger Zeitung 1895.
- Statistisches Tabellen-Werk. Zweites Heft ... enthaltend eine detaillirte Darstellung der Volkszahl in den Herzogthümern Schleswig, Holstein und Lauenburg am 1. Februar 1845. Kopenhagen 1846.
- Statistisk Tabelværk. Tredie Række, første Bind, indeholdende Tabeller over Folkemængden i Kongeriget Danmark, Hertugdømmet Slesvig, Hertugdømmet Holsteen og Hertugdømmet Lauenborg, efter Alder, Kjøen og ægteskabelig Stilling samt efter Næringsvei og Stilling, den 1ste Februar 1860. København 1863.
- Statute der Gesellschaft der Union in Hadersleben. Haderslev 1843.
- Steinhäuser, Martin: Schleswig-Holstein und die Wahlen zur Deutschen Nationalversammlung 1848. Aus Schleswig-Holsteins Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Volquart Pauls. Neumünster 1950, s. 195-220.
- Stenz, Chr.: Sønderjyder under junigrundloven. Sønderjyske Årbøger 1980, s. 185-232.
- Stern, Alfred: Geschichte Europas von 1830 bis 1848. II-III. Stuttgart og Berlin 1911.
- Stern, Alfred: Geschichte Europas von 1848 bis 1871. I-II og IV. Stuttgart og Berlin 1916-1924.
- Stimmen aus Nordschleswig. Lose Blätter zur Vertretung deutscher Friedensarbeit in der Nordmark 1912/13.
- Stændertidende 1836-63, se Tidende for Forhandlingerne...
- Søllinge, Jette D. og Thomsen, Niels: De danske aviser 1634-1989. 1-2. 1634-1847. Odense 1989. (Ny) Sønderborg Avis 1865-1867.
- Sønderborg bys historie. Udgivet af et udvalg ved Holger Hjelholt. I-II. Sønderborg 1960-1966.
- Sønderborger Ugeblad 1842-46.
- Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk. II, III, IV og V. København 1937-39, 1940-42, u. år. og 1932-33.
- Sönnichsen, P. J.: Musik an der Grenze – vom Gegeneinander zum Miteinander. Die Geschichte der »Nordschleswigschen Musikvereinigung«. Apenrade 1996.
- [Thaulow, G.:] Et Ord fra en Nordslesvig til Nordslesvingerne. U. st. Januar 1864.
- Thurau, Harald: Die Anfänge eines deutschen nationalpolitischen Bewusstseins in Schleswig-Holstein. Flensburg 1939.
- Thyssen, Thyge: Tonderner Bauern nationalpolitische Streiter. Zum 100-jährigen Gründungstag des Landwirtschaftlichen Vereins Tondern am 29. April 1864. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1964, s. 36-45.
- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig/Zeitung für die Verhandlungen der Provinzialstände des Herzogthums Schleswig. Slesvig 1836.
- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig. Slesvig 1838.

- Tidende for den tredje Slesvigske Stænderforsamlings Forhandlinger. I-II. Slesvig 1840.
- Tidende for den fjerde Slesvigske Stænderforsamlings Forhandlinger. I-II. Slesvig 1842.
- Tidende for den femte Slesvigske Stænderforsamlings Forhandlinger. I-II. Slesvig 1844.
- Tidende for den sjette Slesvigske Stænderforsamlings Forhandlinger. I-II. Slesvig 1846.
- Tidende for Forhandlingerne ved den syvende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig 1853 og 1854. Flensborg 1854.
- Tidende for Forhandlingerne ved den i Aaret 1855 afholdte overordentlige Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet. Flensborg 1855.
- Tidende for Forhandlingerne ved den ottende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig 1856 og 1857. I-II. Flensborg 1857.
- Tidende for Forhandlingerne ved den niende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig 1860. I-II. Flensborg 1860.
- Tidende for Forhandlingerne ved den tiende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig 1863. I-II. Flensborg 1863.
- Timmermann, Heiner (Hrsg.): Die Entstehung der Nationalbewegung in Europa 1750-1849. Berlin 1993.
- Timmermann, Heiner (Hrsg.): Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850-1914. Berlin 1998.
- To Ord til Nordslesvigerne af en dansk Slesviger. U. st. [1864].
- Todsén, J. C.: Beitrag zur Beurtheilung der jetzigen Zustände der Herzogthümer Schleswig und Holstein. Kiel 1844.
- Tondersche Zeitung 1891, 1904.
- Tonnesen, Hans: Indre Mission og Nordslesvig. Et Forsvarsskrift. Haderslev 1913.
- Trap, J. P.: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. I-II. København 1864.
- Trap, J. P.: Danmark, X,1: Haderslev amt. X,2: Tønder amt. X,3: Aabenraa-Sønderborg amt. København 1965-1967.
- Ungern-Sternberg, Ed.: Die Herzogthümer seit dem 15. November 1863. Berlin 1866.
- Unverhau, Henning: Pressefreiheit, Pressefurchheit und Zensur in Schleswig-Holstein in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 121, 1996, s. 45-78.
- Unverhau, Henning: Politische und nationale Propaganda im Vormärz – Formen und Inhalte. Geschichte Schlesiws. Vom frühen Mittelalter bis 1920. Aabenraa 1999, s. 117-125.
- Unverhau, Henning: Gesang, Feste und Politik. Deutsche Liedertafeln, Sängerefeste, Volksfeste und Festmähler und ihre Bedeutung für das Entstehen eines nationalen und politischen Bewusstseins in Schleswig-Holstein 1840-1848. Frankfurt am Main 2000.
- Urkundenbuch zur deutsch-dänischen Angelegenheit. Vom 29. October 1857 bis 26. December 1861. Hamburg 1862.
- Varrentrap, C. (udg.): Dahlmann's politische Erstlingschrift über die letzten Schicksale der deutschen Unterthanen Dänemarks und ihre Hoffnungen von der Zukunft. Im März 1814. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 17, 1877, s. 3-57.
- Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung. Erste ausserordentliche Diät, vom 9. September bis 5. October 1850. Kiel 1850. Erste ordentliche Diät, vom 25. November 1850 bis 17. Januar 1851. Kiel 1851.
- Verordnungsblatt für Schleswig-Holstein und Lauenburg 1865.
- Verordnungsblatt für das Herzogthum Schleswig 1865-1866.

- Vollertsen, Nils; Schultz Hansen, Hans; Stendal Pedersen, Finn; Østergård, Uffe og Fink, Jørgen: Landbruget og den nationale udvikling i Nordslesvig. En diskussion af Gottlieb Japsens tese. Historie, ny rk. 18,1, 1989, s. 29-56.
- Vosgerau, Heiko: Die parlamentarischen Auseinandersetzungen um innere Reformen während der schleswig-holsteinischen Erhebung, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Bd. 123, 1998, s. 91-114.
- Vosgerau, Heiko: Nordschleswig und das schleswig-holsteinische Staatsgrundgesetz von 1848. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 73, 1998, s. 32-57.
- Vries, Jürgen de: Bismarck und das Herzogtum Lauenburg. Neumünster 1989.
- Wegener, C. F.: Om Hertugen af Augustenborgs Forhold til det holstenske Oprør. En actmæssig Fremstilling med Bilag af de Augustenborgske Papirer. København 1849.
- Wehler, Hans-Ulrich: Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen. München 2001.
- Weimar, Volker: Der Malmøer Waffenstilstand von 1848. Neumünster 1959.
- Weitling, Günter: Die Heimdeutschen – Ursprung, Geschichte und Wesen. Sønderborg 1990.
- West, Fr. Jürgensen: De kongelige statholdere i Slesvig og Holsten. Sønderjyske Årbøger 1909, s. 264-287.
- Wetzel, Jürgen: Theodor Lehmann und die nationale Bewegung in Schleswig-Holstein 1859-1862. Neumünster 1971.
- Worsøe, Hans H. (red.): Løjt sogns historie. Aabenraa 1988.
- Wöchentliches Kreisblatt des Kreises Tondern und Intelligenzblatt 1871.
- Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt 1831-1867.
- Zeitung für die Verhandlungen der fünften Holsteinischen Ständeversammlung. Itzehoe 1844.
- Zeitung über die Verhandlungen der Schleswig-Holsteinischen Landesversammlung 1849. Fortsetzung Kiel 1849-50.
- Zimmermann, Harm-Peer: »Der feste Wall gegen die rote Flut«. Kriegervereine in Schleswig-Holstein 1864-1914. Neumünster 1989.
- Zimmermann, Harm-Peer: »...schmeiss' die Preussen aus dem Land!«. Die demokratische und augustenburgische Opposition in Schleswig-Holstein 1863-1881. Demokratische Geschichte VIII, 1993, s. 9-34.
- Zimmermann, Jörn: Elitenbildung bei der deutschen Bevölkerung des Herzogtums Schleswig (1815-1864) und bei der deutschen Minderheit Nordschlewigs (1920-1933). Mitteilungen der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Nr. 35, 1990, s. 27-28.
- Ægidius, Jens Peter: Christian Flor. Pædagogen, politiker, folkeoplyseren. Odense 1994.
- Østergård, Uffe: Hvad er en nationstat? Arbejdsrapport 12. Center for Kulturforskning. Århus 1988.
- Østergård, Uffe: Miklós Szabó, Ungarns historie og politiske kultur. Hinsides Habsburg. Den jyske Historiker nr. 57, 1991, s. 66-75.
- Østerud, Øivind: Hva er nasjonalisme. Oslo 1994.
- Åbenrå Bys Historie. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. II-III. Aabenraa 1967-1974.

Zusammenfassung

Fragestellungen, Begriffsbestimmungen, Quellen und Methoden

Seit den 1840er Jahren konkurrierten zwei nationale Bewegungen um die Gunst der Bevölkerung im Herzogtum Schleswig: Zum einen eine schleswig-holsteinische, die Schleswig und Holstein eng verbunden wissen wollte und sich für weitgehende Unabhängigkeit von der dänischen Krone, aber auch für die Zugehörigkeit zu einem vereinigten deutschen Staatswesen aussprach; zum anderen eine dänische, der es zunächst um die Gleichberechtigung der dänischen Sprache im Lande ging, doch die bald eine gemeinsame Verfassung für Dänemark und Gesamt-Schleswig bis zur Eider forderte. In beiden Bewegungen spielte das Verlangen nach Freiheit und Demokratie eine nicht unwesentliche Rolle.

Im Zuge der sich polarisierenden nationalen Gegensätze prägte man auf dänischer Seite im Herbst 1848 die Bezeichnung »Heimdeutsche« (Hjemmetyskere) für die im Lande geborenen, deutsch gesinnten, aber mehrheitlich dänischsprachigen Nordschleswiger. Damit wollte man diese von den aus dem Süden zugezogenen deutschsprachigen Anhängern der schleswig-holsteinischen Bewegung abgrenzen. Ab Anfang des 20. Jahrhundert kam der Begriff des Heimdeutschtums auch bei den deutsch gesinnten Nordschleswigern selbst in Gebrauch.

Seine politische Manifestation fand dieses Heimdeutschtum in den Jahren von etwa 1840 bis 1867 in der nationalen Bewegung der Schleswig-Holsteiner. Als nationale Bewegungen werden jene Bestrebungen verstanden, die eine ethnische oder eine durch eine bestimmte nationale Gesinnung geprägte Gruppe entfaltete, um einen Nationalstaat zu erschaffen oder sich einem solchen anzuschließen und dabei die »Defizite« zu überwinden, die der Verwirklichung dieses Ziels entgegenstanden. Inhalte dieses Ziels können politische Einheit und Unabhängigkeit, eine gemeinsame Schriftsprache, eine umfassende Gesellschaftsstruktur, die Mitbestimmung der Bürger bei der Regierungsarbeit, ein national einheitlicher Wirtschaftsraum und nicht zuletzt eine nationale Ideologie mit den dafür benötigten Mythen, Symbolen und auch Feindbildern sein.

Die vorliegende Arbeit ist durch einige Theorien über Modernisierung und

Nationalbewegung inspiriert worden, die aus der internationalen Nationalismus-Forschung bekannt sind. Der von A. D. Smith geprägte Begriff der »Ethnie« wird dabei zur Untersuchung angewandt, ob die schleswig-holsteinische Identität auf einem vernationalen Gemeinschaftsgefühl aufbauen konnte oder ob sie von Grund auf neu geschaffen werden musste. Die ausführliche Diskussion über nationale Bewegungen als Reaktion auf Unausgewogenheiten beim Modernisierungsprozess, zu der unter anderem Ernest Gellner, Michael Hechter, Tom Nairn, A. D. Smith und Øyvind Østerud beigetragen haben, hat einige wichtige Aspekte hervorgebracht, obwohl ein direkter Zusammenhang zwischen nationalen Bewegungen und gesellschaftlichem Wandel als Folge des Modernisierungsprozesses im 19. Jahrhundert nicht eindeutig nachgewiesen werden konnten. Zu nennen sind Unterschiede zwischen Zentren und Peripherie, die Hypothese, wonach nationale Bewegungen vor allem in Gebieten aufblühten, in denen der Modernisierungsprozess in vergleichsweise ruhigen Bahnen verlief und die Bedeutung der sozialen Unterschiede und der Sozialstruktur innerhalb der nationalen Bewegung, insbesondere die Elite in der Peripherie und deren Orientierung den jeweils verschiedenen Zentren gegenüber. Hinzu kommt Hechters Überlegung, dass die Zustimmung zu einer nationalen Bewegung durch einen »rational choice« geprägt wurde. Außerdem wird das Dreiphasenmodell von Miroslav Hroch einbezogen: Demnach durchläuft eine nationale Bewegung zunächst die Phase A, in der vor allem Intellektuelle professionell mit Volkssprache und -kultur arbeiten. Dann folgt eine Phase B, in der diese Arbeit politisiert wird und die Grundlage für politische Agitation bis hin zu verfassungspolitischen Forderungen bildet. In der Phase C werden schließlich die Massen national mobilisiert. Auch Hrochs Unterscheidung zwischen primär sprachlich-kulturellen und hauptsächlich verfassungspolitisch motivierten Bewegungen findet bei der theoretischen Grundlegung der vorliegenden Arbeit Berücksichtigung.

Der Abhandlung liegen vier Fragestellungen zu Grunde. Die erste umfasst die Entstehung des Heimdeutchtums und dessen Entwicklung in Verbindung mit der Ausbreitung einer schleswig-holsteinischen Identität in Nordschleswig, darunter auch die mögliche Berufung auf vernationaler Identitätsmuster und die besondere Prägung der schleswig-holsteinischen Identität in einem überwiegend dänischsprachigen Umfeld und angesichts der Vorschläge nach Aufteilung des Herzogtums zwischen Deutschland und Dänemark. Die zweite Problemstellung betrifft das Verhältnis der Heimdeutschen zur deutschen Einheit, und hier namentlich ihre Haltung zum Deutschen Bund und zu Preußen. Das dritte Untersuchungsgebiet ist das Verhältnis der Heimdeutschen zur ökonomischen und sozialen Modernisierung, und hier vor allem die wirtschaftliche Stellung in den einzelnen Gegenden und sozialen Gruppen.

Das vierte und letzte Hauptthema umfasst die Mobilisierung der Heimdeutschen, inwieweit sie am politischen Prozess teilnahmen und von der schleswig-holsteinischen Agitation erfasst wurden. Die Ergebnisse und die Dynamik dieses Prozesses im Verhältnis zur Passivität weiter Teile der Bevölkerung und zur Unterdrückung der schleswig-holsteinischen Bewegung durch die Gesamtstaatlichen und ab 1864 durch die preußischen Behörden sind dabei besonders interessant.

Der Untersuchungszeitraum lässt sich in vier wesentliche Abschnitte einteilen: Den ersten macht die Zeit von 1815-1847 aus, in welcher der schleswig-holsteinische Gedanke, die nationale Bewegung und damit auch das Heimdeutschtum aufkamen. Hiernach folgt 1848-50 die Zeit von Revolution und Bürgerkrieg. Die dritte Periode deckt die Zwischenkriegsjahre 1850-63 ab, in der das Herzogtum noch einmal unter dänischer Herrschaft stand. Der letzte Abschnitt setzt mit der Krise nach der Ratifizierung der »Novemberverfassung« für Dänemark und Schleswig und dem neuen Aufblühen der augustinburgischen Bewegung gegen Ende des Jahres 1863 ein, schließt den Krieg von 1864 und die folgenden Jahre ein, in der die politische und staatsrechtliche Zukunft des Landesteils noch unsicher war, und endet mit der Einverleibung der Herzogtümer in das Königreich Preußen 1867.

Die wichtigsten Quellen für die vorliegende Arbeit bilden die deutsch orientierten nordschleswigschen Zeitungen, Druckschriften, gedruckte Briefe und Tagebücher, ungedruckte Adressen und Petitionen, die Archivalien des augustinburgischen Hauses, Nachlässe heimdeutscher Vereinigungen und die Akten zu politischen Angelegenheiten aus den Archiven der dänischen und preußisch-deutschen Zentral-, Provinzial- und Regionalbehörden. Auf der Grundlage dieses umfangreichen Materials lässt sich eine ausgewogene und nuancierte Bewertung der Entstehung und der Entwicklung des Heimdeutschtums von etwa 1840 bis zur Einverleibung der Herzogtümer in Preußen 1867 erstellen. Vier grundlegende Schlüsse lassen sich aus der vorliegenden Untersuchung ziehen.

1. Die Heimdeutschen und die schleswig-holsteinische Identität

Die schleswig-holsteinische Identität der Heimdeutschen entwickelte sich hauptsächlich in den Jahren 1840-46. Dies geschah vor dem Hintergrund der mannigfachen Verbindungen zwischen den Herzogtümern Schleswig und Holstein, doch ohne sichtbare Synergieeffekte aus einer etwaigen vornationalen schleswig-holsteinischen Identität. Das Heimdeutschtum entstand in Verbindung mit der modernen schleswig-holsteinischen Bewegung, deren wichtigste Forderungen die enge Verbindung Schleswigs und Holsteins bei gleichzeitiger Unabhängigkeit gegenüber dem Königreich

und das Ersterbrecht des ältesten Mannesstamms in beiden Herzogtümern waren. Der Kampf gegen eine etwaige Teilung Schlesiwijs und gegen die Dominanz des Dänischen im Alltag gab dem nordschleswijschen Heimdeutschtum ein besonderes Gepräge. Die dänische Sprache wurde häufig in der Agitation benutzt. Man verteidigte zwar die Bedeutung der deutschen Sprache im öffentlichen Leben des Landesteils, doch tat praktisch wenig für deren Ausbau. Der Vormarsch der schleswig-holsteinischen Identität in den Städten war namentlich damit verbunden, dass die liberale Bewegung im Landesteil vom nordschleswijschen Reform-Liberalismus über einen schleswig-holsteinischen Liberalismus zu einem schleswig-holsteinisch-deutschen National-liberalismus überging. Auf dem Land entstand sie aus einer konservativen Reaktion auf die Forderungen und Aktivitäten der dänischen Bewegung heraus. Der Erbanspruch der Augustenburger auf die Herzogtümer und die politischen Bestrebungen des Herzogs Christian August und später seines Sohnes Prinz Friedrich spielte vor allem in den Jahren 1844-47 und 1864-66 eine Rolle, doch die Hingabe für die augustenburgische Sache hielt sich in Grenzen.

Die Stellung der Herzogtümer im Gesamtstaat unter der dänischen Krone entsprach beinahe dem Status Ungarns nach dessen Ausgleich mit Österreich 1867, wonach das habsburgische Großreich zu einer Doppelmonarchie wurde. Schleswig und Holstein hatten gemeinsame Oberbehörden, die den Oberbehörden des Königreichs gleichgestellt waren und mit wenigen Ausnahmen von diesen völlig getrennt waren. Die hochdeutsche Sprache und Kultur verband die Elite beider Herzogtümer, und Deutsch war überall Rechts- und Verwaltungssprache und außer in Nordschleswig auch Kirchen- und Schulsprache. Auch die ökonomischen Verhältnisse boten mannigfache Voraussetzungen für eine Zusammengehörigkeit beider Lande. Dennoch kann auf der heutigen Forschungsgrundlage nur ein schwaches Bild einer gemeinsamen schleswig-holsteinischen Identität vor 1815 gezeichnet werden. Wahrscheinlich gab es in der Ritterschaft sowie unter den Akademikern und höheren Beamten und wohl auch unter den Eliten der Städte einen gewissen Landespatritismus, worauf manche Verfassungspetitionen aus den schleswijschen Städten von 1816-17 hindeuten. Dieser war mit einer gewissen Distanzierung gegenüber dem absolutistisch regierten Königreich und Vorstellungen über alte Freiheiten und Rechte der Herzogtümer verbunden. Doch war er kaum genug verbreitet, um nach A. D. Smiths Definition von einer schleswig-holsteinischen »Ethnie« zu sprechen – schon gar nicht in Nordschleswig.

Es gibt keine Belege dafür, dass es noch Anfang des 19. Jahrhunderts besondere herzogliche Traditionen in den ehemals gottorfischen Ämtern gab. Auf eine solche Verbindung hat sich die schleswig-holsteinische Bewegung niemals berufen. Bezeugungen einer dänischen »Ethnie« in Nordschleswig sind ebenfalls spärlich. Ein gut dokumentiertes Gedankengut der Zeit ist hingegen

die gemeinsame Treue zum König und vor allem in den Städten auch noch ein Gesamtstaats-Patriotismus, mit dem sich beide nationalen Bewegungen noch bis weit in die 1840er Jahre hinein auseinandersetzen mussten.

Zumindest bezüglich Nordschleswigs kann mit der vorliegenden Abhandlung eine besondere schleswigsche Regional-Identität in den 1840er Jahren aufgezeigt werden, die vermutlich zeitlich sehr viel längere Wurzeln hatte. Lokale Identitäten in Bezug auf einzelne Orte oder Einheiten mit besonderen alten Selbstverwaltungs-Traditionen oder einer bestimmten geografischen Abgrenzung spielten für die Entstehung des Heimdeutchtums keine Rolle und wurden auch von der schleswig-holsteinischen Bewegung nicht vereinnahmt.

Diese Ergebnisse begründen eine modernistische Deutung der Ursprünge der schleswig-holsteinischen Bewegung: Eine schleswig-holsteinische Identität musste erst neu erschaffen werden. Die mannigfachen Verbindungen beider Herzogtümer seit vier Jahrhunderten boten dafür immerhin allerhand Ansatzpunkte. Die schleswig-holsteinische Identität musste sowohl mit als auch gegen vornationale Identitätsmuster ausgebreitet werden.

Die Ausformung der modernen schleswig-holsteinischen Ideologie nahm in den Jahren nach 1814 an der Kieler Universität ihren Anfang. Inspiriert wurde sie durch die beginnende deutsche Einheitsbewegung, die sich gegen die Besetzung durch Napoléon Bonaparte erhoben hatte. Doch gab es auch innenpolitische Faktoren wie die Schwächung des Gesamtstaats nach dem Staatsbankrott 1813 und den Verlust Norwegens ein Jahr später.

Die schleswig-holsteinische Bewegung durchlief keine »Phase A« nach Hrochs Definition. Die sprachlichen und kulturellen »Defizite« waren zu unbedeutend, als dass Akademiker Sprache und Kultur des Volks neu hätten entdecken müssen. Stattdessen legte die schleswig-holsteinische Bewegung von Beginn an den Schwerpunkt auf politische Forderungen und fand sich damit auf einer Linie mit z. B. der polnischen und der irischen Nationalbewegung, die beide nach Rückgewinnung der vergleichsweise spät verlorenen Selbständigkeit strebten. Für die Herzogtümer lag die Zeit relativer Selbständigkeit jedoch schon sehr weit zurück. Bei der schleswig-holsteinischen Bewegung bestand die »Phase A« daher in der Entdeckung alter Privilegien der Ritterschaft und ihrer Anwendbarkeit bei der Argumentation für die Zusammengehörigkeit Schleswigs und Holsteins. Damit wollte man begründen, dass auch Schleswig an der Verfassung Teil haben sollte, die der König Holstein beim Anschluss dieses Herzogtums an den Deutschen Bund gemäß der Bundesakte von 1815 in Aussicht gestellt hatte. Obwohl diese Privilegien von der modernen Staatsmacht stark eingeengt wurden, ging die Bewegung nicht von der Ritterschaft selbst aus, sondern in erster Linie von Professoren der Universität Kiel, namentlich von F. C. Dahlmann und N. Falck.

In der folgenden Zeit der Restauration fanden die Forderungen nach einer Verfassung jedoch kaum Gehör. Erst nach der Julirevolution 1830 wurden sie durch Uwe Jens Lornsen neu belebt. Obwohl seine Kampagne für Verfassungspetitionen an den König im Sande verlief, wurde sie zu einem Katapult für das Wiederaufleben eines Liberalismus in den Herzogtümern in den 1830er Jahren.

Ohne Dahlmann, Falck und Lornsen wäre die Entstehung des Heimdeutschtums kaum denkbar gewesen. Doch erst um 1840 begann die schleswig-holsteinische Ideologie, sich in Nordschleswig immer mehr auszubreiten. Erst ab diesem Zeitpunkt kann man vom Heimdeutschtum als politischem Phänomen sprechen. In Nordschleswig führten drei Strömungen zu einer schleswig-holsteinischen Identität. Die stärkste ging von einem nordschleswigschen Reform-Liberalismus über den schleswig-holsteinischen Liberalismus zu einem deutsch-schleswig-holsteinischen Nationalliberalismus. Dieser Strömung folgten die Städte, wenn auch mit unterschiedlicher Intensität. In Apenrade wandelte sich der nordschleswigsche Reform-Liberalismus schon um 1838 zu einer eindeutig schleswig-holsteinischen Strömung. In Tondern brach eine solche um 1840/41 hingegen fast aus dem Nichts hervor und wurde sogleich vorherrschend. In beiden Städten markiert die Wahl von Ständedeputierten aus der jüngeren Generation schleswig-holsteinischer politischer Führungskräfte den politischen Wandel. In Hadersleben verlief dieser Wandel moderater, in Sonderburg kam er erst viel später und zaghafter in Gang. Mit letzterer Ausnahme setzte sich ein deutscher Nationalliberalismus noch in der ersten Hälfte der 1840er Jahre in den nordschleswigschen Städten durch.

Diese Strömung kann man durch die zahllosen Petitionen hindurch verfolgen, die die Heimdeutschen in den Städten an die schleswigsche Ständeversammlung gesendet haben. Seit 1838/40 war der König von Dänemark für sie nur als Herzog von Schleswig und Holstein von Belang. Außerdem treten in den Petitionen die Forderungen hervor, mit denen man alle Hindernisse für eine vollständige Einheit und Selbständigkeit Schleswig-Holsteins beseitigen wollte. Schon Mitte der 1830er Jahre hatten die Liberalen gefordert, die gerade erst eingeführten Ständeversammlungen für Schleswig und Holstein zusammenzulegen. Diesem lag zunächst der Wunsch nach Stärkung der liberalen Opposition und eine die praktischen Arbeitsgänge betonende Argumentation zu Grunde. Doch ab 1840 war diese Forderung Teil der gefühlsbetonten nationalen Position. In der ersten Hälfte der 1840er Jahre stellte man mehrere Forderungen auf, die auf die Überwindung der »Defizite« abzielte, die die Entstehung eines schleswig-holsteinischen Staats verhinderten. Dazu zählten die Trennung des bisher mit dem Königreich gemeinsamen Finanz- und Steuerwesens und des Militärs, eine eigene schleswig-holsteinische Handelsflagge und eigene Schiffsstempel, die Vorbehaltung von Beamtenstellen für

geborene Schleswig-Holsteiner, eine schleswig-holsteinische Landesbank, eine Landmilitärakademie, ein eigenes Forstinstitut und schließlich die völlige Trennung der Verwaltung von Königreich und Herzogtümern.

Die einzigen Gemeinsamkeiten, die zwischen Herzogtümern und Königreich nach dieser Programmatik noch bestehen bleiben sollten, waren der Landesherr und die Außenpolitik. Doch auch diese Bande hätten mittelfristig gelöst werden können, wenn nämlich der älteste Mannesstamm als einzige erbberichtigte Linie Anspruch auf die Herzogtümer stellen könnte. Beim Aussterben der Oldenburger hätte dies die Augustenburger auf den Herzogsthron gebracht. Diese Forderung wurde dann auch 1844 zu einem der drei »Fundamentalsätze« der schleswig-holsteinischen Ideologie erhoben. Die beiden anderen waren die Selbständigkeit und die Unteilbarkeit der beiden Lande. Diese drei Grundsätze bildeten das ideologische Fundament der schleswig-holsteinischen Bewegung für die folgenden gut 20 Jahre.

Mit dem »Offenen Brief« von 1846 erteilte König Christian VIII. dem Erbanspruch der Augustenburger eine klare Absage, was die Gegensätze weiter verschärfte. Trotz allem kam die Forderung nach Absetzung des dänischen Königs als Regent der Herzogtümer nicht einmal im Zuge des Aufstands der Schleswig-Holsteiner im März 1848 auf – stattdessen beanspruchte die Provisorische Regierung, im Namen des »unfreien Landesherrn« zu sprechen. Erst 1849 brachte der linke Flügel die Forderung erneut auf, wobei es Zustimmung auch aus Apenrade und Tondern gab. Eine weitgehende öffentliche Zustimmung ließ sich jedoch erst beobachten, als man dem augustenburgischen Prinzen Friedrich (»der Achte«) in den nordschleswigschen Festlandsstädten und in zwei Flecken huldigte, nachdem die dänischen Truppen im Februar 1864 das Dannewerk hatten räumen müssen. Nach den Erlebnissen mit der dänischen Herrschaft 1850-64 war die Lösung von Dänemark ein dringlicher Wunsch der Heimdeutschen in den Städten.

Der zweite Hauptstrom zur Entwicklung der schleswig-holsteinischen Identität unter den Heimdeutschen ist in den Landdistrikten zu suchen. Er konnte sich längst nicht so geradlinig wie der oben beschriebene erste seinen Weg bahnen. Seinen Ursprung hat er in der alten schleswigschen Regionalidentität, und er entwickelte sich im Zuge von Widerständen gegen die Einführung von Dänisch als Verwaltungs- und Gerichtssprache 1838/40 über Proteste gegen Peter Hiort Lorenzens demonstrativen Gebrauch der dänischen Sprache in der Ständeversammlung 1842 und weiter über »Aufstände« gegen »die dänische Propaganda« 1843/44 bis zur Bildung eines Vereins der Kirchspielsvögte. War die Orientierung in den Städten liberal und offensiv, war sie auf dem Land eher konservativ und defensiv. Man befürchtete in erster Linie, dass die dänische Bewegung in Nordschleswig und ihre Hinterleute im Königreich mit Hilfe der »dänischen Propaganda« die eigenständige Position

des Herzogtums Schleswig im Gesamtstaat beenden und den schleswigschen Bauern ihre uralten Rechte und ererbten Freiheiten nehmen würden – und Schleswig oder zumindest Teile davon dem Königreich und namentlich dem als rückständig empfundenen Jütland einzuverleiben.

Die Forderung nach dänischer Rechts- und Verwaltungssprache wurde auf dem Land in Nordschleswig als Versuch gewertet, dänische Einrichtungen durch die Hintertür einzuführen. Doch sie führte kaum konservative Schleswiger in das schleswig-holsteinische Lager, wenn man von einigen führenden Großbauern im südlichen Landesteil absieht. Ein Versuch von schleswig-holsteinischer Seite im Jahre 1842, die Bauern im Amt Hadersleben gegen den Abgeordneten Hiort Lorenzen aufzubringen, indem man zum Schein die Forderung nach Anschluss des Gebiets an Dänemark aufstellte, war nur in bescheidenem Maße erfolgreich. Hingegen riefen die dänische Zusammenkunft auf Skamlingsbanke und die Gründung des Schleswigschen Vereins 1843 recht umfangreiche Proteste hervor, so etwa die »Kirchspielsaufstände« im Haderslebener Osteramt und die Adressen aus dem Alsinger und Sundewitter Gebiet. Während hinter letzteren der Herzog von Augustenburg stand, wurden die Erklärungen aus dem Haderslebischen wohl von Kirchspielsvögten initiiert, die in Opposition zum Schleswigschen Verein standen. 1844 vereinigten sie sich im Verein der Kirchspielsvögte unter einer entsprechenden Programmatik, die sich gegen dänische Versuche richtete, nationale Zwietracht unter den Schleswigern zu säen.

Sowohl die städtische als auch die ländliche Strömung versuchte man 1845 im Schleswig-Holsteinischen Patriotischen Verein zu sammeln. Dieser gewann eine gewisse Anhängerschaft in Nordschleswig. Doch obwohl er auf lokaler Ebene bedeutende Aktivitäten entfaltete, ließ sich nur eine geringe Zahl konservativer Schleswiger auf diesem Wege in das schleswig-holsteinische Lager locken.

Die dritte Strömung war die augustenburgische Bewegung. Dass der Erbanspruch einer einzelnen Dynastie überhaupt eine solche Bedeutung erlangen konnte, lag in erster Linie an Herzog Christian Augusts unlegbarer Fähigkeit als politischer Taktiker, an seinem Gespür für die Beeinflussung der öffentlichen Meinung (indem er unter anderem Zeitungen finanziell unterstützte), am Einsatz von ihm bezahlter Agitatoren – und schließlich an seiner Stellung als Großgrundbesitzer auf Alsen und im Sundewitt. Hier schlossen sich sein Hofpersonal, Gutsverwalter, Pächter, Beamte und Hoflieferanten bereitwillig der schleswig-holsteinischen Bewegung an, mit der Christian August sich seit Mitte der 1840er Jahre verbündete. Diese Allianz bedeutete jedoch keinen unmittelbaren Anschlag für das Heimdeutschtum. Bei seinen eigenen Festebauern war der Herzog unbeliebt, und die Betonung des Erbanspruchs sprach die vielen königstreuen Bauern in Nordschleswig kaum an.

Die Niederwerfung des schleswig-holsteinischen Aufstands nach fast drei Jahren Krieg führte zur Ausweisung der Augustenburger aus dem Gebiet der dänischen Monarchie und zur Einziehung ihrer Güter durch den Staat. In den folgenden Zwischenkriegsjahren hielten nur wenige Anhänger dem geschassten Herzog ihre Treue. Um so überraschender war es dann, dass Christian Augusts Sohn Friedrich (»der Achte«) 1863/64 die Skepsis der Heimdeutschen überwinden konnte und in Holstein wie auch in Süd- und Nordschleswig die gleiche Hingabe der Deutschgesinnten erfuhr. Eine finanziell reich ausgestattete und professionell betriebene Propagandamaschine tat das Ihre dazu. Doch in erster Linie sahen die Heimdeutschen in Friedrichs vermeintlichem Erbrecht den Hebel, mit dem man die Herzogtümer von der dänischen Herrschaft lösen und die Gründung eines schleswig-holsteinischen Staats betreiben konnte. Daher war die Bedeutung der Augustenburger für das Heimdeutschtum in Nordschleswig niemals so groß wie in den Jahren 1864-66. Hingegen spielte es eine untergeordnete Rolle, dass Friedrich einen Eid auf das schleswig-holsteinische Staatsgrundgesetz von 1848 abgelegt hatte, was vor allem für den linken Flügel der Bewegung in Holstein ausschlaggebend war. Als Friedrich im Sommer 1866 im Zuge des preußisch-österreichischen Krieges aus Holstein verdrängt wurde und nichts gegen eine drohende Teilung Schlesiens unternehmen konnte, schwand die Begeisterung der Heimdeutschen für ihn innerhalb kürzester Zeit. Bald waren die Augustenburger nur noch eine geschichtliche Erinnerung.

Innerhalb der schleswig-holsteinischen Bewegung bekam das nordschleswigsche Heimdeutschtum vor allem durch den national gemischten Charakter des Landesteils ein besonderes Gepräge. Dies zeigte sich vor allem unter zwei Aspekten: den sprachlichen Verhältnissen und der Frage nach einer Teilung Schlesiens.

Die deutsche Sprache hatte in Nordschleswig eine starke Position. Bis 1840 war sie alleinige Sprache in Recht und Verwaltung. Sie war in Kirchen und Schulen der Städte vorherrschend. Bei der Gutsherrschaft, der Selbstverwaltung der Köge und innerhalb der Handwerkerzünfte war sie die allein gültige. Sie wurde von zahlreichen Gewerbetreibenden in den Städten, von vielen Kapitänen und von nicht wenigen Bauern (mit zunehmender Tendenz nach Süden hin) in den Abrechnungen gebraucht, denn dies war unumgänglich, wenn man mit Partnern und Kunden in den deutschsprachigen Teilen Schlesiens, in Holstein oder in Hamburg Geschäfte machen wollte. Dabei konnte mitunter eine ziemlich herablassende Haltung gegenüber der dänischen Sprache – und namentlich dem vorherrschenden »Synnejysk« – zum Ausdruck kommen, wie es aus einigen Protestadressen gegen die Einführung von Dänisch als Rechts- und Verwaltungssprache in Nordschleswig 1840 ersichtlich ist. Doch solche Auffassungen gingen eher wieder zurück und

stammten wahrscheinlich in erster Linie von Protest-Initiatoren außerhalb des Bauernstandes.

Bei weitem nicht alle Heimdeutschen hatten auch Deutsch als tägliche Sprache. Doch darüber lässt sich nur wenig Gewisses sagen. Man darf davon ausgehen, dass der allergrößte Teil der Heimdeutschen auf dem Land sich in der Familie, im Dorf und auf Ebene des Kirchspiels des oben genannten Dialekts bediente – wenn man einmal von den wenigen Beamten, deutschsprachigen Zuzüglern und vielleicht einzelnen Großgrundbesitzern absieht. Ohne Frage konnten einige Heimdeutsche auf Deutsch schreiben, noch mehr von ihnen Deutsch sprechen und eine noch größere Zahl die Sprache lesen und verstehen.

In den Städten war das Deutsche noch wesentlich stärker verbreitet. Möglicherweise war sogar die Hälfte der Heimdeutschen in den Städten auch deutschsprachig. Beamte und Bildungsbürger waren bis 1850 und wieder ab 1864 überwiegend deutscher Zunge, und als Alltagssprache hatte das Deutsche vor allem unter einheimischen deutsch gesinnten Kaufleuten und Fabrikanten Verwendung, jedoch weniger unter den Kleinbürgern. Die stärkere Position der deutschen Sprache in den Städten war sowohl durch eine stärkere Zuwanderung aus dem Süden als auch durch die Funktion als Schul- und Kirchensprache begründet, so dass wohl auch alle dänischsprachigen Heimdeutschen in den Städten der deutschen Sprache mächtig waren.

Die Heimdeutschen entfalteten keine nennenswerten Bestrebungen, um die verbreitete Unstimmigkeit zwischen deutscher Gesinnung und dänischer Sprache zu überwinden. Für sie war dies kein Problem. Es gab nur vereinzelt Initiativen zur Stärkung der deutschen Sprache. Die Einführung von freiwilligen Deutschstunden auf dem Lande wurde von weiten Teilen der nordschleswigschen Bevölkerung gewünscht. An einigen Orten wünschten die Heimdeutschen deutsche Gottesdienste neben den dänischen, doch zu keiner Zeit forderten sie die generelle Einführung von Deutsch als Kirchen- und Schulsprache. Auch Volksbildungsprojekte zur Förderung der deutschen Sprache und Kultur wurden nicht von Heimdeutschen initiiert, so wie es umgekehrt auf dänischer Seite mit der 1844 gegründeten Heimvolkshochschule Rödding oder dem Aufbau lokaler Buchsammlungen der Fall war.

Die heimdeutsche Sprachpolitik war defensiv. Nur wenn die Stellung der deutschen Sprache durch sprachpolitische Vorstöße dänischerseits bedroht wurde, wurden die Heimdeutschen aktiv. Der Widerstand gegen die Einführung von Dänisch als Gerichts- und Verwaltungssprache in Nordschleswig wurde 1838-40 vor allem von einer allgemeinen schleswigschen Besorgnis wegen der vermeintlichen Einführung »dänischer Einrichtungen« getragen und ebte dann auch schnell wieder ab. Am längsten hielt noch Herzog Christian August daran fest. Die dänischsprachige Rede Hiort Lorenzens 1842 stachelte

Heimdeutsche und konservative Schleswiger zu Widerspruch gegen eine Gleichberechtigung beider Sprachen in der Ständeversammlung an. In Hadersleben stellten sich die Heimdeutschen 1847/48 gegen die Umformung der Gelehrtschule zu einer dänischsprachigen Einrichtung. All dies kann auf keine Weise mit dem Widerstand verglichen werden, den die 1851 eingeführten Sprachreskripte bezüglich der Einführung dänischer Schulsprache und gemischter Kirchensprache in den hiervon betroffenen Gebieten entfachten. Im heutigen Nordschleswig betraf dies vor allem die Stadt Tondern, aber auch die Kirchspiele Uberg und Bau. Die Reskripte hauchten den schleswig-holsteinischen Sympathien zu einer Zeit neues Leben ein, als die Aussichten für die Bewegung eher schlecht standen. Trotzdem entschieden sich viele Heimdeutsche hier für eine dänischsprachige Konfirmation ihrer Kinder, als die Wahl 1861 frei gegeben war. Im übrigen Nordschleswig fehlten den Heimdeutschen die Kräfte, um sich der auch hier vorgenommenen Schwächung der deutschen Sprache entgegenzusetzen. Erst nach dem dänischen Rückzug 1864 wurden diese Veränderungen zurückgenommen und der Status quo ante 1848 wieder hergestellt – mehr zunächst aber auch nicht.

In Nordschleswig musste sich die schleswig-holsteinische Bewegung der dänischen Sprache bedienen, wenn sie die Landbevölkerung erreichen wollte. So auch die deutschen Zeitungen: Das Sonderburger Wochenblatt erschien in einer dänischen Parallelausgabe (*Sønderborger Ugeblad*), *Lyna* war seit 1843/44 zweisprachig, *Nordslesvigsk Tidende* erschien 1848-50 und wieder ab 1864 in dänischer Sprache, ebenso ab 1865 *Sønderborg Avis*. Seit Mitte der 1840er Jahre und erneut ab 1864 erschienen dänischsprachige Druckschriften über die Erbfolgefrage zugunsten der Augustenburger. Bei den Zusammenkünften in der Hundeklemme 1843, auf Bøghoved und in Lügumkloster 1864 sowie in Hadersleben 1866 wurden Reden auf Dänisch bzw. »Synnejysk« gehalten. Viele Adressen der Heimdeutschen waren auf Dänisch abgefasst, ja sogar noch bis 1866, als die Empfänger deutsche Herrscher und Parlamentarier weit südlich der Elbe waren. Auch der Schleswig-Holsteinische Patriotische Verein hatte Dänisch als offizielle Vereinssprache. Offenbar hat niemand diesen weitgehenden Gebrauch des Dänischen jemals in Grundsatzdiskussionen angefochten. Für die Identitätsbildung der Heimdeutschen spielte die Sprache also eine untergeordnete Rolle.

Die dänische Volkssprache in Nordschleswig war gemeinsam mit der Existenz der dänischen Bewegung vor Ort der Grund für die Vorschläge zu einer Teilung des Landes, die in beiden schleswigschen Kriegen von mehreren europäischen Diplomaten und Staatsmännern hervorgebracht wurden. Eine Teilung war für die Heimdeutschen 1848, 1864 und 1866 jedoch die Horrorvorstellung schlechthin. Selbst eine nur das Amt Hadersleben betreffende Abtretung hätte die Heimdeutschen hart getroffen, weil sich gerade hier ein

großer Teil ihrer Anhänger fand. Der Widerstand gegen Teilungspläne vereinte alle deutschgesinnten Nordschleswiger: Liberale wie Konservative, Stadtbewohner wie Landbewohner, Wortführer wie eher passive Anhänger. Kein anderes Thema konnte in einem derartigen Ausmaß Aktivitäten wie Adressen, Deputationen und Zusammenkünfte ins Leben rufen. Das zentrale Argument gegen eine Teilung war, dass Schleswig eine untrennbare Einheit darstellte, deren nördlicher Teil nicht allein über das Schicksal des Ganzen zu entscheiden hatte. Im Falle einer Abstimmung müssten alle Landesteile angehört werden. Die unausgesprochene Erwartung war, dass es dann in Gesamt-Schleswig eine deutsche Mehrheit gegen eine Teilung geben würde. Im übrigen bezweifelten die Heimdeutschen, dass man überhaupt eine Grenze ziehen konnte, die vor den Realitäten Bestand hätte; zu sehr waren Gesinnung und Sprache miteinander verwoben und vermischt. Nicht die Sprache bestimmte die Nationalität der Nordschleswiger, sondern ihre Jahrhunderte alte Zugehörigkeit zum Herzogtum Schleswig. Die geistigen und materiellen Interessen der Nordschleswiger wiesen nach Süden, so dass eine Abtretung an das Königreich zum Ruin des Landesteils hätte führen müssen. So weit appellierte man auch an die Gefühle der konservativen Schleswiger. Darüber hinaus wurden antidänische Argumente zu Felde geführt. Deutschgesinnte mussten in einem ans Königreich angeschlossenen Landesteil grausame dänische Rache fürchten. Das Dänentum in Nordschleswig wäre demnach sozial tiefer stehend, weil es weitgehend von aus dem Norden eingewanderten Arbeitern und Dienstleuten getragen würde, während die vermögenden und gebildeten Einheimischen das Deutschtum trügen. Deshalb sollten die Stimmen bei einer etwaigen Abstimmung nicht nur gezählt, sondern auch gewichtet werden, wobei die Städte als Kulturzentren gegenüber dem Land zusätzlich begünstigt werden sollten. Solche Argumente gegen eine Landesteilung fanden sich durchgehend von 1848 bis 1866.

Die dänischgesinnten Nordschleswiger akzeptierten eine Landesteilung erst zu dem Zeitpunkt, als sie nach dem Krieg 1864 keine andere Wahl mehr hatten, wenn sie überhaupt noch etwas für die dänische Seite retten wollten. Die gefährlichsten Widersacher der Heimdeutschen bei dieser Schicksalsfrage waren daher viel eher hinter den deutschen Linien zu suchen. Dies waren zum einen Demokraten, die für die Entwicklung demokratischer Strukturen in Holstein und Südschleswig zum Verzicht auf Nordschleswig bereit waren. Zum anderen waren es Friedrichs außenpolitische Ratgeber, die den gleichen Preis zu bezahlen bereit waren, um den Augustenburger auf den Herzogsthron zu hieven. Zum dritten war es Preußens Ministerpräsident Bismarck, der auf diese Weise die Zustimmung Frankreichs zu einer Einverleibung Südschleswigs und Holsteins zu gewinnen hoffte. Allerdings war keiner der Genannten Anhänger einer Teilung im Sinne des Selbstbestimmungsrechts.

Zum Glück für das nordschleswigsche Heimdeutschtum entwickelten sich die Machtverhältnisse zum Vorteil der deutschen Seite.

2. Die Heimdeutschen und Deutschland

Die Heimdeutschen auf dem Land waren während des gesamten Untersuchungszeitraums 1840-67 zurückhaltend, was die Frage nach dem Anschluss Schlesiwijs an ein vereintes Deutschland betraf. In den Städten war die Haltung mit gewissen Abweichungen positiver. Die Heimdeutschen in Hadersleben, Apenrade und Tondern sprachen sich ab 1846 für die Aufnahme des Herzogtums in den Deutschen Bund aus. In den beiden letztgenannten Städten arbeiteten sie während der Revolutionsjahre 1848-50 für den Aufbau eines vereinten Deutschlands auf der Grundlage einer liberalen Bundesstaatsverfassung. Die Verbindung der Herzogtümer mit dem Königreich Preußen wurde für die Heimdeutschen erst ab Sommer 1864 aktuell. Die große Mehrheit bevorzugte noch im Sommer 1866 ein selbständiges Schleswig-Holstein unter Friedrich von Augustenburg in einem deutschen Staatenbund. Doch im August und September 1866 änderte sich die Haltung der meisten rasch zugunsten der Einverleibung der Herzogtümer in den preußischen Staat, weil die Drohung einer Teilung Schlesiwijs sich mit dem Artikel III bzw. V in den Friedensschlüssen nach dem preußisch-österreichischen Krieg zugespitzt hatte.

Die schleswig-holsteinische Bewegung war ebenso eine nationale Befreiungsbewegung gegenüber der dänischen Monarchie wie auch ein Teil der deutschen Einheitsbewegung. Solange es keine einheitlichen deutschen Staat gab, konnte der Anschluss an Deutschland nicht anders erfolgen als durch die Errichtung eines selbständigen Schleswig-Holsteins, mit dem Schleswig Holstein in den Deutschen Bund folgen sollte. Die starke Betonung der »Landesrechte« der Herzogtümer, zu denen man die Unabhängigkeit von Dänemark rechnete, stellte die Schleswig-Holsteiner innerhalb der Einheitsbewegung auf den Flügel der »Partikularisten«, der die deutsche Einheit lediglich als Oberbau über die bestehenden Staaten verankert wissen wollte; die Eigenheiten der Einzelstaaten sollten bewahrt bleiben. Diese Haltung wurde noch deutlicher, als Preußen immer mehr zum Motor der deutschen Einheitsbestrebungen auserkoren wurde, und verschaffte sich vor allem in den Jahren 1864-67 Geltung.

Vorstellungen über die Form der deutschen Einheit waren alles andere als einheitlich unter den Schleswig-Holsteinern. Auch die Heimdeutschen in Nordschleswig waren gespalten. Die Angliederung Schlesiwijs an den Deutschen Bund wurde als Möglichkeit 1844 in Tondern erstmals angedeutet und zwei Jahre später in Hadersleben, Apenrade und Tondern direkt als Forderung aufgestellt. Aus Sonderburg und den ländlichen Gebieten war

jedoch nichts dergleichen zu vernehmen, zumindest nicht in eindeutiger Formulierung. Auch während des Krieges 1848-50 blieben diese inneren Gegensätze bestehen. Die Heimdeutschen auf dem Land dachte nach wie vor schleswig-holsteinisch, aber nicht an eine deutsche Einheit: Es sind keine sicheren Aussagen zugunsten des Anschlusses Schleswigs an den Deutschen Bund aus den nordschleswigschen Landdistrikten überliefert. Vor allem auf Nordalsen und nahe der Königsau empfanden die Heimdeutschen noch immer mehr schleswigsch als schleswig-holsteinisch.

Die Insel Alsen mit Sonderburg war während des gesamten Krieges unter Kontrolle der dänischen Truppen, so dass die dortigen Heimdeutschen von der Teilnahme an der Diskussion einstweilen abgeschnitten waren. In den anderen drei Städten engagierten die Heimdeutschen sich sehr für die deutsche Revolution 1848/49, wobei zwischen Apenrade und Tondern auf der einen und Hadersleben auf der anderen Seite aber spürbare Unterschiede auszumachen waren. Großdeutsche Vorhaben wie die Wahl eines deutschen Reichsvorstehers, ein deutsches Erbkaisertum und der Aufbau einer gesamtdeutschen Flotte bewegten die Gemüter in den beiden ersteren Städten, stießen in letzterer dagegen auf Passivität. Das Interesse für deutsche Innenpolitik war in den beiden südlichen Städten des nördlichen Landesteils größer, zumal demokratisch gesinnte Wortführer dort den Ton angaben, während in Hadersleben moderate Kräfte vorherrschten. In der Dammstadt dachte man eher wie auf dem Land, also mehr schleswig-holsteinisch als deutsch.

In den letzten Jahren unter dänischer Herrschaft 1850-63 war es für die Heimdeutschen wenig ergiebig, sich mit einem Anschluss der Herzogtümer an ein einiges Deutschland und der weiteren Ausgestaltung eines künftigen deutschen Großreichs zu beschäftigen. Die Auffassung des Deutschen Nationalvereins, wonach Preußen die treibende Kraft bei der Vereinigung der deutschen Staaten sein sollte, fand praktisch keinen Widerhall in Nordschleswig ab 1859.

Als Schleswig 1864 von preußischen und österreichischen Streitkräften erobert wurde, warfen die heimdeutschen Nordschleswiger ihr Gewicht zugunsten Friedrichs von Augustenburg als Herzog eines vereinten Schleswig-Holstein und damit für einen föderalen Aufbau Deutschlands in die Waagschale. Für sie gab es zu diesem Zeitpunkt kaum andere Alternativen zur Zugehörigkeit zu Dänemark. Man sah in den Preußen zwar die Befreier und war ihnen dankbar, dachte jedoch mitnichten an einen Anschluss an deren Staat. Ab Sommer 1864 begann es aber bei ihnen zu dämmern, dass ein Anschluss an eben diesen in Frage kommen konnte. Es begann eine Diskussion darüber, welche Zugeständnisse die Herzogtümer Preußen gegenüber machen konnten, um ihre Selbständigkeit unter Friedrich von Augustenburg erlangen zu können. Wiederum zeigten sich hierbei große Unterschiede zwischen den

heimdeutschen Stadtbewohnern, während man sich in den Landdistrikten wie üblich eher passiv verhielt. In Apenrade pochte man am stärksten auf Friedrichs Rechte, doch bewegte man sich langsam von einer rein »partikularistischen« Position zu einer Bejahung einer begrenzten Verbindung mit Preußen. In Hadersleben war man von Anfang an einer solchen Verbindung gegenüber offener. In Tondern und seiner Umgebung war die Meinung geteilt: Die standhaften Augustenburger waren in der Mehrheit, doch eine Minderheit führender Landwirte schloss sich den »Nationalen« an, die bald immer offener für einen Anschluss an Preußen eintraten. In Sonderburg war man im Ganzen weniger engagiert, doch die neue Sønderborg Avis stellte sich vom ersten Erscheinungstag im Juni 1865 an auf die preußenfreundliche Seite.

Die große Mehrheit der Heimdeutschen in Nordschleswig hielt bis 1866 an Friedrich fest, soweit die Unterdrückung der augustenburgischen Bewegung durch die preußischen Behörden seit dem Gasteiner Vertrag freie Meinungsäußerung zuließ. Der preußisch-österreichische Krieg brachte 1866 den entscheidenden Stimmungsumschwung. Die Niederlage Österreichs und die Vertreibung Friedrichs aus Holstein war weniger ausschlaggebend als vielmehr Artikel III bzw. V in den Friedensabkommen zwischen den deutschen Großmächten, die auf französische Initiative hin die Teilung des Landes nach einer Abstimmung als Möglichkeit offen hielt. In dieser Zeit änderte die Mehrheit der Heimdeutschen grundlegend ihre Haltung gegenüber Preußen. Nun galt die Einverleibung des Landes in den preußischen Staat als einziger Schutz gegen eine Abstimmung und damit gegen eine Abtretung größerer oder kleinerer Landesteile an Dänemark. Der Kampf gegen eine mögliche Teilung Schleswigs wurde nun eins mit dem Kampf für einen Anschluss an Preußen und wurde von den »Nationalen« und dem deutschen Beamtenstab unterstützt, die ebenso wie Bismarck und König Wilhelm I. in erster Linie gegen eine Abstimmung waren oder – falls eine solche nicht zu verhindern gewesen wäre – das Abstimmungsgebiet möglichst klein halten wollten.

Doch nicht alle Heimdeutschen begrüßten die tatsächliche Einverleibung ihrer Heimat in den preußischen Staat im Januar 1867. Vor allem in Tondern gab es Unmut hierüber, der sich unter anderem bei der Wahl zum konstituierenden Reichstag des Norddeutschen Bundes im Februar 1867 Luft verschaffte, im Laufe der 1870er Jahre aber ziemlich unmerklich verpuffte. Womöglich war die Begeisterung im übrigen Nordschleswig auch nicht gerade überwältigend. Viel eher mögen die Heimdeutschen die Einverleibung als kleineres Übel empfunden haben, das dem größeren vorbeugte. Wie auch immer, der Traum von einem selbständigen Schleswig-Holstein geriet ebenso schnell in Vergessenheit wie der für ein solches Staatsgebilde vorgesehene Regent. Nach 1871 entstand dann ein »neues Heimdeutschtum« mit dem neuen Reich, dem Kaiser, Bismarck und dem Militär als Leitbilder.

3. Die Heimdeutschen und die Modernisierung

Die schleswig-holsteinische Bewegung hatte ihre Wurzeln in einem der wirtschaftlich am besten entwickelten Teile der dänischen Monarchie und war eng mit dem liberalen Geist der Zeit verbunden. In Nordschleswig hatte das Heimdeutschtum dementsprechend seine stärksten Bastionen in den Städten sowie überhaupt in den Sozialschichten, die sich am stärksten im Prozess der sozialen und wirtschaftlichen Modernisierung engagierten. Gerade in den ländlichen Gebieten Nordschlewigs nahmen die lokalen Eliten vielfach eine deutsche Gesinnung an, vor allem wenn sie wirtschaftliche und kulturelle Verbindungen nach Holstein und Hamburg hatten. Auch unter den Handwerkern in den Städten und unter den Hofbesitzern in den südlichen Teilen des heutigen Nordschleswig waren viele auf die wohlhabenden Wachstumszentren im Süden hin orientiert. In den finanziell schwächer gestellten Bevölkerungsschichten gab es nur sehr wenige Heimdeutsche, doch abgesehen hiervon verfügte die schleswig-holsteinische Bewegung im Norden Schlewigs über eine ziemlich vollständige Sozialstruktur. Wirtschaftliche Argumente und Initiativen spielten eine wichtige Rolle bei der schleswig-holsteinischen Agitation. Die Wahrnehmung ökonomischer und sozialer Interessen wirkte gegebenenfalls ebenso auf die Zustimmung vieler Landsleute zum Heimdeutschtum ein. Der Zuzug aus dem Süden spielte eine eher zweitrangige, aber dennoch keineswegs unbedeutende Rolle für die Entwicklung des Deutschtums in Nordschleswig.

Die Mobilisierung der schleswig-holsteinischen Bewegung verlief parallel zum ökonomischen Modernisierungsprozess. Mehrere Voraussetzungen dafür hatte es schon seit dem 18. Jahrhundert gegeben: Die beiden Herzogtümer hatten eine gemeinsame Wirtschaftsordnung, eine gemeinsame Landesverwaltung, eine gemeinsame Universität sowie eine gemeinsame Öffentlichkeit mit Zeitungen und Zeitschriften. Das starke Wirtschaftswachstum nach 1830 beschleunigte den Modernisierungsprozess mit zunehmender Industrialisierung, dem Ausbau der Infrastruktur mit befestigten Straßen und bald auch Eisenbahnen sowie viele Neuerungen für die Landwirtschaft. Dies beschleunigte die Beseitigung alter und die Schaffung neuer und größerer Gemeinschaften. Ein größerer Wohlstand machte es immer mehr Menschen möglich, sich für Politik und Kultur zu engagieren. Die verbesserten Kommunikationsmöglichkeiten erleichterten den Aufbau politischer Bewegungen und deren Agitation erheblich.

Modernisierung ist nun ein relativer Begriff. Verglichen mit den wirtschaftlichen Zentren in Deutschland hinkte die Industrialisierung in den Herzogtümern um etwa 30-50 Jahre hinterher. Doch innerhalb des Gesamtstaats waren sie – und Holstein weit mehr als Schleswig – die sozial und wirtschaftlich am stärksten modernisierten Gebiete. Produktion und Absatz waren

in bedeutendem Umfang auf die Handelsmetropole Hamburg ausgerichtet. In nahezu allen Bereichen des wirtschaftlichen Lebens bildete Holstein den Vorreiter für die gesamte dänische Monarchie. Diesbezüglich lässt sich die von Hroch, Østerud und anderen formulierte These bestätigen, wonach sich nationale Bewegungen vor allem in mittelmäßig vom Modernisierungsprozess betroffenen Regionen am ausgeprägtesten entfalteten.

Obwohl der Norden Schlesiwiigs ebenfalls Teil dieser recht wohlhabenden Herzogtümer war, lag der Landesteil doch ziemlich am Rande derselben. Man hatte hier quasi die Wahl, ob man sich nach dem traditionellen politisch-administrativen Kraftzentrum Kopenhagen ausrichten wollte oder lieber nach dem aufstrebenden wirtschaftlichen Kraftzentrum Hamburg und dessen Ausläufern im holsteinischen Umland bis hin nach Kiel, das als einzige Universitätsstadt der Herzogtümer die Rolle als geistig-kulturelles Zentrum der Herzogtümer erfüllte. Die Heimdeutschen entschieden sich für letzteres. Obwohl man die Motive für diese Wahl nicht auf individueller Ebene rekonstruieren kann, deutet doch vieles darauf hin, dass rationale Interessenabwägungen eine wichtige Rolle spielten, so wie es Hechter in seiner Theorie über die Bedeutung des »rational choice« für die Zustimmung zu nationalen Bewegungen formuliert. Auch die von ihm aufgestellten Voraussetzungen für eine erfolgreiche Loslösung vom bisherigen Staatszusammenhang waren hier gegeben.

Dies lässt sich vor allem aus den wirtschaftlichen Argumenten erschließen, die die schleswig-holsteinische Bewegung in ihrem politischen Kampf gebrauchte und die das nordschleswigsche Heimdeutschtum aufnahm. Man hörte nicht auf zu betonen, dass die nordschleswigsche Wirtschaft nach dem aufstrebenden Süden und namentlich Hamburg hin ausgerichtet war, während man dem rückständigen Norden und namentlich Jütland, dessen einzige wirtschaftliche Leistung angeblich die Bereitstellung von Arbeitskraft – Tagelöhnern und Dienstboten – für die Landwirtschaft war, weitgehend den Rücken kehrte. Deutschland stand demnach wirtschaftlich wie kulturell auf einer höheren Entwicklungsstufe als Dänemark. Einen besonderen Platz in der wirtschaftlichen Argumentation nahm der Vorwurf der finanziellen »Prägrava-tion« seitens des Königreichs ein – also eine angebliche Ausbeutung der Herzogtümer; das rückständige Dänemark saugte demnach die wohlhabenden Lande durch hohe Abgaben und schlechte Finanzpolitik aus. Dem konnte nur durch eine weitgehende wirtschaftliche Unabhängigkeit vom Königreich entgegengewirkt werden. Die Forderung nach Finanzhoheit wurde oft genannt. Mitte der 1840er Jahre wandte man viel Kraft auf die Errichtung einer schleswig-holsteinischen Landesbank und einer gemeinsamen Bankiers-gesellschaft auf. Auch der Schleswig-Holsteinische Patriotische Verein unter-nahm einige wirtschaftliche Anstrengungen und versuchte, eine landesweite

Sparkasse aufzubauen und mit Tierschauen und Industrieausstellungen weitere Anhänger zu gewinnen. Außerdem sprach man sich für den Bau einer Nord-Süd-Bahn aus, die Nordschleswig mit Hamburg verbinden sollte. Viele wirtschaftliche Bestrebungen dienten entgegen dem nationalpolitischen Vorwand in erster Linie den Bedürfnissen einzelner Interessengruppen: Hierzu zählten etwa die Versuche, die schleswig-holsteinische Geistlichkeit gegen Konkurrenz durch im Königreich ausgebildete Pastoren abzuschotten oder die Viehzüchter auf der schleswigschen Geest gegen die Konkurrenz durch billiges Magervieh aus Jütland mittels einer Zollbarriere an der Königsau zu schützen. In einer breiteren Perspektive kann man die liberale schleswig-holsteinische Bewegung als den Kampf der Mittelschicht, namentlich des Bildungsbürgertums, gegen den Absolutismus bezeichnen, um selbst an der politischen Macht Teilhabe gewinnen zu können.

Des Weiteren stand die schleswig-holsteinische Bewegung dort am stärksten, wo die Modernisierung am weitesten fortgeschritten war, also vor allem in den Städten. Auf dem Land gab es dementsprechend die größte Zustimmung in den Gebieten mit einer aufstrebenden Bauernwirtschaft und ausgeprägter sozialer Differenzierung. Dies war in Teilen Südschlewigs besonders deutlich, namentlich in den Marschgebieten Eiderstedts und Nordfrieslands bis hinauf nach Tondern, wo schon seit dem Spätmittelalter ausgeprägte Geldwirtschaft und starke soziale Gegensätze vorherrschten, wenn auch der Gegensatz zwischen Arm und Reich nicht unüberwindlich war. In ähnlichem Maße war Angeln mobilisiert, wo die Hofbesitzer seit den landwirtschaftlichen Reformen einen hohen Lebensstandard entwickelt hatten und sich immer stärker am Bürgertum orientierten. In den Güterdistrikten des Südostens mit den dort vorherrschenden Gegensätzen zwischen Gutsherren, Zeitpächtern, Insten und Gesinde war man noch nicht so weit, und die ärmeren Gebiete auf der Geest standen am weitesten in dieser Entwicklung zurück.

In Nordschleswig stand die schleswig-holsteinische Bewegung am stärksten in der Umgebung von Tondern, die mindestens so stark auf Nordfriesland wie auf Nordschleswig ausgerichtet war. Danach folgte die östlich hiervon belegene Schluxharde mit vielen größeren Höfen und engen Verbindungen nach Südwesten durch den Viehhandel. Relativ stark war das Heimdeutschtum auch in der Umgebung von Broacker mit den vielen dort belegenen Ziegeleien, auf dem Loitland mit vielen Seehandelsverbindungen über Apenrade nach Hamburg und auch im Haderslebener Umland mit seinen vielen großen Höfen.

Zum dritten sprach die schleswig-holsteinische Bewegung in ausgeprägtem Maße während des gesamten Untersuchungszeitraums die Gruppen der Gesellschaft an, die am stärksten in die moderne Wirtschaft integriert waren. Gerade die nordschleswigsche Elite war deutschgesinnt. Insofern ist Gottlieb

Japsens Beschreibung der Schleswig-Holsteiner als Honoratioren-Bewegung nicht ganz von der Hand zu weisen. In den Städten war das Bildungsbürgertum mit Beamten und freiberuflich tätigen Akademikern wie überall innerhalb der deutschen Einheitsbewegung die treibende Kraft. Das Deutschtum in diesen Gruppen war nicht zuletzt durch ihre Ausbildung in Kiel oder an anderen deutschen Universitäten geprägt worden. Kaufleute und Fabrikanten hatten oftmals Handelsverbindungen nach Süden und waren daher ebenfalls stark unter den Heimdeutschen vertreten, nicht wenige von ihnen in führenden Positionen. Auch die Handwerksmeister waren traditionell fachlich mehr nach Süden orientiert und bildeten so einen wesentlichen Teil der Basis des Heimdeutschtums. Abgesehen von einzelnen Gesellen und Gehilfen zeigte die Unterklasse in den Städten hingegen kaum Interesse an der schleswig-holsteinischen Sache.

Auf dem Land waren besonders die Besitzer und Pächter kleinerer Güter in der schleswig-holsteinischen Bewegung vertreten. Für ihre politische Orientierung waren mitunter die Verbindungen zu potenten Standesgenossen und landwirtschaftlichen Vorreitern in Holstein von Bedeutung. Bei den Pächtern auf den augustenburgischen Gütern und Meierhöfen kam noch die Loyalität gegenüber dem Grundherrschaftsherren und Herzog als Faktor hinzu. Ebenso schlossen sich die Reeder und Kapitäne vom Loitland, die Ziegeleibesitzer vom Nordufer der Flensburger Förde und generell Großbauern, Müller, Branntweinproduzenten und andere Unternehmer häufig dem Heimdeutschtum an – nach Japsens Worten also die am stärksten verbürgerlichten Teile der ländlichen Gesellschaft. Doch auch einfachere Bauern in ausgeprägten Viehzuchtgebieten wie in Teilen der Schluxharde und im Westen, die gute Verbindungen nach Südschleswig hatten, waren stark vertreten. Dies galt auch für die Gastwirte. Familiäre Bindungen zwischen Stadtbürgern und wohlhabenden Hofbesitzern trugen wohl ebenfalls zur Ausbreitung der schleswig-holsteinischen Ideen auf das Umland bei. Ebenso dürfte die deutschgesinnte Elite mit ihrer Haltung auf die Schichten abgefärbt haben, die sich gerne mit ihnen verbinden wollten.

Kätner, Landhandwerker und Landarbeiter fanden sich nur vereinzelt unter den Heimdeutschen, und dies auch nur in Gegenden, in denen ein deutsches Übergewicht im Bauernstand einen gewissen sozialen Druck auf die Haltung der Unterschicht ausübte. Auch auf dem Land war die Unterklasse die Achillesferse des Heimdeutschtums. In Südschleswig hingegen hatten sich auch die unteren Schichten auf dem Land größtenteils der schleswig-holsteinischen Sache angeschlossen. In Nordschleswig schlossen sie sich der dänischen Bewegung an, deren Rückgrat die Mehrheit der Bauern war. Gemeinsam waren sie so stark, dass die ländlichen Gebiete in Nordschleswig überwiegend dänischer Gesinnung folgten, wenn man von der Ausnahme der Umgebung von Tondern einmal absieht. Da der allergrößte Teil der nord-

schleswigschen Bevölkerung auf dem Lande lebte, gab dieses Verhältnis im Krisenjahr 1848 den entscheidenden Ausschlag für die nationale Position im Landesteil.

Die Herzogtümer bildeten einen Arbeitsmarkt, der Freizügigkeit ermöglichte. Dadurch kamen Südschleswiger und Holsteiner, aber auch Deutsche von südlich der Unterelbe in den Norden. Dies trug natürlich ebenfalls zur Stärkung des Deutschtums in Nordschleswig bei. Dies betraf wiederum vor allem die Städte, in denen die Bevölkerungsfluktuation deutlich höher war als auf dem Land. Hier waren bis zu einem Drittel der Heimdeutschen südlich der heutigen Staatsgrenze geboren, vor allem Beamte, Freiberufler und Handwerker. In den Flecken des Landesteils war das Ausmaß der Zuwanderung sehr unterschiedlich, auf dem Land wiederum gering, wenn man von den größeren Landeigentümern im Haderslebener Umland und teilweise vom Loitland absieht. Gerade in den Städten stammten viele der nationalen Wortführer aus dem Süden. Doch alles in allem muss man den Zuzug von Deutschen als eher zweitrangigen Faktor für die Entwicklung des Heimdeutschtums bewerten – was letztlich auch der »Erfindung« des Begriffs »Heimdeutsche« für die eingeborenen deutschgesinnten Nordschleswiger entspricht.

Wenn man Stadt und Land als Einheit betrachtet, fällt der starke Zugang für das Heimdeutschtum von Seiten der Eliten der Periferie auf. Der schleswig-holsteinischen Bewegung mangelte es weder auf dem Land noch in den Städten an Führungskräften. Selbst in der Zwischenkriegszeit gab es immer deutschgesinnte Gewerbetreibende und Hofbesitzer, die die Position der politisch kaltgestellten und entlassenen Beamten und Intellektuellen einnahmen. Der bedeutende Zugang aus der Mittelklasse sicherte der Bewegung in Städten, Flecken und selbst in einigen Landdistrikten eine breite gesellschaftliche Perspektive. Dies bedeutet, dass Japsens oben genannte Beschreibung des Heimdeutschtums als Honoratiorenbewegung nicht die ganze Wahrheit erfasst. Abgesehen vom geringen Interesse seitens der finanziell am schwächsten gestellten Schichten umfasste die schleswig-holsteinische Bewegung im Norden des Landes sämtliche Teile der Bevölkerung. Damit war sie strukturell besser gestellt als viele andere Nationalbewegungen im Europa der damaligen Zeit, denen gerade die gesellschaftliche Elite im Kampf gegen die dominierende Nation fehlte. In Irland war die Elite abgesehen von den katholischen Priestern englisch orientiert. Im Baltikum und in Finnland gehörte die Elite weder der russischen Staats-Nation noch der eigenen Volksgruppe an, sondern einer anderen Minderheit, namentlich der deutschen bzw. der schwedischen. In Böhmen war die Oberschicht überwiegend deutsch; dennoch kam die tschechische Bewegung hinsichtlich einer fast vollständigen Sozialstruktur der schleswig-holsteinischen strukturell am nächsten. Anders

stand es mit der dänischen Bewegung in Nordschleswig; doch diese erhielt Unterstützung aus dem Königreich und baute allmählich aus dem wohlhabenden Bauernstand eine eigene Elite auf. Den auf drei Reiche verteilten Polen stand zwar eine gemeinsame Elite vor, doch fehlte hingegen sehr lange die Verankerung in der Masse der Bevölkerung.

Die schleswig-holsteinische Bewegung ging mit der Modernisierung und war keineswegs eine Reaktion gegen diese. Auch in Nordschleswig kann man sie als den Versuch einer sich gut entwickelnden Region ansehen, die sich von einem rückständigen Machtzentrum lösen wollte. Auch in dieser Hinsicht hat die tschechische Nationalbewegung besonders viel mit der schleswig-holsteinischen gemeinsam. Eine noch deutlichere Parallele lässt sich jedoch in Katalonien mit der Metropole Barcelona entdecken, das schon früh in Handel und Industrie führend im spanischen Staat war und dessen Nationalbewegung mit den veralteten Strukturen der Staatsführung in Madrid brechen wollte. Hingegen lässt sich die Entwicklung des Heimdeutchtums in Nordschleswig schwerlich mit Gellners Modell des unterentwickelten »Ruritanien«, dessen Bewohner sich aufgrund ethnischer Abgrenzungen von einem reicheren Zentrum abgrenzen wollen, in Einklang bringen. Ebenso wenig lassen sich die Theorien von Hechter und Nairn anwenden, wonach nationale Bewegungen aus Protest der Periferie gegen das Zentrum entstanden.

Im Vergleich zur schleswig-holsteinischen Bewegung rekrutierte die entsprechende dänische sich in Nordschleswig überwiegend aus den Bevölkerungsschichten, auf welche die Folgen der Modernisierung weniger starken Einfluss hatten. Dominierend war sie in den Gebieten, in denen die sozialen Unterschiede geringer waren als anderswo. Gesamtstaatspatriotismus und Königstreue waren offenbar gemeinsam mit einem gewissen Misstrauen gegenüber den »Großen« wie Gutsherren, Beamten oder Anwälten treibende Kräfte hinter den dänischen nationalen Mobilisierung. Dies galt in besonderem Maße im Krisenjahr 1848, als die Schleswig-Holsteiner mit ihrer Forderung nach Aufnahme Schlesiens in den Deutschen Bund und angesichts des von ihnen ausgelösten Aufstands als Friedensbrecher aufgefasst wurden. Während das Streben nach Modernisierung die Nordschleswiger auf die deutsche Seite zog, gab die Vorliebe für traditionelle Werte den Ausschlag zugunsten des Dänischen. In einem ziemlich kleinen Gebiet mit vergleichsweise einheitlicher Wirtschafts- und Sozialstruktur gab es somit zwei Bewegungen, deren Anhänger sich hinsichtlich der Modernisierung grundsätzlich anders verhielten. Man kann also nicht nur einen einzigen, sondern zwei verschiedene Zusammenhänge zwischen Modernisierung und Nationalbewegung ausmachen. Die festgefühten Muster der sozialen Basis beider Bewegungen sprechen eine deutliche Sprache dafür, dass dies kein bloßer Zufall war. Die These von der ungleichen Modernisierung als Erklärung für die Entstehung

und Entwicklung nationaler Bewegungen kann daher nicht nur auf regionaler Ebene – also im Verhältnis zwischen Zentrum und Periferie – bestätigt werden, sondern auch auf der Ebene des Individuums, wenn man das Verhältnis der Menschen untereinander in den verschiedenen sozialen Schichtungen betrachtet. Eine Voraussetzung war aber, dass man entlang der bestehenden sozialen Grenzlinien auch einen nationalen Gegensatz anfügen oder konstruieren konnte. Wie es das nordschleswigsche Beispiel belegt, bedurfte es dazu nicht einmal eines ethnischen Fundaments.

4. Die Mobilisierung des Heimdeutschtums

Wichtige Faktoren für die politische Mobilisierung der Heimdeutschen war die Existenz von Foren wie der schleswigschen Ständeversammlung (seit 1836) sowie vor allem in Bezug auf die Städte die schleswig-holsteinische Landesversammlung (1848-50) und die deutsche Nationalversammlung in Frankfurt (1848-49). Die schleswig-holsteinische Agitation fußte auf deutschgesinnten Lokalzeitungen, auf Druckschriften, auf Volksversammlungen, auf gemeinsamen Festbanketten und auf einem umfangreichen Vereinsleben. Dabei machte sie in großem Ausmaß Gebrauch von nationalen Mythen, Symbolen, Parolen und Liedern – und bediente sich einfacher Feindbilder. Bei der augustenburgischen Agitation fiel der Einsatz großer Geldmengen, um politische Unterstützung zu erreichen, besonders ins Auge. Bezogen auf die Gesamtbevölkerung waren die Erfolge der deutschen Agitation in Nordschleswig jedoch ziemlich bescheiden. Bedeutend war der Zuspruch vor allem in den Städten. Auf dem Land hingegen ließen sich nur wenige konservative Schleswiger rekrutieren. Diese neigten stattdessen immer mehr der dänischen Seite zu, je mehr sich die schleswig-holsteinische Bewegung zu einer deutsch-nationalen entwickelte. Dadurch verlor das Heimdeutschtum den Kampf um die nationale Vorherrschaft in Nordschleswig, wobei man – von der heutigen Grenze ausgehend – die Umgebung von Tondern als einzige Ausnahme herausstellen muss. Zeitweise stagnierte die Mobilisierung. Weiter entfacht wurde sie hingegen, wenn Ansporn und Inspiration von großpolitischen Ereignissen in Europa, von der deutschen Einigungsbewegung und von Reaktionen auf Aktionen der dänischen Gegenseite ausgingen. Hemmend wirkte hingegen das Desinteresse zunächst noch großer Bevölkerungsteile sowie vor allem 1846-47, 1850-63 und 1865-67 politische Unterdrückung durch die Obrigkeit.

Entscheidend für die Mobilisierung der schleswig-holsteinischen Bewegung war die Etablierung einer politisch aufmerksamen Öffentlichkeit, nachdem man 1835/36 in den Herzogtümern und im Königreich Ständeversammlungen eingerichtet hatte. Diese ermöglichten es, dass Demokratisierung und Nationalisierung von Beginn an Hand in Hand gehen konnten. Die wohlhabenderen Einwohner hatten nun wesentlich bessere Möglichkeiten, an der

Regierung des Landes mitzuwirken. Da die heimdeutschen Nordschleswiger im Durchschnitt wohlhabend waren, wurden sie durch das an ein bestimmtes Vermögen gekoppelte Wahlrecht begünstigt. Bei den Wahlen 1840/41 stimmten die Heimdeutschen in Tondern und Apenrade für zwei Anwälte aus Schleswig, die sich in der schleswig-holsteinischen Bewegung besonders hervortaten. Mit Ausnahme von Sonderburg 1840/41 konnten in den städtischen Wahlkreisen bis 1848 immer die Heimdeutschen ihre Kandidaten durchsetzen. Auch im 4. und 7. ländlichen Wahlkreis dominierten sie bis zum ersten schleswigschen Krieg, während der 6. 1847 an einen dänisch gesinnten Kandidaten ging. Nach dem Scheitern des schleswig-holsteinischen Aufstands verloren die Heimdeutschen 1853 Apenrade, Sonderburg und den 4. Landdistrikt, 1854 auch Hadersleben und nach einer Ausdehnung des Wahlrechts und erhöhten Druck durch dänische Beamte 1860 auch den 7. Landdistrikt und den städtischen Wahlkreis Tondern, zu dem auch die Flecken Lügumkloster, Hoyer und Wyk gehörten. In der letzten Legislaturperiode der schleswigschen Ständeversammlung war von den nordschleswigschen Abgeordneten nur noch der Vertreter der Gutsbesitzer den Heimdeutschen zuzurechnen (siehe Karte über die Wahlkreise Band I, S. 137)

Unabhängig von der Wahlberechtigung konnte jeder in der Presse und in den gedruckt herausgegebenen Protokollen die Debatten in der Ständeversammlung verfolgen und selbst Petitionen an die Versammlung schicken. Letzteres taten die Heimdeutschen vor allem in den Städten in großem Ausmaß. In den 1840er Jahren ging es ihnen dabei primär um die Einheit und Selbständigkeit der Herzogtümer, in der Zwischenkriegszeit vor allem um Änderungen der Spracheskripte. In den Städten hielt man Festbankette mit den vor Ort gewählten Ständevertretern und manchmal auch mit auswärtigen Spitzenvertretern der schleswig-holsteinischen Bewegung ab.

Während der Kriegszeit 1848-51 wurde die schleswigsche Ständeversammlung ausgesetzt. Dafür konnten die Heimdeutschen mit allgemeinem Wahlrecht sowohl an der Wahl zur Frankfurter Nationalversammlung im Mai 1848 als auch an der Wahl zur verfassungsgebenden schleswig-holsteinischen Landesversammlung im Juli 1848 sowie an der Wahl zur ersten ordentlichen Landesversammlung im Juli 1850 teilnehmen. Doch im Großen und Ganzen war die Teilnahme auf die Städte beschränkt. Von hier gingen dementsprechend auch die meisten Adressen an die Parlamente aus. In Tondern und Apenrade engagierten sich die Heimdeutschen aktiv für die deutsche Revolution und wurden auch von den Flügelkämpfen beeinflusst. Vor allem der demokratisch gesinnte linke Flügel war in beiden Städten stark vertreten, während man in Hadersleben eher einer gemäßigt-liberalen und auf dem Land einer gemäßigt-konservativen Linie folgte, sofern man sich überhaupt für die deutsche Innenpolitik interessierte.

1863-67 gab es kein parlamentarisches Gremium, weil sich die schleswigsche Ständeversammlung 1863 selbst aufgelöst hatte und die preußische Zivilverwaltung die Wahl einer neuen Landesversammlung, zu der die Stände beider Herzogtümer einseitig aufgerufen hatten, nicht genehmigen wollte. Daher mussten Petitionen nun an die Zivilkommissare, König Wilhelm und die Zweite Kammer des preußischen Landtags gesendet werden. Nach der Einverleibung in Preußen 1867 konnten alle wahlberechtigten Heimdeutschen an der Wahl des konstituierenden Reichstags des Norddeutschen Bundes teilnehmen. Das taten sie auch in hohem Ausmaß, und ihre dänischen Nachbarn taten es ihnen gleich, nicht zuletzt zur Manifestation ihrer Gesinnung. Nur im 2. und 4. Wahlkreis konnte die Wahl als Protest gegen Preußen genutzt werden, wovon man aber nur in Tondern Gebrauch machte.

Für die Mobilisierung waren die Presse und sonstige deutsche Agitation von entscheidender Bedeutung. 1840/41 wandten sich Lyna (Hadersleben) und Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt als regelmäßig erscheinende Presseorgane der schleswig-holsteinischen Seite zu. 1843 vollzog das Sonderburger Wochenblatt mit der Parallelausgabe Sønderborger Ugeblad den gleichen Schritt. Während der Kriegsjahre 1848-50 waren Nordslesvigsk Tidende in Hadersleben und Apenrader Wochenblatt die wichtigsten Sprachrohre der Heimdeutschen. In der Zwischenkriegszeit konnte sich nur das Intelligenzblatt halten, und dies auch nur als unpolitische Zeitung. Ab 1864 gab es erneut die Nordslesvigsk Tidende in Hadersleben, hinzu kamen die Apenrader Nachrichten und ab 1865 (Ny) Sønderborg Avis, die alle ihren eigenen Positionen über das Verhältnis der Herzogtümer zu Preußen hatten. Neben diesen nordschleswigschen Organen waren auch südschleswigsche und holsteinische Zeitungen in gewissem Maße im Landesteil verbreitet. Seit den 1840er Jahren waren einige Druckschriften mit Bezug auf Nordschleswig erschienen. Doch erst die augustenburgische Bewegung nutzte diese Form der Agitation ab Frühjahr 1864 systematisch.

Die augustenburgische Agitation ist ohnehin ein Kapitel für sich. Herzog Christian August entwickelte schon in den 1840er Jahren systematische Formen der politischen Beeinflussung. Sein Sohn Friedrich und dessen Anhänger setzten dies 1863-66 in noch höherem Ausmaß fort. Das Ziel war die Förderung der augustenburgischen Interessen, das Mittel in erster Linie Geld. Die Herzöge bezahlten die Produktion der vielen Druckschriften, hielten Lyna und Sonderburger Wochenblatt/Sønderborger Ugeblad finanziell über Wasser und unterstützten Nordslesvigsk Tidende und die Apenrader Nachrichten. Im Gegenzug versuchten die Augustenburger, die sprachliche und politische Linie der Zeitungen zu beeinflussen. Auch politische Agenten wurden aus herzoglicher Kasse bezahlt. In den 1840er Jahren war der Atzbüller Pastor Jürgen Brag der politische Wasserträger für Christian August, und ab 1860 wirkte Hugo

Jensen als Agent für Friedrich. 1864 leistete Friedrich sich Oberst Fürsen-Bachmann und drei weitere bezahlte Mithelfer allein für Nordschleswig. Auch Hof- und Gutsbedienstete wurden zu politischen Aufgaben herangezogen. Diese Agenten sollten ihren Namen für Petitionen und Zeitungsbeiträge hergeben, die in Wirklichkeit vom Herzog selbst stammten, Nachrichten über die dänische Bewegung beschaffen, ein Netz von Kontaktmännern organisieren, die Verbreitung von Druckschriften besorgen, Untersuchungen zur Stimmungslage in verschiedenen Distrikten vornehmen und vieles andere mehr. Wahrscheinlich waren es nicht alle politischen Gehilfen, die Geld vom Herzog bezogen. Viele waren eifrige Gesinnungsgenossen und Freunde des Herzogs. Doch nicht zuletzt Friedrichs Unterstützung für notleidende Alsinger nach dem Krieg 1864 zeigte, dass er Geld auch für den Kauf politischer Sympathien einsetzte.

Eine im Gegensatz dazu offene Form der Verbreitung schleswig-holsteinischer Standpunkte waren Volksfeste. Massenveranstaltungen mit über 1000 Teilnehmern gab es 1843 auf dem Mönterhoi westlich von Apenrade sowie 1864 auf Bøghoved bei Hadersleben und in Lügumkloster. Eine weitere Volksversammlung in Hadersleben 1866 erreichte dieses Ausmaß nicht. Kleinere und in erster Linie örtliche Volksversammlungen, an denen allerdings auch hunderte von Menschen teilnahmen, gab es 1845 in Tondern und 1848 ebendort und in Apenrade. Hinzu kamen von Vereinen organisierte Großveranstaltungen wie die Sängerbefeste in Augustenburg und auf der Anhöhe von Erleff am Haderslebener Damm 1845 oder die Tierschauen des Schleswig-Holsteinischen Patriotischen Vereins 1846 und 1847. Eine ganz besondere Ausprägung hatten die Huldigungen für Friedrich von Augustenburg 1864. In Tondern, Apenrade und Hadersleben fanden sie in ritualisierter Form statt, doch in Augustenburg und Sonderburg wurde dies von den Preußen unterbunden. 1865 gab es noch ein großes Sängerbefest in Tondern und 1865/66 mehrere Turnerfeste. Die Festlichkeiten waren oft mit Vergnügungen verschiedener Art und gemeinsamen Festbanketten im Zelt verbunden, bei denen man unzählige Male miteinander anstieß und den Herzog, führende Schleswig-Holsteiner, die Veranstalter, auswärtige Gäste und nicht zuletzt das einige Schleswig-Holstein hochleben ließ.

Das Vereinsleben war ein Schlüsselfaktor für die Mobilisierung der Heimdeutschen. In mehreren Städten gab es deutsche Bürgervereine. Der Bürgerverein in Hadersleben war über alle Umwälzungen der Geschichte hinweg Zentrum für das Deutschtum in der Stadt. In Apenrade gab es 1840-50 einen politisch äußerst aktiven schleswig-holsteinischen Bürgerverein. Andere heimdeutsche Gesellschaften wie Union in Hadersleben, Concordia und Harmonie in Apenrade und Harmonie in Tondern waren hingegen völlig unpolitisch. In Tondern nahm 1848 ein politisch aktiver Gewerbeverein seine

Tätigkeit auf. Hingegen war der örtliche Bürgerverein vor allem ein Geselligkeitsverein. 1849 gründete man in Hadersleben den Verein Germania. Der Apenrader Bürgerverein schloss sich in der Revolutionszeit dem demokratischen Dachverband schleswig-holsteinischer Volksvereine an, der Tondernsche Gewerbeverein dem Zusammenschluss der Arbeitervereine. 1864 wurden in Verbindung mit der augustenburgischen Dachorganisation der schleswig-holsteinischen Vereine neue Gesellschaften ins Leben gerufen, so etwa der Patriotische Verein in Hadersleben, Bürgervereine in Apenrade und Sonderburg, der Sundewitter Verein in Gravenstein, ein »Landwirtschaftlicher Verein« für Tondern und Umgebung, ferner schleswig-holsteinische Vereine in Augustenburg, Sonderburg, Broacker und Norburg, von denen jedoch nur ersterer über längere Zeit lebensfähig blieb. Ganz Nordschleswig und prinzipiell beide Herzogtümer übergreifend, doch in seiner Wirksamkeit und Personaldecke auf Hadersleben und dessen Umgebung beschränkt war der Schleswig-Holsteinische Patriotische Verein von 1845, dessen Programm politische wie wirtschaftliche Themen umfasste. Ihn gab es bis 1850, doch ab 1848 war er recht passiv und nur lokal orientiert. Für eine Vereinigung, die alle deutschgesinnten Nordschleswiger erfasste, war die Zeit noch nicht reif. Noch 1864/65 war das Netzwerk der schleswig-holsteinischen Vereine recht uneinheitlich.

Über die eigentlichen politischen Vereinigungen hinaus entstanden zahlreiche Vereine mit engeren Zielsetzungen. Ab 1842 entstanden viele Chöre. Jede Stadt hatte bald ihre Liedertafel, ebenso Augustenburg, Gravenstein und Hoyer sowie Ulkebüll auf Alsen. Sie stellten sich bald in den Dienst der schleswig-holsteinischen Sache und prägten deren Bild in der Öffentlichkeit mit Konzerten, Gesangsdarbietungen bei Volksfesten und den genannten Sängereisen. Doch schon vor 1848 ebte ihre Bedeutung wieder ab. In der Zwischenkriegszeit gab es nur noch den »Singverein« in Tondern. Ab 1864 entstanden neue Gesangsvereine in den anderen drei Städten und in Gravenstein.

Schleswig-holsteinisch gesinnte Schützengilden spielten politisch nur in Tondern und Sonderburg eine allerdings ohnehin nicht sehr große Rolle. Turnvereine entstanden erst ab 1864, zunächst nur in den Städten und in Lügumkloster. Verbindungen der »Kampfgenossen«, die 1864 in Tondern, Apenrade und Hadersleben sowie zu einem nicht rekonstruierbaren Zeitpunkt in Lügumkloster ins Leben gerufen wurden, hatten die Veteranen des schleswig-holsteinischen Heeres von 1848-50 zur Zielgruppe. Landwirtschaftliche Vereine wurden 1865 im Amt Hadersleben und zum Jahreswechsel 1866/67 im Amt Apenrade gegründet. Lose organisierte Komitees nahmen sich in beiden Kriegen der Verwundeten und Hinterbliebenen an, wobei heimdeutsche Frauen oft die treibenden Kräfte waren.

In Verbindung mit dem Vereinsleben wurde namentlich in den Jahren

1843/44 eine schleswig-holsteinische Nationalsymbolik förmlich auf den Markt geworfen. Dazu gehörte der Lornsen-Mythos, ein gemeinsames schleswig-holsteinisches Wappen, verschiedene Fahnen (von denen sich die blau-weiß-rote Trikolore durchsetzte) und das Lied »Schleswig-Holstein meerumschlungen« als die nationale Hymne schlechthin. Auch der Schlachtruf »Up ewig ungedeeft« von 1841 verbreitete sich rasch. Die drei oben genannten fundamentalen Grundsätze zu Erbfolge, Einheit und Selbständigkeit wurden ebenfalls zu Symbolen verklärt. Das schleswig-holsteinische Staatsgrundgesetz von 1848 war hingegen vor allem für den demokratischen Flügel eine strahlende Ikone. Doch nach 1850 war ein solcher kaum noch auszumachen. Die Heimdeutschen folgten immer mehr konservativen politischen Zügen. In den Jahren 1864-66 war der augustenburgische Prinz, als »Herzog Friedrich der Achte« zu einem fürstlichen Staatsoberhaupt auserkoren, eine wichtige Symbolfigur. Um ihn herum entstand ein Personenkult, der sich besonders an seinen Geburtstag und an den Jahrestagen seiner Proklamation vom 16. November 1863 und seiner Rückkehr nach Holstein um die Jahreswende 1863/64 mit Festveranstaltungen und Huldigungen in der Presse manifestierte. Doch der Kult schlug keine tiefen Wurzeln und ließ sich ab 1867 ohne weiteres auf den neuen Landesherrn König Wilhelm I. übertragen.

Das Wir-Gefühl, das durch die Symbolik geschaffen wurde, hatte eine logische Kehrseite: ein Feindbild. Ursprünglich fielen hierunter »die dänische Propaganda« und »eine bestimmte Partei«, doch ab Anfang der 1840er Jahre galt dies immer mehr für die Dänen und Dänemark im Allgemeinen. Dänemark wurde als fremdes Land angesehen und die dänische Sprache zu einem Fremdkörper im öffentlichen Leben der Herzogtümer degradiert. Dänischgesinnte Nordschleswiger aus der unteren Mittelklasse und der Unterschicht der Gesellschaft wurden als sozial minderwertig abgestempelt, um nicht zuletzt die Tatsache zu vertuschen, dass gerade sie für die Mehrheit der dänischen Seite in Nordschleswig den Ausschlag gaben. Besonders unbeliebt waren zugezogene Reichsdänen. Deren Bedeutung für das Dänentum in Nordschleswig wurde oft überinterpretiert. Unter ihnen waren am meisten die dänischen Beamten der Zwischenkriegszeit verhasst, und das galt sowohl für Amtmänner, Bürgermeister, Polizeimeister, die neu aufgestellte Gendarmerie und die oft als »Schwarze Gendarmen« bezeichneten Pastoren.

In der Gesamtschau führte die umfassende schleswig-holsteinische Agitation und politische Aktivität in Nordschleswig nicht zu Ergebnissen, die mit den Anstrengungen in einem realistischen Verhältnis standen. Am ehesten gelang die Mobilisierung in den Städten. Doch da der bei weitem größte Teil der Bevölkerung auf dem Land wohnte, ging der Kampf um die nationale Vorherrschaft in Nordschleswig für das Deutschtum eben hier verloren. Sowohl während des dreijährigen Krieges 1848-50 wie auch bei den Wahlen

von 1867 verlief die Grenze zwischen mehrheitlich deutscher und dänischer Gesinnung nördlich von Hoyer, südlich von Mögeltondern, nördlich von Tondern und Uberg, südlich der Schluxharde und südlich der Kirchspiele Bau und Handewitt und der Stadt Flensburg. Nördlich der heutigen Staatsgrenze wurden nur die Stadt Tondern, Flecken und Kirchspiel Hoyer und das Kirchspiel Uberg unbestritten vom Deutschtum dominiert. Hier gab es den nördlichsten Zipfel der starken schleswig-holsteinischen Sympathien entlang der südschleswigschen Westküste. Unter den östlichen Städten war das Deutschtum zeitweise in Hadersleben und zeitweise in Apenrade am stärksten, während es in Sonderburg immer merkbar schwächer ausgeprägt war. In den Flecken war abgesehen von Hoyer die deutsche Prägung am nachhaltigsten in Lügumkloster, Augustenburg und Christiansfeld zu spüren. Auf dem Land stand das Deutschtum abgesehen von Uberg und dem Landkirchspiel Hoyer am stärksten in der Schluxharde, im Kirchspiel Abel nördlich von Tondern, in der sich nordöstlich hieran anschließenden Umgebung von Lügumkloster, im Apenrader Umland, in Gravenstein und Umgebung und im Kirchspiel Wilstrup südöstlich von Hadersleben. Die politische Geografie des Heimdeutschtums blieb vom dreijährigen Krieg bis 1867 stabil.

Die Mobilisierung der Heimdeutschen geschah nicht in einem gleichmäßigen Prozess. Eine Eigendynamik, die eine solche Entwicklung hätte ermöglichen können, war bei der schleswig-holsteinischen Bewegung nicht in ausreichendem Maße vorhanden. An entscheidenden Stellen gaben überregionale Begebenheiten entscheidende Schübe. Ohne die Besetzung aller deutschen Staaten durch Napoléon Bonaparte und den Kampf vieler Deutscher hiergegen hätten Dahlmann und Falck kaum den schleswig-holsteinischen Gedanken geformt. Ohne die Julirevolution von 1830 hätte Lornsen kaum die Inspiration für eine neue Erhebung des Liberalismus in den Herzogtümern geliefert. Die Rheinkrise von 1840 schuf eine nationale Welle in Deutschland, die bis nach Nordschleswig wogte und entscheidend dazu beitrug, dass der schleswig-holsteinische Liberalismus einen deutsch-nationalen Charakter annahm. Ohne die Revolution im Frühjahr 1848 hätte es den schleswig-holsteinischen Aufstand ebenfalls kaum gegeben, und ohne die innenpolitisch begründete Intervention durch Preußen wäre er wohl schon nach der Schlacht von Bau zusammengebrochen – zumindest was Schleswig betrifft.

Die Einigung Italiens 1859-61 gab der deutschen Einheitsbewegung neuen Auftrieb. Dem Deutschen Nationalverein kam in Holstein Bedeutung zu, in Nordschleswig aber allenfalls indirekt. Dagegen war Bismarcks Vorhaben zur Einigung Deutschlands 1863-66 von entscheidender Bedeutung für die Heimdeutschen. Zunächst einmal gab die preußisch-österreichische Eroberung Schlesiens 1864 ihnen neue Zuversicht. Diese hatten sie auch nötig, denn abgesehen von Tondern und Umgebung befand sich ihre Bewegung damals im

Niedergang. Die Invasion gab ihnen die Möglichkeit, Friedrich von Augustenburg und dessen Erbansprüche zu unterstützen – was von Bismarck ganz und gar nicht beabsichtigt war. Der preußische Sieg über Österreich 1866 markierte nicht nur das Ende der augustenburgischen Bewegung. Er führte auch zu einer Hinwendung der Heimdeutschen zu Preußen, was mit der umfassenden deutschen Mobilisierung gegen eine mögliche Teilung Schlesiens zu tun hatte.

Die schleswig-holsteinische Bewegung ahmte die Ausdrucksformen der deutschen Einheitsbewegung nach, namentlich die Festbankette und Volksversammlungen und ganz besonders die Sängerbewegung mit dem Absingen nationaler Lieder. Die schleswig-holsteinischen Vereine ab 1864 waren Regionalausgaben entsprechender Vereine südlich der Elbe. Auch die Turnerbewegung kam aus dem Süden. Doch die Mobilisierung der Heimdeutschen kann nicht ohne die gleichzeitige dänische Bewegung im Landesteil verstanden werden, denn beide schaukelten sich durch Aktionen der einen und Reaktionen der anderen Seite immer wieder gegenseitig hoch. Die Gründung der Haderslebener Zeitung *Dannevirke* und die Forderungen nach einer Stärkung der dänischen Sprache im öffentlichen Leben wurden als »dänische Propaganda« aufgefasst. Dies löste heftigen Widerstand gegen das Sprachreskript von 1840 aus und markierte damit einen wichtigen Anstoß für die Herausbildung der heimdeutschen Nationalbewegung. Hiort Lorenzens berühmte Rede löste 1842 ebenfalls zornige Reaktionen aus. Der dänischen Versammlung auf Skamlingsbanke folgte als Reaktion die Zusammenkunft auf Mönsterhoi 1843, und der Gründung des Slesvigske Forening folgte die Ausbreitung des Schleswig-Holsteinischen Patriotischen Vereins im Haderslebischen. Die Nationalliberalen im Königreich schufen mit der Proklamation eines »Dänemarks bis zu Eider« – die ihrerseits eine Reaktion auf deutsche Expansionsforderungen im Kielwasser der Rheinkrise war – reichlich Zündstoff für eine weitere Eskalation des Konflikts, nicht zuletzt durch Orla Lehmanns schwülstige Reden. Als die dänischen Ständeversammlungen 1844 die Erbfolgefrage aufwarfen, zogen sie sich ebenfalls den Zorn der Deutschen zu.

Die »Phase B« nach Miroslav Hrochs Modell der Entwicklung nationaler Bewegungen lässt sich bei den Heimdeutschen in Nordschleswig mustergültig beobachten. Der Beginn dieser Agitationsphase kann in den ersten Jahren nach 1840 angesetzt werden. Doch schon bald nach Mitte des Jahrzehnts geriet sie ins Stocken. Die Sängerbewegung erreichte ihren Höhepunkt, und der Patriotische Verein hatte sein Mitgliederpotenzial im Norden Schlesiens bald ausgeschöpft. Die schleswig-holsteinische Bewegung stieß nun auf Ablehnung bei immer größeren Bevölkerungsteilen. Der dänischen Bewegung ging es allerdings ähnlich. Das besondere schleswigsche Bewusstsein stellte für beide Nationalbewegungen eine große Herausforderung dar. Es war aber mitnichten

als nationaler »dritter Weg« zwischen Deutsch und Dänisch zu verstehen, sondern viel mehr als ein weit verbreitetes regionales Identitätsgefühl. Beide Bewegungen mussten gegen Königstreue und Unverständnis für nationale Spaltungen bei den konservativen Schleswigern ankämpfen und gleichzeitig an deren Gefühle appellieren. 1843 und 1844 hatten die Deutschen damit durchaus Erfolg, weil die dänische Bewegung die Königstreue zu missachten schien und als Unruhestifter dastand. Doch schon ab 1845 zeigte sich, dass es vom Schüren des Protests konservativer Schleswiger gegen die »dänische Propaganda« und deren Verwerfungen zur Überzeugung derselben für die schleswig-holsteinische Sache ein weiter Weg war, den viele keineswegs beschreiten wollten. Allzu eifrige Agitation wirkte da eher kontraproduktiv. Die neuen schleswig-holsteinischen Fahnen waren für viele eine Provokation. Dies galt namentlich für die unteren Schichten in den Städten, bei denen traditionelle Königstreue und Gesamtstaatspatriotismus noch fest verankert waren. Auch die augustinburgischen Erbansprüche stießen bei der Mehrheit der Nordschleswiger auf Ablehnung. Für die Heimdeutschen waren sie daher eher eine Belastung, die sie auf Konfliktkurs zum König brachte. So hatte ab 1846 die dänische Bewegung in Nordschleswig die Nase vorn, zumindest auf dem Lande.

Im März 1848 profitierte die dänische Seite in hohem Maße davon, dass die Schleswig-Holsteiner nun als Unruhestifter dastanden. Der Aufstand trieb zahlreiche konservative Schleswiger in die Arme der dänischen Bewegung und besiegelte damit die Niederlage der Heimdeutschen im Kampf um die Vorherrschaft in Nordschleswig. Danach blieb das Größenverhältnis zwischen beiden Nationalbewegungen zumindest bis 1867 ziemlich konstant.

Im Frühjahr und Sommer 1864 gab die Gleichgültigkeit der Bevölkerung wiederum Grund zur Besorgnis. Zunächst hielt sich die Begeisterung für Prinz Friedrich selbst bei vielen Heimdeutschen in engen Grenzen. In den Städten sollte sich das rasch ändern. Doch auf dem Land blieb die Gleichgültigkeit geradezu auffallend. Selbst als es darum ging, die Teilung Schleswigs zu verhindern, bedurfte es sowohl 1864 als auch 1866 mehrerer Anläufe und großer Hilfe aus dem Süden, damit eine anständige Zahl an Unterschriften zusammenkam. Dabei bemühte man sich sogar besonders um die konservativen Schleswiger. Allerdings war deren Zeit nun vorbei. Die Frage »Dänisch oder Deutsch« hatte alle erfasst.

Bis 1867 folgte die schleswig-holsteinische Mobilisierung unter den Heimdeutschen also nicht dem von Hroch erarbeiteten Dreiphasenmodell. Wie erwähnt hatte die Phase A andere Inhalte. Phase B war nicht durch eine geradlinig zunehmende Agitation geprägt, die automatisch in Phase C mit der nationalen Massenmobilisierung und -organisation überleitete. Eher kann man

in Bezug auf die Heimdeutschen und die schleswig-holsteinische Bewegung überhaupt nur von einer modifizierten Ausgabe des Modells sprechen: Phase B führte nicht zu den gewünschten Ergebnissen, und statt einer Phase C gab es eine »Phase R« mit einer übereilten Revolution und nachfolgender Repression. Ähnliches galt auch für andere Nationalbewegungen. Eine Phase C begann erst nach einer erneuten Phase B: bei den Tschechen in den 1860er Jahren, bei den Iren etwa zehn Jahre später und bei den Polen etwa gleichzeitig mit den Dänen und Heimdeutschen in Nordschleswig etwa um 1890.

Ein weiteres Hindernis für die Mobilisierung der Heimdeutschen war die Unterdrückung der schleswig-holsteinischen Bewegung durch die Behörden. In der ersten Hälfte der 1840er Jahre konnte die nationale Bewegung sich recht frei entfalten. Die erste Vorwarnung für einen härteren Kurs war 1845 das Verbot der schleswig-holsteinischen Fahnen. Vor allem nach den Protesten gegen König Christians VIII. »offenen Brief« nahm der Druck der Behörden zu. Der schleswig-holsteinische Aufstand sicherte den Heimdeutschen kurzzeitig volle politische Freiheit, bis im August 1849 die gemeinsame dänisch-preußisch-britische Landesverwaltung das Ruder übernahm. Nach der endgültigen Niederlage der Schleswig-Holsteiner ab Juli 1850 verstärkte sich die Unterdrückung. Zwar verhinderten die Großmächte, dass die dänischen Behörden zu einer Generalabrechnung übergingen. Doch viele heimdeutsche Wortführer verließen freiwillig oder nach ihrer Entlassung das Land, und unter den Zurückgebliebenen bekamen nicht wenige durch überzogene Strafen für leichte Vergehen sowie politische und wirtschaftliche Diskriminierung eine gewisse Rache als Besiegte zu spüren. Eine freie heimdeutsche Presse gab es nicht mehr, und die Vereine standen unter strenger Aufsicht. Nur die Wahlen zu den Ständeversammlungen und die Formulierung von Protestadressen blieben als legale Wege politischer Bekundung übrig, bis letztere ebenfalls strengen Bestimmungen unterworfen wurde.

Obwohl den preußischen und österreichischen Zivilbehörden an möglichst engen Grenzen für die nationalen Bewegungen gelegen war, konnten die Heimdeutschen sich ziemlich frei der augustenburgischen Bewegung anschließen. Nach dem Wiener Frieden im Oktober 1864 wurden die Zügel jedoch fester angezogen, und unter der einheitlichen preußischen Verwaltung im Gefolge des Gasteiner Vertrages vom August 1865 spürte die Bewegung den härteren Zugriff der Behörden. Dieser bewirkte die Absetzung augustenburgisch gesinnter Beamter, die die Bewegung bis dahin vor Gegenmaßnahmen hatten abschirmen können, und eine mehr oder weniger erzwungene Einstellung der Tätigkeit der augustenburgischen Vereine und der Unterstützung Friedrichs durch die Presse. Dagegen war es den Heimdeutschen weiterhin möglich, ihren Protest gegen eine drohende Teilung des Landes

auszudrücken. Dies war den Behörden alles andere als unwillkommen – erst recht nicht, als es so weit gekommen war, dass dieser Protest mit dem Wunsch nach Einverleibung in den preußischen Staat verbunden wurde. Ab 1867 stand das Heimdeutschtum in Nordschleswig und ab 1870/71 letztlich die ganze deutsche Nationalbewegung auf gleicher Linie mit der preußischen bzw. der deutschen Reichs-Regierung. Doch das ist wieder eine andere Geschichte.

Übersetzung: Gerret Liebing Schlaber

Navne- og stedregister

- Abild sogn I: 190, 214, 381, 394, 428, 467;
II: 46, 123, 132, 144, 169, 323f, 326, 358, 466
- Adelby sogn I: 444, 482; II: 324
- Adolph, M., gdr., Nolde I: 139, 197, 467
- Adsbøl sogn I: 280, 445; II: 133, 209, 325
- Agerskov sogn I: 60, 428; II: 306, 308f, 322
- Ahlefeldt, forpagter, Favervrågård I: 287, 462, 379
- Ahlmann, Chr., bogholder, Gråsten I: 459
- Ahlmann, Fr., ride- og husfoged, Aabenraa, herredsfoged, Toftlund I: 240f, 345, 351
- Ahlmann, H., frue, Tønder I: 379
- Ahlmann, Hans, købmand, Gråsten I: 459;
II: 31f, 217, 275, 301
- Ahlmann, Hans, pastor, Svenstrup II: 195
- Ahlmann, justitsråd, Sønderborg I: 138, 194
- Ahlmann, Jürgen, købmand, Aabenraa II: 40, 136
- Ahlmann, M., provst, Tønder I: 347; II: 64
- Ahlmann, Nic., proprietær, Vertemine II: 322f
- Ahlmann, O. Fr., købmand, Gråsten I: 178, 254, 278, 293, 307, 459; II: 331f, 81, 83, 162, 175, 209, 275
- Ahlmann, Wilh., bankier, Kiel I: 63, 403; II: 81, 118, 173, 245, 250, 288
- Albinus, kancelliråd, Varmark I: 196
- Alexandersen, P., gdr., Sottrup I: 139, 164, 174, 177, 190, 192, 196
- Aller sogn I: 262; II: 295, 305
- Allerup, stadsmusikant, Tønder II: 50
- Als I: 14, 17, 54, 68, 72f, 75, 80, 88, 94, 98, 106, 154, 159-163, 166f, 169, 196, 214, 250-256, 275-280, 288, 305, 307f, 311, 319f, 344-346, 348, 351f, 356, 360, 363-368, 374, 392f, 405, 411, 429, 432, 434, 436, 439, 445-448, 456, 489, 495; II: 21, 23-26, 44, 46, 53, 56, 82, 88-90, 94, 102, 132, 169, 172-174, 179, 191f, 193-198, 202f, 210, 223, 231, 242, 252-254, 268, 274, 277, 290, 297, 314, 316f, 323, 326, 329, 331f, 335, 342f, 347, 446, 452, 463
- Als Nørherred I: 159-163, 169, 180, 196, 214, 279f, 365f, 396, 466; II: 197, 200
- Alsen, Carl Enevold, Sønderborg I: 307
- Amrum I: 68; II: 317
- Andersen, A. J., gdr., Karlsvrå II: 133
- Andersen, advokat, Christiansfeld I: 281
- Andersen, C. D., gdr., Højer II: 44
- Andersen, Carsten, skomager, Tønder II: 37
- Andersen, Christopher, gæstgiver, Højer I: 308
- Andersen, forpagter, Kegnæsgård I: 288
- Andersen, Franz, gdr., Nordborg I: 365f, 432, 460, 466; II: 23f, 44
- Andersen, H., gdr., Kegnæsgård II: 322
- Andersen, Hans Nic., landmåler, Nørre Hjarup I: 352
- Andersen, Mine, hustru, Nordborg I: 365f
- Andersen, Niels, Bastrup I: 367
- Andersen, Th., skibsbygger, Aabenraa I: 75
- Andresen jr., Andr., købmand, Tønder II: 69, 134f, 323
- Andresen, A. C., bager, Tønder II: 35
- Andresen, Andr. Chr., gdr., Ubjerg II: 210
- Andresen, Andr., sukkerraffinadør, Aabenraa I: 138, 143
- Andresen, Asmus, bager, Aabenraa II: 91, 136
- Andresen, bogholder, Tønder II: 60
- Andresen, H. C., snedker, Sønderborg II: 41
- Andresen, H. P., Aabenraa II: 214
- Andresen, Jens, købmand, Tønder II: 68
- Andresen, Th., skibsbygger, Aabenraa I: 453
- Angel I: 77, 80, 104, 227, 235, 243, 286, 288, 298, 300, 344, 368, 381, 394, 400, 440, 446, 448, 482f; II: 59, 86, 114, 127, 133, 142, 146, 269, 351, 456
- Angel, C. R. P., gdr., Bjerremark I: 470, 474; II: 51, 122
- Angel, Christine, frue, Tønder II: 219
- Angel, D. J., digefoged, købmand, Tønder II: 41, 61
- Angel, Detl. J., seminarist, Tønder I: 97
- Angel, H. J. P., købmand, Tønder I: 457, 470, 474; II: 47, 54, 90, 124, 134f, 323
- Apitz, typograf, Haderslev I: 380, 418
- Appel, Cornelius, lærer, Tønder II: 76
- Arnæs I: 482f
- Arrild sogn II: 133, 295, 307f
- Asmussen, A., gdr., Årslev II: 162, 218
- Auguste Victoria, prinsesse, kejserinde II: 330, 337
- Augustenborg I: 17, 63, 88, 94, 156, 195, 219, 221, 224, 250-258, 275, 297, 299, 317, 319f, 344, 351f, 364, 366, 436f, 444, 446f, 458f, 477f, 492; II: 17, 21, 23f, 32, 57, 139, 195-197,

- 210, 233, 236, 242, 253f, 268, 274-277, 280,
293, 325f, 330, 332, 356-358, 463f, 466
Aventoft sogn I: 428, 445; II: 169, 189, 291, 324
Avnbølgård I: 80, 88
- Bachmann, J., møller, Tønder I: 248; II: 323
Bachmann, Karl, godsejer, Grøngrøft I: 470;
II: 31, 192, 209, 275, 301
Back, J. G. H., læge, Augustenborg I: 255, 307;
II: 21, 197, 242
Bahnsen, Chr. Aug., seminarieforstander,
Tønder I: 130
Bahnsen, Martin, farver, Aabenraa I: 244, 312;
II: 47, 53, 91
Bahrt, Dan. Nic., inspektør, Augustenborg
I: 169, 250, 252, 290, 352, 459; II: 21, 26
Bahrt, huslærer, Augustenborg I: 250, 352
Balle, J., gårdejer, Hejls II: 45, 175
Ballegård I: 71
Ballum sogn I: 68; II: 192
Bardenfleth, C. E., minister II: 61f
Bargum, David, gdr., Havsted I: 196, 310, 467;
II: 222
Bargum, L. C. H., advokat I: 57, 362f, 411;
II: 87
Bargum, L. C., gdr., Rørkær II: 51
Barkentin, bleger, Haderslev II: 40
Bartelsen, Caspar, skibsreder, Aabenraa I: 235,
259
Basche, Julius, købmand, Tønder II: 133, 251,
323
Basse, C. E., faktor, bladudgiver, Haderslev
I: 357, 380; II: 25
Bastrup, Vamdrup sogn I: 394
Baudissin, A., agent II: 187
Baudissin, Ed., greve II: 329f
Beck, Peter L., gdr., Korntved I: 190
Beck, skovfoged, Arnkil I: 307f, 367
Becker, J. H., gdr., Nygård, Øster Lindet
I: 195, 309, 409
Beckholm, J. C., skrædder, Haderslev II: 207
Beckmann, Johann, skrædder, Augustenborg
I: 307, 364
Bedsted sogn I: 214, 428; II: 293
Behn, A., rådmand, Sønderborg II: 91
Behrens, skovrider, Holbæk i Sommersted
sogn I: 346; II: 21
Beier, Jens Janniksen, gdr., Barsbøl I: 90, 195
Belgien, nationalbevægelse I: 125, 132
Bellmann, C. G., kontor, Slesvig I: 244
Bendixen, B., kaptajn, Løjt II: 21
Bendixen, Bendix, kaptajn, Løjt sogn I: 465
Bendixen, Boy, kaptajn, Aabenraa og Løjt
I: 425, 429, 465
Bendixen, Jacob, skibsreder, Stollig I: 196, 310,
464f; II: 42f
Berendsen, Lor., skomager, Tønder II: 124
Berg, Claus P., sognefoged, Ødis I: 272
Bertelsen, Hans Hansen, gdr., Lebølgård
II: 24f
Bertelsen, Hans, købmand, Haderslev I: 149,
232
Berwald, forpagter, Barsbøl I: 463
Beseler, Wilh. H., advokat, Slesvig I: 59, 130,
193f, 198, 202, 205-208, 220f, 224, 231, 236,
242, 261f, 276, 287, 289, 306, 313, 319, 330f,
333-335, 355, 368, 377, 386, 431; II: 82, 92,
322f
Beuschau, Jens, gdr., Rinkenæs I: 279
Bevtoft sogn I: 346, 428
Biehl, Fr., købmand, Sønderborg I: 456; II: 41
Bierwirth, lærer, Kiel II: 150, 153, 156, 230
Bismarck, Otto von, ministerpræsident I: 14;
II: 96, 106, 109, 111, 113, 115, 119, 124-127,
159f, 166-168, 183, 185, 188, 191f, 197, 200,
213, 225f, 230, 238f, 246, 248, 252, 256, 263f,
276, 283, 288-290, 294f, 304, 307, 312, 317-
319, 333, 335f, 338, 346, 348, 359, 450, 453,
466f
Bjerg, Claus P., sognefoged, Ødis I: 283
Bjerg, Johan Peter, gdr., Ødis II: 42
Bjerning sogn I: 261, 267-269, 305; II: 295, 307f
Bjolderup sogn I: 214, 346, 428; II: 147, 178,
326
Bjært sogn I: 261; II: 199f
Bjørnsen, J. F., livlæge, Augustenborg I: 250
Bladt, H. C., gdr., Tandsgård I: 17, 196f, 311;
II: 25, 46, 53, 90
Bleicken, Bleick, kaptajnsøn, Keitum II: 186
Bleicken, frue, Tønder II: 219
Bleicken, Math., borgmester, amtmand,
Tønder II: 134, 142, 144, 186, 210, 246, 265,
268, 291-293, 307, 314
Bluhme, P. E., herredsfoged, Aabenraa II: 136
Bock, J. W., gdr., Melsgård II: 322
Bode, C. A. W., købmand, Aabenraa II: 208
Boesen, Peter J., Bastrup I: 396
Boesen, U. S., pastor, Fjelstrup I: 375
Bohde, G. N. B., glarmester, Tønder II: 69
Boisen, Joh. Fr. Oest, herredsfoged, Nordborg
II: 197
Bokelmann, Joh. C., godsejer, Müssen II: 116
Bonefeldt, Chr. P., gdr., Ulkebøl I: 139, 159,
177, 180, 190, 192, 196

- Bonnichsen, A. P., jernstøber, Haderslev I: 74, 234, 239, 283, 291f, 331, 340, 370, 377, 382, 398, 415-417, 428; II: 25, 97, 137, 152, 183, 204, 206, 212, 219, 235, 311-313, 316
- Bordelum sogn II: 133
- Borne sogn I: 482
- Bov sogn I: 88, 136, 214f, 299, 302, 305, 350, 365, 441, 444, 494; II: 59f, 65, 67, 75, 100, 121, 137f, 146, 169, 292, 326f, 345, 358, 449, 466
- Boysen, frk., Tønder II: 219
- Boysen, frue, Tønder II: 219
- Boysen, Joh. Fr., advokat, Altona II: 86-89
- Boysen, møller, Tørning I: 310, 407
- Boysen, Paul, landfoged, Heide I: 362
- Boysen, Th. A., godsejer, Ballegård II: 209, 301
- Brag, Jürgen, pastor, Adsbøl I: 62, 179, 276-280, 376, 471; II: 21f, 356, 462
- Brarup sogn I: 428; II: 291
- Brede sogn I: 20, 68, 75, 428; II: 122, 170, 307, 309
- Bredsted I: 246f; II: 127, 133, 271, 292
- Bredsted amt I: 300, 381, 400, 444, 483; II: 137
- Bremer, Jürgen, advokat, Flensborg I: 192, 194f, 197, 202, 215, 233, 238, 312, 334, 387
- Brennecke, J. A. C., murer, Haderslev II: 137, 207
- Brieger, Aug. Wilh., læge, Gråsten II: 130, 162, 175, 178, 209, 217, 275, 301,
- Brieger, Gustav Samuel, kirurg, Aabenraa II: 130
- Brieger, Gustav, augustenborgsk agent II: 130
- Brincken, H. von, købmand, Haderslev II: 214
- Brincken, W., købmand, Haderslev II: 212
- Broager sogn I: 81, 88, 169-171, 173, 222, 279f, 305, 311, 345, 362, 381, 399, 411, 445, 447, 470-472, 478, 480; II: 57, 133, 139, 175, 209f, 231, 276, 292f, 323, 326, 351, 356, 456f, 464
- Brockdorff, Cai Lor., kansler I: 120
- Brockenhuus-Schack, L. F. H., amtmand, Tønder II: 11, 94, 121, 134
- Brodersen, Julius N., rådmænd, Frederikskog II: 122
- Brodersen, Julius, gdr., Stenderup II: 148
- Brodersen, toldkontrollør, Augustenborg I: 250
- Bruhn, A. A., proprietær, Aastrupgård II: 206
- Bruhn, C. A. T., herredsfoged, amtmand, Rødding I: 345, 351f, 356, 371, 397, 490; II: 22
- Bruhn, C. W. J. H., advokat, Aabenraa I: 134, 350
- Bruhn, gæstgiver, Augustenborg I: 252, 352
- Bruhn, H. C. H., agent, Aarøund I: 310
- Bruhn, H., advokat, Aabenraa II: 20, 40
- Bruhn, Hans D., kaptajn, skibsreder, Aabenraa, Høgebjerg I: 336, 349, 425, 428f, 453, 455, 465; II: 20f, 26, 40, 147
- Bruhn, J., gdr., Mastrup II: 218
- Bruhn, Jørgen, daglejer, Sebbelev I: 307
- Bruhn, Jørgen, kgl. agent, Aabenraa I: 75, 192, 204, 349, 453f, 464f; II: 20
- Brühning, Ernst, skomager, Augustenborg I: 364
- Brøns sogn I: 367; II: 295, 322
- Buchholz, H., sognefoged, Aller I: 272
- Buchwald, L. von, Hejls I: 196
- Buchwald, oberstløjtnant II: 252
- Bucka, Edlef, gdr., Jejsing I: 197
- Bucka, Ph., proprietær, Vestergård, Burkal sogn I: 467
- Bundesen, Jens, møller, Genner I: 465
- Bundsgaard, A., gdr., Ødis I: 396
- Bungartz, Andreas, sadelmager, Haderslev I: 377
- Bungartz, Gottfr., sadelmager, Haderslev I: 340
- Bungartz, J. C., sadelmager, Haderslev I: 283
- Bungartz, J. G., sadelmager, Haderslev I: 232, 248, 283, 290
- Buntzen, købmand, Sønderborg II: 210
- Burchardi, Fr. Wilh., Chr., proprietær, Grøngård II: 147f, 210, 222, 251
- Burchardi, H. L. A., proprietær, Grøngård I: 288, 467; II: 27
- Burg I: 403; II: 133
- Burkal sogn I: 89f, 214, 301, 306, 444, 467, 469; II: 16, 67, 74, 133, 147, 169, 189, 210, 226, 292, 324f,
- Burmeister, gdr., Kolstrup I: 428f; II: 21, 42
- Busch, Moritz, journalist, Leipzig II: 83
- Bylderup sogn I: 214, 339, 362, 444, 469, 494; II: 67, 89, 133, 147, 164f, 210, 325
- Bödewadt, J. A., guldsmed, Tønder I: 339; II: 26, 323
- Bøghoved II: 180-186, 188, 201, 206, 211, 313, 333, 345, 356, 449, 463
- Bøking herred I: 227, 300, 399, 467
- Callesen, Carl, snedker, Haderslev II: 21
- Callesen, J., sognefoged, Hoptrup I: 272
- Camerer, J. F., ridefoged, Vodder I: 96f
- Caroline Amalie, dronning I: 236, 251; II: 150
- Caroline Mathilde, dronning I: 156

- Carstens, aktuar, Augustenborg I: 195
 Carstens, C. E., pastor, Tønder I: 347, 420;
 II: 60, 134f, 323
 Carstens, fru, Tønder II: 219
 Carstens, Pauline, Tønder I: 379
 Carstensen, B., gdr., Rudbøl II: 210
 Carstensen, bager, Løgumkloster II: 52
 Carstensen, Carsten R., gdr., Højer I: 190, 197,
 301, 420, 461; II: 44, 122
 Carstensen, Hans, kromand, Krumom I: 307
 Carstensen, Johan, gdr., Rudbøl II: 122
 Carstensen, Johs. Redl., købmand, Tønder
 II: 69
 Carstensen, Nic., Tønder II: 133
 Chemnitz, M. F., advokat, digter, Slesvig
 I: 244
 Chrestensen, C., gdr., Hummelhøj I: 197
 Christensen, Anna Christine, tjenestepige,
 Hostrup II: 36
 Christensen, H., kobbersmed, Tønder II: 41
 Christensen, økonom, Sønderborg II: 199
 Christian 8. I: 13, 94, 148, 150, 152, 157f, 166f,
 186, 207, 212f, 223, 234, 236, 238, 247f, 250,
 255, 258f, 273-275, 278, 285, 291, 293-296,
 304, 316, 319f, 329, 432f; II: 259, 342, 445,
 469
 Christian 9. I: 156, 295; II: 23, 109, 113, 115,
 123, 149, 151, 154, 159, 162f, 166-168, 230,
 264
 Christian August 2., hertug af Augustenborg
 I: 54, 58, 62, 94, 139, 142, 155, 157-159, 161f,
 164-166, 168f, 174, 176-180, 187, 195-197,
 205, 207-210, 215, 219f, 222, 224f, 228, 236,
 250-252, 254, 257, 261f, 264, 266, 269f, 273,
 275-281, 288, 290-292, 297, 300f, 311f, 318-
 320, 344, 346, 364f, 386, 406, 410, 414, 458f,
 480; II: 22-25, 82f, 87, 107f, 110, 149f, 193,
 197, 215, 217, 252-254, 264, 275, 339, 342-
 344, 346, 355f, 442, 446-448, 462
 Christian, prins af Augustenborg II: 252f, 275,
 330
 Christiani, boghandler, Augustenborg I: 252
 Christiansen, Fr., skomager, Aabenraa II: 136
 Christiansen, J., Løgumkloster II: 132
 Christiansen, K. L., rådmænd, Sønderborg
 I: 364
 Christiansen, Paul, murer, Haderslev I: 142,
 229
 Christiansfeld I: 75, 88, 136f, 193, 286, 290,
 311, 343f, 361, 379, 409, 418, 436f, 444, 458,
 461f, 477f, 492; II: 17, 47, 57, 90, 92, 120, 132,
 170, 176, 257, 291f, 294f, 300f, 303, 310, 314,
 324f, 358, 466
 Clausen, C. H., møller, Broager I: 215, 293,
 471; II: 90
 Clausen, Christian, Højer II: 35
 Clausen, Claus, gdr., Skeldegård I: 471
 Clausen, H. C., købmand, Haderslev II: 40,
 45, 137, 162, 278
 Clausen, H. V., historiker, Kbh. I: 18f
 Clausen, hjulmager, Haderslev II: 22
 Clausen, Jürgen, sognefoged, Grarup II: 256
 Clausen, M., frue, Haderslev II: 219
 Clausen, S., frue, Haderslev II: 219
 Claussen, aktuar, Haderslev II: 218
 Claussen, Fr. Wilh. E., læge, Gråsten I: 474;
 II: 175, 209, 252, 275, 301
 Claussen, Georg Fr., kancellisekretær, Slesvig
 I: 143f, 147, 164, 176, 190, 193, 197, 205, 220,
 230, 233, 238, 275, 289, 303f, 312, 331, 386,
 409
 Claussen, H. N. J., gdr., Hokkerup I: 471;
 II: 21
 Claussen, H. R., advokat, Kiel I: 386
 Claussen, P. A., gdr., Hedsgård I: 467, 474;
 II: 133, 135
 Claussen, S., gdr., Hedsgård II: 210
 Claussen, smed, Haderslev I: 290
 Cohen, Eleaser, herredsfoged, Ravsted II: 121
 Cohen, M. A., købmand, Haderslev I: 415;
 II: 97
 Cohen, M. W., læge, Aabenraa II: 132, 143,
 150
 Cold, F., gdr., Hønkys I: 428f; II: 21
 Commentz, Tønder II: 217
 Conradsen, J., Ødis I: 396
 Cornelsen, Cornelius, gdr., Havsted I: 467
 Cornett, A. J., kaptajn, sejmager, Aabenraa
 I: 235, 453
 Cossel, Eduard von, hofchef, Augustenborg
 I: 195, 254, 364; II: 26, 252
 Cryger, maler, Haderslev II: 40
 d'Aubert, borgmester, Oldenburg I: 189, 198
 d'Aubert, gdr., Rurup II: 282
 Dahl, gdr., Dambøl i Nykirke sogn II: 245f
 Dahl, J. M., pastor, Tønder II: 69
 Dahl, møller, Kær Mølle ved Hejls II: 175
 Dahlmann, Fr. C., professor, Kiel I: 115-124,
 132, 144, 198, 231, 236, 315; II: 341, 358,
 443f, 466
 Dahlmann, Mikkel, gdr., Bodskov, Vilstrup
 sogn II: 42
 Dalby sogn I: 211, 261, 428; II: 199
 Daler sogn I: 68; II: 122
 Dall, Paul M., gdr., Seggelund I: 195, 309f

- Damm, Asmus, gdr., Langlo, Kværs sogn
I: 474; II: 209
- Damm, Chr., pastor, Kværs I: 376, 471, 474
- Damm, Peter, aftægtsmand, Langlo, Kværs sogn I: 474
- Damm, Peter, gdr., Bodskov, Vilstrup sogn
II: 46
- Daniels, Bernhard, frivillig soldat, Bojskov
I: 380
- Danielsen, J., Vojens II: 162
- Danielsen, P. F. O., proprietær, Vojensgård
II: 148, 206, 228
- Danielsen, Paul, gdr., Nr. Mastrup I: 463
- Davidsen, H. C., købmand, reder, Aabenraa
II: 47, 136, 208, 285
- Davidsen, Ludolph, købmand, Aabenraa
II: 136
- Decker, Chr. Fr. C., pjeceforfatter, Nortorf
II: 179
- Degenhardt, gartner, Haderslev II: 207
- Deichmann, F., proprietær, Vojensgård II: 241,
269-271, 279
- Desler, D. H., møller, Dynt I: 215, 471; II: 209
- Desler, J., møller, Egernsund I: 471; II: 209
- Dethlefsen, Chr., gdr., Aventoft sogn II: 245
- Dethlefsen, Knud D., købmand, Aabenraa
I: 134f, 235, 259, 350, 357, 388; II: 26
- Dethlefsen, Peter Thaysen, gdr., Bremsbøl
II: 27
- Detleffsen, D., gdr., Læksgårde I: 311; II: 322
- Detleffsen, Detleff, gdr., Ved Gaden I: 190
- Detlefsen, J. A., jernstøber, Sønderborg I: 74
- Detlefsen, T., sognefoged, Hjerndrup sogn
I: 272
- Dichmann, seminarielærer, Tønder II: 12
- Diderichsen, urmager, Løgumkloster II: 52
- Dieck, forpagter, Rønhave I: 215, 250, 288, 352
- Diedrichsen, Asmus, gdr., Hejsager II: 42, 316
- Diedrichsen, Peter, glarmester, Broager I: 352
- Diemer, Andreas, rådmand, Tønder II: 90, 93,
95
- Dircks, J., frue, Tønder I: 379
- Dircks, Marie, Tønder I: 379
- Dircks, Peter, læge, Tønder I: 350
- Dithmer, H. H., teglværksejer, Rendbjerg I: 75,
196, 215, 471; II: 192, 209, 301
- Dithmer, L. A., teglværksforpagter, Fisknæs
I: 459
- Dreesen, G. B., adjunkt, Haderslev II: 70
- Dreger (Dreyer), Lud., apoteker, Tønder
II: 129
- Drevitz, F. C., klejnsmed, Haderslev I: 233,
331, 340; II: 25
- Dreyer, Marcus, gdr., Rønshoved I: 471; II: 209
- Dreyer, proprietær, Kehlet II: 206
- Drøhse, M. G., herredsfoged, Tønder I: 138f,
143, 147, 163f, 169, 176, 189, 191f, 194, 338,
373f; II: 62
- Dybbøl sogn I: 279, 352; II: 183, 196, 209, 297
- Dähmfeld, skovfoged, Augustenborg I: 250
- Dänischwohld I: 77, 80, 288, 400, 482f; II: 127,
133, 142, 303
- Døstrup sogn I: 68; II: 122
- Ebbesen, Fr., provst, Svenstrup I: 139, 196
- Ebeling, skovfoged, Gråsten I: 253
- Ebeling, teglværksejer, Egernsund II: 209
- Eckermann, Rud. Chr., læge, Nordborg I: 254;
II: 195
- Ecklou, slagter, Augustenborg I: 307, 367
- Edding, Herman, værtshusholder, Aabenraa
II: 20
- Edens, gæstgiver, Løgumkloster II: 151
- Edens, husjomfru, Løgumkloster II: 52
- Egen sogn I: 159, 213, 279; II: 200, 327
- Egernfærde I: 68, 119, 158, 184, 227, 243f, 256,
286, 312, 355, 400; II: 15, 82, 114, 127, 133,
142
- Eggert, bogbinder, Flensborg II: 312
- Eggert, J. L., bogbinder, Sønderborg II: 41
- Egvad sogn I: 60, 301, 306, 428; II: 147, 290
- Ehlert, Claus Fr., proprietær, Bejerholm
II: 148, 257, 303
- Ehlert, gdr., Hejsager II: 42
- Ehnsted, J. C., brændevinsbrænder, Broager
I: 215, 352, 471
- Ehrenburg, vejarbejder II: 38
- Einspa, H. D., vejarbejder II: 38
- Ejdersted I: 68, 77, 81, 104, 129, 298, 344, 381,
400, 412, 446, 448, 466, 482; II: 133, 142, 269,
350, 456
- Elholm, Jürgen, snedker, Augustenborg I: 364;
II: 210
- Ellhorn, snedker, Augustenborg II: 197
- Elmsbøl sogn I: 428
- Elvers, J. A., birkefoged, Løgumkloster I: 343,
346, 350; II: 26
- Emmerlev sogn I: 117, 428; II: 122, 144, 307,
309
- Engel, C. A. G. J., etatsråd, Slesvig I: 312, II: 174
- Engel, E., polytekniker, augustenborgsk agent
II: 174, 177-179, 182, 187f, 192, 194-198, 201f,
209, 242, 258, 272, 276f, 332
- Ensted sogn I: 82, 169, 173-175, 178f, 301, 306,
362, 399, 428, 445-447, 474; II: 29-31, 133,
147, 213, 233, 258, 326

- Erichsen, branddirektør, Haderslev II: 219
 Erichsen, Iver, møller, Løgumkloster II: 122, 151, 175, 210
 Erichsen, kornhandler, Haderslev II: 22
 Erichsen, kromand, Løgumkloster II: 186
 Erichsen, sognefoged, Roost II: 257
 Erlev Banke I: 248f, 291f
 Ernst Günther 2., hertug af Augustenburg II: 330, 337
 Eschelsen, Asmus, sognefoged, Nybøl I: 267
 Esmarch, Heinrich Carl, etatsråd, Slesvig I: 194f, 210, 220, 222, 312, 386, 410
 Estland, nationalbevægelse I: 488; II: 10, 79, 352, 458
 Eulenburg, Botho zu, medlem af bestyrelseskommissionen I: 369f, 376, 382
 Everdsen, Niels, Tønder II: 35
 Everdsen, Peter, Tønder II: 35
 Fabricius, Julin, redaktør, Haderslev I: 357
 Falck, Niels Nicolaus, professor, Kiel I: 117f, 120, 122, 129, 132, 164, 176f, 205f, 231, 281, 315, 409f; II: 341, 358, 443f, 466
 Falkenberg, C. C., toldkontrollør, Haderslev I: 417
 Fast, lærer, Tønder II: 215
 Feddersen, Berend, proprietær, Røj II: 251
 Feddersen, Boh, gdr., Højer I: 190; II: 69, 122, 133
 Feddersen, Boh, gdr., Røj II: 51
 Feddersen, Boy, godsejer, Søndergårde II: 122
 Feddersen, forpagter, Vojensgård I: 287, 462f
 Feddersen, G., forpagter, Kiding I: 215, 279, 288, 410, 470; II: 21, 31
 Feddersen, H. H., købmand, Tønder I: 242; II: 63, 68f, 323
 Feddersen, H., købmand, Højer I: 420; II: 69, 191
 Feddersen, P. H., vejarbejder, Heiligenhafen II: 38
 Feddersen, Th., godsejer, Søndergårde II: 307
 Fehr, Jes Richter, gdr., Gøttrup II: 306
 Feilberg, N. L., pastor, Ullerup II: 179
 Feldmann, S. H., herredsfoged, Toftlund II: 312
 Felsted sogn I: 178, 279f, 301, 351, 447; II: 209, 258, 302, 326
 Femern I: 68, 81, 104, 136f, 400, 403, 483; II: 133, 269
 Ferdinand, arveprins I: 157, 400f, 405, 492
 Festersen, A. P., kommissionær, Haderslev II: 207
 Festersen, F., amtsstuefuldmægtig, Haderslev I: 216
 Festersen, Hans Chr., gdr., Kokhave I: 89f
 Festersen, Hans N., gdr., Hokkerup I: 471, 473
 Festersen, Jep A., gdr., Hokkerup I: 471, 473
 Festersen, Peter, gdr., Hokkerup I: 471, 473
 Festersen, Thomas, gdr., Hokkerup I: 471, 473
 Finely, advokat, Haderslev II: 97
 Finland, nationalbevægelse I: 110, 127f, 486-488; II: 10, 79, 352, 458
 Finsen, Hilmar, borgmester, Sønderborg II: 11, 20, 56
 Fischer, Chr., Aabenraa II: 214f
 Fischer, Frederik, redaktør, Aabenraa I: 17, 168f, 187f, 235, 240, 244, 267, 330, 336, 431
 Fischer, Ludwig Wilh. Chr., hestehandler, Augustenburg I: 250f, 254f, 281, 307, 352, 364, 382, 459; II: 21, 26
 Fiskbæk I: 80, 156
 Fjelstrup sogn II: 295, 307f
 Fjølde sogn I: 300
 Flensborg I: 68, 76, 87, 90, 119, 129f, 168, 172, 212, 214f, 221, 223, 227, 230, 236, 243, 254, 271, 286, 294, 298, 338, 343, 368f, 371, 374, 382, 397, 405, 440f, 444-446, 449, 453, 482, 494; II: 10, 48, 59, 65, 82, 92, 108, 114, 127, 133f, 142, 146, 160, 169, 173, 177, 215f, 256, 269, 285, 292, 294, 310, 314, 316f, 322, 324, 327, 334, 358, 466
 Flensborg amt I: 68, 227, 381, 405; II: 121, 134, 137, 292, 316f, 321, 329
 Flor, Christian, professor, Kiel I: 153, 205, 241, 305, 433
 Fole sogn II: 295, 297
 Fontenay, C. O. M. le Sage de, amtmand, Tønder II: 134f, 192, 265
 Forchhammer, frk., Tønder II: 219
 Forchhammer, Heinrich, bladudgiver, Tønder II: 14, 88, 157
 Forchhammer, J. G. F., direktør, København II: 14
 Forchhammer, Margrethe E., bladudgiver, Tønder I: 186, 359; II: 14
 Forchhammer, Marie, Tønder I: 379; II: 219
 Forchhammer, P. W., professor, Kiel I: 404, 410; II: 14
 Francke, Karl Philip, regeringspræsident I: 334, 392, 394, 405; II: 110, 322f
 Franz Joseph, østrigsk kejser II: 129, 237
 Frederik 6. I: 94, 115, 119, 129, 134, 148, 150, 156-158, 329
 Frederik 7. I: 14, 62, 94, 157, 232, 297, 329, 331, 341f, 353, 363, 369, 371, 374, 382, 388, 400f, 405, 432f; II: 23, 28, 35f, 38f, 52, 55, 62f, 97, 109-111, 123, 129, 150, 156, 161, 230, 259, 264

- Frederik Christian 2., hertug af Augustenborg
I: 156-158, 320
- Frederik Wilhelm 4., konge af Preussen I: 424
- Frederik, arveprins I: 157
- Frederik, prins af Nør I: 157, 203 291, 312,
334f, 364f; II: 23
- Frederiksen, Andreas, gdr., Vester Terp II: 122
- Frederikskog I: 89
- Frederiksstad I: 129, 286, 356, 382, 430, 495;
II: 82, 133
- Frellsen, J. C., sejlmager, reder, Aabenraa
II: 208
- Frey, H. P., købmand, Haderslev I: 476; II: 97,
137
- Friederici, købmand, Aabenraa I: 235
- Friedrich, kronprins af Preussen II: 111, 225f
- Friedrich, prins, sen. hertug af Augustenborg
I: 14, 54, 62; II: 83, 86, 107f, 110-121, 123f,
127-134, 140-158, 161-166, 165f, 170f, 178,
180, 182, 184-186, 191f, 193-198, 202, 203-
205, 208, 210f, 224-244, 247-256, 259, 261f,
263f, 269f, 272-282, 283f, 289, 301, 311-313,
319f, 330-339, 342f, 346-348, 355-357, 359f,
442, 445, 447, 450, 452f, 463, 465, 467f
- Friedrichs, C. E., værtshusholder, Tønder
II: 62, 124
- Friedrichsen, gdr., Emmelsbøl II: 186
- From, Asmus, gdr., Sode I: 196, 220, 310, 407
- From, Jørgen J., sognefoged, Fjelstrup I: 196
- Fröhse, Ed., buntmager, Aabenraa II: 187
- Frölich, godsejer, Lillehorn i Læk sogn II: 51
- Frölich, Werner, forpagter, Ellehus, gdr.,
Vester Terp I: 55; II: 108, 123, 128f, 135,
145f, 150, 162f, 186, 203, 210f, 245f, 251, 312,
331, 335
- Frørup sogn I: 155, 214, 262, 305; II: 42, 200,
295, 305
- Frøs og Kalvslund herreder I: 345f, 352; II: 21,
120, 294
- Fuglsang, gdr., Skodborg I: 378
- Fuglsang, S. C., gdr. og brændevinsbrænder,
Drenderup, ølbrygger, Gl. Haderslev I: 367,
462; II: 200, 218
- Fürsen, C. W., herredsfoged, Ravsted I: 346;
II: 19
- Fürsen-Bachmann, F. B. von, oberst, Slesvig
II: 145-148, 150, 164f, 173-180, 182, 184f,
187f, 191f, 194-196, 198, 201f, 203, 205, 332,
356, 463
- Før I: 68, 94, 467; 317, 324
- Gammelgård I: 156
- Garding I: 137; II: 82, 127, 133
- Gebhardt, Jac. L., snedker, Aabenraa I: 428f;
II: 136, 219
- Gelting sogn I: 368
- Germar, Fr. H., hofpræst, Augustenborg
I: 215, 250, 256, 347, 352
- Gilau, Z., Kolstrup II: 21
- Gilow, Peter, garver, Aabenraa I: 429; II: 20
- Gimm, Marcus, kantor, Sønderborg I: 254
- Gl. Haderslev sogn II: 306
- Glücksborg I: 69, 137, 156; II: 316f
- Godskesen, Iver, Lunderup II: 187
- Godt, B. P., pastor, Felsted I: 347, 351, 374,
407, 471
- Godt, gdr., Rinkenæs II: 82, 275
- Godt, P. H., privatskolebestyrer, Haderslev
II: 70
- Goede, Chr., træner, Augustenborg I: 364
- Gottburgsen, P. L., borgmester, Aabenraa
II: 208, 219, 251, 255, 257, 267, 275, 279, 285,
317
- Gottfriedsen, jr., advokat, Haderslev I: 427
- Gottfriedsen, Peter, advokat, Haderslev I: 142,
144, 177, 193, 197, 230, 239, 289, 311f, 476
- Gottorp amt I: 68; II: 134, 137
- Grabert, Fr. Wilh., Tønder II: 69
- Gram herred I: 150, 263, 345f, 449; II: 21, 120,
202, 242, 258
- Gram og Nybøl godser I: 71, 80, 136, 263, 352,
403; II: 120, 295
- Gram sogn II: 295
- Grarup sogn II: 306, 326
- Green, Hugo, købmand, Flensborg II: 47f, 65f
- Greif, G. H. O., dirigent, Haderslev I: 248
- Grimm, Fr. W., advokat, Sønderborg II: 198,
210, 269, 322
- Grotian, Chr. Aug., husfoged, Augustenborg
I: 250
- Grotian, J. D. F., skovrider, Dynt I: 215, 352,
471
- Grotrian, Heinr. Aug., skovfoged, Nordborg
I: 255
- Grøngrøft I: 88, 136, 166
- Grønlund, blikkenslager, Løgumkloster II: 52
- Gråsten I: 88, 253, 256, 275, 317, 319, 364f, 372,
379f, 397-399, 405, 410, 427, 429, 444, 458-
460, 470, 477, 492; II: 17f, 26, 32, 57f, 133,
139-141, 209, 215, 217, 252-254, 275f, 281,
293, 301, 310, 316, 325, 330, 332, 351, 356-
358, 466
- Gråstenske godser I: 136, 156, 178, 214f, 439,
470-472; II: 21, 24f
- Güllich, J. G. Th., advokat, Slesvig I: 143f, 147,
176f, 190-194, 198, 202, 204-208, 220, 231,

- 235-239, 244f, 257, 259f, 287, 289, 303, 312, 394, 404f, 410, 429f; II: 92
- Günthersohn Hansen, H. C., købmand, Sønderborg I: 138, 142, 146, 194
- Güntzel, Fr., gdr., Grønnebækgård I: 465
- Güntzel, G. F., godsejer, Søgård I: 166, 197
- Göhlmann, J. C., gdr., Vonsmose I: 289, 291, 293, 310, 474; II: 25
- Göhlmann, M. G., garver, Haderslev I: 282f, 290, 331-333, 340, 350, 370, 377, 382, 389, 415f, 474, 476; II: 21, 25, 32, 40
- Göttge, H. H., pastor, Ubjerg I: 347, 375; II: 122
- Göttge, M. N., blikkenslager, Tønder II: 124, 134f, 210
- Göttig, C. A.E., læge, Nordborg I: 255
- Göttig, Fr. G., provst, Aabenraa II: 285
- Haddeby I: 235f
- Haderslev I: 53, 56, 63, 68, 74, 76, 79, 83, 85-88, 102, 119f, 129, 134-136, 138, 141f, 145f, 149-152, 154, 185f, 193f, 197-199, 208f, 213f, 216-218, 225, 229-234, 236, 238, 248-250, 256-258, 261, 264, 266, 271, 282, 285f, 290-292, 299, 308, 311f, 314, 315-317, 319, 329-333, 336, 339-342, 344, 347-350, 352, 356f, 359-363, 367-371, 376-381, 383, 388-390, 392, 394-397f, 400f, 403-405, 409, 415-419, 422, 425, 427f, 489, 491-493, 495; II: 11, 17, 21f, 25f, 32, 39f, 45, 47-49, 53f, 57f, 69-71, 73, 82, 87f, 90-93, 95, 97f, 100, 102, 114, 120, 130-133, 136f, 139, 141-144, 151-155, 160, 162f, 170f, 173, 175-177, 179-190, 199f, 205-207, 212, 214-216, 218-221, 228-232, 234f, 239f, 242f, 245, 249f, 253f, 256f, 266f, 269-271f, 276, 278, 280, 286, 292, 294, 299-301, 307, 310-313, 314-317, 324, 326f, 331-333, 335, 338, 341, 345-348, 354-358, 444, 449, 451-453, 461-464, 466f
- Haderslev amt I: 68, 73, 75, 77, 81, 87, 94, 98, 104, 110, 132, 139, 150, 154, 166f, 195f, 199, 208-209, 211, 214, 216, 236, 260, 261-275, 280, 285f, 289f, 292, 299, 304f, 309f, 319, 345, 347f, 351, 356, 358f, 363, 367, 371, 374-376, 379f, 388f, 394-396, 403, 409-411, 416f, 428f, 432, 434, 436f, 439-442, 445-447, 449-453, 461-463, 475-479, 478, 480f, 494f; II: 10f, 17, 21, 41f, 45f, 53, 56, 89, 94, 102, 120, 132f, 142f, 148, 151, 162f, 165, 169f, 174, 178, 180, 184, 189, 191, 200-203, 218, 242f, 256f, 266f, 276, 278, 285, 288-292, 294f, 301-310, 314, 316, 320, 321, 326f, 332, 342, 347, 351, 357, 446, 449, 456, 458, 464
- Haderslev herred I: 345f, 449, 461f; II: 21, 120, 202, 302, 306, 309, 314
- Haderup, A. C., Abild I: 394
- Haderup, sognefoged, Tved II: 46, 122
- Hage, gæstgiver, Tønder II: 90
- Hagemeister, oldfrue, Augustenborg I: 250
- Hagerup, Vilhelm, lærer, Tønder II: 93f
- Hagge, H., gæstgiver, Tønder II: 69
- Halk sogn I: 363; II: 42, 222f, 306
- Hall, C. C., konseilspræsident II: 78, 96, 108, 119
- Hammelev sogn II: 200, 306
- Hammerich, Emil, borgmester, Haderslev II: 11, 47f, 137
- Hammerich, Fr., forfatter, Kbh. I: 17
- Hancke, advokat, Slesvig I: 194
- Hanquist, gdr., Vellerup II: 148, 282
- Hanquist, Ludvig, gdr., Alslev II: 122
- Hanquist, O. C., købmand, bykasserer, Tønder I: 281, 238f, 242, 338; II: 41, 61, 128f
- Hansen jr., Math., tobaksfabrikant, Haderslev II: 49
- Hansen sen., Math., tobaksfabrikant, Haderslev II: 49
- Hansen, Andr. Lor., købmand, Sønderborg II: 41
- Hansen, Andreas, justitiar, amtmænd, Læk I: 197, 289, 299, 302f, 311, 356, 362, 373f, 386, 399; II: 20, 134
- Hansen, apoteker, Haderslev II: 40
- Hansen, apoteker, Løgumkloster I: 308
- Hansen, Carl E. J., læge, Haderslev II: 82, 174f, 183, 204, 206
- Hansen, Chr., gdr., Nymølle, Bylderup sogn I: 347, 478
- Hansen, Christen, gdr., Elsmark I: 94, 98
- Hansen, D., Aabenraa II: 214
- Hansen, E. A., læge, Haderslev I: 248
- Hansen, F. V. R., pastor, Sild I: 410
- Hansen, Fr. Chr., pastor, Aastrup I: 269f
- Hansen, Fr., tjenestekar, Gerner II: 38
- Hansen, H. C., læge, Højer I: 428; II: 19, 26
- Hansen, H. C., tobaksfabrikant, Haderslev I: 75; II: 91, 206
- Hansen, H. H., Haderslev II: 45
- Hansen, H., litterat, Egernførde I: 57
- Hansen, H., Lysbild I: 197
- Hansen, Hans, gdr., Hynding I: 467; II: 210
- Hansen, Hans, organist, Augustenborg I: 250
- Hansen, Hans, sognefoged, Eggebæk I: 211, 347, 469, 478
- Hansen, J. G., jurist, Rødenæs I: 133
- Hansen, Jep, pastor, Hjordkær I: 375

- Hansen, Joh. Th. H., jernstøber, Højer I: 74
Hansen, Julius, hotelejer, Aabenraa II: 207, 213, 219
Hansen, Jørgen, biskop, Egen I: 363; II: 56
Hansen, L., gdr., Egelund ved Aabenraa II: 147f, 153, 162, 175, 177, 189, 203, 229, 332
Hansen, Math., gdr., Tårning I: 196
Hansen, N. C. K., bager, Haderslev II: 40
Hansen, Nis, tømrer, Aabenraa II: 37
Hansen, P. B., købmand, Aabenraa II: 40, 213
Hansen, P., sognefoged, Magstrup I: 272, 283
Hansen, Paul, gdr., Barsmark I: 94, 98
Hansen, Peder Brodersen, borgmester, Haderslev II: 137, 151, 163, 173-176, 199, 206, 218f, 235, 240, 257, 265f, 270f, 311f
Hansen, Ph., teglværksejer, Egernsund II: 209
Hansen, rådmænd, Sønderborg II: 47
Hansen, T. T., købmand, deputeret borger II: 60f
Hansen, toldforvalter, Aabenraa I: 144
Hansen-Grumby, A., gdr. II: 74, 95, 277-279
Hanssen, D., redaktør, Sønderborg II: 258f, 261
Hanssen, Hans P., slesvig-holstener, Sønderborg II: 24
Hanssen, Hans Peter, borgerkaptajn, rådmænd, Sønderborg I: 333, 343; II: 91
Hanssen, Jørgen, sandemand, Ravnskobbel II: 53, 90
Hanssen, Nis, teolog, Kbh. I: 162f, 165, 167f, 349
Hanved sogn I: 368, 444; II: 67, 121, 324, 358, 466
Harbou, departementschef I: 415
Harbou, Fr. Nic. von, skovfoged, augustenborgsk agent, Aabenraa II: 173-174, 177-179, 182, 184, 186-188, 195, 198, 332
Harbou, M. A., amtsforvalter, Løgumkloster I: 345, 351
Harder, toldfuldmægtig, Tønder I: 216, 245-247
Hargens, W. H., bysekretær, Haderslev I: 234, 341, 344, 357, 371
Harring, Harro, frihedsforkæmper I: 410
Hartmann, Vitus, blikkenslager, Haderslev I: 150
Hartmeyer, Ambrosius H., købmand, Aabenraa II: 20f, 26, 40
Hartmeyer, Julius, købmand, Aabenraa II: 207f, 219
Hartz, August, frivillig soldat, Kabdrup I: 380
Hartz, gdr., Kabdrup I: 331
Hauschild, skibsbygger, Sønderborg II: 322
Haversaat, fuldmægtig, Nordborg I: 352
Havnbjerg sogn I: 159, 213, 279, 365f, 444, 466; II: 326
Hegewisch, D. H., historiker, Kiel I: 99f
Heiberg, Carl, advokat, Slesvig I: 233, 237-239, 258, 281, 283, 287
Heide, Alex., herredsfoged, Haderslev II: 137
Heide, Johan Chr. Henrik, købmand, Sønderborg I: 138, 142, 164
Heintze, Ernst von, amtmand I: 362, 420
Heise, Willh., gdr., Blomsgård, Burkal sogn I: 301
Hejls sogn I: 155, 262; II: 199
Helleved sogn I: 59, 428; II: 147
Heltberg, dr., Mikkelborg II: 282
Heltzen, E. S. E., amtmand, Aabenraa I: 429; II: 11, 17, 20f, 29-32, 38f, 56, 99, 120f, 136, 178f, 192, 263
Henningsen, gdr., Risegård II: 218
Henningsen, H., partikulier, Flensborg II: 193
Henningsen, Heinr., teglværksejer, Egernsund I: 215, 278f, 471
Henningsen, N. H., herredsfoged, Gråsten I: 372, 382
Henrici, P. Chr., politimester, Aabenraa I: 357
Hertel, Hans Vilh., pastor, Moltrup I: 265
Herzbruch, Th., bogtrykker, Flensborg II: 251, 310
Hess, Cecilie, Tønder I: 379
Hess, Sophie, Tønder I: 379
Heuckendorf, Carl H., husfoged, Haderslev II: 137
Heuermann, kirurg, Nordborg I: 255, 351
Heynsen, F. J., pastor, Tønder I: 347, 375, 379, 389, 419, 423; II: 26
Heynsen, Louise, Tønder I: 379
Hilmers, A. Tåbdrup I: 216
Hinrichsen, Hans, Højer II: 133
Hinrichsen, Daniel, gdr., Øster Terp I: 216, 288, 310, 347, 428, 478; II: 46, 53, 56, 82, 89, 147
Hinrichsen, F. A., gdr., Øster Terp I: 216
Hinrichsen, Fedder P., gdr. og købmand, Højer II: 44, 69, 122
Hinsch, proprietær, Olufskær I: 291
Hiort Lorenzen, Peter, købmand, Haderslev I: 62, 135, 138f, 141f, 146, 149, 151, 164, 177, 186f, 191, 193, 194f, 205-210, 216, 220, 223, 229, 232, 235, 261-264, 271, 273, 276, 283, 311f, 316, 318, 385; II: 342, 344, 359, 445f, 448, 467
Hissel, Peter P., gdr., Tumbøl I: 351
Hittschner, E., Aabenraa II: 214

- Hjærndrup sogn I: 261f; II: 200, 295
Hjerpsted sogn I: 428; II: 122
Hjerting sogn II: 295, 297, 305
Hjordkær sogn I: 211, 428; II: 147, 178, 325
Hjort, J. L. M., provst, Tønder II: 134
Hjortlund sogn I: 261
Hodges, George Lloyd, medlem af bestyrelseskommissionen I: 369f
Hoeck, Doris, præstedatter, Hostrup II: 36
Hoeck, F. P., sognefoged, Burkal I: 478
Hoeck, Nis P., pastor, Uge II: 54, 175
Hoeg, S. D., farver, Højer I: 420, 460; II: 69, 122
Hoffgaard, C. E., købmand, reder, Aabenraa I: 235; II: 136, 183, 208, 219
Hohenlohe-Ingelfingen, fyrst II: 256, 258
Hohlmann, Nis, kaptajn, Aabenraa, Løjt I: 425, 465
Hohn sogn I: 235
Holbøl sogn I: 178, 215, 280, 445, 471f; II: 163, 169, 209, 252, 292, 302, 326
Holm, C. P., købmand, Haderslev II: 90f, 97, 137, 316
Holm, J. C., købmand, Haderslev I: 138, 193, 214, 312, 340
Holm, J. H., borgmester, Tønder II: 11, 51, 93, 123f, 134
Holmer, Jes, tjenestekar, Dyrhave II: 255
Holst, Balth., godsforpagter, Fiskbæk I: 473
Holst, Bendix, gdr., Stollig I: 465, 473
Holst, E. B., proprietær, Frørup I: 216, 378f, 462, 473; II: 42
Holst, E. B., proprietær, Vandling II: 162
Holst, forpagter, Kjelstrup II: 21
Holst, gdr., Frørup I: 407
Holst, H. H., godsforpagter, Gråsten I: 288, 459, 473
Holst, J. M., smed, Aabenraa II: 136
Holst, Peter, godsforpagter, Fiskbæk I: 470, 473; II: 21
Holst, Samuel Bentzen, gdr., Frørup I: 195f, 214, 291, 293, 310, 367, 462f, 473; II: 42
Holst, Theodor, teglværksforpagter, Brunde I: 473
Holstein, U. A. von, amtsforvalter, Tønder I: 197, 336
Hoptrup sogn I: 262, 267-270, 275, 305, 353, 363, 396, 428, 433, 445; II: 42, 120, 154, 219, 292, 306, 322, 326
Horsbøl sogn I: 428
Hostrup sogn I: 89f, 301, 444, 467; II: 16, 133, 144, 147, 165, 169, 210, 292f, 324f
Hostrup, Chr. C., gdr., Jejsing I: 467
Hostrup, Jürgen, gdr., Jejsing II: 210, 251
Hostrup, M. B., gdr., Jejsing I: 467; II: 135
Hostrup, P., gdr., Store Svinborg, Højt sogn II: 123, 251
Humtrup sogn I: 428; II: 291
Hundewadt, C. A., kommissionær, Aabenraa II: 136, 183, 208, 302
Husum I: 68, 76f, 90, 119, 129, 243, 247, 254, 286, 294, 457, 466; II: 82, 114, 127, 133f, 142, 271, 303
Husum amt I: 344, 381; II: 134, 137
Hviding og Nr. Rangstrup herreder I: 77, 152f, 345f; II: 21, 120, 295
Hviding sogn II: 199, 295, 297
Hygum sogn II: 295, 297, 326
Hyrup sogn I: 444
Hütten amt I: 400; II: 134
Häger, Chr., maler, Haderslev I: 382, 476; II: 25, 40, 45
Häger, Heinrich, maler, Haderslev I: 377; II: 206
Häger, Mathias, maler, Haderslev I: 142, 229, 331f, 340; II: 25, 82, 137, 206
Hänel, Albert, professor, Kiel II: 168, 245
Höck, N. P., pastor, Uge I: 374f
Höeck, F. P., sognefoged, Burkal I: 347
Højer I: 74, 189f, 214, 225, 247, 259, 286, 301, 308, 317, 343, 348f, 362, 368f, 372, 377, 377f, 381, 390-392, 399, 406, 420, 428, 433f, 436f, 439f, 442, 445-447, 458, 460f, 474, 491f, 494f; II: 16, 22, 69f, 86, 90-94, 100, 122, 129f, 132f, 139, 145, 162, 189f, 210, 222, 226, 228, 280, 291f, 310, 314, 323f, 334, 357f, 461, 464, 466
Højer landsogn I: 89, 189f, 214, 368, 377f, 390-392, 420, 444, 460f, 477, 494; II: 12, 46, 69, 122, 139, 210, 291f, 324, 327, 358, 466
Højer og Tønder herreder I: 87, 189, 346f, 362, 372, 441, 481; II: 16, 18, 56, 122, 146, 292, 314
Højrup sogn II: 295, 297, 322
Højt sogn I: 362f, 467; II: 123, 144, 147, 164, 210, 325, 330
Hørup sogn I: 307; II: 231, 246
Haack, A., forpagter, inspektør, Augustenborg I: 250, 288; II: 195, 197, 210, 322
Ibsen, Jens H., kromand, Løgumkloster I: 308, 343, 351; II: 26
Ibsen, Justus, jernhandler, Løgumkloster II: 122
Ingermann, C. N., gdr., Koldmose, Holbøl sogn II: 82, 209
Ingermann, Jacobine, frue, Aabenraa II: 219

- Irland, nationalbevægelse I: 111, 127, 328, 484f, 487f; II: 9, 79, 105f, 352, 458, 469
- Island, nationalbevægelse I: 111, 128, 486f
- Italien, nationalbevægelse I: 125, 328; II: 78f
- Iversen, Chr., gdr., Felsted I: 196
- Iversen, Conrad, gdr., Fredsted I: 263, 272, 283
- Iversen, Jørgen Chr., Kær I: 197
- Iversen, Jørgen, gdr., Svejrup I: 94
- Iwersen, Andr., Tønder II: 162, 217
- Iwersen, Chr., gæstgiver, Haderslev I: 282, 418; II: 47f, 53f, 97, 102, 207
- Iwersen, Hanna, Tønder I: 339
- Iwersen, J. C., købmand, Tønder I: 238, 246, 336, 339, 350, 382, 394, 457; II: 20, 26, 37, 41, 50
- Iwersen, købmand, Flensborg I: 307
- Iwersen, Peter, købmand, Tønder II: 128
- Jacobsen, C. J., pastor, Skærbæk I: 21
- Jacobsen, Carl, Tønder II: 35
- Jacobsen, Chr., forpagter, Munkemølle I: 215, 471
- Jacobsen, Ferdinand, herredsfoged, amtmand, Slesvig I: 258, 415; II: 265
- Jacobsen, forpagter, Gammelgård I: 250
- Jacobsen, Fr. Anthoni, kromand, Hjordkær I: 474; II: 147
- Jacobsen, gdr., Tved II: 122
- Jacobsen, J., instrumentmager, Haderslev
- Jacobsen, Jacobine, frue, Aabenraa II: 219
- Jacobsen, Johan, købmand, Aabenraa I: 235, 308, 474; II: 47, 121, 131, 162, 189, 208, 219, 228, 302, 320
- Jacobsen, Jürgen, gæstgiver, Aabenraa I: 474
- Jacobsen, kandidat, Gråsten I: 254f
- Jacobsen, Lorenz, sognefoged, Todsøl, Bjolderup sogn I: 347
- Jacobsen, M., købmand, Haderslev II: 207
- Jacobsen, Niels, købmand, Tønder II: 20, 41
- Jacobsen, P., godsejer, Grøngrøft I: 288
- Jansen, Carl, førstkok, Augustenborg I: 250
- Janssen, Adolf Ernst, læge, Haderslev II: 82, 131, 143f, 150-155, 165, 182, 186, 199, 203, 212, 233, 257, 272, 274, 310
- Janssen, E., frue, Haderslev II: 219
- Jebsen, Michael, skibsreder, Aabenraa I: 40, 138, 141, 235, 259, 382, 413, 425, 427, 429, 455; II: 26, 40
- Jegerup sogn I: 214
- Jels sogn I: 261; II: 295
- Jensen, Alberthe, frue, Aabenraa II: 219
- Jensen, Andr., snedker, Løgumkloster II: 52
- Jensen, Chr., gdr., Travsted II: 123, 132, 145, 150, 210, 251
- Jensen, F. A., købmand, Aabenraa I: 235; II: 47, 136, 162, 208, 219, 285
- Jensen, F. C., ridderskabsskretær, Kiel I: 99f
- Jensen, Friederike, frue, Aabenraa II: 219
- Jensen, Georg, Sønderborg II: 275
- Jensen, H. C., kgl. agent, Flensborg I: 138, 147, 216, 303, 387; II: 47
- Jensen, H., sadelmager, Haderslev I: 290
- Jensen, Hugo, augustenborgsk agent, Hamburg og Kiel I: 62; II: 82f, 86-89, 92, 107f, 114, 116, 134, 140f, 143-144, 146-148, 150-154, 156-158, 163f, 173-182, 184-189, 193-199, 201, 203f, 206, 209, 229, 233, 258, 329, 332, 356, 462f
- Jensen, Jens, gdr., Grødebøl II: 42
- Jensen, Jens, guldsmed, Sønderborg I: 209, 366; II: 26
- Jensen, Joh. Fr., købmand, tobaksfabrikant, Tønder II: 124, 134f, 162
- Jensen, Otto, overretsråd II: 329
- Jensen, Peter, gdr., Oksager I: 288
- Jensen, rådmand, Sønderborg II: 91
- Jensen, Schwen Hans, borgmester, Kiel I: 238
- Jepsen, Anna Catharina, tjenestepige, Tønder II: 36
- Jepsen, Frederik, synsmand, Guderup I: 169, 197
- Jepsen, frue, Tønder II: 219
- Jepsen, Iwer, privatskolebestyrer, Højer II: 69f, 122, 132, 146, 162
- Jepsen, Peter, gdr., Undelev I: 471
- Jepsen, Peter, tingskriver, Rinkeby I: 178f, 196, 206, 220, 276, 278, 303f, 310f; II: 90
- Jespersen, Peter, privatlærer, Tønder II: 63, 68
- Jessen, Boy B., købmand, Aabenraa I: 141, 312, 428f; II: 26, 40, 136, 162
- Jessen, Chr., konrektor, Haderslev II: 219, 249
- Jessen, Georg Fr., pastor, Abild II: 123
- Jessen, J. J., kaptajn, Aabenraa I: 382
- Jessen, Jens, redaktør, Flensborg I: 19
- Jessen, kaptajn, Aabenraa II: 121
- Jessen, Lud. M., købmand, Tønder II: 37
- Jessen, Peter Hinr., rektor, Haderslev II: 144, 174-176, 183, 203, 206, 219
- Jessen, Peter N., advokat, Altona II: 245
- Jissen, Andreas Larsen, tingskriver, Ravsted, borgmester, Tønder I: 346; II: 216, 265, 323
- Jochims, berider, Augustenborg I: 250
- Jochimsen, J. W. H., købmand, Flensborg I: 194f
- Johannsen, advokat, Sønderborg II: 20

- Johannsen, Andr., gdr., Sæd I: 190; II: 210
 Johannsen, Chr. Gottfr. Wilh., amtmand, Sønderborg I: 345, 365
 Johannsen, Fr. Heinr. Chr., amtmand, Haderslev I: 166, 234, 248, 274, 296, 345, 356, 371; II: 316
 Johannsen, gdr., Djernæs II: 312, 316
 Johannsen, Hans, bager, Sønderborg II: 41, 54
 Johannsen, J. Fr. W., møller, Lundsgård, Skodborg I: 462
 Johannsen, J., gæstgiver, Haderslev II: 137, 207
 Johannsen, Joh. J., gdr., Hummelhof, Abild I: 394
 Johannsen, Johann, gdr., Bovrup I: 196, 311
 Johannsen, købmand, Tønder II: 35
 Johannsen, Lorenz, kromand, Bredevad II: 135
 Johannsen, Severin, Bastrup I: 396
 Johannsen, Simon, gdr., Vollerup, Bjolderup sogn II: 89
 Johannsen, Ulrich, guldsmed, Sønderborg II: 41
 Johannsen, urmager, Kasmosedam, Ullerup sogn II: 209
 Jordan, løjtnant, Gråsten I: 427-429
 Juhl, A. F., købmand, Haderslev II: 152, 162, 207, 218
 Juhl, A. G., købmand, Haderslev II: 82
 Juhl, Chr. H., gdr., Hjerndrup I: 309; II: 45, 89
 Juhl, Chr., købmand, Haderslev I: 312
 Juhl, Chr., sognefoged, Aastrup I: 272, 347, 352f; II: 316
 Juhler, sognefoged, Varnæs sogn I: 347
 Juliane Marie kog I: 399f
 Jürgens, H., godsejer, Høgelund II: 148, 175
 Jürgensen, Andr., gdr., Karlsvrå II: 210
 Jürgensen, Boy, gdr., Stubbæk I: 291, 301, 310, 380, 399, 429f, 474, 478; II: 27, 29f, 42, 148, 162, 183
 Jürgensen, Chr., advokat, Tønder I: 248, 474
 Jürgensen, dr., Haderslev II: 144, 150
 Jürgensen, farver, Toftlund I: 428
 Jürgensen, H. J., købmand, Haderslev II: 40, 162, 219
 Jürgensen, H. P., gdr., Fladsten, Løjt sogn I: 465
 Jürgensen, inspektør, Sandbjerg I: 351, 428; II: 21
 Jürgensen, J. H., købmand, Tønder II: 134f
 Jürgensen, J., købmand, Haderslev II: 137, 207
 Jürgensen, Jacob, teglværksejer, Skelbæk I: 474; II: 29
 Jürgensen, Jürgen Chr., soldat, Stubbæk I: 380, 471, 474; II: 29-31, 213
 Jürgensen, Jürgen, advokat, Tønder, amtmand, Aabenraa I: 474, 428f; II: 29-31, 36, 38, 64, 136, 219, 257f, 265
 Jürgensen, møller, Skærbæk, Lintrup sogn II: 148
 Jürgensen, N., købmand, Tønder II: 61
 Jürgensen, Nicolay, gdr., Ravsted I: 428; II: 164, 210
 Jürgensen, Peter, pastor, Oksenvad I: 376
 Jürgensen, T. F., vinhandler, Tønder II: 134f
 Jürgensen, Toftlund II: 312
 Jægerup sogn II: 292, 295
 Jørgensen, Hans, pastor, Dedsbøl I: 211
 Jørgensen, J., sognefoged, Favstrup I: 272, 283
 Kalvslund sogn I: 261; II: 295, 297
 Kalvø I: 75
 Kappel I: 137, 446, 482; II: 127, 133, 142
 Karberg, Hans, apoteker, Aabenraa I: 335f, 342, 349f, 413, 478; II: 20, 25, 32, 40, 83
 Karberg, Lorenz, købmand, Aabenraa I: 202, 214, 234-236, 238, 258f, 281, 312, 335f, 339, 342, 349f, 380, 407, 455; II: 25
 Karlum sogn II: 291, 324
 Katalonien, nationalbevægelse II: 353, 459
 Kating sogn II: 133, 303
 Keitum sogn II: 169
 Keppler, Traugott, redaktør, Aabenraa II: 155-157, 204, 208, 229, 272-274, 286, 312, 319f
 Ketting sogn I: 60, 156
 Kiding I: 80, 156
 Kieldrup, Jac., købmand, Haderslev I: 340, 357, 476; II: 25, 40
 Kieldrup, P., tømrer, Haderslev II: 45, 137
 Kier, Otto, amtmand, Haderslev II: 137, 206, 212, 265f, 270f, 276, 278, 292f, 299f, 302, 304-306, 308f, 322, 327, 329
 Kier, Otto, herredsfoged, borgmester, Haderslev I: 230, 263, 291, 341, 345, 357, 371f, 388, 418, 428, 478; II: 21f, 25, 137
 Killsen, Hans L., gdr., Rise sogn I: 59
 Kittel, Joh. Georg., godsejer, Skovbølgård I: 80, 166, 197, 220, 311, 351; II: 21, 31, 42, 44, 54, 72f, 85, 91, 301
 Kiær, C. A., borgmester, herredsfoged, Tønder II: 11, 60-64, 94, 122f, 134
 Kiær, J. J., kaptajn, Aabenraa I: 91
 Klagsbøl sogn I: 428
 Klestrup, J. Cl., bysekretær, Ærøskøbing I: 139, 164, 197, 304
 Kliplev sogn I: 88; II: 57, 292, 326

- Kloppenborg, H. D., gdr., Københoved I: 309
 Klüwer, Ernst Chr., Tønder II: 215
 Klægsbøl sogn II: 291
 Knudsen, Broder, borgmester, Tønder I: 338,
 344, 357, 362, 368, 372, 389; II: 40
 Knudsen, gårdejer, Lysholm II: 46
 Knutzen, Lorentz, postmester, Aabenraa
 I: 371
 Koch, C. A., proprietær, Jelsingård I: 216
 Koch, C. P., proprietær, Mariegård I: 216, 310,
 462; II: 42, 148
 Koch, Helene, frue, Aabenraa II: 219
 Koch, J. C., skibsreder, Aabenraa II: 40
 Koch, Joh. Caspar., skibsreder, Aabenraa
 I: 235, 259, 427, 429, 453
 Koch, Peter Chr., bladudgiver, Haderslev
 I: 85, 154, 193, 196, 263, 266f, 283, 290, 309,
 329, 341, 353, 357, 432
 Koch, Peter P., gdr., Miang II: 46
 Kock, Nis, Hørup I: 197
 Kock, S. J., skibsreder, Aabenraa I: 235
 Kok, Johs, pastor, Burkal I: 466f; II: 135
 Kok, Peter Petersen, aftægtsmand, Lebøl
 II: 24f
 Koldenbüttel sogn I: 482; II: 133
 Kopperholdt, Hans, redaktør, Aabenraa
 I: 134, 148, 151, 185, 187, 234, 239, 307, 335,
 342, 350, 359, 413, 427-429; II: 25
 Korff, Peter, gdr., Rinkenæs I: 279
 Kossow, købmand, Nordborg I: 255
 Krag, Lor. H., bager, Tønder II: 124
 Kraus, frue, Tønder II: 219
 Kraus, H. P., købmand, Tønder II: 134f
 Kraus, P. F. W. H., amtmand, regeringsråd,
 Flensborg II: 265; II: 322f, 329
 Krause, Adolph, seminarielærer, Tønder
 II: 215
 Krause, Joh., gæstgiver, Aabenraa I: 428f;
 II: 40, 136
 Krogh, A. von, tolder, Højer I: 42, 473
 Krogh, F. C. von, amtmand, Tønder I: 130,
 345, 356, 473
 Krogh, F. F. S. von, ridefoged, Haderslev
 I: 346, 473, 476; II: 25
 Krogh, G. F. von, amtsforvalter, frikorpschef,
 Aastrupgård I: 139, 234, 248, 264, 266, 270,
 273-275, 341, 345, 356, 380, 473; II: 22f, 25
 Krogh, G. G. F. von, forpagter, Billeslund,
 kammerherre, Haderslev I: 288, 352, 473;
 II: 206f, 212
 Krogh, G. H. C. C. H. von, herredsfoged,
 Haderslev II: 265
 Krogh, kammerherre, Tåbdrup I: 310
 Krogh, von, jærgemester, Stenderup I: 352
 Krogh, von, kammerjunker, Aastrup I: 195
 Krogh, Wilhelm von, godsinspektør, Gråsten
 I: 178, 346, 382, 459, 473; II: 21
 Kropp sogn II: 133
 Krüger, H. A., møller, Bevtoft I: 309, 332, 432,
 477; II: 45f, 53, 56, 84, 89, 322f, 329
 Krüger, Heinrich, maler, Haderslev II: 137
 Krøyer, H. A., adjunkt, Haderslev II: 70
 Kuss, Peter, bager, Sønderborg II: 41
 Kværn sogn I: 482
 Kværns sogn I: 89f, 472; II: 209, 326
 Kær herred I: 300, 399, 467; II: 144, 292
 König, Fr. P. D., overførster, Augustenborg
 I: 17, 364
 Kaad, H. H., gårdejer, Tandslet I: 311
 Ladegård I: 89, 136
 Ladegaard, Erich E., gdr., Skærbæk, Hoptrup
 sogn I: 267, 272, 274f, 283, 289
 Ladegaard, Jørgen Erichsen, gdr., Skærbæk,
 Hoptrup sogn I: 347, 351-353, 433; II: 42,
 148
 Ladelund sogn I: 428; II: 144, 169, 291
 Langbehn, Joh. Jac., subrektor, Haderslev
 II: 141
 Lange, Jacob, købmand, Sønderborg I: 252
 Langreuter, A. G. D., borgmester, Sønderborg
 I: 342-344, 346, 352; II: 20, 26
 Lassen, Andreas, Aabenraa II: 187
 Lassen, Detl., gdr., Brarup I: 197f, 289, 311
 Lassen, Gustav Frederik, borgmester,
 Haderslev I: 232f, 258, 307f, 340-341, 344,
 357, 371f, 427, 451; II: 40
 Lassen, Iver, Løgumkloster I: 18
 Lassen, Laura, madam, Tønder II: 37
 Lauenborg, N., sognefoged, Skodborg I: 272
 Lauritzen, Andr., sognefoged, Stavnsbjerg
 I: 196
 Lausten, frue, Tønder II: 219
 Lausten, maler, Tønder II: 133
 Lautrup, Erasmus, pastor, Haderslev I: 85
 Lautrup, Hans, møller, Laksmølle I: 471
 Leerbech, J. E., gendarmeriinspektør II: 16f
 Lehmann, Johannes, Rendsborg II: 245
 Lehmann, Orla, politiker, København I: 163,
 200-202, 223, 316, 385; II: 96, 149, 359, 467
 Lehmann, Theodor, advokat, Kiel II: 80f
 Letland, nationalbevægelse I: 488; II: 10, 79,
 352, 458
 Levetzau, Werner, K. J. G. von, amtmand,
 Aabenraa II: 265, 267, 275, 285, 292f, 303,
 314, 327

- Ley, Nic. Peter, lærer, Aabenraa I: 244
- Lintrup sogn II: 191, 200f, 295, 297, 305, 309
- Liweh, F. E., husfoged, Aabenraa I: 345
- Lofft, J. O., Aabenraa I: 425
- Lorenzen, Ad., skovrider, Aabenraa I: 346
- Lorenzen, Asmus, bager, Aabenraa I: 192, 235, 239, 244, 281, 308, 350, 413; II: 26, 40
- Lorenzen, Carl, læge, Rendsborg I: 410
- Lorenzen, Conrad, læge, Flensborg II: 108, 123, 251
- Lorenzen, G. D., proprietær, Fovslet II: 132, 148, 200, 206
- Lorenzen, Georgine, frue, Revsø II: 219
- Lorenzen, H. A., gdr., Foverup I: 467
- Lorenzen, H. J., urmager, Haderslev II: 137
- Lorenzen, Joh. Fr., gdr., Kestrup I: 263f, 267, 270, 274f, 282f, 289f, 292-294, 407, 409, 411; II: 21, 27
- Lorenzen, Jürgen Asmus, købmand, Aabenraa I: 312
- Lorenzen, Karl, augustenborgsk agent, London I: 57; II: 163, 169-171, 182, 184f, 237
- Lorenzen, Lor., pastor I: 211
- Lorenzen, Lorenz, degn, Felsted I: 351
- Lorenzen, Martin, gdr., Ubjerg I: 190
- Lorenzen, Matthias N., Tønder II: 69
- Lorenzen, N. A., købmand, Tønder I: 242; II: 134f
- Lorenzen, N. H., godsejer, Revsø I: 216, 287, 462; II: 148, 206, 218, 233, 257, 278
- Lorenzen, Nic. And., købmand, Tønder I: 143
- Lorenzen, Nicolay, gdr., Sæd I: 190
- Lorenzen, Nis P., jernstøber, Tønder I: 74
- Lorenzen, Nis, gdr., Lilholdt I: 139, 153, 163f, 176f, 190, 192, 196, 206, 220, 263, 303, 310, 331; II: 53
- Lorenzen, Tøge, værtshusholder, Aabenraa I: 308
- Lornsen, Uwe Jens, landfoged, Sild I: 128-135, 147, 153, 159, 186, 198, 223, 231, 236-238, 307, 315; II: 330, 341, 444, 466
- Louise Augusta, prinsesse I: 156
- Louise Sophie, hertuginde af Augustenborg I: 251
- Luisse Charlotte, prinsesse I: 157
- Lund, J. C., købmand, Haderslev II: 137
- Lund, Knud K., gdr., Sommersted II: 41f
- Lund, Peter, sognefoged, Rørkær II: 46, 90, 94
- Lundius, Hilmar, advokat, Tønder I: 130, 336, 350, 362, 420, 428; II: 19f, 26
- Lundius, Marie, Tønder I: 339, 425
- Lundtoft herred I: 169, 178f, 346, 362, 399, 439, 470-472, 480, 494; II: 11, 21, 29, 44
- Lunn, P. I. J., borgmester, Aabenraa I: 86; II: 11, 20, 38, 121, 130, 136
- Lüders, Elise, frue, Aabenraa II: 219
- Lüders, Franz, borgmester, Tønder I: 368, 373f
- Lüders, Joachim J. F., købmand, Sønderborg I: 210, 281, 307, 352, 478; II: 26
- Lüders, K. Chr., herredsfoged, Augustenborg II: 277, 322
- Lüders, M. H., købmand, Aabenraa I: 135, 137, 150, 187, 210, 216, 235, 239, 259, 308, 350, 382, 388, 413, 427, 429, 455; II: 20, 26, 40, 136
- Lüders, P., regeringsråd, Slesvig I: 130, 193f, 239
- Lüth, Joh. Chr., tolder, Aabenraa I: 413
- Lützen, L. F. C., købmand, Haderslev II: 45, 137, 206
- Lützhøft, F. H., pastor, Bylderup II: 135f
- Læk sogn I: 77, 90, 286, 288, 338, 397, 404, 466; II: 291
- Löck, G., advokat, Itzehoe I: 204, 236, 238
- Løgumkloster I: 18, 68, 88, 167, 169-172, 214, 225, 286, 290, 296, 301, 305, 308, 339, 343, 348f, 351, 362, 398f, 404, 422, 436f, 439, 444, 447, 458, 460, 474, 477, 480f, 492; II: 26, 34f, 51f, 57, 60, 90-94, 100, 102, 121f, 129f, 132f, 142, 174f, 181f, 186f, 201, 210, 213, 216, 276, 280, 293, 301, 307, 309f, 324, 327, 333, 345, 356-358, 449, 461, 463f, 466
- Løgumkloster amt I: 87, 104, 132, 166, 169f, 211, 214, 236, 345f, 404, 441; II: 11, 44, 56, 121f, 132f, 175, 178, 294, 314, 316, 321, 325, 327, 329, 358, 466
- Løgumkloster landsogn II: 133, 330
- Løjt sogn I: 81f, 104, 267f, 301f, 305f, 428, 445-448, 463-465, 478, 480, 494; II: 139, 147f, 154, 178, 213, 222, 234, 255, 293, 351, 456f, 458
- Lø-Møgeltønder herred II: 292
- Madsen, A., frue, Haderslev II: 219
- Maës, Heinrich, gdr., Ørsted I: 376, 462; II: 42
- Magnussen, Math., proprietær, Hoptrup Hovgård I: 462f; II: 206
- Magstrup sogn I: 155, 267f, 305
- Mallesch, C. A. F. von, købmand, Tønder II: 20
- Manicus, Claus, læge, Flensborg II: 47
- Mansfield, træner, Augustenborg I: 250
- Manteuffel, Edwin von, guvernør II: 262, 264, 270-272, 276f, 283, 285
- Manthey, amtsforvalter, Sønderborg I: 138
- Manthey, etatsråd, Sønderborg I: 194f

- Marcus, Alex., købmand, Aabenraa I: 339, 341
 Marcus, Henriette, frue, Aabenraa II: 219
 Marcus, J. A., læge, Haderslev, Segeberg I: 58, 142, 230, 233f, 237-239, 248, 257f, 266, 281, 283, 289-291, 294, 296, 308, 331, 339f, 342, 350, 370, 389, 394, 416-418, 478; II: 21f, 25, 185, 321, 332
 Marcussen, J., birkefoged, Løgumkloster II: 34f, 52, 121
 Marcussen, Peter, gdr., Brarup II: 54, 90, 94
 Marstal II: 132
 Martensen, Peder Jepsen, købmand, Ærøskøbing I: 308
 Matthiesen, Chr., amtmand, Augustenborg II: 265, 278, 292f, 315, 322f, 327
 Matthiesen, forpagter, Gammelgård I: 352
 Matthiesen, garver, Kolstrup II: 54f
 Matthiesen, M. C., brændevinsbrænder, Højer I: 190, 420, 461; II: 46, 54, 69f, 72f, 81, 85, 102, 107, 133, 145f, 150, 162, 245
 Matthiesen, Math., kromand, Vollerup, Als I: 307, 367
 Matthiesen, Math., Sønderborg II: 194
 Matzen, Chr. Aug., proprietær, Melsgård : 197; II: 46, 53
 Matzen, H. H., proprietær, Tørringgård I: 288
 Matzen, Matthias, skibsreder, Sønderborg I: 312
 Matzen, Matz, teglværksejer, Egernsund I: 399, 471, 473
 Matzen, N. H., proprietær, Tørringgård II: 83, 162, 206, 233
 Matzen, Nic. Aug., gdr., teglværksejer, Iller II: 162, 175, 177f, 187-189, 192-194, 196, 201, 203, 209, 229, 236, 322
 Matzen, Nis Aug., gdr., Krammark I: 178, 196, 220, 222, 278f, 311, 352, 471, 473; II: 175, 209
 Matzen, Peter, teglværksejersøn, Egernsund I: 471, 473
 Matzen, Peter, teglværksforpagter, Christiansminde I: 465, 473
 Mau, gdr., Vilstrup II: 148
 Mauck, Rudolf, augustenborgsk agent, Haderslev II: 174-177, 179, 189, 198, 206, 332
 Maugstrup sogn II: 295
 Mauve, K., landråd, Haderslev I: 19
 May, Martin, redaktør, Altona II: 245, 249
 Mayland, advokat, Aabenraa II: 20
 Meckelburg, P., købmand, Haderslev I: 357; II: 40, 49
 Medelby sogn II: 144, 169, 291f
 Meyer, A. O., tingskriver, bysekretær, Haderslev I: 196, 234, 331f, 342, 346, 350, 357, 407, 409, 411f, 417; II: 21f, 25, 144, 151, 203, 206, 265
 Meyer, C. W., privatskolebestyrer, Tønder II: 68f
 Meyer, Chr. Fr., amtsforvalter, Haderslev I: 248
 Meyer, J. H. C., pastor, Ravsted I: 347, 411
 Meyer, J. H., økonom, Haderslev I: 371, 415
 Meyer, Justus, gdr., Fårgård I: 288, 460; II: 54, 82, 90, 95, 122, 148, 175, 186, 210, 245f
 Meyer, Peter, gdr., Skodborg I: 309, 462; II: 276, 310f, 316
 Meyland, Carl V., jernstøber, Sønderborg I: 74
 Meyland, Chr. N., teglværksejer, Egernsund I: 471
 Meyland, Peter, teglværksejer, Egernsund I: 352, 471; II: 209
 Meyler, C. G., blodudgiver, Sønderborg I: 187, 308, 276f
 Michelsen, A. L. J., professor, Kiel I: 134, 403f
 Michelsen, C. A., subrektor, Haderslev I: 230, 234, 357, 359, 449-452; II: 21f, 25
 Michelsen, Mads, skibsbygger, Aabenraa I: 75, 453
 Middelheus, J. H., agent, Aabenraa II: 91
 Miersen, slagter, Sønderborg II: 41
 Mikkelsen, Hans, degn, Løjt I: 98
 Mjolden sogn I: 68; II: 122
 Moltke, A. F. von, herredsfoged, Flensborg I: 121
 Moltke, Adolf E. von, kancellideputeret I: 362
 Moltke, Adolf von, greve I: 420
 Moltke, Carl, kancellipræsident, minister I: 361-363, 420; II: 33-35, 66
 Moltke, Fr. J. von, postmester, Aabenraa I: 371
 Moltke, Louis von, amtmand, Femern I: 403
 Moltrup sogn I: 261
 Mommsen, Fr., overretsråd, Slesvig I: 410f
 Momsen, Boy B., proprietær, Store Tønde I: 288, 293, 301, 467, 478; II: 26, 28f, 51, 121, 135, 146, 148, 150, 164f, 174, 203, 205, 210f, 222, 246, 251, 336
 Momsen, Chr. F., proprietær, Vrågård II: 148, 189, 210, 222
 Momsen, Joh. Fr., proprietær, Vrågård I: 288, 301, 467, 478; II: 26, 46, 48, 52, 54, 56, 65f, 70, 72-74, 83-85, 90, 95, 102, 121, 135, 162
 Monrad, D. G., konseilspræsident II: 119, 159, 167f, 199
 Mordhorst, C. D. K., læge, Aabenraa II: 207
 Moritzen, fung. amtmand, Nordborg I: 255

- Motte, C. F. la, boghandler, Sønderborg II: 194, 258
- Motte, Jeremias la, købmand, Sønderborg II: 41
- Muderspach, Carl, skræddersvend, Augustenborg I: 364
- Muderspach, tingskriver, Broager I: 372
- Muhle, Peter, gdr., Philipsborg I: 196
- Mussmann, J., Christiansdal II: 162
- Mussmann, L., tømmerhandler, Haderslev II: 82, 137
- Mussmann, Math., købmand, Haderslev I: 340, 380; II: 40
- Mygind, C. P., postmester, Christiansfeld I: 409, 461
- Müller, Carl Ed., pastor, Hammelev I: 376
- Müller, Chr. V., tingskriver, Rødding I: 346, 351
- Müller, E., købmand, Søndeborg II: 210
- Mylord, G. C. C., proprietær, Røddinggård II: 148, 151, 203, 233, 241, 279
- Mylord, J. W., godsejer, Årtoft I: 196, 288, 310; II: 46, 53
- Møgel-tønder sogn I: 68, 89, 368, 428, 444f; II: 70, 122, 169, 324, 358, 466
- Møller, C. P., gdr., Uge II: 162
- Møller, C. P., maler, Haderslev I: 232, 248
- Møller, Chr. H., gdr., Skovgård ved Aabenraa II: 46, 89
- Møller, Chr., købmand, Tønder I: 339; II: 37
- Møller, Claus, møller, Tovskov I: 196
- Møller, Hans H., Vestermølle I: 197
- Møller, Jesper, Sønderballe I: 196
- Møller, klædemager, Løgumkloster II: 52
- Mønterhøj (Hundeklemmen), ved Aabenraa I: 235-241, 244, 257, 281, 317; II: 345, 356, 359, 449, 463, 467
- Mørch, M., pastor, Hostrup II: 135f
- Mörck, J., gæstgiver, Haderslev II: 137
- Mørk Hansen, M. pastor, Felsted II: 179, 258
- Maack, P. H. K. von, fysikus, Aabenraa I: 234, 336, 346, 407, 409-412, 429f; II: 25, 139f, 321
- Maag, Nis, gdr., Barsmark I: 465
- Nachtigall, F., landmand, Toflund I: 352
- Nagel, Herm., apoteker, Højer II: 44, 70
- Nagel, Maria, Tønder I: 378, 425
- Nagel, mødedeltager, Tønder II: 124
- Nannsen, Daniel, lærer, Gråsten II: 140f
- Neiling, N. C., købmand, Haderslev I: 398; II: 47, 206
- Neuber, A. W., læge, Aabenraa I: 96, 134, 180, 184, 187f, 201, 244, 350
- Neuber, Fanny, Tønder I: 339
- Neumann, Bertel P., gdr., Vilstrup II: 42
- Neumann, Peter, soldat, Vilstrup I: 380
- Nibøl sogn I: 404; II: 127, 133
- Nicolaysen, Nic. J., gdr., Ravsted II: 147
- Nielsen, Godske, redaktør, Haderslev II: 90f
- Nielsen, Nic. J. E., superintendent, Slesvig I: 374, 376
- Nielsen, Peter, købmand, Flensborg I: 147, 303
- Nissen, Adolph, gdr., Havsted I: 467
- Nissen, advokat, Haderslev I: 234
- Nissen, Andr. Koch, tingskriver, Haderslev I: 346
- Nissen, Andr., digegreve, Tønder I: 139, 142; II: 122
- Nissen, C. M., gdr., Lydersholm I: 301
- Nissen, Chr. Lud., rektor, Aabenraa I: 413, 428f; II: 26
- Nissen, Claus K., sognefoged, Stepping I: 272
- Nissen, H. J., advokat, Aabenraa I: 336, 339, 341, 350, 413; II: 25f
- Nissen, H. M., gdr., Undelev, Holbøl sogn I: 471; II: 89, 175
- Nissen, Hans Jürgen, herredsfoged, Broager, birkefoged, Løgumkloster I: 372, 382
- Nissen, Hans Thomas, gdr., Vester Terp II: 82, 122, 210
- Nissen, Hans, gdr., Hammelev I: 263, 309
- Nissen, Iver, Hyrup I: 196
- Nissen, Jac. C., gdr., Abild I: 394; II: 123
- Nissen, Knud B., sognefoged, Vilstrup I: 272, 283, 347, 352-354, 478
- Nissen, M. B., gdr., Undelev, Holbøl sogn II: 209
- Nissen, Martin, bager, Aabenraa II: 187
- Nissen, Nis Chr., bogbinder, Haderslev I: 154
- Nissen, Nis H., gdr., Mosbøl II: 123
- Nissen, Nis P., gdr., Foverup I: 467
- Nissen, Nis Peter, gdr., Uge II: 162, 175
- Nissen, Peter, gdr., Eggebæk II: 147, 164f, 210
- Nissen, Peter, gdr., Hjolderup II: 183
- Nissen, Th., kvæghandler, Lydersholm I: 90
- Nordborg I: 69, 159f, 170-173, 179f, 222, 255f, 259, 279, 286, 318, 344, 365f, 405, 436f, 444, 458, 460, 477, 492; II: 25, 91, 132, 195, 197, 210, 293, 316, 326, 356, 464
- Nordborg amt I: 159, 344-346, 405, 441; II: 11, 15, 17, 20f, 120f
- Nordborg landsogn I: 213; II: 326
- Nordfrisland I: 77, 81, 104, 129, 298, 339, 448, 466; II: 59, 142, 144, 185f, 350, 456
- Nordstrand I: 68, 81, 104

- Norge, nationalbevægelse I: 109, 128, 486f;
II: 79
- Notmark sogn I: 159; II: 327
- Nr. Løgum sogn II: 133
- Nustrup sogn II: 295
- Nübbel, Rendborg Christkirke sogn II: 133
- Nybøl herred I: 75, 169-171, 345f, 362, 399,
405, 439, 470-472, 494
- Nybøl sogn I: 71, 352; II: 175
- Nygård Skov, Aastrup sogn I: 249f
- Nygaard, A. R., opsynsmand, Christiansfeld
I: 461
- Nykirke sogn I: 428; II: 169
- Nørre Gøs herred I: 68
- Nørre Løgum sogn I: 105, 214, 428, 301, 467;
II: 210, 293
- Nørre Rangstrup herred I: 77
- Offersen, Hs., tobaksfabrikant, Aabenraa
I: 425; II: 136, 208
- Ohlsen, Aug., proprietær, Stendetgård II: 162,
206, 218
- Ohlsen, H. C., forpagter, Ladegård I: 470
- Ohlsen, H. C., godsejer, Ladegård I: 166, 215,
288; II: 209, 275, 301
- Ohlsen, hofskriver, Augustenborg II: 24
- Ohlsen, Lorenz, skipper, Sønderborg II: 41
- Oksbøl sogn I: 159, 255, 279
- Oksenvad sogn I: 212; II: 292
- Olesen, Niels, Tønder II: 37
- Olshausen, Justus, professor, Kiel I: 129
- Olshausen, Theodor, redaktør, Kiel I: 129, 191,
291, 329, 334, 360, 385, 400, 4100, 412, 414,
419, 430
- Osterhever sogn II: 133
- Ottsen, Chr., skibsreder, Aabenraa I: 235
- Otzen, Augustenborg II: 242
- Otzen, J. G., købmand, Sønderborg I: 194, 210,
214, 456; II: 41
- Outzen, gdr., Adelvad II: 210
- Outzen, J. L., proprietær, Solvig II: 135, 211
- Outzen, N., pastor, Breklum I: 110
- Outzen, Ths., forpagter, Årup I: 288, 470
- Oversø sogn I: 444
- Owschlag sogn II: 133
- Padel, A., apoteker, Christiansfeld II: 316
- Palmerston, H. J.T., britisk udenrigsminister
I: 397
- Paschkowsky, G. von, borgmester, Sønderborg
II: 265
- Paulsen, Christian, professor, Kiel I: 110, 153f
- Paulsen, H. G., læge, Aabenraa I: 234, 260
- Paulsen, Joh. Fr., apoteker, Sønderborg II: 41,
196, 210
- Paulsen, Johann Peter, ølbrygger, Tønder
II: 69, 90
- Paulsen, Jürgen, skibsbygger, Aabenraa I: 75,
235, 259, 312, 336, 348, 425, 453, 455; II: 26
- Paulsen, Mathias, købmand, Sønderborg
I: 194f, 197, 210
- Paulsen, Peter, provst, Aabenraa I: 134
- Paulsen, Peter, synsmand, Sundsmark I: 253,
307, 367
- Paulsen, Samuel, gårdbestyrer, Dalholt, Løjt
sogn I: 465
- Paulsen, W., Gråsten II: 162
- Pedersen, Anders, gdr., Ørsted I: 94, 97f, 103
- Pedersen, Ellen Marie, tjenestepige, Graulund,
Bedsted sogn II: 37
- Pedersen, N., rådmann, Tønder II: 90
- Pelworm I: 104
- Peter, storhertug af Oldenburg II: 229-231,
235, 241, 334
- Petersen, A., gårdejer, Hvidkilde I: 288
- Petersen, amtsfuldmægtig, Nordborg I: 351
- Petersen, Andr. Chr., maler, Tønder II: 72
- Petersen, Andreas, gdr., Dalby I: 139, 153f,
163, 177, 190-192, 195, 205, 211, 303, 309f,
407, 433
- Petersen, Andreas, mekaniker, Haderslev
II: 55
- Petersen, C. A., købmand, jernstøber,
Haderslev I: 193, 340, 380; II: 40
- Petersen, C. C. F. A., herredsfoged, Gråsten
II: 136, 209, 217, 252, 268, 275f, 281, 285, 301
- Petersen, Chr., pastor, Hellevad, Fjelstrup
I: 211, 347, 352, 375
- Petersen, Chr., senior, købmand, Sønderborg
I: 138
- Petersen, Claus, købmand, Haderslev I: 193
- Petersen, D. F. rektor, Tønder I: 379, 394; II: 19,
26
- Petersen, D. J., købmand, Haderslev II: 90
- Petersen, Dan. Chr., apoteker, Aabenraa
I: 235, 238
- Petersen, Fr. Heinr., gdr., Lundsgård II: 148
- Petersen, Fr., pastor, Uge, Notmark, Ullerup
I: 169, 266, 347, 352, 364, 375; II: 83
- Petersen, Fr., ølbrygger, Sønderborg I: 343;
II: 26, 41
- Petersen, Friederikke, frue, Aabenraa II: 219
- Petersen, gdr., Vartenberg, Vedsted sogn
II: 316
- Petersen, Georg, herredsfoged, Haderslev
I: 339, 345

- Petersen, gæstgiver, Aller I: 289f
 Petersen, gæstgiver, Nordborg I: 255
 Petersen, gæstgiver, St. Hamborg, Tønder II: 35, 133
 Petersen, H. C. Momme, proprietær, Olufskær I: 287, 462
 Petersen, H. H., gdr., Nissumgård I: 195, 220f, 231, 273f, 289, 309
 Petersen, H. Momsen, proprietær, Hejlsminde II: 233
 Petersen, H., Aabenraa I: 409
 Petersen, Hans, gdr., Hellevad II: 38
 Petersen, Hans, rådmand, Haderslev II: 54
 Petersen, Hieronymus, gdr., Søst I: 196, 198, 214, 216, 239, 289, 310, 465; II: 46, 53
 Petersen, J. C., deputeret borger, Haderslev I: 193; II: 32
 Petersen, Jens Christoph, gæstgiver, Haderslev I: 193
 Petersen, Joh., snedker, Aabenraa II: 136
 Petersen, Josua, jernstøber, Haderslev I: 74
 Petersen, købmand, Nordborg I: 255
 Petersen, Lor., pastor, Hoptrup I: 269, 347, 352, 375; II: 21
 Petersen, Momme, gdr., Aastrup sogn I: 353
 Petersen, N. J., købmand, gæstgiver, Tønder I: 245, 247; II: 50f, 61, 217, 228, 320
 Petersen, Nicolay, bager, Tønder II: 35
 Petersen, Niels Bjerrum, kromand, Ravsted II: 37
 Petersen, Niels, jernstøber, Højer I: 74
 Petersen, P. A., Cecililyst, Aabenraa II: 135
 Petersen, P. H., gdr., Sønder Hostrup II: 46
 Petersen, P. J., købmand, Haderslev II: 91, 97, 137, 219
 Petersen, P., destillatør, Sønderborg I: 290; II: 47, 91
 Petersen, Peter Paysen, købmand, Tønder I: 139
 Petersen, Peter, gdr., Surløkke I: 139, 196, 311; II: 46
 Petersen, Peter, jernstøber, Sønderborg I: 74
 Petersen, Peter, soldat, Aabenraa II: 38
 Petersen, subrektor, Haderslev II: 235, 240
 Petersen, Wolfgang, jernstøber, Haderslev I: 74, 290, 342, 476
 Petersen-Kraus, købmand, Tønder II: 210, 246
 Pietersen, Joh. Chr., bager, Højer II: 122, 133
 Plessen, Hugo von, kst. amtmand, Tønder I: 373f
 Plön, snedker, Tønder II: 35
 Polen, nationalbevægelse I: 111, 125, 127, 325f, 484, 487f; II: 9f, 79f, 105, 353, 459, 469
 Posselt, A. H., gdr., Københoved I: 139, 195, 205, 220, 309, 407, 409
 Posselt, N. H., gdr., Frørup I: 272, 274, 282, 289, 291f, 296, 407; II: 42, 316
 Poulsen, drejer, Løgumkloster II: 52
 Prahl, H. P., pastor, Øsby, Øster Løgum I: 347, 375
 Prehn, David Thomas, herredsfoged, Augustenborg I: 195, 250, 346, 352; II: 21
 Prehn, Joh. H., lærer, Aabenraa I: 244
 Prehn, Nic., amtsforvalter, herredsfoged, Broager I: 169, 345f, 352, 471
 Preusser, Alexander, overappellationsråd, Kiel I: 362
 Prüss, J. H., murer, Sønderborg I: 366f; II: 26
 Quitzau, Chr., købmandssøn, Højer I: 474
 Quitzau, Christopher, snedker, Løgumkloster I: 473
 Quitzau, Jacob H., kromand, Nykro, Rødekro I: 473f
 Quitzau, Mathias, snedker, Løgumkloster I: 473
 Quitzau, Niels F., købmand, Højer I: 474
 Quitzau, Peter, snedker, Løgumkloster I: 473
 Quitzau, Sam, Nic., købmandssøn, Højer I: 474
 Quitzau, Samuel, skomager, Løgumkloster II: 122
 Quitzau, sypige, Løgumkloster II: 52
 Raben, F. C., købmand, Aabenraa I: 425; II: 208
 Raben, Gustav F. T., kaptajn, skibsbygger, Aabenraa II: 81, 91, 107, 131, 136, 143, 147, 156, 208, 245, 285
 Raben, J. L. postholder, Haderslev I: 350; II: 21
 Raben, Joh. Fr., læge, Haderslev II: 207, 212
 Raben, Mathilde, frue, Aabenraa II: 219
 Radoor, C., Tønder I: 339
 Radoor, Christine, Tønder I: 379
 Radoor, F. J., købmand, Tønder I: 242; II: 36, 41, 61
 Randerup sogn I: 68, 428
 Rasch, H. H., gdr., Lille Tønde I: 301
 Rasch, Hans, gdr., Terkelsbøl II: 210
 Rasmussen, Chr., sognefoged, Højrup, Stepping sogn I: 272
 Rasmussen, J., tjenestekarl, Ravsted II: 36

- Rasmussen, Jens, drejer, Haderslev I: 142, 229, 415; II: 207
- Rathje, C. A., bogtrykker, Aabenraa I: 228, 308, 359
- Rave, Christian, advokat, Itzehoe II: 116, 245
- Ravn, Hans Jessen, gdr., Vilstrup II: 42
- Ravsted sogn I: 89, 214, 301, 362, 381, 398, 400, 404, I: 410, 444, 481, 494; II: 16, 28, 89, 133, 144, 147, 164, 210, 292f, 324
- Rechnagel, Caroline, Tønder I: 379
- Reeder, Ed., pjeceforfatter, godsejer, Bølsbøl II: 179, 151f, 329
- Reeder, frue, Tønder II: 219
- Reeder, G. F. Th., herredsfoged, Tønder II: 134, 144-148, 164, 203, 329f
- Regenburg, Th. A. J., departementschef, Kbh. I: 369; II: 59
- Reggelsen, Ph., sognefoged, Errigsted, Bjerning sogn I: 272
- Rehloff, J. A., provst, Aabenraa I: 347, 374-376, 383; II: 20, 22
- Rehloff, Ph. A., kæmner, købmand, Tønder I: 281, 333, 336, 338f; II: 12, 50
- Rehr, Johann, Højer I: 308; II: 122
- Reiche, F. H. J., advokat, Slesvig I: 409f, 431; II: 83
- Reichenbach, Constantin Moritz, redaktør, Sønderborg I: 210, 277, 279
- Reimuth, J. M., gæstgiver, Sønderborg I: 138, 142, 147, 194f, 312
- Reinbach, gdr., Vilstrup II: 42
- Rejsby sogn II: 295, 297
- Resenschmidt, dr., tidl. Haderslev II: 302
- Reuter, H. C., gdr., Stollig I: 196; II: 53, 89
- Reuter, Rud. J. Chr., advokat, Aabenraa I: 134, 141, 147, 150, 202, 234, 236-239, 388
- Reventlow, Arthur, amtmand, Tønder II: 11-16, 18-20, 29, 39, 50, 58, 70, 81, 99, 258
- Reventlow, Fritz, godsejer, Emkendorf I: 102
- Reventlow, Julia, Emkendorf I: 102
- Reventlow, Ludvig, advokat, Kiel II: 81, 113, 115f, 130, 176f, 185f, 189, 251, 322
- Reventlow-Criminil, J., kancellipræsident, I: 239
- Reventlow-Jersbeck, Th., godsejer I: 420, 362
- Reventlow-Preetz, Fr., klosterprovst I: 329, 334, 355, 368, 377
- Revertera, Fr. von, civilkommissær II: 136
- Rheder, P. H., senator, Husum I: 238
- Richardt, Joh., borgmester, Aabenraa II: 136
- Richelsen jr., Buskmose II: 82
- Richelsen, H. C., proprietær, Buskmose I: 178, 196, 215, 278, 288, 311, 428, 471, 478; II: 42, 44, 148, 209, 275, 302
- Richelsen, J. A., teglværksejer, Egersund I: 215, 471
- Richelsen, R., skibsreder, Aabenraa I: 235, 425
- Riedel, Fr. Ludv., ridefoged, Toftlund I: 346
- Riedell, Joh. Fr. Chr., student, Haderslev II: 55
- Riegels, H. C., civilguvernør, Als I: 363, 351
- Riggelsen, P., Abild I: 394
- Riis, Mads, gdr., Vilstrup II: 42
- Rinkenæs sogn I: 169, 175, 178f, 279f, 302, 362, 445-447, 472; II: 57, 133, 209, 326
- Rise og Sdr. Rangstrup herreder I: 77, 345f, 465; II: 21, 136
- Rise sogn I: 211, 214, 301, 308, 428, 445; II: 133, 147, 187, 213, 234, 325
- Rist, Johann Fr., jernstøber, Haderslev II: 143f, 163f, 175, 206f, 212, 228f
- Rist, W., augustenborgsk agent II: 114
- Ritter, amtsforvalter, Haderslev II: 265
- Roager sogn I: 409; II: 199, 295, 297
- Roentgen, Ph. J., pastor, Christiansfeld I: 347, 461
- Rohde, sognefoged, Rise sogn I: 347
- Roll, C. C. E., læge, Løgumkloster I: 301, 308, 343, 351, 478; II: 26, 151
- Roll, Carl Emil, møller, Højer II: 122
- Roll, G. C. F. A., læge, Haderslev I: 230; II: 206f
- Roll, M., frue, Haderslev II: 219
- Rommel, redaktør, Flensborg II: 312f
- Roos, C. A., glarmester, Haderslev I: 415; II: 162, 207
- Rosenbom, Hans P., urmager, Løgumkloster II: 307, 314
- Ross, Colin, gdr., Rønhøjgård, Taps sogn I: 291, 294, 352, 428, 463
- Roth, Henrik, pastor, Varnæs II: 179
- Rulffs, Herman, gæstgiver, Tønder I: 246f, 339, 394; II: 20, 26
- Rulffs, Margaretha, Tønder I: 378, 425
- Rumohr, H. von, godsejer, Angel II: 85
- Russell, John, engelsk udenrigsminister II: 159, 162, 167f, 188f, 192
- Rygge, N. H., høker og værtshusholder, Tønder II: 35f
- Rylskov sogn I: 444; II: 324
- Rødding sogn II: 191, 200-202, 222f, 295, 304f, 309, 326
- Rødékro I: 76
- Rødenæs sogn I: 428; II: 169, 189
- Römer, Aug., herredsfoged, redaktør, Flensborg II: 81, 116, 251, 322
- Rømø sogn I: 68; II: 169, 324, 329

- Rønneknamp, Ch., advokat, Flensborg I: 289, 386; II: 146
- Raabe, frue, Tønder II: 219
- Raabe, senator, Tønder II: 323
- Samsøe, Paul Therkelsen, krovært, Sommersted I: 263f, 267, 274f, 283
- Samuelsen, Chr., købmand, Løgumkloster II: 82
- Samuelsen, Heinrich, købmand, Løgumkloster II: 82, 122
- Samuelsen, købmand, Løgumkloster II: 151, 175, 179, 210
- Samuelsen, Thomas, købmand, Løgumkloster II: 122
- Samwer, Karl, augustenborgsk politiker II: 110, 115f, 168, 170f, 182, 185, 237
- Sandbjerg I: 71, 136, 178
- Sarauw, C. Fr. E. Th., amtmand, Augustenborg II: 265
- Schackenborg I: 71, 89
- Scheele, L. N., regeringspræsident, minister I: 332; II: 47, 55
- Scheel-Plessen, Carl von, overpræsident II: 77, 114f, 232f, 238f, 283, 285, 290f, 294-296, 300, 304, 317, 334
- Scherrebeck, M., Haderslev II: 162
- Schirmhoff, Johan, læge, Broager II: 209
- Schlaikier, Chr. H., læge, Tønder II: 81, 107, 124, 211
- Schlaikier, Fr. Wilh., læge, Løgumkloster II: 82, 186, 121f, 148
- Schlaikier, frue, Tønder II: 219
- Schlaikier, G. A., teglværksejer, Egersund I: 471
- Schlaikier, H. G., teglværksejer, Egersund II: 162, 209
- Schlaikier, H. P., pastor, Asserballe, Haderslev I: 347, 352, 375f
- Schlaikier, teglbrænder, Egersund I: 215
- Schlaikier, Erich, forfatter I: 21
- Schleth, L., snedker, Augustenborg I: 364
- Schley, F., bager, Haderslev I: 232f, 331, 377, 398; II: 25, 40, 45, 82, 137, 206
- Schlichting, M., lærer, pjeceforfatter, Kiel II: 151, 179
- Schmidt, Agge P., købmand, Tønder II: 37
- Schmidt, Alexander, smed, Vilstrup I: 290
- Schmidt, C., købmand, Sønderborg II: 210
- Schmidt, H. P., kancelliråd, Flensborg I: 387
- Schmidt, Hans Dan., købmand, Sønderborg II: 41
- Schmidt, Iver, gdr., Hoptrup II: 42
- Schmidt, J. A., kirkeforstander, Haderslev I: 142, 229; II: 47, 53
- Schmidt, J. D., apoteker, Sønderborg I: 312, 343
- Schmidt, Johannes, pastor, Vodder I: 21, 23
- Schmidt, Juliane, tjenestepige, Tønder II: 36
- Schmidt, M. T., købmand, Kiel I: 334
- Schmidt, N., seminarirektor, Tønder II: 323
- Schmidt, Wilhelm, skomager, Løgumkloster II: 34f
- Schmiegelow, J. H. H. J, læge, Gråsten, Sønderborg II: 21, 193-195, 218, 319, 322
- Schow, Bendix, borgmester, Aabenraa I: 119-122, 124, 134, 148
- Schow, G. H. L., borgmester, Aabenraa I: 148, 150f, 166, 187, 260, 330, 335f, 344, 348f, 351, 357, 371f, 414, 478; II: 20, 22f, 25
- Schow, Wilh., læge, Aabenraa I: 350, 413f, 416; II: 25
- Schrader, E. H., skovrider, Haderslev I: 346, 352
- Schrader, L. F. G., politimester, borgmester, Haderslev I: 149, 234
- Schramm, W., jæger, Augustenborg I: 250
- Schroeter, J. F., gæstgiver, Haderslev I: 142
- Schuhmacher, A. F., pastor, Oksenvad I: 376
- Schultz, barber, Tønder II: 133
- Schultz, M., redaktør, Haderslev I: 266, 283
- Schultz, murer, Aabenraa II: 187
- Schumann, slagter, Gråsten II: 275f
- Schwerdtfeger, E. A. H., proprietær, Ødis-Bramdrup I: 462
- Schwerdtfeger, J., godsejer, Rumohrsgård II: 322
- Schwerdtfeger, O., proprietær, Rønhave II: 322
- Selig, A., herredsfoged, Haderslev II: 206, 212, 302
- Selig, C. A., advokat, Haderslev I: 142, 370, 415; II: 25, 97, 136, 206
- Semler, stadsmusikus, Tønder I: 245
- Semler, Wilhelmine, Tønder I: 378
- Seneberg, Heinrich, bladudgiver, Haderslev I: 186, 266, 357
- Sibbers, Paul, borgmester, Tønder I: 242
- Sild I: 68, 128-130, 404, 410, 428f, 467; II: 133, 231, 291
- Simonsen, G. J., købmand, Haderslev I: 234, 389; II: 25, 40
- Simonsen, H. M., skomager, Haderslev II: 90f
- Skamlingsbanken I: 235, 240f, 263, 274, 278; II: 149, 342, 359, 446, 467
- Skast sogn I: 428; II: 122, 144

- Skau, Laurids, gdr., Sommersted, amtsforvalter, Haderslev I: 17, 20, 232, 241, 263f, 273, 284-286, 330-332, 340, 353, 477; II: 46, 53f, 74, 89, 137
- Skjøde, Iwer Chr., blikkenslager, Haderslev I: 379
- Skodborg sogn I: 214, 267, 269, 305, 396, 433, 444; II: 120, 170, 200, 254, 276, 290, 292, 295, 304
- Skovbølgård I: 80, 136
- Skrave sogn II: 120, 295, 297, 305
- Skrydstrup sogn I: 409
- Skærbæk sogn I: 89f; II: 295, 322, 326
- Slesvig, købstad I: 68, 76, 130 225, 227, 236, 239, 243f, 245, 247, 252, 258, 286, 290, 314, 329, 334f, 338, 355, 377, 400, 414, 482; II: 10, 15, 48, 59, 82, 114, 127, 129, 133f, 146, 161f, 168, 227, 271, 354, 461
- Slogs herred I: 53, 82, 87, 105, 167-173, 179, 221, 225, 227, 346f, 362, 378, 386, 399, 410, 412, 422, 428, 439, 441, 444, 466-469, 481, 494; II: 16, 18, 42, 46, 53, 56, 89f, 94f, 102, 121, 135f, 144, 147, 150, 164, 174f, 190, 205, 292f, 304, 314, 321, 327, 329, 351, 358, 456f, 466
- Sohl, H. C., købmand, Haderslev II: 47f, 54, 137
- Sommersted sogn I: 263; II: 133, 295
- Sophie Frederikke, arveprinsesse I: 157
- Sottrup sogn I: 169, 174f, 178, 280, 362; II: 209
- Spandet sogn II: 295, 297
- Speerschneider, C. A. von, hovmester, Augustenborg I: 250
- Spethmann, Roloff, advokat, Kiel II: 116
- Spies, J. O. Fr., regeringspræsident, Slesvig I: 167
- Stade, P. G., ølbrygger, Sønderborg I: 194; II: 41
- Stallbaum, musikdirektør, Tønder II: 50
- Stallknecht, A. T., jernstøber, Aabenraa I: 74
- Stannis, K. Fr., slotsgartner, Augustenborg I: 250
- Stapelholm I: 68, 81, 483; II: 142
- Starup sogn I: 267, 305; II: 306, 326
- Staugaard, Jens P., gdr., Kværnholt I: 467
- Steen, administrator, forpagter, Taabdrup I: 287, 463
- Steen, Albert J., gårdejer, Store Rise I: 139
- Steenholdt, Thies Hansen, gdr., Ravsted I: 139, 147, 164, 167-169, 175f, 192, 196f, 198, 204-206, 220f, 228, 239, 242, 281, 289, 301, 304, 310, 312, 319, 347, 386, 406, 410-412, 469, 478; II: 19, 26-27, 42, 46, 102, 147
- Steffens, Momme, herredsfoged, Nordborg I: 159, 162, 169, 180, 196f, 205, 208, 220, 222, 255, 290, 311, 346, 352
- Stehr, Joh. B., grynmøller, Tønder I: 339
- Stein, Barthold, købmand, jernstøber, Sønderborg I: 74; II: 322
- Stein, købmand, Tønder II: 210
- Stemann, Chr. von, amtmand, Aabenraa I: 240f, 345, 356, 372
- Stenbjerg sogn I: 482
- Stenderup sogn I: 211, 261f; II: 199
- Stepping sogn I: 267-270, 305; II: 295
- Stibolt, J. P., advokat, Haderslev I: 239, 248, 281
- Stock, H., smed, Haderslev II: 207, 212
- Stockfleth, W. W., amtmand, Haderslev II: 11, 21f, 39, 56, 120, 137
- Støttelund I: 88
- Storm, L. B., gæstgiver, bager, Gråsten I: 399; II: 21, 37
- Storm, Theodor, digter, Husum I: 247
- Stuhr, Christoph, købmand, Haderslev I: 142, 232; II: 40, 45
- Stuhr, J., frue, Haderslev II: 219
- Sturm, J. C., sadelmager, Tønder I: 394; II: 26
- Staal, Hans I., møller, Torning I: 309
- Suadicani, V. A., bysekretær, Aabenraa I: 344, 371, 428
- Suchland, snedker, Haderslev I: 290; II: 40
- Sundeved I: 68, 77, 80, 94, 106, 154, 166f, 169, 178f, 196, 214, 253, 256, 275-280, 288, 304f, 310f, 319f, 345, 351f, 362, 368, 374f, 381, 392f, 410, 428, 432, 445f, 480; II: 26, 35, 42, 46, 53, 56, 89f, 94, 133, 142, 162, 169, 173-175, 177-179, 182, 187-189, 192, 194, 203, 209, 223, 229, 231f, 242, 252f, 258, 267f, 274, 277, 290f, 301f, 317, 323, 326, 329, 332, 335, 342f, 446, 464, 466
- Svensen I: 67, 77, 80, 288, 400, 483; II: 133, 142
- Svenstrup sogn I: 159, 279; II: 201, 326
- Søgård og Årtoft godser I: 71, 80, 88, 136; II: 326
- Sønder Brarup I: 235f
- Sønder Gøs herred I: 68
- Sønder Løgum sogn I: 299, 428; II: 169, 291, 324
- Sønder Stapel I: 400
- Sønderborg I: 56, 63, 74, 82f, 85f, 88, 90, 93, 119, 122f, 129, 134-136, 138, 142, 145f, 152, 185-186, 194f, 209-210, 213, 218f, 225, 227, 252-254, 257, 275, 286, 297, 299, 312, 314-317, 333, 342-344, 347-349, 362, 364, 366f, 405, 436f, 441f, 447, 455f, 477, 479, 489, 492;

- II: 11, 17, 26, 41, 47f, 57f, 71, 75, 82, 91, 93,
 100, 102, 132, 139, 158, 193-199, 210, 213,
 215f, 218f, 220-223, 230, 232, 234-236, 240,
 246, 252, 258, 261, 268f, 276, 280, 286, 287,
 316, 319, 323, 325, 327, 330f, 336, 341, 347f,
 354-358, 444, 449, 451-453, 461f, 464, 466
 Sønderborg-Nordborg amt I: 87, 132, 139, 146,
 345, 405, 441, 470; II: 11, 15, 17, 20f, 120f,
 268, 278f, 285, 292, 294, 303, 310, 316, 327
 Sönnichsen, H., gdr., Hestholm I: 216; II: 122
 Sönnichsen, Sønke, Klægsbøl I: 389
 Sönnichsen, Th., gdr., Hajstrupgård I: 467; II:
 46, 133, 135
 Sørensen, Chr., faktor, Haderslev I: 142
 Sørensen, Christian, gdr., Solderup II: 36
 Sørensen, Peter, gdr., Fovslet II: 175, 193f
 Sørensen, Søren, Løgumkloster I: 18
 Sørup sogn I: 482

 Tams, J. R., møller, Aller I: 462
 Tanck, C. H. N., læge, Tønder II: 36, 68f, 250
 Tanck, Elise H., lægehustru, Tønder II: 36
 Tandstlet sogn I: 17, 364; II: 24f
 Taps sogn I: 261; II: 133, 199
 Tetenbüll sogn II: 133
 Thaulow, G., pjeceforfatter II: 148f
 Thaysen, H. C., gdr., Vildfang II: 162
 Thaysen, Hans, gdr., Kokhave I: 89
 Thaysen, sognefoged, Langetved II: 257
 Thiesen, D. C. E., proprietær, Sottrupgård,
 Stepping I: 287, 462
 Thomsen, A., proprietær, Hjortspringgård
 I: 288; II: 322
 Thomsen, Anthoni L., sognefoged, Hynding
 II: 94
 Thomsen, Asm., J. Th., fysikus, Kappel II: 128,
 130
 Thomsen, C. C., provst, Nordborg I: 255
 Thomsen, C. G. A., herredsfoged, Haderslev
 I: 216, 230, 248, 341, 345, 380, 409, 411f, 415,
 417, 462, 476; II: 25
 Thomsen, Hans Chr., gdr., Øster Løgum
 II: 148
 Thomsen, Hans Fr., gdr., Sæd I: 190
 Thomsen, Hans, gdr., Elsmark I: 97
 Thomsen, Jesper, gdr., Skodborg I: 462
 Thomsen, Johan, gæstgiver, Løgumkloster
 II: 122
 Thomsen, Peder, gdr., Elstrup I: 94, 98
 Thomsen, Thomas, gdr., Skodborg I: 139, 164,
 177, 190, 396
 Thomsen, vicehusfoged, Augustenborg I: 250
 Thomsen-Oldenswort, Th., rådmand,
 amtmand II: 84, 142, 265, 279, 322f
 Tidemann, O. W., provst, Tønder II: 64f, 70
 Tiedemann, Heinrich, landinspektør,
 Johannsberg I: 199, 202, 212-215, 231, 237f,
 244, 255, 312
 Tillisch, F. F., regeringskommissær, minister
 I: 369f, 379, 382, 418; II: 10, 17, 22, 28, 33, 58,
 61-63
 Timmermann, Niels, brøndsætter, Aabenraa
 II: 37
 Timmermann, O. A., tingskriver, Haderslev
 I: 346
 Tinglev sogn I: 76, 211, 214, 280, 362, 398, 400,
 444, 468f, 494; II: 16, 67, 89f, 144, 147, 164f,
 169, 210, 292, 324-326
 Tirslund sogn II: 306
 Tjekkiet, nationalbevægelse I: 109, 126f, 325f,
 485-487; II: 9, 78f, 106, 352, 458f, 469
 Todsens, Andreas, gdr., Højer I: 190; II: 44, 69,
 122
 Todsens, Anna, frue, Favervrågård II: 219
 Todsens, Asse, Højer II: 133
 Todsens, frk., Tønder II: 219
 Todsens, H. C., gdr., Højer I: 461; II: 122
 Todsens, ingeniør, Højer II: 122
 Todsens, J. C., købmand, Tønder I: 57, 139, 143,
 151, 186, 194, 198, 202, 204, 209, 213f, 216f,
 222-224, 237, 240, 242, 246f, 254, 259, 281,
 289, 308, 313, 333, 336, 338f, 342, 350, 379,
 386, 389, 406, 410, 412f, 419f, 477f, 491;
 II: 19, 26, 61, 204
 Todsens, Jacob M., garver, Tønder II: 124, 133-
 135, 162, 254
 Todsens, Peter, gdr., Mejerholm I: 139, 151, 164,
 168, 177, 190-192, 197, 216, 239, 248, 301,
 311, 319, 382; II: 20, 27
 Todsens, Rasmus, gdr., Højer II: 210f
 Todsens, Th. A., kæmner, købmand, Tønder
 I: 427; II: 60-62, 68f, 102, 123, 133-135
 Tofft, H. L., sukkerfabrikant, Haderslev II: 54
 Toft, N. N., gdr., Rens I: 90
 Toftlund sogn II: 306, 308
 Tonnesen, Hans, pastor, Hoptrup I: 23
 Toosbüy, Wilh., borgmester, Sønderborg
 II: 265, 277, 319, 322
 Trelstorp sogn II: 133
 Tretzel, Wilhelm, gdr., Brunde I: 465
 Trøjborg I: 71, 89
 Tscherning, A. F., krigsminister I: 432
 Tumby sogn I: 482
 Tyrstrup herred I: 271, 275, 345, 449, 461;
 II: 21, 120, 175, 189, 202, 302, 314
 Tyrstrup sogn I: 363; II: 295, 301

- Tyskland, nationalbevægelse I: 111-115, 125-126, 181f, 242f, 323-325, 361, 483f, 487;
II: 77, 79-82, 106, 111-113, 118, 161, 180, 283
- Tønder I: 55f, 63, 68, 74, 76f, 82f, 86, 88f, 90, 120f, 123f, 128, 130, 133-136, 138f, 142f, 148, 151f, 167, 169f, 172, 185f, 188f, 193f, 197-199, 204, 209, 213f, 217f, 221, 225, 238, 241f, 245-248, 250, 254, 257, 259, 285, 290, 296, 299, 308, 312-317, 329, 333, 336-339, 341f, 344, 347, 349-351, 356f, 359, 362, 368f, 373f, 377-379, 389, 391f, 394, 397-401, 404f, 410, 419f, 422f, 425f, 428-431, 436f, 439-442, 445-447, 457f, 466, 475-477, 479, 489, 491-495;
II: 11-16, 18-20, 22, 26, 29, 39, 41, 45, 47, 50f, 54, 57-76, 82, 86, 88, 90-94, 97f, 99f, 121, 123f, 128f, 132-135, 138f, 142, 144-146, 157f, 162-164, 174, 185f, 189f, 192, 199, 210f, 213, 215-217, 219-221, 224, 228, 231f, 235f, 240, 245, 254, 256, 258, 265, 268, 272, 274, 279f, 285f, 291f, 304, 307, 309f, 314, 316, 320, 322-324, 326f, 329f, 331f, 334f, 338, 335-37, 341-342, 345-348, 354-358, 444f, 449, 451-453, 461-464, 466
- Tønder amt I: 63, 68, 73, 75, 77, 87, 105, 132, 139, 166f, 197, 211, 214, 216, 288, 298f, 305, 310f, 345, 356, 372-374, 376-378, 381, 386, 399, 404, 410, 428, 441, 444, 467, 470, 483;
II: 11-16, 18-20, 22, 27-29, 35-37, 44-46, 54, 90f, 95, 99f, 102, 108, 121-124, 133f, 138, 144, 146f, 162, 164f, 173, 175, 182, 188, 203, 210f, 218, 230, 234, 245f, 268f, 276, 285f, 288, 291-293, 303f, 314, 316f, 321, 326f, 332, 336, 351, 354, 356, 359, 453, 456f, 460, 464, 466
- Tønder landsogn I: 190; II: 122, 189, 323f, 326
- Tønning I: 119, 243f, 286, 294; II: 82, 127, 133, 271f
- Tørninglen I: 72
- Ubjerg sogn I: 88, 190, 214, 301, 368, 381, 390-392, 399, 428, 433f, 439f, 444-447, 467, 469f, 481, 489, 494f; II: 12, 16, 27, 46, 58-60, 65, 71f, 74f, 100, 122f, 138, 165, 189f, 210, 222f, 228, 291f, 323f, 327, 345, 358, 449, 466
- Uelvesbüll sogn II: 133, 303
- Uge sogn I: 169-174, 178f, 214, 280, 399, 428, 444, 447, 470, 494; II: 147, 213, 222f, 234, 242, 293, 326, 358
- Ulkebøl sogn I: 63, 252, 254-256, 260, 317;
II: 326, 357, 464
- Ullerup sogn I: 280, 362; II: 200, 209
- Ungarn, nationalbevægelse I: 127, 327f; II: 9, 79, 106
- Ungern-Sternberg, Eduard, baron II: 141-145
- Vamdrup sogn II: 199f
- Varnæs birk I: 178, 346; II: 21
- Varnæs sogn I: 104, 279; II: 178
- Vedsted sogn I: 267, 270, 305, 428; II: 200, 306
- Vejstrup sogn I: 261; II: 199
- Viding herred I: 169f, 399, 467; II: 129
- Viereck, H. S. Th., sadelmager, Haderslev II: 22
- Vilstrup sogn I: 155, 214, 262, 267f, 275, 286, 305, 353f, 363, 395, 404, 428, 444, 463, 481, 494; II: 42, 120, 191, 290, 292, 305, 322, 326, 358, 466
- Vis herred II: 137f, 169
- Visby sogn I: 68, 428; II: 122
- Vodder sogn II: 295
- Vogel, Conrad, proprietær, Drennderup I: 287, 462
- Vogt, Jes, gdr., Løjt Kirkeby I: 465; II: 42f
- Vogt, saddelmager, Gråsten II: 275f
- Vojens I: 76; II: 133, 222f
- Vollbeh, dr., lærer, Haderslev II: 215
- Volquardsen, Peter, konrektor, Haderslev I: 142, 186, 193, 230, 234, 265f, 281, 389, 407, 370; II: 25
- Vonsbæk sogn I: 250
- Vonsild sogn I: 261; II: 199
- Voss, H. de, gæstgiver, Aabenraa I: 429; II: 40
- Wagner, C., klejnsmed, Haderslev II: 207
- Wallichs, Adolf, gymnasielærer, Flensborg II: 245, 251, 310, 313f, 322
- Wallichs, Julius, læge II: 245
- Wardenburg, August, herredsfoged, Rise herred I: 167, 345
- Wardenburg, Friedr., herredsfoged, Toftlund II: 21
- Wassner, købmand, Haderslev II: 219
- Weber, B., møller, Marstal I: 197
- Weber, F., hotelejer, Tønder II: 134f
- Wedersøe, G. G., købmand, Tønder II: 41, 323
- Wendelborn, sadelmager, Hellevad II: 38
- Wensien, August, butikslærling, Tønder II: 36
- Westerhever sogn II: 133
- Wichmann, advokat I: 403
- Wichmann, huslærer, Gråsten I: 253
- Wieck, boghandler, Haderslev I: 417
- Wieck, købmandsenke, Tønder II: 37
- Wieck, W., købmand, Tønder I: 139, 143
- Wiggers, W. E., advokat, Rendsborg I: 332;
II: 116, 180, 245
- Wiihm, P. L., gdr., Slaugård I: 309, 331
- Wildenradt, Fr., privatskolebestyrer, Tønder II: 68

- Wilhelm, hertug af Glücksborg I: 156
 Wilhelm, konge af Preussen I: 59; II: 81, 96, 111, 125, 129, 167, 187f, 197, 208, 211f, 225-229, 237, 241, 244f, 248f, 261f, 280, 286, 290, 299, 300-304, 307, 312f, 318, 320, 334, 336, 338, 348, 355, 453, 462, 465
 Wilhelm, prins, senere tysk kejser II: 330
 Wilhelmsen, H., sadelmager, Aabenraa II: 40
 Willatzen, A. P., lærer, Haderslev I: 357, 401, 417
 Wimpffen, Carl von, herredsfoged, Flensborg I: 110
 Winther, sognefoged, Hellevad sogn I: 347
 Wiswe, Carl, bladudgiver, Sønderborg I: 187, 276
 With, J. P., herredsfoged, Bjerre I: 165
 Wittmack, C., Wandsbek II: 240
 Witzke, H. H., proprietær, Haugård I: 287
 Witzke, J. P., proprietær, Hjortholm I: 288
 Witzwort sogn I: 482; II: 133
 Wohlenberg, G. Th. L., bogbinder, Aabenraa II: 155f, 180f
 Wohlenberg, inspektør, Ladegård I: 470
 Wohlenberg, Jacob, gæstgiver, Rødekro I: 308, 428; II: 21
 Wolff, H. J. H. de, købmand, Haderslev I: 142, 229
 Wolff, J. P., proprietær, Gammelgab I: 215
 Wolff, proprietær, Thygesminde, Stenderup I: 463
 Wolfhagen, F. H., kst. herredsfoged, Højer I: 372
 Wollesen, Chr., pastor, Broager I: 471
 Wommelsdorf, W., møller, Munkemølle II: 82, 162, 175, 179, 209, 242, 251, 277, 301f
 Wulff, Jens, kniplingekræmmer, Brede I: 13, 103f, 318, 343, 431-433
 Wyk II: 90-93, 100
 Wulfke, G. N., fysikus, Husum I: 410
 Zedlitz, Konstantin von, civilkommissær II: 127, 136, 140, 160f, 163, 196, 200, 256, 258, 265-268, 271-273, 290, 294-297, 299f, 302f, 304, 308-310, 314f
 Zoëga, Georg W., købmand, Tønder II: 124, 134f
 Zoega, Peter, gdr., Rise I: 465
 Ærø I: 14, 68, 72, 88, 136f, 139, 197, 304, 308, 344f, 356, 363, 368, 405, 411, 429, 441; II: 132, 170, 192f, 199, 201
 Ærøskøbing I: 405, 441; II: 132
 Ødis sogn I: 261, 396, 433; II: 120, 133, 182, 199f
 Ørsted, A. S., konseilspræsident I: 147; II: 55
 Øsby sogn I: 18, 261, 363; II: 322
 Øster Lindet sogn II: 295, 297, 326
 Øster Løgum sogn I: 105, 346, 428, 445; II: 38, 147
 Aabenraa I: 20, 53, 56, 63, 68, 74, 76, 79, 83, 85-88, 90, 93, 104, 119-124, 129, 134-136, 138, 140f, 143-148, 150-152, 167f, 169-172, 175, 178, 185, 187-189, 192-194, 197-199, 202-204, 209, 211, 213f, 216-218, 225-227, 234-241, 244f, 248f, 254, 256f-260, 266, 281, 286, 290, 299, 305-308, 312, 314-317, 330f, 333, 335f, 339, 341-344, 347-352, 356f, 359-362, 368, 370-372, 375-378, 380, 388f, 393-395, 397f, 400f, 404f, 409f, 412-417, 420-422, 424f, 427-431, 435-437, 439, 441f, 446-448, 453-455, 463, 465, 474, 476-479, 481, 489, 491-493; II: 11, 17, 25f, 32, 37f, 40, 47-50, 53, 57f, 71, 75, 82, 87, 91, 93, 95, 100, 102, 121, 130-133, 136, 138f, 142-144, 152, 155-157, 160, 162f, 167f, 171, 173f, 177, 181f, 187, 191, 199f, 207f, 213-215, 217-219, 221-223, 228, 231f, 234-236, 239f, 242, 245, 247-250, 253-257, 265, 267, 273, 275f, 279f, 285f, 291f, 302-304, 310, 314, 316f, 320, 322, 324, 327, 329, 331f, 335, 341-342, 345-348, 351, 354-358, 444f, 451-453, 456, 461-464, 466
 Aabenraa amt I: 53, 68, 73, 75, 85, 87, 105, 132, 139, 154, 166f, 211, 214, 216, 236, 240, 267, 288, 298f, 305, 310, 345-347, 356, 359f, 362f, 370, 372, 374-377, 393, 398, 404f, 439f, 445f, 465f, 480, 494; II: 11, 15-17, 20f, 29-32, 37f, 42, 46, 53, 56, 89, 94f, 99f, 102, 120f, 132f, 142f, 147f, 151, 156, 162, 173, 175, 177f, 180, 182, 189f, 200f, 203, 218, 234, 257f, 267f, 275f, 285f, 288, 292, 294, 303, 310, 314, 316, 320f, 326f, 332, 357f, 464, 466
 Aabenraa landsogn II: 325
 Aagaard, Knud, pastor, Agerskov I: 110
 Årup I: 80, 156
 Aarø sund I: 294
 Aastrup sogn I: 262, 267-270, 275, 305, 353, 396, 433; II: 306, 309

